

მაგალითად, სხოლარ ევგენიოსისაგან¹ ის გამოიძიებს, რატომ ეწოდებათ ქართველებსა და ესპანელებს «იბერიელნი» და რას ნიშნავს ქართველთა სახელწოდება გეორგია, კონსტანტინოპოლის პატრიარქს გამოპკითხავს ცნობებს ქართველთა მოქცევის შესახებ, იერუსალიმის პატრიარქისაგან მოიხმენს კუროზულ მოთხრობას საქართველოში სამი საკათოლიკოსოს დაარსების შესახებ (გვ. 106 — 107) და სხვ. მისი ისტორიული გაშუქება ამა თუ იმ ფაქტისა და მოვლენისა ხშირად შემცდარია და დღეს მიუღებელი, მაგრამ ამაში ტიმოთეს ბრალი არ მიუძღვის, ის მტკიცედ დგას ვახტანგ მეფის მიერ შეპყრობული ქართლის ცხოვრების ნიადაგზე.

მეორე შესანიშნავი თხზულება ტიმოთესი, ისტორიულ-პოლემიკური ხასიათისა, არის მარწყუხი. მარწყუხი ნიშნავს მამას. რომლითაც ნაკვერცხალს აიღებენ ხოლმე. ავტორს ასეთი სახელი ამოუღია ბიბლიიდან: ერთმა ანგელოზთაგანმა, ნათქვამია ისაია წინასწარმეტყველის წიგნში (თავი VI), მიიღო მარწყუხითა ნაკვერცხალი და შეეხო ისაიას ბაგეს, ამით მან გასწმინდა წინასწარმეტყველი და პირში ჩაუდო სიტყვა, რომელიც ხალხისათვის უნდა ექადაგნა მას. რად გამოძებნა ტიმოთემ ასეთი სიმბოლური სახელი? თხზულებაში ლაპარაკია შვიდ მსოფლიო კრებათა შესახებ, რომელთა დადგენილებანი და კანონნი გასწმენდნენ ქვეყანას უკეთურებისაგან, როგორც ისაია განწმიდა ნაკვერცხალმა, და ასწავლიან მას კემშარიტების სიტყვას. მამასადაჲ, წიგნი, რომელშიაც გარკვეულია ეს საგანი, არის მარწყუხი, მიწოდებული ქვეყნისათვის განწმენდილისა და განმანათლებელი ნაკვერცხლისა. შესავალში ავტორი ამბობს: «მრავალგანთქმული ესე მართლმადიდებლობითა დიდი ივერია მრავალგზის წარმართთა აოხრებათა მიერ შემკირებული იყო ამა წიგნიდგან და ეცლესიათანი საგანძურნი დაცარიელებულ იყვნეს საღმრთოთა წერილთაგან. და კრებისა ესე წიგნი სრულებით არღარასადა იპოებოდა: თუ ქრისტეს აქეთ რაოდენსა ეამსა იქმნეს წმიდანი კრებანი; ანუ მეფენი რომელნი აუფევდენ, ანუ პაპანი რომელნი ცხოვრობდენ და პოტირიტნი² რომელნი მოიწოდენ კრებასა და ანუ პატრიარქნი რომელნი კმწყსიდენ მას ეამსა და ანუ რომელსა ქალაქსა იქმნებოდენ კრებანი ანუ წინააღმდგომნი მწვალებელნი ვინა იყვნენ: ეპისკოპოსნი, მღუღუნნი თუ ერისკაცნი თუ ვითარ სცვალებდენ ანუ რომლითა სიტყვთა იტყოდინან წვალებათა, ანუ მართლმადიდებელნი ვითა პირსა უყოფდენ საწინააღმდეგელოდთა და სამოციქულოდთა მოძღურებითა, და ანუ ვითა სწავლითა დაუყვნეს პირნი მათნი და შეაჩუენნეს, ანუ მწვალებელთაგან ვითარ იტანჯნეს მართლმადიდებელნი, ანუ კანონნი რაოდენნი დასხნეს სჯულისანი კრებასა. ესენი, რჩეულნი, ზედმიწევნით არა უწყოდითო». აი, ამ ნაკლის შევსება განუზრახავს ტიმოთეს ჩვენს მწერლობაში და მართლაც ღირსეულად შეუსრულებია ეს. «ხოლო მე, მდაბალი ქუთათელ-არხიეპისკო-

¹ ეს არის გამოჩენილი იმ დროს ევროპული მასშტაბით თეოლოგი და ფილოსოფოსი, რექტორი ათონის ვატოპედის აკადემიისა. ევგენიოს ბულგარისი, რომელიც გარდაიცვალა რუსეთში 1806 წელს. (ე. გეორგიევლი, გვ. 133 — 144).

² ამ სიტყვას ტიმოთე თვით განმარტავს: «ადგილის მცველნი პაპისანი, რომელნი პოტირიტად ბერძნულსა სახელ-იდებინან».

პოზი ტიმოთე», ამბობს ის. «ვიწყე შეკრებად საღმრთოთა წერილთაგან, რომელნი თვთ მაშინვე კრებასა ნათქუამნი და ზოგი შემდგომად კრებისა აღწერილნი წმიდათა მამათაგან, არა თუ ჩემით შემიწყვეს რამდენ წმიდასა ამას კრებასა, არამედ თვთ ღირსთა პირისათა ნაბიჭვენი აღმოძიების, და ვუწოდე წიგნსა ამას „მარწყუხი“, მტკრთველი შვდთა ნაკუერცხალთა ნამდვილი ესაიასებრ ბაგე». ავტორს განხილული აქვს ყველა მსოფლიო კრება, გათვალისწინებული აქვს საკითხები ამ კრებათა შესახებ, მოყვანილია ექსტერპტები მწვალებელთა მოძღვრებისაგან და მათი დამარღვეველი საღმრთო წერილისა და წმიდათა მამათა თხზულებებიდან. კერძოდ, სადაც პირველი მსოფლიო კრების შესახებაა ლაპარაკი, ტიმოთეს მოჰყავს ერთი ადგილი პროკლე და ადოხოსის კავშირიდან, იოანე პეტრიწის განჰარტებითურთ, უჩვენებს აგრეთვე ციტატას, რომელიც ყოფილა «დიდისა ნერსესისა, სომეხთა კათოლიკოსისა, წიგნსა შინა ისუა ვორდოსისასა». დასასრულ, მოყვანილია ამათუ იმ კრების მიერ დასხმული კანონნი და იროიკო ანუ იამბიკო ამ კრების შესახებ. თხზულება დაწერილია (1753 წლის მახლობლად) პირველწყაროების დახმარებით. ავტორს ხელთა ჰქონია კრებათა აქტები, არ ვიცით მხოლოდ რა ენაზე, წმინდა მამათა თხზულებანი და შესაფერი საისტორიო ნაწარმოებნი.

ტიმოთეს დაუწერია კიდევ ერთი კაპიტალური შრომა, რომლის შესახებ ამდენ ხანს ჩვენ არა ვიცოდით-რა. ეს არის «გარდამოცემული ერთობისათვის და სიყუარულისა წმიდათა ეკლესიათასა სარწმუნოებასა შინა ქრისტიანეთასა აღმომდინარისა მის ტკბილნაკადულისა წყაროასა, განმწმედელისა გულისხმის ყოფათასა წმიდათა წერილთაგან»¹. ეს საკმაოდ მოზრდილი დოგმატიკურ-პოლემიკური თხზულება წარმოადგენს კრებულს, რომელიც 15 თავისაგან შედგება. პირველი თავი თითქოს შესავალია მთელი კრებულისა და შეიცავს ტრაქტატს «საღმრთოთა სჯულთათვის». სხვა თავების შინაარსი კი ასეთია: 2 — განვრდომისათვის და დატევებისა ჰურიათა, 3 — წარმართთა წოდებისათვის და ახლად ისრაელად სახელდებისათვის მათისა, 4 — განკორციელებისათვის მაცხოვრისა, 5 — ჯუარცმისათვის უფლისა, 6 — დაფლვისა და ჯოჯოხეთად შთასლვისა, 7 — აღდგომისათვის, 8 — ჰურიათა მოსალოდებელის ანტისათვის, 9 — აგარიანთათვის, 10 — ეკლესიათათვის თუ ვითარ განხეთქილებითა და განწვალებითა მტრად აღდგომილ არიან ურთიერთას, 11 — 12 — განწვალ-განხეთქილებისათვის ეკლესიათა და წვალების მთავართათვის, 13 — რა მდგომარეობაში არიან ცოდვილნი და მართალნი ქრისტეს მეორედმოსვლამდე, 14 — უღმრთოასა ნესტორისა წვალებისათვის და არიოზისათვის საძაგელისა, 15 — განყენებული მსჯელობა დოგმატიკურ-მორალური ხასიათისა. აღნიშნულ საკითხთა გასარკვევად ავტორს მოჰყავს მოსაზრებანი დოგმატიკური და ფილოსოფიურ-ისტორიული. როგორც 11 — 12 თავში, სადაც ლაპარაკია განსაკუთრებით მათთვის, რომელნიც «უარპყოფენ ფილოსოფიას და განსაზღვრებას» და ამტკიცებენ, რომ «საკმაოა ლექსი სამოციქულო სახარებისა ადამიანის ცნობისმოყუარების» და საკმაყოფილებლადო; უფრო მეტ არგუმენტაციას ავტორს აძლევს საღმრთო წერილი, საიდანაც იმას უხვად შემოაქვს ციტატები. საყურადღებოა ავტორის

¹ S 3244, გვ. 258—596. ქუთაისის მუზეუმის № 48, გვ. 315—559.

მსოფლმხედველობისა და პიროვნების გასათვალისწინებლად ერთი ადგილი, რომელიც მიმართულია მის თანამედროვე ქართველებისადმი. «ხოლო გეტყვ შენ, ძმანო და ერთგულნო საქართველომსანო, რამეთუ, იკითხვიდი რა წიგნთა საღმრთოთა. შიშით განსჩხრიკევიდი და ყოველთა კრძალულებით დაიტევდი საქმართა. გევედრები—წიგნთა უძველესთათვისცა ნუ ირწმუნებ ყოველსავე. თუ სწორედ სარწმუნო არიან, რამეთუ მრავალნი მართლმადიდებლობით აღუწერიათ და მრავალნი დაფარულად წვალეზანიცა შთაუსხამთ, და მრავალთა მთარგმნელთა ბერძენთა ენასა ვერ შეუწამებიათ ქართულნი და წვალეზად გაპოსრულ არს. მრავალნი მწერალთაცა გაურყვნიათ. და კჳალად პროკლე დიადოხოზისი პლატონისი წიგნი იპოვების საქართველოთა შინა. უყუეთუ მართლმადიდებლობით სძებნიდე, ღვთისმეტყუელება მაღალი და ქეშმარიტი გეპოვოს. და თუ უყუეთუ ვერ კეთილად და უგულისხმოდ ებრებდე, აპოვნე მას შინა ღელვანი და მთხრებლნი არიოზისნი და ორიგენისნი. აწ სახეცა შემოვილოთ ამისათვის, ვითარ იგი უთარგმნიათ ქართულეზ: «და მკედარნი სცვდეს უბრწუნელსა გუამსა შენსა», და კუალად: «შუენიერმან იოსებ ძელისაგან გარდამოკსნა უბრწუნელი გუამი შენი, ქრისტე». იხილე ბოროტი თარგმანი და ნესტორიანი! ანუ ამისათვის გამოვიძიოთ, თუ ვითარ იტყვის: «უბრწუნელი გუამი» არს მისა ღმრთისა, რომელი გუამ ექმნა კორცთა, და არა გუამი კაცისა ზიილო, არამედ გუამოვნებით შეერთდა და თვთ გუამოვანი სიტყუაჲ, სიტყუა მამისაჲ, იქმნა თესლი საღმრთო და გუამ და, ქალწულებრივთა სისხლთა მიმღები, შეიერთებს კორცთა და თანაღმერთ კყოფს. აწ ეკითხებოდედ მთარგმნელსა მას: თუ კაცისა გუამი იყო, ვითარ იქმნებოდა უბრწუნელ, და თუ სიტყვსა ღმრთისა გუამი იყო, ვითარი ქება არს «უბრწუნელი გუამი» ღმრთისა? არამედ ხორცნი განღმრთობითა უბრწუნელად თქუა; ვინაცა ბერძენნი არა ესრეთ იტყვან, არამედ «ახრანტუ სომა», ესე კეთილად არს, ვითარმედ «უბრწუნელი კორცი» ესრეთ მოვა... და კუალად შობისა გალობაში უთარგმნიათ: «და ეზიარე გუამსა უძლურსა»: უყუეთუ გუამსა უძლურსა კაცისასა ეზიარა გუამი სიტყვსა ღმრთისა, ორი გუამი ყოფილა ქრისტესი და შევიქმნებით ნესტორიანი, არამედ ბერძენნი იტყვან ამა სიტყუასა ესრეთ: «და ეზიარე კორცსა უძლურსა», ქეშმარიტი ლექსი არს ესე». და კუალად მოციქულისაცა მას სიტყუასა ვიტყოდეთ: «რაჲამს და იმღერნიან სქესნიო», ბერძულეზბრ ასეა... ხოლო ქართულად აღუწერიათ: «რაჲამს და იმღერნიან ქრისტესნი» იგიო... კუალად ბერძენთა და რუსთა ენასა ზედა «ევლოგისონ» და რუსულეზბრ «ბლადოსლოვი», ესენი ითარგმნება ქართულეზ «ქველმსიტყვე» გინა «კეთილმსიტყვე», ხოლო მოუღია მთარგმნელს «გვაკურთხენ», არაფერი სიტყვა არა არს და არცა ესე ვიცი, თუ ვითარ უქნიათ. და კუალად პარაკლიტონის მუქლები კვრძლობისა სამი დამასკელის თქმული და სამი ანატოლი პატრიარქისა; ანატოლი «ადმოსავლეთად» უთარგმნიათ და ჰგონებენ საქართველოსაგანნი, ვითარმედ «ადმოსავლური» თქემულ იყოს სამი მუქლი იგი... და მრავალი ესევითარი შეცთომილი რამ უთარგმნიათ, ამითი ძიება და განჩევა საქმარ არს (გვ. 484—489). რასაკვირველია, მთლიანად ჩვენ ვერ გავიზიარებთ ამ სასტიკ კრიტიკას: 1) ბერძენული ἄμψα ქართულად «გუამადაც»

ხმარება, 2) «ქრისტესნი» «სქესნი»-ს მაგიერ უბრალო გრაფიკული შეცდომაა, რომელიც ტიმოთეს დროს, როგორც მისი სიტყვებიდან ჩანს, თავისებური შეხედულების არგუმენტაციადაც მოქყავდათ, 3) «ანატოლის» «აღმოსავლურად» თარგმანში არა მარტო ქართულნი არიან დანაშაული, ასეთი ბრალი მიუძღვით სლავებსაც, რომელთაც ანატოლის მაგიერ «ИСТОУИИ» უხმარნიათ. 4) ხოლო «გუაყურთხენ»-ის შეცვლა «ქველმსიტყვე»-თი, რომელიც პეტრიწონელების მიერაა შემოღებული, არც ისე აუცილებელია. მაგრამ საყურადღებოა არა მაგალითები, არამედ თვით აზრი ავტორისა, საკითხის დასმა, რომელიც გზას უკაფავდა ჩვენს მწერლობასა და საზოგადოებაში კრიტიციზმს¹.

თხზულების 15 თავთაგან შინაარსის მხრივ უფრო საინტერესოა მეცხრე — აგარიანთათვის (გვ. 358 — 414), რომელიც მთლიანად ანტიმაქმადიანურ პოლემიკურ ნაწარმოებს წარმოადგენს, ამასთან ორიგინალურს. შინაარსი მისი ასეთია: მოიხსენებს რა მაცხოვრის მოსვლასა და ამქვეყნიურ ცხოვრებას, მის ზეკად ამაღლებასა და სულიწმინდის გადმოსვლას, ავტორი აგვიწერს თუ რა სასწაულებს იქმოდნენ ქრისტიანობის გასავრცელებლად მოციქულები და წმიდანები. სხვათა შორის — «ინინო საქართველოთა ბნელწყვდიადობასა ნათლად უბაზმაყებდა და არმაზის კერპსა ჯუარითა შემესვრიდა, ბარბაროზთა მათ მეფეთა და უძლეველთა მკედრობათა საქართველომსათა სულ მცირე იგი ვნკრატისი ბრძანებითა შეაშინებდა და ნათლად ღმრთისმსახურებისა აღმოიყვანდა» (გვ. 363 — 364). საკვირველებათ იქმოდნენ წმიდათა ნაწილებიც კი, «ვითარცა ქართლადცა იხილვების ძველი წმიდისა ევსტათისი მონასტერსა სახელად ერთაწმიდას საკვრველად წარმდევნელი ეშმაკთა» (გვ. 364). გავრცელდა და დამყარდა ქრისტიანობა, მაგრამ ეამითყამად გამოჩნდებოდნენ ზოლმე ცრუმოდღვარნი, რომელნიც ამახინჯებდნენ მას. ერთი ასეთი ცრუმოდღვარი იყო მაქმადიკო. მერე ავტორი მოგვითხრობს მაქმადის წარმოშობას აგარისა და ისპაილისაგან, მის ცხოვრებას, რელიგიური სისტემის შექმნას ებრაულ-ქრისტიანული ელემენტებისაგან და ყურანის შედგენას, არჩევს მაქმადიანთა თქმულებას ქრისტეს შესახებ და მათი მოძღვრების ზოგიერთ დებულებას, აღნიშნავს როგორ გავრცელდა მაქმადიანობა აზიასა და აფრიკაში და რატომ ვერ მოიცილა მან ფეხი ევროპასა და ამერიკაში. საყურადღებოა მისი აზრი ამის შესახებ: ძველი გეოგრაფებიო, ამბობს ის, დუნიას სხვადასხვა ნაწილს ცხოველთა სახით წარმოიდგენდნენო: აზია სახეა ლომისა სისხლისმსმელისა, აფრიკა — ხარისა, ამერიკა — მელისა, ხოლო ევროპა — ადამიანისაო. «ევროპა არს სახე დედაყაცისა ნარნარი და, ვითარცა ადამიანი სიბრძნეშემოსილი და მეცნიერი თვთეულთა სახეთა», არ შეიწყნარებდა ასეთ უგუნურ სწავლასო. «ამერიკაჲმან, ვითარცა ვერაგმან მელის სახე ან მცბიერმან, არა შეიწყნარა ქადაგება მისი; ამერიკა ესოდენ დამშალველ იქმნა თავისა, სოფლისა შესაქმეთა აქეთ არავინ უწყოდა თუ არს, ვინამთგან პოვნილ იქმნა ამერიკა, მას აქეთ წელნი არიან გარდასულნი 250 და უწოდენ თურქნი ამერი-

¹ კრიტიკული მიდგომით კითხულობდა და ასწორებდა ტიმოთე იოანე დამასკელის «გარდა მოციქვისა» და პროულე დიაღობისის «კეჰინისს» ქართულ თარგმანებსაც.

კას იენ გი დუნია». აზია და აფრიკა კი, ვითარცა სახე პირუტყვსა და უგუნურიანა მხეცისა, «მიეზავა ბარბაროზისა მაჰმადის სჯულთმომცდურებასაო». ეს იმას კი არ ნიშნავს, განაგრძობს ავტორი, რომ ღმერთმა წინასწარ განუწესა ამა თუ იმ ერს კარგი ან ცუდი, არა — ბუნება ადამიანისა ერთია, მაგრამ ადამიანთა სხვადასხვაობა შავასა და ბუნებაზეა დამოკიდებულიო, მაგალითად, «ქართლისა სანახებთაცა შინა სხუა არიან მთიულნი და სხუა ბარის ალაგისანი ნებითაო» (გვ. 396). ამის შემდეგ ავტორი გვითვალისწინებს იმ განსხვავებას, რაც სპარსეთისა და ოსმალეთის მაჰმადიანთა შორის არსებობს. აღნიშნავს, რომ «მოადგილედ და ვეჭილად» მაჰმადისა ითულება სულტანიო და აგვიწერს ცერემონიას მისი სასახლიდან გამოსვლისა და ხალხის შეხვედრისას. ყველა ეს ისეთი ზემოთ, მდელიღურობითა და ამპარტავნობით ხდება, რომ სულტანი განსახიერებად უნდა ჩაითვალოს ანტიქრისტეს ამპარტავნებისაო. ასეთია ხასიათი და შინაარსი ამ ანტიმაჰმადიანური პოლემიკური თხზულებისა, რომელშიაც იმ მაჰალის გარდა, ჩასაც იძლეოდა არსებული ლიტერატურა. ავტორს შეუტანია ზოგი რამ აღმოსავლეთში მოგზაურობისას გაგონილი მაჰმადიანთა შესახებ, როგორც, მაგალითად, შემდეგი, ვითომდა, რწმენა მაჰმადიანებისა: მაჰმადიანთა სამოთხის კარებში დგას ფატმანი, როდესაც მოადგებიან კარებს მაჰმადიანები, ის გაშლის ფეხებს და ლაჯებს შუა გაატარებს მათ, ხოლო, თუ ქრისტიანები მოვლენ და იმავე გზით მოინდომებენ სამოთხეში შესვლას, ფატმანი «წყვილთაგან თვსთა» გამოუშვებს წყალს ქრისტიანების თავზე და მოაშთობს მათო.

ტიმოთეს კალამს ეკუთვნის კიდევ ერთი თხზულება «დღესასწაულისათვის ღმრთისმშობლისა მარიამისა»: ამ შრომაში, რომელიც გამსჭვალულია ანტიმაჰმადიანური სულით, ტიმოთე ჩამოთვლის არანორმალურ, მორალური თვალსაზრისით, მოვლენებს XVIII საუკუნის ქართველთა ცხოვრებაში, რომელთათვის ღმერთმა მოუვლინა მათ ის უბედურებანი, რაც მათ თავს დაატყდათ ამ დროს. შემდეგ ღვთისმშობელს მიმართავს პატრიოტული სულით აღსავსე ვედრებით.

ენა ტიმოთეს თხზულებებისა ისტორიულ-მოთხრობითს ნაწილში მარტივია, ხოლო იქ, სადაც განყენებულ თეოლოგიურ-ფილოსოფიურ მატერიებთან გვაქვს საქმე. მეტად ხელოვნური, ასე რომ, ანტონის ენას არ ჩამოუვარდება. მისი მსოფლმხედველობის გასათვალისწინებლად მეტად მნიშვნელოვანია მისი «მიმოხილვა», სადაც ასეთ ადგილებს ვხვდებით: «უკუეთუ ვისმე უძლურება არა სჭირს, შემძლებელ არს სლვად და არა არს ფრიად ვლახაკ და არ მოიწევს ბილვად იერუსალიმისა, მას ქრისტიანობა განგრილებულად უტვირთავს... ხოლო რომელთა უძლევს და არცა მოხუცებითა და არცა სნეულებითა და არცა ნამეტნავითა სივლახაკითა შეპყრობილ არიან, არამედ უღებებით და დაზარებით გარდახდიან ცხოვრებასა თვსსა და იტყვიან: ღმერთი ყოველგან არს და არა საჭირო არს აღსლვა იერუსალიმად, ესენი წანაღმდგომად გამოჩნდებიან ბრძანებისა ღვთისა» (გვ. 168—169 იოსელიანით; 88 მეტრეველით).

66. ალექსი მესხიშვილი

მესხიშვილთა გვარმა, რომელსაც ეკუთვნოდა დეკანოზი ალექსი, მისცა ქართულ მწერლობას მთელი რიგი გამოჩენილ მოღვაწეთა, რომელთაც შექმნეს შესანიშნავი კალიგრაფიული სკოლა და ხელი შეუწვეს ჩვენი ლიტერატურის გამდიდრებას XVIII—XIX საუკ. როგორც ახალ თბზულებათა თაოგმნით თუ დაწერით. ისე უკვე არსებულთა გადაწერით. ასეთია დეკანოზი გრიგოლი, ალექსი, გიორგი, სოლომონი, დავით რექტორი, იერონიმე და ტარასი არქიმანდრიტი. ალექსი იყო, როგორც თვითონ ამბობს, «ძე ტფილურთა მოქალაქეკმნულის კელთანის მხატვრის გრიგოლ მღუდელის დეკანოზისა»; ის იყო დეკანოზი ანჩისხატის ტაძრისა მეთვრამეტე საუკუნის ნახევარში, თანამოღვაწე ანტონი კათოლიკოსისა ან მწერალი მისი¹. ანტონი კათოლიკოსთან მას აერთებდა გულწრფელი მეგობრობა, ამიტომ, როდესაც ანტონი გაასამართლეს, მისთვისაც მიუყენებიათ რაღაცა შეურაცხყოფა. მგონი—გაუკრეჭიათ. ეს იქიდან ჩანს, რომ მოსკოვს მიმავალი ანტონ კათოლიკოსი მას გზიდან წერილსა სწერს 1756 წ. 6 აგვისტოს. ამ წერილში ის ამბობს: ჩვენს მტრებს ეგონათ, «ძალნი მღვდელობისა ჩუენისანი რათა იყუნესმცა კოწოლსა შინა თძათა ჩუენთასა; გარნა არა ეგრეთა» (S 1158). როგორც განათლებული კაცი, ეს თვალსაჩინო როლს თამაშობდა თანამედროვე საზოგადოებაში, და მწერლობაშიაც მხურვალე მონაწილეობას იღებდა. მას, როგორც დახელოვნებულ კალიგრაფს, მრავალი ხელნაწერი გადაუწერია და საკუთარი წვლილიც შეუტანია ჩვენი მწერლობის სალაროში. ამ მხრივ, პირველ ყოვლისა, უნდა დავასახელოთ მისი «სათვეო განგება», ან «თთუენი». ჩვენ ვიცით, რომ XI საუკ. გიორგი მთაწმიდელმა გადმოიღო ბერძნულიდან «თთუენი ათორმეტნი სრულიად», რომელმაც უცილობელი ბატონობა მოიპოვა ჩვენს ლიტურგიკულს პრაქტიკაში. შემდეგი დროის გადამწერნი ამ შრომისა ამა თუ იმ წმინდანის ხსენების დღეს ხან ერთ ჯგუფს მოათავსებდნენ საგალობლებისას, ხან მეორეს, ხან მესამეს, ვინაიდან, როგორც ვიცით, გიოოგის «სათუეოა საგალობელი არა ერთისა, არამედ მრავალთა დედათაგან ერთად შეკრებილა» იყო. ამან გამოიწვია «თთუენის» რედაქციების სხვადასხვაობა, რასაც განსაკუთრებული ყურადღება მიაქციეს მეთვრამეტე საუკუნის ნახევარში. საქმე ისაა, რომ ამ დროს ჩვენს ლიტურგიკულ პრაქტიკაში განმტკიცებული იყო რუსოფილური მიმართულება და გატაცება, ჩვენში ცდილობდნენ უცვლელად გადმოენერგათ რუსული საღვთისმსახურო წესები და ტრადიციები. ქართულა თთუენის შედარებამ რუსულთან გამოამჟღავნა ორი რამ: 1) ზემოაღნიშნული მიზეზის გამო რუსულ თთუენში ვერ პოულობდნენ ყველა იმ საგალობელს, რომელსაც ქართულში პქონდა ადგილი, 2) ქართულ თთუენში ვერ პოულობდნენ ტიპიკარულ შენიშვნებს, ან ამა თუ იმ დღეს ღვთისმსახურების შესრულების წესრიგის აღნიშვნას. რასაც რუსულ თთუენში ამ

¹ მცირე ეწევა ქართველთა მწერალთათვის: «კალმასობა», II, 200.

დროს ფართო ასპარეზი ჰქონდა მოპოვებული. ამან გამოიწვია სურვილი, სხვა წიგნებთან ერთად, ქართული თ თ უ ე ნ ი ც შესწორებული ყოფილიყო რუსულთან შედარებით. ეს შრომა ორი მიმართულებით სრულდებოდა: საქართველოსა და რუსეთში. საქართველოში ის უკისრია ალექსი მესხიშვილს. მოგვყავს ბოლოსიტყვაობა მისი სათვეო განგებისა: «ესენი სრულიად აღგვწერიეს რუსულს ტიბიკონზე კმასაყოფელნი წმიდისა ეკლესიისანი ტიბიკონის განწესებისაებრ... ამას საწადელსა და სასურველსა წიგნსა წერად კელკაჲვ ტვილურთა მოქალაქეკმნილის კელოანის მხატვრის გრიგორ მღუღლის დეკანოზის ძემან თვთ უღირსმან მღუღელდეკანოზმან ალექსიმ, რომელსა ფრიადი შრომა დამიც, ვინამთგან რომ დღესადმე ოუსული ტიპიკონი ქართლში არა გვეპოვებოდა, ამისთვის კეთილად ვერ გამოეძიებინათ ტიბიკონის წესით მწერალთა აღწერად წიგნთა და რამოდენიცა აღეწერათ წიგნი, თავანებაზედ განერყვნათ დასდებელნი და საგალობელნი და ეკლესიისა წესნი და განწესებანი სრულიად დაეშინათ; რადგან დედანი არა ჰქონდათ, ამისთვის რომელსაც როგორც პნებოდათ, ისრე ვწერათ. მერმე, როდესაც რუსული ტიბიკონი ვნახეთ, აღვწერე მე გლახკემან და ყოველთა უუნდოვამან რამცაოდენ შევეძლო მადლითა და ძალმწეობითა ღმრთისაჲთა. გულსმოდგინებით მრავალჯამ ვძებნე და გამოვიძიე მრავალთა ძველთა წიგნთა შინა ხილვითა და მრავალთა მიტარულთა ადგილთა, დაძველებულთა, დაშლილთა და დაყრილთა ფურცელთა შინაცა ვპოვე დიდის შრომითა და ძიებით და საეკლესიოთა საგალობელთა, სადაც ოომ იპოვებოდა და მივსწვდი, უნახავ არა დამიძთა და სხუათაცაგან გამოწულილვით გამოვიძიე და ესრეთ ტიბიკონთა შემოწმებით ვწერდი და რომელნიცა არა შეემოწმნის მუხლნი დავაცადი, სანამ სადაჲე არა ვპოვი, არღარა აღვწერდი, როდემდის არა შეემოწმნის ტიბიკონსა. უწყის უფალმან და თქუენმან სიწმიდემან, რომ მრავალჯამ გამოვიძიე, რომ უფროს ამისა აღარ ეგებოდა ჩემებრ მდაბალთაგან, და ოდეს აღვწერე, ჯერეთ ჩემს წინამე რუსულს ტიბიკონზე სხუას არავის აღეწერნეს. და სამი თვე: სეკდებტი, ოკდონბერი და ნოენბერი რუსულის სადღესასწაულოს წიგნიდან დაიწერა, და ეს, ცხრა თვე, ნამუშაყევი ჩემი, დეკენბრიდან ვიდრე აგვსტომდე, მე ვიშროვე და შევაწყვე, ვითარცა ზემორე ვთქუე. და რომელნიც ამას ნამრომსა ჩემსა ზელა მიემთხვენეთ, გინა სწერდეთ, ნურვინ ბრძნობთ, და რომელსაცა უკეთ შეგეძლოსთ, მან სხუამ აღწერენ, და ესე ჩემებრ უცუბისათვს იყავნ... წელნი იყვნეს ადამისითგან კსამ და ქრისტეს განკორციელებითგან ჩლნმ და ქორონიკონსა უმმ¹. ამნაირად, ალექსი დეკანოზის შრომა, რომელიც მას დაუმთავრებია 1758 წელს, იმაში მდგომარეობდა, რომ, როდესაც მას ხელთ ჩავარდნია რუსული ტიბიკონი და ამ ტიბიკონზე მოწყობილი თ თ უ ე ნ ი ც, ტიპიკარული შენიშვნები გადმოუტანია ქართულ თ თ უ ე ნ შ ი და საგალობლებიც რუსულთან შეუთანხმებია. მას ამ შრომაში, რუსული წმიდანებისა და დღესასწაულთა მაგიერ, შეუტანია ქართული, ძველი, ანტონ კათოლიკოსის წინადროის სისტემითა და საგალობლებით, სახელდობრ: 13 სექტემბერს—ქე-

¹ A 1093, გ. 727.

თევან დედოფალი, 1 ოქტომბერს—სვეტიცხოველი, 10 ნოემბერს—კონსტანტი ქართველი, 19 ნოემბერს—ილარიონ ქართველი, 2 დეკემბერს—პეტრე ქართველი (მაიუმელი). 14 იანვარს—წმ. ნინო, 20 მარტს—არჩილ და ლუარსაბი, 7 მაისს—იოანე ზედაზნელი, 13 მაისს—ექვთიმე ათონელი, 29 ივლისს—ევსტატე მცხეთელი, 3 აგვისტოს—რადენ პირველმოწამე და 26 აგვისტოს—შუშანიკ დედოფალი. ალექსი დეკანოზი ცდილა მისი შრომა დაახლოებული ყოფილიყო რუსულ დედანთან. ეს, სხვათა შორის, ჩანს იმ შენიშვნიდან, რომელიც მას 3 ნოემბრის ქვეშ მოუთავსებია: «წმიდისა ამის დიდებულისა მოწამისა გიორგის დღესასწაულსა ვინაცა აპრილსა 23 აღვასრულებთ, ვინამთჟან მას დღესა სრულყო ლუაწლი მოწამეობისა თვისისა, ხოლო ნოემბერსა 3 განახლება არს ტაძრისა მისისა, სადა დაიდვა მრავალმოღუაწე წმიდაჲ გუამი მისი... ხოლო აპრილსა 23 ბრწყინვალედ დღესასწაულობს წმიდაჲ ეკლესიაჲ ბერძენთა და რუსთაჲ... ხოლო სხუათა დღეთა საეკლესიოდ განწესებული დღესასწაული წმიდისა გიორგისა ვერსადა ვპოეთ. არცა ბერძნისა და არცა რუსისა წერილსა შინა. ვითარ ჩუენ ქართველნი ვდღესასწაულობთ ნოემბერსა ათსა და სხუასა და სხუასა ადგილსა სხუათა და სხუათა დღეთა, შემდგომად აღესებისა ყოველთა კვრიაკეთა ვიდრე ყოველთა წმიდათა კვრიაკემდე, რომელსამე ქაშუეთად უწოდენ, რომელსამე კალობნად, რომელსამე ზღუდრად, თვთ საუფლოსა დღესა ამაღლებისასა თელეთობად სახელსდებენ. მე ესრეთ ვგონებ, ესენი არცა ერთი სათნო ღმრთისაჲ იყოს. არცა დიდისა მოწამისა გიორგისა, არამედ ყოველი მოპოვნებული და საეშმაკო» (იგივე ხელნაწერი)!. გატაცება რუსული დედნით იქამდის მისულა, რომ მთელი რუსული ფრაზები შეუტანია ალექსის თავის შრომაში ქართული ტრანსკრიფციით, მაგალითად, 3 ნოემბრის კანონს აწერია: «იელოჲე კრავლრანესიე» — *его же краерпанecie*, ანუ ქართულად — «რომლისა კიდურწერილობა». როგორც უნდა იყოს, ალექსის შრომა თ თ უ ე ნ ის ისტორიაში თვალსაჩინო მოვლენად უნდა ჩაითვალოს.

თ თ უ ე ნ ის გაწყობა რუსული ტიბიკონის წესზე, რომლითაც ასე გატაცებული ყოფილა ალექსი, გამოწვეული იყო იმით, რომ სწორედ იმ ხანებში შესწორებულ იქნა ანტონი კათოლიკოსის მიერ ქართული ტიბიკონი რუსულის მიხედვით. ექვი არაა ამ შესწორებაში თვით ალექსიც იღებდა რაიმე მონაწილეობას, ყოველ შემთხვევაში ჩვენამდე შენახულა ორი ცალი ამ შესწორებული ტიბიკონისა². ალექსის ხელით გადაწერილი, რომელთა ბოლოსიტყვაობა ძალიან მოგვაგონებს თ თ უ ე ნ ის ზემოაშოწერილ ბოლოსიტყვაობას. ყოველ შემთხვევაში, გამოსულა თუ არა ეს ტიბიკონი, ალექსის მის ნიადაგზე და საფუძველზე დაუწყია თ თ უ ე ნ ის შესწორება.

¹ ეს შენიშვნა, რომელსაც პლ. იოსელიანი ანტონ კათოლიკოსს მიაწერს, შეტანილი ყოფილა დაბეჭდილ «საქათუენში» (ტიპოთეს «მოგზაურობა», გვ. 136—137, შენ.). ეს გამოცემა უნდა გვქონდეს იმ წიგნში, რომელიც «ქართულ წიგნში» 41 ნომრითაა აღნიშნული.

² A 399 და 459.

ალექსი მესხიშვილი ერთ-ერთი აქტიური წევრია იმ ჯგუფისა, რომელიც ცდილობს საქართველოში რუსული კულტურა გადმოიტანოს და ქართული მწერლობა რუსულს დაუახლოოს.

67. ფილიპე ყაითმაზაშვილი

ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ (გვ. 73 — 74), რომ მეთვრამეტე საუკუნეში გაცხოველდა ქართველ-სომეხთა ლიტერატურული ურთიერთობა. იმ პირთა შორის, რომელნიც ცდილობდნენ ამ ურთიერთობის გაღვივებას, პირველი ადგილი უნდა მიეკუთვნოს ფილიპე ყაითმაზაშვილს. ეს საკმაოდ მნიშვნელოვანი ფიგურაა მეთვრამეტე საუკუნის მოღვაწეთა შორის, თუმცა, სამწუხაროდ, ვინაობა მისი გარკვეული არაა¹.

დოსითეოზ ნეკრესელის ცნობით, ფილიპე იყო «პარმანთა მღვდელი ადგილობითისა ნათესაობისა სქესითა ქართველი და ტომობითისა სქესითა ძე აზნაურთა»², ანდა: «მღვდელი პარმანთა, პარმანთავე გვარისა, თემისაგან ქართველთასა, ტომისაგან აზნაურთასა»³. სომეხთა ან პარმანთა მღვდლად და ბუცად ფილიპეს ასახელებენ აგრეთვე ანტონი კათოლიკოსი, მდივანბეგი იოანე ორბელიანი და ანტონი ცაგერელ-ჭყონდიდელი. ანტონი კათოლიკოსის სიტყვით, «მღვდელი ვინმე ნათესავით ერმანიანი (რომელ არს ჰაოსიანი), სახელით ფილიპე ყაითმაზაშვილი, გუარითაცა აზნაური. იყო დიდ თავადთა ორბელიანთა სამთავროთაგანი»⁴. მაშასადამე, გასაგებია იოანე ორბელიანის სიტყვები, რომ «სომეხთა მღვდელი ფილიპე იყო აზნაურთა ჩუენთაგანიო»⁵ ნათქვამიდანაც ცხადია, რომ ფილიპე ყოფილა ტომით და წარმოშობით პარმანი ან სომეხი, და მასთან ქართველი აზნაური, გვარით ყაითმაზაშვილი, ორბელიანთა სამფლობელოდან, ესე იგი გაქართველებული სომეხი, და, როგორც ასეთი, თანახმად დოსითეოზ ნეკრესელისა, «ქართველთა ენისა ქცევისათა ფრიად მეცნიერი»⁶. როგორ მოხვდა თბილისში ფილიპე ან რა პირობებში, ამის შესახებ არა ვიცით რა. შესაძლებელია ვიფიქროთ, რომ თავდაპირველად ის გაემწესა აქ ერთ-ერთ სომხის სამრევლოში მღვდლად. მდივანბეგი იოანე ორბელიანი გადმოგვცემს შემდეგს: «მოვიდა სამეფოდ საქართველოდსად, ქალაქად ტფილისად. სომეხთა კათოლიკოსისა მიერ ეპისკოპოსად და ებგურად წარმოვლენილი საქართველოსა შინა მყოფთა სომეხთა ზედა ყოლად ბრძენი ავეტიქ ეპის-

¹ რამდენიმე ცნობა ფილიპეს შესახებ გამოაქვეყნა ლ. მელიქსეთ-ბეგმა: ნაკვეთი XVIII ს. ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან (ფილიპე ყაითმაზაშვილი), «ლომისი», 1922 წ., № 16; მისივე კ. биографии священника Филиппа Кайтмазова, «Христ. Восток», т. VI, стр. 281—284.

² S 1137, გვ. 6.

³ S 2564, გვ. 103.

⁴ A 785 გვ. 3—4.

⁵ S 192, ფ. 7.

⁶ S 1137, გვ. 6; № 2564, გვ. 103.

კობოსი, რომელი იყო ქუეყანისაგან ნახიჯივანდისაგან, სოფელ-ქალაქით კაუკით, კაცი ფრიად საქოდა და განსწავლული ხელვითისა და საქმითისა მეცნიერებითა... შივედ მე მოწაფედ სწავლისა ზემოკსენებულისა ეპისკოპოსისა... და მოვიდა თანამესხოლედ ჩემდა ნიკოლას მღვდელი კახთა მეფის კარისა და კუალად სიყრმით სიჩჩოდთგან მოწაფე ყოვლად ბრძნისა მის ეპისკოპოსისა გიორგი ნათლისძე, რომელიცა განსწავლა წიგნითა და ენითა სწავლისმოყუარებითა სომეხთადათა, და სომეხთა მღვდელი ფილიპე, ახნაურთა ჩუენთაგანი, ტრფიალი სწავლისაო¹. როგორც ჩანს, ფილიპე ყაითმაზაშვილი, ზოგიერთ ქართველთან ერთად, დამოწაფებია თბილისში ახლად განწყესებულ ეპისკოპოსს ავეტიქს და მისი ხელმძღვანელობით განუერცია და გაულრმავებია თეოლოგიურ-ფილოსოფიური ცოდნა, რომლითაც რამდენადმე წინათაც ყოფილა აღჭურვილი. მართლაც, იმდენად დაწინაურებულა ფილიპე სწავლამეცნიერებაში, რომ ის მიუწვდომელ და შეუდარებელ ავტორიტეტად ითვლებოდა თბილისის ქართულ-სომხურ წრეებში. დოსითეოზ ნეკრესელი ამბობს, რომ ფილიპე იყო «ფრიად გონება ვრცელ-მაღალი და კეთილმეცნი პლატონურთა, არისტოტელ და პითალორებრთა სიბრძნისმეტყუელებათა პარმანულითა ენითაო»². ამიტომ ის მას იხსენიებს დოკტორის სახელით³, ხოლო ავტორი თხზულებისა «მცირე უწყება ქართველთა მწერალთათვის», უწოდებს მას «ზედმიწევილ ფილოსოფოსად»⁴. რასაკვირველია, ასეთი განათლებული და მომზადებული კაცი უსაქმოდ არ დარჩებოდა მაშინდელ თბილისში, როდესაც 1755 წელს ანტონ კათოლიკოსმა აქ საღვთისმეტყველო-საფილოსოფიო სემინარია გახსნა, მის სხოლაპეტად, ესე იგი რექტორად, დანიშნა ფილიპე მღვდელი. თბილისიდან ის გადაუყვანია თელავში ერეკლე მეფეს და დაუნიშნია სხოლაპეტად ან რექტორად მის მიერ 1758 წელს გახსნილი საფილოსოფიო-სათეოლოგიო სკოლისა. ამას მოწმობენ დოსითეოზ ნეკრესელი⁵ და ანტონ ცაგერელ-ჰყონდიდელი, რომლის სიტყვით «ბრწყინვალესა ირაკლი მეორესა, დიდსა მეფესა, აღეგო სხოლაპ ქალაქსა თელავს და მოეპოვა სხოლაპეტად და მოძღურად სიბრძნისა პარმანთა მღვდელი ფილიპე, რომელი ღირსი იყო ესევეითარსა მოძღურებისა პატივსა»⁶. ამნაირად, ფილიპეს მოღვაწეობა ჩვენში იყო, პირველ ყოვლისა, პედაგოგიური: როგორც სხოლაპეტმა და მოძღვარმა თბილისისა და თელავის სკოლებისა⁷, მან «მრავალნი მოწაფენა განსწავლნა»⁸, სხვათა შორის — დოსითეოზ ნეკრესელი, ანტონ ცაგერელ-ჰყონდიდელი და სახელოვანი ვილაც ზაქარია. მაგრამ უფრო მნიშვნელოვანია ფილიპეს ლიტერატურული მოღვაწეობა, რომელიც მიმართული იყო იქითკენ, რომ ქართულ ენაზე გადმოღებული ყოფილიყო საუკეთესო ფილოსო-

¹ S 192, ფ. 2.

² S 2564, გვ. 103.

³ S 250, ფ. 2.

⁴ «კალმასობა», II, 204.

⁵ S 1137, გვ. 7.

⁶ ხელნაწ. ქუთაისის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმისა.

⁷ S 1137, გვ. 7.

ფიური და თეოლოგიური თხზულებანი სომხური ლიტერატურისა. ფილიპე ამ შემთხვევაში მუშაობდა არა მარტო დამოუკიდებელივ, არამედ რომელიმე გამოჩენილ პირთან ერთად, როგორცაა, მაგალითად, ანტონ კათოლიკოსი, მდივანბეგი იოანე ორბელიანი, ნიკოლოზ კახელი, დოსითეოზ ნეკრესელი, ანტონ ცაგერელ-ჰყონდიდელი და სხვ. ამ პირთა შეკვეთითა და დავალებით ის თარგმნიდა ხოლმე სომხურიდან ამა თუ იმ თხზულებას. თუმცა ქართული ენა მან, როგორც ზემოთაც ვთქვით, კარგად იცოდა, მაგრამ დასახელებული პირნი მის თარგმანს მაინც აშალაშინებდნენ სტილისტიკურად და აწყობდნენ მას ქართული ენის კანონზე. არსებულ და დღესღლეობით ცნობილ ხელნაწერთა მიხედვით, სულ ადრინდელი შრომა ფილიპესი ეკუთვნის 1750 წელს. ზოგადი მიმოხილვა ფილიპეს შრომებისა ჩვენ გვაქვს ანტონი ცაგერელ-ჰყონდიდლის დიდს ლოგოკაში. სადაც ის ამბობს: ფილიპე «ბრძანებათაებრ საღმრთოესა უწურუელად მისცემდა ყოველთა სიბრძნესა წერილთასა: ამას მეთქუეობასა მიმტყიცებს ხილვად მისთა გარდამონაცემთა წიგნთად, რომელი გარდმოიცა ამის ფილიპესს მიერ ბრძანებითა უბრწყინვალესისა საქართველოესა ირაკლი მეორისა მეფისადათა: სიმეტნე ღრამმატიკისა, უერკელესიცა ღრამმატიკა მიხითარისა, მცირე დიალექტიკა სიმეონ ჯულფელისა, ხუთი კმა პორფირისა თვისითა განმარტებითურთ, პერიარმენია, ნათხზი არისტოტელის მიერ, ვრცლად ნათქვი რიტორიკა მიხითარის მიერ, წიგნაცა ღვთისმეტყუელებითი პროკლე პლატონურისა ფილოსოფოსისა, რომელ არს „კავშირი“, უკანასკნელ ამათსა კუალად დიალექტიკა მცირე ანტონი კოვიდისა. ესე ყოველი გარდმოიცა ამის ფილიპესს მიერ ბრძანებითა ზემოქანებულისა დიდისა ბრწყინვალისა მეფისადათა». მერე ანტონი ასახელებს ორ თავის შრომას, რომელიც ფილიპესთან ერთად დაუმუშავებია მას; სულ, მაშასადამე, ათ შრომას¹. ეს სია ფილიპეს შრომებისა არც სწორია და არც სრული, ამიტომ ჩვენ ჩამოვთვლით მათ არსებულ ხელნაწერთა მიხედვით.

1. როგორც ვთქვით, განსაკუთრებით ბევრს მუშაობდა ფილიპე ანტონ კათოლიკოსთან, რომელსაც ის, თანახმად მისივე ცნობისა, ძალიან დაუახლოებია თავისთან და დაუმეგობრებია. 1) პირველ ყოვლისა, ფილიპე ანტონის ეხმარებოდა მზამეტყუელების შედგენისას 1750—1752 წლებში. «შექუწეოდა მე ფილიპე ხუცესი, სომეხთა გვარისაგანი, თარგმანებითა სომეხთა წერილთადათა», — ამბობს ანტონი², ესე იგი ფილიპე უმზადებდა მას მასალებს სომხური წყაროებიდან. 2) «უწინარეს იმპერიად როსსიისა წარსლვისა ჩემისა», ამბობს ანტონი კათოლიკოსი, «გადმოლება ვყავ ფილიპესთანა ხუცისა სომეხთაგანისა დიალექტიკისაო»³. ის არაფერს ამბობს, ვისი იყო ეს დიალექტიკა, მაგრამ, უნდა ვიფიქროთ, აქ ჩვენ გვაქვს «მცირე დიალექტიკა სიმეონ ჯულფელისა», რომლის გადმოთარგმნას, როგორც ზემოთ დავინახეთ, ფილიპეს მიანწერს ანტონი ცაგერელ-ჰყონდიდელი. ეს თარგმანი, რომელიც შესრულებუ-

¹ S 250. ფ. 174—176.

² «წყობილსიტყუაობა», გვ. 4—5.

³ S 4839; «მოამბე» 1898 წ., № 9, გვ. 93.

ლია 1755 წელს, ზოგიერთებს მიაჩნიათ იოანე ტარიჭის ძის ნაწარმოებად. მაგრამ სრულიად უსაფუძვლოდ¹. 3) «შემემთხუა მე». გვამცნობს ანტონი, ფილიპე ხუცესი, რომლისა თანა «ძიებასა ვკყოფდი სიტყუათასა დღითი-დღე ურთიერთას და ფრიად მეგობარ ვიქვენ მისი; ჯერეთ ორთა ნაწილთა არისტოტელის შესმენათასა ვყავთ სომეხთა ენისაგან გადმოთარგმნად. ესე იგი შეთხზუაობისა და შესატყუობისა, რომელ არს სილოგიზმო»². აქ. უეჭველია, იგულისხმება ათნი კატილორიანი არისტოტელე ბრნი, რომელნიც ანტონის, «სხვთა და სხვთა მაგალითებითა განუყარგვნიდა», როგორც თვითონ გადმოგვცემს, ფილიპეს დახმარებით³. 4) ამასთან ერთად, ამბობს ანტონი, გადმოვითარგმნიე ფილიპეს, «კუალად ხუთნი კმანი, ზიარებითურთ და განყოფით, პორფირიოს ფინიკიელისანი და რომელნიმე მცირესა შინა ნქვსთა შევანყვდიენ და რომელნიმე განვაერცენეო» (იქვე). სამი უკანასკნელი შრომა (2—4) შესრულებულია 1753 წლამდე, როგორც ეს ანტონის სიტყვებიდან ჩანს 5) ვინაიდან, ანტონის სიტყვით, «ფილიპე მღვდელი ფრიად ზედმიწევნილი იყო ღრამატიკისა კელოვნებასა ზედა», მას გადმოუთარგმნია მეხითარ სევასტიელის გრამატიკა, რომლის მიხედვითა და მთარგმნელის დახმარებით ანტონიმ 1753 წელს შეადგინა ქართული გრამატიკა შემდეგი სათაურით: «ღრამატიკა სომხურიდამ შედგენილი მიხითარისა ღრამატიკისა წესით»⁴. 6) ანტონ ცავერელ-ქყონდიდელის ცნობით, ფილიპემ გადმოიღო «სიმეტრე ღრამატიკისა», ესე იგი ის დახმარებია ანტონი კათოლიკოსს «ღრამატიკა სიმეტრეს» შედგენაში, რომელიც დაწერილი უნდა იყოს 1763 წლამდე, როდესაც ჩვენ გვაქვს ერთ-ერთი ნუსხა მისი (A 415). 7) 1764 წ. ანტონის რუსეთიდან დაბრუნების შემდეგ ფილიპეს გადმოუღია მისთვის, შემოკლებულად «მხითარ ყოვლადბრძნისა მოძღვრისა სომეხთასა სევასტიელისა ქმნილი წიგნი რიტორიკა». რომელშიაც ანტონის მაგალითები ქართულიდანაც მოუყვანია⁵. 8) 1776 წელს ფილიპეს გადმოუთარგმნია I, II და III მსოფლიო კრებათა აქტები (A 618), რომლის იამბიკურ წინასიტყვაობაში იოანე ოსესძე ამბობს: «რამეთუ ამათ აწვიაცა ხუცესსა ეკლესიისა სომეხთასა ფილიპეს, კაცსა ბრძენსა და მეცნიერსა ქართველთა ენასა ზედა გარდმოღებისასა. რამეთუ ესრელ მოსწრაფებად მსუროდა, რომლისა ლუაწლნი და შრომანი მრავალნი კქონან თვთ მისის უწმიდესობის თანა მრავალთა წიგნთა გარდამოღებასა შინა ქართულსა ზედა სომეხთა ენისაგან და დამაშურალ არს დამსახურებად ამისად» (ფურც. 3). 9) იმავე ფილიპეს უნდა გადმოეთარგმნა ანტონისათვის «ბაუნჯე» კირილე ალექსანდრიელისა (A 3), რომელსაც ანტონი, მისი სიტყვით,

¹ მოთავსებულია S 43, 131, 255, 271, A 185, 329, 340. შეად. ს. გორგაძე: კრებ. «ჩვენი მეცნიერება», № 2—3, გვ. 145—146.

² A 795, ფ. 3.

³ «მოამბე» 1898 წ., № 9, გვ. 93.

⁴ A 785: S 1137 გვ. 6; A. Цагарели. О грамматической литературе грузин. языка, стр. 6—7.

⁵ A. Цагарели, Сведения, III, стр. 118; «მოამბე» 1898 წ., № 9, გვ. 93.

დიდი ხანია ეძებდა. 10) აგრეთვე «დავით სიბრძნისმოყუარისა ახსნა პორფირის შეყვანილებისადმი რვათა თავთა შერთვითა» (S 203).

II. როდესაც მდივანბეგი იოანე ორბელიანი და ფილიპე ყაითმაზაშვილი დამოწაფებიან თბილისში ავეტიქ ეპისკოპოსს, ისინი დაინტერესებულან პროკლე დიადოხოსის თხზულებით «კავშირნი ღვთისმეტყუელებითნი», რომელიც მათ ჰქონდათ როგორც ქართულ ენაზე (იოანე პეტრიწის თარგმანი), ისე სომხურზე (სვიმეონ ჯულფელის რედაქცია). ჩვენ ვიცოდითო, ამბობს იოანე, რომ ქართული და სომხური რედაქციები ერთმანეთს ენათესავენბოდნენ, მიუხედავად ამისა, მათ შორის ვამჩნევდით დიდ განსხვავებას, რომლის მიზეზი ვერ გაგვეგოო. ამიტომ «ვევედრე კსენებულსა მას ფილიპპე ხუცესსა, რომელმან კეთილად უწყოდა ენა ქართული, რამეთუ სხუანნი წიგნიცა ეთაოგანენ ენასა ზედა ჩუენსა, და ურთიერთას სათნოყოფითა ვიწყეთ ზოგადრე თარგმანებად და უმრავლჯერეს კელითა ჩემითა ვსწერდი და ოდესმე ნიკოლაოს აღსწერდისო»¹. ამნაირად, 1757 წელს გადმოუღიათ მათ პროკლე დიადოხოსის აღნიშნული თხზულება სვიმეონ ჯულფელის რედაქციიდან.

III. ავეტიქ ეპისკოპოსს თბილისში, როგორც ზემოთაც იყო მოხსენებული, იოანე ორბელიანსა და ფილიპესთან ერთად დამოწაფებია «ნიკოლაოს მღვდელი კახთა მეფის კარისა», დოსითეოზ ნეკრესელი გადმოგვცემს, რომ ამ «მღვდელმან ნიკოლაოზ ქიზიყელმან გარდამოიღო არისტოტელის თხზვთნი ფილასოფობანი, რომელ არს პერიერძენია და კუ ლად მისივე ფილოსოფოსისა ნათქვსა აზრი, რომელ არს დიალექტიკა, თარგმანებითა მისივე მღვდლისა ფილიპესითაო» (S 1137, გვ. 7)²; რომელ წელს ითარგმნა ეს თხზულებები, არა ჩანს.

IV. ფილიპეს შრომა გამოუყენებია აგრეთვე ნეკრესის ეპისკოპოსს დოსითეოზ ჩერქეზიშვილს, როგორც ჰქვამთ გვექნება ლაპარაკი, დოსითეოზმა და ფილიპემ სომხურიდან გადმოთარგმნეს დავით უძლეველის: 1) «წიგნი საზღვართა», 2) «ახსნა პორფირისა შეყვანილებისადმი», ორივე 1758—62 წლებში, 3) რეტორიკა მებითარ სევასტიელისა 1761 წ., 4) «შემოკლებითი ახსნა პერიერძენიასი დავით უძლეველისა» 1762 წელს და 5) «მცირე ლოდიკა» ანტონი კოვიდისა 1764 წ.

V. როგორც თავის ადგილას გავარკვევთ, ფილიპეს ცოდნა გამოუყენებია აგრეთვე ანტონი ცაგერელ-ქყონდიდელს. მას ფილიპესათვის გადმოუთარგმნინებია 1775 წელს თავისი ძმის, სამეგრელოს მთაურის, კაცია დადიანის ბრძანებით «წიგნი ქეშმარიტებითისა ღმრთისმეტყუელებისა» ყოვლად ბრძნისა აღფერდისი³, ხოლო 1776 წელს — «ლოდიკა დიდი ანტონი კოვიდისა».

დასასრულ, 1775 წელს «მღვდელმან, მისის სიმაღლის მოძღუარის იოანეს ძემან, გაგრილმა», ანტონი კათოლიკოსის ბრძანებითა და «თანაშრომითა

¹ S 192, ფ. 7—11.

² ეს დიალექტიკა გვაქვს ხელნაწ. A 329, შეად. S 131, ფურც. 33—148.

³ S 250, ფ. 176.

პარმანთა ენისა მღუდელის ტერ-ფილიპესაგან» სომხურიდან თარგმნა თხზულება გრიგოლ ნარეკელისა «ქებაჲ და შესხმაჲ ქალწულისა უფალაისი»¹. ამნაირად, ფილიპეს მეცნიერულ-მთარგმნელობითი ხელი ატყვია, როგორც ვხედავთ, 21 კაპიტალურ ფილოსოფიურ-თეოლოგიურ შრომას. ვინ იცის, ამათ გარდა რამდენი უწერია და უთარგმნია კიდევ მას, მაგრამ არსებულ ძასალათა მიხედვით ჯერჯერობით მეტს ვერაფერს ვიტყვით.

68. დოსითეოზ ჩერქეზიშვილი

დოსითეოზ ნეკრესელი, გვარად ჩერქეზიშვილი, ერთი მნიშვნელოვანი მოღვაწეთაგანია ქართული მწერლობის ასპარეზზე მეთვრამეტე საუკუნის მეორე ნახევარში. ის თანამედროვეა კათოლიკოსის ანტონი პირველისა და ტრიალეებს იმ ლიტერატურულ სფეროში, რომელიც შექმნა და რომელსაც ასულდგმულებდა დასახელებული კათოლიკოსი. საჭირო ბიოგრაფიული ცნობები დოსითეოზის შესახებ ჩვენ არ მოგვეპოვება, არ ვიცით როდის მიიღო მან ნეკრესლობა ან როდის დატოვა ის. 1746 წ. ნეკრესის კათედრაზე ჯერ კიდევ ენისელი მოურავის შვილი იოანე ზის², ხოლო დოსითეოზის სახელს, როგორც ნეკრესელისას, პირველად ვხვდებით, მგონია, 1758 წელს, როდესაც მას, მისივე სიტყვით, უყურთხებია ერეკლეს მიერ თელავში გახსნილი საფილოსოფიო საღვთისმეტყველო სკოლა³. მიუხედავად იმისა, რომ ამ დროს ის საკმაოდ გაწვრთნილი ყოფილა განსაკუთრებით ქართულ მწერლობაში, დოსითეოზი ჩაწერილა ამ სკოლის პირველ მსმენელთა რიცხვში, რათა უფრო დახელოვნებულიყო მეცნიერებაში. ამის შესახებ დოსითეოზი გადმოგვცემს შემდეგს: ერეკლემ მის მიერ გახსნილ სკოლაში «შემოიკრიბნა ყრმანი საბრძანებელისა თვისისანი, ხოლო ყრმად ვიტყვი უმეცრებისა ძლით და ჰასაკით რომელნიმე ეფისკოპოზნი, რომელნიმე მღდელნი და რომელნიმე ახალ მოსწავლენი ეკლესიის მსახურნი⁴. და მეცა, მდაბალი ვინმე ეპისკოპოზი ნეკრესისა დოსითეოზ, თანვედასებოდი მათ შეკრებულთა ბრძანებითა მეფისადთა»⁵ ასე რომ, შევიქენი «თანამესხოლე პირველთა მათ მესხოლეთათა»⁶. როგორც სწავლა-განათლებისათვის გულშემატკივარსა და სამწყსოსათვის თავდადებულ იერარქს, მას თავის ეპარქიაში გაუხსნია პირველდაწყებითი სკოლა. 1762 წელს მეფე ერეკლე ეკითხება მას, რა მდგომარეობაშია ეს სკოლა. «იცოდეთ, სწერს მას მეფე, რომ მე მეტად სასიამოვნოდ დამირჩება, თუ თქვენ ბეჯითად იზრუნებთ იმისათვის»⁷. სიგელ-გუჯრები, სხვადასხვა საქმის გამო, მას

¹ S 379, გვ. 65—81.

² Д. Пурцеладзе, Грузинские церковные гуджары, стр. 40.

³ S 2564, გვ. 103—104.

⁴ იქვე.

⁵ S 1137, გვ. 7—9.

⁶ S 2564, გვ. 103—105.

⁷ Д. Пурцеладзе, стр. 40.

იხსენიებს 1762, 1784, 1785 და უკანასკნელად 1789 წელს¹. მართალია, 1797 წელს კიდევ ვხვდებით მას, მაგრამ არა როგორც ეპარქიის გამგეს, ვინაიდან 1794 წლიდან ნეკრესელად უკვე ამბროსია დადგენილი. როგორც განათლებული კაცი, დოსითეოზი დაახლოებია თანამედროვე ლიტერატურულ წრეებს, განსაკუთრებით თელავის სკოლის სხოლაძეებს ან რექტორს ფილიპე ყაითმაზაშვილს. ლიტერატურული მუშაობა დოსითეოზს ჯერ კიდევ თელავის სკოლაში ყოფნისას დაუწყია. მეცო, ამბობს ის, «მეწიბნეს ნამნი ქართველთა ენისა ძუელთა წერილთანი და მწერლობათადაცა»². მისი ლიტერატურული მუშაობა სიმართული იყო უმთავრესად სომხურისა და ქართული მწერლობის ურთიერთდაახლოებისაკენ. ამაში ხელს უწყობდა მას ერთი მხრით, ის გარემოება, რომ მან, როგორც ნათქვამია ერთ დოკუმენტში, «უწყოდა სომეხთა ენა კეთილად»³, მეორე მხრით — ისეთი განსწავლულისა და მომზადებული კაცის მეგობრობა, როგორიც იყო ფილიპე ყაითმაზაშვილი. დოსითეოზი ცდილობდა გადმოედო სომხურიდან ისეთი წიგნები, რაც ქართულ ენაზე არ მოიპოვებოდა. «არა დაესცხრებოდი მე მდაბალი მუშაკობასა გადმოღებისასა ფილოსოფოსობითა ნათქვამთა, რომელნი აკლდეს ენასა ჩუენსაო», — ამბობს ის⁴. დოსითეოზი და ფილიპე ერთად მუშაობდნენ, ფილიპე თარგმნიდა სომხურიდან. ხოლო დოსითეოზი მის თარგმანს ასწორებდა და ამაღლებინებდა სტილისტიკურად. «მებრძანა მე თანამწეობაჲ თარგმანებისა მისისაჲ (ფილიპესი) კეთილწყობითა ლექსთაჲთა, ქართველთამებრ ენისა კანონისათაო» — გვამცნობს ის⁵.

დოსითეოზს მომეტებულ ნაწილად ფილოსოფიური ხასიათის თხზულებები შემოაქვს ჩვენს მწერლობაში. ერთ-ერთი თხზულების ანდერძში ის ამბობს: «აჲ იპყართ კელად ორი და ორი და იქმნებიან ოთხნი, რომელ არიან რიტორებაჲ, საზღვრისა წიგნი, პორფირისა ახსნა და ახსნა პერიერმენიასი»⁶. ორი უკანასკნელი შრომა: «ახსნა პორფირისა», ესე იგი «პორფირის შეყვანილებისა», და «შემოკლებითი ახსნა პერიერმენიასი წიგნთა» გადმოღებულია 1762 წელს. პირველი ამათგანის ნუსხა გვაქვს ხელნაწერებში S 203, 266, 334, 794. მეორეს, წინასიტყვაობის სახით, წამძღვარებული აქვს 17 ხუთსტრიქონიანი სტროფი, რომელთა აკროსტიქი ამბობს: «დოსითეოს ნეკრესელი». აქ ნათქვამია, რომ «სიბრძნე იგი, რომელი სტაგიკლსა ესიბრძნა პირველ. ებრძანეს თარგმნად აწ ენად ჩუენურსა ენამზე მღდელსა ფილიპესს პარმანულთაგან ერაკლეს მიერ მეფისა ქართველთმფლობელისაო»⁷; ეს თხზულებათ, ამბობს ის, «ეგანმარტნეთხზა დავით პარმანთა ბრძენსა». ქართული ტექს-

¹ Д. Пурцеладзе, გვ. 40—43; თ. გორდანი, ქართლ-კახეთის მონასტრებისა და ეკლესიების ისტორიული საბუთები, გვ. 258—259.

² S 2564, გვ. 104—105.

³ მეორე უწყება ქართველთა მწერალთათვის: «კალმასობა», II, 199.

⁴ S 1137, გვ. 8—9.

⁵ S 2564, გვ. 104—105.

⁶ S 278.

⁷ იქვე.

ტი წარმოადგენს ამ «თარგმანისა თარგმანს»¹, რასაკვირველია, შემოკლებულს. მესამე ფილოსოფიური შრომა, რომელსაც დოსითეოზი ასახელებს, არის «რიტორებად ან რიტორიკა» მეხითარ სევასტიელისა. მის შესახებ ანტონი კათოლიკოსი გადმოგვცემს შემდეგს: «დროსა როსსიასა შინა ყოფისა ჩემისასა შემოკსენებულისა თანა ფილიპე ხუცისა სომეხთაჲსა გარდამოლებად ექმნა რიტორიკამ ქართულად ყოელადსამღდელოსა დოსითეოზს, ეპისკოპოსსა ნეკრესულსა ჩერქეზსა, რომელიცა დიდითარე ლუწითა გარდამოელოყე... გარნა იგი გრძელ არს და მოძღუართათვს ნუუჲმე ფრიად საკმარ, გარნა მოწაფეთათვს მოკლე უმჯობეს»². თვით დოსითეოზი ამბობს: «ქელვანე გარდამოლებად [ესე] მდაბალმან ეპისკოპოზმან ნეკრესისამან დოსითეოს ბრძანებითა მეფისა ირაკლისაჲთა... მღდელი ფილიპე მსახურ იყო თარგმანებისა, ხოლო მე ჩუენთა ენისა კილოსა ზედა წყობასა ვმეცადინობდიო»³; მისი თარგმნა დაუსრულებულიათ 1761 წლის 18 იანვარს. მეოთხე ფილოსოფიური თარგმანი, რომელსაც დოსითეოზიც უჩვენებს, არის «წიგნი საზღვართა» დავით უძლეველის ფილოსოფოსისა. ამ წიგნის გადმოთარგმნა უბრძანებია ფილიპესა და დოსითეოზისთვის ერეკლე მეფეს თელავის სკოლის გახსნისთანავე, მაშასადამე, გადმოღებულია 1758 — 9 წლებში⁴. ამათ გარდა უნდა დავასახელოთ კიდევ «ფილოსოფოსობა მებრ უცთომელ და უბრკელ მოძღურებისა თომასი, რომელი ქმნილ არს ანტონი კოვიდისა ლევმოაკელისა ლეთისმეტყუელ მოიღურისა ფარეზ ქალაქსა». ეს არის «მცირე ლოლიკა» ან «მცირე დიალექტობად», თუგინდ «მცირე ნაცვალისიტყუაობად», რომელიც გადმოთარგმნილია ფილიპე მღვდლის მიერ ერეკლე მეფის ბრძანებით, «თანაშრომითა და თანტყვილმრავლობითა განმკაცვრით ლექსთ-წყობათათვს და ქსვათა წესდებისა მდაბლისა ეპისკოპოსისა დოსითეოს ნეკრესელისაჲთა ახალქალაქსა შინა თელავს დასაბამითგან წელთა 6272. ქოისტეს აქეთ 1764 წელსა»⁵. ანტონ ცაგერელ-ჰყონდიდელი გადმოგვცემს, რომ დოსითეოზს უნდოდა «დიდისა ლოლიკისა» გადმოღება, მაგრამ «ვერ ეწიფა წადილსა ამას რომელთამე გარეშეთა მიზეზთა გამო», ამისათვის მან გადმოიღო მხოლოდ «მცირე ლოლიკა» ან მცირე დიალექტობად⁶. ეს მცირე ლოლიკა შედგება სამი ნაწილისაგან: 1) პირობისათვს და კიდურთა, 2) განსჯისათვს და წინადადებათა, 3) მტყიცე ზრახვისათვს და ქელხებისათვს.

დასახელებული ფილოსოფიური ხასიათის თხზულებათა გარდა, დოსითეოზს, ალ. ხ ა ხ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი ს ცნობით, სომხურიდან გადმოუღია აპოკრიფები, სხვათა შორის, «სიყრმე უფლისა»; ამ აპოკრიფთა ნუსხა ჩვენ პირადად ჯერ

¹ არისტოტელეს «პერიერმენია» ან ქართულად «განმარტებისათვს», თარგმნილი და განმარტებულ დავითის მიერ, ქარმანთა ფილოსოფოსისა, უძლეველად სახელდებულისა. ქართულ ენაზედაც არის (S 278). გადმოღებულია სომხურიდან ქართულად 1762 წ. დოსითეოს ნეკრესელისა და ფილიპე ყაითმაზაშვილის მიერ.

² S 4739; «მოამბე» 1898 წ., № 9, გვ. 93.

³ S 1137, გვ. 7—9.

⁴ S 2564.

⁵ S 250, ფ. 2 — 171.

⁶ იქვე, ფ. 174.

არ ვიცი. დოსითეოზი ცნობილი ყოფილა ამასთანავე როგორც ნიჭიერი და მკვევრმეტყველი მქადაგებელი და მოძღვარი თავის სამწყსოსი¹.

68. კათოლიკოსი ანტონი პირველი

ანტონი იყო შვილი მეფე იესესი, ვახტანგ გეგექვის ძმისა, და ერეკლე პირველის ასულის ელისაბედისა, ან, როგორც სხვა წყაროებშია, ელენესი, თეიმურაზ მეორის დისა. მზამეტყველები სბოლოში ანტონი შენიშნავს, რომ 1752 წელს, 11 მარტს, როდესაც მას ეს თხოვლება დაუსრულებია, ის 31 წლისა და 4 თვისა იყო, მაშასადამე, დაბადებულია ის 1720 წლის 11 ნოემბერს². ერისკაცობაში მას სახელად თეიმურაზი ერქვა. როდესაც ანტონი 7 წლის შეიქნა, მას მამა მოუყვდა და თავისი ორი დით, ანასტასიით და მარიათ, რომელნიც, ანტონისავე სიტყვით, «ყრბანი წარსულან აქადთ», ესე იგი ბავშვობაშივე გარდაცვლილან, დარჩა ქვრივი დედის ამარა. მისი აღზრდა უყისრია მის ნათლიას, დავითგარეჯის წინამძღვარს, არქიმანდრიტ სპირიდონს, რომელმაც, თავად ნოდარ ბერბეულიძის, იოსებ ფალავანდიშვილისა და მაჰმადიანობისაგან მოქცეულის მირზა ალი-ისპაანელის დახმარებით, შეასწავლა მას საღმრთო წერილი, ელემენტარული ფილოსოფია და ღვთისმეტყველება და, თითქოს, სპარსული და თათრული ენებიც³. ამავე დროს მას ბერძნულ ენასაც ასწავლიდა თბილისში მყოფი პამფილის მიტროპოლიტი პართენი⁴. 15 წლის რომ შეიქნა, თეიმურაზი დაინიშნა გივი ამილახვრის ასულზე და ოჯახური ცხოვრებისათვის ემზადებოდა, მაგრამ ერთმა გარემოებამ ძირფესვიანად შეცვალა მისი ცხოვრება და სულ სხვა გზაზე დააყენა ის: სპარსეთის მეფემ, ნადირ-შაჰმა, გივი ამილახვარს ნოსთხოვა ანტონის დანიშნული თავის «სადედოში». უმწეო მამა იძულებული იყო ბრძანება უყრყმანოდ შეესრულებია. რამაც ახალგაზრდა და თავზომწონე თეიმურაზს თავზარი დასცა და სასოწარკვეთილებაში ჩააგდო ის. სულიერი წყლულების დასამშებლად თეიმურაზი ჯერ დავითგარეჯის უღაბნოს შეეხიზნა, მაგრამ, ვინაიდან აქ მან ვერ პოვა კურნება, იმერეთში გადავიდა გასართობად. აქედან 1738 წელს მან თავის დედასთან ერთად მოინდომა რუსეთს წასვლა, და ასტრახანამდის მივიდა კიდეც. ასტრახანში მოსკოვს გამგზავრების ნებართვა მხოლოდ დედამ მიიღო, ამიტომ თეიმურაზი გამოეთხოვა მას და სამშობლოში დაბრუნდა. სადაც გელათის მონასტერში 1739 წელს, კათოლიკოსის გრიგოლის ლოცვა-კურთხევით, მიტროპოლიტის ექვთიმეს მიერ ბერად აღიკვეცა ანტონის სახელით. დედას, რომელსაც სულ სხვა გეგმები ჰქონდა და რომელიც

¹ А. Хаханов, Очерки по истории грузин. словесности, III, 409, прим.

² ხელ. A 123-ის ცნობით, ანტონი დაბადებულია 1720 წ. 17 ოქტომბერს. ხოლო მისი ანად აღმოჩენილი ძსპეკალისა ცნობით, 1720 წლის 12 ოქტომბერს (ს. კეკელიძე. ეტიულოები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, ტ. I («თბ. უნივერსიტეტის შრომები», 1, 127—135).

³ «წყობილსიტყვაობა», 3. იოსელიანის გამოც., გვ. V.

⁴ იქვე.

სულ სხვა რამესთვის ამზადებდა თავის შვილს, მისი ასეთი ნაბიჯი არ მოეწონა და საყვედურის წერილიც კი მოსწერა მას, მაგრამ ანტონისათვის სხვა გზა აღარ დარჩენილიყო. განათლება და გვარიშვილობა ხელს უწყობდა ახალგაზრდა ანტონის იერარქიული კარიერის საქმეში: ძალიან მალე მან მიიღო წინამძღვრობა გელათისა, ხოლო 1740 წ., 20 წლისა, ის აყვანილ იქნა ქუთათელი მიტროპოლიტის ხარისხზე, ტიმოთე გაბაშვილის ადგილზე, რომელიც 1738 წ. რუსეთს გაიგზავნა დიპლომატიური მისიით. ქუთათელობისას, როდესაც ის დროებით თელავში იმყოფებოდა, კათოლიკოსის დომენტი მესაშის გარდაცვალების შემდეგ, მას შესთავაზეს მცხეთის ეკლესიის საქეთმპყრობლობა, რაზედაც ანტონიმ კატეგორიული უარი განაცხადა და მალე ისევ ქუთაისს დაბრუნდა. 1743 წელს ანტონიმ დატოვა იმერეთი და დაბინავდა დავითგარეჯის უდაბნოში, სადაც სამონასტრო მოღვაწეობისას თვალყურს ადევნებდა აგრეთვე პოლიტიკური ცხოვრების ჩარხის ტრიალს საქართველოში. 1744 წლის 11 აგვისტოს ტარიელ თამაზაშვილმა ხანჯლით განგშირა კათოლიკოსი ნიკოლოზ ხერხეულიძე და ამის შემდეგ დაქვრივებულ კათედრაზე მოწვეულ იქნა კვლავ ანტონი. ახლა მან უარი არ თქვა და გაწოდებული სამწყემსო მთავრო კვერთხი ღირსეულად აიღო ხელში. ამიერიდან იწყება ანტონის ინტენსიური საეკლესიო და სახელმწიფოებრივი მოღვაწეობა. საეკლესიო მიზნების მისაღწევად მან მოინდომა მეფის უფლების განმტკიცება-გაძლიერება და მისი ავტორიტეტის ამაღლება, რათა მერე დაყრდნობოდა ამ ავტორიტეტს და საეკლესიო სფეროშიაც, მისი სახელით, ადვილად გაეტარებინა და განეხორციელებინა თავისი განზრახვანი. გასაკეთებელი და განსახორციელებელი კი ბევრი რამ იყო. ეკლესია, შეიძლება ითქვას, კრიზისს განიცდიდა ამ დროს: მას ჩამოგლეჯილი ჰქონდა ერთი ნაწილი, სამცხე-საათაბაგო, რომელიც ამ დროს თითქმის სულ გამაჰმადიანებული იყო. შიგ ქართლში ფეოდალურმა განკერძოებამ და სულისკვეთებამ იერარქიაშიაც იჩინა თავი და ბევრი მღვდელ-მთავარი ჯეროვან მორჩილებას არ იჩენდა კათოლიკოსისადმი. ეკლესია-მონასტრები დანგრეული იყო. სკოლები დახურული. ყველა ამას თან დაერთო სომეხთა ეკლესიის სარწმუნოებრივი პროპაგანდა, ასე რომ, საჭირო იყო ენერგიული, მტკიცე ნებისყოფის განათლებული კაცი, რათა საეკლესიო ცხოვრება ნორმალურ კალაპოტში ჩამდგარიყო. ასეთი იყო სწორედ ანტონი, მაგრამ მის მოღვაწეობას ბოლო მოუღო შემდეგმა გარემოებამ. ანტონიმ, საქართველოში კულტურის შემოტანის მიზნით, ორიენტაცია აიღო დასავლეთ ევროპაზე და მტკიცე კავშირი დაიჭირა იმ დროს თბილისში მყოფ კათოლიკე მისიონერებთან, რომელთა გამოყენებას ის განსაკუთრებით სასკოლო საქმის მოწესრიგებაში ფიქრობდა. ამ მიზანს მან შეწირა თავისი რწმენა და კარიერა: ეს დაკავშირება და დაახლოება დამთავრდა იმით, რომ ანტონიმ კათოლიკობა მიიღო¹. მის განზრახვას წინააღმდეგ ანტიკათოლიკური პარტია ნი-

¹ ეს უნდა მომხდარიყო 1754 წლის ივნისში, როგორც შემდეგიდან ჩანს: 1755 წლის 16 დეკემბრის კრებამ მას ხარისხის ჩამოართვევასთან ერთად, აუკრძალა 18 თვის განმავლობაში წირვა, ვინაიდან «ესეოდენი თვენი დაგვეყენეს ვანდრევილებასა შინა ლათინთა მიპართსაო» (კარბელაშვილი, «იერარქია», გვ. 154—155).

ნოწმიდელი მთავარეპისკოპოსის საბას და კარის მოძღვრის ზაქარია გაბაშვილის შეთაურობით, რომელნიც გამოვიდნენ მართლმადიდებლობის დამცველად. მათ თეიმურაზ მეფეს მცხეთაში მოაწვევიეს საეკლესიო კრება, რომელზედაც 1755 წლის 16 დეკემბერს ანტონი გადაყენებულ იქნა კათოლიკოსობიდან და მღვდელმსახურებისაგან დაყენებულ, ხოლო მისი თანამოაზრენი სასტიკად იქნენ დასაჯილი. მეორე კრება მოხდა 1756 წლის 4 აპრილს. ამ კრებაზე ანტონიმ გულწრფელად აღიარა თავისი დანაშაული, უარყო კათოლიკობა და ნება გამოითხოვა რუსეთში წასვლისა, მხოლოდ ისე კი, რომ ის ღვთისმსახურების უფლებაში აღდგენილი ყოფილიყო. ეს თხოვნა შეწყნარებულ იქნა კრებისაგან და ანტონი გაემგზავრა მოსკოვს, სადაც ანტონი ცხოვრობდნენ ვახტანგ შეეჭვისის მემკვიდრენი, რომელნიც იმედს არ კარგავდნენ ქართლის ტახტის დაბრუნებისას. ამრიგად, ცხოვრების უკუღმართმა მსვლელობამ, რომელსაც მნიშვნელოვნად წარმართავდა ქართლ-კახეთის დინასტიური ინტრიგებიც, ანტონი ჯერ მიიყვანა მონასტრის კედლებში მერე კი შორეულ რუსეთში. მოსკოვიდან ანტონი გაემგზავრა პეტერბურგს, სადაც წარუდგა უწმიდესს სინოდს, იმართლა თავი და დაამტკიცა თავისი მართლმადიდებლობა, რის შემდეგ 1757 წლის 1 დეკემბერს დანიშნულ იქნა მთავარეპისკოპოსად ვლადიმირის ეპარქიისა, რომელსაც ის განაგებდა 1762 წლამდე. ვინაიდან მან «სუსტად იცოდა რუსული ენა», თარჯიმნად დაუნიშნეს მას ქართული მღვდელი გიორგი დავითაშვილი ქალაქ სვიაჟიდან, ამასთან მას მეორე თარჯიმანიც ჰყოლია, რომელსაც ანტონი უწოდებს «პრევიდჩიკ ოტეც გაბრიელ»-ს. რუსეთში ყოფნამ ტყუილად არ ჩაუარა ანტონის: აქ მან შეისწავლა რუსული და რამოდენადმე ლათინური ენა, საფუძვლიანად გაიცნო რუსული და ევროპული საღვთისმეტყველო და ფილოსოფიური ლიტერატურა, გაიცნო რუსული საეკლესიო დაბალი, საშუალო და მაღალი სკოლის ტიპები, დაამზადა მთელი რიგი სასკოლო სახელმძღვანელო, შეისწავლა დაწერილებათ რუსეთის ეკლესიის წყობილება, ასე რომ, რუსეთიდან დაბრუნებისას, მან საქართველოში წამოიღო დიდი და მდიდარი მარაგი გამოცდილებისა და ცოდნისა საეკლესიო ცხოვრების გასაუმჯობესებლად და მწერლობის გასამდიდრებლად. როდესაც თეიმურაზ მეორის სიკვდილის შემდეგ ქართლისა და კახეთის სამეფო ერეკლე მეორემ გააერთიანა, უკანასკნელმა რუსეთიდან გამოიწვია ანტონი, რომლის სიახლოვეს ის დიდად აფასებდა. 1764 წ. დამდეგს ანტონი მართლა დაბრუნდა სამშობლოში, სადაც საკათოლიკოსო ტახტზე ის შეუდგა ყველა იმ მასალის განაღდებას, რაც რუსეთიდან მოიტანა. პირველ ყოვლისა, მან ყურადღება მიაქცია მის მიერ გახსნილ ორ სემინარიას, თბილისისა (1755) და თელავისას (1782), სადაც სწავლა გაჩაღებული იყო რუსეთის სასულიერო სემინარიის უაიდაზე. მათთვის მან დაწერა თუ სხვებს დააწერინა, თითქმის ყველა საჭირო სახელმძღვანელო, მოახდინა საეკლესიო მართვა-გამგეობაში ისეთი ცვლილებანი, რომელნიც, რუსეთის ეკლესიის ნიხედვით, საჭიროდ მიაჩნდა მას, თარგმნა და შეთხზა მთელი რიგი საღვთისმეტყველო, საფილოსოფიო და ლინგვისტური შრომა. ამავე დროს ის დიპლომატიურ ასპარეზსაც არ ტოვებდა. 1772 წელს ერეკლე მეორემ ის გაგზავნა რუსეთს

საგანგებო მისიით, რომელმაც მოამზადა 1783 წლის ცნობილი ტრაქტატი საქართველოსა და რუსეთს შორის. აუტანელი, ზედმეტი და გადაჭარბებული შრომით დაღლილი და დაქანცული კათოლიკოსი გარდაიცვალა 1788 წლის 1 მარტს და დასაფლავებულ იქნა სვეტიცხოვლის საპატრიარქო ტაძარში.

ასეთია მოკლედ თავგადასავალი ამ შესანიშნავი იერარქისა. შესანიშნავის არა მარტო ქართლის, არამედ, თამამად შეიძლება ითქვას, მსოფლიო ეკლესიის ისტორიაში. ის იყო როგორც პრაქტიკული, ისე თეორიული, კაბინეტური მოღვაწე და XVIII საუკუნეში გამოჩენილი მეცნიერი. მისი კალამი, მისი ღრმად განვითარებული გონება თანაბარი ნაყოფიერებით ქმნიდა და მუშაობდა ცოდნისა და მეცნიერების მრავალ დარგში. ჩვენ ახლა განვიხილავთ მის ლიტერატურულ მოღვაწეობას.

როდესაც ჩვენ ვითვალისწინებთ ანტონის ლიტერატურულ მოღვაწეობას, განცვიფრებაში მოვდივართ — როგორ შეძლო ერთმა კაცმა, რომელიც ამასთანავე პრაქტიკული საქმიანობით იყო დატვირთული, ამდენ თხზულებათა თარგმნა და შეთხზვა. მით უმეტეს საკვირველია ეს, რომ ანტონის ლიტერატურულ მოღვაწეობას საგრძნობლად აფერხებდა ორი გარემოება, რომლის აღნიშვნა აქ საჭიროდ მიგვაჩნია. პირველ ყოვლისა, ანტონის სამწერლო მოღვაწეობას, როგორც ჩანს, ბევრი მოწინააღმდეგე ჰყოლია ლიტერატურულსა და მოწინავე წრეებშიაც. ბევრი, შურით შეპყრობილი, მის ასეთ მოღვაწეობას ანგარებას უკავშირებდა, რაც, სხვათა შორის, ჩანს «თთუენისა» წინასიტყვაობიდან, სადაც ანტონი ამბობს, რომ ეს შრომა მე «მიზღისა», ესე იგი სასყიდლისათვის კი არ მიკისრიაო, «მიზღსა არარას მოველი თანამოქა-მეთაგან ჩემთა ქართველთა», მე ვიცი, მწარედ შენიშნავს ის, რაც «მიზღი» მომეცა ღრამატიკის, სადღესასწაულოსა და საღმრთო ლიტურგიის შექმნა-განმარტვისათვის, იმასვე მივიღებ ახლაცო. სახელდობრ რას? «ესე საზღვარ-ღებულება არს კაცთა ვიეთმე სამღუდელთა, თავკედთა და ყოვლად უმეცართა ჩუენ შორის», ამბობს ის, «რამეთუ ვისაცა იგი მეცნიერების მიმართად გამოაჩენენ თუ რასმე, ქარსა ბორბალსა აღადგენენ მას ზედა და საქესა ცხოვრებისასა განუტეხენ და მისცემენ ღელუათა წარტაცებად უფსკრულთა-მიო»¹. ასეთი აღამიანებისაგან ანტონის, უნდა ვიფიქროთ, საკმაოდ უგემია. სხვები კიდევ უარყოფით ეკიდებოდნენ ანტონის სამწერლო მოღვაწეობას იმიტომ, რომ ის მათთვის გაუგებარი იყო, განსაკუთრებით მისი ენა და სტილი. «ღვთისმეტყველების» შესავალში ანტონი ამბობს, რომ ჩვენში არიან ისეთები, რომელნიც «სძულობენ და სიმწარით გარემიეჭევერან ბრწყინვალე-ბასა ფრასისასა, რეცა რიტორებისა მაქებელნი და მეტყუელნი: უმჯობეს არს წერილთა შინა რათა იყვნენმცა ესევითარნი სისტემანი ლექსთა და პაზრთანა, რომელნი დიდითა შრომითა გულისხმა იყოფებიანო». მეორე გარემოება, რაც, უეჭველია, შესამჩნევად აფერხებდა ანტონის ლიტერატურულ მოღვაწეობას, იყო ის, რომ მან, ქართულის გარდა, სხვა, უცხო, ენა, თავდაპირველად მაინც,

¹ კ. კ ე ე ლ ი ძ ე, ანტონ კათოლიკოსის სალიტერატურო მოღვაწეობიდან, თბილისი, 1914 წ., გვ. 6.

არ იცოდა. თ თ უ ე ნ ი ს წინასიტყვაობაში ის პირდაპირ ამბობს: «მართალ არს და ცხად, ვითარმცა ქართულისა კიდე ენამ არა ვიცი და ვერცაღა მივსწუთე ენასა სლავენურსა უმკუეთოესს¹, ხოლო მ ზ ა მ ე ტ ყ ვ ე ლ ე ბ ი ს შესავალში შენიშნავს: «რამეთუ მე ქართულისა ენისა კიდე სხუამ არარამ უწყოდლი ენამ, გარნა მხოლოდ წიგნი ოდენ სომეხთა უწყოდლი და იგიცა ფრიად მციოდ და მოკლედო» (გვ. 5). რასაკვირველია, ეს იმას არ ნიშნავს, რომ მან უცხო ენები სრულიად არ იცოდა, არ იცოდა საფუძვლიანად, თორემ «მციოდ და მოკლედ», როგორც სომეხური სკოდნია, უეჭველია იცოდა სლავურ-რუსული, ბერძნული, ლათინური და სპარსულ-თათრულიც. ადვილი წარმოსადგენია, მაშასადამე, ის გაკვირვება, რასაც განიცდიდა ანტონი, როდესაც მას საქმე ჰქონდა უცხო ენებიდან გადმოსაღებ მასალასთან, ის ამ შემთხვევაში მიმართავდა ხოლმე სხვათა დახმარებას. მ ზ ა მ ე ტ ყ ვ ე ლ ე ბ ი ს შესავალში ის ამბობს: «შემეწეოდა მე ფილიპპე ხუცესი, სომეხთა გუარისაგანი, თარგმანებითა სომეხთა წერილთათა, ხოლო ლათინთა წერილთა თარგმანებასა ზედა—იოანე ვინმე ხუცესმონაზონი ლათინთაგანიო» (გვ. 4—5). **ლ რ ა მ ა ტ ი კ ი ს წინასიტყვაობაში** ამბობს: «როსიასა ყოფასა ჩემსა ვიკითხვდი ელიზურისა და ლათინურისა და ფრანკიულისა და იტალიანურისა და გერმანულისა და რუსულისა ენათა ძეცნიერთად. კუალად ვითარიმე იყო გუარი კმაოებად ნაწილთა სიტყვასათა და სახეთა მათთა ენათა მათ შორის თქუპულთა. და მომიგებდიან და საცნაურ ჰყვანო» (გვ. 2). ხოლო **თ თ უ ე ნ ი ს წინასიტყვაობაში** უფრო რეალურ სურათს გვიხატავს: «სლავენურისა თარგმანი მივანდევ გაბრიელს ხუცესსა, თარგმანსა ჩემსა, რომელმან დაღათუ არა უწყოდა ღრამატიკა, არცა სლავენური და არცა ქართული, არამედ ღრამატიკოსნი მყუეს რუსნი კლირიკნი ეკლესიისა ჩემისანი, რომელთა ახლად დაესრულათ სკოლაჲ სინტაქსისაჲ... და ოტეც გაბრიელ, პრეოდშჩიკი ჩემი (რომელ არს თარგმანი), მეტყოდა რა ქართულად, დიდითა გამოძიებითა თითოსა ლექსსაჲცა ვკითხდი ღრამატიკოსთა მათ რუსთა. თუ რომლისა სიტყვსა ნაწილი არს, და ავრეთვე სიტყუასაჲცა უმკაცრეს, ვითარმედ სატყუა ესე ვითარ შეთხზულ არს და რამ არს ჰაზრი მათი, და მათ მიერ გულისხმა ვპყოფდი თარგმანებითა გაბრიელისათა და ესრეთ დავსდებდი სიტყუათა და სიტყუათა შინა ლექსთა»². მაგრამ ანტონიმ სძლია ყოველგვარ დაბრკოლებას და დაგვიტოვა მთელი რიგი დიდი მნიშვნელობისა და ღირსების თხზულება.

ანტონის მიერ ნათარგმნი და შედგენილი თხზულებანი ჩვენ შეგვიძლია შემდეგ დარგებად დავყოთ:

I. ეგზეგეტიკა. 1) «თარგმანებაჲ რომაელთა მიმართ ეპისტოლისაჲ». სამსწუხაროდ, ნუსხები ამ თხზულებისა აღარ გვხვდება, ამიტომ ძნელია თქვა—ნათარგმნია ის თუ ორიგინალური. 2) «განმარტებაჲ მიწყალესი» ან მეურგასისა ფსალმუნისა. რომელიც ორიგინალურ შრომას წარმოადგენს. ანტონის მოწინააღმდეგემ, ზაქარია მოძღვარმა, მოინდომა ამ თხზულების გამოყენება

¹ მ. მ. კ. ე. ლ. ი. ძ. ე. ანტონ კათოლიკოსის სალიტერატურო მოღვაწეობიდან, გვ. 7.

² ი. ქ. ვ. ე. გვ. 8.

ანტონის კათოლიკობის დასამტკიცებლად და ამ მიზნით ერთი ცალი მისი რუსეთის სინოდშიაც კი გაგზავნა. ამ გარემოებამ გამოიწვია ქართველებში დიდი მითქმა-მოთქმა და შფოთი, რომელიც დამთავრდა ზაქარიას მღვდლობიდან განკვეთითა და შეჩვენებით. ეს წიგნი, ზაქარიას ცნობით, ანტონის ვლადიმირში დაუწერია და მეფე თეიმურაზისათვის გამოუგზავნია სკოლებში სახმარებლად. იმაში ანტონის გამოუჩენია «რაც მეცნიერება ჰქონდა», და «ღიბ გრძლადაც აღუწერია... დავითნზე ბევრით უდიდესიაო». — ამბობს ის. მაგრამ, რადგანაც ის პაპისტების მოძღვრებას შეიცავდა, საქართველოში ჯერ დამალეს და შერე დაწვესო.

II. დოგმატიკა და პოლემიკა. ამ დარგში ანტონის კალამს ეკუთვნის:

1) «კატეხიზმო», 1757 წელს დაწერილი; ესეც ორიგინალური თხზულებაა, ჩვეულებრივი კატეხიზმოების, უფრო კი რუსეთის ეკლესიის გეგმაზე აგებული; იმაში გარკვეულია მართლმადიდებელთა აღსარების უმთავრესი დოგმატიკურ-მორალური დებულებანი; წიგნი დაწერილი იყო სკოლაში სახმარ სახელმძღვანელოდ.

2) წიგნი «აღსარებისა». ალბათ, დაწერილი მაშინ, როდესაც ანტონის მოუხდა თავის მართლება და სარწმუნოებრივი credo-ს წარმოთქმა რუსეთში, სინოდის წინაშე, და თვით საქართველოში, ზაქარია მოძღვრისა და სხვათა ბრალდების გამო.

3) «ღვთისმეტყველება» სამნაწილად, ოთხ ტომად, — შესანიშნავი თხზულება, 1779 წელს დამთავრებული ანტონის მიერ. პირველი ტომი შეიცავს დოგმატიკურ ღვთისმეტყველებას და სამი ნაწილისაგან შედგება: ა) ერთობითი ღვთისმეტყველება, სადაც ლაპარაკია ღვთაების ერთობაზე და მის არსებითს თვისებებზე; ბ) სამწმიდაობითი ღვთისმეტყველება, — ეხება ღვთაების სამპიროვნებას, თითოეული პიროვნების საკუთარ თვისებებს და ქალწული მარიამის ღვთისმშობლობას; გ) ზედდადგინებანი საქმეთა ღვთისათა, — აქ ლაპარაკია იმაზე, თუ რა დამოკიდებულება აქვს ღმერთს საზოგადოდ ქვეყანასთან და კერძოდ ადამიანთან (შექმნა, განგება, მართლმსაჯულება, მადლი, გამართლება, განწმედა, განახლება, ცოდვათა მოტევება და წინაგანსაზღვრება). მეორე ტომი შეიცავს მისტიკურ ან საიდუმლო ღვთისმეტყველებას და ისიც სამი ნაწილისაგან შედგება: ა) უხილავთა არსათვის (ანგელოზი, საშობთხე, წინასწარი განსჯა, ორიგენის მოძღვრება სასჯელის დროებითი ხასიათის შესახებ, ანტექრისტი); ბ) ეკლესია და მისი საიდუმლონი; გ) «მოცემულთათვის», ესე იგი გარდამოცემა: პირჯვრის წერა, ღვთისმშობლისა და წმიდათა მოწოდება, ჯვრის, ხატებისა და წმიდა ნაწილების პატივისცემა, მარხვა, დღესასწაულები, საღმრთო წერილი, კრებანი და მათი კანონები, იერარქია, ცხება მეფობისა, ბერ-მონაზვნობა. მესამე და მეოთხე ტომი შეიცავს «ყოფაქცევითი ღვთისმეტყველებას»; ეს ღვთისმეტყველება განიყოფება ორად: ა) ღვთისმეტყველება ყოფაქცევითი სათნოებითი (მესამე ტომშია), ის სამი ნაწილისაგან შედგება: ა) თეოლოგია პრაქტიკა, კაცობრივთა საქმეთათვის, ბ) თეოლოგია ზომიერებითი — თანანადებნი ქრისტიანეთანი ღვთისადმი თავთანნი, გ) თეოლოგია ითიკა — სათნოებათათვის საზოგადოდ: სარწმუნოება,

სასოება და სიყვარული. მ) ღვთისმეტყველება ყოფაქცევითი უთნობებით (მეოთხე ტომშია), ესეც სამი ნაწილისაგან შედგება: ა) გამოსლვისათვის სულისა წმიდისა, ბ) განმართლებისათვის შეცოდებულისა კაცისა იესო ქრისტეს მიერ, გ) ცოდვათათვის სასიკუდიანეთა და მოსატევებელთა. ასეთი „სახოვადოდ შინაარსი ამ «ღვთისმეტყველებისა», რომელსაც ავტორი უწოდებს «სახოლასტიკებრ» ღვთისმეტყველებას. ამ სახელწოდების განსამარტებლად ანტონი ამბობს, რომ ღვთისმეტყველება ორგვარიაო: «დადებითი», როდესაც სარწმუნოებას გამოვჩენთ და ვამტკიცებთ საღვთო წერილით, წმ. მამათა თხზულებებითა და კრებათა დადგენილებებით, და «სახოლასტიკებრივ», როდესაც ყველა ამას თან დაერთვის ფილოსოფიური დამტკიცება, — დიალექტიკისა და სილოგიზმის საშუალებით. ვინაიდან მისი თხზულება დამყარებულია ყველა ზემოჩამოთვლილ საფუძვლებზე, ის არის როგორც დადებითი, ისე ფილოსოფიურ სქოლასტიკური. ავტორს მრავლად მოაქვს ციტატი ამა თუ იმ ღებულების დასამტკიცებლად როგორც საღვთო წერილიდან, ისე წმ. მამათა თხზულებებიდან, და აგრეთვე «ტრაქტატები», ესე იგი ფილოსოფიური მოსაზრებანი. თხზულება დაწერილა უნდა იყოს სკოლაში მოწაფეთათვის სახმარებლად, რაც ჩანს წინასიტყვაობიდანაც, სადაც ნათქვამია: «ჩუენ უკუე, მოცალეთა დროსა ამასა შინა სხუათა საქმეთაგან და მხოლოდ განსჯელთა ოდენ ღმრთისმეტყველებისათა, თანაგუაძს ჩუენებად მოწაფეთა დ მი ღმრთისმეტყველებითისა ცნობისათა თუ ვითარმე განისჯების ღმრთისმეტყველებამა. თხზულება ავტორს დაუწერია სხვადასხვა წყაროს, ან, როგორც თვით ამბობს, «სხუათა ავქსონთა წერილთა» მიხედვით, მაგრამ ყველაზე მეტად მას უსარგებლნია ერთი თხზულებით, რომლის შესახებ ის ამბობს: «მხილველთა: [ენციკლოპედიისაგანთა წერილთა, რომელიცა ყოვლისა ქრანციისა მონარქობითსა დიდსა შინა რეზიდენცია ქალაქსა პარიზს დიდსა აკადემიასა შინა დაბეჭდილ არს ქრანციისულისამებრ ენისა, ვსაჯეთ ვითარმედ კმა არს იგი განსჯისათვის ღვთისმეტყველებისა, რომლისათვის აქ დავსდევით რამცადა აღმოვიკითხეთ მისგან და გულისხმა ვყავთ და ესენი შემდგომთა შინა პარადრათა იჩუენებინო». მაშასადამე, უმთავრესი წყარო ანტონისა ყოფილა ფრანგულ ენაზე გამოცემული საღვთისმეტყველო ენციკლოპედია, რომლიდანაც მას მოხერხებულად გამოუგდია ყველა ის ადგილი, რომელნიც მართლმადიდებლობასა და კათოლიკობას განასხვავებენ ერთიმეორისაგან¹.

4) «მზამეტყველება»², ეს უზარმაზარი დოგმატიკურ-პოლემიკური შრომა, ანტონს დაუწერია 1750 წლის 1 ოქტომბერს და დაუსრულებია 1752 წლის 11 მარტს. ეს თხზულება არაჩვეულებრივ მოვლენად უნდა ჩაითვალოს არამც თუ ქართულ მწერლობაში, არამედ მთელი აღმოსავლეთის ეკლესიის საღვთისმეტყველო აზროვნების განვითარების ისტორიაში. თხზულება მიმართულია

¹ ერთადერთი ცალი ამ ღვთისმეტყველებისა შენახულია S ფონდის ხელნაწერებში: ტომი I, № 3657; ტომი II, № 3658; ტომი III, № 3659; ტომი IV, № 3660.

² გამოცემულია თბილისში 1892 წ. ალექსანდრე ებსკოპოსის საფასით და პ. კარბეღაშვილის რედაქტორებით.

მონოფიზიტთა, კერძოდ, სომეხთა, წინააღმდეგ და მიზნად აქვს დასახული განქიქება მონოფიზიტური იდეოლოგიისა როგორც ისტორიულად, ისე დოგმატიკურად, და განმარტება-განმტკიცება მართლმადიდებლობითი დოქტრინისა. ის სამ წიგნად იყოფა: პირველი წიგნი «წინააღმდეგება» ნესტორიანობას, რამდენადაც ის დაკავშირებულია მონოფიზიტობასთან ისტორიულად თუ იდეურად; მეორე წიგნში მოთხრობილია ისტორია ეფესოსა და ქალკედონის კრებისა, მონოფიზიტობის წარმოშობის და მისი შეგებისა სომხეთში; მესამე წიგნში გარჩეულია მუხლ-მუხლად მონოფიზიტთა დოგმატიკა, სომეხთა ეკლესიის წესნი და ჩვეულებანი და ნაჩვენებია მათი სიყალბე. ამ თხზულების შედგენა ანტონის დაუწყია შემდეგ პირობებში: მის დროს, განსაკუთრებით 1744 — 1749 წლებში, ჩვენში გაძლიერებულია სომეხთა სარწმუნოებრივი პროპაგანდა, რომელიც დიდ ხიფათს უქადდა მართლმადიდებლობას საქართველოში. პროპაგანდა წარმოებდა როგორც სიტყვიერი, ისე ლიტერატურული. ანტონი თვით ამბობს, რომ მე ვიხილე წიგნები სომეხთა მოძღვრებისა: იოანე ოძნელისა, პავლე ტარონელისა, სტეფანე სიუნელისა, გომიკ ვანაკანელისა, ვარდანისა, სერგისა, მამტოცისა, იოანე ოროტნელისა, გრიგოლი ტათეველისა, გრიგოლ კესარიელისა, ანგელისა, იაკობისა და ჩემი თანამედროვე კათოლიკოსის ლაზარე ქუკელისა, რომელმაც დაწერა «დრახტ-ცანკალ» ან «სამოთხე საწადელი»; ყველა ეს თხზულება სავსე იყო გამობითა და უკეთურებითა, ამიტომ მე «ვიწყე წინაგანწყობად ზემოთქმულთა ამათ მწვალებელთაო». მონოფიზიტთა და, კერძოდ, სომეხთა «წინაგანსაწყობი» ლიტერატურა საკმაოდ მდიდარი იყო ქართულ ენაზე. ანტონის განსაცვიფრებელი ერუდიცია გამოუჩენია და მეტად ხელოვნური კომბინაცია მოუხდენია იმ მასალისა, რასაც ეს ლიტერატურა იძლეოდა. ასე რომ, აზრებით ეს თხზულება ორიგინალური არაა: მეტად უხვად სარგებლობს ანტონი ანასტასი სინელის «წინამძღუარით», იოანე დამასკელის «გარდამოცემით», კირილე ალექსანდრიელის «საუნჯით» და ლეონ დიდის, რომის პაპის, «ტომოსით», საზოგადოდ იმ მასალით, რომელიც თავმოყრილია არსენ იყალთოელის «დოღმატიკონში». აღნიშნული ავტორებიდან მას მთელი გვერდებით მოაქვს ციტატები. მიუხედავად ამისა, როგორც გარეგანი, ისე შინაგანი ღირსებით, ეს თხზულება შეგვიძლია ერთ დონეზე დავაყენოთ ბიზანტიას დოგმატიკურ-პოლემიკური მწერლობის საუკეთესო ნაშრომებთან.

5) «საუნჯე» კირილე ალექსანდრიელისა, რომელიც წინათაც იყო ნათარგმნი «განძის» სახელით; ამ თხზულების იამბიკოდ დაწერილ წინასიტყვაობაში ანტონი ამბობს, რომ ის დიდ ზანს დაეძებდა ამ წიგნს და, რადგან ვერსად იპოვა, ხელახლა თარგმნა სომხურიდან და დაურთო სულ მოკლე სქოლიოები და განმარტებანი¹.

III. ლიტურგიკა. ანტონი კათოლიკოსს დიდი ღვაწლი მიუძღვის ლიტურ-

¹ ცნობილია თორნიკე ათონელის ინიციატივით მიქაელ მწერლის მიერ 981 წელს «ქუყანასა კარინისასა» (თეოდოსიოპოლი-არზრუმში) გადაწერილი ნუსხა მისა (P. Peeters, Un colophon géorgien de Thornik le moine, «Analecta Bollandiana», t. 50 (1932), p. 359—360).

გიკულ მწერლობაში, განსაკუთრებით იმ მხრივ, რომ მან შეადარა ქართული საღვთისმსახურო წიგნები რუსულ წიგნებს და შეასწორა იმათი მიხედვით. ამ შემთხვევაში ანტონიმ ის მოინდომა, რაც მეთერთმეტე საუკუნეში ათონელმა მამებმა ჩაიდინეს. როგორც ათონელებმა მოაცილეს ჩვენს ლიტურგიკულ პრაქტიკას «აღმოსავლური» ელფერი და ის ბიზანტიის საღვთისმსახურო პრაქტიკას დაუახლოეს, ისე ანტონიმ მოინდომა მიეცა მისთვის, ბიზანტიურის ნაცვლად, რუსული ფიზიონომია, შესწორებულ წიგნთა შორის, პირველ ყოვლისა, უნდა დავასახელოთ «ტიბიკონი»¹. ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ, რომ მეთერთმეტე საუკუნეში ნათარგმნ ტიბიკონში შეჩვიდნენ საუკუნის გასულს ბესარიონ კათოლიკოსმა შეიტანა სლავური ტიბიკონის «შენიშვნები». მეთერთმეტე საუკუნის ნახევარში რუსეთის ეკლესიაში ახალი, შესწორებული რედაქცია გამოვიდა ტიბიკონისა, რომელსაც ბესარიონის საქმე ვერ აშოსწუოავდა, ამიტომ ანტონი კათოლიკოსს განუზრახავს მისი შესწორება. ეს საქმე მას თითქოს 1757—1762 წლებში შეუსრულებია, ვინაიდან თავისი «ღრამატოკის» წინასიტყვაობაში ის შენიშნავს, რომ «როსიისა შინა ყოფასა» გარდამოვიღე ტიბიკონით (გვ. 2). ეს შენიშვნა შემცდარია, ტიბიკონი ანტონის რუსეთში წასვლამდე, თვით საქართველოში უნდა შეესწორებინა. ეს შემდეგიდანა ჩანს: რუსეთში ანტონი გაემგზავრა 1756 წლის აპრილს და იქ ლიტერატურული შრომა დაიწყო არაუადრეს 1757 წლისა, ხოლო მის მიერ შესწორებული ტიბიკონის ერთ-ერთი ნუსხა, რომელიც ალექსი მესხიშვილს ეკუთვნოდა, გადაწერილია 1756 წლის 13 თებერვალს². პროცესი შესწორებისა, რომელიც მომხდარა 1749—1756 წლებში, შეგვიძლია გავითვალისწინოთ ხელნაწერით A 122³. შეუსწორებია ანტონის აგრეთვე კონდაკი, მღვდელმთავრის კურთხევის წესი და «პარაკლიტონი» («ღრამატოკია», გვ. 2), ეს უკანასკნელი, როგორც ანდერძიდან ჩანს, — ბერძნული დედნის მიხედვით. მაგრამ ყველაზე მეტი შრომა მან დასდო «სათთუეთოთა წიგნის» (იქვე) შესწორებას. ჩანს, რუსეთში მყოფმა, მან არ იცოდა, რომ ასეთ შრომას საქართველოში ალექსი მესხიშვილი აწარმოებდა უკვე და ამიტომ იმ მოსაზრებათა გამო, რომლებითაც ალექსი ხელმძღვანელობდა, ანტონისაც დაუწყია თთუენის შესწორება. პროცესი ამ შესწორებისა დაწერილებით აქვს მას აწერილი ამ შრომის წინასიტყვაობაში⁴. მსოფლიო წმინდანების საგალობლები მას სიტყვასიტყვით შეუფარდებია სლავური ტექსტისათვის, ტიპიკარული შენიშვნების თანდართვით, ხოლო, რაც შეეხება ქართველ წმინდანებსა და დღესასწაულებს, მათი «აკოლოტიანით». ამბობს ის, «რამცა ვპოვენ, დავსდუნ, და პოებულთა თუ რამცე აკლდა, ახლად გამოთქმითა შევმზადენო და რომელნიმე სრულიად აკლდაყე აკლოტია ქართ-

¹ ჯერ კიდევ ტახტზე ასვლისთანავე მას შეუდგენია წესი მეფის კურთხევისა და ამ წესით უკურთხებია მეფე თეიმურაზ II («ქართლის ცხოვრება», II, გვ. 382—386). ეს არის ახალი რედაქცია აღნიშნული წესისა, რუსეთის ეკლესიის შეგავლენით შედგენილი.

² A 399.

³ К. Кекелидзе, Литургические грузинские памятники, стр. 512—513.

⁴ ქ. კეკელიძე, ანტონ კათოლიკოსის სალიტურლიკო მოღვაწეობიდან, თბ., 1914 წ.

ველთა წმიდათა, ახლად გამომითქუამნო». ზოგიერთი საგალობელი სრულიად გამოვცვალე, ვინაიდან ისინი «არცა მოთხრობა იყვნეს, არცა გალობაო». ბოლოსდაბოლოს, მას შეუდგენია საგალობლები თითქმის ყველა ქართველი წმინდანისა და დღესასწაულისა, ამათგან «აქებდითსა ზედა დასდებელნი» იამბიკოდაა დაწერილი. თან ზოგიერთ წმინდანთა ხსენება მან სხვა დღეებზე გადაიტანა წინანდელთან შედარებით. ასე რომ, მან მოგვცა ახალი რედაქცია თთუენისა, რომელიც უფრო ვრცელია, ვიდრე ალექსი მესხიშვილისა; იმაში უფრო მეტია რიცხვი მსოფლიო და ქართველი წმინდანებისა; მსოფლიო წმინდანების საგალობელთა ტექსტი ორივეში ერთი და იგივეა, ხოლო ქართულისა სხვა, ვინაიდან ანტონიმ ამ შემთხვევაში უმთავრესად საკუთარი ჰიმნები მოათავსა თთუენში¹.

IV. ჰომილეტიკა. იონა ხელაშვილი თავის ქადაგებათა კრებულის წინასიტყვაობაში ამბობს, რომ ანტონიმ «მრავალი ქადაგებანი» დატოვაო; და შართლაც, ჩვენ ვიცით, რომ კათოლიკოსი ანტონი შესანიშნავი მქადაგებელი იყო და განუწყვეტლივ ამოძღვრიდა თავის სამწყოსს. სამწუხაროდ, ჯერჯერობით ცნობილია მხოლოდ «სიტყვა» მირქმის დღესასწაულისა და «მესხმა» შიო მღვიმელისა და აბიბოს ნეკრესელისა.

V. ასკეტიკა. ამ დარგში ანტონის დაუტოვებია იოანე სინელის «კლემაქსი», იამბიკოდ გალექსილი, რომელშიაც ავტორი ამბობს:

იოანემან სინელმან სხოლასტიკოს
კიბე ცადმყვანი კმნა სამ ათ აღსაეაღნი,
ამათნი თაენი, ათ სტიხოთა შინა თუთო,
აკროსტიხოთა გარდა მესამის თავის
ანტონი ვლექსე, უქმობის დასახსნელად.

ამ გალექსილია უკანასკნელი ნაწილიც «კლემაქსისა», რომელსაც ეწოდება «მწყემსისა მიმარო»².

VI. კანონიკა. ამ დარგში ანტონის ფილიპე ყაითმაზაშვილის დახმარებით სომხურიდან უთარგმნია 1776 წელს პირველი სამი მსოფლიო კრების აქტები (A 618). ხოლო 1768 წელს შეუდგენია და, ერეკლე მეფის ნებართვით, დაურიგებია მღვდელმთავართათვის «კანონიკური ეპისტოლე», რომელიც შეიცავს სხვადასხვა ხასიათის დარიგებას საეკლესიო პრაქტიკიდან³.

VII. აგიოგრაფია. აგიოგრაფიულ დარგში საყურადღებო შრომას წარმოადგენს «პროლოგი» სამი თვისა: იენისის, ივლისისა და აგვისტოსი, სადაც იამბიკოდ წარმოდგენილია სახელები და ღვაწლი აღნიშნულ თვეთა წმინდანებისა. ეს შრომა გაგრძელება იოანე პეტრიწისა და არსენი ბულშაისიშვილის ამგვარივე შრომებისა. საყურადღებოა აგრეთვე «მარტირიკა», 1769 წელს და-

¹ როგორც ამ დთოენის წინასიტყვაობიდან ჩანს, ანტონს წინასწარ «სადღისასწაულო» უნდა დაეწერა. ესე იგი მხოლოდ დიდ დღესასწაულთა «შედგენი» და «აკოლოთიანი».

² A 226, 711, 799.

³ პ. კარბელაშვილი, იერარქია საქართველოს ეკლესიისა, გვ. 179—184.

წერილი, რომელიც შეიცავს ღვაწლსა და ცხოვრებას 29 ქართველი წმინდანისა და გრიგოლ პარტეველისას¹.

VIII. ისტორია. ანტონის საისტორიო თხზულებათა შორის ყველაზე საყურადღებოა: 1) «წყობილსიტყვაობა», პლ. იოსელიანის მიერ გამოცემული თბილისში 1853 წელს. წიგნი შედგება შვიდი ნაწილისაგან და დაწერილია იამბიკოდ; საისტორიო ხასიათი და მნიშვნელობა აქვს უკანასკნელ სამ ნაწილს (5—7), პირველი ოთხი კი უფრო დოგმატიკურია შინაარსისა. I ნაწილი შეიცავს «ღვთისმეტყველებას» — სამება, ერთაჩსებობა, გამჯაცება, ვნება, აღდგომა მაცხოვრისა, ექვართისტია, შვიდთა მსოფლიოთა კრებათათვის, II ნაწილი — ღვთიანმობლის შესახებ, III ნაწილი — ჯვარისა და საღმრთო კვართისათვის, IV ნაწილი — ყოველთა წმიდათათვის, V — ქართველ წმიდათათვის, ჩამოთვლილია ქართველი წმინდანები მოკლე ცნობათა თანდართვით, VI — ქართველ ჩინებულ მეფეთათვის, VII — ქართველთა სიბრძნისმოყუარე კაცთა მწიგნობართათვის; ამ უკანასკნელი ნაწილის შესახებ ჩვენ უკვე გვქონდა საუბარი შესავალში (გვ. 14—15), სადაც ქართული მწერლობის ისტორიის დამუშევებაზე ვლაპარაკობდით; 2) «მოკლე ისტორია საქართველოსი», სკოლებში სასმარებლად შედგენილი; 3) «ქართველ მეფეთა შთაჰომავლობა», რომელიც ანტონიმ დაწერა ყიზლარის კომენდანტის ფრაუნდორფის დავალებით (1756—1760 წ.); 4) «ისტორია ალექსანდრე მაკედონელისა», კვინტოს კურციოსისაგან ქმნილი ათ წიგნად («ღრამატიკა», გვ. 2).

IX. ლინგვისტიკა. ანტონის დიდი დამსახურება მიუძღვის ქართული ენის ისტორიაში. მართალია ის წერდა მეტად განყენებული, ხელოვნური ენით, იოანე პეტრიწის სკოლის სტილით, რომელსაც მისი თანამედროვენი მაინცდამაინც არ თანაუგრძნობდნენ, მაგრამ მან შექმნა თეორია სამგვარი სტილისა და თავისი წვლილი შეიტანა ქართული ფონეტიკისა და გრამატიკის ისტორიაში. მნიშვნელოვანი და საყურადღებოა მისი «ღრამატიკა», გამოცემული თბილისში 1885 წელს რ. ერისთავის რედაქტორობით. ანტონიმ ორჯერ დაწერა გრამატიკა: პირველად 1753 წელს სომხური, მხითარ სევასტიელის, გრამატიკის გამოყენებით (A 785), მერე, 1760 წელს, შეადგინა საკუთარი გრამატიკა (რომელიც გამოცემულია), საკუთარი სისტემით. სიტყვიერების თეორიის შესასწავლად სკოლაში ანტონიმ 1764 წელს დაწერა «რიტორება», ქმნილი მხითარის რიტორების გვარზე, რომელშიაც მას მაგალითები ქართულიდანაც მოუყვანია².

X. ფილოსოფია. ანტონი გამოჩენილი ფილოსოფოსია მეთვრამეტე საუკუნისა, მან გააცოცხლა ჩვენში ტრადიციები კლასიკური ხანის ფილოსოფიური აზროვნებისა და ფილოსოფოსებისა, უფრო კი იოანე პეტრიწისა. სერთოდ უნდა შევნიშნოთ, რომ მეთვრამეტე საუკუნეში გაიღვიძა ჩვენში ფილოსოფიურმა აზროვნებამ და მუშაობამ, რომელიც იმაში გამოიხატა, რომ ხარბად დაეწაფნენ ძველი ფილოსოფიური მწერლობის შესწავლას: ეძებენ ძვე-

¹ S 3638, 1272, 2988; H 178.

² А. Цагарели, Сведения, III, 118.

ლად ნათარგმნ თხზულებებს, იღებენ პირს ძველი ხელნაწერებისას, თარგმნიან ახალ-ახალ თხზულებებს სხვადასხვა ენიდან. ამ მოძრაობას სათავეში ედგა თვით ანტონი კათოლიკოსი, თუმცა მას საკუთარი გზა ჰქონდა აირჩევლი. ჩვენ ვიცით, რომ იოანე პეტრიწმა თარგმნა პროკლე დიადოხოსის კავშირი, რომელსაც თავისი საკუთარი კომენტარები დაურთო. ქართული ენიდან ეს შრომა 1248 წელს, იოანეს კომენტარებითურთ, თარგმნა სომხურად სვიმეონ ბერმა, 1651 წელს სვიმეონ, გარნიის ეპისკოპოსმა, შეადგინა კომენტარები პროკლეს კავშირისა. 1757 წ. სომხურიდან ეს თხზულება და სვიმეონის კომენტარები თარგმნა ქართულად ფილიპე ყაითნახაშვილმა იოანე ორბელიანის დავალებით. ამნაირად, ქართულ ენაზე გაჩნდა ორი თარგმანი პროკლეს თხზულებისა: იოანე პეტრიწისა, ბერძნულიდან, და ფილიპესა — სომხურიდან. უკანასკნელ თარგმანს თანამედროვეები და თვით ანტონიც «ახალს კავშირს» უწოდებენ, ანტონი უარყოფით ეკიდება მას: «ღვთისმეტყველების» წინასიტყვაობაში ის ამბობს: «აღამაღლებენ უდიდესითა ქებისსიტყუაობითა ახალსა კავშირსა, რომელ არს მეტაფისიკად, სტოიკელთად განრყუნილი ვისგანმე სომეხთა ხუცისა, რამეთუ განაგდეს ვიეთმე თვთ იგი მეტაფისიკად სტოიკელთად ახალთა ბრძენთა ქართველთა, თარგმანებული იოანესაგან ფილოსოფოსისა ჩუენისა, და განრყუნილი იგი ტერტერადსა ვისგანმე მეტაფისიკად თარგმანებულ ჰყვეს ენისაგან სომეხთასა ჩუენსა ზედა ენასა და უგულს მოდგინესითა მოსწრაფებითა შეუდგეს მას. ხოლო განმარტებამ მისი ჯუღელისა ვისგანმე ვარდაპეტისა შეიწყნარეს უმწუერვალესითა სურვილითა, მისდამი უგულსმოდგინესითა, სულთა შინა თვსთა... უკუეთუ მეტაფისიკად აღმალლებული იგი ჩუენგანთა ვიეთგანმე ღირს არს ესოდენისა მაღალადდიდებისა, რად სადმე განიგდების ნამდვილ ქეშმარტ მეტაფისიკად იგი სტოიკელთად, რომლისასა თვთ იგი მაცთურნი წინასიტყუაობასა შინა ახლად თარგმანებულსა მეტაფისიკისასა სწერენ, ვითარმედ ქართულისაგან სომეხთა ენათად ითარგმნა ესე? ხოლო ვინამთგან ესე ესრეთ არს და ვიცით, ვითარმედ ყოვლითურთ სხუაობს ახალი იგი ძველისაგან, რად სადამე საჭირო არს ვისდამი ახალი იგი სწავლად და არა ძველი, რომელიცა ურიტორესითა ძრასითა თარგმანებულ არსო?» ამავე დროს ქართულად უთარგმნიათ, როგორც აღნიშნული წინასიტყვაობიდან ჩანს, იმავე ჯუღელის ან სვიმეონ გარნელის მეორე თხზულებაც. «განამდიდრესო», ამბობს ანტონი, «ქებად სომეხთა ენისაგან ახლად თარგმანებულისა ცნობისა, მპყრობელისა თვს შორის პირველსა ნაწილსა შინა კათილორიათა არისტოტელებრთა, ხოლო მეორესა შინა ქუემდებარისა მიმართ შესმენილისა მოკიდებასა. ხოლო შესაძესა შინა სილოგიზმითა... აქუნდა ვიდრემე ქართველთა თარგმანებული ორთაგან გრამატიკოსთა ჩუენთა, ესე იგი სანატრელისა ევთიშისაგან და ეფრემისაგან მცირისა, კათილორია არისტოტელებრი, ქმნილი გარდამოცემით წმიდისაგან და-

¹ ანტონი «მცირე უწყებისა ქართველთა მწერალთათვს» ამბობს, რომ «სვიმეონ ჯუღელ ფილოსოფოსისაგან შემოკლებული კავშირი» პროკლესი ვადმოილო სომხური ენიდან და «შეთხზა მაღალსა ქართულსა ენასა ზედა სასკოლო სასწავლებლად» გლაბა ნათიშვილმა, ერეკლე მეორის კარის დიაკვნაო («კალმასობა», II, 195).

მასკელისა; ხოლო განსჯისათვის 49 თავსა შინა და გამოჩინებისათვის 50 თავსა შინა იტყვს იგივე დამასკელი. ამისთვის არსაკრველ არს და სადიდებელ ჯუღელისა იგი განდიდებული ვიეთგანმე სიბრძნისმოყუარებაჲ». როგორც ვხედავთ, იმდროინდელ ზოგიერთ ქართველ ფილოსოფოსს ზურგი აუხვევია ჩვენი ძველი ფილოსოფიური მწერლობისათვის და სომხურიდან დაუწყია თარგმნა იმისა, რაც უკვე გვქონდა ნათარგმნი ბერძნულიდან. ანტონი ამას არამცთუ არ თანაუგრძნობდა, გაულაშქრნია კიდევ ამის წინააღმდეგ და შედგრაღ დამოსარჩლებია ძველ თარგმანთა და ფილოსოფოსთა ავტორიტეტს. თვით ანტონს ბევრი უმუშაენია ფილოსოფიურ დარგში. მისი ფილოსოფიური შრომები ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ ზემოთ. როდესაც ფალიბე ყათმაზაშვილის შესახებ გვქონდა ლაპარაკი, და ხელმეორედ იმათ აღარ ჩამოვთვლით. იმათ გარდა მას უთარგმნია კიდევ: 1) «წიგნი კათილორია, სიმეტნუჲ. დასჯილი მისგან კმასა ზედა არისტოტელისა შედგომითვე მისითა, ჰაგრა სხუათაცა სხოლასტიკოსთა და ახლთა ფილოსოფოსთა განსაზღვრებათაგან და გარდამოცემათა მოღებულ, ხოლო წინადადებული თვისისა სხოლია მოწაფეთად», დასრულებულია 1767 წ. (S 52). ლოდიკა ქრისტიან ბაუმეისტერისა; 3) მეტაფიზიკა ბაუმეისტერისავე; 4) ითიკა და «საზღვარი ფილოსოფიისა» მისივე («მოამბე» 1898 წ., № 9, გვ 93). ანტონი ამბობს, რომ ბაუმეისტერის ჩამოთვლილი თხზულებანი «ლათინთა ენისაგან გარდმოღებად იხზარკა» (იქვე), ამასვე მხარს უჭერს ბატონიშვილი თეიმურაზიც¹. მაგრამ სხვა წყაროებით², ისინი თითქოს რუსული ენიდან არის ნათარგმნი; 5) ფიზიკა, თეორია ვოლფიუსისა; 6) ახლახან აღმოჩნდა ერთი ახალი ფილოსოფიური შრომა ანტონისა, რომელსაც «სპეკალი» ეწოდება (A 1743). ნამდვილი სათაური თხზულებისა, რომელიც იკითხება პირველი თავის წინ, არის შემდეგი: «გარდამოცემად ფილოსოფოსებრი პლატონის და არისტოტელის და პორფირის და ეკლესიისა ფილოსოფოსთა-მიერთა გამოთქმათაჲ. თხზულება ანტონს დაუწერია, როგორც იმაში აღნიშნულია, ქ. გორში ყოფნისას 1752 წლის 1 ივლისს — 14 ოქტომბერს, და მიუძღვნია თავისი პიძაშვილის, ერეკლე მეორისათვის. შრომას წინ უძღვის წინასიტყვაობა, რომელიც ეკუთვნის ანტონის გულითად შეგობარს — ტიმოთე გაბაშვილს, თხზულება, რომელიც 153 თავს შეიცავს, შედგება სამი განყოფილებისაგან: 1) კათილორია (თ. 1—87), რომელსაც ავტორი სხვა თხზულებაში უწოდებს «ქუეთქუემულებანი». 2) «ადგილნი დიალექტიკისანი» (თ. 90 — 119), ესე იგი არისტოტელეს «Περὶ ἑρμηνείας», რომლის ბოლო ნაწილს (თ. 108 — 119) ეწოდება «მატთურნია»; 3) «სულისათვის» (თ. 121 — 149), ესე იგი ფსიქოლოგია. მეორე და მესამე ნაწილი კათილორიისა შედგენილია სვიმეონ ჯულფელის დიალექტიკის მიხედვით. ამავე დიალექტიკის მიხედვით შედგენილია აგრეთვე «ადგილნი დიალექტიკისანი». ხოლო მესამე განყოფილებაში, სულისათვის, გამოყენებულია შრომები: იოანე დამასკელისა, ნემესიოს ემესელისა, მაქსიმე აღმსა-

¹ А. Цагарели, Сведения, III, стр. 174.

² იქვე, გვ. 259.

რებლისა, განსაკუთრებით ხშირად კი ციტირებულია ორი ავტორი: იოანე პეტრიწი და ალბერტ დიდი ბოლშტედელი (1243—1280), კომენტატორი არისტოტელესი, დასახელებულია თხზულებაში აგრეთვე «ლათინთა ფილოსოფოსები» და «სომეხთა მოძღვარი ზაქარია» ვართაპეტი მადინაშვილი. «სპეკულია» მეტად საყურადღებო შრომაა ანტონი კათოლიკოსისა, რომელიც ამჟღავნებს ავტორის ღრმა ფილოსოფიურ ერუდიციასა და მის მსოფლათმხედველობას.¹ ანტონი კათოლიკოსმა აღზარდა რიგი მოწიფეებისა, რომელთა შორის უფრო საყურადღებოა: მიტროპოლიტი იონა გედევანიშვილი, კათოლიკოსი ანტონი მეორე, გაიოზ და დავით რექტორები, ამბროსი ნეკრესელი, მიტროპოლიტი ვარლამ ერისთავი, იოანე ოსეშვილი, მინეილ თბილელი, არქიმანდრიტი გამალიელ ოსყოფილი, ღერვასი სამთავნელი მაქსეარიანი, გაბრიელ ჯვარის დეკანოზი, ტრიფილე არქიმანდრიტი, მთარგმნელი სლავურიდან «სამადლობელი პარაკლისისა»² და სხვ. ესენი იყვნენ მატარებელნი, გამგრძელებელნი და განმამტკიცებელნი ანტონის ლიტერატურული ტრადიციებისა საზოგადოდ უნდა ითქვას, რომ მეფერამეტე საუკუნის მეორე ნახევრის საეკლესიო მწერლობას უნდა ეწოდოს ანტონი კათოლიკოსის ეპოქა, ისე დიდაა მისი ღვაწლი და დამსახურება ამ მწერლობის ისტორიაში.

70. იონა გედევანიშვილი

იონა, რომელსაც ერისკაცობაში ივანე ეწოდებოდა, იყო შვილი კათოლიკოსის სარდლის გაბრიელისა, დაიბადა ის 1737 წელს და აღიზარდა ანტონ კათოლიკოსის კარზე, რომელმაც 1753 წელს, მაშასადამე 16 წლისა, იეროდიაკონად აკურთხა ის. ანტონი რომ რუსეთს გადასახლდა, იეროდიაკონი იონაც თან გაჰყვა მას და ერთ წუთსაც არ დაშორებია. საქართველოში დაბრუნების შემდეგ ანტონიმ ის აკურთხა მცხეთის ჯვარის მონასტრის არქიმანდრიტად, ხოლო 1785 წელს არჩეულ იქნა რუისის სამიტროპოლიტო კათედრაზე. 1780 წელს რაღაცა დანაშაულისათვის, ერეკლე მეფის განჩინებით, საეკლესიო კრებამ მას ჩამოართვა ეპარქია, მღვდელმოქმედება აუკრძალა და დავითგარეჯის უდაბნოში დაამწყვდია. აქედან ის ჩუმად გაიქცა იმერეთს, მაგრამ აქ არ შეიწყნარეს და უკანვე გამოგზავნეს თბილისს, სადაც ქაშვეთის ეკლესიის გალაჯანში მიუჩინეს საცხოვრებელი ბინა, იონა აქედანაც გაიპარა და გადავიდა ახალციხეს, საიდანაც ფაშის დახმარებით კონსტანტინოპოლს წავიდა. აქედან მან შემოიარა მთელი სამართლმადიდებლო აღმოსავლეთი, პატრიარქებს აღადგენია თავისი თავი მღვდელმთავრის ხარისხში და მერე, ევროპაში შემოსვლის შემდეგ, კენით გადავიდა მოლდავეთში, სადაც თავადი

¹ დაწვრილებით «სპეკულია» შესახებ იხ. კ. გეკელიძე, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, ტ. IV, თბილისის უნივერსიტეტის შრომები, I, 127—140.

² A. Мараган. Сведения, III, стр. 259 და აგრეთვე, 1784 წელს, ეკლესიის კურობევის წესისა (ე. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი, I, თბ., 1907 წ., 118).

პოტიომკინის კარზე შეხვდა ერეკლე მეფის ელჩს, არქიმანდრიტ გაიოზს. 1792 წელს იმპერატრიცა ეკატერინე დიდმა მას დაუნიშნა ყოველწლიურ პენსიად 600 მანეთი «за усердие к России», ხოლო უწმინდესმა სინოდმა ნება მისცა კიევში ცხოვრებისა. კიევში იონამ სამი წელიწადი დაჰყო და 1795 წელს, სინოდისავე ნებართვით, გადასახლდა მოსკოვს, სადაც საცხოვრებლად ჩუდოვის მონასტერი აირჩია. აქ, მოსკოვში, ის კულტურულ საქმიანობასაც ეწეოდა, ყოველ შემთხვევაში, ცნობილი ემიგრანტი იმ დროისა, დიმიტრი ბაგრატიონი, მის შესახებ წერს:

საღმრთოთ წერილთა ტრფიალი სტამბით გვიმრავლებს ლოცვებსა,
წამკითხველთაგან კულმხურვლად ცოდვათა აღსახოცებსა,
შადლობა შევსძლენათ სანუქფოდ ამის მოპროშევსა, მბოძებსა,
იონას მიტროპოლიტსა, სიუხვით გასაოცებსა ს.

გარდაიცვალა ის 1821 წელს, ოთხმოცდაოთხი წლისა, ღრმა შიზოფრენიული.

თავისი ხანგრძლივი მოგზაურობა იონას 1805 — 1810 წ. აღუწერია ცალკე წიგნად, რომელიც 1852 წელს გამოსცა თბილისში პლ. იოსელიანმა შემდეგი სათაურით: «მომთხულები ანუ მგზავრობა იონა რუსის მიტროპოლიტისა». თხზულება იწყება თბილისიდან კონსტანტინოპოლამდე მგზავრობის აღწერით. ამას თან მიჰყვება მიმოხილვა კონსტანტინოპოლისა და მთაწმიდის მონასტერთა. მერე ავტორი აგვიწერს იერუსალიმამდე მგზავრობას, იერუსალიმსა და ქოისტეს საფლავს, არქიპელაგოსის კუნძულებს, ვენეციას და მისთა გარემოთა, ალექსანდრიასა და ეგვიპტეს, სინის მთას, ქალაქ ვენას, პოლონეთსა და მის ქალაქებს, პოლდავეთს და კერძოდ, იასის ქალაქს ამის შემდეგ იწყება მიმოხილვა და აღწერა რუსეთის იმ ქალაქებისა, სადაც მას მოუხდა ყოფნა: კიევის, მისი დიდებული ლავრითურთ, და მოსკოვისა.

ეს თხზულება საინტერესო შრომას წარმოადგენს; მას ატყვია ბევრი ნამდვილი ტურისტის ნაწარმოებისა: იონა გვიხატავს ბუნების სურათებს, ვაჭრობა-მრეწველობას, მცხოვრებთა ზნე-ჩვეულებას, შესანიშნავ შენობებსა და ნაშთებს, მოგვითხრობს ყველა საყურადღებო ამბავს, რომელიც ამა თუ იმ ადგილთანაა დაკავშირებული. ხანდახან ის კრიტიკულ ნიქსაც იჩენს: ყველაფერი, რაც მას გაუგონია, ბრძაღ როდი სჯერა, ხან ვრცლად მოგვითხრობს, ხან მოკლედ, მაგრამ შემთხვევას არ უშვებს რომელიმე ღირსშესანიშნავ ადგილს ან ფაქტს შეეხოს. ენა მისი საკმაოდ მხატვრულია, მას ეტყობა რუსულის მძლავრი გავლენა. თხზულებაში გვხვდება ისეთი რუსული სიტყვები, როგორცაა: «ლოდკა, კროვატი, კარეტა, ოსტროვი, პრიხოდი, რუნკა, ოტკა, აფონსკი, პეჩერსკი, კნიაზი» და სხვ. საერთოდ უნდა ითქვას, რომ ერუდიციითა და მეცნიერული ორიენტაციის მხრივ იონას შრომა საყურადღებო და მნიშვნელოვანია ანალოგიურ თხზულებათა შორის.

71. გაიოზ რექტორი

უკანასკნელ წლებამდე გამოურკვეველი იყო გაიოზის ბიოგრაფია და თავ-
გადასავალი, განსაკუთრებით საქართველოში ყოფნისა და მოღვაწეობის პე-
რიოდებიდან. მიუხედავად იმისა, რომ მის შესახებ საკმაოდ მდიდარი ლიტე-
რატურა არსებობს¹, ჩვენ დანამდვილებით არ ვიცოდით გაიოზის არც დაბა-
დების, არც გარდაცვალების წელი და არც სხვა, მისი ცხოვრებიდან მნიშვნე-
ლოვანი, ფაქტის თარიღი. საკმაოა მოვიგონოთ, რომ, როდესაც ზოგიერ-
ოები მას თავად ბ ი რ ა თ ა შ ვ ი ლ ა დ ნათლავდნენ (თეიმურაზ ბატონიშვილი,
ეპ. კირიონი, აღ. ცაგარელი, ი. სავინსკი), სხვები — აზნაურ ნ ა ც ვ ლ ი შ ვ ი-
ლ ა დ (მთვარელიშვილი, ხახანაშვილი), იყვნენ ისეთებიც, რომელნიც მას
თვლიდნენ თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ა დ (ბატონიშვილი ბაგრატი, დ. ბაქრაძე და იოანე
ბატონიშვილი, ავტორი «მცირე უწყებებისა ქართველთა მწერალთათვის»). ნამდვი-
ლი საარქივო ცნობები გაიოზის ცხოვრების დასაწყისი პერიოდებიდან გამოაქვეყ-
ნა 1913 წელს პროფ. ნ. ნ. პ ა ლ მ თ ვ შ ი ა². ამ ცნობების მიხედვით, გაიოზის ბი-
ოგრაფია ჩვენ შეგვიძლია შემდეგნაირად წარმოვიდგინოთ. მოსკოვის კანტო-
რაში გაიოზმა 1774 წელს განაცხადა, რომ ის 28 წლისაა, მაშასადამე, დაბადებუ-
ლა გაიოზი 1746³ წელს და არა 1739-ს, როგორც გამოდის მისი საფლავის ქვის
წარწერიდან, არცთუ 1748 წელს, როგორც ნაიქვამია სინოდის ერთ-ერთ საქმე-
ში გაიოზის მემკვიდრეობის შესახებ. რაც შეეხება მის წოდებას, თავდობას თუ
აზნაურობას, და გვარს, ეს ისტორიისათვის გამოურკვეველი რჩება. ანტონი
კათოლიკოსი თავის საპასუხო წერილში, რომელიც მას მიუწერია 1776 წელს
თბილისიდან ასტრახნის ეპისკოპოსის მეთოდისათვის გაიოზის შესახებ უწყა-
დესი სინოდის შეკითხვის გამო, ამბობს: «მე დიაკონისა მის აზნაურყოფისა,
რომელსა ჰსწამებს თავისა თვისისათვის, ესე მიმიღიეს უწყებაჲ ვითარმედ დია-
ჩოქმან რომელმანმე ტფილისელმან, სახელით ზედწოდებულმან ზაქარია, აღ-
ზარდა დიაკონი იგი კსენებული გაიოზ შვილად და მემკვდრედ მცირისა სა-
ხოვრებელისა თვისისა». აქედან ცხადია, რომ გაიოზი არ ყოფილა თავადი,
ანტონ კათოლიკოსს, როგორც ვხედავთ, მწი აზნაურობაც კი საეჭვოდ მიაჩ-

¹ ნ. მთვარელიშვილი, თელავის სემინარია და მისი პირველი რექტორი გაიოზ
ნაცვლიშვილი (აღწერა) 1881 წ., აგვისტო), Иеромонах Нестор: «Тифлисский Духовный
Вестник», 1865 г., Январь; А. Шагарели, Сведения, III, стр. LII—LVII; А. Хаха-
и о я, Очерки по истории грузинской словесности, III, 276—284; Еп. Кирион, Краткий
очерк истории грузинской церкви и епархии за XIX ст.; Прот. И. Савинский, Историче-
ская записка об Астраханской епархии за 300 лет ее существования, Астрахань, 1903,
«მასალები საქართველოს ისტორიისათვის, შეკრებილი ბატონიშვილის დავით გიორგიძის მიერ»,
თბილისი, 1905 წ., გვ. 55, 157 — 158.

² К сведениям о личности архидиакона Ганоза, впоследствии архиепископа Астра-
ханского и Ставропольского, «Христианский Восток», т. II, вып. I, стр. 36—53.

³ მასვე არასტურებს ბაგრატ ბატონიშვილაც, რომელიც ამბობს: 1821 წელს ვა-
დაცვალა გაიოზი 75 წლისათ («მასალები...», გვ. 158).

ნია. კათოლიკოსის სიტყვები გვაფიქრებინებს, რომ გაიოზი უბრალო, ღარიბი, შეიძლება უპატრონოც, ყოფილა და, როგორც ასეთი, აუყვანია გასაზრდელად ვიღაც თბილისელ დიაჩოქს. ანტონის მისი გვარი, ალბათ, არ სცოდნია სწოლოებით, თორემ ამასაც აღნიშნავდა. რაც შეეხება კერძოდ იმ მოსახრებას, თითქოს გაიოზის გვარი ნ ა ც ვ ლ ი შ ვ ი ლ ი იყო, ეს უბრალო გაუგებრობაა. გაიოზისა დათ სალომე მისთხოვებია ვიღაც თადეოზ ნაცელიშვილს, ამით შექმნიათ შვილი გურგენი, რომელსაც შემკვიდრეობით დარჩენია, გაიოზის გარდაცვალების შემდეგ, მთელი მისი ქონება და ავლა-დიდება; ამ ქონებიდან წიგნსაცავი, რომელიც 273 ნომრისაგან შედგებოდა, გურგენს 1822 წელს შეუწირავს ასტრახანის სასულიერო სემინარიისათვის. დიაჩოქ ზაქარიას გაიოზისათვის უსწავლებია წერა-კითხვა მხოლოდ. როდესაც ანტონი კათოლიკოსი რუსეთიდან დაბრუნდა საქართველოში, მას «უხილავს» თბილისში 16 წლის ქაბუჯი გაიოზი და შეუნიშნავს, რომ ხელსაყრელ პირობებში მას შეეძლო შეეტვისებია «აზნაურნი და თავისუფალნი ცნობანი». ამიტომ მას მიუღია ის თავის სახლში და სხვა ქაბუჯებთან ერთად მოუსმენინებია მისთვის თბილისის სემინარიაში ლრამატიკა, პიიტკა, რიტორიკა, ლოგიკა, «ქუეთქმულუბანი» ან კატილორიები არისტოტელესი, მეტაფიზიკა, ფიზიკა და ფილოსოფია. 1765 წელს ანტონის ის აღუკვეცია ბერად და უკურთხებია ჯერ დიაკვნად და მერე არქიდიაკვნად, თან სულიერ მამად, მოძღვრადაც, გაბდომია მას. როდესაც 1772 წელს პეტერბურგს გაემგზავრა დიპლომატიური მისია მეფე ერეკლესი კათოლიკოს ანტონისა და ბატონიშვილ ლეონის შეთაურობით, ამ მისიაში გაიოზიც მოყოლია, მაგრამ არა «ასისტენტად». როგორც ა. ხ ა ხ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი ამბობს, პირიქით, მას იმდენად უძნიშვნელო ადგილი ეკავა ამ მისიაში, რომ არც კი ცოდნია მისი დანიშნულება და დარწმუნებული ყოფილა, თითქოს ანტონი რუსეთს თავის საკუთარ საქიროებათა გამო მიდიოდა. ალბათ, კათოლიკოსმა ის წაიყვანა როგორც არქიდიაკონი, პირადი სამსახურისათვის წირვა-ლოცვის დროს, და საქიროდ არ დაუნახავს გაეცნო მისთვის ნამდვილი მიზანი და დანიშნულება ამ მისიისა. პეტერბურგში ყოფნისას გაიოზს დრო ტყუილად არ დაუკარგავს; მას აქ, ალექსანდრე ნეველის სემინარიაში, ქ. ტვერის მთავარეპისკოპოსის პლატონის ზეგავლენით, დაუწყია რუსულის, ლათინურისა და ბერძნული ენების შესწავლა. პეტერბურგიდან მობრუნებული მისია მოსკოვში გაჩერებულა და აქ გაიოზი 1775 წელს შესულა მოსკოვის სასულიერო აკადემიაში «სწავლისათვის ლათინურისა და რუსულისა». როგორც თვითონ ამბობს, ანტონ კათოლიკოსის ნებართვითა და ლოცვა-კურთხევით, ნამდვილად კი, თანახმად ანტონის ცნობისა, ეს საქმე მას ჩაუდენია მისდა დაუკითხავად. მე უკანასკნელ დრომდე არც კი ვიცოდი მისა განზრახვა, მხოლოდ მოსკოვიდან გამოსვლის დღეს მომიგზავნა მოციქულები ამის შესახებ, მაგრამ მე კატეგორიული უარი ვუთხარიო, — ამბობს ანტონი. 1774 წელს, 18 ივნისს, რუსეთის საეკლესიო სფეროთა და კათოლიკოსს ანტონს შორის დაწყებულა მიწერ-მოწერა გაიოზის პიროვნებისა და მისი მოსკოვში დარჩენის გამო. სანამ ეს მიწერ-მოწერა გათავდებოდა, გაიოზმა კიდევაც დაასრულა კურსი მოსკოვის აკადემიაში 1778 წელს და გამოწვეულ

იქნა ერეკლეს მიერ თბილისში, სადაც მან დააარსა სკოლა რუსული ენის შესასწავლად. 1779 წელს ის მღვდელმონაზვნად აკურთხეს. 1780 წელს გაწვეულ იქნა რუსეთში და აქ იგუმენობა მიიღო. 1782 წელს ის გამოგზავნეს საქართველოში ერეკლესთან პოლიტიკურ საქმეთა გამო მოსალაპარაკებლად¹. ამჟამად წელს გაიხსნა თელავში სემინარია, ალბათ, გაიონის ინიციატივით, და მის პირველ რექტორად დაინიშნა თვით გაიონი, რომელმაც ამ თანამდებობაზე დაყო ერთი წელი. 1783 წ. ის დაინიშნა წევრად იმ კომისიისა, რომელმაც ქ. გეორგიევსკში შეკრა რუსეთთან 1783 წლის ცნობილი ტრაქტატი. აქ მან დაიმსახურა უურაღღებავ კავკასიის მმართველის პ. ს. პოტიომკინისა, რომელმაც მერე ხელი შეუწყო მის კარიერას. 1784 წელს ის პეტერბურგში, იმპერატორიკას თანადასწრებით, არქიმანდრიტად აკურთხეს და მას შემდეგ აღარც დაბრუნებულა სამშობლოში. ის გაჰყვა გენ. პოტიომკინს ჯერ უკრაინაში, სადაც 1785—1789 წლებში ქალ. კრემენჩუგში ცხოვრობდა, მერე—მოლდავეთში და აქ, 1790 — 1792 წწ. მიტროპოლიტს იონა გელევენიშვილს შეხვდა. 1793 წელს დაარსდა მოზდოკის ეპარქია, რომელშიაც ეპისკოპოსად დაინიშნა გაიონი. მასვე ჩააბარეს გამგებლობა ოსებში ქრისტიანობის გამავრცელებელი კომისიისა. ოსების განათლებას გაიონში დიდი ღვაწლი დასდო: შეადგინა ანბანი, რომელსაც საფუძვლად დაუდო სლავური ანბანი, და გადათარგმნა «პირველდაწყებითი საქრისტიანო მოძღვრება». 1799 წლის 16 ოქტომბერს გაიონი დანიშნეს ეპისკოპოსად სარატოვისა და პენზის ეპარქიისა, რომელსაც განაგებდა 1808 წლამდე. 1808 წელს დაინიშნა ასტრახნისა და სტავროპოლის მთავარეპისკოპოსად. გარდაიცვალა ის 1821 წლის 21 თებერვალს ასტრახანში, სადაც მან დაიმსახურა თავისი სამწყსოს წრფელი სიყვარული.

ამგვარად, მომეტებული ნაწილი თავისი ცხოვრებისა გაიონმა რუსეთში გაატარა; ის ცხოვრობს ხან პეტერბურგს, ხან საოათოვსა და პენზაში, ხან ასტრახანში, ხან კიდევ მოლდავეთში, ამიტომ მისი ლიტერატურული მოღვაწეობა უფრო რუსული მწერლობის ზეგავლენით ვითარდებოდა. მისი თხზულებანი, რომელთა რიცხვი საკმაოდ დიდია, რუსულიდანაა ნათარგმნი მცირე გამოცემისა გარდა, როგორც, მაგალითად, «წიგნი ქმნილი აღაპიტ არქიდიაკონის მიერ კონსტანტინოპოლელისა დიდისა ეკლესიისა, მირთმეული ბერძენთა იმპერატორისა დიდისა იუსტინეს მიმართ, ოდეს იგი მიიღო მან საყდარი კონსტანტინეპოლისა», თარგმნილი ბერძენული ენიდან². ბაგრატ ბატონიშვილი ამბობს: «ესე იყო ფროად განსწავლული რუსულისა, ქართულისა და სომხურისა ენასა ზედა. ამან თარგმნა რუსულიდან უმრავლესნი წიგნნი, ვითარცა სამოქალაქო, ეგრეთვე საეკლესიოანი, ვიდრე 450-მდე» («მასალები...», გვ. 157). იი, დაბლობებითი სია გაიონის შრომებისა; 1) თხზულებანი ამბროსი მედიოლანელისა,

¹ ს. კავებაძის ცნობით, გაიონი ამ დრომდე თითქმის თბილისის ფილოსოფიის სემინარიის რექტორად იყო (საქართველოს ისტორია ახალი საუკუნეების ეპოქა, თბილისი, 1922 წ., გვ. 217—218). არ ვიცი, რაზეა დაყრდნობა ეს ცნობა.

² ასეა აღნიშნული ა. ცაგარლის მიერ დაბეჭდილ კატალოგში («Сведения», III, 174); ხელნაწერებით კი (H 39, 70, 125; S 71, 83) ის აღნიშნულია რუსულიდან გადმოთარგმნილად 1776 წ.

გადმოთარგმნილნი ქ. კრემენჩუგში 1789 წ. 1; 2) ღვთისმეტყველება მოსკოვის მიტროპოლიტის პლატონისა 1791 წ.; 3) «წიგნი ზნეთსწავლულება» მარკოზ ავრელიონისა (1795 წ.); 4) «კიტაის სიბრძნე». — ზნეთსწავლულებანი. მირთმეული მეფის ასულის ანასთვიის, გადმოთარგმნილი 1777 წელს მოსკოვში და დაბეჭდილი თბილისში 1784 წელს; 5) თარგმანება სოლომონის სიბრძნეთა; 6) ეპისტოლენი ბასილი დიდისა (მოზდოკში, 1799 წ.); 7) საღმრთო ისტორია (მოზდოკში, 1799 წ.), 8) დილის ლოცვანი (კრემენჩუგში, 1786 წ.); 9) ბოროტთა ანგელოზთათვის, გადმოთარგმნილი 1792 წ. იასაში²; 10) რულა-მენტის პეტრე დიდისა; 11) ძველი აღმოსავლეთის ისტორია (1783 წელს); 12) «ისტორია ეგვიპტისა» დიოდორესა და პეროდოტესი; 13) ლექსიკონი ევროპის ქალაქებისა; 14) ველიზარი მარმონტელისა; 15) კანონი და დაუჯდომელი იესო ტკბილისა (A 313); 16) უთარგმნია მას საღმრთო წერილის წიგნებიც. უფრო ახალი აღთქმისა, 1814 — 1817 წლებში, ეს თარგმანი ინახება პეტერბურგის ყოფილი სასულაერო აკადემიის წიგნსაცავში. გაიოზს ორიგინალური თხზულებანიც დაუწერია, ასეთია: მოკლე ქართული ღრამატიკა, წინასიტყვაობა ანტონ კათოლიკოსის «წყობილსიტყვაობისა» და «სამიუბელი» მისი «ღვთისმეტყველებისა», ისტორია საქართველოსი, ქადაგებანი და მოძღვრებანი და «ქრისტიანობრივი სწავლა ანუ ქეშმარიტი სიტყვა ღმრთისა», დაწერილი კრემენჩუგში 1788 წელს.

72. ამბროსი ნეკრესელი

ბიოგრაფიული ცნობები საკმარის სიწრულით ამბროსის შესახებ არ მოგვეპოვება, ვიცით, რომ მისი გვარი მიქაძე იყო. ამბროსი იყო მოწაფე ანტონი კათოლიკოსისა, ეპისკოპოსობაში ის განაგებდა ნეკრესის კათედრას კახეთში დოსითეოზის შემდეგ 1794 — 1812 წლებში. 1801 წელს ის დავით ბატონიშვილის ბრძანებით, დროებით, სანამ თავს არ გაიმართლებდა, გადაყენებულ იქნა ეპარქიის გამგებლობისაგან რაღაც პოლიტიკურ საქმეში მონაწილეობისათვის. ამბროსი ქართული მწერლობის ისტორიაში ცნობილია როგორც ნაყოფიერი მქადაგებელი. 1826 წელს თბილისში გამოიცა კრებული მისი ქადაგებებისა, რომელიც შეიცავს 38 მოძღვრებას. ექვი არაა, რიცხვი მისი ქადაგებებისა უფრო მეტია, მაგრამ ჯერ ცნობაში არაა მოყვანილი. მას ჩვეულება ჰქონდა თავისი ქადაგება რამდენიმე ცალად ვადაეწერა და სოფლებში დაეგზავნა მღვდლებისათვის ეკლესიაში წარმოსათქმელად. მისი ქადაგებები ორგვარია: დოგმატიკური და პუბლიცისტური. ისინი სქოლასტიკური ხასიათისაა: ქადაგებაში ხშირად გვხვდება იამბიკოები, აკროსტიქები, ვიღაც ფილოსოფოსების ხსენება, კერძოდ, ბაუმეისტერისა, ვრცელი ფილოსოფიური ტრაქტატი, რომელსაც ხშირად კავშირი არ აქვს მთავარ აზრთან, დანაწი-

¹ A 796; S 373.

² A. Цагарели. Сведения, III, LV.

³ ს. ყუბანეიშვილი, «ამბროსი ნეკრესელი (ცხოვრება და სალიტერატურო მოღვაწეობა)», «ლიტერატურული ძიებანი» III, 1947 წ. გვ. 225 — 253.

ლება ამა თუ იმ საგნისა და რიტორიკული ფორმა ქადაგებისა, — ყველა ეს მაჩვენებელია ანტონი კათოლიკოსის სქოლასტიკური სკოლის გავლენისა ჩვენს მქადაგებელზე. უფრო საყურადღებოა მისი პუბლიცისტური ქადაგებები, რომლებშიაც ის ეხება მისი თანამედროვე საზოგადოების, უფრო თავისი სამწყსოს, ზნეობრივ სიღუბეში და ნაკლს, განსაკუთრებით ხალხში გავრცელებულ ცრუმორწმუნოებას, ანდა საქართველოს პოლიტიკურ-საზოგადოებრივ ვითარებას. მძიმე იყო იმ დროს კახეთის მდგომარეობა: დარბეული ქვეყანა, გალატაკებული ხალხი, მაჰმადიანთა თარეშობა და ისლამის გაძლიერება, რამაც გამოიწვია ხალხში ქრისტიანული ზნე-ჩვეულების შერყევა, — მდიდარ მასალის აძლევდა ორატორს მქუხარე სიტყვებით მიემართა სამწყსოსადმი და მოეგონებია მისთვის მაღალი ღირსება ადამიანისა და ქრისტიანისა, ანდა მდულარე ცრუმლები ეფრქვია გავრანებული სამშობლოს სურათის დანახვასზე. ამბროსის ქადაგებებს დიდი მორალური და აღმზრდელი მნიშვნელობა ჰქონდა მორწმუნეთათვის და, კერძოდ, ნეკრესის ეპარქიისათვის.

ამბროსის პოეტური ცდებიც აქვს, მას დაუწერია როგორც სასულიერო, ისე საერო შინაოსის ლექსები¹.

73. ანტონი ცაგარელ-ქყონდიდელი

ანტონი, რომლის საეროსკაცო სახელი ჩვენ არ ვიცით, იყო შვილი სამეგრელოს მთავრის ოტია დადიანისა (1728 — 1744) და რაჭის ერისთვის მოშიტა მესამის ქალის გულქანისა. მამის გარდაცვალების შემდეგ ის იზრდებოდა თავისი ძმის, კაცია დადიანის (1744 — 1788) კარზე, თავისი ღვთისნიერი დედის ზეგავლენით დედამ მას გულში ჩაუნერგა საეკლესიო-სარწმუნოებრივი აღზრდის ელემენტები, შეასწავლა საღმრთო წერილი და თათრული ენა. როდესაც ასაკში შევიდა, ანტონი ბერად შედგა და, საეკლესიო განათლების წყურვილი რომ მოეკლა, მიმართა მარტვილის ბერებს, რომელთა ხელმძღვანელობით წმ. მამათა თხზულებებს ეცნობოდა, განათლების შესავსებად მას მოჰგვარეს ფრანგთა მისიონერები, რომელთაც მისთვის უნდა შეესწავლებიათ სქოლასტიკური ფილოსოფია. ეს ბერები ანტონიმ მალე დაითხოვა, ვინაიდან მან შეუძლებლად დაინახა მათი მოძღვრებისა და მართლმადიდებლობის შეთანხმება-შერიგება. ამ დროს სამეგრელოში ვაიგეს, რომ აღმოსავლეთ საქართველოში არის გახსნილი საფილოსოფიო სკოლაო, და ამიტომ 1757 წლის ახლო ხანებში ანტონი გაემგზავრა თბილისს, ერეკლე მეორის კარზე, რომელსაც ცოლად ჰყავდა მისი მამიდა დარეჯანი. თბილისში ანტონის უხილავს «მრავალნი წარმატებულად ხედვიითა შინა ფილოსოფოსობათა», რომელთაც განათლება მიეღოთ ერეკლეს მიერ თელავში დაარსებულ სკოლაში. აქ ის სწავლობდა ფილიპე ყაითმაზაშვილისა და მისი მოწა-

¹ ს. ყუბანეიშვილი, «აბდულ-მესიანის» ახლად აღმოჩენილი სტროფები, საქართველ. აკად. «შობაბე», ტ. V, № 8, 1944 წ., გვ. 849 — 854; მისივე, ამბროსი ნეკრესელი, «ლიტერატურული ძიებანი» II, გვ. 250—253.

ფის ზაქარიას¹ ხელშეძღვანელობით, სამეგრელოში დაბრუნების შემდეგ, 1761 წელს. ანტონიმ მიიღო ცაგერლობა, 1777 წელს ის დანიშნულ იქნა ჭყონდიდის კათედრაზე, რომელზედაც დადიანები, მისი მნიშვნელობის გამო, მუდამ თავის სახლისკაცს ნიშნავდნენ. ანტონი ჭყონდიდლობდა 1788 წლამდე, როდესაც კათედრა დატოვა და უბრალო ბერად მის მიერ გაშენებულ ნახარეობუს მონასტერში დამკვიდრდა, თუმცა საეკლესიო საქმეები მას შემდეგაც არ მოუტოვებია. მაგალითად, მისი ინიციატივით მოწვეულ იქნა 1792 და 1794 წლებში საეკლესიო კრება, რომელზედაც, ანტონის თავმჯდომარეობით, საეკლესიო საჭიროებებზე საკითხი იჩნეოდა. გარდაიცვალა ანტონი 1815 წელს და დაიწარხა ნახარეობუს მონასტერშივე. ანტონი მეტად ღვთისმეტყველური და ნამდვილი ასკეტიკური სულის მატარებელი აღსანიშნავი იყო, მას დიდად შესტყობდა გული თავისი სამწყსოსათვის, ცდილობდა ამოეფხვრა მასში სხვადასხვა მანკი, განსაკუთრებით ტყვეთა ყიდვა-გაყიდვის ჩვეულება, და მშვიდობიანობა დაემკვიდრებია მეგრელებსა და გურულებს შორის.

ჩვენს მწერლობაში ანტონი ცნობილია, პირველ ყოვლისა, როგორც გამოჩენილი მქადაგებელი. მქვერმეტყველი ორატორის სახელი მან ვერ კიდევ ცაგერის კათედრაზე მოიპოვა და 1765 წელს ქართლ-კახეთის დაარწმუნა ამაში, როდესაც თბილისში, კაცია დადიანის ქორწილზე, სულიწმიდის დღეს, ექსპრომტად წარმოთქვა ისეთი შესანიშნავი სიტყვა, რომ ანტონი კათოლიკოსის ცანცვიფრებაში მოიყვანა. კრებული მისი ქადაგებებისა გამოიცა 1898 წელს ქ. ფოთში თ. ჟორდანიას რედაქტორობით. ამ კრებულში ყველა მისი ქადაგება არ შესულა. აქ მხოლოდ 34 მოძღვრებაა. ამით გარდა, როგორც თ. ჟორდანიას ამბობს, კიდევ არსებობს მეორე კრებული დიდმარხვის დღეებში წარმოსთქმულ ქადაგებათა, რომელთა დაბეჭდვა მას ვერ მოუხერხია. ანტონის ქადაგება ყველა ზნეობრივ თემანზეა წარმოთქმული. განყენებული დოგმატური ხასიათის თემებს ის გაუბრუნდა, ალბათ, ის უფარდებდა თავის მოძღვრებას მსვენელთა წრეს. ამით აიხსნება, რომ მისი ქადაგებანი მარტივი, გასაგები და მდაბიური ენითაა დაწერილი, თუმცა სხვა თხზულებას, თეოლოგიურსა და ფილოსოფიურს, ის ვადმოგვცემს ძალად, სქოლასტიკური, ანტონისებური სტილით. ორატორი დგას საღმრთო წერილის ნიადაგზე. არგუმენტები მოპყავს უმთავრესად ბიბლიიდან, მოკლედ და თავისუფალი გადმოცემით. ამავე დროს ის წმ. მამათა თხზულებებითაც სარგებლობს, ციტატები მოპყავს გრიგოლ ღვთისმეტყველის, ოქროპირის, ბაბილი დიდის, იოანე სინელის, თეოდორიტე კვირელის, თეოდორე სტოდის, კირილე ალექსანდრიელის და სხვ. თხზულებებიდან. ერთ ადგილას მას სვიბეონ ჯულფელის დიალექტიკიდანაც მოპყავს ციტატი (გვ. 18), რაც მაჩვენებელია ამ მწერლისა და ფილოსოფოსის პოპულარობისა იმ დროს ჩვენში. ხანდახან «საფილოსოფოსო» მაგალითსაც მიმართავს ორატორი (გვ. 25, 69) და თავის საკუთარ მოსაზრებასაც არაიშვიათად გვაჩვენებს, თუმცა ყოველთვის ამ მოსაზრებას ვერ გავიზიარებთ.

¹ თ. ჟორდანიას ის მოახინა ზაქარია გაბაშვილად, რიბელიც ანტონი კათოლიკოსმა გააძეგებინა რუსეთიდან დაბრუნების შემდეგ.

ანტონი ცნობილია აგრეთვე როგორც ვადმომკეთებელი სომხური ენიდან სხვადასხვა შრომისა. ერთ ამგვარ თხზულებას ეწოდება «წიგნი ჰემმარიტებიტისა ღმრთისმეტყუელებისა», ის შენახულა ერთადერთ ხელნაწერში (ქუთაისის სახელმწიფო ისტორიული მუზეუმისა № 95). თხზულებას დართული აქვს წინასიტყვაობა, რომელსაც მოვიყვანთ in extenso:

«გარდამოვეც წიგნი ესე ღმრთისმეტყუელებისა... მრიდებელმან სასჯელისა ტალანტის დამფვლელისასა და მოშიშმან ამის თქუმისამან, რომელ იტყვს: მოპკუეთე, რამსათვს ქუეყანაცა დაუბურიეს უქმად? ესევეითთა მიხეზთათვს კვლვჰყავ ესეებრთა კელხებათა. ხოლო კელყოფად იქმნა ესრეთ: «საეგრელოით წარვედ რომელთამე მიხეზთათვს შორსა სოფელსა, საქუფოსა ქალაქსა ტფილისს, არა განზნევად სიმდიდრისა, რამეთუ დამიცვა მუ უფალმან ანგელოსისა მიერ თვისისა, არამედ მიმბედველმან ფუტკრისამან, ვინებე მიბაძვად: ვითარ იგი, წარვლის რად შორით და მუნით ყუავილთაგან პყოფს საგრძნოთა საამოსა გოლსა თათლისასა, ეგრეთვე მუნით მოძღებმან ყუავილთაგან სობრძნისათა, მეცა ვჰყავ სულიერთა საგრძნოთა საამნი ესე, რომელი უტკბილეს არს უფრომს თათლისა და გოლეულისა. მივიწიე რა ზემოკსენებულსა ქალაქსა, ვიხილენ მრავალნი წარმატებულად ხედვითთა შინა ფილოსოფოსობათა, რამეთუ ბრწყინვალესა ირაკლი მეორესა, დიდსა მეფესა, აღეგო სხოლად ქალაქსა თელავს და მუნით წრთვნილ იყვნენ. და ამასვე მეფესა მოეპოვა სხოლაპეტად და მოძღურად სობრძნისა პარმანთა მღდელი ფილიპე, რომელი ღირს იყო ესევეითარსა მოძღურებისა პატივსა. და ამა მოძღურისა მიერ და ამის ერთისა რჩეულისა მოწათისა ზაქარიას მიერ მიიღო უღირსებამანცა ჩემმან წვრთნილებად ხედვითთა შინა ფილოსოფოსობათა. და ამის მოძღურისა მიერ და ამის მოძღურისა მოწათექმნილთა ყოველთა მიერცა მასმიოდა საკვრველებით ქებაჲ ამის წიგნისად, გარნა ვიხილენ რა, ჩუენსა ზედა ენასა კანონებრივ ვრაცხე თქუმად ამისთვს სიტყუად საბადა დედოფლისად. რომელი თქუა სოლომონისთვს ბრძნისა, და ვიტყუ მე ესრეთ: არა არს ნახევარი ამისა, რომელი იგი მომიტხრეს მე ამისთვს. ხოლო პირველ ვიდრე ხილვადმდე და გარდამოცემად ამის წიგნისა, მასმიოდა რა ესევეითარი ქებაჲ, არამცირედი მქონდა ურვად თუ სადაათცა მეპოვა მკურნალი ურვისა ამის ჩემისა, და მყის ესევეითარსა შინა ძიებასა, რომელი იტყვს: ეძიებდით და პპოოთო. მანვე მცა მკურნალი ამის ურვისად, და ვპოვე ზემოკსენებული იგი მღდელი პარმანი ფილიპე სხოლაპეტი და შევითქუენით გარდამოცემად ამის წიგნისა. გარნა მის ჟამისა შეთქუმულებაჲ, რომელმანმე საცთურმან და ზრუნვამან ამის სოფლისამან შეაშთო და უნაყოფო ქმნა. გარნა საღმრთომან მადლმან სულისამან არა უტევა სრულიად უნაყოფო ყოფად: და მოუწოდე მასვე მღდელსა პარმანთასა ფილიპეს, რათა ჯერჩინებითა დიდისა მთავრისა, ძმისა ჩემისა, სამეგრელომსა და თაკურისა მპყრობელისა, დადიანისა კაციადსითა დავიწყით გარდამოცემად ესრეთ, რამეთუ იგი მღდელი პარმანითა გარდამოსცემდა პარმანულთაგან ენათა ჩუენსა ზედა ენასა, რადოდენცა ძალედვა. და მეცა შეძლებისაებრ ჩემისა წესიერ კანონითა ვჰკარგევდი ჩუენსა ზედა ენასა, ვითარცა აწ იხილვების. ხოლო თუ მამრალეზდეს ვინ მწვალებელთა

წიგნთა გარდამოცემისათვის, მაჭუს წინაყოფად მისდა ოქრონეცტარისა იოანე დამასკელისა მიერ გარდამოცემაჲ კათილორიისა წიგნისა, რამეთუ მანცა იოანე მირო წიგნი ესე მათ კაცთაგან, რომელნი არა თანახმა იყვნენ ჩუენისა ეკლესიისა მოძღურებასა ზედა. კუალადღა იუ მეტყოდეს — წიგნი იგი განკაზმა იოანე დამასკელმან თანაკმად ჩუენისა ეკლესიისა, მეცა არა წინააღმდეგომად, არამედ უფრომასად თანაკმად ჩუენისა ეკლესიისა განკაზმულ ვუივ წინამდებარე ესე წიგნი. დაღათუ არა იოანესებრ შაქუნდა წმიდაყოფად სინიდისისა და ცნობაჲ წერილითაჲ. რათა მიუებრ ყოვლითურთ თანაკმად ჩუენისა ეკლესიისა განმეკაზმა და არა დამეშთინამცა რაჲვე სიხენეშე, გარნა მამაჲცა იგი ზეცათაჲ არა ითხოვს უმეტესსა ძალისასა, არამედ ვითარ იგი შემძლე არს თითოეული ვინ, და თქუენცა ესრეთ თანაგაც მხილველთა და მსმენელთა ამის წიგნისათა, ვითარ იგი თქუა მაცხოვარმან იესუ: იყვენით სრულ, ვითარცა მამაჲ თქუენი ზეცათაჲ სრულ არს. და ესეცა სცანთ ჭეშმარიტთა: რამოდენისაცა ძალმედვა სწორობრივ განსჯაჲ, არარაჲ დამიშთენიეს წვალებათა აღუყოცელად ამის წიგნსა შინა, და თუ რაჲმე დამიშთამცა უნებლიეთ, თქუენ ჭეშმარიტთა განმრჩეველთა განარჩიეთ და გარეგანთბრით ღვარძლი იგი წვალებისაჲ, ზოლო იფქლი წმიდაჲ, რომელ არს სიტყუაჲ სარწმუნოებისაჲ, დამარხეთ საუნჯესა შინა გულისა თქუენისასა, რათა ესევითარითა მექმეობითა იმადღთაყუანისცემებოდეს მომცემელი ამათ ყოველთა კეთილთაჲ, მადლი სულისა ყოვლად წმიდისაჲ, აწდა უკუნისამდე. ამინ! აღესრულა ღმრთისმეტყუელეებითი წიგნი ესე ქრისტეს აქეთ ჩღმმ, ივლისსა ღ» (1 — 6).

არც სათაურში, არც წინასიტყვაობაში აღნიშნული არაა — ვის ეკუთვნის ეს თხზულება, მაგრამ მეორე თხზულებაში, რომლის შესახებ ჭეშმით გვექნება ლაპარაკი. ნათქვამია, რომ ეს არის «წიგნი ღმრთისმეტყუელეებითი ბრძნისა ალფერდისი», მართლაც, წიგნს ბოლოში დართული აქვს «აღსნანი ძველ გასაგონთა და ღვთებითა სიტყუათა ალფერდისათა, დაქსულნი მიხითარ სეგასტიელისა ვარდაპეტისა მიერ, გონებისა და გზისაებრ თონა აჭვინელისა და სხუათა სოფლიოთა მნათმოძღურთა». თხზულება შედგება შვიდი წიგნისაგან და წარმოადგენს დოგმატიკურსა და ზნეობითს საღვთისმეტყუელო სისტემას.

მეორე, ამგვარივე ხასიათის თხზულება ანტონისა, არის «ფილოსოფოსობა მებრ უცთომელ და უბრკმელ მოძღურებისა თომასი, რომელი ქმნილ არს ანტონი კოვადისა ლევმოაკელისა ღვთისმეტყუელ მოძღურისა ფარეზ ქალაქსა». ამ თხზულებას ანტონი, სხვანაირად უწოდებს «ლოლიკა დიდი, დი-ალექტობა დიდი, ნაცვალმეტქუეობაჲ დიდი». წინასიტყვაობაში ანტონი გადმოგვცემს შემდეგს: «ვინებე შე სუმაღ სასუმელი ესე და ქელვკაჲ გარდამოცემად დიდისა ამის ლოლიკისა... ყოვლად სამღვდელოსა თანამასა ჩემსა დოსითეოს ნეკრესელსა ეწადა კეთილობაჲ ამის წიგნისა. რათა სრულეყომცა ხაცვალმეტქუეობაჲ ესე დიდი, და ვერ ეწიფა წადილსა ამას რომილთაჲ გარეშეთა მიზეზთა მიერ, ზოლო მე აღვაკვე წადილი მისი, რამეთუ გარდამოვეც ლოლიკა ესე... ზოლო დოსითეოს თანამასა ჩემსა ესურვა «მცირისა დიალექტიკისა» სიტკბოასა გემებაჲ, რამეთუ თვთცა გარდამოვეცა, მიშასაღამე, ამის უდიდესისაცა სიტკბოსა სურვიელ იყო. კუალად იგი სურვიელ იყო ამის წიგნისა გარდამოცე-

მად, ვითარცა ითქუა, ხოლო რომლისათვის მას სუროდა, მე დავშუერ და გარდა-
შოვეც წიგნი ესე... ხოლო გარდამოღებად ვყავ ენასა ზედა ჩუენსა დიდისა
სხოლაპეტისა პარმანთა მღღლისა ფილიპპეს მიერ, რომელი ბრძანებისაგან
საღმრთოდას უშურველად მისცემდა ყოველთა სიბრძნესა წერილთასა. და ამას
მეტეტუეობასა მიმტყიცებს ხილვად მისთა გარდამონაცემთა წიგნთაჲ, რომელი
გარდამოიცა ამის ფილიპპეს მიერ ბრძანებითა უბრწყინვალესისა საქაოთვე-
ლოდს ირავლი მყოიისა მეფისაჲთა (მერე ჩამოთვლის იმ რვა წიგნს. რომე-
ლიც ფილიპეს ბიოგრაფიაშიაც აღვნიშნეთ ზემოთ)... ხოლო წიგნი ღვთის-
ტეტუეულებითი ბრძნისა აღფერდისი და წინამდებარე ესე ლოლიკა დიდი გარ-
დამოვეც მე ამის ფილიპეს მიერვე ბრძანებითა დიდისა მთავრისა, ძმისა ჩე-
ძისა, დადიანისა კაცისა მიერ» (S 250, ფ. 176). წიგნი ანტონის სახელმძღვა-
ნელოდ განუწრახავს, როგორც შემდეგი სიტყვებიდან ჩანს: «ხოლო აწ მოძღუ-
ართა და მოწაფეთა თანაგაც ლოცვა ჩემ უღირსისათვის; მოძღუართა — რამეთუ
ორღანო არს თქუენი სიბრძნის-მოყუარებისა ესე წინამდებარე წიგნი; მოწა-
ფეთა — რამეთუ უმკუფეთრეს მყოფს გონებასა თქუენსა ხედვითისა სიბრძნისა
ძიმართ». წიგნის თარგმნა დაუხრულეპით 1776 წლის 17 თებერვალს.

შედგება ეს «დიდი ლოლიკა», რომელიც მოთავსებულია ხელნაწ. S 250,
ფ. 174—410, სამი ნაწილისაგან: 1) სიტყვა მყოფისათვის, რომელი სკურეტს
პირველსა გონებისა მოქმედებასა, 2) სიტყვა მყოფისათვის, რომელი სკურეტს
გონებისა მეორესა მოქმედებასა, 3) სიტყვა მყოფისათვის, რომელი არს წარმ-
პარებულ შესაძვე გონების მოქმედებისა ანუ კელხებისათვის.

ანტონისაგან დარჩენილა აგრეთვე «ანდერძი», რომელიც მას მიუცია ნა-
ხარებოუს მონასტრისათვის¹, აქ აღნიშნულია, თუ როგორ გადააყეთა ანტონიმ
სამრევლო ეკლესია ნახარებოუს მონასტრად და ჩამოთვლილია, რა ადგილ-
მამული, გლეხები და წიგნები დაუტოვა მან მონასტერს.

74. იოანე ჭიფილინოს-პაპუჩისშვილი

იოანე მიხეილის ძე ჭიფილინოსი იყო ნათესავით ბერძენი და ეკუთვნო-
და საქართველოში მყოფ ბერძენთა ჯგუფს, რომელიც ანტონი კათოლიკოსაჲ
და ერეკლე მეფის დროს თავგამოდებით მუშაობდა ქართულ-ბერძენული ლიტე-
რატურული ურთიერთობის ასპარეზზე. ერეკლე მეფეს ის «მიუცია განსასწავ-
ლად ქართულსა ზედა კმასა» სიონის დეკანოზის იოანე ოსეს ძისათვის²,

¹ გამოცემულია თბუსკიკიძის მიერ გაზეთ «კოლხიდაში» 1912 წ., №№ 30, 40.

² იოანე ოსეს ძე, resp. ოსეპილო, იყო «იკონომოს დეკანოზი ტფილისის სიონისა» და
რექტორი თბილისის სემინარიისა, გარდაიცვალა 1801 წელს. იოანე უფრო ცნობილია როგორც
გადამწერი ხელნაწერებისა, მას გადაუწერია, შავალითად, საწილი ტობიკონისა (A 122) და
გრაგულ ღვთისმეტყველის თხზულებანი, უფროც მცირის მიერ ნათარგმნი (A 292). საყურადღე-
ბოა ამ უკანასკნელს მინაწერი: «ვიდევნებოდით რა ტფილისით სპარსთაგან ემად და ემად და
ადგილით-ადგილად ვიცვალეზოდით და მიმოვეყუებოდით, ვინყვე წერად ამისა ადგილსა შინა
მწირობისა ჩემოსასა ქალაქსა დუმეთს, საუფლისწულოდ საპურობელსა... საქართველოს მეფის ძის

რომელიც მას ენას უსწორებდა და თარგმნაში ეხმარებოდა; ამიტომ ქსიფილინოსი მას თვლის «თანაშემწედ და მოძღვრად» თვისად¹. საქართველოში ყოფნისას იმას არამცთუ შეუსწავლია ქართული იმდენად, რომ თავისუფლად თარგმნის ბერძნულიდან, არამედ გაქართველებულა თითქმის და ზოგიერთ თავის ნაწარმოებში თავისთავს ბერძნული გვარით ქსიფილინოსით კი არ იხსენიებს (ასე მას უფრო ხშირად თვით ქართველები ეძახიან), არამედ პაპუწის შვილა და ერეკლე მეფე და ანტონი კათოლიკოსი დიდად აღსაუბდნენ მას და განსაკუთრებულ მფარველობასაც უწევდნენ. ამიტომ თვით იოანე ქსიფილინოს-პაპუწის შვილაც უღრესი კრძალულებით იხსენიებს ხოლმე კათოლიკოსისა და მეფის სახელს და სიხარულით ასრულებს ყოველივე მათ ბრძანებას. იოანეს მართლაც თვალსაჩინო ღვაწლი მიუძღვის ქართული მწერლობის წინაშე. ჩვენ ზემოთაც აღვნიშნეთ ერეკლე მეფის დროს გამოცემული ზატიკის ანდერძი, სადაც ნათქვამია: «წიგნი ესე ზადიკი ზერძულსა ზადიკსა ზედა შევაპოწმებოეთ ნათესავით ბერძენსა. სახელით იოანე ქსიფილინოსსა, რომელიცა განაწავლულ არს თვისსა ენასა ზედა და ქართულსაცა შინა წერილსა დახელოვნებულო» (ზატიკი თბილისში გამოცემული 1788 წელს). ნათქვამიდან ჩანს, რომ იოანე მუშაობდა ლიტურგიკულ დარგში. ამავე დარგში მას 1785 წელს ბერძნულიდან გადმოუღია, იოანე ოსეს-ძის დახმარებით, «აღსარება კეთილთა საქმეთა, წინააღმდეგობთა ცოდვისათა»². ეს თხზულება შედგება 7 ნაწილისაგან: პირველში ჩამოთვლილია ის ცოდვები, რომელნიც წინააღმდეგობიან სარწმუნოების კეთილთა საქმეთა. მეორეში — სასოებისას, მესამეში — სიყვარულისას, მეოთხეში — მეცნიერებისა და განათლებისას, პეხუთეში — სიძნისა ან დიდსულობისას, შეექვსეში — სიწმინდისა ან მრთელცნობობისას. მეშვიდეში — სიძარბისას. ეს არის სახელმძღვანელო, რომელშიაც აღნიშნულია «ცოდვანი აღსარებად საჭირონი მონანულთაგან», მაშასადამე, ერთერთი რედაქცია ევრეთ წოდებული პენიტენციალისა; როგორც ასეთს, მას არა მარტო

ვახტანგ აღმახანისსა. იოანე ოსეს-ძე ეხმარებოდა იოანე ქსიფილინოს-პაპუწის შვილს წიგნების თარგმნაში, ალბათ, უსწორებდა მას ენასა და სტილს. მას სომხური ენა ცოდნია. რაც იქიდან ჩანს, რომ სომხურიდან გადმოუთარგმნია «სიმბოლონი და შესავსებანი წმიდისა ღვთისმშობლისანი ძეულსა შინა აღთქმასა» (П. Иоселиани. Описание древностей города Тифлиса, стр. 119, 164). იოანეს ორიგინალური თხზულებაც დაუწერია. მაგალითად, «განმარტება მამოჩუენობისა» (А. Чагарели. Сведения, III, 109). დაუწერია, მას აგრეთვე იამბიკონიც, რომლებითაც შეუმკია შის მიერ ნათარგმნი თუ დაწერილი თხზულებანი; მაგალითად, ანტონ კათოლიკოსის ბრძანებით მას დაურთავს იამბიკოდ ვრცელი წინასიტყვაობა ანტონის მიერ სომხურიდან ნათარგმნ პირველი ოთხი შრომლით კრების აქტებისათვის (A 266). ზოგიერთი შისი ავროსტიკი გააჩვენებს მას საფუთავ სახელს, მაგალითად: «იოანე ზუკესი დეკანოზი ოსესძე» (A 272, გვ. 107) ანდა «იოანე» (A 711, გვ. 10 b). ამასთან ერთად იოანე ცნობილი მკვლევარულიც ყოფილა. ჩვენს მწერლობაში ცნობილია აგრეთვე მეორე ოსეს შვილი იასე. 1729 წელს დაბადებული, რომელსაც დღეობის შესავსად აღუწერია ანდერძი (გამოცემულია «ცისკარში» 1871—72 წწ. და ს. კაკაბაძის მიერ). თხზულება შეტადსაყურადღებოა ავტორის დროინდელი ქართლ-კახეთის მდგომარეობის შესასწავლად (A. Хачанов, Очерки по истории грузинской словесности, вып. III, стр. 312—316).

¹ A 711, გვ. 10.

² იქვე, გვ. 1—8.

ლიტურგიკული ხასიათი აქვს. არამედ რამდენადმე კანონიკურიც. ის, აღბათ, დანიშნული იყო სამღვდელთა და მოაწმუნეთათვის, რათა მათ აღსარება ეთქმევინებინათ და ეთქვათ აქ წარმოდგენილი სისტემით. თუმცა შენიშნულია: «არა ვიტყვო, ვითარმედ რაოდენთაჲცა სცოდვენ ქაენი, ყოველნი არიან დაწერილ; ამისთვის თანა-აქს მონანულსა, რათა რაოდენნიცა აქსოდენს ცოდვანი, აღიარნეს სულიერისა მამისა შიშართ, თვნიერ ყოველისა დაფარვისა» (ფ. 7).

უფროს საყურადღებოა მეორე თხზულება, რომელიც ქსიფილინოს-პაპუსის შვილს გადმოუთარგმნია იოანე ოსესძის დახმარებით. 1785 წლის აგვისტოს 10 თუ ოქტომბრის 17¹. ეს არის წმინდა კანონიკური შრომა «ქორწინებისა თავთათვის», რომელიც გადმოუღია მას «ბერძნული ენით ქართულდებრ კურთხევითა საქართველოდსა ეკლესიისა შიხისა და თავისა, უნეტარესისა და უწმიდესისა პატრიარქისა, უწმიდესისა სინოდის ჩლენისა, მეფის ძის ანტონისა და»². თარგმანი მას მიუთმევეია მეფე ერეკლესათვის, რომელსაც ეუბნება: «ხოლო უკუეთუ სთნეს ესე უშალღესსა მეფობასა თქუენსა და ინებოთ სხუათაცა წიგნთა გარდაჟოდებაჲ ბერძნულით ქართულსა ზედა ენასა. მზა ვარ ყოველსავე ბრძანებულისა აღსრულებასაო» (ფურც. 10). ეს თხზულება შედგება ორი ნაწილისაგან: პირველში აღნიშნულია ხუთი სახე ნათესაობისა (სისხლის, მძახლობის, სამნათესავეობის, ნათლისღების და შეილად სახელდებულის), ხოლო მეორეში წარმოდგენილია დიაგრამები ან ცხრილები—თუ რომელ ნათესაობაში რომელ ხარისხამდე შეიძლება ქორწინება. ეს არის იმდროინდელ მართლმადიდებლობით აღმოსავლეთში მიღებული სახელმძღვანელო ქორწინებითი სამართლისა, რომელიც ეკუთვნის «უბრძნესსა და უსიტყვერესსა დიდსა ხარტოფილაქსსა უწმიდესისა ქრისტეს დიდისა ეკლესიისა კონსტანტინუპოლისა იეროდიაკონსა უფალსა მანუილ ქსანთინოსს», მანუილ ქსანთინოსს (Ξανθίνος) ეს შრომა დაუწერია იერემია პატრიარქის (1525—1540) ბრძანებით, ხოლო გამოუცია ის პირველად ვენეციაში 1564 წ. მღვდელს ზაქარია სკორდვილოსს, პირველი ნაწილი, სადაც განხილულია სხვადასხვა სახე ნათესაობისა, მანუილს ამოუღია უმთავრესად მათე ბლასტარის სჯენტაგვიდან, ხოლო მეორე ნაწილი, — დიაგრამები ნებადართულ და დაკენებულ ქორწინებათა, თვითონ შეუდგენია³. მართლაც, ქართულ თარგმანში პირველი ნაწილი ამ შრომისა წარწერილია მათეს სახელით და სჰატზ თავების აღნიშვნით⁴, ხოლო მეორე ნაწილი, დიაგრამები, მანუილის სახელითა მონათლული (ფურც. 18—24).

¹ A 595, 711, 787, 988.

² A 711, ფურც. 10.

³ Проф. А. Павлов, 50-я глава Кормчей Книги, как исторический и практический источник русского брачного права. Москва. 1887 г. проф. М. Горчаков. О тайне супружества. Происхождение, историко-юридическое значение и каноническое достоинство 50-й главы Кормчей Книги. Пб., 1880 г.

⁴ A 711, ფურც. 11—17.

ამავე იოანეს შეუპოვებია «ბერძულსა ზედა ლექსითი-ლექაად, ორგზის და სამგზის», კათოლიკოსის ანტონ მეორის ბრძანებით იესო ტყბილის «დაუჯდომელი დასდებელით, კანონით და კუალად კონდაკ-იკოსით თვისით», რომელიც რუსულიდან გადმოუთარგმნია რუსეთში ყოფნისას გაიოზ რექტორს¹.

75. გაბრიელ მცირე

გაბრიელ მცირე იყო მოწესე ნათლისმცემლის მრავალმთის მონასტრისა მის მიერ აღწერილი «გვრგვინის» ერთ-ერთ ხესხას, რომელიც დაცული იყო მოსკოვში, ლაზარაანთ ინსტიტუტში, განსვენებული ალ. ხახანაშვილის კოლექციაში (№ 17, გვ. 479—481), დართული აქვს გადაწერლის, მეფის გიორგის ძის, შაგრატის მიერ შემდეგი ბიოგრაფიული ცნობები გაბრიელის შესახებ: «ესე ნეტარი გაბრიელი იყო მცხოვრები თფილისით მოქალაქეთაგანი და ხელოვნებითა მკერვალი, რომელმანცა დაუტევა ღმრთისა სიყუარულისათვის სახლი, დედა და ძმანი და მეგობარნი თვისნი და ყოველი მონაგება და წარვიდა მონასტრსა ზემოქსენებულსა და აღიკვეცა და იქმნა მონაზონ² და ისწავლნა საღმრთონი წერილნი შეწევნითა და ნიჭითა სულისა წმიდისაჲთა და ფრიად ღვაწლსა და მარხვასა შინა, რომლისაცა სათნოებანი არცა თუ რიცხვთა შესაძლებელ არს აღწერად. ხოლო კეთილის მოძულემან ეშმაკმან, იხილა რა სათნოებანი ამა წმიდისა მამისა მალაღნი, კერა დამთმენი, ისწრაფდა ფრიად ვნებასა და დაბრკოლებასა მისსა ესევეითართა კეთილთაგან, გარნუქმ იქმნა სივერაგე მისი და ამისა ძლით აღძრა გული მთავარდიაკონის იოვანე ჩუბინისძისა³, რომელიცა მას უამსა შთასაბუღ იყო ტფილისით მონასტრსა მას შინა, რათა განატაროს მოღვაწეებითა ღღენი წმიდათა დიდთა მარხვათანი. გარნა აღძრა იგი დიაკონი ყოვლადბოროტმან ეშმაკმან და მარადის აგონებდის ცოლთა და შვილთა და მიქცევად სახიდ თვსად, რომელმანცა ვერღარა უძლო მონასტრსა მას შინა ყოფა და აიძულა წმიდისა მას ღმრთისასა გაბრიელს რეცა მოგზაურობად მისთანა ტფილისამდის და ამისთვის დასდო სული თვისი მეგობრისათვის. ხოლო წარსულნი მუნით, მივიდენ მრავალწყაროსა ხევსა შინა და მუნ დახედენ ლეკთა მხედრობანი; ხოლო ესე წმიდაჲ მამა გაბრიელ მათ მიერ მოაკლა და შეარაცხა იგი რიცხვსა წმიდათა მღვდელმოწამეთასა⁴, და ეგრეთვე საწყალობელი იგი დიაკონიცა იოანე მოიკლა მათ მიერ წელსა 1802. ხოლო ვვამი ნე-

¹ A 8:3, გ. 119.

² იოანე ნათლისმცემლის 1774 წლის ერთ-ერთ სიგელს ადასტურებს, როგორც მოწვე, «მღვდელმონაზონი მამა გაბრიელ», უეკველია, ჩვენი გაბრიელი (თ. ყო რ დ ა ნ ი ა, ქართლ-კახეთის მონასტრების და ეკლესიების ისტორიული საბუთები, გვ. 130).

³ ამის პირდაპირი აშოაზე ტექსტისავე ხელოთ მიწერილია: «კარის საყდრის მღვდლის დავითის ძე. ამა დავით მღვდელს ეწოდა ზღმშესრული სახელი სიმშვიდისა გამო და სათნოებისა ბ ა კ ა ე ა».

⁴ აშოაზე ტექსტისავე ხელოთ: «და მრავალნი სხვანიცა საღმრთო წერილნი აღწერნა სულისა სარგებელნი და დაგვიტევნა ჩვენ».

ტარისა მამისა მის მოიღეს ძმათა მის მონასტრისათა და დაფლეს მუნვე მონასტერსა შინა, რომელთაცა სუფევს ქრისტეს ღმრთისა თანა და მეოხ არყ სულთა ჩუენთათვისა.

გაბრიელ მცირეს თავისი წვლილი შეუტანია ქართული მწერლობის ისტორიაში პეტერბურგე საუკუნის გასულს. მისი ლიტერატურული მოღვაწეობა იწყება, რამდენადაც არსებული ხელნაწერებით შეგვიძლია გავითვალისწინოთ, 1780 წლიდან. ეს მოღვაწეობა გამოიხატება, პირველ ყოვლისა, იმაში, რომ მას საკუთარი ინიციატივით თუ სხვადასხვა გამოჩენილი პირის — მაგალითად, მეფის ძეთა ბაგრატიანა და ფარნავაზის, აგრეთვე ენისელთ მოურავის ბის ნინოწმიდის მიტროპოლიტისა და რუსთავის მთავარეპისკოპოსის სტეფანეს — შეკვეთით გადაუწერია მშვენიერი მხედრული ხელით შრავალი სხვადასხვა შინაარსის ხელნაწერი, რომელთაც უმეტეს ნაწილად დართული აქვს როგორც გადაწერლის სახელი, ისე წელი და თვის რიცხვი გადაწერისა¹. მერვე მას ორიგინალური შრომებიც დაუწერია. ამ მხრივ აღსანიშნავია:

1) «მღდელმთავრისა ლიტურგიისა განმარტებაჲ სახისმეტყუელეებით. ვითარმედ ყოველსავე მღდელმოქმედებასა მისსა საიდუმლოებითი ძალი უწყარიეს»². აქ მოკლედ განმარტებულია ტაძარი, მისი ნაწილები, ცერემონიული მხარე მღდელმთავრის წირვისა, მისი შემოსვისა და სამოსელისა, აგრეთვე წირვის სხვადასხვა მომენტისა. ავტორს გამოუყენებია მის დრომდე ქართულად ნათარგმნი თხზულებები გერმანე კონსტანტინოპოლელისა³ და სვიმეონ სოლუნელის ან თესალონიკელისა⁴. აშიაზე ნაჩვენებია ციტატები საღმრთო წერილიდან და წმ. მამათა თხზულებებიდან, დაუწერია ის მას სტეფანე ნინოწმიდელ-რუსთველისათვის, რომელსაც სწერს: დიდიხანია მინდოდა შენი ნახვა პირადად, მაგრამ ეს ვერ მოვახერხე, «ვინაჲთგან ცოდვათა ჩემთათვის ვდგევარ უღაბნოსა შინა დილეგსა», ამიტომ «ესე მცირე რაჲმე მღდელმობღვრობისა თქუენისა შესაბამი სახისმეტყუელეებაჲ აღწერე» მე, გაბრიელ მცირემათ.

2) მეექვსე მსოფლიო კრების სჯულის კანონისათვის (ექვთიმე ათონელის თარგმანი), რომელიც მას გადაუწერია იმავე ნინოწმიდელ-რუსთველისათვის 1791 წ., გაბრიელს დაურთავს ვრცელი «მაჩვენებელი» და ბოლოსიტყვაობა, რომელიც ინტერესს არაა მოკლებული⁵.

დასასრულ, საყურადღებოა გაბრიელის ლიტერატურული მოღვაწეობა იმ მხრივ, რომ მას, როგორც ნაკითხსა და ერუდიციით აღჭურვილ მწიგნობარს, პოპულარიზაციის მიზნით, ხელი მიუყვია სხვადასხვაგვარი კრებულის

¹ მაგალითად, A ფონდის კოლექციაში გვაქვს შემდეგი ნაშრომები გაბრიელისა №№ 221, 225, 226, 227, 228, 229, 232, 233, 234, 238, 240, 244, 352 და სხვ. არის აგრეთვე S ფონდშიაც, მაგ., №№ 54, 77, 170, 127, 128, 1380, 2331, 2436, 2600, 3630 და სხვ.

² A 228, ფურც. 198—221; Приф. А. Цагарели, Сведения о памятниках грузиньскости, вып. III, стр. 6, № 73.

³ A 432, 450, 691.

⁴ A 642.

⁵ A 229, ფურც. 200—207.

შედგენისათვის ამა თუ იმ მამათა თხზულებებიდან, შეგროვილი მასალა მას დაუყვია თავებად და საკითხავებად და დაუოთავს მათთვის სიმბოლური ახსნა-გახსარტების შემცველი ბოლოსიტყვაობა. ამნაირად, მას დაუტოვებია რამდენიმე ასკეტოკურ-ჰომილეტიკური კოებული, რომელიც უძთავოესად ეკლესიაში დასაშობდვრადაა განკუთვნილი. აი ეს კრებულები, რომელთა ნუსხები ჩვენამდე შენახულა:

I. «ღმრთივშუენიერნი თხრობანი, სულისა ფრიად სარგებელნი, რომელსა ეწოდების გვრგვნი»¹, შედგება ხუთი თავისაგან: 1) მღუღელმოქმედებათათვის და საიდუმლოთა გამოცხადებისა (თხრობა 1—20); 2) სასწაელთმოქმედებათათვის და საკვრელებათა (თხრობა 21—40); 3) ქველისმოქმედებათათვის და მოწყალებისა (თხრობა 41—60); 4) სინანულით განათლებულთათვის და ღმობიერებისა (თხრობა 61—80); 5) სულთა, საზომით სრულთა, მიცვალებულთათვის (თხრობა 81—100). კრებულს ბოლოში შემდეგი «ბეჭედი» აქვს დართული: «...ღმრთივსულიერსა ამას წერილსა ეწოდების გვრგვნი ამათ ესევითართა მიზეზთათვის, რამეთუ, ვითარცა გვრგვნი პატიოსანი შემკობილ არს მრავალფერთა პატიოსანთა ნივთთა და თუალთა მარგალიტთა მიერ, აგრეთვე ესე გვრგვნი სულისა შეწყობილ არს და შემკობილ მრავალთა საღმრთოთა კეთილთხრობათა მიერ. იგი გვრგვნი შუენიერ ჰყოფს თავსა ღირსთა მისთასა და ესე აბრწყინებს სულსა აღმასრულებელთა ოვსთასა. რომელსა პქონან თვის შორის თავნი ხუთნი, მსგავსად ხუთსაგრძობელთა ჩუენთა, რომელნი იპოებიან თავსა შორის ჩუენსა. ხოლო სულიერთა თხრობათა რიცხვ არს ასი, მებრ იგავისა, რომელსა ედგა ასი ცხოვარი, და მოსურნეთა ნაყოფიერ გვეოფს ოცდაათეულად, სამოცეულად და ასეულად». «თხრობანი» უმეტეს ნაწილად ამოღებულია ძველად ნათარგმნ მეუდაბნოეთა ცხოვრება-სიტყვებიდან. ეს კრებული რომ გაბრიელს შეუდგენია, ამას, სხვათა შორის, მოწმობს ხახანაშვილისეული ნუსხა მისი (ან 17) გადაწერილი ბაგრატ ბატონიშვილის მიერ «მწირობასა მყოფობასა მისსა როსიას» 1815 წელს. რომელშიაც ვკითხულობთ: «ესე წმიდაა სულისა გვრგვნი აღწერილი არს გაბრიელის მიერ მღღელმონაზონისა».

II. «ღმრთივგანათლებულნი თხრობანი, სულისა ნაყოფიერ მყოფელნი, რომელსაც ეწოდების სამოთხის ყუავილი»², შედგება ის ათი თავისაგან³, თითოეული თავი ათი «თხრობისაგან», ასე რომ წიგნში ასი თხრობაა. კრებულს თან ერთვის შემდეგი «ბეჭედი»: «ღმრთივსულიერსა ამას წერილსა ეწოდების სამოთხის ყუავილი მით, რამეთუ წიგნისა მისგან მამათასა, რომელ არს «სამოთხე», რჩევით აღმოწერილ არს და დატკობილ საღმრთოთა სიტყუებითა და განათლებულ სარგებელად სულთა ღმრთისმოყუარეთა; ვითარ იგი კაცი ბრძენი, შერავალნ მტილსა წალკოტთასა და მოარჩვენ ყუ-

¹ A 228, 341, 427, 537, 723; S 1380, 2331; გამოცემულია თბილისში 1892—1895 წლებში ვასილ კარბელაშვილის მიერ.

² A 244, 588, 852, 854; S 128; გამოცემულია თბილისში ვასილ კარბელაშვილის მიერ 1896 წ.

³ ჩამოთვლა თავებისა იხ. Дж а н а ш в и л и, Описание, III, стр. 77.

ავილთა შუენიერთა და შეჰკრავნ ერთად კეთილსულნელებითა საყნოსელად მოსურნეთა; და ვითარცა ყუავილთაგან შეამზადებს ბრძენი ფუტკარი თაფლსა, სასისა დამატკობელსა, და ცვლსა, ღმრთისა მიმართ შესაწირავსა ძღუენაჲ, ეგრეთვე ესე სათნოებათა ყუავილი მოატყუებს კაცსა კეთილცხოვრებასა კორციითა და ნაყოფიერებასა სულთათა». ამის შემდეგ სიმბოლურად ახსნილია— თუ რად არის დაყოფილი წიგნი 10 თავად და 100 თხრობად¹. როგორც მოყვანილი აღგილიდანაც ჩანს, კრებულის მასალა ამოღებულია იოანე მოსხის «სამოთხიდან»; მას უფრო ჰომილექტიკური დანიშნულება აქვს, ვინაიდან, როგორც მისი «სარჩევი» ან «ზანდუკი» ამელავენებს, მის «თხრობებს» კითხულობდნენ ეკლესიაში მთელი წლის განმავლობაში კვირიაკე დღეს, თვითო კვირიაკეს თვითო «თხრობას». მისი შედგენა რომ გაბრიელ მცირეს ეკუთვნის, ეს ჩანს ერთ-ერთი მისი ნუსხიდან (S 128), სადაც ნათქვამია: «სასურველი ესე სწავლა აღიწერა კურთხეულის გაბრიელის მიერ».

III. ს უ ფ ე ვ ა². შედგება 12 თავისაგან, რომლებიც წარმოადგენენ ბასილი დიდის «ითიკიდან» უმთავრესად და სხვა მის თხზულებათაგან ამოღებულ მასალას. აი სათაურები ამ სტატიებისა: 1) სარწმუნოებისათვის (= 2 თავს ითიკისას). 2) სიყუარულისათვის. 3) სურვილისათვის ღმრთისა (= 8 თავს ითიკისას). 4) სიზღაბლისათვის (= 47 თავს ითიკისას). 5) სამარადისო მსალოცვისათვის და მადლობისათვის ღმრთისა. 6) მოწყალებისათვის გლახაკთა (= 41 თავს ითიკისას). 7) ანგართა მიმართ. 8) მოვასშეთა მიმართ. 9) მრისხანეთა მიმართ (= 39 თავს ითიკისას). 10) მოშურნეთა მიმართ (= 20 თავს ითიკისას). 11) სინანულისათვის (= 7 თავს ითიკისას). 12) ღმობიერებისათვის (= 11 თავს ითიკისას). კრებულს დართული აქვს შემდეგი «ბეჭედი»: «ღმრთისუფლიერი და პატიოსანი ესე წიგნი წმიდისა და ღმერთშემოსილისა ბასილი დიდისა მრავალთა და ვრცელთა სწავლათაგან რჩევით აღმოწერილ არს... და ეწოდების ამას «სუფევა» მით, რამეთუ ვინამთგან წიგნსა მას საგალობელსა ფსალმუნსა ეწოდების მთქუმეღისა მის სახელი «დავითი» და საღმრთო მსალოცვის წიგნს «დიონისიოსს», და გრიგორის ღმრთისმეტყუელის წიგნსა «ღმრთისმეტყუელი» და სხუთთა მრავალთა ესრეთვე. ვითარ იგი «ეფრემი» და «დამასკელი», ამისთვის ამასცა ღირსად და სამართლად შუენიერად ეწოდა «სუფევა», რამეთუ «ბასილი» «სუფევად» გამოითარგმანების, და ჰქონან თვის შორის სწავლანი ათორმეტნი მსგავსად იესო ტკბილისა მოძღურისა, რაჟამს, იყო რაჲ იგი ათორმეტის წლისა ტაძარსა შინა მჯდომარე, სიტყუას უგებდა და განაკვრებდა ყოველთა, და შემდგომად გამოიჩინა ათორმეტნი მოციქულნი და წარავლინა ჭადაგებად და სწავლად, და ესეცა ამცნო ღვთივშუენიერად მეტყუელმან: არა ათორმეტნი ეამნი არიანა დღისანი? რომელი ვიდოდეს ამათ რიცხუთა სწავლათა შინა, არა წარსცეს ფერკი საბრკეთა ეშმაკისათა, რამეთუ ნათელსა ამის სოფლისას ჰხედავს, რომელ არს მეტყუელი: მე ვარ ნათელი სოფლისა და მერმესა მას შვებასა დასხდეთ თქუენცა ათორმეტთა საყდართა განსჯად ათორმეტთა ტომთა ისრაილისათა».

¹ ვ. კარბელაშვილი, გვ. 293—294.

² A 22, 232; S 54.

IV. «ღმრთივეშუენიერი სწავლანი, რომელსა ეწოდების ოქროდს-წყაროდ»¹. ეს კრებული შედგება 33 თავისაგან, თითოეული თავი შეიცავს 3 «სწავლას», თავში, შესავლის სახით, მათ მიუძღვის ერთი «სწავლა» («წმიდათ: წერილთა ჯვლად მოღებისათვის»), ასე რომ სულ კრებულში 100 «სწავლაა». 1 თავი—ეკლესიისათვის, 2—ლოცვისათვის, 3—მღვდელთათვის, 4—აღსარებისათვის, 5—ზიარებისათვის, 6—ღმრთის სიყუარულისათვის, 7—კაცთა სიყუარულისათვის, 8—მოწყალებისათვის, 9—რათა არა ნატაცებისაგან ვიქმოდეთ მოწყალებასა, 10—სათნოებისათვის, 11—წმიდათა წერილთა კითხვისათვის, 12—ქრისტეს მცნებათა დაძარხებისათვის, 13—მოთმინებისათვის, 14—არა ბოროტის ყოფისათვის მტერისა, 15—სამდაბლისათვის, 16—ამპარტავენებისათვის, 17—ცულად შხუაობრობისათვის, 18—ვერცხლის მოყვარეობისათვის, 19—ზრისხანეობისათვის, 20—შურისაოვის, 21—ნაყროვნებისათვის, 22—მარხვისათვის, 23—სინანულისათვის, 24—საქმეთათვის კეთილთა, 25—გლახაკთ მოყუარებისათვის, 26—ღვთის სათნოყოფისათვის, 27—სიმართლისათვის, 28—კეთილადმსახურებისათვის, 29—სასუფეველისა დიდებისათვის, 30—ქრისტეანეთათვის ჭეშმარიტისა, 31—ქრისტეანეთა მიცვალებისათვის, 32—შემდგომად სიკუდილისა მოწყალებისათვის, 33—მეორედ მოსლვისათვის. კრებულს ბოლოში დართული აქვს შემდეგი «ბეჭედი»: «ღმრთივესულიერსა ამას წერილსა ეწოდების ოქროდს წყაროდ მით, რამეთუ ოქროსპირისაგან ოქროს წყაროდსა ჯერ არს წარმონაკადულებად. არა მომრწყველად ყუაგილსულნელისა, არამედ მაცხოვრად კაცთა სულეზსა; რომელსა ჰქონან თვის შორის თავნი ოცდაათსამეტნი, მსგავსად იესო ღმერთ-მამაკაცისა ჰასაკსრულისა ოცდაათსამეტ წლისა, ხოლო თვთველსა თავსა შინა სამი სწავლაჲ, ვითარმედ ორისა და სამისა მოწამისაჲთა დაემტკიცების ყოველი სიტყუაჲ; და სწავლისა ასეული რიცხვ იგავისაებრ, რომელსა ედგა ასი ცხოვარი. და აღმასრულებელთა ნაყოფი გამოიღონ ოცდაათეული, სამოცეული და ასეული სადიდებელად მისა ღმრთისა ცხოველისა. ამინ». ამნაირად, კრებული შეიცავს იოანე ოქროპირის თხზულებათაგან ამოკრებილს მასალას; ის რომ გაბრიელ მცირეს ეკუთვნის, ეს, სხვათა შორის, ჩანს შემდეგი «ანდერძისაგან»: «ყოვლადის სურვილით ტებლისიტყვაობისათვის ოქროპირის მწერალი ამისი გვედრები ყოველთა, ლოცვისა მომიხსენეთ ყოვლად უღირსი იერომონაზი გაბრიელ მრავალმთის უდაბნოს გარესჯისასა ნონასტერსა ნათლისმცემლისასა».

V. «კლიტე»², ეს კრებული შედგება 30 თავისაგან, შინაარსი მისი ამოღებულია იოანე ოქროპირის თხზულებათაგან, კერძოდ იმ კრებულისაგანაც, რომელსაც «ასკეტიკონი» ეწოდება; სახელდობრ, მისი მე-8 თავი უღრის ასკეტიკონის მე-6 თავს, 1=5, 15=12, 16=2, 17=3, 24=7; ესეც ასკეტიკურ-პოპილეთიკური კრებულია.

¹ S 2436 (1794 წ.), 2600 (1795 წ.), 3650 (1795 წ.), გამოცემულია 1905 წ. პ. კობახიძის მიერ.

² A 227; S 127.

VI. «სამასეული»¹, შედგება სამი ნაწილისაგან, თითოეული ნაწილი 100 მოკლე თავისაგან ან, უკეთ რომ ვთქვათ, აფორიზმისაგანაა შედგენილი. პირველი «ასეული» ან ასი თავი შეიცავს გრიგოლ ღვთისმეტყველის აფორიზმებს, მეორე — ბასილი დიდისას, ხოლო მესამე — მაქსიმე აღმსარებლისას.

VII. «მანანა», ორმოცნი შესხმანი ღვთისმშობლის, იესო ტყბილის, ჯუარის, ანგელოზის, ნათლისმცემლის, მოციქულების, მოწაშეების, შღვდელ-მოდღართა და ღირსთა მამათა. ამ წიგნს, როგორც ბოლოსიტყვაობაში ავბობს ავტორი, ეწოდება «მანანა» ღვთისმშობლის სიყვარულისათვის, ვინაიდან მისგან მივიღეთ ჩვენ ჭეშმარიტი პური ცხოვრებისა — იესო ტყბილი. ის შეიცავს 40 თავს იმის მომასწავებლად, რომ 40 დღის წყლითრღვნისაგან ნოე კიდობანში გადაარჩა, 40 დღე მოსე გაბრწყინდა ღვთის ხედვითა, ილია 40 დღე მარხულობდა, იესო ქრისტე მეორმოცე დღეს ტაძრად მიიყვანეს. მან 40 დღის მარხულობის შემდეგ ეშმაკი განდევნა და მეორმოცე დღეს ამაღლდაო².

76. იონა ხელაშვილი

იონას ერისკაცობაში ერქვა იონანე³, ის იყო ქიზიყელი, სოფელ ვაჭირიდან. ერთ-ერთი მისი წინაპართაგანი ერეკლე პირველის მეუღლეს ანას მოუყვანია⁴ თავის სასახლეში, აღუზრდია სამღვდლოდ და შემდეგ დაუდგენია თელავის კარის ეკლესიის «პროთოიერედ» («რომელ არ ჩვენებრ მღვდელთ დეკანოზობდა»). ეს თანამდებობა ამ ოჯახში შვილიდან შვილზე გადადიოდა, ცნობილი ყოფილან თავის დროს დეკანოზები: იოსებ, გიორგი და დავითი — იონას პაპა (მამის მამა), რომელიც თეიმურაზ მეორესა და ერეკლეს ხლებია სპარსეთში ნადირ-შაჰის კარზე და დიდი სამსახური გაუწევია მათთვის. მეფეთათვის ერთგულად უმსახურნია იონას მამასაც, გიორგის, ამიტომ მისი სიკვდილის შემდეგ (თითქოს ლეკებთან ომში დაიღუპა შედარებით ახალგაზრდა), მისი ობლები — იონა, სოლომონი და გიორგი, ერეკლეს აღსაზრდელად თავისთან გადაუყვანია. თავდაპირველად იონა მიუბარებიათ სწავლისა-

¹ A 224; S 77, 127.

² A 403, 522; H 1748; პროფ. დ. ჩუბინაშვილის აზრით, ვაჭირელ მკირე არას თანამედროვე იონანე და ექვთიმე ათონელთა. მეოთხე წინამძღვარი ათონის ივერიის მონასტრისა: «მანანა», მისი სიტყვით, ეკუთვნის სწორედ ამ ვაჭირელს (Кирион. Культурная роль Иверии в истории Руси, стр. 408).

³ ბიოგრაფიული ცნობები ამოღებულია «ქადაგებათა» კრებულისა და თხზულებათა «ღვთისმეტყველება» და «ქორწინებისათვის» წინასიტყვაობათაგან, აგრეთვე «მოწმობის წერილიდან», რომელიც იონასთვის მიუციათ 1832 წლის 17 მარტს დედოფალს მარიამს და ბატონაშვილებს ბავრატს, თეიმურაზს, ილიას, ოქროპირს, მიხაილსა და ირაკლის. ეს დოკუმენტი, რომლითაც უსარგებლნია ნ. ბარნაბიშვილსაც (ბერი იონა ხელაშვილი, «სახალხო გაზეთი» 1911 წ., №№ 347, 348). ხელში ჩაეპარნია ყოფილ სტუდენტს გიორგი სავინაშვილს, რომელმაც ჩვენც მოგვცა საშუალება გამოგვეყენებია იგი.

⁴ საიდან მოიყვანა, სათანადო დოკუმენტში ნაჩვენები არაა. ამასთან ზომ არაა დაკავშირებული ნ. ბარნაბიშვილის ცნობა, ვითომც იონას წინაპარნი, მეხელაშვილები, წინათ ხოდაშენს ცხოვრობდნენ; ერთ-ერთი მათგანი თეიმურაზ მეორის დროს თითქოს ვაჭირში გადასახლდა, აქ ის ჩაესიდა ერთი გლეხის ოჯახს და მიიღო გვარი ხელაშვილი.

თვის თითქოს ბოდბეს, წმიდა ნინოს სასწავლებელში, მაგრამ 1793 წელს ერეკლეს ის იქიდან ისევ თბილისში დაუბრუნებია და ჩაუბარებია თავის მოძღვრის, მეტეხის დეკანოზის იესესა და მისი შვილის, კარის ხუცესის, მწიგნობრისა და მგალობლის ზაქარიასთვის. თბილისის უკანასკნელად ახრების შემდეგ ერეკლეს ის თელავს წაუყვანია და 1796 წელს მიუბარებია აქაური კარის მღვდლის, მწიგნობრის იოანე კალატოზიშვილისათვის. ერეკლეს გარდაცვალების შემდეგ მას პატრონობას უწყევს გიორგი მეფე, რომელსაც 1798 წელს მიუბარებია ის «თელავისა თავადთა და ახაურთა სასწავლებელსა შინა» (იგულისხმება, ალბათ, თელავის სემინარია) რექტორის ან «დირექტორის» დავით ალექსიშვილისათვის. ამით აიხსნება, რომ «კალმასობაში» იონა თავის თავს დავითის მიერ აღზრდილად თვლის (გამოცემა 2, გვ. 68), ხოლო სვიმონ მდივანი ეუბნება მას: «ბატონ რექტორს რომ ებარებით» (გვ. 71). დავითის შემდეგ, იმავე «კალმასობის» ცნობით (გვ. 71), «დანაშთი სწავლა მას შეუსრულებია» იმ დროისათვის ცნობილ პედაგოგ იასტოს ერასტიშვილთან. 1800 წელს მან დატოვა სასახლე და ქვაბთახევის მონასტერში ბერად აღიკვეცა, რის შემდეგ იწყო მოგზაურობა საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში პრაქტიკული თუ მეცნიერული მიზნით. ეს იყო გარდამავალი ხანა ჩვენი ქვეყნის ცხოვრებაში; ამ დროს ისეთი ნიჭიერი და მოწინააღმდეგე კაცი, როგორც იონა იყო, უსაქმოდ ვერ დარჩებოდა: ის ხან ერთ ბატონიშვილთანაა, ხან მეორესთან, ხან მესამესთან. ბოლოს ის ფარნაოზ ბატონიშვილს რუსეთში გაყვა და მიაცილა მოსკოვამდის, სადაც მის გარშემო თავი მოიყარა სამეფო ოჯახის ყველა იქ მყოფმა წევრმა, რომელთა ერთ-ერთ ნუგეშს იონა შეადგენდა. ბატონიშვილებმა ის მოსკოვიდან «საჭიროებისათვის სწავლისა» პეტერბურგს წარგზავნეს, სადაც ის მისულა, როგორც ერთ-ერთ თავის თხზულებაში შენიშნავს ის, «მეცხრამეტისა საუკუნისა მეექუსესა წელსა, იანვარსა ოცსა», ის შეიწყნარეს ბატონიშვილებმა დავითმა, იოანემ და მიხეილმა, რომელთაც განუმარტეს მას გრამატიკა, რიტორიკა, ლოდიკა და რეტორიკა. «ხუთშობილით» ან შუამდგომლობით დავით ბატონიშვილისა, იმპერატორის ალექსანდრე პირველის ბრძანებით, პეტერბურგის მაშინდელმა მიტროპოლიტმა ამბროსი პოდობედოვმა (1800 — 1816 წ.) ის მიიღო ალექსანდრე ნეველის აკადემიაში 1809 წლის 24 აპრილს ფილოსოფიისა და ღვთისმეტყველების კლასში. აკადემიაში სწავლისას იონა სასმელ-საჭმელს ღებულობდა მიტროპოლიტ ამბროსის კარზე, ხოლო ტანისამოსისათვის მას ყოველწლივ აძლევდნენ იმპერატორის კაბინეტიდან 250 მანეთს. კურსი დაამთავრა იონამ 1812 წლის მარტში. მოწმობაში, რომელიც მას მისცეს, სწერია: «საქართველოს იპოდიაკონმან იონა ხელაშვილმან ისწავლა ს.-პეტერბურლის სემინარიასა შინა კითხვა რუსული და სლავენური, და წერა, და ღვთისმეტყველება, და დოღმატიკა, და მორალი, საღმრთო ისტორია, ღრამატიკა რუსული, ფილოსოფია და არითმეტიკა დია მოსწრაფებითა, არს კეთილ ყოფაქცევისა და იყო ყოველთა დღეთა პატიოსანი». კურსის დამთავრების შემდეგ პეტერბურგში მყოფ ქართველ მღვდელმთავარს დოსითეოსს ის უკუბრუნებია 1812 წლის 5 ოქტომბერს, ან, როგორც იონა ამბობს თავის «ქადაგებათა» წინასიტყვაობაში,

«პირველსა შვიდეულსა ოქტომბრისასა», დიაკვნად, ხოლო 10 ოქტომბერს — მღვდლად. ამაზე ზევით ის იერარქიის კიბეზე არ ასულა. მღვდელმონაზონი იონა გამოითხოვა თავის მოძღვრად ბატონიშვილმა დავითმა, რომელსაც ის ემსახურებოდა, როგორც მოძღვარი, «მრავალ ეამ». შემდეგ «ეამ ჩაოდენმე ის ემსახურებოდა, როგორც მოძღვარი, პეტერბურგში მცხოვრებ იმერეთის დედოფალს ანას, რომელსაც მოხუცებულობის გამო არ შეეძლო «შორსა ეკლესიასა სვლად» და ამიტომ თავის სადგომ სახლში ჰქონდა საყდარი, როდესაც მეფის ძემ თეიმურაზმა თავის სასახლეში გამართა ეკლესია, ბატონიშვილმა დავითმა მწირველ-მლოცველად და მოძღვრად მას იონა დაუთმო. ამავე დროს ის, როგორც მოძღვარი და მღვდელი, ემსახურებოდა სასახლის ეკლესიაში «მოწაფესა თვისსა», სრულიად იმერეთის დედოფალს მარიამსაც; ამით აიხსნება, რომ მას უწოდებდნენ «დედოფალთა მოძღვარს». იონა შეიქნა სული და გული პეტერბურგის ქართული ოლონიისა¹, განსაკუთრებით კი ყოფილი სამეფო ოჯახის წევრებისა, რომელთაც ის დიდ, დაუფასებელ სამსახურს უწევდა ცხოვრების ყოველ დარგში. ასე, მაგალითად, როდესაც 1831 წელს პეტერბურგში იფეთქა საშინელმა სენმა — ხოლერამ, რომელმაც იმსხვერპლა ბატონიშვილის ბაგრატის მეუღლე ეკატერინე, იონა არ ერიდებოდა მას, თავგამოდებით უვლიდა, სიკვდილის წინ აზიარა, ხოლო გარდაცვალების შემდეგ მიწას მიაბარა. ეს მაშინ, როდესაც უფრო მახლობელი პირები, სენისაგან ძალზე შეშინებულნი, მიმოიბნენ და საერთოდ ქალაქს თავს არიდებდნენ. ყველა ამისათვის ბატონიშვილებიც დიდად აფასებდნენ მას, მის ცოდნას, ჰკუასა და გამოცდილებას.

რა პატივით ეპყრობოდნენ ისინი მას, ჩანს იმ იამბიკოთაგან, რომელნიც მისთვის მიუძღვნიათ თეიმურაზს, მირიანს, იოანეს, პეტრე ლარაძესა და სოლომონ რაზმაძეს². აი, იოანე ბატონიშვილის იამბიკო:

დღეს აღმოცენდა ძირთაგან ხელაანთა
 მთიები დიდი, ბერი მამა იონა;
 გვბმს ჩუენ ვიშვებდეთ შობის მაგის დღისათჳს
 ვინადგან გვძებს ტაბლასა სულიერსა.
 ამისა გამო ჩუენც შევსვამთ სადღეგრძელოსა.
 იონა ბერსა, მონაზონთა გვრგვნსა.
 ახალ რიტორსა, ღვთისმეტყველების ჰურსა.
 წიგნთა ხელმხებსა, ქადაგების აქსონსა
 და ყოფაქცევით ძველ მამათ შენადარსა
 მონაზონების კანონთა სრულ დამცველსა.

1832 წლის 17 მარტს იონასათვის მიცემულ «მოწმობის წერილში» ნათქვამია, სხვათა შორის, შემდეგი: «დღე და ღამე არ დასცხრები შენ შრომი-

¹ არსებობს მოსაზრება, რომ იონა იყო თუ ავტორი არა, რედაქტორი მაინც იმ დოკუმენტისა, რომელსაც ეწოდება «აკტი ვინიური» და რომლითაც ხელმძღვანელობდნენ ბატონიშვილების მიერ ინსპირირებული 1832 წლის შეთქმულების მონაწილენი (ზ. კიკინაძე, ფარული საზოგადოება, გაზ. «ტრიბუნა» 1922 წ., № 194; დ. გამეზარდაშვილი, გიორგი ერისთავი, 1949 წ., გვ. 17 — 19).

² S. 279.

სათვს და შესთხზე შენ წიგნნი საღვთისმეტყველონი, საღმრთოთა წერილთა რომელთაჲმე განმარტებანი, ქადაგებანი საღღესასწაულონი წელიწადისა და კვირიაკეთა დღეთანი, ლექსიკონი ვრცელი ქართულისა ენისა, შესხმანი და სხვადასხვანი სასარგებლონი წიგნნი და ეპისტოლენი სასულიეროთა მიმართ და სიბრძნისმოყუარეთა კაცთადმი და კუალადცა არა ატარებ დღეთა შენთა უქმად და მარადჲამ შრომობ». 1837 წელს, როდესაც იონა თავის სამწერლო მაგიდაზე უკანასკნელად ფურცლავდა თავის დამთავრებულ ლექსიკონს და შიგადაშიგ სიტყვებს ასწორებდა, მას ცხვირიდან სისხლი წასკდა და იქვე განუტევა სული.

იონა ერთი საყურადღებო მოღვაწეთაგანია ჩვენი საეკლესიო მწერლობის ასპარეზზე, ეს რამდენადმე ზემომოყვანილ იამბიკოდან და სიგელიდანაც ნათლად ჩანს. მაგრამ მის დამსახურებას ამ მხრივ უფრო ნათლად წარმოვიდგენთ, თუ მის შრომებს გავითვალისწინებთ. სია მისი შრომებისა ჩვენ გვხვდება ზოგიერთი მისი თხზულების წინაფურცელზე. აი ეს სია ხელნაწერით N 279: 1) ღვთისმეტყველება სამნაწილედ, 2) ქადაგებანი კვირიაკეთა და ღღესასწაულთანი, 3—5) კატეხიზმო დიდი, ვრცელი და შემოკლებული, 6—13) განმარტებანი: მოსეს ხუთთა წიგნთა, ისუ ნავესი და მეფეთა წიგნთა. ნუშტთა წიგნისა, იობისა, იგავთა სამი წიგნითურთ, ისო ზირაქისა, ათექვსმეტთა წინასწარმეტყველთა და ფსალმუნთა, 14) ათი მცნების და ცხრა ნეტარების წიგნი, 15) ქართულსა ენასა ზედა წირვა-ლოცვის მოსმენის წიგნი, 16) წიგნი ამაოებისა, 17) წიგნი ქორწინებისა, 18) წიგნი უხრწნელის საზრდელისა, 19) იფქლ-ღუარძლის განმარტების წიგნი, 20) არაჲინ წინასწარმეტყველი შეწყნარებულ არს თვსსა მამულსა, 21) ქრისტეს მოყუარის მხედრობის წიგნი, 22) სარკე სულიერი მემხოლოეთი, 23) მაკაბელთა წიგნების გასაღები, 24) უსვინდისოჲს მხილების წიგნი, 25) არაგანკითხვის წიგნი, 26) ლაიკანელთა ნერსესისადმი სიტყვსგება, 27) წირვის განმარტების წიგნი, 28) მელქისედეკის მღვდელობის წიგნი, 29) მოძღვრისაგან სულიერ მოწაფის სარჩვლა, 30) იონა მონუცებულის წიგნი, 31) ასოთა და გუამთა განმარტების წიგნი, 32) ალფა-ვიტა, ანბანზე ასხმული წიგნი, 33) მეფის ძის იოანეს 34 შეკითხვის წიგნი, 34) ორენა კაცის წიგნი აკრძალვისა, 35) წიგნი წყლულებისა, ესე იგი არს ხოლერისა, 36) წიგნი კაცის ცნობისა, 37) ლექსიკონი შავად დაწერილი, 38) ხელმძღვანელი სიბრძნისადმი, 39) ანდერძიერი გინა კურთხევიერი, 40) წიგნი მასწავლისაგან მოსწავლისადმი, 41) წიგნი სოფლით ცხოვრებისა, 42) გოდება (H 313), 43) რონინი (S 288), 44) ასოთა და გუამთა განმარტების წიგნი, 45) ალფავიტა ანბანზე ასხმული წიგნი (224 ქუთ. მუზ.).

საყურადღებო თხზულება იონასი არის «ღვთისმეტყველება სამნაწილედ», დაწერილი 1815 წელს. ის მართლაც სამი ნაწილისაგან შედგება: ბუნებითი ღვთისმეტყველება, განცხადებითი ღვთისმეტყველება და ზნეობითი¹.

შედგენილია ალექსანდრე ნეველის აკადემიის პროფესორთა ლექციებისა და საერთოდ იმდროინდელი რუსული ღვთისმეტყველების ძლიერი ზეგავლენით.

საყურადღებოა აგრეთვე ქადაგებანი იონასი; შენახულა სულ 54 ქადაგება-მოძღვრება¹, რომელთაგან 10 სხვადასხვა შემთხვევის გამოა წარმოთქმული, ხოლო 44—კვირა დღეებზე, აღდგომიდან ვნების კვირიაკემდე. ეს ქადაგებები მას წარმოუთქვამს პეტერბურგს, დედოფალთა და ბატონიშვილთა კარის ეკლესიაში. ქადაგებები სქოლასტიკურია, როგორც აწყობით, ისე ენითა და ტექნიკით; ავტორი სარგებლობს საღვთო წერილით, დოგმატიკითა და ფილოსოფიით.

წიგნი «მართლმადიდებელთა ქორწინებისა», ამბობს ავტორი შესავალში, «მეტყუელებს საღვთოთა შეუღლებულთათვის საღვთოთა თანაჲდებობათა» (ხელნაწერი S 279), ის იონას შეუდგენია 1832 წელს იანვარში და მიუძღვნია იოანე ბატონიშვილისათვის. თხზულება წარმოადგენს საღმრთო წერილიდან ქორწინების შესახებ ციტატების ამოწერას და მათ განმარტებას.

თხზულებაში, რომელსაც ეწოდება «ორმეოცათვის შეკითხვათა მიგებანი, სრულიად იამბიკოდ თქმულნი», შეკითხვები ეკუთვნის იონას, ხოლო «მიგებანი»—გიორგი მეფის ძეს თეიმურაზს, მაგრამ გალექსილია ისინი იონას მიერ. «ესე კითხვა-მიგებანი არიანო», ამბობს თეიმურაზი, «საღმრთოთა წერილთაგან აღმორჩეულნი ღვთისმეტყველებანი ფილოსოფიურნი და ისტორიანი და სხუათა საგანთათვისო»². გამოსარკვევია მხოლოდ, რა დამოკიდებულება აქვს ამ თხზულებას იონას იმ შრომასთან, რომელსაც, ზემომოყვანილი ნუსხით, ეწოდება «მეფის ძის იოანეს ოცდაათოთხმეტთა შეკითხვათა წიგნი»?

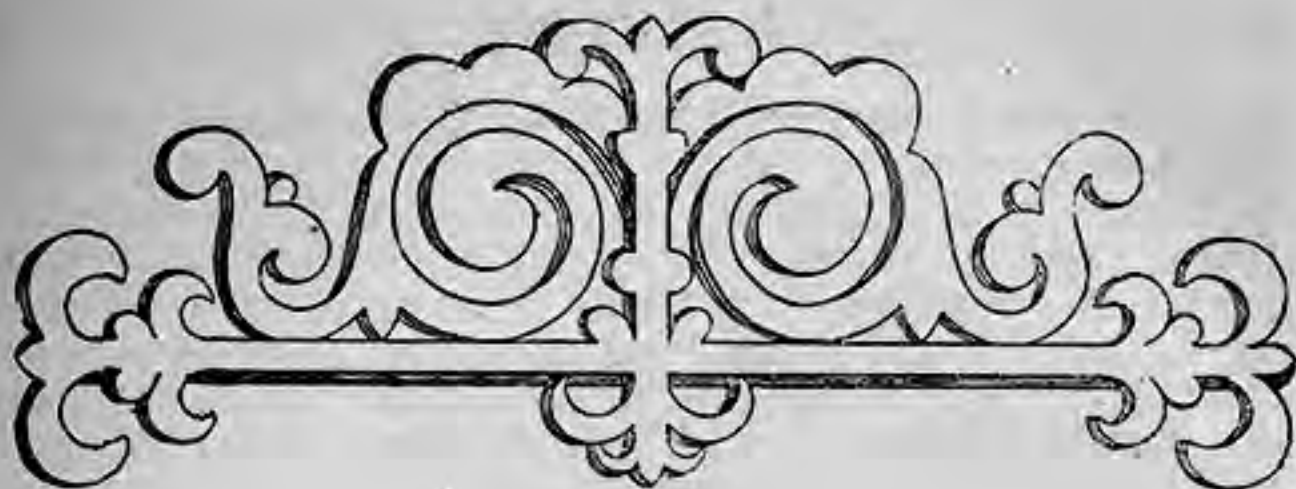
¹ А 7, 1182.

² А. Цагарели, Сведения, III, 168—169.

საქილი მერსე

ՀԱՅԿԱՆ ԵՐԵՎԱՆ

ბიბლიოლოგია

ბიბლიური წიგნების თარგმნა. ევანგელე ან საბარება, ორი მისი უძველესი რედაქცია: ხანშეთი და საბაწმიდური/დავითნი და მისი რედაქციები. წინასწარმეტყველთა წიგნი. მთლიანი ბიბლია, მისი უძველესი, დღესდღეობით ცნობილი, რედაქციები. რა ენიდან ითარგმნებოდა ქართული ბიბლია? ბიბლიური კანონი, ქართული ბიბლიის გამოცემანი, ბიბლია, როგორც ლიტერატურული ძეგლი.

ყოველ ქრისტიან ერს, რომელსაც თავის ენაზე სასულიერო მწერლობა ჰქონია, ეს მწერლობა დაუწყია «საღმრთო წერილის» ან ბიბლიის, ქართულად — დაბადების, თარგმნით. ეს გამოწვეული იყო უფრო პრაქტიკული მოსაზრებითა და საჭიროებით: საღმრთო წერილი შეადგენს ერთ-ერთ მნიშვნელოვან ელემენტს ლიტურგიკული პრაქტიკისას და უიმისოდ, განსაკუთრებით ძველად, როდესაც ღვთისმსახურებაში ჰიმნოგრაფიული ელემენტი ჯერ განვითარებული არ იყო, არავითარი წესის შესრულება არ შეიძლებოდა. ასე უნდა ყოფილიყო ჩვენშიაც, საქართველოში, მით უმეტეს, რომ ქართული საეკლესიო მწერლობა დაიწყო მაშინ, როდესაც, ეფრემ მცირის სიტყვით, ეკლესიას «არარაჲ აქუნდა სხუაჲ საგალობელად საეკლესიოჲ, თჳნიერ ფსალმუნთა წიგნისა»¹. მაშასადამე, უნდა ვიფიქროთ, საღმრთო წერილი ყველაზე ადრე ითარგმნა ქართულად. მართლაც, თუ პეტრე მაიუმიელის ცხოვრებას დავეუჯერებთ. პეტრემ ჯერ კიდევ შინ, კონსტანტინოპოლს გამგზავრებამდე, ესე იგი 424 წლამდე, «დაისწავა ყოველივე სწავლა და გულის-ხმის ყოფით აღმოიკითხავენ წმიდათა წერილთა და იწურთინ მათ დღე და ღამე»². ეს ცნობაც რომ უბრალო ავთოგრა-

¹ «ძველი საქართველო», ტ. III, განყ. 1, გვ. 245.

² ნ. მარის გამოცემა, გვ. 5.

ფიულ შაბლონად და რიტორიკად ჩავთვალოთ, მითიანეს ცნობაც რომ უყურადღებოდ დაეტოვოთ, ვითომც ვახტანგ გორგასალმა შეამკო მდიდრულად სახარება, რომელიც მეექვსე საუკუნეში ფარსმან მეფემ შიომღვიმის მონასტერს შესწირაო, ი ა კ ო ბ ცურტაველის თხზულება «მარტვილობა შუშანიკისი», ნათლად გვიბტყიყებს, რომ მეხუთე საუკუნის ნახევარში ქართულად უკვე არსებობდა ე ვ ა ნ გ ე ლ შ ან სახარება, პაულე მოციქულის ეპისტოლენი, საიდანაც იაკობს ციტატები მოჰყავს, და ასერგასი ფსალმუნისაგან შემდგარი დ ა ვ ი თ ნ ი. მეექვსე საუკუნის დასაწყისიდან ჩვენ გვაქვს საბა განწმედლის ცნობა, რომ ქართველებს მის მონასტერში ნება ჰქონდათ თავის ენაზე სახარება-სამოციქულოს და ე ა მ თ ა შ ე დ ე გ ი ს, ანუ დავითნის, კითხვისა, აჰაიარად, ყოველ ექვს გარეშე უნდა იყოს, რომ უპირველესი და უძველესი ნაშთი ჩვენი ძწერლობისა არის «საღმრთო წერილი», რასაც ურყევლად ადასტურებს ახლახან ნაპოვნი პალიმფსესტები, რომელნიც ბიბლიურ ტექსტებს შეიცავენ.

ბიბლია ორი ნაწილისაგან შედგება: იმაში მოთავსებულია ახლა 22 ძველი აღთქმის წიგნი, რომელნიც დაწერილი არიან ებრაულ ენაზე დაახლოებით IX საუკუნიდან (ძველი წელთაღ.) მესამემდე (ახალი წელთაღ.) და 27 ახალი აღთქმისა (II — IV საუკ.). ქრისტიანებისათვის უფრო მნიშვნელოვანი იყო და არის ახალი აღთქმის წიგნები. ახალი აღთქმის წიგნების პირველ ნაწილს შეადგენს ოთხი ავტორის თხზულება: მათეს, მარკოზის, ლუკასი და იოანესი, რომელთა აღსანიშნავად ქართულად ორი ტერმინი იხმარება: ე ვ ა ნ გ ე ლ შ, რაც ბერძნული სიტყვაა, და ქართულად სახარება ს ნ ი შ ნ ა ვ ს; უკანასკნელი ტერმინი უფრო მიღებულია. როდესაც ოთხივე ავტორის ნაწარმოები ერთ წიგნშია მოქცეული, მაშინ თითოეული ამ ნაწარმოებთაგანი ც ა ლ კ ე თ ა ვ ა დ არის მიღებული და მთელ წიგნს ეწოდება «სახარება ოთხთავი». თავისთავად ცხადია, ყველაზე ადრე ქართულად სახარება უნდა ეთარგმნათ. მართლაც, ახლახან აღმოჩენილი პალიმფსესტები უმთავრესად სახარების ტექსტს შეიცავენ. შუშანიკის მარტვილობაშიაც ვკითხულობთ, რომ, როდესაც შუშანიკი წაიყვანეს პიტიახშ ვარსკქენთან, მან «თანაწარიტანა ევანგელშ თვისი»¹, მაშასადამე, მას უკვე ჰქონია სახარება. პირველი პერიოდიდან ჩვენამდე შენახულა შემდეგი ნუსხები სახარებისა: შატბერდის ან ჰადიშის (897 წ.), ურბნისის (906 წ.), ოპიზის (913 წ.), ჯრუჭის (936 წ.)², ნინას მთის ოთხი ცალი (Garitte-ს კატალოგით № 15 (978 წლისა) №№ 30, 38, (979 წლისა), № 16 (X ს.), წყაროსთავის X ს. ნახევრის (A 98); ქსნის X ს. ნახევრის (A 509)³, პარხლის (973 წ.), სინას № 3 (978 წ.), ბერთას (988 წ.), ტბეთის (995 წ.), ცენტრარქივის X ს. № 107.

რაც შეეხება სახარების ტექსტის რედაქციებად დაყოფას, ჯერ ამის გარკვევა მოუხერხებელია, ვინაიდან აღნიშნული ნუსხები შესწავლილი არაა. შეგვიძლია დავასახელოთ ორი სტილისტური რედაქცია მისი. გიორგი მთაწმიდელი მის მიერ ნათარგმნ სახარების ა ნ დ ე რ ძ შ ი ამბობს: «ჩუენნი ყოველნი სახა-

¹ ი ლ. ა ბ უ ლ ა ძ ი ს გამოცემა, გვ. 16.

² აღიშნის, ჯრუჭისა და პარხლის სახარებათა ტექსტი გამოსცა იკად. ა. შ ა ნ ი ძ ე შ (ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაქცია», თბილისი, 1945 წ.).

³ ი. ი შ ნ ა ი შ ვ ი ლ ი, ქსნის ოთხთავის რედაქცია (ალიტერატ. ძიებანი», V, 291 — 321).

რებანი პირველითგან წმიდად თარგმნილნია და კეთილად, ხ ა ნ მ ე ტ ნ ი ც ა და ს ა ბ ა წ მ ი დ უ რ ნ ი ც ა». ქართულ სამეცნიერო მწერლობაში ბევრი ულაპარაკნიათ ამ ტერმინების შესახებ. ხ ა ნ მ ე ტ ი ესმოდათ ჯერ როგორც გეოგრაფიული ტერმინი (ე ო რ დ ა ნ ი ა, ბ ა ქ რ ა ძ ე), მერე როგორც ქრონოლოგიური (ე. კ ე ე ლ ი ძ ე), უკანასკნელად, როგორც მუხლი, ტაეპი, სტიქი¹, მაგრამ გასაღები ამ ტერმინის გასაგებად მოგვცა ჩვენ ახლად აღმოჩენილმა პალიმფსესტებმა, რომელთა დამახასიათებელ თვისებას შეადგენს ფონეტიკურ-მორფოლოგიურად ხმარება ასო ხან-ისა (ხ), პრეფიქსის სახით ზმნებისა და შედარებით² ფორმებში. როგორც პროფ ა. შ ა ნ ი ძ ე მ გამოარკვია, გიორგი თავის ანდერძში გულისხმობს სწორედ ასო ხ-ანით ზედმეტად (ხან + მეთი) შემკულ ტექსტებს³, რომელნიც, რამდენადაც აღმოჩენილი მასალების მიხედვით შეგვიძლია ვთქვათ, IX საუკუნეში არ გადმოსულან⁴ მაშასადამე, ხ ა ნ მ ე ტ ი არის ერთ-ერთი, შემღლება ერთადერთიც, რედაქცია პირველი პერიოდის პირველ ნახევარში არსებული სახარებისა და, საზოგადოდ, ბიბლიური ტექსტისა. რაც შეეხება ს ა ბ ა წ მ ი დ უ რ ს, აქ იგულისხმება ის ტექსტი, რომელიც შემუშავდა საბაწმიდის ლავრაში, პალესტინაში, IX საუკუნიდან, როდესაც ქართული ლიტერატურის ცენტრი დამყარდა და გაიფურჩხა საბას ლავრაში⁵. მართალია, გიორგის ანდერძი სახარების შესახებ ლაპარაკობს, მაგრამ ტერმინებით ხ ა ნ მ ე ტ ი და ს ა ბ ა წ მ ი დ უ რ ი აღინიშნებოდა, უეჭველია, ბიბლიისა და სხვა წიგნებისა. ს ა ბ ა წ მ ი დ უ რ ი ტექსტი სახარებისა (საზოგადოდ ბიბლიისა), ჩვენ ვფიქრობთ, განირჩეოდა ხ ა ნ მ ე ტ ი ს ა გ ა ნ უმთავრესად ფონეტიკურად, იმაში ხ-ანები უკვე აღარ იხმარებოდა, ტექსტუალურად კი მათში განსხვავება ან არ ყოფილა, ან თუ იყო, იმდენად და იმ მიზეზით, რამდენადაც და რა მიზეზით თვით ხ ა ნ მ ე ტ ტექსტებში⁶. შესაძლებელია, ამ ს ა ბ ა წ მ ი დ უ რ ტექსტებს ფონეტიკურად ახასიათებდა ხ-ანის მაგიერ ჰ-აეს ხმარება.

ჩვენი მწერლობის ისტორიის მეორე პერიოდში ძველად ნათარგმნი სახარების ტექსტმა განიცადა ძირითადი ცვლილება. ვინაიდან აღნიშნული რედაქციები, უეჭველია, ბევრ რამეში განსხვავდებოდნენ იმ დროს კონსტანტინოპოლის ეკლესიაში მიღებული რედაქციისაგან, საჭიროდ დაუნახავთ დაახლოება ამ რედაქციებისა ბ ე რ ძ ნ უ ლ ვერსიებთან. ამ გარემოებას პირველად ყურადღება მიაქცია

¹ მსგავსად სპარსული chan, სემიტური beth, სომხური tunq-ისა, რაც ს ა ხ ლ ს ნიშნავს (ნ. შარო, «Христ. Вост», 1, 121).

² უძველესი ქართული ტექსტების აღმოჩენის გამო. ლიტერატურული ცნობა ახლად აღმოჩენილი უძველესი ქართული ტექსტების შესახებ მეთერთმეტე საუკუნის მწერლობაში, «თბილ. უნივ. მოამბე», II 398 — 416.

³ ოთხთავის გარდა სავსესიო-სალვთისმსახურო პრაქტიკამ უძველესი დროიდან შემუშავა საგანგებო ტიპი სახარებისა, რომელსაც ა პ რ ა კ ო ს ი ეწოდება (ბერძნული ტერმინი, შემოღებული არაბერძნებისაგან); ის წარმოადგენს ოთხთავიდან ამოკრებილ ადგილებს, კუპდურებს, ამა თუ იმ დღესასწაულზე წასაკითხავად, აპრაკოსები ქართულ ენაზედაც ბევრი შენახულა, თუმცა პირველი პერიოდიდან იმდენი არა.

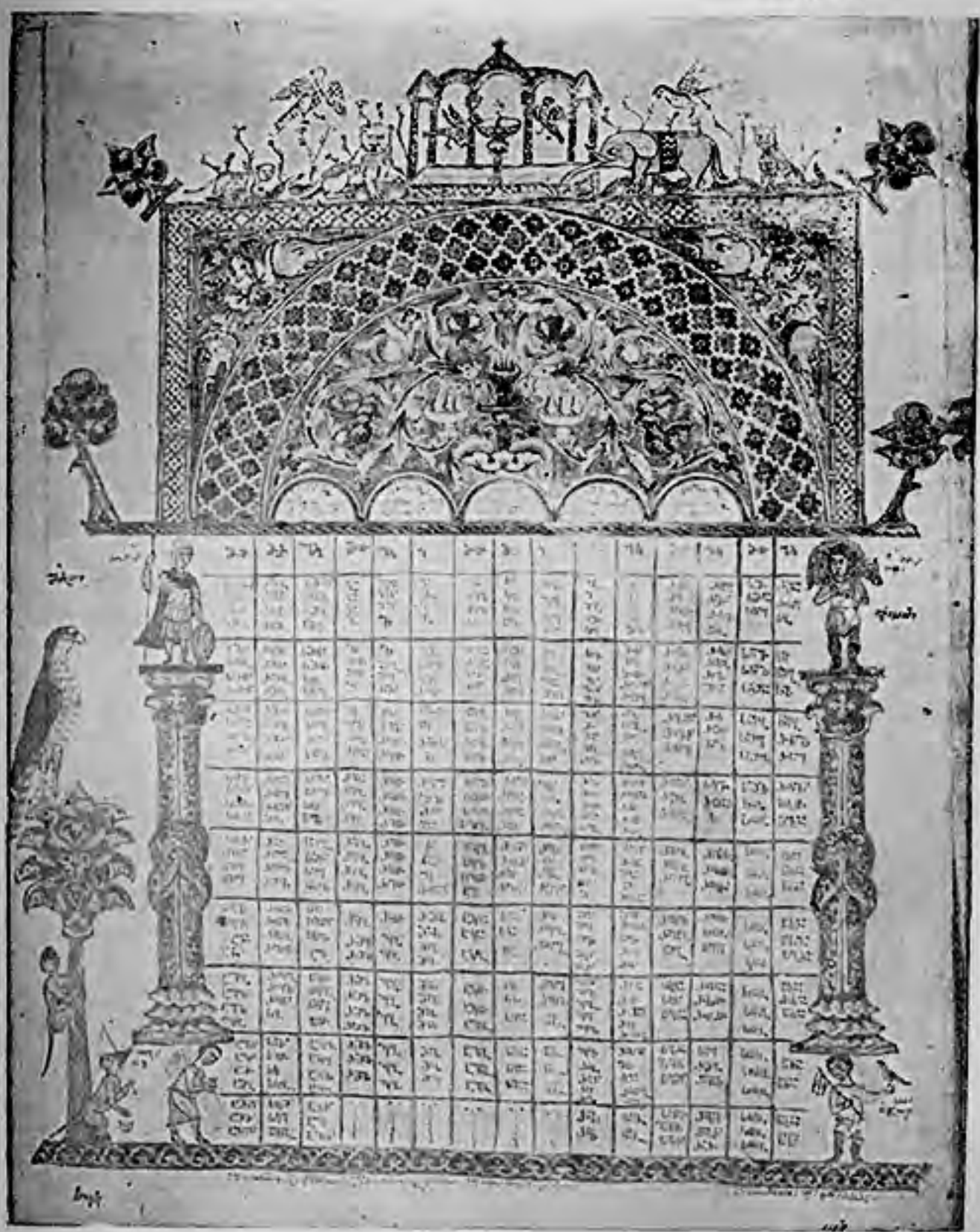
⁴ მაგალითად, შ ა თ VII. 5 — 15 ხ ა ნ მ ე ტ ტექსტში ორი სხვადასხვა რედაქციითა წარმოდგენილი. ი ვ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ახლად აღმოჩენილი უძველესი ქართული ბელწერები და მათი მნიშვნელობა მეცნიერებისათვის, «თბილ. უნივერ. მოამბე», II, გვ. 376 — 380.

ეკვთიმე ათონელმა, რომელსაც მოუცია ახალი რედაქცია სახარების ტექსტისა¹. ეკვთიმეს შრომა გაუგრძელებია გიორგი მთაწმიდელს. გიორგის სახარების ტექსტი სამჯერ შეუმოწმებია ბერძნულ ტექსტთან და მოუცია ახალი, დამოუკიდებელი, რედაქცია, რომელმაც საქართველოში მოიპოვა კანონიკური ღირსება და მნიშვნელობა ქართული ვულგატისა². გიორგის შემდეგ იყო კიდევ ერთი ცდა სახარების ტექსტის გადმოღებისა, ის ეკუთვნის იოანე ჭიჭიძემელს, რომელსაც გადმოუღია ოთხივე მახარებლის თხზულება. მისი შრომა გამოწვეული იყო არა წმიდა ბიბლიოლოგიური მოსაზრებით, არამედ სპეციალური ეგზეგეტიკურიით: მან, როგორც ვიცით, გადმოთარგმნა თეოფილაქტე ბულგარელის «განმარტება სახარებათა» და განმარტებასთან ერთად თვით ტექსტიც გადმოიღო. ამ შრომას, როგორც შემთხვევითი ხასიათისას, თან მეტად მძიმე და ხელოვნური, წმინდა პეტრიწონული ენით შესრულებულს, არ შეეძლო რაიმე მეტოქეობა გაეწია გიორგის რედაქციისათვის და ამიტომ ის თითქმის შეუმჩნეველი დარჩა ჩვენს მწერლობაში. თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ჯაიოზ რექტორის ცდას ახალი აღთქმის წიგნების, მათ შორის სახარების, თარგმნისას რუსული ენიდან. რომელსაც საქართველომდე, მგონი, არც კი მოუღწევია, ჩვენ სხვა ცნობები არა გვაქვს, რომ ვისმეს კიდევ ეთარგმნოს ქართულად სახარება.

მეორე ნაწილს ახალი აღთქმის წიგნებისას ეწოდება სამოციქულო. იმაში მოთავსებულია: საქმე მოციქულთა, შვიდი პატარა, ე. წ. კათოლიკე ეპისტოლე, 14 ეპისტოლე პავლე მოციქულისა და აპოკალიპსი ან გამოცხადება იოანე ღვთისმეტყველისა. უკანასკნელი ქართულად X საუკ. გასულამდე არც კი ყოფილა თარგმნილი, რაც შეეხება პირველ ორს. ძველად, პირველ პერიოდში მაინც, ისინი ცალ-ცალკე უნდა ყოფილიყვნენ. ამით აიხსნება, რომ ძველ, პირველი პერიოდის, ძეგლებში ჩვენ გვხვდება ამ ეპისტოლეთა აღსანიშნავად ორი ტერმინი: კათოლიკე და პავლუ. პირველი აღნიშნავს წიგნს, რომელიც შვიდ პატარა ეპისტოლეს შეიცავს, მეორე — პავლე მოციქულისას.

¹ A 484. მესტიის სახარება 1033 წ. და მეტეხის სახარება 1049 წ.

² საინტერესო დეტალებს გამოგვეცემს ჩვენ გიორგის სახარების შესახებ ევრეთ წოდებული ვანის სახარების (A 1335) მინაწერი. აქ ნათქვამია, რომ, როდესაც გიორგიმ სახარება გადმოთარგმნა, მისი საკუთარი ავტოგრაფი დადევს ივერიის მონასტრის დიდსა წიგნსაც და მას ტყუილებრად აღარ ეხებოდნენ, ხოლო ავტოგრაფისაგან გადმოღებული პირი დადევს ეკლესიაში ღვთისმსახურებისას საკითხავად და სახმარებლად და მას უწოდეს «საეკლესიო სახარებაჲ». ყველა ქართული სახარება, «მთაწმიდით აღწერილნი და გამოსრულნი», მომდინარეობენ არა გიორგის ავტოგრაფიდან, არამედ «საეკლესიო სახარებიდანაჲ». ამ ნუსხაში კი ბევრი ცვლილებაა გიორგის ავტოგრაფთან შედარებით, რომელიც ან მწერლის უნებლიეთი შეცდომაა, ანდა «საგულობით», ესე იგი განზრახ, განგებ ვისგანმე შეტანილია. ამას გრძნობდნენ საქართველოში, ამიტომ ვინმე ზაქარია ბერს მთაწმიდაზე უოფნისას მოუხერხებია გიორგის ავტოგრაფის ხელში ჩაგდება და გადმოწერა. ზაქარიას ნუსხიდან გადმოუღია პირი შატბერდულ ბერსტეფანეს, ხოლო სტეფანეს ნუსხიდან გადმოუწერიათ ვანის სახარება XII საუკუნეში (ე. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი, წიგნი პირველი, თბილისი. 1907 წ., გვ. 15 — 16). აქ მხოლოდ ერთი გაუგებრობაა: რად უნდა გადმოეღოთ გიორგის ოთხთავიდან პირი «საეკლესიო სახარებაჲ», როდესაც ღვთისმსახურებაში სახმარებლად მან საგანგებო ტიპის სახარება, აპოკალიპსი, დაამუშავა და დაგვიტოვა?

«ვანის ხანაგდა» (XII ს.)

და, მართლაც, უძველესი ნუსხა სამოციქულოა¹, შეიცავს მხოლოდ პავლეს ეპისტოლეთ: რომაელთა, კორინთელთა I და II, ებრაელთა, ტიტეს მიმართ, ტიმოთეს მიმართ მეორე, ფილიპონის მიმართ, ტიმოთეს მიმართ I, გალატელთა, ეფესელთა, ფილიპელთა, კოლასელთა და თესალინიკელთა მიმართ. ამ სამოციქულოა წინასიტყვაობაში, სხვათა შორის, აღნიშნულია, რომ მოციქულ პავლეს გარდაცვალებიდან მიმდინარე წლამდე, რომელიცაა მეოთხე წელიწადი არკადი კეისრის მეფობისა, ხოლო მესამე — ~~პლავინია~~ 335 წელიწადიო, მაშასადამეო, ასევენი ~~თ. უორდანი~~², სამოციქულო ქართულად უთარგმნიათ არკადის მეოთხესა და პონორის მესამე წელს. ესე იგი ~~335~~ წელს ქრისტეს შემდგომ. მართალია, როგორც შუშანიკის მარტვილობიდან ვგებულობთ, პავლეს ეპისტოლენი ქართულად V საუკუნეში უკვე ყოფილა, მაგრამ ჩვენ არ შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ისინი 399 წელს ითარგმნა. საქმე ისაა, რომ შემომოყვანილი დათარიღება ეკუთვნის არა ქართველს, არამედ იმ ბერძნული ნუსხის გადამწერს, რომლიდანაც მომდინარეობს, უშუალოდ თუ რომელიმე თარგმანის საშუალებით, ქართული ტექსტი. ეს რომ ასეა, იქიდან ჩანს, რომ ამგვარი წინასიტყვაობა ჩვენ გვხვდება სხვა მწერლობაშიაც, მაგალითად, სომხურსა და სლავურში³. აქ ჩვენ საქმე გვაქვს ეკთალო აღექსანდრიელის ეგრეთწოდებულ სტიხომეტრიასთან, რომელიც ქართულშიაც გადმოსულა (Migne, PG. t. 85, col. 713 — 714)⁴.

საერთოდ უნდა აღვნიშნოთ, რომ პირველი პერიოდიდან სამოციქულო ს ნუსხები ნაკლებად შენახულა ჩვენამდე, ამიტომ მისი ტექსტის შესასწავლად ისეთ პირობებში არ ვიმყოფებით, როგორც სახარებისა⁵. X საუკუნის გასულს ექვთიმე ათონელს თავისი კვალი სამოციქულოშიაც აღუბეჭდილა. პირველ ყოვლისა, უნდა აღვნიშნოს, რომ მას გადმოუთარგმნია 975—976 წლებში აპოკალიპსი ან გამოცხადება იოანე ღვთისმეტყველისა, რომელიც წინათ ქართულ ენაზე არ ყოფილა. მასვე უთარგმნია გალატელთა, თესალინიკელთა და რომაელთა მიმართ ეპისტოლეთა ტექსტი მათ განმარტებასთან ერთად. ექვთიმეს მუშაობას ამ სფეროში შემთხვევითი ხასიათი აქვს, უფრო სერიოზული და თან სპეციალური შრომა გიორგი მთაწმიდელს გაუწევია აქ. მას, როგორც მისი ბიოგრაფიიდან ჩანს, უთარგმნია «პავლე სრული და საქმე მოცი-

¹ A 345, აბლა S 1138.

² «Описание рук. Тиф. церкв. муз.», I, 330.

³ «Описание славянских рукописей синодальной библиотеки», Москва, 1865 г., стр. 148—150, 151, 269, 320, 323, 325; «Описание рукописей Соловецкого монастыря», ч. I, стр. 176, 188.

⁴ H. Goussen. Die georgische Bibelübersetzung, „Oriens Christianus“, 1906. Sechster Jahr., S. 313—314.

⁵ გარდა შემოდასახელებული ნუსხისა, ჩვენ გვაქვს მეთვთავე საუკუნის კიდევ შემდეგი ნუსხები სამოციქულოში: ათონის № 42 (963 — 969 წლისა), სინ. მთის № 39, 974 წლისა (Garitte p. 152, 156) 977 წ. (Garitte p. 189—197), S 407, 1398, სევისა (XI ს. ქუთაისის მეზემის № 176). სამოციქულოდან გამოცემულია «საქმე მოციქულთა» I ე. გარითის მიერ და 2) ილ. აბულაძის მიერ (1950 წ.), აგრეთვე ქ. ლორთქიფანიძემ გამოსცა «კათოლიკე ეპისტოლეთა ვერსიები» (1956 წ.).

ქულთა და კათოლიკენი მოციქულთანი» (A 584). ნასიათი ამ თარგმანისა ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ ზემოთ, როდესაც გიორგის ლიტერატურულ მოღვაწეობას ვარკვევდით. გიორგიმ მთლიანად ვერ გასწყვიტა კავშირი ძველ ქართულ ტექსტთან და ბერძნული დედანი სისწორით ვერ გადმოსცა ქართულად. ეს მოხდაო, ამბობს ეფრემ მცირე, არა რაიმე სხვა მიზეზით, არამედ იმიტომ, რომ მას ზოგიერთი სიტყვა ძველი თარგმანისა «ძუელისა პავლისა წაყოლისაგან დაუტოვებიაო» («მიმოხილველი», I, 162). ამიტომ ეფრემს ზოგი სიტყვა გიორგისა შეუცვლია, მაგრამ ტექსტში კი არ შეუტანია, არამედ ამაზე «იოტითა» გამოუტანია. ეფრემის რედაქციას ვერ განუღვევინებარებიდან გიორგის ტექსტი და არც ჰქონია მას ისეთი პრეტენზია, ასე რომ, კანონიკურ ტექსტად ჩვენში მაინც გიორგის ტექსტი დარჩა.

ძველი აღთქმის ბიბლიური ტექსტიდან ჩვენ მოგვეპოვება სხვადასხვა ცალკეული წიგნი, როგორც, მაგალითად, წინასწარმეტყველები. მთლიანი ბიბლია 978 წლამდე არ გვხვდება, მაგრამ ის რომ ყოფილა, იქიდან ჩანს, რომ სინას მთის X საუკუნის ხელნაწერს № 92-ს ყდაზე გადაკრული ჰქონია ასომთავრულად დაწერილი ფურცელი ბიბლიის პირველი წიგნისა¹. ახლად აღმოჩენილი პალიმფსესტები შეიცავს, სხვათა შორის, ფრაგმენტებს შესაქმეთა წიგნისას და იერემია წინასწარმეტყველისას. თავისთავად ცხადია, სანამ მთლიანად გადმოითარგმნებოდა ბიბლიის ძველი აღთქმის ნაწილი, გაჩნდებოდა მისი ცალკეული წიგნები.

ყველაზე ადრე ძველი აღთქმის წიგნებიდან, ეკვს გარეშეა, უნდა გადმოთარგმნილიყო დავითნი, ვინაიდან ძველად ღვთისმსახურებაში, სანამ კიმნოგრაფიული ელემენტი გაჩნდებოდა, ფსალმუნური სკარბობდა, ღვთისმსახურება უმეტეს ნაწილად ფსალმუნთა გალობიდან შედგებოდა. შუშანიკის მარტვილობაში ვკითხულობთ, რომ მან «ქელთა აღიხუნა დავითნი და მცირეთა დღეთა შემდგომად ასერგასინი იგი ფსალმუნნი დაისწავლნაო»². მაშასადამე, V საუკუნეში ეს წიგნი ქართულად უკვე არსებობდა.

IX საუკუნეს უნდა ეკუთვნოდეს პაპირუსზე დაწერილი ნუსხა დავითნისა, რომელიც ყველაზე უძველესად ითვლება. ამდენხანს ის სინას მთაზე ინახებოდა, დღეს კი დაკარგულია, გარდა რამდენიმე ფურცლისა, რომელიც პორფირი უსპენსკის წამოუღია სინას მთიდან 1850 წელს და ლენინგრადის სალტიკოვ-შჩედრინის სახელობის საჯარო წიგნსაცავშია დაცული. პროფ. ა. ცაგარლის აღწერილობითაც შეგვიძლია დავინახოთ³, რომ ფსალმუნები აქ წარმოდგენილია ჩვეულებრივი ზედწარწერით, აღნიშნულია თუ ვის ეკუთვნის ის (მაგალითად, «ფსალმუნი დავითისა»), რა მიზეზის გამო დაწერილი («ფსალმუნი დავითისი დღესა მას, რომელსა იგი იქსნა უფალმან ქელთა[გან] საულისათა და ყოველთაგან მტერთა»), ნაჩვენებია მოკლედ შინაარსი ფსალმუნისა, მაგალითად, «მოლოდებამ სულისა წმიდისამ», «თქუა ეკლესიათა გამორჩევა და დგომამ», «ქრისტეს სიკუდილისათვის და საფლავისა დაპყრობისათვის და ერთა

¹ Н. Марр, Предварительный отчет о работах на Синае и в Иерусалиме..., стр. 14. მისივე, Описание грузин. рукописей Синайского монастыря, стр. 267—8.

² ი. ლ. ბ. უ. ლ. ბ. ი. ს. ვ. გ. 35.

³ «Сведения», II, стр. 51—53.

ყოველთა დაპყრობისათვის», «წინამსწარმეტყუელებამ ქრისტეს ვნებისამ და ჩინებად წარმართთამ». ფსალმუნებს თანასდევს მათი აღრიცხვა, აგრეთვე იმაშიც ადგილი აქვს ეგრეთ წოდებულ «კანონებად» და «დიდებად» ლიტურგიკულ დაყოფას, რომელსაც ძველ ქართულ დავითნებში «განსუენებად» ეწოდება¹.

მეორე უძველესი რედაქცია ქართული დავითნობა ჩვენ გვაქვს საქართველოს მუზეუმის ხელნაწერში A 38, რომელიც 904 წელსაა (და არა 974) გადაწერილი ასომთავრულად². ეს მეტად საყურადღებო რედაქციაა იმ მხრივ, რომ ის წარმოადგენს დავითნის ერთგვარ სამეცნიერო გამოცემას, რომელიც გასაოცარი გულმოდგინებითაა შესრულებული. დავითნს წინ უძღვის «დავითის თქუმული»: «უმცირეს ვიყავ მე ძმათა ჩემთა», მერე «თქუმული ნეტარისა ათანასი მთავარეპისკოპოსისა ალექსანდრიელისაჲ, ვითარ იგი დიდითა წადიერებითა გულმოდგინე ყოფილ არს გამოკულევად ძალსა ფსალმუნთასა და უპოვნია ვინმე მოხუცებული ერთი მარტოდმყოფი, სავსე მადლითა სულისა წმიდისაჲთა, და მისიგან ზედამიწევნულ არს ძალსა ფსალმუნთასა დავითისთა გულისხმის ყოფიდა». ამ სტატიაში, რომელიც ბერძნულიდანაა ნათარგმნი³, ჩვენ გვაქვს ისაგოგიკური ცნობები დავითნის შესახებ, თუ რა «ძალი» და მნიშვნელობა აქვს, ან რა სარგებლობა მოაქვს ამ წიგნს მკითხველთათვის, გაკეთებული აქვს ანალიზი მას შინაარსის მხრივ და გარკვეულია, რომელი ფსალმუნი ადამიანის ცხოვრების, რომელ შემთხვევას შეესაბამება. მაგალითად, «უკუეთუ გინდეს, რამთამცა მოინატრე ვინმე», აიღე დავითნი და გამოიჩიე ის ფსალმუნები, რომლებიც იწყება სიტყვებით: «ნეტარ არს». ასეთებია: 1, 31, 40, 111, 118 და 127 ფსალმუნები. მოყვანილია ფსალმუნების «ზედწარწერანი», რომლებშიც ნაჩვენებია მათი ავტორები და საბაბი დაწერისა, აგრეთვე აღნიშნულია რამდენი ფსალმუნია დავითნში, რამდენი მუხლი თითოეულში და ყველაში ერთად. მოყვანილია აგრეთვე ლიტურგიკული გაყოფა დავითნისა, რომელსაც თანდართული აქვს შენიშვნა, რომელშიც მოხსენებულია, «ბერძნული და იერუსალიმული» გაყოფა, ესე იგი ბიზანტიური და აღმოსავლური, ასეთი დასასრულით: «და არიან რომელნიმე ერთფერად და სწორად იერუსალიმელთაჲ და ქართველთაჲ კანონიცა და ფსალმუნიცა». დავითნი თავდება ეგრეთ წოდებული «ბიბლიური ჰიმნებით», პასქალურ გამოანგარიშებათა თეორიით და ეპიფანე კვიპრელის თხზულებიდან ამოღებული ნაწყვეტით ებრაულ თვეთა და ძველი აღთქმის წიგნთა შედგენილობისა და გაყოფის შესახებ⁴.

ყოფილა კიდევ შესამჩნევ განსწავლული რედაქცია დავითნისა ქართულ ფაზაზე როგორც ეს ჩანს შატბერდის კრებულში (X ს.) მოთავსებული ორმოცდამეათე

¹ კ. კეკელიძე, კულტურულ-ისტორიული მნიშვნელობა უძველესი ქართული დავითნის ტერმინოლოგიისა და ტექსტუალური თავისებურებისა (ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, III, 120 — 122).

² კ. კეკელიძე, მცხეთის დავითნის თარიღისათვის (ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, II, 339). აგრეთვე «ეტიუდები» III, 122 — 124.

³ Epist. ad Marcelin: Migne, PG. t. 27, col. 11—46.

⁴ მ. ჯანაშვილი, ქართული მწერლობა, I, 139 — 191; თ. ეორდანიძე, ქრონიკები, I, 93 — 94; «Описание рукописей Тифл. церков. муз.», I, 29 — 34.

ფსალმუნებიდან, რომლის ტექსტი არ უდგება ზემოაღნიშნულებისას. მაშასადამე, უკვე მეთვე საუკუნეში ცნობილი ყოფილა რამდენიმე სხვადასხვა რედაქციის დავითნი, რომელთაც, როგორც ზემომოყვანილი სიტყვებიდან ჩანს, ქართული დავითნი ეწოდებოდა¹. ამრიგად, მართალი იყო გიორგი მთაწმიდელი, რომელიც ექვთიმე ათონელის შესახებ ამბობდა, რომ «მოიხუნა ქართული დავითნიო» და თავის საკუთარ დავითნს უპირისპირებდა «ქართულ დავითნს».

ამ ქართული დავითნის შეცვლა-გარდაქმნაზე უმუშავნია ჯერ კიდევ ექვთიმე ათონელს. გიორგი მთაწმიდლის ბოწობით, ექვთიმეს გადმოუთარგმნია «დავითნი» და მიუცია გადასაწერად ვილაც პწერლისათვის, რომელმაც «განრყუნა და უკმარყო» იგი. ამის შემდეგ მას მეორედ აღარ უთარგმნია ის და, როდესაც დასკირდებოდა, ქართულ დავითნს მიმართავდა ხოლმე. ამიტომ მის შემდეგ ამ საქმისათვის ხელი მიუყვია გიორგი მთაწმიდელს, რომელსაც, როგორც თავის ადგილას ვაჩვენეთ, დიდი გულმოდგინებით შეუწამებია ქართული ტექსტი ბერძნულისათვის და მოუცია ახალი რედაქცია დავითნისა, რომელმაც ვულგატის მნიშვნელობა მოიბოვა ჩვენს საზოგადოებაში.

მეორე ძველი აღთქმის წიგნი, რომლის უძველესი თარგმანი შენახულა ჩვენამდე, არის წინასწარმეტყველთა წიგნი, გადაწერილი პალესტინაში, ჯვარის მონასტერში, მეთერთმეტე საუკუნის მეორე ნახევარში². ჩვენ ამ, შედარებით ახალ, ხელნაწერში ვვაქვს თარგმანი არაუგვიანეს მეშვიდე საუკუნისა და, შეიძლება, უფრო ადრინდელიც. აქ მოყვანილია ჯერ 12 მცირე ან პატარა წინასწარმეტყველთა წიგნები და მერე ოთხი დიდისა, რომელთაც თან მისდევს წიგნი ბარუქისა, ნეემიასი და ეზდრასი.

ბიბლიის მთლიან ნუსხათაგან, რომლებიც ჩვენამდე შენახულა, პირველ ვოვლისა, უნდა დავასახელოთ ეგრეთ წოდებული ათონის ბიბლია, გადაწერილი 978 წელს³. მომგებელი ამ ბიბლიისა, როგორც მისი მინაწერებიდან ჩანს, არის იოანე, თორნიკ-ყოფილი, ბარდა სკლიაროსის დამმარცხებელი და ათონის ივერიის მონასტრის ამშენებელი. ის გადაწერილია «ლაერასა შინა დიდსა უშქს (= ოშქს, სამცხეში და არა ათონზე, როგორც ზოგიერთებს ჰგონიათ) საყოფელ-

¹ მეთვე საუკუნიდან სხნას მთაზე ცნობილია ორი ცალი «დავითნისა» №№ 22, 29 (Garitte).

² A. Цагарели, Сведения, II, стр. 1—10.

³ R. P. Blake, The Athos Codex of the Georgian Old Testament («Harvard Theolog. Review», LXII, 1929). 1849 წ. ათონზე საგანგებოდ წავიდა პლ. იოსელიანი ი. ჩათა, მაშინდელი კავკასიის მმართველისა და სინოდის კანტორის დავალებით, გადმოეწერა ეს ბიბლია, მაგრამ, ვინაიდან იქ ამ დავალების შესრულება შეუძლებელი შეიქნა, მან გამოათხოვა ეს ხელნაწერი და მოიტანა საქართველოში, სადაც მისგან გადმოღებულ იქნა ორი პირი: ერთი სამეგრელოს მთავრის დავით დადიანისათვის და მეორე სიონის საკათედრო ტაძრისათვის. დადიანის ნუსხა ინახება S ფონდში (№ 422), ხოლო სიონის ტაძრისა — A ფონდში (№ 471). უკანასკნელი ეუბო სრულია, ვიდრე დადიანისა, ორივე ნუსხა გადაწერილია 1851 წელს: სიონის — ნიკოლოზ კაპარავას მიერ, ხოლო დადიანისა — პეტრე ტაბლიაშვილის, მღვდელმონაზონ ვრიგოლისა და იმავე ნიკოლოზ კაპარავას მიერ. გადაწერის შემდეგ დღემდე დაუბრუნებიათ უკანვე ათონზე, სადაც დღესაც ინახება. ნამდინარე საუკუნის მეორე ათეულში რუსეთის სამეცნიერო აკადემიის სააზიო მუზეუმმა ამ ხელნაწერიდან გადმოაღებინა ფოტოგრაფიული პირი, რომელიც აღნიშნულ მუზეუმში ინახება. ამ უკანასკნელიდან გადმოღებული პირი ჩვენშიაც მოიპოვება.

სა წმიდასა ნათლისმცემლისასა», სამი მწერლის ხელით: მიქელის, გიორგისა და სტეფანეს. გადაწერილია ის ასომთავრული ანბანით ორ წიგნად. მას აკლია შემდეგი წიგნები: რიცხვთა, მეორე სჯულისა, ისო ნავესი, ნეშტი, დავითნი და მაკაბელთა. სხვა წიგნებიდანაც, ფურცლების ამოცვენის გამო, საკმაო რიცხვი თავებისა დაკარგულია. წესრიგი წიგნების დალაგებისა და მათი თანმიმდევრობა სხვანაირია, ვიდრე ჩვეულებრივ ბიბლიაში. თავებად და მუხლებად წიგნები დაყოფილი არაა, წიგნი «ქება-ქებათაჲ» წარმოდგენილია დიალოგური ფორმით. ათონის ბიბლია არის ერთი უძველესი დათარიღებული ნუსხა, რომელიც ქართულ ენაზე შენახულა.

მეორე ძველი რედაქცია ქართული ბიბლიისა არის 1743 წელს ბაქარის მიერ მოსკოვში დაბეჭდილი ტექსტი. ამ გამოცემას საფუძვლად უძევს ისეთი ხელნაწერები, რომელთაც დაუცავთ უძველესი აღმოსავლურ-სირიული ტრადიციები ბიბლიის ტექსტისა. რა ხელნაწერები იყო ეს ხელნაწერები, სადაური ან როდის გადმოთარგმნილ-გადმოწერილი, ჩვენსა სამწუხაროდ, გამომცემელს ეს არ აღუნიშნავს.

მესამე, აგრეთვე ძველი რედაქცია ქართული ბიბლიისა შენახულა ეგრეთ-წოდებულ მცხეთის ბიბლიაში, რომელიც დღეს საქართველოში ინახება (A ფონდი, № 51) და გადაწერილია მეთვრამეტე საუკუნის პირველ ნახევარში. გადაწერილია ის უძველესი ხელნაწერიდან, რომელშიაც ბიბლიის ტექსტი დაყოფილი არ ყოფილა თავებად და მუხლებად. ტექსტის შესახებ უნდა შევნიშნოთ, რომ ის აღმოსავლურ-სირიული ტრადიციების მატარებელია, თუმცა უფრო ხშირად ბერძნულ სექტანტას მისდევს¹.

ბიბლიური ტექსტის განსაკუთრებულ რედაქციად უნდა მივიჩნიოთ აგრეთვე ორი ტექსტი, რომელიც შენახულა ხელნაწერებში № 570 (1460 წ.) და № 646 (XVI ს.). ამ ხელნაწერებში გვაქვს შემდეგი წიგნები: მეფეთა (ოთხივე), ნეშტთა (ორივე), ესთერის, ტობიასი, ივლითისა, ეზდრა-ზორობაბელისი და ნეემიასი ~~ალაფ-ალაფ~~ ამათში მოყვანილია ავეილასა და სვიმახოსის ვარიანტები. თუმცა ამ ორი ხელნაწერის ტექსტი ზოგიერთ შემთხვევაში ერთიმეორისაგან განსხვავდება, მაგრამ, საერთოდ, ეს ერთი და იგივე რედაქციაა, რომელიც უფრო უახლოვდება მცხეთის ბიბლიას, ვიდრე ათონის ან მოსკოვის გამოცემისას².

ჩამოთვლილთ გარდა, ჯერჯერობით ჩვენ სხვა რედაქცია ბიბლიისა არ ვიცით. ასე რომ, ამთავად შეგვიძლია დავასახელოთ შემდეგი რედაქციები ქართული ბიბლიისა, რომელნიც პირველი პერიოდიდან მომდინარეობენ, უმეტეს შემთხვევაში აღმოსავლური წყაროებიდან, შეუსწორებლად, ანდა ბერძნული სექტანტის შეჯერებით, რასაკვირველია, სხვადასხვა საზომით: იერუსალიმული (წინასწარმეტყველები), ათონური (978 წლისა), მცხეთური (A 51), მოსკოვური (1743 წ. დაბეჭდილი) და ჯანაშვილისეული (A 570, 646).

¹ კ. კ. ე. ლ. ი. ძე. თარგმანებაჲ ეკლესიასტისაჲ, შიტროფანე ზმირნელ შიტროპოლიტისა, გვ. LXXXI.

² მ. ჯანაშვილი, ნაშრომი, III, გვ. 37 — 70.

მეორე პერიოდში, მართალია, ექვთიმე და გიორგი ათონელებს, როგორც თავის ადგილას აღვნიშნეთ, წინააღმდეგ ზოგიერთი მკვლევრის მოსაზრებისა, მთელი ბიბლია არ უთარგმნიათ, მაგრამ ცდა კი ყოფილა, ყოველ შემთხვევაში, ზოგიერთი წიგნის გადმოთარგმნისა, რასაკვირველია, ბერძნული ენიდან. ამ მხრივ, პირველ ყოვლისა, უნდა დავასახელოთ ის ხელნაწერი, რომელიც განსვენებულმა თ. ყორღანიაძემ იპოვა თითქოს ქუთაისში, ბაგრატის ტაძრის ნანგრევებში, და რომელიც დღეს ხელნაწ. ინსტიტუტში ინახება (A ფონდი, № 1108) ¹. ეს ყოფილა დიდი წიგნი, გადაწერილი ქალაქდზე, in folio, მეთორმეტე საუკუნის ნუსხა ხუცურით, რომელშიაც საკმაოდ გამოსკვივის ელემენტები მხედრული ანბანისა. ეს ხელნაწერი, რომელსაც ახლა აკლია თავშიც, შუაშიც და ბოლოშიც, მეტად დაზიანებულია. არის იმისი ნიშნები, რომ თავდაპირველად ის შეიცავდა ძველი აღთქმის თითქმის ყველა წიგნს, რომელთაგან დღეს დარჩენილა მხოლოდ «ლევიტიდან რუთამდე» და «წინასწარმეტყველები», სხვა — დაკარგულა. ეს არ არის, ასე ვთქვათ, წმინდა ბიბლიოლოგიური ნაშრომი, ის უფრო ეგზეგეტიკურია, — წარმოდგენს დასახელებულ წიგნთა განმარტებას კატეხეზის სახით. აქ ასეთი სქემაა მიღებული: ხელნაწერის გვერდი, მთლიანად ან ნაწილობრივ, დაკავებულია ბიბლიური ტექსტით, რომელსაც აქ კომენტი ეწოდება და რომელსაც უკავია გვერდის ან შუანაწილი, ან მთელი განი, ხოლო მას მისდევს ამ ტექსტის განმარტება. სტილის მიხედვით, დანამდვილებით შეიძლება ითქვას, რომ ეს ტექსტი ნათარგმნია ეგრეთ წოდებულ პეტრიწონული სკოლიდან გამოსული მწიგნობრის მიერ, შესაძლოა, თვით იოანე პეტრიწის მიერაც.

მეორე ამგვარი შემთხვევა და ამავე ხასიათის ცდა ჩვენ გვაქვს მიტროფანე სმირნელისა და ოლიმპიოდორე ალექსანდრიელის ეგზეგეტიკურ თხზულებათა «თარგმანებად ეკლესიასტისადა»-ს ქართულ თარგმანში, რომელიც ჩვენ მიერაა გამოცემული². ამ თხზულებაში განმარტებულია ეკლესიასტეს ტექსტი. ქართველ მთარგმნელს, ეგზეგეტიკურ ნაწილთან ერთად, ბერძნულიდან გადმოუღია ბიბლიური ტექსტიც. მთარგმნელი, რომელიც ჩვენ იოანე ჭიმჭიმელად მიგვაჩნია, არის მიმდევარი პეტრიწონული სკოლისა, რომლის ლიტერატურული ნორმები აქ უფრო ხაზგასმითაა წარმოდგენილი, ვიდრე ზემოაღნიშნულში წიგნი ნათარგმნია სიტყვასიტყვით, როგორც ესა სჩვევიათ პეტრიწონული სალიტერატურო სკოლის მიმდევართ. ამ რედაქციაში შენახული ბერძნული ტექსტი და ის ტექსტი, რომლის გავლენა ოშკის ან ათონის რედაქციის ბიბლიას განუცდია, ზოგიერთ შემთხვევაში ერთი და იმავე ბიბლიური ტრადიციის მატარებელი ყოფილა. მაგალითად, ეკლესიასტეს წიგნის პირველი თავის მეჩვიდმეტე მუხლში პეტრიწონისა და ოშკის რედაქციებმა არ იციან სიტყვები: *αὐτὸς ἔθηκε ἡσυχία* ἢ ἄρ' ἰციαν *ματ' ἀგრეთვე* მეორე თავის მეხუთე მუხლის მეორე ნახევარიც.

¹ P. П. Блажк, О древне-грузинских версиях Ветхого завета, «Известия Кавказского Отделения Московского Археолог. Общества», вып. VI, Тифлис, 1921; მისივე, Ancient Georgian Version of the Old Testament («Harvard Theolog. Review» XIX, 1926).

² თარგმანებად ეკლესიასტეს მიტროფანე სმირნელისა, 1920 წ.

³ Migne, PG. I, 93, 492 C.

მეთვრამეტე საუკუნეში, როდესაც რუსეთში გადატყორცნილი ქართველი მამულიშვილები იქ ქართული ბიბლიის გამოცემის თადარიგს იჭერდნენ, იმათ წინასწარ ქართული ტექსტი შეუდარეს სლავურ ტექსტს და იმის მიხედვით შეასწორეს ის, ხოლო ზოგიერთი წიგნი, რომლის თარგმანი ქართულ ენაზე მათ ვერ იპოვეს, ხელახლა თარგმნეს სლავურიდან, როგორც, მაგალითად, წიგნი ისო ზირაქისა და მაკაბელთა.

ამდენ ხანს ჩვენს ლაპარაკი გვქონდა ბიბლიის მთლიან ტექსტზე, მაგრამ მთლიანი ტექსტისა და წიგნების გარდა არსებობს ლიტურგიკული კრებულები, რომლებშიაც ამა თუ იმ წიგნიდან გამოკრებილი ადგილებია შეტანილი. როგორც სახარება-სამოციქულოდან აღგენდნენ ეკლესიაში ღვთისმსახურებისას სახმარებელ გამოკრეფილ ეგრეთწოდებულ აპრაკოსებს, ისე ძველი აღთქმის წიგნებიდანაც აღგენდნენ ღვთისმსახურებისას საკითხავ კრებულებს, რომელთაც სახელად ერქვა ლ ე ქ ც ი ო ნ ა რ ი, ანდა პ რ ო ფ ი ტ ო ლ ო გ ი თ ნ ი, ქართულად ს ა წ ი ნ ა ს წ ა რ მ ე ტ ყ ვ ე ლ ო. ამგვარი ლექციონარის ნიმუშს წარმოადგენს, სხვათა შორის, ჩვენს მიერ გამოცემული «იერუსალიმის განჩინება და განწესება»¹ ს. ასეთი კრებული — საწინასწარმეტყველო, როგორც ვიცით, გიორგი მთაწმიდელმაც გადმოთარგმნა. ამ კრებულებში იშვიათად შექმნდათ მზამზარეული თარგმანიდან ადგილები, უფრო ხშირად მათ ხელახლა, დამოუკიდებელი თარგმნიდნენ ხოლმე, მომეტებულ ნაწილად ბერძნული ენიდან. ასეთ კრებულებს ბიბლიის ტექსტის ისტორიისათვის დიდი მნიშვნელობა არ აქვს.

ასეთია რედაქციები ქართული ბიბლიისა, ესე იგი ძველი და ახალი აღთქმის საღმრთო წერილის წიგნებისა. ახლა უნდა დაისვას ერთი კარდინალური საკითხი: რა ენიდანაა გადმოთარგმნილი ქართული ბიბლია? რასაკვირველია, ეს საკითხი შეეხება პირველი პერიოდის ბიბლიურ ტექსტს და არა შემდეგი დროისას, როდესაც, დანამდვილებით ვიცით, ბიბლიურ წიგნებს ასწორებდნენ თუ თარგმნიდნენ ბერძნული დედნის მიხედვით, ხოლო უკანასკნელ დროს სლავურისა. პირველად ამ საკითხს შეეხო პროფესორი ბერძნული ენისა ვენის უნივერსიტეტში, ფილოსოფიის დოქტორი Fr. K. Alter-ი თავის გამოკვლევაში «Ueber georgianische Literatur», რომელიც 1798 წ. გამოვიდა. ალტერს აუღია მოსკოვის ბიბლია 1743 წლისა და თითოეული წიგნიდან, როგორც ძველი, ისე ახალი აღთქმისა, მოუყვანია რამდენიმე ადგილი და შეუდარებია ბერძნულ, სომხურ და სლავურ ტექსტებთან. ჩანს, ალტერს ქართული ენა არ ცოდნია, როგორც საჭირო იყო ამ შემთხვევაში, და დაუხმარებია გრიგოლ ბაღიანთი, ქართველი, რომელიც ქართულ ენას ასწავლიდა რომში, იქაურ საკონგრეგაციო სკოლაში de propaganda fidei. ამ შედარებიდან ალტერს გამოჰყავს ის დასკვნა, რომ ქართული ბიბლია გადმოთარგმნილია ბერძნული სექტანტისა ანუ 70 თარგმანთა ტექსტიდან და გასწორებულია შემდეგში სლავური ბიბლიის მიხედვითო. ალტერის შემდეგ ქართული ბიბლიის საკითხს შეეხო პ ო ლ მ ე ზ ი თავის «Praefatio ad Pentateuchum»-ში², რომელშიაც ის ამტკიცებს, რომ ქართული თარგმანი ძალიან ახლოს დგას ეგრეთ წოდებულ editio Romana ან ს ი ქ-

¹ «Иерусалимский Канонарь VII века, груз. версия», Тифлис, 1912 г.

² «Vetus Testamentum», с. 4.

ს ტ ე ს გამოცემათა ტექსტთან, რომელთაც საფუძვლად უძევს ცნობილი ვატიკანის კოდექსიო. ამავ საკითხს მერე, შემთხვევით და არა სპეციალურად, შეეხო M. Brosset-ი¹, რომლის აზრით ქართული ბიბლია, როგორც სლავური, ნათარგმნია ბერძნული სეპტანტიდან. პროფ. ალ. ც ა გ ა რ ლ ი ს აზრით, ქართული ბიბლია ნათარგმნია ბერძნული სეპტანტიდან, თუმცა მთარგმნელნი დროგამოშვებით, ალაგ-ალაგ, სომხურ ტექსტშიაც იხედებოდნენ². ქართული ბიბლიის ბერძნული ტექსტიდან თარგმნას იცავდნენ ადგილობრივი მკვლევარნიც შემდეგი დროისა. იყო ჩვენს მეცნიერებაში მეორე შეხედულებაც, თითქოს ქართული ბიბლია სომხურიდან იყოს ნათარგმნი. პირველად ეს აზრი გამოთქვა, თუმცა გეროვნად ვერ დაასაბუთა, ისტორიკოსმა დ. ბ ა ქ რ ა ძ ე მ³.

ამ საკითხის მეცნიერულად გადაწყვეტისათვის საჭიროა შემდეგი პირობები: 1) საფუძვლიანი ცოდნა ძველი, კლასიკური ეპოქის ქართულისა, აგრეთვე ებრაულის, ასურულის, სომხურისა და ბერძნულისა. 2) ყოველად შეუძლებელია ამა თუ იმ ტექსტთან შედარების დროს ვიხელმძღვანელოთ მხოლოდ ნაბეჭდი ტექსტით, იქნება ის ქართული თუ უცხო. საქმე ისაა, რომ ნაბეჭდი ტექსტი ქართული თუ უცხო ბიბლიისა უცვლელად არ შეიცავს იმ ტექსტს, რომელიც ან რომლიდანაც გადმოთარგმნეს თავდაპირველად ბიბლია ჩვენმა წინაპრებმა. ჩვენ დანამდვილებით ვიცით, რომ შემდეგ საუკუნეებში ქართული, ასურული და სომხური ბიბლია არაერთხელ შეუსწორებიათ ბერძნული ტექსტის მიხედვით, მაშასადამე, მეთოდოლოგიურად სწორი არ იქნება, თუ ახლანდელ, რამდენჯერმე შესწორებულ ქართულ ტექსტს ჩვენ შევუდარებთ უძველესს ასურულ-სომხურსა, ან, პირიქით, ახლანდელ ასურულ-სომხურს დავეუპირისპირებთ უძველეს ქართულ ტექსტს. ჩვენ ხელთ უნდა გვქონდეს უძველესი, თუ პირვანდელი არა, მასთან დაახლოებული მაინც, ტექსტები, შეძლებისდაგვარად კრიტიკულად გამოცემული, ამ პირობებში შედარებაც მეცნიერული და მეთოდოლოგიურად მისაღები იქნება.

ამგვარ მუშაობას ხელი მოჰკიდა ნ. მ ა რ მ ა, რომელიც, როგორც დიდი ხნიდან დაინტერესებული ამ საკითხით, ვაკვრით არაერთხელ შეხებია მას. უფრო გულდადებით ამ საკითხს ის შეეხო 1899 და 1903 წლებში, ათონსა და სინას მთაზე სამეცნიერო მოგზაურობის ანგარიშში, ხოლო სპეციალურად მისი რკვევა მან დაიწყო აკადემიურ ორგანოში «Христианский Восток», სადაც მოათავსა «Заметки по текстам св. Писания в древних переводах армян и грузин»⁴. მკვლევარი შედარების პროცესს აწარმოებს უპირატესად უძველესი ტექსტების ფარგლებში და შემდეგ დასკვნამდის მიდის: თავდაპირველად, არაუადრეს მეხუთე საუკუნისა, ბიბლია ქართველებს უთარგმნიათ ეგრეთ წოდებულ ს ვ ა ნ - მ ო ს ხ უ რ დიალექტზე, რომელიც ამ დროს, თუ სრულიად არა,

¹ Notice sur la Bible géorgienne imprimée à Moscou en 1742 an. «Journ. Asiatique» t. II, p. 42—50.

² «Сведения», I, 13—17.

³ «ისტორია საქართველოსა», გვ. 172—174.

⁴ XV, II, стр. 163—174, 263—274, 378—388; т. III, 249—262; т. IV, 229—245.

თვალსაჩინოდ მაინც გაქართულ იყო. ეს სვან-მოსხურო დიალექტი შეიცავდა ელემენტებს, ლექსიკურსა და ფონეტიკურ-მორფოლოგიურს, აწარარსებული მესხური, აგრეთვე სვანური, ქართული და სომხური ენებისას. ამით აიხსნება ის გარემოება, რომ ქართული ბიბლიის უძველეს ტექსტებში ჩვენ ვპოულობთ როგორც სვანურ (მაგალ., აღიშის სახარება), ისე სომხურ სიტყვებსო¹. სიცოცხლის უკანასკნელ წლებში ნ. მარმა თავისი შეხედულება ასე შეცვალა: ბიბლია, საღმრთო წერილი, პირველად ითარგმნა მეექვსე საუკუნეში იბერულ ენაზე; ამ თარგმანს ჩვენამდე არ მოუღწევია, რადგანაც შემდეგში ის გადააქართულდა². ჩვენთვის ამ შემთხვევაში იმდენად საინტერესო არაა ნ. მარის ჰიპოთეზი ჩვენი პირვანდელი ბიბლიის სვან-მოსხურობის თუ იბერულობის შესახებ. რამდენადაც დასკვნა მისი, რომ ენა, რომლიდანაც ქართული ბიბლია ითარგმნა თავდაპირველად, არის სომხურიო. ამას, მისი აზრით, ამტკიცებს: 1) სომხური ფორმები საკუთარი სახელებისა, 2) მრავალი სომხური სიტყვა, უცვლელად და უთარგმნელად გადმოტანილი სომხური ტექსტიდან, 3) სომხური კილოს ფრაზები და 4) სომხური ტექსტუალური ვარიანტები. ნ. მარის მიერ განხილული ხელნაწერები შეიცავს, მისი სიტყვით, იმის დამამტკიცებელ საბუთებსაც, რომ ხელნაწერებში თავდაპირველი სომხური სიტყვები შემდეგი ღრობის შემსწორებელთ წაუშლიათ და ზემოდან დაუწერიათ ან ქართული, ან ბერძნული შესატყვისები. მაგალითად, მათე XVIII, 24 სომხური ქანქარის მაგიერ ბერძნული ტალანტი, ანდა იმავე მათე V, 26 დანგისა კოტორი გადასწორებულია კოდრანტედ. ასეთია ნ. მარის შეხედულება ბიბლიის ქართული თარგმანის შესახებ. ეს შეხედულება მცდარია: არ შეიძლება ისეთი წიგნის გადმოთარგმნისას, როგორცაა ბიბლია, ქართველები დაკმაყოფილებულიყვნენ მხოლოდ სომხური დედნით და არ მიემართათ, იმის და მიხედვით, თუ სად ითარგნებოდა შემადგენელი მისი ნაწილები, სხვა ენისთვისაც, განსაკუთრებით ბერძნულისათვის, რომელზედაც პირველად ითარგმნა (ძველი აღთქმა) და დაიწერა (ახალი აღთქმა) ბიბლიური წიგნები. მართლაც, უკანასკნელი წლების კვლევა-ძიებამ, უძველესი ბიბლიური ტექსტების გამოცემა-შესწავლასთან-დაკავშირებით, გამოამჟღავნა ქართული ბიბლიის თავდაპირველ თარგმანში ბერძნული ელემენტებიც³. გამორიცხული არაა თარგმნის პროცესში სირიული დედნის გამოყენებაც.

Н. Марр, Из поездки в Сванию, «Христианский Восток», т. II, стр. 20—24; Грузинская поэма «Витязь в Барсовой шкуре» Шоты из Рустава и «новая культурно-историческая проблема», «Известия Академии наук», 1917 г., стр. 439—442; К дате эмиграции Мосохов из Армении в Сванию, «Известия Академии Наук», 1917 г., стр. 1689 — 1691.

¹ Die Georgische Sprache.

² ივ. ჯავახიშვილი, ახლად აღმოჩენილი უძველესი ქართული ხელნაწერები და მათი მნიშვნელობა მეცნიერებისათვის, «თბილ. უნივერ. მოამბე», II, გვ. 354 — 360.

³ ივ. ს. ყაუხჩიშვილი, აღიშის ხელნაწერის ბერძნობები, ენიშკი-ს «მოამბე», XIV, გვ. 93 — 117.

მეოცე საუკუნეში ევროპაშიაც ცხოველი ინტერესი გააღვიძა ქართულ ენაზე ბიბლიის თარგმნის საკითხმა. ამ საკითხს წერილი უძღვნა 1904 წელს ჟურნალ «Bessarionea»-ში

საუცუნეთა განმავლობაში ქართული ბიბლია არაერთხელ შესწორებულა. ეს შესწორება დასრულდა მეთერთმეტე საუცუნეში ვიორგი ათონელის ხელქვეით.

ბერძნული ს ე პ ტ ა ნ ტ ა (ბერძნული თარგმანი ძველი ალექსის წიგნებისა, შესრულებული გადმოცემით ვესამე საუცუნეში ჩვენ წელთაღრიცხვამდე ქ. ალექსანდრიაში იქაური ბერძნულად მოლაპარაკე ებრაელთათვის 70 მთარგმნელის მიერ) პირვანდელი სახით არ შენახულა, ის დაყოფილა სამ უმთავრეს რედაქციად. ბიბლიოლოგიის ყურადღება ახლა მიქცეულია იქითკენ, რომ ეს თარგმანი როგორმე აღდგენილ იქნეს, ამას კი შესაძლებლად ცნობენ სხვადასხვა ენაზე ნათარგმნ ტექსტთა შედგენით, რომელთაც, უეჭველია, საფუძვლად დაედო ერთ-ერთი ქვემოდასახელებულ სამ რედაქციათაგან. ეს რედაქციებია: ო რ ი გ ე ნ ი ს ჰეგზაბლები (Σαχζ), რომელიც პალესტინაში იყო გავრცელებული, ლ უ კ ტ ი ა ნ ე ს, ანტიოქელი მღვდელმოწამისა მეოთხე საუცუნეში, რომელსაც ეწოდება *ισαή* და მიღებული იყო ანტიოქიისა და კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოში, და ი ს ე ი ქ ი ალექსანდრიელისა, რომელიც ალექსანდრიაში იყო მიღებული. ამ სამი რედაქციისაგან რომელს იღებდნენ საფუძვლად ქართუ-

(ser. II. 6) ცნობილმა A. Palmieri-მ, რომელიც ეყარება ალ. ხ ა ხ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი ს ცნობებს ქართული ბიბლიის ბერძნულიდან წარმოშობის შესახებ. უფრო ვრცლად და საფუძვლიანად საკითხი განიხილა Dr. Goussein-მა, რომელმაც 1906 წ. «Oriens Christianus»-ში (sixtiester Jahrgang) მოათავსა წერილი: «Die georgische Bibelübersetzung»-ი (S. 300 — 318). ავტორი ეყარება მხოლოდმხოლოდ ნ. შ ა რ ი ს შრომებს და იმ დასკვნამდე მიდის, რომ ქართული ბიბლია სომხურიდანაა ნათარგმნი. ამ გარემოებას ის იყენებს იმის დასამტკიცებლად საბუთად, რომ ქრისტიანობა და საეკლესიო ცხოვრება საქართველოში სომხეთიდან შემოვიდა. Goussein-ის აზრი 1910 წ. გაიმეორა T. Kluge-მ, რომელმაც დაუშატა, რომ ქართული ბიბლია უთარგმნიათ არა მარტო სომხურიდან, არამედ შემდეგში (შეიძლება უფრო ადრეც) ბერძნულიდანაცო («Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft», 1910, Elfter Jahrg. Heft. 2, S. 161 — 166). Dr. F. Gonybeare-მ თავის სტატიაში — «The Georgian Version of the NT», რომელიც იმავე წელს მან მოათავსა დასახელებული ჟურნალის მესამე ნაკვეთში (S. 232 — 239). გამოთქვა მოსაზრება, რომ ქართული ბიბლია გადმოთარგმნილია სირიულიდან და მერე შესწორებულია ბერძნულის მიხედვით. აზრი ქართული ბიბლიის სომხურიდან მომდინარეობის შესახებ საბოლოოდ განმტკიცდა ევროპაში და ის აღვიღს პოპულობს ისეთ სახელმძღვანელოებშიაც კი, როგორცაა, მაგალითად. პროფ. Her. Jordan-ის «Geschichte der altchristlichen Literatur» (1911), S. 434 — 435. ნ. შარის შეხედულებას ქართული ბიბლიის სომხურიდან მომდინარეობის შესახებ არსებითად იზიარებდა პარვარდის უნივერსიტეტის პროფესორი R. P. Blake-ც თავის ბიბლიოლოგიურ შრომებში, რომელნიც შესავალში ჩამოვთვალეთ. მას ქართული სახარების ტექსტი, ადიშისა და ოპაზა-ტბეთის სახარებათა მიხედვით, გამოჰყავს ე. წ. კესარიული ტექსტიდან *evla syriaca et armeniaca* (The Caesarean Text of the Gospel of Mark («Harv. Theologic. Review», XXI, 1928), და The Old Georgian of the Gospel of Mark («Patrolog. Oriental», XX, 3, 1928). ქართული სახარების შესახებ იხ. აგრეთვე Dr. Gr. Peradse. Die Probleme der georgischen Evangelienübersetzung («Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft», 1930, 29 Band., Heft 3/4, S. 304—309). Joseph Molitor, Die georgische Bibelübersetzung. Ihr Werdegang und ihre Bedeutung in Reutiger Sicht (Oriens Christian. Band 37). მისივე — Das A dysch-Tetraevangelium. Neu übersetzt und mit altgeorgischen Parallentexten verglichen (Oriens Christianos B. 37, 38, 39, 41).

ლი ბიბლიის თარგმნისას ან გასწორებისას? ვინაიდან ქართულ ეკლესიას იმთავითვე კავშირი ჰქონდა სირია-ანტიოქიასთან და VII — VIII საუკუნეებიდან კონსტანტინოპოლთანაც, სადაც მიღებული იყო ლუკიანეს რეცენზია, აპრიორულად შეიძლება ითქვას, რომ მთარგმნელებს თუ შემსწორებლებს ხელთა ჰქონდათ ამ რეცენზიის ტექსტი. ამ მოსაზრებას თვით ქართული ტექსტის შესწავლა ამართლებს: 1899 წელს გამოვიდა რუსი მეცნიერის М. Б л а г о в е ш е н с к и ი-ს დისერტაცია «Книга Плач, Опыт исследования исагогико-экзегетического», რომელშიაც ავტორი არკვევს ი ე რ ე შ ი ა ს გ ო დ ე ბ ა ს. ავტორს შეუსწავლია ყველა თარგმანი ამ წიგნისა და, სხვათა შორის, ქართული ტექსტიც ათონის 978 წლის ბიბლიიდან. მას ქართული ტექსტი შეუდარებია სამივე რეცენზიისათვის და იმ უცილობელ დასკვნამდე მიდის, რომ ქართულ თარგმანს საფუძვლად უძევს სომხური ტექსტი და ბერძნული ლუკიანეს რეცენზიითაო (стр. 192 — 221)¹. ამრიგად, ქართული ბიბლია ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი წყაროა ლუკიანეს რეცენზიის აღსადგენად.

გარდა ს ე პ ტ ა ნ ტ ი ს ა, ესე იგი 70 მთარგმნელთა ტექსტისა, ბერძნულ ენაზე შემდეგშიაც უთარგმნიათ ებრაულიდან ბიბლია. ასეთ თარგმანთაგან ცნობილია მეორე საუკუნის სამი თარგმანი: აკვილასი, სვიმახოსისა და თეოდოტიანესი. ბერძნული ბიბლიის ისტორიაში ამ თარგმანებსაც მნიშვნელობა ჰქონდათ. სეპტანტის ხელნაწერების არშიებზე, ამა თუ იმ ადგილის გასწვრივ, ხშირად ვხვდებით მინაწერებს იმის შესახებ, თუ როგორ იკითხება ეს ადგილი უკანასკნელ თარგმანებში. ქართული ბიბლიის ხელნაწერებიდან ჩანს, რომ, როდესაც ქართულ ტექსტს ბერძნულს უდარებდნენ, ასეთი შენიშვნები ქართულშიაც გადმოჰქონდათ. ამითაიხსნება ის გარემოება, რომ, მაგალითად, 4 — მეფეთა, X, 30 აქვს აკვილას ვარიანტი (A 570, 646, X, 27 — სვიმახოსისა, XI, 4 — აკვილა-სვიმახოსისა, XI, 8 — აკვილასი, XI, 18 — აკვილასი, XI, 19 — აკვილასი XII, 5 — აკვილასი და სვიმახოსისა, XIV, 29 — აკვილა-სვიმახოსისა, XV, 5 — აკვილასი, XVII, 9—10 — აკვილა-სვიმახოსისა 3 XVIII, 4 — სვიმახოსისა² და სხვ.

ერთ-ერთ უმთავრეს ბიბლიოლოგიურ საკითხად ითვლება საკითხი საღმრთო წერილის კ ა ნ ო ნ ი ს შესახებ, ესე იგი — როგორ შეიქმნა კანონი, როლის დასრულდა ის და რა შემადგენლობისა იყო? აღნიშნული საკითხი ქართველებ-

¹ გვაქვს საფუძველი ვიფიქროთ, რომ ჩვენში ორიგენის ჰეგზაპლებსაც იცნობდნენ ჯერ კიდევ შეათე საუკუნის გასულამდე. მართლაც, არსენ იყალთოელი გიორგი მონაზონის «ბრონოგრაფის» თარგმანში, მოიხსენიებს რა ორიგენის «ე ქ უ ს კ ე ც ა დ სახელდებულთა მათ წიგნთა, ესე იგი — ჰეგზაპლებს, შენიშნავს სქოლიოში «ე ქ უ ს კ ე ც ა დ მათ წიგნთა იტყვს ორიგენისთა, რომელთა ქართულად «ექუსშთასავლელად» იტყვან, ხოლო «ექუსშთასავლელსა» «ექუსკეცი» უმართლეს არს, ვინამთგან ექუსგზის დაწერა ყოველი სიტყუაჲ მასვე და ერთსა წიგნსა შინა. და თვთ ბერძელად ცხადად «ექუსკეცია» პრკვან მათ წიგნთა, ხოლო «ექუსშთასავალი» თუ სადაით არს, არა უიცი, ნუუყუე და სხვსა რომელსამე გარემოჲსა ენისგან» (ს. ყ ა უ ხ ნ ი შ ე ი ლ ი, ხრონოლოგია გიორგი მონაზონისა, გვ. 23). მაშასადამე, მეტერთმეტე საუკუნემდე, როდესაც არსენი ამ სიტყვებს წერდა, ორიგენის ჰეგზაპლები საქართველოში ცნობილი იყო «ექუსშთასავლელის» სახელით, არსენს კი ამის ნაცვლად «ექუსკეცი» შემოუღია.

² მ. ჯ ა ნ ა შ ე ი ლ ი, ნაშრომი, III, გვ. 46 — 51.

საც აინტერესებდა და ისინიც თვალყურს ადევნებდნენ მის ახსნა-განმარტებას. ჩვენი მწერლობის პირველსავე პერიოდში ჩვენებს შეგნებული პქონიათ — რა არის კ ა ნ ო ნ ი კ უ რ ი და ა რ ა კ ა ნ ო ნ ი კ უ რ ი წიგნები. გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში ვკითხულობთ, რომ გრიგოლმა «ახლისა შჯულისა დაბეჭდულნი წიგნნი ზეპირით იცოდნა და შრავალნი წიგნნი ძუელისადა შჯულისაანი, არამედ დაუბეჭდველნი წმიდათა მოძღუართა თქუმილნი აღურაცხელნი წარმოითქუმოდეს უწიგნოდ ენითა მისითა» (გვ. 101). აქ «დაბეჭდულად» და «დაუბეჭდველად» იგულისხმება კანონიკური და არაკანონიკური წიგნები. საყურადღებოა ამ მხრივ სინას მთის ერთი ქართული ხელნაწერი მეათე საუკუნისა, სადაც ჩამოთვლილია «დაბეჭდულნი» წიგნნი ძუელისა და ახალი აღთქმისა¹. «წიგნნი ბეჭდულნი ძუელისა შჯულისაანი: დაბადებაჲ, რომელ არს შობათაჲ, გამოსვლათაჲ, ლევიტელთაჲ, რიცხუთაჲ, მეორე შჯული, ისუ ნავჭსი, რუთოსი, მეფეთაჲ ა, ბ, გ, დ, ნეშტთაჲ, ა, ბ, ეზრაჲ ბ, დანიელი და ესთერ ბარტოკე, ფსალმუნთაჲ, იგავთაჲ და მრავალმისწავლელისა, ზირაქის წიგნი, ეკლესიასტე, ათორმეტთა წინაჲსწარმეტყველთაჲ, ესაიაჲ, იერემიაჲ, ბარუქ და გოდებანი, ეზეკიელი, იობი; ახლისა აღთქუმისანი: სახარებაჲ ოთხთავი — მათე, მარკოზ, ლუკა და იოვანე. პავლმე ეპისტოლმე ილ, საქმე მოციქულთაჲ და კათოლიკენი»². ხელნაწერში, რომელიც ასომთავრულადაა ნაწერი, შემდეგ ნუსხა-ხუცურით შეტანილია შესწორებანი და დამატებანი. თვითონ ეს ნუსხა მეტად საყუოდღებოა ჯერ ერთი იმით, რომ აქ წიგნები ჩამოთვლილია არა საზოგადოდ მიღებული წესით, არამედ ცოტა არეულად. მეორე — დაბეჭდულ წიგნთა რიცხუში აქ შეტანილია წიგნი ზირაქისა და ბარუქისა, რომელნიც საზოგადოდ დაუბეჭდველად ითვლებიან, ხოლო ახალ აღთქმის წიგნთა შორის მოხსენებული არაა აბოკალიპსი ან გამოცხადება იოანესი, რომელიც ქართულად ითარგმნა მხოლოდ მეათე საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედში.

დასასრულ, საჭიროდ ვრაცხთ მოვიყვანოთ მოკლე ცნობები ქართული ბიბლიის გამოცემების შესახებ. მეთვრამეტე საუკუნის პირველ ნახევარში, სანამ მთლიანი ბიბლია დაიბეჭდებოდა, გამოიცა მისი სხვადასხვა წიგნი. მაგალითად, 1705 წელს მეფე არჩილმა მოსკოვის სახელმწიფო სტამბაში დაბეჭდა დაეითნი, 1709 წელს ვახტანგ მეექვსემ დაბეჭდა თბილისის სტამბაში სახარება, მღვდელმონაზვნის ნიკოლოზ ორბელიანის მიერ გასწორებული, და სხვ. მთლიანი ბიბლიის გამოცემის თადარიგს შეუდგა არჩილ მეფე რუსეთში გადასახლების შემდეგ. მან შეაგროვა ქართული ნუსხები საღმრთო წერილის წიგნებისა, წესრიგში მოიყვანა ისინი, შეუდარა სლავურ ბიბლიას, მოსკოვში 1663 წელს გამოცემულს. საიდანაც მან ხელახლა გადმოთარგმნა ორი წიგნი: ისო ზირაქისა და მაკაბელთა. ვინაიდან ეს წიგნები ქართულ ენაზე არ აღმოჩნდა, და, სლავურისავე მიხედვით, თავებად დაყო ბიბლიურა წიგნები. საფიქრებელია, ვახუშტიმ შესადარებლად გამოიყენა ის შესწორებანიც, რომელნიც თეოფილაქტე ლოპატინსკიმ შეიტანა 1663 წ. სლავურ ბიბლიაში მე-18 საუკუნის დამდეგს. თავისი შრომის დაბეჭდვა

¹ ი ვ ჯ ა ვ ა ბ ი შ ვ ი ლ ი, სინის მთის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, გვ. 57.

² სინ. 16 34, ფ. 205.

არჩილმა ვერ მოასწრო. ამ საქმის სისრულეში მოყვანა იცისრა ვახტანგ მეფის შვილმა ბაქარმა, რომელმაც მიანდო თავის განათლებულსა და ნასწავლ ძმას, ვახუშტი ბატონიშვილს, გადაეთვალიერებია არჩილის შრომა, შეეღარებია ის ხელახლა სლავური ბიბლიისათვის და შეესწორებია ყველაღვეფქტი, რაც არჩილის შრომას თანსდევდა. ვახუშტიმ ისეთივე ერთგულება და ბეჯითობა გამოიჩინა ამ საქმეშიც, როგორც მას ყველგან და ყოველთვის ახასიათებდა. მან შეასწორა თითქმის ყველა წიგნი, წიგნები დაყო თავებად და მუხლებად სლავურის მიხედვით და მოაწადა დასაბეჭდად. ვინაიდან რუსეთის მთავრობამ ბაქარს არ მისცა საჭირო თანხა ამ მონუმენტური ნაშრომის დასაბეჭდად, ბაქარმა თავით, საკუთარი ხარჯით, დაბეჭდა ის მოსკოვის მახლობელ სოფელ ვსესვიატსკოეში 1742 წ. იოსებ სამებელის მიერ გამართულ სტამბაში. ამ გამოცემას ეწოდება «ბაქარის ბიბლია» ან მოსკოვის გამოცემა¹. მიუხედავად იმისა, რომ გამომცემელმა ყოველ ღონეს ხმარობდნენ გამოცემა უნაკლო ყოფილიყო, მაინც ვერ აიცილეს თავიდან ზოგიერთი მსხვილი დეფექტი. ჯერ ერთი, ისინი შეტად მონურად მისდევდნენ სლავურ ტექსტს და ქართული ენის ბუნებას ხშირად ღალატობდნენ. მეორე, რაც უფრო სავეალალოა, მათ სლავური ენა არც ისე ზედმიწევნით იცოდნენ, ამიტომ ზოგიერთი ადგილი ვერ გაუგიათ სისწორით. მაგალითად: «цвет польный» (ქება-ქებათაჲ II, 1) მათ გაუგიათ როგორც полный და, «ყვავილა ველისა»-ს მაგიერ, დაუბეჭდავთ «ყვავილი საესე»; 1 მეფ. XXVI, 1: «და მოვიდეს ზეფელნი ზ ნ ო ი ნ ი ს ა საულისა მიმართ», რაც უდრის სლავურ «ишодоша зифли от знойныя к Саулу», ძველებური არბურის (A 51) მაგიერ. ისო ზირაქის XIII, 21, «ეგრეცა შესაქმელ არიან მდიდართა გლაბაკნი», გადმოუციათ ასე: «ეგრეთვე პ ა ე ი თ ი² მდიდართა გლაბაკნი», ვინაიდან სლავურში არის: «также пажити богатым убозны»; «ბოლო მისცეს პ ე ნ ა ზ ი ქვისჭკრელთა და ხუროთა» (1 ეზდრ. III, 7) — «и влаша пенязи каменосечем и древоделем». რაც უნდა იყოს, მოსკოვის ბიბლია შეტად მსხვილი და მნიშვნელოვანი ფაქტია ქართული მწერლობისა და კულტურის ისტორიაში.

1884 წელს თბილისში, ექვთ. ხ ე ლ ა ძ ი ს სტამბაში, მეორედ დაიბეჭდა მოსკოვის გამოცემა, რომელიც ბევრად ჩამორჩება პირველ გამოცემას, ვინაიდან, მოსკოვის გამოცემის დეფექტებთან ერთად, იმაში ჩვენ ვხედავთ ახალს, კორექტურულსა და ნებსითს, შეცდომებს. კრიტიკული გამოცემა ძველი ქართული ბიბლიისა შეადგენს ქართული მწერლობისა და მეცნიერების მორიგ კულტურულ საზრუნავ საგანს³.

ბიბლიური «ძველი აღთქმის» წიგნები შეიცავს ებრაელების მითებს, გადმოცემა-თქმულებებსა და ლეგენდებს, მათი სოციალურ-პოლიტიკური, რელიგი-

¹ ამ გამოცემის შესახებ იხ. ს. ყუ ბ ა ნ ვ ი შ ვ ი ლ ი ს «რუსულ-ქართული კულტურული ურთიერთობის ისტორიიდან XVII საუკუნეში», «ლიტერატურული ძიებანი», X, გვ. 219 — 233.

² 1884 წ. გამოცემაში შეუცვლიათ «საქლეელ»-ად, რაც ღედანს სულაც არ უდგება.

³ აკად. ა. შ ა ნ ი ძ ე მ წამოიწყო ოშკის ბიბლიის გამოცემა. ჯერჯერობით გამოცემულია ორი ნაკვეთი I ტომისა: დაბადებისა, გამოსლვათაჲ, ლევიტელთა, მსაჯულთა, რუთისი, იობისი, ესაიასი (1947 — 1948 წწ.).

ური და კულტურული ცხოვრების ისტორიას, ხოლო «ახალი აღთქმის» წიგნები აგვიწერს იესო ქრისტეს ცხოვრებასა და მისი მოძღვრების «მოციქულთა» ან მოწაფეთა მიერ გავრცელებას. ეს წიგნები, რომლებიც ყალიბდებოდა დაახლოებით ცაშეთი საუკუნის მანძილზე, საფუძვლად დაედო ქრისტიანობას და ამიტომ მთელ საქრისტიანოში, კერძოდ ჩვენშიაც, დიდი პოპულარობით სარგებლობდა. ცხადია, ამ სხვადასხვა დროს, სხვადასხვა პირობებში აღმოცენებულ წიგნებში ჩვენ ვერ ვიპოვით საერთო იდეოლოგიას, მაგრამ მათ სტრიქონებში ნათლად ჩანს მათი ავტორების მსოფლმხედველობითი მიმართულებანი და ისმის გამოძახილი იმ მწვავე კლასობრივი და იდეოლოგიური ბრძოლებისა, რომელნიც აღელვებდნენ მათ წარმომშობ ეპოქებს.

მხატვრული ღირებულების თვალსაზრისით ეს წიგნები ერთნაირი არ არიან, მათი დიდი ნაწილი «ლიტერატურის», როგორც მხატვრული შემოქმედების, გარეშე დგას, მაგრამ არის მათ შორის ისეთებიც, რომელნიც პოეზიის ნამდვილ ნიმუშებს შეიცავენ. ამ მხრივ უფრო საინტერესოა კრებული ლირიკული ლექსებ-ფსალმუნებისა, რომელნიც ებრაელთა მეფის დავითის სახელს ატარებს («დავითნი»), და წიგნი «ქება-ქებათაჲ», ეს ნამდვილი ჰიმნი ქალისა და ვაჟის სიყვარულისა. ლიტერატურის ისტორიაში, როგორც ყველგან საერთოდ, ისე ჩვენშიც, ბიბლიის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. მან მისცა ძველ სასულიერო მწერლობას ნიმუშები ლიტერატურული ჟანრებისა, პოეტური ფორმისა, მხატვრული გემოვნებისა და ჩამოქნილი, დახვეწილი პროზაული ენისა. ძველი მწიგნობრები ბიბლიაში ეცნობოდნენ ლიტერატურული სიტყვის ხერხებსა და შემოქმედების ტექნიკას, რომელიც ასე მნიშვნელოვანი იყო ორიგინალური საქმიანობის განვითარებისათვის. ისინი ცალი თვალთ იყურებოდნენ ბიბლიაში, სადაც პოულობდნენ საჭირო ნიმუშებს, მათ მეხსიერებაში ინახება ძველისა და ახალი აღთქმის ისტორიის სახეები, მათ მტკიცედ ახსოვთ ციტატები «საღვთო წიგნებისა», მათი შედარებანი და სტილისტიკური ფორმულები. ბიბლიური წიგნები იძლეოდა სიუჟეტებს არა მარტო ძველი, არამედ ახალი დროის ლიტერატურისათვისაც¹.

¹ შვალ. К. Кекелидзе, Конспектный курс истории древне-грузинской литературы, 1939 г., стр. 12.

2. აპოკრიფები

წარმოშობა აპოკრიფული მწერლობისა. ინდექსი ქართული აპოკრიფების მეთავე საუკუნიდან. მისი განვითარება შემდეგ საუკუნეებში. (ძველი ალექსის აპოკრიფები ქართულად: ადამის წიგნი და ეგრეთ წოდებული ნებრთის წიგნი. ახალი ალექსის აპოკრიფები: ლეთისმშობლისა და იესო ქრისტეს შესახებ; მოციქულთა აქტები: იოანესი, პეტრესი, თომასი, ანდრიასი, პავლესი, იაკობისი, მარკოზისი, ტიმოთესი. /აპოკრიფული ცხოვრება-მარტვილობანი. აპოკრიფული მარგალიტი. აპოკრიფული ელემენტები ევქოლოგიონში.

ბიბლიის და ბეჭდილსა და დაუბეჭდველ, ესე იგი კანონიკურსა და არაკანონიკურს. წიგნებთან დაკავშირებულია ეგრეთ წოდებული აპოკრიფები. ბიბლიაში ბევრი ამბავი და მოთხრობა ამა თუ იმ პირის შესახებ მხოლოდ აღნიშნულია, ასე ვთქვათ, დაწყებულია, და დამთავრებული არაა—ეს გარემოება საღმრთო წერილის წიგნების მკითხველებს ცნობისმოყვარეობას უღვიძებდა, მათში იწვევდა სურვილს — ამოვსებული ყოფილიყო როგორმე ბიბლიაში ის ცარიელი ადგილები, რომელიც მათ ცნობისმოყვარეობას ასე აღიზიანებდა. მაგალითად, თუ ავიღებთ იესო ქრისტეს ცხოვრებას, 12 წლიდან მოყოლებული 30 წლამდე, როდესაც ის ნათლისღების შემდეგ, საზოგადოებრივ ასპარეზზე გამოვიდა, მის შესახებ არაფერი არ ვიცით სახარებიდან. მორწმუნეთა შორის იმთავითვე აღმოჩენილან ისეთები, რომელთაც მოუსურვებიათ ფარდის ახდა ამ საიდუმლოებით მოცული პერიოდისათვის და, ვინაიდან სხვა არავითარი წყარო მათ არა ჰქონდათ, საკუთარი ფანტაზიის წყალობით შეუთხზავთ ქრისტეს ბავშვობის თავგადასავალი.

ამ გზით წარმოიშვა განსაკუთრებული დარგი მწერლობისა, რომელსაც აპოკრიფული მწერლობა ეწოდება და რომელიც თავისებური პროტესტია ფეოდალური საზოგადოებრიობის გარკვეული ფენებისა, ოფიციალურ-ეკლესიური ტრადიციების წინააღმდეგ მიმართული. ეს დარგი ყველაზე უფრო განვი-

თარდა მწვალებელთა სკოლებში; მწვალებლებმა აპოკრიფულ ნიადაგზე შექმნეს თავისებური რომანები და მოთხრობები, ადვილად საკითხავი და საინტერესო მათი «მასობრივი» და «ხალხური» ხასიათის გამო. ამ რომანებსა და მოთხრობებში, რომლებშიაც მოცემულია ფანტასტიკური, მიმზიდველი პოეტური სურათები, მათ შეიტანეს თავიანთი ტენდენციები, აზრები და თეორიები. ვინაიდან ასეთ საინტერესო წიგნებს მკითხველები ხარბად ეწაფებოდნენ, მწვალებელთა რელიგიური და სოციალურა აზრები ადვილად ვრცელდებოდა საზოგადოებაში. ამას ყურადღება მიაქციეს თავის დროზე ეკლესიის ოფიციალურმა წარმომადგენლებმა, რომელთაც მორწმუნეებს აუკრძალეს ასეთი წიგნების კითხვა. რადგანაც ყველას არ შეეძლო ადვილად გაერჩია აპოკრიფული წიგნი ნამდვილისაგან, ბევრმა არ იცოდა რომელი წიგნია აპოკრიფული და რომელი არა, ეკლესია დროგამოშვებით აქვეყნებდა მორწმუნეთა და მკითხველთა საყურადღებოდ აპოკრიფული წიგნების ინდექსს ან ნუსხას.

თვით სიტყვა აპოკრიფი წარმოდგება ბერძნული ἀποκρυφει-გან, რაც დაფარულს, საიდუმლოს ნიშნავს (მარკ. IV, 22, ლუკ. VIII, 17, კოლ. II, 3). ღვთისმშობლის შესახებ აპოკრიფში, რომელიც ქართულად ექვთიმე ათონელს უთარგმნია, ავტორი ამბობს, რომ ამ წიგნში მე ცოტა რამეს შემოვიტან იესო ქრისტეს ცხოვრების შესახებაც «წმიდათა მახარებელთა და მოციქულთაგან, მერმე წმიდათა და ღმერთშემოსილთა მამათაგან... და რავდენიმე დაფარულთა წერილთაგან თუ ვთქუათ, იგიცა ქეშმარიტ და უცთომელ არს. რომელი... მამათა შეიწყნარეს და დაამტკიცეს, რამეთუ ესრეთ იტყვს ნეტარი გრიგოლ ნოსელი: ესრეთ აღმომიკითხავს წიგნსა შინა დაფარულსა, ვითომედ წარჩინებულ იყო მოქალაქობასა მას შინა რჩულისასა და სახელოვან ქველის საქმითა მამამ ყოვლადწმიდისა ქალწულისა მარიამისი»¹. მეორე აპოკრიფის ბოლოში, რომელსაც ეწოდება «საკითხავი ადამ და ევასი სამოთხით გამოსლვისაჲ», ჩვენ ვკითხულობთ ქართველი მთარგმნელის შემდეგ მინაწერს: «ამას წიგნსა ეწოდების ბერძულად აპოკრიფი, რომელ არს სამოდღუროთა კითხვაჲ და არა ყოვლისა ერისა საამჯნო ყოფამ, უცებთა და უმეცართა, არამედ მეცნიერთა, ვითარცა რჯულისა განონი»². ამ ამონაწერებიდან ჩანს, რომ ქართულად აღნიშნული დარგის მწერლობას ეწოდებოდა ან აპოკრიფი, რაც ბერძნული სიტყვის ქართული გამოთქმაა, ანდა, თარგმნით — დაფარული წიგნი, რომ ეს წიგნები, ქართველთა შეგნებით, არ ყოფილა დანიშნული საჯარო საკითხავად, ყველა უმეცართა და შეუგნებელთათვის, არამედ მოძღვართათვის, ესე იგი იმათთვის, ვისაც შეეძლო მათი ჯეროვნად გაგება, მოხმარება და სხვათათვის გადაცემა. ამათ გვერდით ცნობილი იყო მეორე კატეგორია არაკანონიკური თხზულებებისა. რომელთაც, მათი ზღაპრული, ლეგენდური ხასიათის გამო, ექვთიმე ათონელის ტერმინოლოგიით, «ნატყუარნი» ეწოდებოდა. ბოლოს და ბოლოს ამათაც აპოკრიფთა ინდექსში ათავსებდნენ.

აპოკრიფები ორგვარიი: ძველისა და ბხალი აღთქმისა, იმისდა მიხედვით—

¹ A 40, ფურც. 5a. b.

² A 153, გვ. 54.

ეკუთვნის ის ძველი თუ ახალი აღთქმის ავტორს, ანდა ძველი თუ ახალი აღთქმის ამბებს გადმოგვცემს. აპოკრიფული წიგნები და აღგილები მოიძებნება ჯერ კიდევ ბიბლიაში. დონ ბრუნო ეულ ლაკომბი თვლის ძველი აღთქმიდან 115 აპოკრიფს, ხოლო ახლიდან — 99. ძველი აღთქმიდან აპოკრიფულად მიჩნეულია: მესამე და მეოთხე წიგნი ეზდრასი, მესამე და მეოთხე წიგნი მაკაბელოთა, წიგნი ენუქისა, სოლომონის ფსალმუნები, იუბილეთა წიგნი, ანდერძი ათორმეტთა მამათმთავართა, ხილვა ისაიასი და სიბილას წიგნები. ახალი აღთქმის წიგნები ბევრია და იყოფა ოთხ კლასად: სახარებანი, საქმე მოციქულთა, ეპისტოლენი და აპოკალიპსები. ამათ გარდა, წმიდათა ცხოვრებიდან დაწერილა და შენახულა ბევრი აპოკრიფული თხზულება და თქმულება, რომლებშიაც ამა თუ იმ წმიდანის შესახებ ისეთი დაუჯერებელი ამბებია გადმოცემული, რომ ადამიანს ნამდვილ ზღაპარს მოაგონებს. ზოგიერთი აპოკრიფული ამბავი და ცნობა შემოდირდა ჩვენში პილიგრიმთა და მოგზაურთა მეშვეობით. მაგალითად, ასეთი ცნობები საკმაოდ ფართო საზომით გვხვდება ჩვენ ტიპოთე გაბაშვილისა და იონა გედევანიშვილის «მიმოხილვა-მოგზაურობაში».

მომეტებული ნაწილი ქართულ ენაზე შენახული აპოკრიფებისა, როგორც დოკუმენტებიდანა ჩანს, შემოსულა ჩვენს მწერლობაში მისი ისტორიის პირველ პერიოდში. ასე რომ, უკვე მეათე საუკუნემდე ჩვენ საკმაოდ მდიდარი აპოკრიფული მწერლობა გვქონია.

მეათე საუკუნის გასულს ეს დარგი მწერლობისა ქართველებს თეორიულად, მეცნიერულადაც კი აინტერესებდა. ამის დამამტკიცებელია, სხვათა შორის, ის პასუხი, რომელიც ექვთიმე ათონელს მიუცია ერთ-ერთი პირის შეკითხვაზე ათონიდან საქართველოში. ეს დოკუმენტი გამოსცა პირველად მ. ს. ა. ბ. ნ. ი. ნ. მ. ა. შემდეგი სათაურით: «თქმული წმიდისა მამისა ჩუენისა ევთიმისი მთაწმიდელისა... ესე მცირედი კითხვა-მიგებაჲ მოსცა თევდორე ხუცესსა საბაწმიდელსა, რომელ იყო იგიცა მღუდელი კეთილი ქართველივე»¹. ეს დოკუმენტი, საბინინის რედაქციით, ჩვენ ვიცით ხელნაწ. ინსტიტ. ორ სხვა ხელნაწერში (ფონდი A): ერთი XVI ს. № 450, მეორე—XIX ს. № 381. უკანასკნელს ბოლოში შენიშვნა აქვს: «ესე კითხვა-მიგებაჲ წმიდისა მამისა ევთიმე ქართველისაგან ნათქუამი რუსეთში ენახა იერომონახს ტარასი აღექსიევეს ერთს ძველს ჭელნაწერ კურთხევანში, რომელიც ყოფილიყო რუისის ღვთაების ეკლესიისა ავალიშვილის მროვლისაგან დაგდებული და მეფეს არჩილს გადაჰყოლოდა რუსეთს და იქილამ გადმოეწერა»². მეორე რედაქცია ამ დოკუმენტისა, რომელიც პირველად ხელში ჰქონია განსვენებულ დ. ბ. ა. ქ. რ. ა. მ. და დაწერილია ტყავზე მეცამეტე საუკუნეში, გამოსცა თ. კ. ო. რ. დ. ა. ნ. ა. მ.³ ამ ორ რედაქციას შორის თვალსაჩინო განსხვავებაა როგორც შინაარსის, ისე ადრესატის სახელის მხრივ. ეს ადრესატი, საბინინის რედაქციით,

¹ «საქართვ. სამოთხე», გვ. 432 — 436.

² К. Кекелидзе, Древнегрузинский Архивератикон, стр. VI, прим. I.

³ «საქართველოს ისტორია», გვ. 134, შენ. 1.

⁴ «ქრონიკები», II, 82 — 83.

არის ხუცესი ან მღვდელი თეოდორე საბაწმიდელი¹, ბაქრაძე-ჟორდანიას რედაქციით კი — «დიდი ბერი გიორგი». უკანასკნელი უფრო უნდა შეესაბამებოდეს სინამდვილეს და, თუ მხედველობაში მივიღებთ სიტყვებს: «მოეწერა მუნიო (ესე იგი ჭყონდიდით) სტეფანე ეპისკოპოსსა, ჭყონდიდელსა», გიორგი ბერი უნდა იყოს, როგორც ჟორდანია სამართლიანად ფიქრობს, გიორგი ჭყონდიდელი. ამ გიორგის, მაშასადამე, ჭყონდიდიდან ათონზე წერილი მიუწერია ექვთიმესათვის და უთხოვნია განმარტება, რასაკვირველია, ბერძნული პრაქტიკის მიხედვით, ზოგიერთი საცილობელი და საკამათო ლიტურგიკული და სამონასტრო-დისციპლინარული საკითხისა, რომელიც, ჩანს, მაშინ საქართველოში გაუგებრობას იწვევდა. ეს მომხდარა, როგორც დოკუმენტიდან ჩანს, იოანე ათონელის გარდაცვალებიდან, ესე იგი 1005 წლიდან, «შემდგომად მრავლისა ჟამისა», მაშასადამე, მეოთხთმეტე საუკუნის პირველ მეოთხედში. ექვთიმეს თავის მოვალეობად ჩაუთვლია პასუხი გაეცა ამ შეკითხვაზე. საბინინის რედაქციაში ეს დოკუმენტი მოყვანილია კითხვა-მიგების სახით, ესე იგი ჯერ მოყვანილია გიორგის კითხვა, მერე ექვთიმეს პასუხი, ბაქრაძე-ჟორდანიას რედაქციაში კი — მართო ექვთიმეს საპასუხო წერილია. გიორგი, პირველ ყოვლისა, ექვთიმეს აძლევს სწორედ იმ ისტორიულ-ლიტერატურულ შეკითხვას. რომელიც ამჟამად ჩვენ გვაინტერესებს. ის სწერს: «გვედრები შენ, ღმერთშემოსილო მამაო, მაუწყე — თუ რომელნი წიგნნი არიან, რომელთა იგი წმიდაა კათოლიკე ეკლესიამ არა შეიწყნარებს». აი, პასუხი ექვთიმესი, რომელსაც ჩვენ ორივე რედაქციით მოვიყვანთ:

ბაქრაძე-ჟორდანია

წიგნნი, რომელთა კათოლიკე ეკლესიამ არა შეიწყნარებს, არიან ყოველნი, რომელნი მწვალებელთა მიერ აღიწერნეს: ორიგენე მწვალებელსა მრავალნი წიგნება აღუწერია და არა შესაწყნარებელ არს. და ყუალად ესევეი პამფილელისა წიგნი არს, თრაველთა რაითაჲ საქმეთა და თხრობათა წარმოიტყვის თვთოსაბეთა, რომელ მრაველთა ფილოსოფოსობითა დაწერილ არს იგი, არამედ წვალებანი მრავალნი ჩაურთავნ მასეუ და ამისთვის არ შეიწყნარებს ეკლესიამ; იგი ქართულად ვისმე უთარგმნია, და უწინარეს მრავლისა ჟამისა, სიცოცხლესა ნეტარისა მამისა ჩუებისა იოანესსა, მოეწერა ქართლით სტეფანეს, ეპისკოპოსსა ჭყონდიდისასა, და ეკითხა ვითარმედ შესაწყნარებელ არსა კითხვამ წიგნისა ამის ასუ თუ არა? ხოლო ჩუენ მოუწერეთ მას ვითარმედ არა შესაწყნარებელ არს, მაგრა კარგნიცა საქმენი მრავალნი სწერიან, გარნა ღუარძლნიცა წვალებასა თანა შთაურთავს და მით უბმარ არს იგი. და ვითარმედ ანტიოქიისა მოქცევაჲ არა შესაწყნარებელ არს, კუ-

საბინინი

წიგნნი, რომელთა ეკლესიამ არა შეიწყნარებს, არიან ყოველნი, რომელნი მწვალებელთა მიერ დაიწერნეს.

ორიგენეს მწვალებელსა მრავალი წიგნი დაეწერა და არა შეიწყნარებს ეკლესიამ.

«ესევეი პამფილი» წიგნი არის და მრავალთა საქმეთა წარმოიტყვის და თხრობათა თვთოსაბეთა, ფილოსოფოსობითა დაწერილი, გარნა წვალებანი ჩაურთავნ ამისთვის არა შეიწყნარებს ეკლესიამ იგი ქართულად უთარგმნია და უწინარეს მრავლისა ჟამისა, სიცოცხლესავე მამისა ჩემისა, მოეწერა მუნიო სტეფანე ეპისკოპოსსა და ეკითხა, თუ შესაწყნარებელ არს? კარგაცა მრავალი სწერია, გარნა ღუარძლიცა მრავალი ჩაურთავს და მით უბმარ არს.

«ანტიოქიისა მოქცევაჲ» არა შესაწყნარებელ არს. და სხვა რამე არს [რომელსა შინა სწერია] თუ «ათქმადსა სა-

¹ აქ მოხსენებული საბაწმიდის მონასტერი ყოფილა კახეთში ანავასა და კარდანიანს შუა.

მარტი ანტიოქონს მოქცევადა იგი არს, ვითარ-
ცა კლემენტის იტყვს, და აქვს ცათა შობილ-
ვად ნატყუარივე არს, და სხუად რამდენ, რომელ-
სა შინა წერილ არს თუ თელმას სახარებათა,
იგიცა უცხოვე არს ეკლესიისაგან. და წიგნი
«აბუკროფა» უცხოთა რათამე საქმეთა მეტყუე-
ლებს და ეკლესიად საბერძნეთისადა არა შეიწყ-
ნარებს. და სხუად რამდენ არს «ადამის ცხოვრ-
ბადა» და არცა მას შიითუალავს ეკლესიად, და
ვითარმედ სხუად არს წიგნი «სიყრმე უფლისადა»¹
და არცა იგი შესაწყნარებელ არს. და ამოციქულ-
თა ცხოვრებანი რომელნიმე გარყუნილ არიან
მწვალებელთაგან: წმიდისა მათე მახარებლისადა
და წმიდისა ანდრიასის. კუალად წმიდისა გიორგისა
არს წამებადა უცხო და უცხონი რამდენი საქ-
მეხი სწერიან, რომელსა «დადიანესა» ეწოდე-
ბის, ხოლო წამებადა ქრისტეანთი წმიდისა გიორგისა,
რომელი ეკლესიათა შინა იკითხებებს, იგი
არს, რომელი დეოკლიტიანეს მიერ იწამა. და
წმიდისა «კვიციეს წამებადა», ვითარმედ სხუათა
ვიეთმე დასწერეს წამებადა კვიციესი, უცხოდა
სჯულისაგან ქრისტეანეთასა. და სხუანი რომელი
ესევითარნიმე ნატყუარნი, მრავალ არიან სახელე-
ბი მათნი, არა საქმარ არს ესევითარი. აწ რომე-
ლიმე სხუათა მწვალებელთა დაუწერია და თვთ-
ვე საცნაურ არს. ხოლო ესე ამოციქულთადა და
მონაშეთადა მას დაწვეულსა ივლიანეს, ვითარცა
იყო მტერი უფლისა და ყოველთა წმიდათა, მან
გარყუნა, რათამცა ნაცილად შეკაცებნეს ყო-
ველნი და არამცა ვის სარწმუნო უჩნდა წამებადა
წმიდათა მოციქულთადა გინა თუ მონაშეთადა, არა-
მედ უფალმან ჩუენმან იესო ქრისტემან სახელა
მისი აქოცა: ხოლო წმიდათა საქსენებელი. ვი-
თარცა მზე, გამოაბრწყინვა ყოველსა სოფელსა
შინა, რომელთა თანა არსმცა ნაწილი და სამკვ-
დრებელი შენი და ჩუენი, წმიდათ მამათ.

ხარებადა, იგიცა უცხო არს. წიგნი, რომ-
ელსა «აბუკროფა» ჰქვან, ვაკონებ თუ
წვალებდა ცხადი რამდენ სწერია, გარნა
უცხოთა რათმე საქმეთა მეტყუელ არს
და ეკლესიად საბერძნეთისადა არა შეიწყ-
ნარებს. და სხუად რამდენ არს «დადიანეს
ცხოვრებადა» და არცა მას შეიწყნარებდა.
და სხუად არს წიგნი «სიყრმე უფლისადა»¹
და არცა მას შეიწყნარებს, და «ამოცი-
ქულთა ცხოვრებანი» ზოგნი ვანწყუნილ-
ნი არიან მწვალებელთაგან: წმიდისა მათ-
თე მახარებლისა სხუად რამდენ არს და
წმიდისა ანდრიასის, წმიდისა «კვიციესის»
არს წამებადა ქრისტეანთი, რომელი ეკლესი-
ათა შინა იკითხებებს, და კუალად
სხუად რამდენ არს უცხოდა და უცხონი
რამდენ საქმეხი სწერიან და არა შესაწყნარ-
ებელ არს. და წმიდისა «კვიციეს წამე-
ბასადა» სწერია, ვითარმედ სხუად ვიეთმე
დაწერეს წამებადა, უცხოდა ქრისტეანეთა
წესისაგან, და სხუანი ესევითარნი რამდენ
ნატყუარნი, ზოგისა სახელები არა ვიცი.
აწ ესევითარნიმე, რომელი სხუათა მწვა-
ლებელთა დაუწერია, იგი თვთ სცნან,
რამ არიან. ესე კელა ამოციქულთადა
და მონაშეთადა მას წყველსა ივლიანეს,
განხარებით განუწყუნიან, რათამცა ყო-
ველი ნაცილად შეკაცებნეს და აღ-
რამცა სარწმუნო უჩნდეს წამებანი წმი-
დათანი, გინა მოციქულთანი. გარნა
უფალმან მისი საქსენებელი აღმოცა
და წმიდათა სახელნი ბრწყინავენ, ვი-
თარცა მზე.

ამ დოკუმენტში დასაბუთებულია 11 თხზულება, რომელთაც, ექვთიმეს
სიტყვით, ეკლესია არ შეიწყნარებს. ესენია: 1) ორიგენის და 2) ევსევი პამფი-
ლის ან პამფილელის თხზულებანი; ესენი სიაში მოყოლილა როგორც მწვალე-
ლობის დეარძლით აღსავსენი. მართლაც, ძველ საეკლესიო მწერლობაში, მაგილ-
თად, ეგრეთ წოდებულ გელასი პაპის დეკრეტალებში, აპოკრიფულ წიგნებად

¹ სინას შთის ხელნაწერში № 68 (ფ. 40) ვკითხულობთ: რამეთუ წიგნი იგი, რომელ იტყუ-
მას სიყრმე ქრისტესისა არა შესაწყნარებელ არს, არამედ უცხო არს კათოლიკე ეკლესიისა და წი-
ნაომდგომი წმიდათა მახარებელთა მიერ თქმულისა და მხარხალ ქრისტეანთისა. უაღრესთა ვი-
ეთმე და მგზღავრეთა მიერ აღწერილი» (H. M a p p, Описание рукоп. рукоп. Синайского
монастыря, стр. 173).

მიჩნეულია მწვალებელთა თხზულებანიც¹; 3) ანტიოქიის მოქცევა; 4) პავლეს ცათა მოხილვამ, რომელსაც ბაქრადე-ქორდანიას რედაქცია არ იხსენიებს, შეიძლება იქ გადამწერლის მიერ იყოს გამოტოვებული; 5) თომას სახარება; 6) წიგნი აბოკროფა ანუ აბუკოროფა, რომელიც «უცხოთა საქმეთა მეტყუელ არს». რა წიგნი უნდა იყოს ეს წიგნი, წარმოადგენდა ის სხვადასხვა აპოკრიფის კრებულს, თუ აქ იგულისხმება ერთი რომელიმე აპოკრიფი? «აბოკროფა», «აბუკოროფა» ამ კითხვა-პიკებისა, «აბუკოროფა» ადამის წიგნისა (ფონდი A 153, გვ. 54), «აბოკოროფა» ანდრია სალოსის ცხოვრებისა, «აპოკროფა» 1810 წლის კატალოგისა (№ 155) ერთი და იგივე ტერმინია, რომელშიაც იმალება ბერძნული სიტყვა *ἀποκρυφισ*. აკად. ნ. შარი სამართლიანად უნდა ფიქრობდეს, როდესაც ამბობს, რომ ამ შემთხვევაში ჩვენ საქმე გვაქვს ერთ-ერთი აპოკრიფული წიგნის სპეციალურ სახელწოდებასთან². ეს აპოკრიფი, რომელმაც სახელი მისცა მთელ წიგნს, უნდა იყოს კარგად ცნობილი საეკლესიო მწერლობის ისტორიაში «ცხოვრება ანდრია სალოსისა»³, რომელსაც A ფონდის ხელნ. № 311-ში შემდეგი შენიშვნა აქვს: «ამა წიგნსა ეწოდების ბერძნულად აბოკროფა», არა იმიტომ, რომ მას ხელნაწერში ეწოდება «აბოკოროფა»⁴, ასეთი სახელი სხვა აპოკრიფებსაც ეწოდება, არამედ შემდეგი მოსაზრებით: ანდრია სალოსა იყო მოღვაწე X საუკუნისა, გარდაიცვალა ის 929 — 960 წლებში. მისი ცხოვრება დაუწერია მეათე საუკუნის გასულს მის მოწაფეს ნიკოლოს ხუცესს, მაგრამ მას ის არ გამოუქვეყნებია. მის შემდეგ ეს ნაშრომი ხელში ჩავარდნია ვიღაც უცნობს, რომელსაც შიგ შეუტანია ბევრი აპოკრიფული ელემენტი. ასე რომ, ნიკოდიმე მთაწმიდელი თავის თხზულებაში ს ვ ნ ა ქ ს ა რ ი ს ტ ი, 28 მათის ქვეშ, პირდაპირ შენიშნავს, რომ ამ ცხოვრებაში ბევრი რამ ძნელად მისაღებიაო (მაჲ აქ ძნელაჲ). მართლაც, აქ ჩვენ გვაქვს ვრცელი აღწერილობა სამოთხისა სხვადასხვა გრძნობადი სურათით, აგრეთვე წინასწარმეტყველება ქვეყნის აღსასრულის შესახებ, რომელიც მოგვაგონებს მეთოდი პატრელისა⁵ და დანიელ წინასწარმეტყველის ხილვას. ანდრიას სწამს, რომ ენუქი, ილია და იოანე ღვთისმეტყველი არ მომკვდარან, ისინი ჯერ კიდევ ქვეყნად იმყოფებიან და მეორედ მოსვლის წინ გამოჩნდებიანო. აგრეთვე ისიც, რომ კონსტანტინოპოლის მტრები ვერ აიღებენ, ქვეყანა იარსებებს მხოლოდ 7000 წ. და სხვა ამგვარი რამ⁶. სწო-

¹ Thiel, Epist. Rom. Pont. l. I, p. 461—469; Mansi, Conc. ant. 494, t. VIII col. 162—172.

² Н. Марр, Армяно-грузинские материалы для истории душеполезной повести о Варлааме и Иоасафе, «Зап. Восточ. Отдел. Русского Археол. Общ.», т. XI, стр. 53, прим. I.

³ A 311, 794, 832; იერუს. ხელნ. № 26; S 244, 1117, 1498, 3635, 3636 და სხვ.

⁴ Проф. Л. Меликсет-Бегов. К вопросу о Феодоре Абукуре в древне-грузин. литературе, «Известия» КИАИ, IV, 50.

⁵ აქვე შენიშნავთ, რომ მეთოდი პატრელის ან ოლიმპელის აპოკრიფულ-ესკატალოგიურ თხზულებას ქართველები X—XI საუკ. იცნობდნენ, თუ უფრო ადრე არ ც. კვეციანიძე ღვინტი შრომელის ლიტერატორული წყაროები. «თბილ. უნივერსიტის მოამბე», III, 51—52).

⁶ Арх. Сергей, Святой Андрей Христа ради юродивый и праздник Покрова пресвятыя Богородицы, «Странник», 1898 г., Сентябрь, стр. 28—32.

რედ იმ დროს, როდესაც ექვთიმე თავის საპასუხო წერილს სწერდა ქართველ ადრესატს, ბიზანტიაში დიდი მითქმა-მოთქმა იყო ამ წიგნის შესახებ და ამ მითქმა-მოთქმის უშუალო ზეგავლენით ის აუცილობლივ მოიხსენიებდა აღნიშნულ თხზულებასაც, რომელიც ქართულადაც უთარგმნიათ, და უთარგმნიათ, სტილის მიხედვით, იმავე ათონის ლიტერატურულ სკოლაში ექვთიმეს სიცოცხლეშივე. ეს იქიდან ჩანს, რომ პელქისედეკ კათოლიკოსი თავის 1040 წლის სიგელში იმ წიგნთა შორის, რომელნიც მას მცხეთისათვის შეუწირავს, სხვათა შორის, ანდრია სალოსის წიგნსაც აღნიშნავს ¹. 7) ადამის ცხოვრება; 8) სიყრმე უფლისა; 9) მოციქულთა ცხოვრებანი, სახელდობრ: მათე მახარებლისა და ანდრიასი. 10) წამება წმიდისა გიორგისი, რომელსაც, საბინინის რედაქციით, დადიანე სი ეწოდების. 11) წამება წმიდისა კვირიკესი. აქ ჩამოთვლილ აპოკრიფთაგან ზოგი უკვე ექვთიმეს დროსვე ყოფილა ქართულად ნათარგმნი, როგორც, მაგალითად, ევსევი პამფილის თხზულებანი, რომელთა შესახებ სტეფანე ჭყონდიდელს, ჩვენი გამოკვლევით, სანანოაძეს, ცნობილ მთარგმნელსა და პიმნოგრაფს ², ჯერ კიდევ იოანე ათონელის დროს პქონია მთაწმიდელლებთან მიწერ-მოწერა, ზოგი კი არა; მაგალითად, მის შემდეგაა ნათარგმნი წმიდა გიორგის წამება, რომელსაც «დადიანესი» ეწოდება. მაშასადამე, არც გიორგი ჭყონდიდელს, როდესაც ის ექვთიმეს შეკითხვას აძლევდა, არც ექვთიმეს, როდესაც პასუხს ამზადებდა, მხედველობაში არ პქონიათ ქართულ ენაზე არსებულ აპოკრიფთა სია, იმათ სურდათ გაერკვიათ — რა წიგნებს არ იწყნარებს კათოლიკე, ან უფრო კონკრეტულად, ბიზანტიის ეკლესია. ბერძნული დედანი ექვთიმეს ინდექსისა, როგორც ჩანს, მონათესავე ყოფილა პაპი გელასის ინდექსის დედნისა ³.

ქართული აპოკრიფული მწერლობის განვითარება პირველ პერიოდში არ დამთავრებულა; მიუხედავად იმ კრიტიკული ნაკადისა, რომელსაც გზა გაუკაფა ამ დარგში ექვთიმეს ზემომოყვანილმა პასუხმა, აპოკრიფები მეთავე საუკუნის შემდეგაც ითარგმნება ჩვენში.

საკვირველი ისაა, რომ ექვთიმე ათონელს, რომელიც სხვებს აფრთხილებდა, თვითონ შესამჩნევი ყალი დაუტოვებია აპოკრიფული ლიტერატურის განვითარებაში ქართულ ენაზე მის მოღვაწეობას ამ მხრივ ჩვენ უკვე შევხებთ თავის ალაგას, სადაც აღვხიძნეთ ექვსამდე აპოკრიფი, ექვთიმეს მიერ გადმოთარგმნილი. უთარგმნია ორიოდე აპოკრიფი. აგრეთვე გიორგი მთაწმიდელსაც, როგორც ზემოთ დავინახეთ. უთარგმნიათ აპოკრიფები მეთორბეტე საუკუნეშიც. მაგალითად, პეტრიწონის ლიტერატურული სკოლის ერთ-ერთ მიმდევართაგანს გადმოუთარგმნია წმ. გიორგის ცხოვრება, დადიანე სი სახელით ცნობილი, რომელიც მოთავსებულია გელათის მეტაფრასულ კრებულში (№ 7, ფ. 320 — 340). ის აპოკრიფები, რომლებიც თავდაპირველად ლიტერატურული გზით წარმოიშვა, შემდეგ დროში, განსაკუთრებით საშუალო საუკუნეებში. ზეპირგადმოცემასა და თქმულებაში თავის პირვანდელ სახეს კარგავენ და მრავალი ვარი-

¹ თ. ჟორდანიას, ქრონიკები, I, 183.

² «Monumenta hagiographica Georgiae», t. I, p. XIII—XIV.

³ Richter, Corpus jur. canonici, Lipsiae, 1836.

ციით ვრცელდებიან; ბოლოს ეს ვარიაციებიც ჩაიწერა. XVIII — XIX საუკუნეებში სომხური ენიდან ქართულად უთარგმნიათ მრავალი აპოკრიფული ვარიანტი ძველ და ახალი აღთქმის საუქეტებისა, მაგალითად, კაენის მიერ აბელის მოკვლა, სეითას შობა, ნოეს კიდობნის ამენება, წარღვნა, სოლომონ მეფე, აბრამიანი და სხვ. ამ მხრივ ცნობილია, მაგალითად, დოსითეოს ნეკრესელი, რომელსაც სომხურიდან უთარგმნია «სიყრმე უფლისა»¹. ახლა ჩვენ შევეუბნებით იმის მიმოხილვას, თუ რა აპოკრიფები ყოფილა ქართულად ნათარგმნი.

ბიბლიური წიგნებიდან, რომელნიც აპოკრიფებად არიან ცნობილი, მაკაბელთა წიგნები, საფუძრებელია, ქართულად არასდროს ყოფილა თარგმნილი, ვინაიდან მოსკოვის ბიბლიის გამომცემელნი იძულებული იყვნენ თვით კანონიკური წიგნი მაკაბელთა სლავური ენიდან უთარგმნათ. რაც შეეხება ეზდრას მესამე და მეოთხე წიგნს, რომელთაგან პირველი დაწერილია ქრისტეს დაბადებამდე მეორე საუკუნეში, ხოლო მეორე — ქრისტეს შემდეგ მეოთხეში, — იმათ ჩვენ ვხვდებით ჯერ კიდევ «იერუსალიმის წინასწარმეტყველთა» კრებულში და ზერე ათონის 978 წლის ბიბლიაში «წიგნი ეზდრა სალათიელისა»-ს სათაურით. ეს წიგნი, ნ. შაროშ აზრით, რომელსაც ის გადმოუწერია და შეუსწავლია, ნათარგმნია სომხური ენიდან არაუგვიანეს მეშვიდე საუკუნისა².

ძველი აღთქმის აპოკრიფთაგან ჩვენამდე შენახულა «სამოთხავი ადამ და ევასი სამოთხით გამოსულისაჲ», რომელიც იწყება ასე: «და იყო — გამოვიდა ადამ და ევა, ცოლი მისი, სამოთხით გამოვიდეს, სამოთხის აღმოსავლეთით კერძო ქმნა ადამ ტალავარი საყუდელად თვისა»³. აქ ჩვენ საქმე გვაქვს იმ აპოკრიფთან, რომელიც ცნობილია «ადამის წიგნის» ან «ადამის ცხოვრებას» სახელით და რომელიც გადმოგვცემს ადამისა და ევას შეცოდების შემდეგ სამოთხიდან გამოძევებას, შვილების გაჩენას, კაენის მიერ აბელის მოკვლას, ადამის სიკვდილსა და დასაფლავებას. დედანი ამ აპოკრიფისა, რომელსაც ბერძნულად ეწოდება: Ἡ ἀποκρυφή τοῦ ἀδάμ καὶ τῆς ἑβῆς, ἢ τῆς ἐπιπέρας ἀδάμ⁴ სხვადასხვა ვარიაციით წარმოდგენილია მრავალი ერის საქრისტიანო მწერლობაში. მაგალითად, ლათინურში⁵, ძველ სლავურსა⁶ და სომხურში⁷. გერმანული

¹ А. Х а х а н о в, Очерки по истории грузинской словесности, вып. I, стр. 165 — 181; вып. III, стр. 396—420.

² «Предварительный отчет о работах на Синае и в Иерусалиме...», стр. 14—15, გამოცემული და შესწავლილია ის პროფ. R. Blake - ს მიერ: The Georgian Version of Fourth Esdras from the Jerusalem Manuscript («Harvard Theological Review», XIX, 4, 1926) და The Georgian Text of Fourth Esdras from the Athos MS, («Harv. Theolog. Rev.», XXII, 1, 1929).

³ A 153. 1 — 54; ს. ყუბანელი შვილი, ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია, I, გვ. 3 — 13.

⁴ Tischendorf, Theologische Studien und Kritiken, 1851, I, 432—439.

⁵ W. Meyer, Abhan. d. bayr. Ak. d. Wissen. philol. philos. Kl. XIV, 3, 1675, 185 ff.

⁶ Jagie, Denkschr. d. Wien. Ak. d. Wissen., phil.-hist. Kl. XIII, 1893 I, ff. Н. Тихонравов, Памятники отечественной русской литературы, I, 1—15, 298—304.

⁷ Conybeare, Jewish Quart. Rev., VII, 1895, 2, 6 ff.

თარგმანი ამ რეცენზიებისა გამოსცა პროფ. Kautzsch-მა¹. ქართული თარგმანი წარმოადგენს შეზავებულ რედაქციას, რომელსაც საფუძვლად უდევს ტიშენდორფის ბერძნული და მეიერიუს ლათინური რეცენზია, თავში ის მისდევს, თითქმის სიტყვასიტყვით, ლათინური ტექსტის 1—44 §§-ს², გამოტოვებულია მხოლოდ §§ 25—29, მერე კი ბოლომდე — ბერძნულ რეცენზიას³, მხოლოდ ბოლო აპოკრიფისა, სადაც მოთხრობილია ევას აღსასრული და დასაფლავება (§§ 42 — 43), ქართულში უფრო მოკლედაა გადმოცემული, ამ აპოკრიფში ჩვენ უნდა გვქონდეს ექვთიმე ათონელის მიერ დასახელებული «ადამის ცხორება», რომელსაც, მისი სიტყვით, «ეკლესია არ შეიწყნარებს». მისი არქაიზმები გვაფიქრებინებს, რომ ის ნათარგმნია მეათე საუკუნემდე, შეიძლება სომხური ენიდანაც, ვინაიდან ზოგიერთ შემთხვევაში ის უახლოვდება სომხურ ვერსიას იმ ადგილებში, რომლებშიც ის განსხვავდება ბერძნულ-ლათინური რედაქციებისაგან. ამ აპოკრიფიდან უნდა მომდინარეობდეს ის ვერსიები კავნის მიერ აბელის მოკვლისა და სეითის შობის შესახებ თქმულებათა, რომლებიც ქართულ მწერლობაში ჩნდება XVIII—XIX საუკ.⁴

მეორე აპოკრიფი, რომელიც ქართულ მწერლობაში შენახულა და ძველი აღთქმის ამბებს ეხება, არის «თქმული წმიდისა შამისა ჩუენისა ეფრემისი, — თარგმანი დაბადებისათვის ცისა და ქუეყანისა და ადამისათვის, ვითარ მისცუალეს ვუამი მისი და დამარხეს გოლგოთას, და ცუალეზაჲ ნათესავთაჲ, ვითარ გპოეთ ნათესაობაჲ ქრისტესი კორცითა, ვითარცა წერილ არს სახარებასა ლუკას თავსა, ადამისაგან ყოველთა შამათა, ვიდრე ქრისტესამდე უფლისა და ღმრთისა ჩუენისა». ამ აპოკრიფს კავშირი აქვს ეგრეთ წოდებულ ნებროთის წიგნთან, რომლის არსებობას დაეინებით უსვამს ხაზს ზოგიერთი ჩვენი წყარო და რომელიც ჯერჯერობით არავის უნახავს⁵ და არავის წაუყითხავს, ამიტომ ამ ნაწარმოებთან ერთად განვიხილავთ. დაბადებაში იმ ადგილას, სადაც ჩამოთვლილია წარდგნის შემდეგ ნოეს შეილთა მთაშომავლობა, ნათქვამია, რომ ქამის შეილმა ხუსმა «შვა ნებროთ: ამან იწყო გპირყოფად ქუეყანასა ზედა; ესე იყო გპირი მონადირე წინაშე უფლისა ღმრთისა, ამისთვის თქუეს, რამეთუ ნებროთ გპირი მონადირე წინაშე უფლისა. და იქმნა დასაბამ მეფობისა მისისა: ბაბილეონი, ორეჭი, არქადი და ხალანი. ქუეყანა ზენაარისა. ქუეყანისა მისგან გამოვიდა ასურ და ალაშენა ნინევი და ქალაქი რომოთი და ხალანი და დასენი საშუალ ნინევისა და საშუალ ხალანისა; ესე არს ქალაქი დიდი» (შესაქმეთა, თავი X. მუხლი 8 — 12). ეს ნებროთი, რომელიც, როგორც ნათქვამიდან ჩანს, ყოფილ გპირი, მონადირე და პირველი მეფე ქვეყანაზე და რომლის სამეფო შეიცავდა

¹ Die Apokryphen und Pseudepigraphen des Alten Testaments, II, Tübingen, 1900, 509—528.

² Kautzsch, S. 512—520.

³ Tischendorf §§ 15—43.

⁴ А. Хаханов, Очерки по истории грузинской словесности, вып. I, стр. 165—170.

⁵ ის არ უნახავს არც ზ. კიკინაძეს, რომელიც ვითომცა პლ. იოსელიანს დაერწმუნებია, რომ «ნებროთიანთა მეთორმეტე საუკუნის ნახევარს უნდა იყოს დაწერილიო (ქართული მწერლობა XIII—XVI საუკ., გვ. 14). ეს საეჭვოა, სხვა არა იყოს, იმიტომ, რომ ამ წიგნს შამე მეთორმეტე საუკუნის ისტორიკოსი ასახელებს.

მთელ შუა-მდინარეთს ან მესოპოტამიას, არაიშვიათად იხსენიება სხვადასხვა ბიბლიური თქმულების ნიადაგზე აღმოცენებულ აპოკრიფებში¹. კერძოდ, ძველი ქართული მწერლობა გვამცნობს, რომ თითქოს არსებობდა საგანგებო ნებროთის წიგნი ან, მოკლედ, ნებროთიანი. ისტორიკოსი ლეონტი მროველი მეფეთა ცხოვრებაში გადმოგვცემს, რომ, როდესაც ნინომ მიუთხრა მეფე მირიანს მაცხოვრის გამოჩინება, მისი სწავლა და ცხოვრება, «მირიან მეფე განკვრდა და იწყო გამოძიებად სჯულსა ქრისტესსა და მარადის კითხავენ ჭურიყოფილსა მას აბიათარს, [მომღუარსა] ძუელთა და ახალთა წიგნთასა, და იგი აუწყებდა ყოველსა. და წიგნიცა, რომელი ჰქონდა მირიან მეფესა, ნებროთისი, მას წიგნსა შინა პოვა წერილი ესრეთ: აღშენებასა მას გოდლისასა კმა იყო ზეციით ნებროთის მიმართ, რომელი [ეტყოდა]: მე ვარ მიქაელ. რომელი დადგინებულ ვარ ღმრთისა შიერ მთავრობასა ზედა აღმოსავლისასა; განვედ ქალიქით შავით. რამეთუ ღმერთი დაჰფარავს, ხოლო უკუანასკნელთა ჟამთა მოვიდეს მეუფე იგი ცისა, რომლისა შენ გნებავს ხილვად, შეურაცხი ერსა შორს-შეურაცხსა; შიშმან მისმან განაქარენეს გემონი სოფლისანი, მეფენი დაუტეობდენ მეფობასა და ეძიებდენ სიგლახაყესა, მან ზიხილოს ჭირსა შინა და გიქნას შენ. მაშინ გულისხმა ყო მეფემან მირიან, რამეთუ ძუელნი წიგნი და ახალნი ემოწმებოდეს და ნებროთის წიგნიცა დაამტკიცებდა, და შეექმნა სურვილი ქრისტეს სჯულისაჲ»². ამავე ცნობას, მხოლოდ ნებროთის ბიოგრაფიის თანდართვით, იმეორებს ვახტანგ გორგასალიც, რომელსაც ისტორიკოსი ათქმევინებს: «მამათა ჩუენთა დაფარულად ებყრა წიგნი ესე» ნებროთისაჲ³. ასეთი წიგნი არ შენახულა არც სხვა რომელიმე ენაზე და, როგორც ირკვევა, ის არც არსებობდა. ნამდვილად ცნობას ნებროთის წიგნის შესახებ საფუძვლად დაედო ზემოდასახელებული აპოკრიფი ფსევდოეფრემისა, ეს აპოკრიფი, როგორც აკად. ივ. ჯავახიშვილმა გამოარკვია თავის დროს⁴, წარმოადგენს ასურული თხზულების. განძთა ქვაბის⁵, ერთ-ერთი რედაქციის თარგმანს. როგორც ქართულ თარგმანში, ისე ასურულ ტექსტსა და აგრეთვე ბიზანტიურ მწერლობაში ეს თხზულება ეფრემ ასურს მიეწერება, თუმცა ის ნამდვილად გა-

¹ F. Kautzsch, Die Apokryphen und Pseudepigraphen des Alten Testaments, II, S. 490.

² ქართლის ცხოვრება, მარიამ დედოფლის ვარიანტი, გვ. 86 — 87.

³ იქვე, გვ. 140 — 142. ეს ადგილები «ქართლის ცხოვრებისა» წარმოადგენს «სიბილას წინასწარმეტყველებას». რომელიც შეტანილია ფსევდოეფრემის აპოკრიფშიც. ასე რომ, «ნებროთის წიგნი» ჩვენი შემატანიისა შეიძლება «სიბილას წიგნსაც» ვულისხმობდეს (კ. კეკელიძე, ცნობები სიბილასა და მისი წიგნების შესახებ ძველ ქართულ მწერლობაში, «ეტიუდები», II, 135 — 136, 148 — 150).

⁴ «Государственный строй древней Грузии и древней Армении» т. I, стр. 19—27; მისივე, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, გამოც. I, გვ. 112 — 126.

⁵ K. Bezold, Die Schatzkammer; I. Dilmann, Christliche Adambuch des Morgenlandes (Lehrblätter d. bibl. Wissenschaft), 5 Jahr. 1852—1853, S. 1—35; Migne Dictionnaire des apocryphes, I, 298—388. ქართული მისი ვერსია განხილულია ხ. ავალი-შვილის მიერ ჟურნალში «Revue de l'Orient chrétien», t. VI, (XXVI), 1927—1928, № 3 et 4, p. 381—405.

ცილებით უფრო გვიან, VI საუკუნეში, უნდა იყოს დაწერილი. მას დიდი გავლენა ჰქონდა საშუალო საუკუნეთა ბიზანტიისა და აღმოსავლეთის ქრონოგრაფებზე, რომელნიც თავიანთ შრომებში უხვად სარგებლობდნენ იმით. სხვათა შორის, ამ თხზულებით უსარგებლნია ჩვენ ისტორიკოსსაც, ლეონტი მროველს. თავისი საისტორიო შრომა მას აუგია ამ აპოკრიფის ნიადაგზე, ეს ნაჩვენებია უკვე ერთ ჩვენ სპეციალურ შრომაში¹, ამიტომ აქ აღარ გავიმეორებთ. ამ აპოკრიფსა და ლეონტი მროველის საისტორიო შრომას შორის ჩვენ ვამჩნევთ ნათესაობას არა მარტო შინაარსის მხრივ, არამედ სტილის მხრივაც; ენით ეს აპოკრიფი ნამდვილი პირია ლეონტის თხზულებისა. ყველა ამ მოსაზრებით ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ის გადმოთარგმნილია თვით ლეონტი მროველის მიერ. ამით აიხსნება, ალბათ, ისიც, რომ მარიამ დედოფლის «ქართლის ცხოვრების» ვარიანტში ეს აპოკრიფი წინ უძღვის ლეონტის შრომას. ეს ასეც უნდა ყოფილიყო: ლეონტი მროველმა განიზრახა დაეწერა უძველესი ისტორია თავისი ერისა, ამ ისტორიას ის ვერ დაიწყებდა. როგორც იტყვიან, ex aenitio, მას უნდა ეჩვენებია ქართველებისათვის ადგილი კაცობრიობის ოჯახში და ქართველთა ისტორია, თანახმად ქრონოგრაფთა ტრადიციებისა, მსოფლიო ისტორიასთან, ესე იგი მაშინდელი თვალსაზრისით, ბიბლიურ ისტორიასთან უნდა დაეკავშირებია. ამისათვის მისთვის საჭირო იყო ისეთი ნაწარმოები, რომელიც ამ შიზნისათვის გამოსადეგი იქნებოდა და რომელიც ამავე დროს ზოგიერთ უმთავრეს დებულებებს მისცემდა მას. ასეთია სწორედ დასახელებული აპოკრიფი, რომელიც, როგორც განამართლებელი და დამამტკიცებელი მისი ისტორიული შრომისა, მისი, ასე ვთქვათ, შესავალი და პროპედევტიკული ნაწილი, თვით ლეონტიმ გადმოთარგმნა და მკითხველი საზოგადოებისათვის ხელმისაწვდომი გახადა.

ეს აპოკრიფი, რომელშიაც შესიაზე ან მაცხოვარზედაცაა ლაპარაკი და ნებროთის გმირობაზეც, მ. ჯ ა ნ ა შ ვ ი ლ ს მ ი ა ჩ ნ ი ა ნ ე ბ რ ო თ ი ს წ ი გ ნ ა დ². მაგრამ ეს შეცდომაა, დასახელებული აპოკრიფი არაა ნებროთის წიგნი, ვინაიდან ის თვითონ უჩვენებს ნებროთის წიგნს (გვ. 835), რომელსაც ამნაირად ახასიათებს: «ხოლო იგი წიგნი, რომელიც ისწავა ნებროთ იანიტან გრძნეულისაგან, არა შეიწყნარეს მოძღუართა ეკლესიისათა, ამისათვის, რამეთუ ვარსკულავთრიცხუაჲ არს, არამედ სპარსნი უწოდენ ღირსად წმიდად, ხოლო ბერძენნი უწოდენ ვარსკულავთრიცხუად წიგნსა მას, ხოლო მოგუნი ფედ სახელსდებენ, რომელ არს წიგნი სიტყვსა; ესე არს წიგნი გრძნებისა და მოძღურებაჲ ეშმაკთა სიბილწისაჲ, და უმეტარნი იტყვიან, ვითარმედ კეშმარიტ არსო, ხოლო არს კარი გრძნებისა და შეგინებისა»³.

ნუთუ, მაშასადამე, მართლა სამუდამოდ დაიკარგა ეს «ნებროთის წიგნი»? ჩვენ გვგონია, რომ არავითარი ნებროთის წიგნი იმ სახისა და შინაარსისა, რომელიც წარმოდგენილი აქვს ლეონტი მროველს, არ არსებობდა არც ქარ-

¹ კ. კ. კ. ე ლ ი ძ ე. ლეონტი მროველის ლიტერატურული წყაროები, «თბილ. უნივერ. მოამბე», 111, გვ. 44 — 55.

² «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. XXIX, стр. 19, 43, 44 et pass.

³ A 153. გვ. 141 — 142. მარიამისეული ქართ. ცხოვრების გამოცემას, ზელნაწერის სათანადო ფურცლების დაკარგვის გამო, ეს ადგილი აკლია.

თულ, არც სხვა რომელიმე ენაზე. ნებროთის წიგნისა არსებობას არ სცნობდა არც დ. ბაქრაძე, «ნებროთის წიგნად» მას მიაჩნდა ან «აღაშის ცხოვრება», ან «ენუქის წიგნი»¹. თქმულება ნებროთის წიგნის შესახებ შეთხზულია ლეონტი მროველის მიერ/ეს თქმულება, როგორც სხვაც ბევრი რამ თავის საისტორიო შრომაში, ლეონტის შეუთხზავს აღნიშნული აპოკრიფის ნიადაგზე. იქიდან ამოუღია მას ის ელემენტები, რომლებიდანაც მას შეუყოფიწებია ლეგენდა რაღაც საგანგებო ნებროთის წიგნის შესახებ. პირველ ყოვლისა, თვით სახელწოდება. წიგნი ნებროთისა, ამოღებულია ამ აპოკრიფიდან. აქ ნათქვამია: «და ისწავა ნებროთ იონიტანისაგან წიგნი სიბრძნისა, ღოლო წიგნი იგი, რომელ ისწავა ნებროთ იანიტან გრძნეულისაგან, არა შეიწყნარეს მოძღუართა ეკლესიისათა»², მოგვებმა «წარიკითხეს წიგნი ხილვათა ნებროთისა»³. აქ პირდაპირაა დასახელებული ნებროთის წიგნი, მაგრამ, ივულისხმება არა ლეონტის წიგნი, რომელშიაც თითქოს საგანგებოდ ლაპარაკი იყო ნებროთ გმირისა და იესო ქრისტეს შესახებ, არამედ ვარსკვლავთმრიცხველობის, ასტროლოგიური თხზულება. აპოკრიფის ავტორი მოგვითხრობს, როგორ წარმოიშვა ნებროთის დროს სხვადასხვა ქვეყანაში სხვადასხვა სახე კერპთაყვანისმცემლობისა. სხვათა შორის, მის დროს «გამოჩნდა ცეცხლი აღმოსაველეთით», ესე იგი სპარსეთით, თაყვანისცა მას ნებროთმა და «დაადგინა მღდელნი, რათა თაყუანისცემდენ და აკუბედენ გუნდრუქსა». იქვე იყო «წყარო წყლისა», სადაც საღმრთო განბანაც სრულდებოდა. ამ წყაროსთან ნებროთმა პოვა ეილაც გრძნეული იუნიტან ან იონიტანი, რომლისგანაც მან ისწავლა წიგნი სიბრძნისა. ამ წიგნის საშუალებით ნებროთი სიბრძნისმეტყველებდა და ყველას აკვირებდა. ეს სიბრძნე შეშურდა ანდიბან მღვდელს ან მოგვს, რომელიც დადგინებული იყო მის მიერ საღმრთო ცეცხლის მსახურად, და მან, ეშმაკთა დახმარებით, შეიგნო ეს სიბრძნე. რის შემდეგ იწყო მან ვარსკვლავთმრიცხვაა, და გრძნებაა, და ბედის თხრობაა და მისწობაა, და ზღაპრობაა»⁴. ერთი სიტყვით, აპოკრიფის ავტორი გვითვალისწინებს, როგორ წარმოიშვა სპარსული ცეცხლთაყვანისმცემლობა და ის ვარსკვლავთმრიცხველობა ან ასტროლოგია, რომელიც შეადგენდა სპარსეთის ქერქმთა ან მოგვთა სპეციალობასა და ხელობას. ამ სპეციალობით, რომელიც წარმოდაგნილი იყო ნებროთის მიერ იუნიტანისაგან მიღებულ წიგნში და რომელიც მათ საშუალებას აძლევდა მომავალი ამბებუ წინასწარ შეეტყოთ, მოგვებმა, როდესაც მათ დაინახეს ცაზე უცხო ვარსკვლავი, სცნეს, რომ უნდა აღმოსაველეთში დაბადებულყო მეფე დიდებული⁵, და ვარსკვლავის წინააღმართით ისინი მივიდნენ იერუსალიმსა და ბეთლემს. ერთი სიტყვით. აქ გავრცობილია და შემკობილი აპოკრიფული ელემენტებით სახარების თქმულება ბეთლემის მოგვთა შესახებ, რომელთაც ვარსკვლავთმრიცხველობის საშუალებით ახლად დაბადებული ქრისტე იპოვეს. აპოკრიფის ასტროლოგიური წიგნისა-

¹ ისტორია საქართველოსი», გვ. 169.

² A 153, გვ. 140.

³ ქართლის ცხოვრება, მარიაშ დედოფლის ვარაუდით, გვ. 835.

⁴ A 153, გვ. 139 — 141.

⁵ ქართლის ცხოვრება, მარიაშ დედოფლის ვარაუდით, გვ. 839.

თვის, რომელიც ნებროთმა გრძნეული იუნიტანისაგან მიიღო, ლეონტის დაურქმევია ნებროთის წიგნი, რომელშიაც ვითომცდა წარმოდგენილი იყო ნებროთის გმირობა და იესო ქრისტეს შობა და თავგადასავალი.

მიქაელ ანგელოზსა და ნებროთის ბაასში, რომელშიაც გამოსჭვივის დანიელ წინასწარმეტყველის აპოკალიპტიკა (თავი X—XII). იმავე სპარსთა კულტურულ-ისტორიულ სფეროში აღმოცენებული, და რომელიც შედგენილია ამ აპოკრიფის პირველ ნაწილთან დაკავშირებულ «ადამის წიგნის» ზეგავლენითაც, არეულია ერთმანეთში ადამი და ნებროთი. მართლაც, ადამს და არა ნებროთს აღუთქვა ღმერთმა თავის ძის მოვლინება მხსნელად მისა: «ოდეს განსრულდეს ესე იგი, რომელი განვაწესე შენზედა, ეუბნება ღმერთი ადამს, მოგივლინო შენ ძე ჩემი, რომელი გარდამოტდეს და გიქანეს შენ» (გვ. 79!). სიტყვები: «მოვიდეს მეფე იგი ცისა შეურაცხი», ნათქვამია მოგვების ზეგავლენით, რომელნიც «განკრვებულ იყვნეს, რაჟამს არა ეგვევითარი იხილეს» ბაგასა შინა, «რომელსა ჰგონებდეს ძისა თანა მეუფისა» (გვ. 837). ხოლო ფრაზა — «შიშმან მისმან განაქარვნეს გემონი სოფლისანი, მეფენი დაუტეობდენ მეფობასა და ეძიებდენ სიგლახაკესა», შედგენილია აპოკრიფის ცნობის მიხედვით, ვითომც მოგვნი, რომელთაც დაუტევეს ქვეყანა თვისი და «მოიღეს ძღუენი ესე, მეფენი იყვნეს და შვილნი მეფისანი, ესენი მეფენი სპარსნი იყვნეს; ვითარ აღმოვიდეს, შეძრწუნდა ყოველი ქვეყანაჲ წინაშე მათსა და შეშინდეს ყოველნი მეფენი ძღოერნი, რამეთუ იყო საქმე მათი ფიცხელი ფრიად» (გვ. 836).

ამნაირად, ჩვენ შემდეგ დასკვნამდე მივდივართ: 1) ლეონტი პროველის მიერ მოხსენებული ნებროთის წიგნი, რომელშიაც ვითომცდა ლაპარაკი იყო ნებროთის გმირობა-თავგადასავლისა და ქრისტეს დაბადების შესახებ, არ შენახულა არცერთ ენაზე; 2) ასეთი თხზულება ან წიგნი არც ყოფილა არასოდეს; 3) თქმულება ამ წიგნის შესახებ შეუთხზავს ლეონტის მის მიერ ნათარგმნი აპოკრიფის მიხედვით, რომელსაც ეწოდება «თარგმანი დაბადებისათვის ცისა და ქუეყანისა და ადამისათვის» და რომელშიაც მოხსენებულია ასტროლოგიურად «წიგნი ხილვათა ნებროთისათა»; 4) ამ აპოკრიფიდან ამოულია ლეონტის როგორც სახელწოდება წიგნისა, ისე მის მიერ მოყვანილი სიბილინური ცნობები მისი შინაარსის შესახებ¹.

ახალი აღთქმის აპოკრიფთაგან ზოგი ეხება ღვთისშობელს, ზოგი იესო ქრისტეს და ზოგი მოციქულებს. ღვთისშობლის შესახებ აპოკრიფთაგან ჩვენამდე შენახულა შემდეგი:

1) «თქმული მამათმთავართაჲ სახარებისაგან სულისა წმიდისა მიერ მათჲ და ლუკასაგან»; ეს აპოკრიფი, რომელიც შენახულა მეათე საუკუნის პარზლის მრავალთავე ში², ნათარგმნია ძველად. მასში მოყვანილია შთამომავლობითი ხაზი იოაკიმე და ანასი. აპოკრიფი იწყება ასე: «წმიდაჲ ქალ-

¹ უფრო სრულად იხ. ჩვენი შრომა ლეონტი პროველის ლიტერატურული წყაროები, «თბილ. უნივ. მოამბე», 111, გვ. 42 — 47.

² A 95, 421 — 422; № 691, 238 — 241; ს. ყუბანიეიშვილი, ქრესტომათია, I, გვ. 13 — 14.

წული, რომელმან შვა უფალი და ქალწულებასავე დაადგრა, რომელი იგი ასული იყო იოვაცემესი, ხოლო დედაა მისი ანა, ხოლო იოვაციმ ძმ ძეთა ბარცხთაჲ, რომელსა ზედანართულად მეორედ სახელდება პათეროსჲ.

2) «თქმული ღმრთისშობლისა შობისათვის», შენახულია სინას მთის ხელნაწერში № 6 და მოგვითხრობს არა მარტო შობას, არამედ ტაძრადმოყვანებას, ხარებას, ქრისტეს შობასა და მოგვთა თაყვანისცემასაც. იწყება ის ასე: «ახილვასა მას ათორბეტთა ტომთასა იყო იოვაციმ მდიდარ ფრიად და შესწირვიდა მსხუერპლთა მრჩობლთა და იტყოდა გულსა თვისსა»¹.

3) ეს აპოკრიფი შეტანილია, როგორც შემადგენელი ნაწილი, მეორე ვრცელ აპოკრიფში ან. უკეთ. ღვთისშობლის შესახებ აპოკრიფთა კრებულში, რომელიც ქართულად გადმოუთარგმნია ექვთიმე ათონელს 930—940 წლებში და იწოდება: «ქებაჲ და დიდებაჲ, შესხამა და გალობაჲ ყოვლად წმიდის-უბრწუნელისა და უშეტესად კურთხეულისა დედოფლოსა ჩუენისა ღმრთისშობლისა და შარადის ქალწულისა მარიამისა და უწყებაჲ უბიწოჲსა მის და სანატრელისა მოქალაქობისა ზისისაჲ შობითგან მიცვალებამდე, აღწერილი ნეტარისა მამისა ჩუენისა მაქსიმეს მიერ, ფილოსოფოსისა და აღმსარებლისა» (ფონდი A, № 40). ამ უზარმაზარ აპოკრიფში, რომლის შესახებ ზემოთ გვქონდა ლაპარაკი და რომელშიაც ვრცლად მოთხრობილია დაბადება ღვთისშობლისა, მისი ტაძრადმოყვანება, ხარება, მაცხოვრის შობა, მირქმა, ნათლისღება, ვნება მისი და მიძინება ღვთისშობლისა, ესე იგი თითქმის მთელი სახარების ისტორია, ჩვენ უნდა გვქონდეს ეგრეთ წოდებული იაკობ მოციქულის პირველსახარება, რომელიც, თუ მთლიანად არა, მისი პირველი ნაწილი, რომელიც ზემოდასახელებულ სინას მთის ხელნაწერშია მოთავსებული, თავდაპირველად, ნ. მ ა რ ი ს აზრით, სომხურიდანაა ნათარგმნი². ეს აპოკრიფი სხვა რომელიმე ენაზე ცნობილი არაა, ცნობილია მხოლოდ მისი მეტაფრასული რედაქცია. რომელიც სვიმეონ მეტაფრასტს გკუთვნის³, და ქართული თარგმანი უკანასკნელისა⁴.

4) «მამოსელა ღვთისშობლისა ადვილთა ტანჯვისათა», თითქმის ყველა საქრისტიანო მწერლობაში ცნობილი აპოკრიფი, შენახულა ორ ხელნაწერში⁵.

5) ეგრეთ წოდებულ სვანურ მ რ ა ვ ა ლ თ ა ვ შ ი ნ შენახულა ერთი აპოკრიფი: «აღსარებაჲ თვედოსისი პურიათა მთავრისაჲ, რომელი აღწერა ფილიპე, განცაცებისათვის ქრისტეს ღმრთისა ჩუენისა და ვითარ იქმნა იგი მღვდელა. აქ.

¹ ი. ჯავახიშვილი, სინას მთის ხელნაწერთა აღწერილობა, გვ. 184 — 193.

² «Преварительный отчет...», стр. 20.

³ В. Латышев, Menologi Anonymi byzantini saeculi X quae supersunt, II, 347—383.

⁴ გელათის ხელნაწ. № 1, ფ. 410 — 438.

⁵ A 70, 260 263 თავში აქლია H 1432. ბერძნული ტექსტი დაბეჭდილია პროფ. ი. სრეზნევესკისა («Древние памятники русского письма и языка», стр. 204—217) და ა. ვასილიევის («Анекдота греческо-византина», 125 sq.). ხოლო სლავური ნ. ტობონრაევიჩის მიერ («Памятники отреченной русск. литературы», II, 23—30); ს. ყუბანეიშვილი, ქრესტომათია, I, 15 — 19.

⁶ A 19, 318 — 330.

თუმცა, როგორც სათაურიდანაც ჩანს, თითქოს იესო ქრისტეზეა ლაპარაკი, მაგრამ შინაარსი მისი უფრო ღვთისმშობელს შეეხება. ურიათა მღვდელნი მოიწვევენ მარიამ ქალწულს და გამოჰკითხავენ მას, თუ როგორ იშვა შინგან იესო ქრისტე. ვინაიდან მათ არა სჯერათ უთესლოდ შობა, მოიწვევენ აღმკვეთელს ან ბებიაქალს და გააშინჯვინებენ მას, როდესაც დარწმუნდებიან, რომ მარიამი მართლა ქალწულად დარჩენილა, ისინი დაიჯერებენ მარიამის ნათქვამს და იესო ქრისტეს მღვდლად აირჩევენ. ავტორი ამ ამბისა არის ვინმე თევდოსი ჰურია, რომელმაც ეს უამბო ვინმე ფილიპეს ძველი გუჯარებიდან, ხოლო იყვნენ ისინი თითქოს იუსტინიანე დიდის თანამედროენი¹.

6) «საკითხავი საიდუმლოთაჲ დაფარული, თარგმანი გარდაუცვალებისათჳს ღმრთისმშობლისა. ისმინჳ ლოცვაჲ და ვედრებაჲ ღედისა შენისა მარიამისი, რომელი ღალაღებს შენდამი, ძუო და ღმერთო...» (A 144, გვ. 380 — 382).

აქ ჩამოთვლილ აპოკრიფებში, უმეტეს ნაწილად, ჩვენ გვაქვს სხვადასხვა თქმულება, რომელნიც შეუწახავს ბერძნულ ენაზე შემდეგ თხზულებებს: Πιστοβία 'Ισακίου περί γυναικῶν; Μ ρία; 'Ερωτήσιαι; Μαρία; μαργαρί, Ερωτήσιαι; Μαρίας; μαργαρί, Ιένυς; Μαρίας; 'Εισυξίσιαι; καὶ Μαρίας; და სხვ.

7) ჩამოთვლილთ გარდა ცნობილია ერთი აპოკრიფი, რომელშიაც ღვთისმშობელზეა ლაპარაკი, ეს არის მოთხრობა ლუდიის ეკლესიის აშენების შესახებ. მას ასეთი სათაური აქვს: «წიგნი, რომელი დაწერა იოსებ არიმათელმან, მოწაფემან უფლისა ჩუენისა იესოვ ქრისტესმან, და თხრობაჲ აღმშენებისათჳს ეკლესიისა, რომელი იგი არს ლუდიას შინა. ქალაქსა წმიდისა ღედუფლისა ჩუენისა მარიამ ღმრთისმშობლისასა»²; გამოცემულია ეს აპოკრიფი ნ. მარის მიერ³, გადმოთარგმნილია ის VIII—IX სს. ასურულიდან ან არაბულიდან, ღედანი მისი არ შენახულა, ის ამჟამად მხოლოდ ქართული წყაროებითაა ცნობილი. მეორე რედაქცია ამ აპოკრიფისა უთარგმნია, როგორც თავის ადგილას აღვნიშნეთ, გიორგი მთაწმიდელს.

იესო ქრისტეს შესახებ აპოკრიფები ზოგი შეეხება მისი ბავშვობის პერიოდს, ზოგი მისი მოღვაწეობის ხანას და ზოგი კიდევ მისი კათოვრობის უკანასკნელ დღეებს. პირველი კატეგორიის აპოკრიფთაგან ქართულ ენაზე უთარგმნიათ ჯერ კიდევ მეათე საუკუნემდე ეგრეთ წოდებული «სიყრმშ უფლისა ჩუენისა იესო ქრისტესი», რომელიც იწყება ასე: «ყრმაღა იყო ხუთწლად მოდგებოდა იესო...». ამ აპოკრიფისაგან დარჩენილა მხოლოდ თავი, სხვა სულ დაკარგულა, ის გამოცემულია ჩვენ მიერ⁴, ამ აპოკრიფს კავშირი აქვს ცნობილ «თო-

¹ A. Vassiliev *Anecdota graeco-byzantina* p. 59 — 72; Н Тихонраво, Памятник отреченной русской литературы, II, 164 — 171; ს. გუბანეიშვილი, ქრესტომათია, I, 20 — 26.

² ათონ. ხელნაწ. № 59, 154 — 164; A 144, 182 — 193; № 249, 1 — 17; № 339, 16 — 375.

³ «Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии», кн. II.

⁴ «Monumen a hagiographica Georica», I, p. 115 — 117; გამოცემულია ის აგრეთვე ლ. მელიქიძის მიერ: «Христ. Восток», VI, в. 3, стр. 317 — 320; იქვე, გვ. 343 — 347. იხ. შენიშვნები ნ. მარისა ამ გამოცემის შესახებ. მისი ლათინური თარგმანი გამოსცა Garitte მ თავის *Le fragment géorgien de l'Évangile de Thomas* (*Revue d'histoire ecclésiastique*, vol. 51 (1956), № 2, p. 516—520).

მას სახარებასთან», რომელსაც, როგორც დავინახეთ, ექვთიმე ათონელიც ახაბელებს და ბერძნულად *Τὸ ἀποκρυφικὸν καὶ κρυφὸν ἔργον* ეწოდება, აგრეთვე იმ აპოკრიფთან, რომელიც ცნობილია როგორც «არაბული სახარება იესო ქრისტეს სიყრმისა»¹. გადმოთარგმნილი უნდა იყოს არა უგვიანეს VII საუკუნისა.

მეორე კატეგორიის აპოკრიფთაგან უნდა დავასახელოთ «კითხვა-მიგება იესუმსი და განრღვეულისაჲ», რომელიც ნათარგმნი უნდა იყოს ძველადვე, არაუგვიანეს მეათე საუკუნისა², და ამნაირად იწყება: «ოდეს შევიდა იესუ იერუსალიმად, მუნ იღვა განრღვეული, რომელი წვა ცხედარსა ზედა და კუნესოდა განჭრილი შეუაუენებლად. ვითარცა მიეახლა მას იესუ, კრქუა: 'რომლისა საღმრთისა უფალი ხარ?», აქ მოყვანილია სცენა სილოამის საბანელთან იესო ქრისტესა და განრღვეულს შორის, რომელიც სახარებაში შედარებით მოკლედაა გადმოცემული.

მესამე კატეგორიის აპოკრიფთაგან, პირველ ყოვლისა, უნდა აღინიშნოს «ავგაროზი», ან შიწერ-მოწერა იესო ქრისტესა და ედესის მეფის ავგაროზს შორის. ეს ავგაროზი ჩვენამდე შენახულა ორი შემდეგი დროის რედაქციით. რომელთაგან ერთი ექვთიმე ათონელს ეკუთვნის და მეორე — გიორგი მთაწმიდელს. მათ შესახებ ზემოთ გეტყვნდა ლაპარაკი, როდესაც აღნიშნულ პირთა სამწერლო მოღვაწეობას ვარკვევდით³. მეორე ამავე კატეგორიის აპოკრიფს, რომელიც ჩვენამდე შენახულა, ეწოდება: «დიღსა პარასკევსა» საკითხავი ვნებათათვის და სიკუდილისა, მოსაქვენებელი მაცხოვრისა ჩუენისა იესუ ქრისტესი, თქუმული ანანია ებრაელისა დასისაგან შჯულისა მეცნიერთაჲსაჲ»⁴. ეს აპოკრიფი, რომელიც წარმოადგენს ნ ი კ ო დ ი მ ო ს ი ს სა ხ ა რ ე ბ ა ს, იწყება ასე: «რამეთუ ვცან უფლისა ჩუენისა იესუ ქრისტესი წიგნთაგან საღმრთოთა და სარწმუნოებით გულსმოდგინედ ვისწრაფე და აღწერენ მოსაქვენებელნი, რაჲ იგი თქუეს ჰურიათა ღმრთისათვის პონტოელისა პილატესზე მსაჯულისაჲ». შეიყავს მოთხრობას, თუ როგორ გაასამართლა იესო ქრისტე პილატემ, როგორ მიესაჯეს მას სიკვდილი, ჯვარს აცვეს და მოკლეს, ხოლო ხელნ. ინსტიტ. ბელნაწერში A 71 მიმატებულია იოსებ მართლის ნალაპარაკევი იესო ქრისტეს აღდგომისა და მოწაფეთადმი გამოცხადების შესახებ. ამ აპოკრიფში, რომელსაც, როგორც სათაურიდან ჩანს, თითქოს ეკლესიაშიც კითხულობდნენ წითელ პარასკევს. შენახულა უძველეს დროიდან ცნობილი Acta Pilata, პილატეს აქტები, რომელთაც იხსენიებენ წმ. იუსტინე და ტერტილიანე, აგრეთვე ევსე-

¹ E. Hennecke. Handbuch zu den neutestamentlichen Apokriphen S. 132—133. Tübingen, 1904. Charles Michel, *Evangiles Apocryphes I*, 162—180 Paris, 1924.

² A 70, 263 — 264; № 153, 292 — 296; ს. ყუბანეიშვილი, *ქრესტომათია*, I, 26 — 27.

³ ეს ძველი ათონელთა პერიოდადღეც იყო ქართულად ცნობილი. ყოველ შემთხვევაში ის შემონახულია ვ. შ. ჯარუქის 936 წლის სახარებაში (H 1665).

⁴ სინ. ხელნაწ. № 78, 266—275; A № 70, 304—313; № 674, 201—208; № 71, 21—47; აღ. ხახანაშვილი, *Евангелие Никодима*, «Древности Востока», т. III, вып. I; გამოცემულია ივ. ჯავახიშვილის მიერ: «სინის მთის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა», გვ. 193—199.

ბი კესარიელი და ეპიფანე კვიპრელი¹. გადმოთარგმნილია ის ჩვენი მწერლობის პირველ პერიოდში, როგორც აკად. ნ. მარტი ფიქრობდა, შეიძლება სომხური ენიდანაც, ვინაიდან ქართულ თარგმანში შენახულა მრავალი სომხური სიტყვა და ტერმინი². ამავ ციკლს უნდა მივაკუთვნოთ აგრეთვე აპოკრიფები და ლეგენდები იმ ჯვარის შესახებ, რომელზედაც იესო ქრისტე მიაკრეს, აგრეთვე ლურსმნებისა და კვართის შესახებაც. ჯერ კიდევ თითქოს ელენე დედოფალმა იპოვა ლურსმნები, რომელთაგან კონსტანტინე დიდმა ცხენის ლაგამი გააჯეთაო. ქართულ ენაზე შენახული კირილე იერუსალიმელის სახელით «საკითხავი ჯუარისათვის და პოვნაჲ წმიდათა საშუქუალთაჲ», რომელიც უძველეს დროშია გადმოთარგმნილი, შეიძლება პირდაპირ ასურული ენიდან, ვინაიდან ის გვხვდება ჯერ კიდევ 864 წლის მრავალთავეში³ და «მესია» გადმოცემულია იქ სირიული მკშია-დ⁴. რაც შეეხება მაცხოვრის კვართს, ბევრი ქრისტიანი ერი აცხადებს იმაზე პრეტენზიებს: სხვათა შორის, ქართულ ენაზედაც შენახულა ლეგენდა ამ კვართის ჩვენში მოტანის შესახებ; ეს ლეგენდა ვრცლად აქვს გამოკვლეული აკად. ნ. მარს⁵.

განსაკუთრებით ბევრი აპოკრიფი დარჩენილა მოციქულთა შესახებ; უნდა შევნიშნოთ, რომ საქრისტიანო მწერლობაში მოციქულთა ის აქტებიც კი, რომელნიც საიმედოდ არიან მიჩნეული, წარმომდინარეობენ უძველესი აპოკრიფებიდან, ასე რომ, ბოლოსდაბოლოს, მოციქულთა არც ერთ აქტს წმინდა ისტორიული ხასიათი არა აქვს. აქ ჩვენ დავასახელებთ შემდეგ აქტებს, რომელნიც ქართულ ენაზე შენახულან და რომელთაც ან სრულიად, ან ნახევრად შინც, აპოკრიფული ხასიათი აქვთ. საჭიროდ ვთვლით წინასწარ აღვნიშნოთ ერთი ზოგადი ხასიათის აპოკრიფი მოციქულთა შესახებ: «ნათლისღებისათვის წმიდათა მოციქულთასა და დედისა ღმრთისაჲ და ნათესავთმეტყუელებისა ქრისტეს ქადაგისა და მახარებელისა». რომელიც პეტრიწონულ სკოლაშია ნათარგმნი და იწყება ასე: «გამომეძიებელთა შრომისმოყვარეთათვის უკუეთუ ვითარ და ვის მიერ ნათელიღეს წმიდათა მოციქულთა ეპოეთ მოსაკსენებელთა შინა წმიდისა სოფრონისათა სხუანიცა ვიდრეჲ მრავალნი ღირსნი ქსენებულნი...»⁶.

იოანე მახარებელი ან ღვთისმეტყველი. იოანეს აქტებთაგან ქართულად, პირველ ყოვლისა, უნდა დავასახელოთ «საქმენი და სწავლანი იოვანე მოციქულია: და ღმრთისმეტყუელისანი და პრობორე. მოწათისა მისისანი»; რომელიც იწყება ასე: «და იყო შენდგომად ეამთა რაოდენთაჲ შემდგომად ამადლე-

¹ E. Hennecke, Handbuch zu den neutestamentlichen Apokriphen, S. 13—153.

² Армянские слова в грузинских «Деяниях Пилата», «Зап. Восточн. Отдел. Русск. Археол. Общества», т. XVII.

³ არის აგრეთვე საქართვ. მეზეუმის მრავალთავეებშიც: A 95, 399 — 401 და A 141, 328 — 296.

⁴ H. Marr, Предварительный отчет, стр. 20. შედ. კ. კვქელიძე, ეტიოდები, I, 67 — 68.

⁵ «Хитон Господень в книжных легендах Армян, Грузин и Сирийцев», Петербург., 1897 г.

⁶ A .040, 63—66.

ბისა უფლისა ჩუენისა იესოჲ ქრისტჳსა ძისა ღმრთისა ზეცად. შეკრბეს ყოველნი მოციქულნი გეთემანიის და თქუა პეტრე მათა მიმართ...» (A 19, 211—262). შედგება ეს აქტები შვიდი თავისაგან: I ლაპარაკობს იოანეს ეფესოში ყოფნისა და მოქმედების შესახებ, II — «მირონისათვის, რომელი იქმნა და ყოვლისათვის სახლისა მისისა», III — «ბასილისათვის და ცოლისა მისისა და ვითარ პრწმენა ქრისტჳს სასწაულითა იოვანჳსითა», IV — «მგლისათვის, რომელი გამოუჩნდებოდა მყოფთა ქალაქისათა», V — «ნოიტიანოსსთვის და ყოვლისა სახლისა მისასა», VI — «გამოცხადებისათვის იოვანჳსისა», VII — «საკითხავი სახარებისა იოვანჳს თავისა და ვითარ გამოთქუა იოვანე და რამსათვის და რომელსა ადგილსა და რომელსა ეამსა». ეს აქტები ცნობილია როგორც ბერძნულ¹, ისე სომხურ ენაზე², და, სტილის მიხედვით, ნათარგმნი უნდა იყოს შედარებით ადრე, ყოველ შემთხვევაში, არაუგვიანეს მერვე საუკუნისა.

მეორე რედაქცია ამავე აქტებისა, რომელიც ჯერჯერობით მხოლოდ ქართულ ენაზეა ცნობილი, გადმოითარგმნია ე ქ ვ თ ი მ ე ა თ ო ნ ე ლ ს მეათე საუკუნის გასულს და საერთოდ იმავე შინაარსისაა, როგორისაც უკვე დასახელებული³, მას ეწოდება: «ცხოვრებად და ქადაგებად წმიდისა და ყოვლად ქებულისა მოციქულისა და მახარებელისა იოანე ღმრთისმეტყუელისაჲ, აღწერილი პროხოროს მიერ, მოწაფისა მისისა, ერთისა შვდთავანისა, ძმისწულისა წმიდისა სტეფანე პირველმოწამისა». ამაში არაა მეოთხე და მეექვსე თავი პირველი რედაქციისა, ზოგიერთი ეპიზოდი აქ უფრო ვრცლადაა გადმოცემული, ზოგიერთი კიდეც შემოკლებულია, ზოგი რამ სრულიად ახალია, ასე რომ, პროხოროს შრომა, ჩანს, ბერძნულ ენაზე ორი სხვადასხვა რედაქციით არსებობდა.

ერთი ეპიზოდი ამ რედაქციისა ცალკეც გვხვდება ჩვენს ხელნაწერებში შემდეგი სათაურით: «საკითხავი წმიდისა და ყოვლად ქებულისა მოციქულისა და მახარებელისა იოანე ღმრთისმეტყუელისაჲ და კუნობისათვის და ყოვლისა გრძნებისა და ბოროტადტელოვნებისა მისისაჲ» (A 370, გვ. 545 — 549, ბოლო აკლია). ეს ეპიზოდი შეესატყვისება დაბეჭდილ გამოცემაში («ათომ. კრებ.») 146—150 გვერდებს და განირჩევა მისგან მხოლოდ ცალკე სიტყვებისა და წინადადებების ვარიაციებით.

იოანეს აქტების დასახელებულ რედაქციებს ბოლოში აქვს ცალკე ეპიზოდი, რომელიც დაბეჭდილ გამოცემაში შეერთებულია მოთხრობასთან, ხოლო ხელნაწერში A 19 წარწერილია ამნაირად: «საკითხავი თქუმული ოქროპირისა იოვანე მახარებელისათვის» (გვ. 262 — 266). ეს არის იოანეს გნოსტიკური აქტები, რომელთაც ბერძნულად *Μεταστασις* ეწოდება⁴, ხოლო ერთ-ერთ ქარ-

¹ M. Veander, *Kat'eghetei Mtrteinos ton Animeron ē mētrē kalonamēnē* (Basileae, 563), 526—662; *А м ф л о х и Ѳ, Хождение апостолов по вознесении господи нашего Иисуса Христа*, Москва, 1878 г., 1—67.

² Tsherakhlian, *Libri apostolorum spur i. 190—202* («Bibliotheca hagiographica Orientalis», Bruxellus 1910, p. 104—105).

³ გამოცემულია 1074 წ. ხელნაწერით «ათონის კრებულში», გვ. 111 — 175.

⁴ R. Lipsius, *Die Apokryphen Apostelgeschichten und Apostellegenden*, I, S. 489—511.

თულ ხელნაწერში — «განსუენება იოვანტსი». ამ უკანასკნელში ეს ეპიზოდი ცალკე საკითხავადაა დადებული აპრილის 29¹; A 19-თან შედარებით ეს ცოტათი განსხვავებულ რედაქციას წარმოადგენს, უფრო ძველს, უდავოდ სომხურიდან ნათარგმნა², რაც შეეხება დაბეჭდილ გამოცემას («ათონ. კრებ.», გვ. 172 — 175), ამაში ეს «განსუენება» შემოკლებით და გადაკეთებულადაა შეტანილი. ქართულ მთარგმნელს სპეციფიკური გნოსტიკური ელემენტები გამოუტოვებია თავის შრომაში.

პეტრე მოციქული. პეტრეს შესახებ ქართულ ენაზე საკმაოდ ვრცელი აპოკრიფები შენახულა, რომელთა საზოგადო სახელია *K'p'at'a P'etr'is* — პეტრეს ქადაგებანი. ამ აპოკრიფს მეორე საუკუნეში იხსენიებს პერაკლეონი და ის შეიქნა წყაროდ მთელი ფსევდოკლემენტური ლიტერატურისა, რომელსაც სახელად ეწოდება *Homiliae Clementinae, Recognitiones* და სხვ. ეს «კლემენტინები» ქართულად უთარგმნია ექვთიმე ათონელს შემდეგი სათაურით: «თქმული წმიდისა და ნეტარისა მღვდელმოწამისა კლემენტოს კრომთა პაპისა და წმიდისა მოციქულისა პეტრესი მოწაფისაა, თუ ვითარ სახედ დაემოწაფა იგი წმიდასა მოციქულსა პეტრეს, რომელი ესე მიუწერა კრომით იერუსალტმს წმიდისა იაკობის მიმართ ძმისა უფლისა ბრძანებითა წმიდისა მოციქულისა პეტრესითა». იწყება ასე: «კლემენტოს იაკობს უფალსა ჩემსა და ებისკოპოსსა და ებისკოპოსთა ებისკოპოსსა, მწყემსსა იერუსალტმისსა»³. ექვთიმე თავის საპასუხო წერილში, აღნიშნავს რა «ანტიოქიის მოქცევის» მიუღებლობას ეკლესიაში, შენიშნავს, რომ «ქვეშარიტი ანტიოქიის მოქცევა იგი არს, ვითარცა კლემენტოს იტყვსო». ეს მიმატება — «ვითარცა კლემენტოს იტყვსო», ექვს არ ტოვებს, რომ ექვთიმეს მიერ ნათარგმნ ზემოდასახელებულ «კლემენტინეში» იგულისხმება «ანტიოქიის მოქცევა», სადაც მოთხრობილი ყოფილა სამისიონერო მოღვაწეობა პეტრესი ანტიოქიაში. «ანტიოქიის მოქცევა» ნ. მარს უნახავს და გადმოუწერია კიდევ სომხურ ენაზე იერუსალიმის ერთ-ერთ სომხურ ხელნაწერში; აქ ლაპარაკი ყოფილა პეტრეს, იოანესა და პავლეს სამისიონერო მოღვაწეობისა და თავგადასავლის შესახებ. მარს შესაძლებლად მიაჩნია წამოაყენოს საკითხი: ხომ არ პქონდა რაიმე კავშირი ძველ ქართულ მწერლობაში მოხსენებულ «ანტიოქიის მოქცევას» ამ სომხურ აპოკრიფთანაო?⁴

პეტრეს მოღვაწეობას ეხება აგრეთვე «ცხოვრება და მოქალაქობა წმიდისა მამისა ჩუენისა და მოციქულთა სწორისა ბაგრატისი მღვდელმოდურისა ტავრომენელთა ქალაქისა ქალაქისა მის სიცილიისა, რომელი აღწერა ევაგრე ეპისკოპოსმან, მოწაფემან მისმან»; ეს აპოკრიფი, რომელიც მთლიანად ბერძნულ ენაზე არ შენახულა და ალ. ხახანაშვილის მიერაა გამოცემული⁵,

¹ გამოცემულია ჰენ მერ: «Monumenta hagiographica Georgica», t. I, p. 198 — 201.

² არსებობს რუსული თარგმანიც სომხური ტექსტისა, რომელიც ემინს ეკუთვნის (Переводы и статьи Н. О. Эмина, Москва, 1897 г., стр. 27—31).

³ A 70, 36 — 83; ათონ. ხელნაწ. № 50, 169 — 249; № 73, 131 — 154.

⁴ «Предварительный отчет», стр. 19—20.

⁵ Баграг, епископ тавроменнийский. «Труды по востоковедению, издаваемые Лазаревским Институтом восточных языков», вып. XIX.

იწყება ასე: «მოწიგნულ არს ქაში, საყუარელსო, ქელყოფად თბრობასა ამას კეთილსა სულთა სარგებელსა»¹. ის გადმოთარგმნილია ქართულად ექვთიმე ათონელის მიერ².

თომა მოციქული. თომას შესახებ ქართულად დარჩენილია: 1) «საკითხავი საცრველებათათვის, რომელი იკითხების ოკდონბერსა მ და ივლისსა ზ: მას ქაშსა შინა იყვნეს ყოველნი მოციქულნი იმ³ ლიმს და განიყვეს ყოველი სოფლები და განიყვეს წილი, რათა თვთეულმან მათგანმან ქადაგოს სახარებად. წილიგდეს და ხედა თომას მარჩბივსა ჰინდოეთი, რომლისა იგი ეგულებოდა წარსვლად, არამედ იტყოდა: ვერ ძალმიცს ტვრთვად»⁴. 2) მეორე რედაქცია, ამისი იწყება ასე: «შევიდა ნეტარი იგი თომა მოციქული სახლსა ვეემინისსა ძისა მის მეფისა ჰინდოელთაჲსა ღამე და დიდითა ნათლითა განათლდა ყოველი»⁵.

ანდრია მოციქული. ქართულ ენაზე უთარგმნიათ სამი რედაქცია ანდრიას აქტებისა, ერთი მათგანი გამოცემული აქვს მ. საბინინს⁶, მეორე მოთავეებულია A ფონდის ხელნ. № 395, 71 — 96 და იწყება ასე: «ოდეს აღმალლდა უფალი ჩუენი და ღმერთი იესო ქრისტე ზეცად, მაშინ აღთქუმაჲ იგი სულისა წმიდისაჲ აღუსრულდეს წმიდათა მოციქულთა». მესამე რედაქცია, ნამდვილი აპოკრიფული, რომელიც მოგვითხრობს ანდრიას მოღვაწეობას «სოფელსა კაცის მქაშელთასა», ალბათ, არის ის, რომელსაც ექვთიმე ათონელი «გარყუნილსა» უწოდებს. ეს არის «მიმოსლვაჲ მოციქულთაჲ, ოდეს იგი წარავლინა უფალმან მოციქული ანდრიაჲ სოფელსა მას კაცის მქაშელთასა გამოყვანებად მათესა საპყრობილითა»; იწყება: «მათ ქაშთა, ოდეს იყვნეს მოციქულნი ყოველნი ერთად შეკრებული და განიყოფდეს თითოეულად თავისა მათისა სოფლებსა ყოველსა»⁷. პირველი აქ აღნიშნული რედაქციათაგან, როგორც მისი გადმოთარგმნილი ექვთიმე მთაწმიდელი მოწმობს, «შეკრიბა პირველ წერილისა მოსაქსენებელთაგან ნიკიტა ღირსმან მონაზონმან და ფილოსოფოსმან» (A 1103), ესე იგი ნიკიტა-დავით პაფლალონელმა⁸, თუმცა ექვთიმეს უსარგებლნია ე პ ი ღ ა ნ ე მ ო ნ ა ზ ო ნ ი ს რ ე დ ა ქ ც ი ა ი თ ა ც ⁹.

პავლე მოციქული. ქართულად შენახულა ეგრეთ წოდებული «პავლეს აპოკალიპსი», რომლის შესახებ ნეტარი აგვისტინე ამბობს, რომ ზღაპრებითაა აღსავსეო. ქართულად მას ასეთი სათაური აქვს: «წმიდისა და ნეტარისა მოციქულთა თავისა პავლესი, რომელმან სახედ მზისა მოვლო და განანათლა ყოველი ქუეყანაჲ, რომელი სულისა მიერ წმიდისა აღტაკებულ იქმნა სამოთხედ და აღიწია სამცაჲდ და ესმნეს სიტყუანი უთქუმელნი და იხილნა საყოფელნი მარ-

¹ A 332, 151 — 185; № 134, 424 — 591; № 610; ათონ. ხელნაწ. № 50, 1 — 102.

² კ ვ ე კ ი მ ე ჯ. რომანი «ტავრომენიანი» ძველ ქართულ ლიტერატურაში («ლიტერატურული ძეგლები», I, 2 — 16).

³ A 619, 26 — 30.

⁴ H 341.

⁵ «საგ. სამოთხე», გვ. 24 — 47; A 188, 88 — 104.

⁶ A 674, 7 — 8.

⁷ Migne, PG. t. 105, col. 53 — 80.

⁸ Migne, PG. t. 120, col. 216 — 260; В. Васильевский, Хождение св. Андрея в стране Мирмидонян, «Труды», т. II, 1909 г., стр. 213—245.

თალთა და ცოდვილთანი»; იწყება ასე: «იტყვს ნეტარი პავლე, ნესტვ ბრწყინვალე ეკლესიისაჲ, კმამალალი ქადაგი სოფლისაჲ: ხოლო აღსლვასა ჩემსა სამცამდე ვკითხე ანგელოზსა მას, რომელი მიძლოდა»¹. აქ ლაპარაკია იმის შესახებ, როგორ მოვლო პავლემ «სამი ცა», და აგრეთვე კეთილთა და უკეთურ სულთა ბედისა და მდგომარეობის შესახებ საიქიოს. ეს აპოკრიფი უნდა იყოს «პავლეს ცათა მოხილვაჲ», რომელიც, ექვთიმე მთაწმიდლის სიტყვით, «ნატყუარი» არს. ბერძნულ², სლავურს³ და რამდენადმე სირიულ⁴ ვერსიებთან შედარება გვარწმუნებს, რომ ქართულ თარგმანს, რომელიც შესრულებული უნდა იყოს მეთერთმეტე საუკუნემდე, საფუძვლად უდევს დღემდე უცნობი რედაქცია, რომელიც, ჩამოთვლილებთან შედარებით, უფრო მოკლე ყოფილა და რომელშიაც «ხილვის» ეპიზოდები სხვა თანმიმდევრობით ყოფილა დალაგებული.

იაკობ, ძმა უფლისა, იაკობის აქტები, რომელიც იწყება ასე: «და იყო, მას ეამს ნებითა უფლისა ჩუენისა იესოვ ქრისტესითა სცვალებდა ტაძარსა მას, რომელ იყო იმ-ლმს», მოთავსებულია X — XI საუკუნის მრავალთხვებში⁵, მამასადამე, გადმოთარგმნილი უნდა იყოს შუაჩრებით აღრე.

მარკოზ მახარებელი. მარკოზის შესახებ ქართულად დარჩენილა «წამებაჲ ალექსანდრია ქალაქსა შინა», რომელიც ბერძნულიდან უნდა იყოს ნათარგმნი, როგორც ჩვენ ეს უკვე გარკვეული გვაქვს⁶.

ტიმოთე, მოწაფე პავლე მოციქულისა და პირველი ეპისკოპოსი ეფესელთა ეკლესიისა. მისი აქტებიც, რომელიც ქართულად შენახულა, ერთ-ერთ უძველეს აპოკრიფულ ნაშთად უნდა ჩაითვალოს ქართულ ენაზე; გამოცემულია ჩვენ მიერ⁷.

პავლე მოციქულის სახელთან დაკავშირებულია ორი აპოკრიფი, რომლებშიაც მოქმედ პირებად გამოდიან თეკლა პირველ მოწამე და დიონისე არეოპაგელი. პავლესა და თეკლას აპოკრიფი, რომელიც ცნობილია კარგად ეკლესიურ მწერლობაში, ქართულად იწყება ასე: «მირადვიდოდა პავლე იკონია ქალაქსა შემდგომად დევნულებისა მისისა, თანამოგზაურად შეუდგეს დემა და ერმოგინე პილენძის მოქმედნი, რომელნი სავსე იყვნეს სიღრმითა მანკიერებისაჲთა»⁸. დიონისე არეოპაგელის, პავლე მოციქულის მოწაფის, პიროვნებისა და სახელის გარშემო შეთხზულა ბევრი ლეგენდა, რომელთაც ქართულ მწერლობაშიაც უპოვნიათ ადგილი. ქართულად შენახულა: 1) «ცხორე-

¹ A 153, 266 - 292

² Tischendorf, Apocalypses Apokryphae, Lipsiae, 1866, P. 34 - 69, XII - XVII.

³ Н. Тихонравов, Памятники отреченной русской литературы, II, 40 - 59.

⁴ H. Brandes. Visio s. Pauli, Halle, 1885.

⁵ A 19, 100 - 109.

⁶ K. Kekelidze, Monumenta hagiographica Georgica, I, p. 193 - 197. A 370, 534 - 540; A 95, 94a - 97a, გამოცემულია ჩვენ მიერ: «კიმენი», II, 93 - 100.

⁷ «Monumenta...», I, 10a - 10b; A 370, 541 - 544

⁸ S 341. გამოცემულია ილ. აბულაძის მიერ: მარტვილობა თეკლასი, ენიშკი-შოაბზე, VIII, 71 - 137.

ბაჲ წმიდისა დიონისიოსისა ეპისკოპოსისაჲ, რომელი იყო ძმ სოკრატისა და მთავარი ათენელთაჲ, რომელსა ეწოდა ქალაქი ბრძენთაჲ»¹; 2) «ებისტოლე წმიდისა დიონისიოსისი ბრძენთმთავრისაჲ და ათენელთა ეპისკოპოსისაჲ, რომელი მიუწერა ტიმოთეს საყუარელსა თვისსა და მოწაფესა მოძღურისა თვისსა პავლშსსა»². ორივე დოკუმენტში თვით დიონისე მოგვითხრობს თავის თავგადასავალს და ბევრ ლეგენდარულ მასალასაც იძლევა; ქართულად ეს დოკუმენტები ნათარგმნია ჩვენი მწერლობის უძველეს ხანაში, ასე რომ, 880 წელს ვილაყ იოანე აქიმს ქართულიდან (ჲსოკრატის) ის სომხურად უთარგმნია იერუსალიმში³.

ბევრი დარჩენილა აგიოგრაფიული ხასიათის აპოკრიფი, რომელიც შეეხება წმინდანებისა და მათი ცხოვრების აღწერილობას. სხვადასხვა დროის მწვალებლებს, სექტანტური მოსაზრებითა და მიზნით, ძველიდანვე დაუწყიათ ცხოვრება-მარტვილობათა შერყვნა და დამახინჯება. ისინი ან თვითონ თხზავდნენ ცრუ და ყალბ აქტებს, ანდა უკვე არსებულში შეჰქონდათ თავიანთი ტენდენციები და ისეთი დაუჯერებელი ამბები, რაც აგიოგრაფიულ ნაწარმოებს, საზოგადოდ, სახელს უტეხდა. მეექვსე მსოფლიო კრებამ 63-ე კანონით დაადგინა, რომ ასეთი ნაწარმოებნი დაეწვათ. ამნაირად, მეშვიდე საუკუნის გასულს შემოღებულ იქნა აგიოგრაფიული ცენზურა, რომლის გამოძახილს საქართველოში, შედარებით გვიან, შეათე საუკუნეში მოუღწევია ჩვენამდე ექვთიმე ათონელის ზემოაღნიშნულ საპასუხო წერილში. ამით აიხსნება, რომ ქართულ ენაზე ბევრი შენახულა ისეთი «ცხოვრება», რომელიც სავსეა ასეთი ფანტასტიკური და დაუჯერებელი ამბებით და რომლის დედანი, ალბათ, ზემოაღნიშნული მიზეზის გამო, დაკარგულია. მაგალითისათვის შეიძლება დავასახელოთ მარტვილობა ზოსიმესი⁴. ასეთი ცხოვრებანი ექვთიმესაც აქვს დასახელებული, მაგალითად: მოციქულების ცხოვრებანი, წმ. გიორგის წამება, წამება წმ. კვირიკესი და «სხუანი რომელნიმე ესევითარიმე ნატყუარნი, მრავალ არიან სახელები მათი». რამდენიმე ასეთი ცხოვრება გამოვეციოთ ჩვენ, მაგალითად: იოანე ურპაელისა⁵, აგათანგელე დამასკელისა⁶, ფილეკტიმონისა⁷, პანსოფი ალექსანდრიელისა⁸, ბასილი კესარიელისა⁹, ნისიმესი¹⁰, ეს აპოკრიფები

¹ A 19, 177—180; № 395, 14—16; ათონ. № 57, 51—57. გამოცემულია P. Peeters-ის მიერ: La Version ibéro-arménienne de l'autobiographie de Denys l'Aréopagite («Analecta Bollandiana», t. XXXIX, 277—315). მისივე, La version géorgienne de l'autobiographie de Denys l'Aréopagite. Anal. Bolland. t. 31, p. 5—10. მისივე, La vision de Denys l'Aréopagite à Hieropolis, Anal. Bol. t. 29, p. 302—322. აგრეთვე ილ აბულაძის «ქართული და სომხური ლიტერატურული ურთიერთობა IX—X სს», გვ. 133—147.

² A 19, 184—186; № 95, 157—168; ათონ. № 57, 57—64; გამოცემულია გრ. ფერაძის მიერ, ეურნალში 'Eλτις, გვ. 3—35, ვარშავა, 1937.

³ Peeters, La Version géorgienne de l'autobiographie de Denys l'Aréopagite «Analecta Bollandiana», t. 31, p. 1—10, t. 39, p. 280—290.

⁴ გამოცემულია ე. ექვთიმის მიერ, ვტიულება 111, 166—176.

⁵ «Христианский Восток», т. II, 306—343.

⁶ «Христ. Вост.», т. IV, 346—383.

⁷ K. Kekelidze, Monumenta hagiographica Georgica. t. I, p. 153—160

⁸ იქვე, გვ. 48—59.

⁹ იქვე, გვ. 1—5.

¹⁰ იქვე, გვ. 202—214.

ნათარგმნია ქართულად მეათე საუკუნემდე ბერძნული, სომხური და ასურული ენებიდან. ამათ გარდა, საყურადღებოა აპოკრიფი «შიშუელმართალთავს», რომელიც ორი რედაქციით შენახულა: 1) «ცხოვრება და მოქალაქობაა შიშუელმართალთაჲ, რომელთაჲში წარვიდა ზოსიმე»¹, რომელშიაც მოთხრობილია ცხოვრება ერთ უღაბნოში «შიშუელმართალთა», ესე იგი ისეთ ადამიანთაჲ რომელნიც ანგელოზებრივ ცხოვრებას ატარებდნენ, ამიტომ არც ტანისამოსი სჭირდებოდათ და არც სხვა რამე, რაც ადამიანისათვის აუცილებელია. სასწაულებრივ მათ წრეში ჩავარდნილა ზოსიმე, რომელსაც მათი ცხოვრება აუწერია². 2) «შიშუელმართალთავს თხრობაჲ წმიდისა ბასილისი ევბოლოს მიმართ მოძღუარისა მისისა და ქუეყანის საზომისათვის აღმოსავალითგან ვიდრე დასავლეთადმდე»³; აქაური «შიშუელმართალნი» ჩვენ მიერ გამოცემულ პანსოფი ალექსანდრიელის ცხოვრებაში მოყვანილი არიან, როგორც სანატრელნი მამანი. ეს აპოკრიფიც უძველესი უნდა იყოს ქართულ ენაზე, ვინაიდან ის მოთავსებულია სინას მთის ხელნაწერში № 71, რომელიც 983 წელს შეუმოსია იოანე ზოსიმეს, მაშასადამე, გადაწერილი და გადათარგმნილი ის გაცილებით ადრე იქნებოდა. ბერძნულ, სლავურ და სხვა მწერლობაში შიშუელმართალთ ეწოდებათ ნეტარნი, ბრახმანები, რექავიტები, ჰიმნოსოფისტები და სხვ. ამავე ტიპის აპოკრიფს წარმოადგენს «ცხოვრება და მოქალაქობაჲ მაკარი რომაელისაჲ, რომელი იპოვა მახლობელად სამოთხისა ოცსა მილიონსა», ის განხილული და გამოცემულია ჩვენ მიერ⁴.

ადარ ვჩერდებით უამრავ მოკლე თუ ვრცელი აპოკრიფების ჩამოთვლაზე, რომელთაც ვხვდებით სხვადასხვა დროის ხელნაწერებში; აღსანიშნავია მხოლოდ, რომ ქართულ ენაზე არსებობს აპოკრიფების ერთი საგანგებო კრებული, რომელსაც მარგალიტი ეწოდება. ჩვენ ვიცით შემდეგი ნუსხები ამ კრებულისა: ხელნაწ. ინსტიტ. A ფონდის № 1369, H ფონდის № 1296⁵, S ფონდის № 3529⁶ და № 1536, 1775 წლისა. კრებულს შემდეგი სათაური აქვს: «სწავლანი სულიერნი, გამოკრებულნი წმიდათაგან წიგნისაგან მარგარიტისა»

¹ გამოცემულია ჩვენ მიერ: ვიწროსოფისტები ძველ ქართულ ლიტერატურაში. «ეტიუდები», II, 122—127. ეს აპოკრიფი სლავურ ენაზედაც არსებობს, იხ. Н. Тихонов. Памятники отреченной русской литературы. т. II, стр. 78—92.

² A 395, 136 — 143; № 161, 136 — 147.

³ A 65, 350 — 351; იხ. ქართლის ცხოვრება, მარიაშ დედოფლის ვარიანტი, გვ. 846—849; ძ. ძეგლისძე, ვიწროსოფისტები ძველ ქართულ ლიტერატურაში. «ეტიუდები», II, 127 — 129.

⁴ ძველი ქართული ავანტიურული რომანი, «ეტიუდები», II, 34—63.

⁵ აღწერილია კრებულში: «Сборник для описания местностей и племен Кавказа» выш. XXIV, стр. 22—24.

⁶ Е. Такайшвили, Описание I. 519 — 520. ამათ გარდა არსებობს კიდევ შემდეგი ნუსხები ამ კრებულისა: ლოპატინსკისა («Сборн. для опис. мест. и плем. Кавк.», выш. XXIV, стр. 20—21). საბინინისა (А Хаханов. Очерки по истории груз. слов., выш. III, стр. 428—429) და A 381, 658. ყველა ჩამოთვლილი ნუსხა გადაწერილია მეცბრამეტე საუკუნეში, გამოჩალისს შეადგენს A 1369, რომელიც გადაწერილია ასტრახანს 1788 წელს.

და დაბადებისაგან ღმრთისა». აქედან ჩანს, რომ კრებული თვითონ კი არაა შარგალიტი, — ასეთი სახელი, როგორც თავის ადგილას დავინახეთ, ეწოდება იოანე ოქროპირის მოძღვრებათა ერთ-ერთ კრებულს, — არამედ იმაში შეტანილია მასალა შარგალიტიდანაც. ძირითადი ნაწილი ამ კრებულისა შედგება შემდეგი სტატიებისაგან, რომლებიც უმეტეს ნაწილად კითხვა-პირებას სახით არის წარმოდგენილი: 1) შექმნისათვის ცისა და ჭუეყანისა: აქ გარკვეულია ზოგიერთი საკითხი ბიბლიური კოსმოგონიისა, წარმოდგენილია მოციქულების სახელები და გენეალოგია ზოგიერთი წმინდანისა და ბიბლიური პერსონაჟისა; შეიცავს სულ 52 კითხვა-პირებას. 2) თარგმანებად წმიდისა იპოლიტესი, რომელიც უნდა წარმოდგენდეს იპოლიტეს ქრონიკის აპოკრიფულ ფრაგმენტებს, შეიცავს ბიბლიური ქრონოლოგიის ცდას ქრისტეს დაბადებიდან ღვთისმშობლის მიცვალებამდე. 3) რაოდენნი ნათესაენი არიან ჭუეყანისა ზედა, — ჩამოთვლილია 75 ეროვნება და მათ შორის: შერელნი, ქართველნი, აფხაზნი, სვანნი, ბეგრელნი, დვალნი, აგრეთვე — დიდონი, ლეკნი, ჯაქნი, პაჭანაყნი, სომეხნი, რუსნი, წითლოსანნი, ბრანჯნი, ყივჩაყნი. 4) სიტყუა დაბადებისა: აღამისათვის და სამოთხისა შუენიერებისა და ანგელოზთა დაბადებისათვის, — დიდონისე არეოპაგელისა. აქ მოთხრობილია ამბავი ჭუეყანის გაჩენისა, აღამ და უვას დაბადებისა, მათი სამოთხეში ცხოვრებისა, შეცოდებისა და იქიდან გამოძევებისა. აწერილია სამოთხე, შერე ვრცელი ლაპარაკია ანგელოზთა შესახებ და წარმოდგენილია ესქატოლოგიური მოძღვრება კეთილი და ბოროტი აღამიანის შესახებ. 5) სწავლანი სულიერნი, გამოკრებულნი თვთოსახეთა წიგნთაგან, შედგება 90 კითხვა-პირებისაგან. აქ განმარტებულია ფაქტები, სახელები და სხვადასხვა საგანი ძველისა და ახალი აღთქმის ისტორიისა; მაგალითად, კითხვა: წინასწარმეტყველი ვინ მოკვდა სამგზის? მიგება: იონა, ვინ იყო, რომელი ეძიებდა ერთსა და სამი პოვა? ელენე დედოფალი, რომელაღ მაცხოვრის ჯვარს ეძებდა მხოლოდ, სამი კი იპოვა. აქვე ახსნილია ზოგიერთი ადგილი და მუხლი საღმრთო წერილისა, აგრეთვე მთელი იგავები. მაგალითად, უძღები შვილის, ტალანტის და მოწყალე მეფის შესახებ. ძველი აღთქმიდან უფრო ხშირად დაეითნიდნა აა მოყვანილი ადგილები, როდესაც საღმრთო წერილიდანაა მოყვანილი ადგილი, კითხვა-პირების მაგიერ ნახმარია ტერმინი იგავი, თარგმანი; ხშირად წერია უთარგმანო, რაც «აქსიომა»-ს უდრის. 6) სახისმეტყუელებითი სიტყვსებად წმიდათა მღვდელთმოდღუართა ბასილისი და გრიგოლისი, — სულ სამი ჯგუფია კითხვა-პირებათა; აქ ჩვენ გვაქვს განსაკუთრებული რეცენზია იმ აპოკრიფული კითხვა-პირებისა, რომელიც სლავურ ენაზე შენახულა და რომელსაც ეწოდება «Беседа трех святителей»¹. ჩვენი რეცენზია უფრო ვრცელია, კითხვა-პირებათა რიცხვი იმაში მეტია; სლავურსა და ჩვენს რეცენზიაში შემდეგი 20 საერთო საკითხია: რა ხელოვნება დაბადა ღმერთმა უწინარეს ყოვლისა, რისგან დაბადა პირველი კაცი, რაოდენი ხანი დაყო აღამმა სამოთხეში შეცოდების შემდეგ, სიმართლე ვინ თქვა და წარ-

¹ Н. Тихонов. Памятники отреченной русской литературы, т. II, стр. 420—438. ერთი ხისი ფრაგმენტი იხ. А 625, ფ. 12—15.

წყმდა, ვინ ახადა მეოთხედი ნაწილი ქვეყნისა, ვინ დადო სამი და ნახევარი, რამდენი თვე დაყო უფალმა ეგვიპტეში, ვის სახლში ცხოვრობდა იქ, რომლისა პური ჰქამა უფალმა, ოთხი სახარება სად დაიწერა, როგორ იდიდება სამება, ვინ იყო რომელი არ შობილა და მოკვდა, ვინ არიან ორნი მარადის მბრძოლნი, ვინ მართალთაგანმა არა თქვა ცხრა თვე, ვინ მოკვდა ორჯერ, რა ეწოდებოდა სახელი: პეტრეს მამხილებელ მხევალს, მაცხოვრის გვერდის ლახვრით განმგმირველს, ანგელოზს, რომელმაც ლოდი გადააგორა, მოგვებს, რომელთაც ძღვენი შიართვეს მაცხოვარს, და ავაზაკებს, რომელნიც ჯვარს აცვეს მასთან ერთად? 7) კითხვა-მიგება გრიგოლი ღვთისმეტყუელისა ანგელოზის მიერ; აქ ნამდვილად იგულისხმება გრიგოლ პართელი, სომეხთა განმანათლებელი, და არა ღვთისმეტყველი¹. 8) ათანასე ალექსანდრიელისა თქმულნი, სულ 40 კითხვა-მიგებაა მორალური და ესქატოლოგიური ხასიათისა. 9) სიტყუანი წმიდათა მამათანი; აქ ახსნილია 18 იგავი სახარებიდან: მოწყალე სამართიელისა, ვენახში მომუშავეთა, დაკარგულ დრაქმათა, მეფის შვილის ქორწილისა, მარგალიტის მამებარი ვაჭრისა, ტალანტთა, ზღვაში გადასროლილი ბადისა, დაბმული კვიცისა, მორჩილისა და ურჩი შვილისა, ახალი ღვინის და ძველი თხიერისა, მაცხოვრის სერობისა ლავინით წყლის მტვირთველისა, ურცხვი და უშიში მსაჯულისა, უნაყოფო ლეღვისა, ყანაში დაფარული საუნჯისა, უნაყოფო ხისა, რომლის ძირში ცული ძევს, დედაკაცის საფუეარისა და მღოგვის მარცვლის შესახებ. 10) კითხვა-მიგება წმიდათა მამათა; აქ 30 კითხვა-მიგებაში ახსნილია სხვადასხვა მუხლი და საგანი ძველისა და ახალი სჯულისა, მაგალითად: რაოდენი არიან ცანი, რამდენი წელიწადი იყო დაფარული ჯვარი მაცხოვრისა, რამდენი წყრთა იყო ნოეს კიდობანი, ვინ იყო რომელი არ შობილა და მოკვდა? შემდგომად სიკვდილისა ვინ შევიდა მუცლად დედისა? აქვე ჩამოთვლილია შვიდნი ცოდვანი კაენისანი. 11) სიტყუანი გამოკრებულნი სახარებათაგან წმიდათა მამათა მიერ, — სულ 31 კითხვა-მიგებას შეიცავს. 12) სოლომონისა კითხვა-მიგებანი, — 20 კითხვა-მიგებაა; ბაასი წარმოებს ვინმე ზაქარიასა და სოლომონს შორის ძველისა და ახალი აღთქმის თემებზე. 13) ხრონოლოგია, სიტყუად მეორედ მოსლვისათვის და აღსასრულისა, პატრელაისონი; აქ ჩვენ გვაქვს მეთოდი პატრელის ან ოლიმპელის ფსევდოეპიგრაფიკულისა და აპოკრიფული ქრონიკის შემოკლებული რედაქცია, რომლის შესახებ ჩვენ ლაპარაკი გვაქონდა, როდესაც ლეონტი მროველის ლიტერატურულ წყაროებს ვირკვევდით².

¹ А. Хаханов, Очерки по истории груз. словесности, вып. I, стр. 222—224

² ათბილ. უნივ. მოამბე, III, 51 — 52. ვარდა ამ 13 ძირითადი სტატიისა, კრებულში არის დამატებითი არააპოკრიფული სტატიები: 1) სიტყვისგება ექვთიმე გრძელსა და სოსთენს შორის (ახაქართველოს სამოთხე, გვ. 615 — 621), 2) უწყება პეტროს მკაწვრელისა, ალაჯორისა და ალაჯორთა მარხვისა (იქვე, გვ. 629—631), 3) უწყება სუბალისძისა სუფსარქისისათვის (იქვე, გვ. 631—633), 4) თარგმანება სომეხთა წვალებათათვის და თუ რომლითა პირითა შეიჩვენებთან სომეხნი (იქვე, გვ. 636—638), 5) «განგება საიდუმლოთა კათოლიკე ეკლესიისთა და სახისმეტყუელეობისა წესთა მისთა». — ეს არის გერმანე კონსტანტინოპოლისის სახელით ცნობილი «განმარტება საღმრთო ლიტურგიისა» (Проф. Н. Красносельцев, Сведения о некоторых литург. рукописях Ватиканской библиотеки стр. 322 — 375).

ასეთია საერთოდ შინაარსი და ხასიათი ამ აპოკრიფული კრებულისა. უნდა შევნიშნოთ, რომ ერთი და იგივე კითხვა ჩვენ გვხვდება სხვადასხვა სტატიაში, მაგალითად: იმ ავაზაკთა სახელები, რომელნიც მაცხოვართან აცვეს ჯვარს. გვხვდება მეხუთე და მეექვსე სტატიაში, მაცხოვრის ჯვარის გამომთლელის სახელები—5, 6, 10 და 12 სტატიაში, მოგვთა სახელები—5, 6 და 12 სტატიაში, სახელი და მნიშვნელობა მოგვების შიერ მოტანილი ძღვნისა — 5 და 6 სტატიაში, სახელი პეტრეს მამხილებელი მხეველისა — 6 და 10 სტ., სამჯერ მომკვდარი წინასწარმეტყველის სახელი — 5 და 8 სტ., სახელი იმ კაცისა, რომლის სახლში ცხოვრობდა იესო ქრისტე ეგვიპტეში — 6 და 10 სტ. და სხვ. მაშასადამე, ეს არის კრებული სხვადასხვაგვარი, ერთიმეორისაგან დამოუკიდებელი, აპოკრიფული კითხვა-მითხვებისა, რომლებიც ბიზანტიურ ლიტერატურაშიც არის ცნობილი შემდეგი სახელებით: *ἐρωτησεις, ἑσθαιεις, αἱ ἀποκρίσεις, ἀπορίαι, ἔρωτες* და სხვ.

ის გარემოება, რომ ამ კრებულის 1775 წელზე აღრიხდელი ნუსხა არ მოიძებნება, გვაფიქრებინებს, რომ ის დაახლოებით ამ დროს ითარგმნა ქართულად. S ფონდის ნუსხას № 1296 ბოლოში ასეთი მინაწერი აქვს: «ესე წიგნი მდებარე ბერძნულისაგან გადმოითარგმნა, ბერძნის იოანესაგან, მიხაილის ძის შაპუწაიშვილის ქსიფილინოსისაგან, თთუესა ოკტომბერსა, დღესა 17, წელსა 1785, ქალაქსა ტფილისს, ხოლო ქართულსა ხმასა ზედა შეწყობით ოსეს ძის მლუღლის იოანესაგან»; ამიტომ გამოთქმულია მოსაზრება, რომ კრებული 1785 წელსაა თარგმნილი, მაგრამ საქმე ისაა, რომ ეს შენიშვნა ეკუთვნის არა მთელ კრებულს, არამედ მის უკანასკნელ სტატიას «ქორწინებისა თაეთავსა»-ს, რომელიც, როგორც დავინახეთ, მართლაც იოანე ქსიფილინოსს უთარგმნია. ამ მინაწერით თავდება ეს შრომა ყველა დღემდე ცნობილ ნუსხაში, მაშასადამე, აპოკრიფულ კრებულშიაც ის ამავე შენიშვნით შესულა. მართლაც, შემადგენელი ნაწილები ამ კრებულისა ქართულად რომ მეთვრამეტე საუკუნემდე გაცილებით ადრე ყოფილა, ეს შემდეგიდანა ჩანს; 1) არის ნიშნები იმისა, რომ კრებულის უძველეს ნუსხებშიაც კი სტატიები სხვა ნუსხიდანაა გადაწერილი: მაგ., A 1369-ში ასეთ შენიშვნებს გვხვდება: «ასე ეწერა დედაჲ» (ფ. 161^ა, 204); ამ გადაწერისას იქნებოდა შესაძლებელი ისეთი შეცდომები, როგორიცაა: «პოღ» ლოდის მაგიერ, «ძეობა» ზეობა-ს მაგიერ (ფ. 179^ა, 114) და სხვ. 2) ძველში გვხვდება უძველესი ტექსტების არწმინოებები: დრაუენი, დროშანი, პასენაკი (ფ. 83), არქაიზმები: გნებაჲს ცნობის (133, 148), პატიეი (=სასჯელი, 141), სათრომელი (=ბადე, 153), სამკედური (=ანკესი, 97). 3) ზოგიერთი კითხვა ამ კრებულისა ჩვენ გვაქვს წინადროის ძეგლებშიაც, ასეთებია: «რაჲ არს სიტყუაჲ იგი წინაჲსწარმეტყუელისაჲ — ცისკარი იგი, რომელი ურბიოდა მზესაჲ», «რაჲ არს იგი, რომელი იტყჷს: საროსა, ნაძუსა

6) სწავლანი წმიდათა მამათანი: იოანე ღვთისმეტყუელისა, ეფრემ ასურისა, ბასილი დიდისა, იოანე ოქროპირისა, გრიგოლ ნოსელისა და შაქსიმე აღმსარებლისა, 7) სხვადასხვა კანონიკური სტატია: ეპისტოლენი ტიმოთე აღუქსანდრიელისა და მეთოდი კონსტანტინოპოლელისა, მსოფლიო კრებათა ისტორია, მარზვათათვის, სიმბოლო სარწმუნოებისა, ათი მცნება, შვიდი საიდუმლო, მომაცუდინებელი ცოდვანი და სათნოებანი, ქორწინების ხარისხნი და სხვ.

და ფიჭუსა ზედა», «ვინ იყო, რომელი ეძიებდა ერთსა და სამნი პოვნა»; ეს კითხვები უფრო ვრცელი და ძველი რედაქციით, ვიდრე აქ, ჩვენ გვაქვს XVII საუკუნის ხელნაწერში¹. 4) მეექვსე სტატია, «სახისმეტყუელებითი სიტყვსგებაა წმიდათა მღვდელთმოდღუართა ბასილისი და გრიგოლისი», გვხვდება XII—XIII სს. ძეგლებში, ხოლო მეორე რედაქცია ამ აპოკრიფისა, რომელიც უფრო ახლოს დგას სლავურ «Беседа трех святителей»-სთან, გვაქვს X — XI საუკუნის მრავალთავე ში². 5) აქ ჩვენ გვაქვს ზოგიერთი ისეთი სტატია, რომელიც ექვთიმე მთაწმიდლის მიერ არის გადმოთარგმნილი; ასეთია, მაგალითად, გეოგრაფიული აღწერისა იმ ტერიტორიისა, რომელიც ერგონოეს შვილებს (ფ. 177—178); ეს გადმოკეთებულია ექვთიმეს მიერ ნათარგმნი მაქსიმე აღმსარებლის ერთ-ერთი თხზულებიდან³. 6) მეათე სტატიაში, «კითხვა-მიგება წმიდათა მამათა», გვაქვს ასეთი კითხვა: «პირველი სასწაული რომელი ქმნა უფალმან?» მიგება: «ქელი სალომესი განკურნა, განკმა რა, ოდეს ურწმუნო იქმნა იგი შობასა მას უფლისასა». ამას ტექსტში მისდევს ასეთი შენიშვნა: «ესე თუ ვის დაუწერია, არა ვიცი, გარნა უკუეთუ პირველსა მას სასწაულსა ეძიებდეს ვინ ქრისტესსა, ესე არს, რომელ უთესლოდ შევიდა სამოსა ქალწულისასა და უხრწნელად იშვა და შემდგომად შობისა განუხრწნელად ქალწულად დაიცვა წმიდაა იგი დედაა თვისი; ესე არს პირველი და ბუნებათა უადრესი სასწაული, — განკაცება სიტყვსა ღმრთისაა და უხრწნელება ყოვლად წმიდისა მის ქალწულისაა. ამას მე გლახაკი ეფთვმე გაუწყებ, მონანო ღმრთისანო, შემინდევით და ლოცვა ყავთ» (A 1369, ფ. 162). აქედან ცხადია, რომ ეს სტატია უთარგმნია ექვთიმე ათონელს, რომელსაც თარგმანში თავისი წვლილიც შეუტანია. ეს რომ ასეა, ჩანს იქიდანაც, რომ ამავე სტატიაში კითხვაზე: «რომელნი არიან შვდნი ცოდვანი კაენისნი ანუ რანი არიან შვდნი შურისგებანი», ჩამოთვლილია შვიდი ცოდვა კაენისა (ფ. 162—163). ექვთიმეს ბიოგრაფიიდან ჩვენ ვიცი, რომ მას უთარგმნია, სხვათა შორის, «ბასილის თქუმულნი კაენის შვდთა შურისგებათათვის»⁴, რომელიც არსად, არც ერთ ძეგლში, არ გვხვდება ცალკე. უნდა ვიფიქროთ, ის თუ მთლიანად არა, in extenso შეტანილია ამ სტატიაში. შეიძლება, ექვთიმეს ამ კრებულის სხვა სტატიაც უთარგმნოს, მაგალითად, მეექვსე, მაგრამ ამისი დამამტკიცებელი საბუთი არ გვაქვს.

ამნაირად, ჩვენ მივდივართ იმ დასკვნამდე, რომ ამ კრებულის შემადგენელი ნაწილები უძველესი დროიდანვე ყოფილა ცნობილი ქართულ ენაზე; მაგრამ კრებული, როგორც ასეთი, შეიძლება, მართლაც შედარებით გვიან გაჩენილიყო. ვიდაც უცნობ რედაქტორს თავი მოუყრია ყველა იმ სტატიისათვის, აპოკრიფულისა თუ არააპოკრიფულისათვის, რომელნიც კითხვა-მიგების სახით არსებობდა ქართულ მწერლობაში. ამავე დროს, რათა ეს საინტერესო მასალა უფრო გა-

¹ დაბეჭდილია ჩვენ მიერ: *Житие Агяфянгеля, католикоса Дамасского*, «Христиан. Восток», т. IV, вып. 3, стр. 253—255.

² A 19, ფ. 306 — 318; № 95, გვ. 212 — 224.

³ A 636, ფ. 91 — 92. იხ. ჩვენი: ხალხთა კლასიფიკაციისა და გეოგრაფიული განრიგების საკითხები, *ეტრუდები I*, 168 — 182.

⁴ «ათონის კრებული», გვ. 29.

საგები გაეხადა მკითხველი მასისათვის, მას გაუვეულგარებია ენა და სტილი ზოგიერთი სტატიისა. მაგალითად, აქ ჩვენ გვხვდება ასეთი სტილისტიკური ვულგარიზმები (არას ვაშბობთ ფონეტიკურსა და მორფოლოგიურზე): დააყენეს (=დაადგინეს, ფ. 12^ა), იისფერით მოსილი (12^ა), უწინ (2^ა, 13^ა, 51), შიგან (13^ა), მცნ ნიღალგბაზე (13^ა), კიდევ (29^ა) დაორსულდა (29^ა), სიცრუე აგიხდა (30^ა), ამხანაგი (71^ა), მიასწავლა (84^ა), და სხვა მრავალი ამგვარი.

ამით ვათავებთ ქართული აპოკრიფული მწერლობის ზოგად მიმოხილვას. ეგრეთ წოდებულ ექვოლოგიონში (ან კურთხევანში) ხშირად გვხვდება სხვადასხვაგვარი შელოცვები, რომელნიც წარმოადგენენ აპოკრიფების ცალკე დარგს. ასეთებია, მაგალითად, «ლოცვა სეტყვისაჲ, შელოცვა ბოსტნისაჲ, ლოცვაჲ წმიდისა ღიღებულისა მოწყმისა ტრიფონისი ყოველისავეთჳს ყანისა, ვენაკისა და ბოსტანისა, ოდეს ჭია ავნებდეს, ლოცვაჲ კალისაჲ, ლოცვაჲ თუალცემულისაჲ» და სხვ.¹

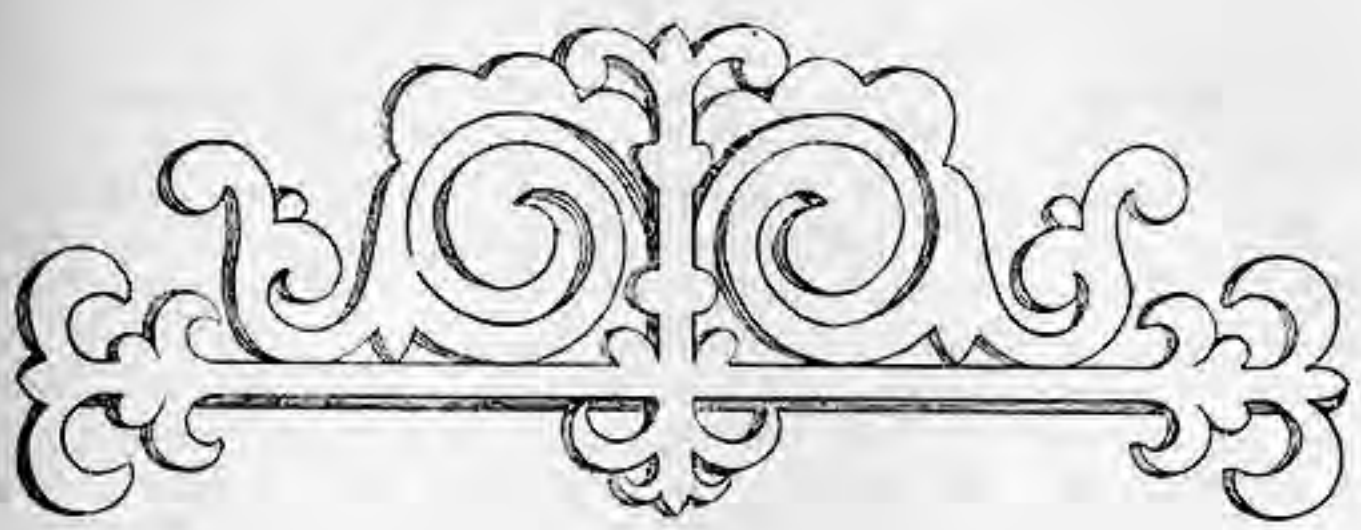
აპოკრიფებთან ერთად უნდა აღინიშნოს ის ასტროლოგიური სტატია, რომელსაც ქართულად ეწოდება «სიბრძნისაგან ფილოსოფოსთაჲსა წინასწარმეტყუელებად ჟამთა და მშენებათა წელიწდისა მოწვენათათჳს, თუ ვითარი იყვნენ» და «კალანდაჲ, თქუმული ეზრა წინამწარმეტყუელისაჲ»². ეს უკანასკნელი პირველად გვხვდება ჩვენ იოანე-ზოსიმეს მიერ 949 წელს საბას ლავრაში გადაწერილ მანუსკრიპტში. მაშასადამე, ეს საკმაოდ ძველი ნაწარმოებია ქართულ ენაზე. შინაარსი ამ აპოკრიფებისა არის აღნუსხვა ნიშნებისა, თუ როგორი ტაროსი და მოსავალი იქნება ამა თუ იმ წელს იშისდა მიხედვით—რომელ დღეს მოდის ახალი წელიწადი, ან რამდენია ზედნადები. დედანი «ეზრას კალანდასი» ბერძნულ ენაზედაც არის ცნობილი და ეწოდება «*Ἐν τῇ ἀποκρυφῆσι Ἐσθῆρα Διδ. ἡσθεῖα*»³. ქართულ ენაზე გვაქვს კიდევ სხვა რედაქცია ამ «კალანდასა» და აგრეთვე ამის მსგავსი სხვა თხზულებები, როგორიცაა «ძრვისა და ქუხილისა გამოცხადებაჲ, მთოვარისა დღენი სათვალავნი»⁴ და სხვ., რომელნიც, ჩვენ ვფიქრობთ, იოანე პეტრიწს უნდა ეთარგმნოს. X

¹ ამათი რუსული თარგმანი იხ. ჩვენს თხზულებაში: «Литургические грузинские памятники», стр. 115, 118, 120, 138, 150, 161.

² დ. ბაქრაძე, საქართველოს ისტორია, გვ. 236; ს. ყუბანეიშვილი, ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია, I, 28—29.

³ А. Хихилов, Очерки по истории груз. словесности, вып. I, стр. 304—305

⁴ ს. ყუბანეიშვილი, ქრესტომათია, I, 31.

* 3. ეგზეგეტიკა *

ეგზეგეტიკული მწერლობის წარმოშობა. დასაწყისი ქართული ეგზეგეტიკისა. მისი პერიოდები და წარმომადგენელი. ქართული კატენები და მათი ნიმუშები.

საქრისტიანო მწერლობამ იმთავითვე გამოყო განსაკუთრებული დარგი, რომელსაც ეგზეგეტიკა ეწოდება. მისი საგანია ბიბლიური ტექსტის ახსნა-განმარტება. განმარტება სამგვარია: ერთი — ტექსტისა და მისი შინაარსის უბრალოდ და მარტივად გადმოცემა და მოთხრობა, მეორე — მისი შეგნების გაადვილება კომენტარების საშუალებით. მესამე — ერთი ენიდან მეორეზე გადმოღება. ტექსტის შინაარსის გადმოცემა, მისი კომენტარები და უცხო ენიდან ლექსებზე გადმოღება ერთსა და იმავე მიზანს აღწევს. ამით აიხსნება, ალბათ, ის გარემოება, რომ ძველ ქართულ მწერლობაში თარგმანება აღნიშნავს როგორც კომენტარებს, ისე ერთი ენიდან მეორეზე გადმოღებას, ხოლო თარგმანი — როგორც გადმოთარგმნას ერთი ენიდან მეორეზე და ახსნა-განმარტებას კომენტარების საშუალებით, ისე ამა თუ იმ მოთხრობის შინაარსის გადმოცემას უბრალოდ და გასაგებად¹. თარგმანი ქართულად ეწოდება ამავე დროს იმ ადამიანსაც, რომელსაც ხელობად ჰქონდა როგორც კომენტირება ტექსტისა, ისე მისი გადმოღება ერთი ენიდან მეორეზე (მაგალითად, ექვთიმე თარგმანი).

ზოგიერთი აქ აღნიშნული მნიშვნელობით თარგმანება ჯერ კიდევ ძველმა ებრაელებმა შემოიღეს; როდესაც მათ დაივიწყეს ლექსი და ქალღმერთ-არამეულზე დაიწყეს ლაპარაკი, საჭირო შეიქნა მათთვის ბიბლიის ტექსტის

¹ მაგალითად, ზემოთ ხეენ დავინახეთ, რომ ერთ-ერთ ამოცრიფულ ნაწარმოებს, რომელიც ძველი აღთქმის ისტორიის უბრალოსა და მარტივ მოთხრობას წარმოადგენს, ქართულად ეწოდება თარგმანი დაბადებისათვის ცისა და ქუეყანისა და ადამისათვისა (ქართლის ცხოვრება, მარიაშ დედოფლის ვარიანტი, გვ. 786).

ქალდეურ-არამეულად თარგმანება. ეს თარგმანება, თავდაპირველად ზეპირი, შემდეგ ჩაიწერა და აქედან წარმოდგა არამეული თარგმანები, რომელიც უფრო პარაფრაზია, ვიდრე ნამდვილი თარგმანი ტექსტისა. თარგმანისტი ამ შემთხვევაში დიდ თავისებურებას იჩენს, ის ბიბლიის ტექსტს ხან უმატებს, ხან აკლებს და სცვლის კიდევაც.

პირველყოფილ ქრისტიანთა საზოგადოებაში, რომელიც პროზელტიზმით იკვებებოდა, აუცილებელივსაჭირო შეიქნა როგორც კომენტარები ტექსტისა, ისე გადმოთარგმნა მისი ერთი ენიდან მეორეზე, ამისათვის იქ განსაკუთრებული არაოფიციალური თანამდებობის პირებიც კი იყვნენ.

ეგზეგეტიკის ისტორიამ სამი პერიოდი განვლო: დასაწყისი, პირველი სამი საუკუნის განმავლობაში, კლასიკური, მეოთხე და მეხუთე საუკუნეებისა. და დაქვეითების, რომელიც მეექვსე საუკუნიდან იწყება და თითქმის მეთხუთმეტე საუკუნემდე გრძელდება.

191

მეექვსე საუკუნის შემდეგი დროის ეგზეგეტები უფრო იმას ზრუნავენ, რაც შეიძლება მეტი ციტატები მოიყვანონ «მამათა და მოძღუართა» თხზულებებიდან. აქედან წარმოიშვა ეგრეთ წოდებული ეგზეგეტიკური კატენები ან კრებულები (Catenaе, წყარო), რომელთა წყალობითაც კითხველს შეძლება აქვს სულ ადვილად გაიკვლიოს, თუ როგორ ესმოდათ ესა თუ ის ადგილი წინა დროის მწერლებსა და მამებს. კატენები ასე იწერებოდა: ქალაქის ან ეტრატის შუაგულში წერდნენ ბიბლიურ ტექსტს, რომელსაც ქართულად კიმენს (Κεμენαι) უწოდებდნენ, ხოლო აშმაზე — მის განმარტებას ან სქოლიოს, რომელიც მწერლის თხზულებიდან ამოღებულს, ისე კი, რომ ამ მწერლის სახელი იქვე უნდა აღნიშნული ყოფილიყო, თუკი ის ცნობილი იყო. თუ ამ ტექსტის შესახებ რამდენიმე სხვადასხვა განმარტება არსებობდა, იმათაც პარალელურად მოიყვანდნენ ხოლმე. როდესაც სქოლიო დიდი იყო, მაშინ ჯერ ტექსტს მოიყვანდნენ სტრიქონის გასწვრივ და მერე თანმიყოლებით, და არა აშმაზე, თვით სქოლიოს. ზოგიერთი კატენის ავტორები პირველწყაროებით სარგებლობდნენ ხოლმე, ზოგიერთნი კი მზამზარეული კრებულებით.

ქართულ საეკლესიო მწერლობაში ეგზეგეტიკას საპატიო ადგილი უკავია: საღმრთო წერილის ახსნა-განმარტება, როგორც ჩანს, აუცილებელ და მნიშვნელოვან საქმედ ყოფილა მიჩნეული, ვინაიდან აშმაზე იყო დამოკიდებული ქრისტიანული რელიგიისა და მორალის ჯეროვანი და საფუძვლიანი შეთვისება მორწმუნეთა მიერ. ამიტომ შესაფერ თხზულებათა თარგმნისათვის შედარებით ადრე მიუყვიათ ხელი. პირველ ქართულ თარგმანს, ამ სიტყვის პრიმიტიული მნიშვნელობით, ჩვენ ვპოულობთ გვსტათი მცხეთელის მარტვილობაში, რომელიც მეექვსე საუკუნეშია დაწერილი. არქიდიაკონი სამუილი უთარგმნის ევსტათის საღმრთო წერილის, ესე იგი ძველისა და ახალი აღთქმის, ისტორიას. თარგმანება სამუილისა მდგომარეობს ამ ისტორიის თავისუფლად და თავისებურად გადმოცემაში, სამუილი მონურად არ მისდევს ბიბლიურ ტექსტს, ხანდახან აკლებს, უმატებს, ანდა სცვლის ამა თუ იმ ადგილს. ამ მხრივ საყურადღებოა სახარების ინტერპრეტაცია, აქ შეცვლილია იესო ქრისტეს მსახურების თანდათანობა: სახარებით, ნათლისღების შემდგომ, იესო ქრისტე ქა-

დაგებას იწყებს გალილეაში, ევსტათის მარტვილობით კი იერუსალიმში. შეცვლილია წესი სასწაულთმოქმედებათა: სახარებით, გალილევას კანაში სასწაული პირველი სასწაული იყო იესო ქრისტესი, მარტვილობით კი მეხუთე. შეცვლილია თხრობა თვით სასწაულთა შესახებ; მაგალითად, ეშმაკთა ლეგეონი, რომელიც ქრისტეს თხოვდა, «რათა არა უბრძანოს მათ უფსკრულთა შთასლვად» (ლ უ კ., VI, 31), გაგზავნილ იქნა ღორების ჯოგში, რომელიც მერე ზღვაში შეიჭრა და დაიხრჩო (მ ა რ კ., V, 1 — 14; ლ უ კ., VIII, 27 — 34), ხოლო მარტვილობით «ქრისტემ უბრძანა ქუეყანასა და განელო და დანთქა ეშმაკი იგი და შთახდა ჯოგობეთად ქუესკნელად» («საქართვ. სამოთხე», გვ. 319). ჯვარზე გაკრული ქრისტე, სახარებით, ამბობს: «მამაო, მიუტევე მათ, რამეთუ არა იციან, რასა იქმან» (ლ უ კ., XXIII, 34), მარტვილობით კი—«მამაო ჩემო, ყოველივე აღვასრულე და ისრაილმან არა ისმინა ჩემი და ესევეითარი ტანჯვა მოაწიეს ჩემზედა» («საქართვ. სამოთხე», გვ. 320). ამ თარგმანებაში ჩვენ გვაქვს ერთგვარი ქალღეურ-არამეული თარგუმების სეზუარი ნაწარმოები, რომელსაც ამიტომ შეგვიძლია ვუწოდოთ ქართული თარგუმი.

უძველესი, ჩვენამდე შენახული და დღეს ცნობილი საეგზეგეტიკო თხზულებანი მოთავსებულია ეგრეთ წოდებულ შატბერდის კრებულში და ნათარგმნია სომხურიდან არაუგვიანეს მეცხრე საუკუნისა. ესენია თხზულებანი იპოლიტე რომაელისა და ეპიფანე კვიპრელისა. იპოლიტეს თხზულებათაგან შენახულა:

1) «განმარტებაჲ კურთხევათა მათთვის მოსყსთა ათორმეტთა მიმართ ნათესათა» (გვ. 251 — 284); აქ იგულისხმება მეორეშჯულის XXIII თავის თარგმანება, რომლის ბერძნული დედანი დაკარგულია; შენახულა მხოლოდ სომხური თარგმანი, საიდანაც მომდინარეობს ქართული ვერსია¹.

2) აღნიშნული თხზულების დასაწყისიდან ჩვენ ვგებულობთ, რომ იპოლიტეს დაუწერია აგრეთვე «ნეტარისა ისაყისა კურთხევანი ძეთა მიმართ თვსთა», რომელშიაც უნდა იგულისხმებოდეს შესაქმეთა წიგნის XXVII, 27 — 29, 39 — 40 განმარტება, რომლის არც დედანი შენახულა, არც თარგმანი.

3) «თქუმული კურთხევათა მათთვის იაკობისთა, ვითარ ათორმეტნი ნახპეტნი აკურთხნა» (გვ. 284 — 314); აქ იგულისხმება შესაქმეთა წიგნის XLIX თავის განმარტება, რომლის სომხური თარგმანი, ქართული ვერსიის დედანი², გამოცემულია.

4) «დავითისათვის და გოლიათისათვის განმარტებაჲ» (გვ. 315 — 327); ეს თხზულება, რომელშიაც განმარტებული უნდა ყოფილიყო მეფეთა პირველი წიგნის XVII თავი, გარდა ქართულისა, შენახულა სომხურ ენაზედაც³.

5) «თარგმანებაჲ ქებაჲ ქებათამსაჲ» (გვ. 327—357); ეს თხზულება ცნობილია როგორც ბერძნულ, ისე სხვა ქრისტიან ერთა ენებზე, კერძოდ სომხურზედაც.

¹ Н. Марр, Ишолит—Толкование Песня Песней, «Тексты и разыскания по армяно-груз. филологии», кн. III, стр. XXIII.

² იქვე, стр. XXIII.

³ შეად. კ. კეკელიძის — ციტატი იპოლიტე რომაელიდან გიორგი მერჩულის შრომაში (ავად. მოამბე, ტ. IV, № 5).

საიდანაც ის ქართულად უთარგმნიათ¹. მაგრამ ქართულ თარგმანს განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს, ვინაიდან შას, სხვა ვერსიებთან შედარებით, უფრო ვრცლად შეუნახავს ეს თხზულება².

უბიფანე კვიპრელის საეგზეგეტიკო თხზულებათაგან იმავე შატბერდის კრებულში შენახულა შემდეგი:

1) «თარგმანებაჲ დავითის ფსალმუნებისაჲ» (გვ. 515 — 576); ის უთარგმნია სომხური ენიდან ვინმე დაჩის და მიუძღვნია «განსაკუთხავად» ცნობილ სტეფანე მტბევრისათვის, რომელიც მეათე საუკუნის პირველი მეოთხედის მოღვაწეა. იმ წერილადან, რომელიც თარგმანთან ერთად გაუგზავნია დაჩის სტეფანესთვის³. ჩვენ ვგებულობთ, რომ დაჩის 150 ფსალმუნიდან მხოლოდ რამდენიმე ფსალმუნის განმარტება «გამოუხუამს», დანარჩენი, თუ საჭიროდ დაინახო, შენ განასრულეო, — სწერს ის შას. აღნიშნულ ხელნაწერში ჩვენ ვვაქვს განმარტება 1, 2, 3, 4, 5, 6, 9, 44, 45, 46, 47, 48, 49 და 50 და 67 ფსალმუნებისა.

2) «ათორშეტთა თვალთათვის» (გვ. 122 — 214). ახსნილია თვისებანი იმ თორშეტ თვალთა ან ძვირფასი ქვებისა. რომელნიც ამკობდნენ ებრაელთა მღვდელმთავრის სამოსლის ვულგეგრდს. ეს თხზულება ორი რედაქციით შენახულა: მოკლეთი და ვრცელით. ვრცელი რედაქცია მხოლოდ ლათინურ ენაზე შენახულა⁴. ქართულ თარგმანში შენახულა სწორედ ვრცელი რედაქცია. მაგრამ არა სიტყვასიტყვით: პირველ ნაწილში ის ახლოს დგას ლათინურ თარგმანთან, მეორეში კი წარმოადგენს ცოტა განსხვავებულ რედაქციას, რომელსაც უფრო უნდა შემოენახოს დაკარგული ბერძნული დედანი. ქართული თარგმანის არმენიზმები ამყდავენებს, რომ ეს თხზულება სომხურიდანაა გადმოღებული⁵. ✠

3) «საზომთათვის და საწყაულთა» (გვ. 239 — 255); ეს თხზულება, რომელსაც ბერძნულად ეწოდება «Περὶ μέτρων καὶ ἀριθμῶν»⁶, შენახულა ნაკლულევანად, მისი დეფექტები რამდენადმე შეავსო დელაგარდმა ასურული წყაროებით. ქართული თარგმანი წარმოადგენს განსაკუთრებულ ვერსიას ამ თხზულებისას. რა ენიდანაა გადმოღებული ის, სომხურიდან თუ ბერძნულიდან, კატე-

¹ H. Marr, *Ниполит—Толпошание Песни Песной*, «Тексты и разыскания по армяно-груз. филологии», тт. III, стр. XV.

² «ქება-ქებათაჲ»-ს განმარტება გამოიცა აკაკ. ნ. მარშა, ხოლო 1, 3 და 4 თხზულებები გამოიცა გერმანულ ენაზე, ცალკე შესრულებული რუსული თარგმანიდან, პროფ. N. Bonwetsch-მა («Texte und Untersuchungen zur Geschichte d. alchristlichen Literatur», XXVI, Leipzig, 1904). 1954 წ. პარიზში გამოიცა 1 და 3 თხზულება M. Bricere-ს მიერ—Hippolyte de Rome; Sur les benedictions d'Isaak, d'Isakob et de Moïse (Patrologia Orientalis, t. XXVII, Fas. 1et 2).

³ თ. ყორღანია, კრონიკები, I, 99—107.

⁴ Migne, PG. t. 43, col. 22—266.

⁵ მ. ჯანაშვილი, Драгоценные камни, их названия и свойства («Сбор. материалов для описания местностей и племен Кавказа», XXIV, 1—72); რეცენზია ნ. მარსია: «Визант Времени», т. IX, № 3—4. მეორე მისი გამოცემა ეკუთვნის პროფ. R. P. Blake-ს: Eriphanus de Gemmis, London, 1934.

⁶ Migne, PG. t. 43, col. 237—294.

გორიულად ამისი თქმა ძნელია. თუ პირდაპირ ბერძნულიდანაა თხზულება გადმოთარგმნილი, მთარგმნელს უნდა სცოდნოდა არაბული ან ებრაული, როგორც ეს ჩანს ზოგიერთ ებრაულ ასოთა ქართული გამოთქმიდან¹.

4) საეკლესიო მწერლობის ისტორიკოსები საეგზეგეტიკო თხზულებათა ჯგუფებში ათავსებენ ერთ, ძველ მწერლობაში მეტად პოპულარულ ნაწარმოებს, რომელიც შეიცავს ბიბლიურ მხეცთა და ცხოველთა თვისებების შესახებ დავიროვებას მისტიკური და ზნეობრივი ხასიათის შენიშვნათა თანდართვით; ეს არის *Μεσοκβτεις*; ან, ქართულად, *სახისმეტყუელი*. ეს თხზულება, რომელიც შატბერდის კრებულშია მოთავსებული, ნ. მარის, მისი მეცნიერულად გამოცემლის, გამოკვლევით, გადმოთარგმნილია სომხურიდან ტაო-კლარჯეთში მერვე საუკუნის გასულს². აღნიშნული თხზულება თავდაპირველად ანონიმური, უსახელო ყოფილა; მერე ჩნდება ისეთი ნუსხები, რომელნიც მას მიაკუთვნებენ პეტრე ალექსანდრიელს, ბასილ დიდს და უფრო ხშირად ეპიფანე კვიპრელს. ეპიფანეს მიაწერენ ზნეობრივ-მისტიკურ და საეგზეგეტიკო ხასიათის შენიშვნებსა და განმარტებებს, მხეცთა თვისებების აღნუსხვა კი გვხვდება ორიგენის თხზულებაში, საიდანაც ის გადასულა უცნობი ავტორის ასურულ რეცენზიაში. ქართული ვერსია სათაურით, მართალია, ბასილ კესარიელს მიეკუთვნება, მაგრამ ხელნაწერთა ტრადიციას თუ ვიჭონიებთ მხედველობაში, ის ეპიფანეს თხზულებად იგულისხმება. ეს შემდეგიდანაცა ჩანს: შატბერდის კრებულში, რომელშიაც ბასილის არც ერთი თხზულება არაა, *სახისმეტყუელი* მოთავსებულია ეპიფანეს თხზულებათა შორის; ასევეა S ფონდის ხელნ. № 38; და A ფონდის № 165.

არაუგვიანეს მეცხრე საუკუნისა უთარგმნიათ ქართულად ათანასე ალექსანდრიელის თხზულებანიც: 1) «თქმული ნეტარისა ათანასე მთავარეპისკოპოსისა ალექსანდრიელისაჲ, ვითარ იგი დიდითა წადიერებითა გულსმოდგინე ყოფილ არს გამოკულევად ძალსა ფსალმუნთაჲსა და უპოვნია ვინმე მოხუცებული ერთი მარტოდ მყოფი. სავსე მადლითა სულისა წმიდისაჲთა და მისგან ზედმიწევნულ არს ძალსა ფსალმუნთაჲსა და ვითისთა გულიანხმის ყოფად». ეს თხზულება მოთავსებულია A ფონდის 904 წლის დავითნში (№ 38) და ექსცერპტების სახით გამოცემულია მ. ჯანაშვილის მიერ³. ამ თხზულებაში ჩვენ გვაქვს ათანასეს ცნობილი ეპისტოლე მარკელინესადმი ფსალმუნთათვის⁴, რომელშიაც ლაპარაკია ფსალმუნთა ღირსებისა და მათი დაყოფის შესახებ, აგრეთვე გარკვეულია, რომელი ფსალმუნი ადამიანის რომელ სულისკვეთებას შეეფერება და ბოლოს დარიგებაა, თუ როგორ უნდა ვგალობდეთ ფსალმუნებს.

¹ მ. ჯანაშვილი, მწერლობა IX — X სს. «სასწავლო წიგნი», გვ. 118 — 136; ჩუცუნბა ნ. მარისა: «излит. Времен.», т. X. № 3—4.

² Филолог: «Тексты и переводы по армяно-грузинск. филологии», кн. VI, Петерб. 1904 г. Th. Kluge, Die georgische Uebersetzung des Physiologus, WZKM, 18, S. 119—148.

³ «ქართული მწერლობა», I, 144 — 163.

⁴ Migne, PG. t. 27, col. 11—46.

2) ათანასეს მიეწერება აგრეთვე «ფსალმუნთა განმარტებაჲ» («*Interpretatio in psalms*»), რომელიც ნამდვლად ეკუთვნის ევსუქი იერუსალიმელს¹. ექსცერპტები და ციტატები ამ თხზულებიდან შეუტანია ეფრემ მცირეს თავის შრომაში «თარგმანებაჲ ფსალმუნთაჲ», რომლის შესახებ უკვე გვქონდა ლაპარაკი².

მეათე საუკუნემდე ნათარგმნი გრიგოლ ნოსელის «კაცისა შესაქმისათჳს, რომელი მიუწერა ძმასა თჳსსა პეტრეს, ეპისკოპოსსა სებასტიელსა»³. ეს თხზულება მოთავსებულია შატბერდის კრებულში⁴, რომელშიაც ის გადმოუწერიათ «დედითა იშხნისაჲთა». თუ მხედველობაში მივიღებთ იმ გარემოებას, რომ ამ კრებულში მოთავსებული პატრისტიკული ტექსტები, აკად. ნ. მარის გამოკვლევით, უმეტეს ნაწილად გადმოთარგმნილია სომხურიდან VIII — IX სს., შეგვიძლია ვიფიქროთ, ეს თხზულებაც ამავე დროს და ამავე ენიდან უნდა იყოს ნათარგმნი.

აღნიშნულსავე ეპოქაში ნათარგმნი ყოფილა ბასილი დიდის ეგზეგეტიკური თხზულება «ექუსთა დღეთათჳს»⁵. ეს თარგმანი ჩვენამდე არ შენახულა, მაგრამ მის არსებობას ადასტურებს ამ თხზულების მეორედ მთარგმნელი, გიორგი მთაწმიდელი, შემდეგი სიტყვებით: «ლმერთმან იგი პირველნიცა თარგმანნი აკურთხენ, კელი აღმიპყრეს»⁶. «პირველნი თარგმანნი», რომელთა ნაშრომს გიორგისათვის სარფა აღმოუჩენია, გიორგის ტერმინოლოგიით, ნიშნავს ძველი დროის მთარგმნელებს. თუ ეს ძველი თარგმანი, რომელშიაც, ალბათ, გიორგი დროგამოშვებით იხედებოდა, როდესაც ის თარგმნას შეუდგა, სომხურიდან იყო გადმოღებული, ეს გარემოებაც, სხვათა შორის, აიძულებდა გიორგის ხელმეორედ ეთარგმნა ის.

მეორე პერიოდში ქართველ ეგზეგეტთა მწყობრი იწყება ექვთიმე ათონელით, რომელსაც, როგორც თავის ალაგას ვრცლად გავარკვეით, უთარგმნია შემ-

¹ P. Batiffol, *La littérature grecque*, 3 ed., p. 275, შენ. 1.

² თ. ჟორდანიძე, *ქრონიკები*, I, 128. როგორც ათანასეს, ისე ეპიფანე კვიპრელის თხზულებათაგან ციტატები მოპყავს მეცხრე საუკუნის მწერალს არსენიკათოლიკოსს თავის საისტორიო-საპოლემიკო თხზულებაში, რომელსაც ეწოდება «განყოფისათჳს ქართლისა და სომხეთისა». იმის დასამტკიცებლად, რომ ექსცერპტულ ლეინოში წყალი უნდა იქნას შერეული, ის ამბობს «დიდი ათანასი იტყვის, ფსალმუნსა განმარტებს: სასემელი კელთა შინა უფლისათა ურწყული საგსე არს სხმულითა, ურწყომ ღვთაებასა მოასწაევებს და სხმული იგი კაცებასა. ესე არს წყალი, რამეთუ პირველი სიმდაბლე ღმრთეებასა თანა შერევნაჲ იყო უძღურისა ბუნებისა ჩუენისაჲ. და ესე მოასწაევებს ორსა ბუნებასა. ღმრთეებისა და კაცებისა ქრისტესისა, დი ამით ჯერ არს განმარტებაჲ ლეინისაჲ და ეპიფანე კვიპრელი მ[ო]სწაევებს ამავე სახესა, რომელ იტყვის: შენ ხარ მღვდელ უეუენისაჲდღე წესსა მას ზედა მელქიზედეკისსა. რამეთუ მელქიზედეკ პურსა და ღვნოსა შესწირვიდა არა უეომოსა და ურწყოსა და ამისთჳს ვსცანთ მისი მღვდლობისა სახე» (თ. ჟორდანიძე, *ქრონიკები*, I, 323). ესეც იმის მაჩვენებელია, რომ აღნიშნულ ავტორთა თხზულებანი მეცხრე საუკუნემდე გადმოუთარგმნიათ ქართველად.

³ *Περὶ κατασκευῆς τοῦ σώματος* Migne, PG. I. XLIV, 2—1.6.

⁴ გვ. 1 — 121, აგრეთვე A 6, 53 — 82; A 165, 349 — 459.

⁵ *Κεῖς ἐξ ἐπιφάνου* Migne, PG. I. 29.

⁶ თ. ჟორდანიძე, *ქრონიკები*, I, 292; «*Описание*», I, 44. მ. კახიძე ძველი, პირველი თარგმანის არსებობას უარყოფს (ბასილი დიდის «ექუსთა დღეთაჲ» გვ. 074—076), მაგრამ ასეთი უარყოფა დამყარებულია გაუგებრობასა და გიორგის «ანდერძის» არასწორ წაკითხვაზე.

დეგი ეგზეგეტიკური თხზულებანი: 1) «თარგმანებად იოანე სახარებელის ხილვისაჲ» ანდრია კესარიელისა, 2) «თარგმანებად იოანეს სახარებისაჲ» იოანე ოქროპირისა; 3) «თარგმანებად მათეს სახარებისაჲ» ოქროპირისავე, 4) «თარგმანებად ფსალმუნთაჲ» ბასილი დიდისა, 5) «თარგმანებად გალატელთა და თესალონიკელთა და კრომელთა ეპისტოლისაჲ» გრიგოლ ნოსელიისა, 6) «წმიდისა მამოი ჩუენოჲსა თარგმანი», 7) «წმიდისა მოსე წინამსწარმეტყუელისა თარგმანი», 8) «გამოცხადებისათჳს მელქისედეკისა», 9) გრიგოლ ღვთისმეტყველის «სიტყუათა მათჳს წმიდისა სახარებისათა: რომელმან მეთევზურნი წინამსწარვე იჩინა იესოჲ ჭადაგად სიმართლისა და ჭეშმარიტებისად», 10) მაქსიმე აღმსარებლის «თალასეს მიმართ ხუცისა და მამასახლისისა მრავალთა მონასტერთაჲსა სიტყუათათჳს, რომელთა განმარტებაჲ ეთხოა ნეტარისა მაქსიმესაგან»¹, 11) «სიტყუანი სახარებისანი, გამოკრებულნი წმიდათა მამათა მიერ წმიდისა მაქსიმეს თქუმულთაგან».

ექვთიმეს შემდეგ თვალსაჩინო ღვაწლი მიუძღვის ქართული ეგზეგეტიკის ისტორიაში გიორგი მთაწმიდელს. მას, როგორც თავის ალაგას გვქონდა ლაპარაკი, უთარგმნია ამ დარგში: 1) «ექუსთა დღეთათჳს» ბასილი დიდისა, რომელიც ძველადაც ყოფილა თარგმნილი²; 2) «კაცისა შესაქმისათჳს» გრიგოლ ნოსელიისა, ესეც ძველადვე ყოფილა გადმოღებული; 3) იმავე გრიგოლის «თარგმანებაჲ ქებაჲ ქებათაჲსა»; 4) «განმარტებაჲ მომიტსენისაჲ», 5) «დაბადებისა თარგმანი» იოანე ოქროპირისაჲ, «რომელ არს ცხოვრება აბრაჰამისი».

მეთერთმეტე საუკუნის ეგზეგეტთა შრომას აგრძელებს ეფრემ მცირე, რომელმაც მხედველობაში მიიღო დეფექტები იმდროინდელი ქართული ეგზეგეტიკისა და გადმოთარგმნა: 1) «განმარტებაჲ პავლე მოციქულის ეპისტოლეთაჲ» იოანე ოქროპირისა; ეს იმდენად პირდაპირი თარგმანი არაა, რამდენადაც გადაკეთება ოქროპირის შრომისა. 2) ეფრემს შეუდგენია აგრეთვე «თარგმანებაჲ დავითნისაჲ», რომელიც წარმოადგენს დავითნის კატეხეზს, ათანასესა და კირილე ალექსანდრიელის, ბასილი დიდის, ევსუჟი იერუსალიმელის, ასტერი ამასიელისა და იოანე ოქროპირის ხელმძღვანელობით დაწერილს (Q 37). ამას გარდა ეფრემს უთარგმნია: 3) «მეტაფრასი ეკლესიასტესი» გრიგოლ საკვირველთმეტყველისა და 4) «მეტაფრასი ეზეკიელისა», რომელიც ხელნაწერებში გრიგოლ ღვთისმეტყველის თხზულებათა შორის არის ხოლმე მოთავსებული.

მატბერდის 1035 წ. გადაწერილ ბასილი დიდის «ფსალმუნთა განმარტებას», რომელიც ექვთიმე ათონელმა გადმოთარგმნა, თან მისდევს სხვა «განმარტებაჲ ფსალმუნთაჲ»³, რომელსაც შემდეგი შენიშვნა აქვს დართული: «ხოლო

¹ ეს თხზულება ხელმოკრედ გადმოთარგმნიათ XII ს. პეტრიწონის სალიტერატურო სკოლაში შემდეგი სათაურით: «მაქსიმე მონაზონისაჲ თალასის მიმართ ღირსისა ხუცისა და წინამძღურისა თითოსახეთა უღონოებათათჳს წმიდისა წერილისათა» (გელ. ხელ. № 14).

² გამოცემულია მ. კახაძის მიერ (ბასილი დიდი, ექუსთა დღეთაჲ, 1947 წ.).

³ A 135, გვ. 428 — 498.

აქედან წალმართ დავითთა შინა ვპოვე თვითო მუხლსა ზედა თარგმანი, ხოლო სახელი არა ეწერა, თუ ვისი თარგმნილი არს, გეცნიერთა უწყინ. მე დავით ჯიბის ძე მან... ამის წიგნისა ბოლოს ჩავსწერე». აქ ჩვენ გვაქვს თითო-ორთ-ლა მუხლის განმარტება შემდეგი ფსალმუნებისა: 16, 17, 18, 21, 29, 34, 42, 43, 44, 46, 51, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 64, 67, 71, 83, 88, 97, 103, 104, 110, 131, 147, 150.

XI — XII საუკ. უნდა იყოს თარგმნილი კირილე ალექსანდრიელის ეგზეგეტიკური თხზულებანი: 1) «მათეს თავისა სახარებისა ძნელოანთა სიტყუათა განმარტებაჲ», — ლექსიკონი¹, სადაც ახსნილია ანბანურ რიგზე საკუთარ სახელთა მნიშვნელობა, მაგალითად: «ბართოლომეოს — ძე დამოკიდებული წყალთაჲ. ბედსაჲდა — სახლი საიფქლე» და სხვ. 2) ეგზეგეტიკურ კატეხეზში გვხვდება ნაწყვეტები შესაქმნეთა თარგმანებიდან. რომელსაც, ბერძნულის მიხედვით, ლლაფჯრა ეწოდება. 3) ათონის ერთ-ერთ ხელნაწერში (№ 79) პროფ. ა. ცაგარელი უჩვენებს პავლე მოციქულის ეპისტოლეთა შემოკლებულ თარგმანებას, თუმცა სხვა ხელნაწერებში ამის შესავსს ვერას ვხვდებით². 4) XI — XII სს. უთარგმნიათ ენიაანუენოს ლაზელის. მესხეთე საუკუნის მწერლის, დიალოდი, «უკუდავებისათვის სულსაჲ», რომელიც ჩვენამდე არ შენახულა და რომლის ავტორს, დონისე არეოპაგელთან ერთად, ზშირად იხსენიებენ XII — XIII სს. ქართველი ავტორები, როგორც, მაგალითად, «თამარიანის» ავტორი ჩახრუხაძე³. შესამჩნევად გამდიდრებულია ქართული ეგზეგეტიკური მწერლობა მეთორმეტე საუკუნეში, განსაკუთრებით პეტრიწონის სალიტერატურო სკოლაში.

ამ დროსა და სკოლას ეკუთვნის გადმოღება ბერძნული ენიდან თეოფილაქტე ბულდარელის თხზულებათა: «განმარტება მარკოზის სახარებისა. განმარტება ლუკას სახარებისა», რომელიც გადმოუთარგმნია ფილოსოფოსს იოანე ქიშქიშელს. ამავე დროს უნდა იყოს ნათარგმნი თეოფილაქტესავე «განმარტება იოანეს სახარებისა»-ც, რომელიც შენახულა ერთადერთ ხელნაწერში (A 52).

იოანე ქიშქიშელსავე უნდა ვთარგმნოს, როგორც ჩვენ ვარკვევთ ერთს სპეციალურ გამოცემაში⁴, «თარგმანებაჲ ეკლესიასტისაჲ» ოლიმპიოდორე ალექსანდრიელისა და მიტროფანე, სმირნელ მიტროპოლიტისა, რომელთაგან უკანასკნელი ბერძნულ ენაზე არ შენახულა და მხოლოდ ქართული თარგმანის საშუალებით ხდება ახლა ხელმისაწვდომი. პეტრიწონული სკოლიდან, საფიქრებელია თვით იოანე პეტრიწის ხელიდან, გამოსულა თარგმანი მიქაელ ფსელოსის

¹ შეად. კ. კეკელიძე, კელტურულ-ისტორიული მნიშვნელობა უძველესი ქართული დავითნის ტერმინოლოგიისა და ტექსტუალური თავისებურებისა, ეტიუდები I II, 120 — 126.

² «Сведения», I, 93. ბერძნულად ცნობილია თარგმანება რიპაელთა, კორინთელთა და ებრაელთა მიმართ ეპისტოლეთა (Migne, PG. t. LXXIV, 773 — 1006).

³ Н. Ма рр. Древне-грузинские олописи, стр. 41, прим.

⁴ კ. კეკელიძე, თარგმანებაჲ ეკლესიასტისაჲ მიტროფანე, ზჰვრნელ მიტროპოლიტისაჲ.

განმარტებისა რომელთა VIII, 29: «ვითარცა იქმნა პირშშო მრავალთა ძმათა შორის, ეგრეთვე პირშშო მკუდართაგან ღირს იჩინა ყოფად»¹ და აგრეთვე უსახელო ავტორის «ქება-ქებათაჲ»-ს განმარტებისა, რომელიც მოთავსებულია ა. ფონდის 1188 წელს მხედრულად გადაწერილ ხელნაწერში № 65 (ფ. 373 — 411)². განმარტება წარმოადგენს მოკლე სქოლიებს პარაფრასტული ბასილთისას; ეტყობა, შედგენილია სხვადასხვა ეგზეგეტიკური თხზულებების გამოყენებით, ცინაიდან მეექვსე თავის მერვე მუხლის განმარტების შემდეგ (იეოთაჲს ტრედი ჩემი) ტექსტში ასეთი შენიშვნაჲ: «ვიდრე აქამდე თარგმანი ნოსელისაჲ წითლად დაიწეროს».

მეთორმეტე საუკუნეში ქართულ ენაზე გამოსულა შესანიშნავი ეგზეგეტიკური კატენები, რომლების ერთადერთი ცალი, თ. ყოარდახიას მიერ ნაპოვნი ქუთაისში, დღეს ხელნაწ. ინსტიტ. ეთოენილებას შეადგენს (A 1108). ხელნაწერი დაზიანებულია და არის ნიშნები იმისა, რომ თავდაპირველად ის შეიცავდა ტექსტსა და კომენტარებს ძველი აღთქმის ყველა წიგნისას თუ არა, ყოველ შემთხვევაში, ე. წ. ოქტატევიქისა და წინასწარმეტყველებისას, რომელთაგან დღეს დარჩენილია მხოლოდ «ლევითიდან რუთამდე» და თვით «წინასწარმეტყველები». მაშასადამე, ეს ყოფილა ისეთი მთლიანი და სრული კატენები, რომელთა მსგავსი ბიზანტიის მწერლობაშიაც არ მოიპოვებოდა. აქ მოყვანილ სქოლიოთაგან ზოგი ანიონიმურია, ზოგი კიდეც წარწერილი; უკანასკნელთაგან ეკუთვნის: კირილე ალექსანდრიელს, რომლის «დლაფვრაცაჲ» ერთხელ მოხსენებული, 92 სქოლიო, თეოდორიტე კვრელს — 91, ევსევი კესარიელს — 20, სევირ ანტიოქიელს — 16, ოქროპირს — 10, ისიდორე პელუზიელს — 2, დიდემოს ალექსანდრიელს — 2, ორიგენს — 3, ბასილი კესარიელს — 2, ირინეოსს — 2, ფილონ ებრაელს — 2, გრიგოლ ნოსელს — 1, ლენნადის — 1, ოლიმპიოდორე ალექსანდრიელს — 1. როგორც დაკვირვება გვარწმუნებს, ქართულ მწერალს ხელთა ჰქონია მზამზარეული კატენები, რომელნიც მას პირდაპირ უთარგმნია. ასე რომ, იმას არ უშროშია ავტორებისა და მასალის შერჩევისათვის, როგორც ეს ეფრემ მცირეს ჩაუდენია დავითნის კატენების შედგენისას. ეს მით უფრო საფიქრებელია, რომ ბევრ იმ მწერალთაგანს, რომლებითაც ის სარგებლობს, ამ დროს ის ბერძნულ ენაზედაც ვერ იპოვნიდა. უნდა ვიფიქროთ აგრეთვე, რომ მას ამასთანავე ბიბლიური ტექსტი, რომელსაც აქ ჩვეულებისამებრ, კ ი მ ე ნ ი ეწოდება, ახლად უთარგმნია.

პროფ. R. P. Blake-ი, რომელიც ამ ხელნაწერებს სწავლობდა, ამბობს, რომ ეს კომენტარები ეკუთვნის ეფრემ მცირესო³. ჩვენი აზრით, ეს მართალი არ უნდა იყოს. ეფრემი იოანე დამასკელის «გარდამოცემაჲ»-ს თარგმანის შესავალში ამბობს: «ვაქებ წესსა საწინამსწარმეტყველოთა წიგნთა მთარგმნელი-

¹ S 1463, ფ. 287b — 288 a: ველ. ხელნ. № 23, ფ. 361 — 364.

² გამოცემულია პროფ. ა. შ ა ნ ი ძ ი ს მიერ: თარგმანებაჲ ქებასა ქებათაჲსაჲ. «ძალეოგრაფიული რეველი», თბილისი, 1924.

О древне-грузинских версиях ветхого завета, «Известия Кавказск. Отдел. Московск. Археолог. Общества», VI, 1: 21 რ შ ი ს ი ვ ე ჯ, Ancient Georgian Versions of the Old Testament («Harvar. Theolog. Rev ew», XIX, 1926).

სასა», რომლის მიერ «სიტყუად სატყუსა ნაცვალთა შედარებულია ბერძულისა»¹. ვკვი არაა, რომ აქ იგულისხმება სწორედ ჩვენი კრებული, რომელიც, მამასადა-მე, ცნობილი იყო, როდესაც ეფრემი დამასკელს თარგმნიდა². ჩვენ ვვგონია, რომ ეს კატენები, რომელნიც ულტრაბეტრიწონული ენითაა დაწერილი, უნდა ეკუთვნოდეს იოანე პეტრიწს. ამისი საბუთია: 1) რადგანაც ეს კატენები ცნობილი ყოფილა მეთერთმეტე საუკუნის ოთხმოცდაათიან წლებამდე, ის მხოლოდ იოანე პეტრიწს შეეძლო შეედგინა ამ დროს; 2) ტექნიკა კრებულის შედგენისა ისეთივეა, როგორიც ყოფილა პეტრიწის მიერ შედგენილი და თარგმანებული «კავშირნი ღმრთისშეტყუელებითნი» პროკლე დიადოხოსისა: «შუამც ტექსტი, რომელსაც ეწოდება «ციმენი», ხოლო აშიებზე კომენტარები.

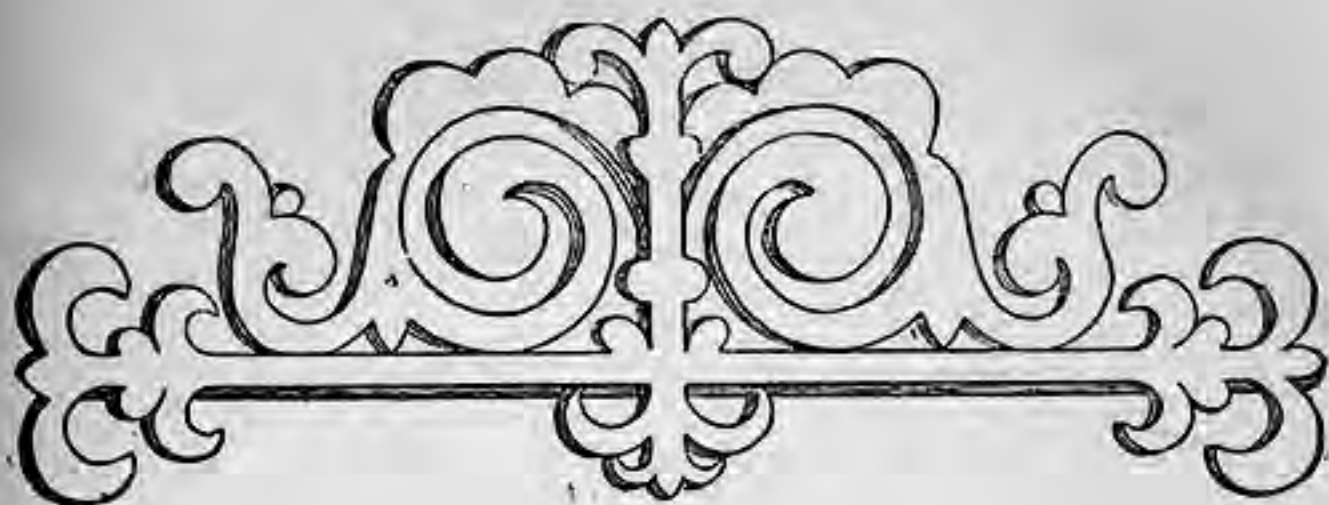
მეთორმეტე საუკუნეში ნიკოლოზ კათოლიკოსს, როგორც აღვნიშნეთ, უთარგმნია მ ა ქ ს ი მ ე ა ღ მ ს ა რ ე ბ ლ ი ს სამი ეგზეგეტიკური შრომა. რომელიც მოთავსებულია გელათის მონასტრის ხელნაწერში № 14: 1) «თალასეს მიმართ ყოვლად ღირსისა ხუცისა და წინამძღუარისა თითოსაიეთა უღონოებთათვის წმიდისა წერილისათა», 2) «სიტყვს დაწყებად პატრუსა შინა გუერდით მდებარეთა სხოლიოთათვს», 3) «ლოცვისათვს მამათ ჩუენოასა კრისტეს მოყუარისა ვისმე მიმართ თარგმანებად შემოკლებული».

მეთორმეტე საუკუნეში, ქსიფილინოსის აგიოგრაფიულ კრებულთან ერთად, გადმოუღიანთ თ ე ო დ ო რ ი ტ ე კ ვ რ ე ლ ი ს «თარგმანებად მიქეაძს წინამწარმეტყუელისადა» (გელათ. № 1, 389 — 410) და ამოსისა (გელათ. № 3, 157 — 175) (აქ თეოდორიტე წოდებულია ტვროსის ეპისკოპოსად), აგრეთვე ხაქარია, ამბაკო და სოფონიასი (№ 4, 5).

მეთორმეტე საუკუნეში, შეიპლება ითქვას, დამთავრდა ქართული ეგზეგეტიკის განვითარება, რამდენიმე საუკუნის განმავლობაში მას არა შემატებია რა. მეთვრამეტე საუკუნეში კათოლიკოსმა ანტონი პირველმა დაწერა «განმარტებად მიწყალესია» ან ორმოცდამეათე ფსალმუნისა, რომელსაც თვალსაჩინო როლი ითამაშა მის ცხოვრებაში, და აგრეთვე «თარგმანებად რომაელთა მიმართ ეპისტოლისადა». მეცხრამეტე საუკუნის პირველ პეოთხედში ცნობილი იონახელაშვილს, როგორც მის თხზულებათა ბიბლიოგრაფიული შენაშენებიდან ჩანს, უთარგმნია განმარტება თითქმის მთელი ძველი აღთქმისა, აღბათ, რომელიმე რუსული ეგზეგეტიკური კრებულიდან; სამწუხაროდ, ამ შრომის ნუსხება ჯერჯერობით ცნობილი არაა.

¹ ს. გორგაძის გამოცემა, კრებული «მიმოხილველი», I, 183 — 184.

² სხვა მოსაზრებანი ამის შესახებ იხ. ჩვენს გამოცემაში «თარგმანებად გელათისადა მიტროფანე ზმკრწელისადა» გვ. XXVIII — XXIX; ასინი ახლა უნდა უარყოფი.

4. დოგმატიკა

დოგმატიკური მწერლობის წარმოშობა. ქართული დოგმატიკური მწერლობა შეათე საუკუნემდე, შეათედან შეცამეტემდე და შეთერამეტეში. ხასიათი და მნიშვნელობა მისი.

გამოვიდა თუ არა ქრისტიანობა ისტორიის ასპარეზზე, მის წინააღმდეგ გაილაშქრა წარმართობამ და ებრაელობამ. ქრისტიანობას არ თვლიდნენ რელიგიის სახელწოდების ღირსად; მას უყენებდნენ მრავალგვარ ბრალდებას როგორც იდეურს, ისე მორალურს, და ქრისტიანებს პირდაპირ ეუბნებოდნენ: non licet vos esse, — თქვენ ნება არა გაქვთ არსებობისათ. ქრისტიანობის წილში, განსაკუთრებით შეოთხე საუკუნნიდან, როდესაც ის ნებადართულ სარწმუნოებად გამოცხადდა, თავი იჩინა მწვალებლობამ და სექტანტობამ, რომელიც ყოველნაირად ამახინჯებდა ოფიციალურ მოძღვრებას. ამ გარემოებამ, აგრეთვე სრულიად ბუნებრივმა მოთხოვნისებამ—გარკვეული ყოფილიყო ქრისტიანებისა და არა-ქრისტიანებისათვისაც—თუ რას წარმოადგენდა ეს მოძღვრება, აიძულა ეკლესიის მამანი და მოძღვარნი გარკვეულ ფორმულებში ჩამოეყალიბებიათ ქრისტიანობის დებულებანი; ამ ფორმულებს სახელად დაერქვა დოგმატი. ამნაირად, წარმოიშვა საგანგებო დარგი საეკლესიო მწერლობისა, რომელიც ცნობილია დოგმატიკური მწერლობის სახელით. ამ მწერლობაში გამოხატულია ქრისტიანობის იდეური მხარე, მისი, ასე ვთქვათ, ფილოსოფია.

თავდაპირველად ჩვენში უნდა ესარგებლნათ იმ მასალითა და თხზულებებით, რომელთაც იძლეოდა სხვა ქრისტიან ერთა მწერლობა, უფრო კი, რასაკვირველია, ბერძნებისა. და, მართლაც, ქართული დოგმატიკური მწერლობა უფრო ნათარგმნია. თარგმნას ამ დარგში ქართველები შედგომიან ადრე; ეს იქიდანაც ჩანს, რომ პირველი პერიოდის ორიგინალურ, წმინდა ქართულ ნაწარმოებში. ზენ ვხვდებით ამა თუ იმ საეკლესიო მწერლის თხზულების სახელს და ხშირად

ციტატებსაც მისგან, რაც იმის მომასწავებელია, რომ ეს თხზულება უკვე ცნობილი იყო ქართულ ენაზე. მაგალითად, გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში, სადაც ნათქვამია, რომ გრიგოლმა ზეპირად იცოდა «სწავლაჲ საეკლესიოჲ სამოძღვროჲ» (გვ. ბ) და «წმიდათა მოძღუართა თქუმულნიო» (გვ. ლ(მ)), მოხსენებულა კირილე ალექსანდრიელის (თავი მკ), გრიგოლ ღვთისმეტყველის (იქვე) და ეფრემ ასურის (გვ. ძზ) თხზულებანი. მაგრამ ესეც რომ არ იყოს, ჩვენამდე შენახულა რამდენიმე ისეთი თხზულება, რომელიც ამ პერიოდს უნდა ეკუთვნოდეს.

ამ მხრივ, პირველ ყოვლისა, უნდა დავასახელოთ იპოლიტე რომაელის თხზულებანი: 1) «აღსასრულისათვის ეამთაჲსა, თქმული წიგნთაგან წმიდათა ქრისტესათვის და ანტექრისტესათვის»¹. ამ თხზულებას, რომლის ბერძნული დედანი შენახულია, უფრო ხშირად ეწოდება «ანტექრისტესათვის». თავში იპოლიტე არკვევს ორ საკითხს: როგორ ცხადდებოდა ხოლმე სიტყვა ღვთისა განხორციელებამდე და როგორ შეიქმნა მონად განხორციელებული სიტყვა ღვთისა? მერე ის ლაპარაკობს თვით ანტექრისტეს შესახებ და არკვევს შემდეგ საკითხებს: ვინ იქნება ანტექრისტე, როგორ მოვა ის და როგორ შეადგენს ხალხს. განმარტავს ნაბუქოდონოსორის ხილვას, ისაიას წინასწარმეტყველებას ბაბილონის შესახებ და იოანე ღვთისმეტყველის ხილვას. აგვიწერს — როგორ მოვა ანტექრისტე, როგორ შეკრებს ხალხს, შეავიწროებს ეკლესიას და მერე როგორ დაიღუპება. ბოლოს აგვიწერს ქვეყნის აღსასრულს, უკანასკნელ მსჯავრსა და სასუფეველს. იპოლიტეს მიაწერენ ორ რედაქციას იმ თხზულებებისას, რომელიც ცნობილია «აღსასრულისათვის ქვეყნისა»-ს სახელით: ქართულ ენაზე ნათარგმნია არა ყალბი, არამედ ნამდვილი თხზულება იპოლიტესი. აკად. ნ. მარს შეუდარებია ეს თარგმანი სლავურ თარგმანთან და იმ დასკვნამდე მისულა, რომ ქართული თარგმანი უახლოვდება სლავურს იმ შემთხვევაშიც კი, როდესაც უკანასკნელი განსხვავდება ბერძნული ტექსტისაგან². ნათარგმნია ეს თხზულება ბერძნულიდან უნდა ვიფიქროთ, VIII — IX სს.

2) «სიტყუაჲ წმიდისა იპოლიტესი სარწმუნოებისათვის» (S 1141, გვ. 390 — 410). ამ თხზულებაში ლაპარაკია ნათლასლებისა და სამების შესახებ, იპოლიტეს თხზულებათა შორის ის ცნობილი არაა. ეს თხზულება ახლა, ქართული ვერსიით, გამოცემულია პროფ. ნ. ბონვეჩის მიერ გერმანულად³.

მეორე, მეათე საუკუნემდე ნათარგმნი, ავტორი არის ცნობილი ჰომილეთი მეოთხე საუკუნისა, «სპარსეთის ბრძენი» აფრათი, რომლის შრომებიდან ქართულად გადმოღებულია «სახშ აღთქუმისაჲ»⁴. თხზულებაში ლაპარაკია ამ ქვეყნიდან განშორების შესახებ. ამას გარდა, ვრცელი ტრაქტატია ღვთისა და

¹ S. 1141, გვ. 357—390.

² «Тексты и размякания», III, стр. XXIV — XXVI.

³ Die unter Hippolyts Namen ihre letzte Schrift über der Glau' er» nach einer Übersetzung der in einer Schamberder's von liegen en vorigen Version». Leipzig, 1907. Texte und Untersuchungen, III, Reihe I, Bd. 2, № 2. «Byzint. Zeit», XVI, Bd. 3—4, Heft. S. 188.

⁴ (S. 1141, გვ. 410—433) გამოცემულია N. Bonwetsch-ის მიერ: Texte und Untersuchungen, XXI, 2 Heft, 1907.

მკვლრეთით აღდგომის შესახებაც. ეს შრომა აქდენ ხანს მიეწერებოდა იპოლიტე პროპელს. ვინაიდან ის ქართულ ხელნაწერებში იპოლიტეს სახელით შენახულა, ნამდვილი მისი ავტორი მხოლოდ უკანასკნელ წლებში გამოიჩინა.

ქალკედონის კრების ისტორიაში და მის დოგმატიკურ ფორმულაში დიდი როლი ითამაშა პაპის ლეონ დიდის ეპისტოლეში, რომელსაც ტომოსი ეწოდება¹. ეს «ტომოსი» შეიქმნა შემდეგ დროში საცილობელ საგნად იმ ოო პარტიათა შორის, რომელნიც ამ კრების გარშემო ყველაფერს იკლებდნენ. სომეხ-ქართველთა საეკლესიო ცილობის ისტორიაში შემვიდე საუკუნის დამდეგს ეს დოკუმენტიც მოხსენებულია. სომხის კათოლიკოსი აბრაამი სწერს ქართლის კათოლიკოსს კირიონს: «მეფეთა-მეფის კობალის დროს დაიხვი საციოხი ჩვენი ქვეყნისა და იმ ბერძენთა აღსარების შესახებ, რომელთაც შეიწყნარეს ქალკედონის კრება და ეპისტოლე ლეონისა, მაგრამ ჩვენი და თქვენი ქვეყნების მოძღვრებმა და შთაერებმა უაზრვეს მათთან ერთობითა»². უფროა, ეს დოკუმენტი ქართულადაც იქნებოდა ნათარგმნი ჯერ მაშინ, როდესაც ქართველები სომხებთან ერთად მისი წინააღმდეგი იყვნენ, განსაკუთრებით კი მას შემდეგ, რაც ქართველები ქალკედონიზმს მიემხრნენ და ამ დოკუმენტის საფუძველზე დაიფხნენ, საშუაბაროდ ეს ძველი თარგმანი ჩვენამდე არ შენახულა. ჩვენ დღეს გვაქვს მისი თარგმანი, რომელიც არსენ იყალითოულს ეკუთვნის და მის დოგმატიკონშია მოთავსებული³.

სომეხ-ქართველთა საეკლესიო ცილობის ისტორიიდანვე ცნობილია, რომ კათოლიკოს კირიონს მიწერ-მოწერა ჰქონია მაშინდელ რომის პაპ გრიგოლ დიდთან, რომლისთვისაც მას მიუძარათავს სხვადასხვა მწვალებლის. კერძოდ ნესტორიანთა, საციოხის გამო, ის ეკითხება გრიგოლს: როგორ უნდა შიილონ ეკლესიაში მონანულნი ნესტორიანნი — ხელდასხმით, მირონცხებით, აღსარების წარმოთქმით თუ ნათლისღებითო? ჩვენამდე შენახულა პასუხი გრიგოლ დიდისა. რომელიც საკმაოდ ვრცელ ტრაქტატს წარმოადგენს იესო ქრისტეს პიროვნების შესახებ ნესტორიანთა და მონოფიზიტთა წინააღმდეგ. ამ მოხსენებული არიან სხვა მწვალებლებიც, მაგალითად, ბონოსიგლები, კათოფრიგელები და მონტანისტები⁴.

საეკლესიო მწერლობაში ცნობილია, როგორც ნაყოფიერი მწერალი, კირილე ალექსანდრიელი (გარდ. 444 წ.), რომლის სახელი დაკავშირებულია შესამე მსოფლიო კრებისა და ნესტორიანობის ისტორიასთან. ნესტორიანულ მოძრაობას გამოუწვევია, სხვათა შორის, ერთი მისი შესანიშნავი თხზულება. რომელსაც ბერძნულად ეწოდება «ἡ βεβαία ἡμῶν μετανοῦσα πίστις ἣν: ἀγίας καὶ θεοῦ. ὁσίας ἡρώδης»⁵. ეს თხზულება, რომელიც საუკეთესო სახელმძღვანელოს შეადგენს ტრიადოლო-

¹ O. Bardenhewer, Patrologie², S. 451—453.

² ეპისტოლეთა წიგნი. 164—უხტანესი, 75.

³ A 265, 465 — 467; № 205, 368 — 378; № 267, 206 — 211; № 64, 132 — 137; ველ. № 24, 270 — 277.

⁴ მ. თაძარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, გვ. 24 — 26, 575 — 577.

⁵ Migne, PG. I. 75, 9—656. Bardenhewer, S. 233.

გიური საკითხების გარკვევაში, ძალიან გავრცელებული იყო ძველად. ის ქართულადაც უთარგმნიათ, უნდა ვიფიქროთ, პირველ პერიოდში. გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებიდან ჩვენ ვგებულობთ, რომ გრიგოლი საძებნის სამგვეამოვნების დასამტკიცებლად უჩვენებდა განძს: «და განძსა წერილ არს ყოველი ქვეშარიტებითა» (გვ. 110). მაშასადამე, გრიგოლის დროს ამ თხზულებას ქართულად «განძი» ეწოდებოდა; სახელის მიხედვით საფიქრებელია, რომ ის სომხურიდან იყო ნათარგმნი, ვინაიდან სომხურადაც მას განძი ეწოდება¹. ეს თხზულება ანტიქალკედონიტურ სომხებშიაც ცნობილი და პატივცემული იყო, ვინაიდან საკითხი იესო ქრისტეში ორი ბუნების შესახებ აქ ბუნდოვნადაა წარმოდგენილი და, მაშასადამე, მონოფიზიტებს შეეძლოთ გამოეყენებინათ ის ეს ძველი თარგმანი ჩვენამდე შენახულა იოანე-თორნიკეს შეკვეთით 981 წელს გადაწერილ ნუსხაში². მეთვრამეტე საუკუნეში ანტონ კათოლიკოსს ბევრი უძებნია ის, მაგრამ ვერ უპოვნია და ამიტომ ხელმეორედ გადმოუღია სომხურიდან მღვდლის ფილიპე ყაითმაზაშვილის დახმარებით და საკუთარი სქოლიოები დაურთავს მისთვის; ამ თარგმანს ეწოდება არა «განძი», არამედ «საუნჯე», რაც იმავე აზრს გამოხატავს.

მეცხრე საუკ. საეკლესიო მწერლობაში შესამჩნევი კვალი დასტოვა იოანე დამასკელის მოწაფემ ხარანელმა ეპისკოპოსმა თეოდორე აბუკურამ, რომელიც არაბი იყო და არაბულად წერდა. ის ნაცოფიური მწერალი იყო და უწერია მონოფიზიტთა, ნესტორიანთა, თეოპასქიტთა, იაკობიტთა, სარკინოზთა და იუდეელების წინააღმდეგ. არაბულიდან მისი თხზულებანი ბერძნულად უთარგმნიათ³. აბუკურას შესამჩნევი როლი უთამაშნია სომეხთა მონოფიზიტობის ისტორიაშიც. მეცხრე საუკუნეში სომხეთში ქალკედონიტობა და ანტიქალკედონიტობა სამკვდრო-სასიცოცხლოდ შეეზნენ ერთმანეთს, ვერც ერთმა პარტიამ ადგილობრივი ბელადი ვერ გამოიყენა ამ ბრძოლაში და ისინი იძულებულ იყვნენ საზღვარგარეთიდან გამოეწვიათ ბელადები. ქალკედონიტებმა მოიწვიეს ხარანის ეპისკოპოსი თეოდორე აბუკურა, რომელიც სომხეთში მისულა, სომეხთა ისტორიკოსების ცნობით, 821 წელს და უცდია მოექცია ქალკედონიტობაზე სომხეთის მაშინდელი მთავარი აშოტ ბაგრატიდი. ანტიქალკედონიტებს მის წინააღმდეგ მოუწვევიათ ასურეთის იაკობიტთა ეკლესიის წარმომადგენელი არქიდიაკონი ნანა ანნონი. მათ შორის გამართულა მწვავე პაექრობა, რომელშიაც თითოეული პარტია თავის ბელადს მიაწერს გამარჯვებას⁴. აბუკურას თხზულებათაგან მეათე საუკუნამდე ქართულად უთარგმნიათ ერთი ტრაქტატი: «საკითხავი მთისათვის თაბორისა და ფერისცვალებისათვის უფლისა და ორთა ბუნება-

¹ Н. Марр, Жизнь Григория Хандзгийского, стр. IX.

² P. Peeters, Un copion géorgien de Thornik le maie, Analecta Bollandiana, 10, p. 59-60, 1932.

³ Migne, Pl. 1, 97, 468-169; G. Graf, Die arabischen Schriften des Theodor Abuqura, Bischof von Harran (c. 750-820), 90, აგრეთვე მისივე Geschichte der christlichen arabischen Literatur II, 7-26, 1907.

⁴ Н. Марр, Аркаун, монгольское название христиан, в связи с вопросом об армянах-халкедонатах, «Визант. Времен.», т. XII, 1905, стр. 8 — 11.

თათვის»¹. თხზულება, როგორც ვხედავთ, მიმართულია იქითკენ, რომ დაამტკიცოს «ორი ბუნება», მაშასადამე, დიოფიზიტურია. უნდა ვიფიქროთ, რომ ამ ეპოქაში მისი თხზულებებიდან ამოურჩევიათ საგანგებოდ ის, რაც უფრო შეესაბამებოდა მაშინდელ აზროვნების მიმართულებას ჩვენში.

განსაკუთრებით გამდიდრდა ქართული დოგმატიკური მწერლობა მეორე პერიოდში. ამ პერიოდში, პირველ ყოვლისა, ჩვენ უნდა დავასახელოთ ექვთიმე მთაწმიდელი, რომელმაც, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, რამდენიმე კაპიტალური დოგმატიკური თხზულება გადმოთარგმნა. როგორცაა: მიქელ სუნჯელოზის სიმბოლო, გრიგოლ ღვთისმეტყველის «სარწმუნოებისათვის» და 3, 4, 5 სიტყუანი მისი შესანიშნავი თხზულებისა, რომელსაც ეწოდება «ღმრთისმეტყუელებისათვის», აგრეთვე «თავნი ათხუთმეტნი» მაქსიმე აღმსარებლისა; გრიგოლ ხოსელის «ძიება სულისათვის» და იოანე დამასკელის «ორისა ბუნებისათვის ქრისტესა» და «წინამძღუარი», რომელიც წარმოადგენს შემოკლებას დამასკელის თხზულებებისას. უფრო კი იშისას, რომელიც ცნობილია ქართულ მწერლობაში «გარდამოცემის» სახელით.

აჩანაკლები შრომა გაუწევია ამ დარგში გიორგი მთაწმიდელსაც, რომელსაც როგორც თავის ადგილას ვნახეთ, უთარგმნია. სიმბოლო ნიკეა-კონსტანტინოპოლისა, გრიგოლ ნეოკესარიელისა, პატრიარქი ფოტისა და ათანასე ალექსანდრიელისა, მისივე «ქალწულებისათვის», იოანე დამასკელის «სიტყუა ღმრთისმეტყუელებისათვის» და ეგნატე ღმერთშემოსილის 12 ეპისტოლე, რომელთაგან შეიდი ნამდვილია და ხუთი ყალბი.

გიორგის შემდეგ თეოფილე ხუცესმონაზონს უთარგმნია თეოდორიტე კვრელის «აღსარებაჲ მართლისა სარწმუნოებისაჲ», რომელიც ბერძნულ ენაზე არ შენახულა. მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა ამ დარგში ეფრემ მცირემ, რომელმაც, გრიგოლ ღვთისმეტყველის დოგმატიკური სიტყვების გარდა, თარგმნა იოანე დამასკელის შესანიშნავი «გარდამოცემაჲ უცილობელი მართლმადიდებელთა სარწმუნოებისაჲ» არა შემოკლებით, როგორც ექვთიმე ათონელმა, არამედ სრულად. გამოუშვა მხოლოდ მესამე ნაწილი. ეს თხზულება მერე თარგმნა კიდევ იმავე შექადგენლობით, როგორითაც ეფრემმა, არსენ ვახეშძე იყოლოელმა და თავის დოგმატიკონში შეიტანა.

ყველაზე მეტი შრომა დოგმატიკური მწერლობის დარგში გაუწევია სწორედ არსენ ვაჩეშძეს, რომელსაც შეუდგენია საგანგებო კრებული დოგმატიკურ-პოლემიკური თხზულებებისა, როგორც აღვნიშნეთ, დოგმატიკონად სახელდებული. აქ 16 წმინდა დოგმატიკური ნაწარმოებია: იოანე დამასკელის «გარდამოცემაჲ», «ქრისტეს შორის ორთა ნებათათვის და მოქმედებათა დასახუათა ბუნებითა თვისებათა», «გამოკრებანი წამებათანი» (Sacra parallela), კირილე თეოდორე ფილოსოფოსის «ქრისტიანობითისა აღსარებისათვის», ეპისტოლენი ალექსანდრიელის «თარგმანებაჲ ათორმეტთა თუალთაჲ», მისივე ეპისტოლენი, პეტრე მპურკვენელის, ანტიოქელთა ეპისკოპოსის, მიმართ, თეოდორე აბუკურას «განგებულებისათვის და განკორციელებისა» და «საღმრთოთა სახელ-

¹ A 144, 553—558.

თათვის საზოგადოთა საქმებისათა და განთავსებულად თვითულისა გუამისა», ნიკიტა სტითატის «სიტყუაჲ სულისათვის კაცობრივისა», მისივე «სამოთხისათვის» და ეპისტოლენი ნიკიტა ხარტოფილაქისადმი, მისივე «წინასწარცნობისა და განჩინებისათვის», «საზღვარი წმიდისა და მსოფლიოჲსა კრებისა ქალკიდონისა» და «ტომოსი» პაპის ლეონ დიდისა.

მეთორმეტე საუკუნეში ნიკოლოზ გულაბერიძეს უთარგმნია, როგორც თავის ალაგას აღვნიშნეთ, რამდენიმე დოგმატიკური ნაწარმოები მაქსიმე აღმსარებლისა. ამავე დროს პეტრიწონის სკოლიდან გამოსულ ერთ მთარგმნელს გადმოუღია ბერძნულიდან ანასტასი ანტიოქელის «კითხვა-მიგება» კატეხიზმოს შესავსი¹, რომელიც უნდა შეიცავდეს Compendiaria orthodoxae fidei explicatio-ს². აღნიშნულ მეორე პერიოდში ათონის სალიტერატურო სკოლიდან უნდა იყოს გამოსული თარგმანი ბასილი დიდის სამი დოგმატიკური ტრაქტატისა: «სარწმუნოებისათვის სამებისა ერთარსებისა და ორთათვის ბუნებათა ქრისტესთა», «ორთათვის ბუნებათა ქრისტესთა შეერთებისა» და «სარწმუნოებისათვის კორცთა შესხმისა»³. უკანასკნელ, მეოთხე პერიოდში, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ რუსი მწერლის, პეტრე მოგილას, თხზულებას — «აღსარებაჲ მართლისა სარწმუნოებისაჲ», რომელიც არჩილ მეფეს გადმოუთარგმნია რუსულიდან, აგრეთვე ანტონ კათოლიკოსის «სამნაწილედ ღვთისმეტყველებას», რომლის დაწერისას ავტორს უსარგებლნია აგრეთვე ფრანგული საღვთისმეტყველო ენციკლოპედიით. თითქმის ყველა დოგმატიკური თხზულებანი ნათარგმნია რუსული ენიდან, ანდა დაწერილია რუსული თეოლოგიის ზეგავლენით, ასეთია: «კატეხიზმო» თბილელ მიტროპოლიტის ნიკოლოზისა⁴, «კატეხიზმო» ანტონ კათოლიკოსისა, «ღვთისმეტყველება» პლატონ მიტროპოლიტისა და თხზულებანი ამბროსი მედიოლანელისა, გაიოზ რექტორის მიერ ნათარგმნი, «ღვთისმეტყველება» ბერის იონა ხელაშვილისა, «ეპისტოლენი აღმოსავლეთისა პატრიარქთანი მართლისა სარწმუნოებისათვის», ტარასი არქიმანდრიტის მიერ ნათარგმნი და სხვ. რუსულისავე ზეგავლენით უნდა იყოს შედგენილი «ნაცვალსიტყუაობა». რომელიც დაუწერია 1801 წელს მეფე ერეკლეს კარის არქიმანდრიტს გერონტი სოლოლაშვილს⁵, მისი სიტყვით, იმიტომ, რომ ჩვენში ბევრა იყო სოფლის მღვდელი, რომელთაც არ იცოდნენ არც საღმრთო წერილი, არც ფილოსოფია და არც ღვთისმეტყველება. მიზეზი ამისა არისო, ამბობს ის, უკანონობა და წესუდებლობა ჩვენი და მრავალგზის აოხრება ჩვენი სპარსთა⁶ და ლეკთაგანო, თხზულება შედგება სამი ნაწილისაგან: გუამი და ბუნება იესო ქრისტესი, შვიდთა საიდუმლოთათვის და შვიდთა მსოფლიოთა კრებათა. ამავე დროს დოგმატიკური თხზულებანი უთარგმნიათ აგრეთვე სომხური ენიდანაც. ხშირად პოლემიკური მიზნით, სომეხთა კატეხიზმოს განსაქიქებლად. ასე იქცეოდა, მაგალითად, ანტონ კათოლიკოსი. მაგრამ იყო ისეთი შემთხვევაც, როდესაც ასეთ

¹ A 128.

² Migne, PG. I. 89, col. 1399 — 1408.

³ A 735, გ. 34 — 38.

⁴ ნამდვილად ეს არის საბა ორბელიანის «სამოთხის კარის» გადამუშავება.

⁵ A 640; S 1521.

თხზულებებს თარგმნიდნენ ყოველივე ტენდენციისა და პოლემიკური მოსაზრების გარეშე. მაგალითად, ჩვენ უკვე განვიხილეთ ერთი ასეთი თხზულება, რომელიც ანტონ ჭყონდიდელს უთარგმნია და რომელსაც ეწოდება «შემოკლებითი წიგნი ჭეშმარიტებითისა ღვთისმეტყუელებისა».

ქართული დოგმატიკური მწერლობის მიმოხილვისას ჩვენ უნდა მოვიგონოთ სულხან-საბა ორბელიანის შრომა, რომელსაც ეწოდება «საქრისტიანო მოძღვრება», სხვაწილად «სამოთხის კარი». ეს არის მოკლე კატეხიზმო, რომელშიაც დიალოგური ფორმით «მოძღვარი», ესე იგი, მასწავლებელი, «ყრმ.ს». ანუ მოწაფის ქრისტიანული ეკლესიის ძირითად დოგმებს უხსნის. საბამ, როგორც ცნობილია, მეჩვიდმეტე საუკუნის მიწურულში, რომის ეკლესიის მოძღვრება, კათოლიკობა, აღიარა, ამიტომ, ბუნებრივია, ამ მოძღვრების კვალს მის მიერ დაწერილ სავსესიო ხასიათის თხზულებებში უნდა ეჩინა თავი. როგორც მკვლევარმა ი. ლოლაშვილმა დაადგინა, არსებობს ოთხი რედაქცია ამ შრომისა, ამათგან ორი თვით საბას ეკუთვნის. პირველი რედაქცია, რომელიც დაწერილი ყოფილა 1701 წელს, ნეიტრალურ პოზიციაზე დგას, იმაში ისეთს ვერას იბოვნის, რაც კათოლიკობას ამკლავებდეს; სამაგიეროდ მეორე რედაქციაში, რომელიც საბას ხელით გადაწერილ ნუსხაში შემონახულა, პირველი რედაქცია გადამუშავებულია. ევროპაში გამგზავრების წინ, კათოლიკური მოძღვრების შესაბამისად. საბა აქ პირდაპირ აცხადებს: «რომანელთა ეკლესიისა სარწმუნოება მართალი და ჭეშმარიტი არს, და ვისაც არა რწამს, არ ცხონდება», ამ რედაქციაში გაშიშვლებული სახით მოცემულია კათოლიკური ეკლესიის ორი მთავარი დოგმატი: filioque და რომის პაპის პრიმატობა. აქ ნათქვამია: «და სული წმიდა მამისაგან და ძისა გამოვალს». «ჯერ არს მორჩილება რომის პაპისა, რომელი (ქრისტემან) დაადგინა გამგედ ეკლესიისა და შემდგომად ქრისტესა ჭეყანასა ზედა მჯდომარე არს». საბას კატეხიზმომ ქართველ მართლმადიდებელთა შორის დიდი მითქმა-მოთქმა და მღელვარება გამოიწვია, ანტონ კათოლიკოზი მას «ჯოჯოხეთის ბჭეს» უწოდებდა. ამასთან ერთად ყველა გრძნობდა, რომ, თუ ამ თხზულებიდან ამორეცხილი იქნებოდა კათოლიკური ტენდენციები, ის დიდად სასარგებლო იქნებოდა მართლმადიდებელთათვისაც. ამიტომ საბას გარდაცვალების შემდეგ მოსკოვში ეს თხზულება გადაუშუშავებიათ. კათოლიკური ტენდენციებისაგან გაწმენდის ხაზით და მიმართულებით, ჯერ საბას ძმას ნიკოლოზს, მერე — ვახუშტი ბატონიშვილს. ამათ ხელში დასახელებულ შრომას მიუღია მართლმადიდებლობისათვისაც მისაღები სახე.

6. პოლემიკა

ზოგადი ხასიათი ქართული პოლემიკური მწერლობისა. პოლემიკა ანტიმაზდესტურია, ანტოუდაისტური და ანტიმაჰმადიანური. ლიტერატურული ბრძოლა ნესტორიანობის, აგვისტინიზმის, მონოფელიტიზმის, კათოლიციზმისა და მონოფიზიტიზმის წინააღმდეგ. ქალკედონაზმი და ანტიქალკედონიზმი საქართველოში.

როდესაც ქრისტიანობა საკმაოდ მოღონიერდა, განსაკუთრებით მას შემდეგ რაც ის ნებადართულ და სახელმწიფოებრივ რელიგიად გამოცხადდა, ის არამცთუ იგერიებდა გარეშე და შინაურ მტრებს, არამედ თვითონ გადავიდა იერიშზე და ლიტერატურული კამათი დაიწყო არაქრისტიანულ რელიგიებსა და სხვადასხვა ქრისტიანულ მწვალებლობასთან. ამ კამათის მიზანი იყო გაბათილება მოწინააღმდეგეთა და მათი მოძღვრების სიყალბის დამტკიცება. ამნაირად წარმოიშვა ეგრეთ წოდებული პოლემიკური მწერლობა, რომელსაც მიზანში ჰყავდა ამოღებული არაქრისტიანული რელიგიებიდან უმთავრესად წარმართობა, ებრაელობა და მაჰმადიანობა. ხოლო ქრისტიანულ მწვალებლობათაგან — არიანობა, ნესტორიანობა, მონოფიზიტიზმი, მონოფელიტიზმი, ხატომბრძოლობა, კათოლიკობა და სხვა მნიშვნელოვანი თუ უმნიშვნელო მწვალებლობა. საქართველოში ეს დარგი მწერლობისა შედარებით ადრე დაწყებულა, რაც იმით აიხსნება, რომ ის, ერთი მხრით, გარშემორტყმული იყო არაქრისტიანებასაგან, მეორე მხრით ზშირად ხდებოდა ასპარეზად სხვადასხვა ქრისტიანულ მწვალებლობათა შეტაკებისა; ამიტომ ის იძულებული იყო თვითონაც ეწარმოებინა ლიტერატურული პოლემიკა უცხოეთიდან შემოტანილი იარაღით თუ საკუთარი შემოქმედებით.

პირველი პერიოდის განმავლობაში მეთავე საუკუნეებდე, როდესაც ქართულ ქრისტიანობას კავშირი ჰქონდა უმთავრესად აღმოსავლურ ქრისტიანობასთან, მას ბრძოლა უხდებოდა ისეთ მწვალებლობასთან, რომელმაც ბუდედ გა-

იხადა აღმოსავლეთი — ნესტორიანობასა და მონოფიზიტობასთან. თუმცა ამ ეპოქიდან ბევრი ამგვარი თხზულება ჩვენამდე არც კი შენახულა, მაგრამ შეგვიძლია ვთქვათ, საკმაოდ ნაყოფიერი მუშაობა ყოფილა წარმოებული. მეორე პერიოდში აღნიშნულ მოტივებს მიემატა ანტიმაჰმადიანური პოლემიკა, გადათვალთვლებულ და გადასინჯულ იქნა წინა ეპოქების მიღწევანი და ისეთი ღირსშესანიშნავი პოლემიკური კრებული გაჩნდა ქართულ ენაზე, როგორცაა არსენ ვანესძის დოგმატიკონი. რომელშიაც, უკვე ზემოთაც აღვნიშნეთ, 31 პოლემიკური შრომაა. უკანასკნელ, ალორძინების პერიოდში პოლემიკური მწერლობა შეადგენს ერთ-ერთ მთავარ დარგს ჩვენი საეკლესიო ლიტერატურისა და განსაკუთრებით მონოფიზიტთა და ლათინთა გარშემო ტრიალებს. ქართული პოლემიკური მწერლობის უფრო დაწვრილებით მიმოხილვა შეჰდევს სურათს გვაძლევს.

ბ რ ძ ო ლ ა წ ა რ მ ა რ თ ო ბ ა ს თ ა ნ . ახლად დანერგილ ქრისტიანობას ჩვენშიც ისე უხდებოდა ბრძოლა წარმართობასთან, როგორც რომის იმპერიაში. ამას თითქოს ადასტურებს გიორგი ათონელის «დიდი სვინაქსარის» ერთი ნუსხის (სინ. 4) ¹ ცნობა, რომ ნინომ დაითმინა «მრავალგზის წამებანი შირიან უღმრთოდასა კელმწიფისაგან» ². ეს ცნობა გამოძახილია ლეონტი მროველის მატეანისა, რომელშიაც შირიანი ამბობს: «აწ ასე არის განზრახვამ ჩემი, რათა ბოროტად მოესრნე ყოველნი მოსავენი ჯუარცმულისანი» და «ვაიძულო ნანას, ცოლსა ჩემსა, დატევებად სჯულისა ჯუარცმულისასა, და თუ არა მერჩდეს, დავივიწყო სიყუარული მისი და სხუათავე თანა წარვწყმიდო იგიო» ³. და თუ ეს ასეა, ცნობა საექვოა, რადგანაც ჯერ კიდევ ამ მუქარის წარმოთქმამდე, თვით ლეონტის სიტყვით, შირიანს «აქუნდა სურვილი ქრისტეს რჯულისაჲ... და არა დააბრკოლებდა იგი ქადაგებად ნინოს და მოწაფეთა მისთა» ⁴. სამაგიეროდ ჩვენ მოგვეპოვება ამ ბრძოლის დამადასტურებელი სხვა ფაქტი. ასეთია პირველ ყოვლისა, ის პატარა თხზულება, რომელსაც «მარტვლობამ ცხრათა ყრმათა კოლაელთაჲ» ეწოდება და რომლის შესახებ ქვემოთ გვექნება საუბარი. განსაკუთრებით საყურადღებოა ჩვენთვის ამ შემთხვევაში შეექვსე საუყუნის თხზულება «მარტვლობამ ევსტატი მცხეთელისა»; იმაში გამოყენებულია მეორე საუყუნის ათინელი ფილოსოფოსის არისტიდეს აპოლოგი ⁵. ამ აპოლოგიაში განქიქებულია წარმართობის სხვადასხვა სახე, როგორც, მაგალითად, რელიგია ქალდეველთა, ეგვიპტელთა, ელლინთა, მაზდეიზმი, ასტრალური კულტი და სხვ.

არაქრისტიანულ რელიგიათაგან ქართულ ქრისტიანობას ყველაზე მეტად თავის დროს მაზდეიზმი ან ცეცხლთაყვანისმცემლობა ებრძოდა, ებრძოდა როგორც ფიზიკურად, ისე ლიტერატურულად. მემატეანე გადმოგვცემს, რომ არ-

¹ ი. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ე ი ლ ი ს აღწერილობით, გვ. 166.

² ეს ცნობა გამეორებულია ნინოს სვინაქსარში, რომელიც ჰელიშერ ვარიანტს შემოუნახავს Такиншвили, Е., Описание II, 812).

³ ქ.-ცხოვრ. შირიანისეული ჩუდაქცია, გვ. 250 — 251.

⁴ იქვე, გვ. 240.

⁵ ქ. კ ვ ე ლ ი ძ ე, ანტიმაზდეისტური პოლემიკის ფილოსოფიური დასაბუთება უძველეს ქართულ მწერლობაში, «ეტიუდები» 111, გვ. 42 — 60.

ჩილ მეფემ დასვა ეპისკოპოზი, სახელით მობიდანნი, რომელიც იყო «მოგვ¹ უს-
გულოა და შემშლელი წესთაი... რომელიც ფარულად სწერდა წიგნებსა ყოფ-
ლისა საცთურისასაო»². მეხუთე საუკუნეში ქართველები ლიტერატურულად
ჯერ კიდევ ვერ უპასუხებდნენ ცეცხლთაყვანისმცემლობას, ამიტომ მის წინააღ-
მდეგ ისინი უფრო ფიზიკურად იბრძვიან: როდესაც ძალას მოიკრეფდნენ, მის
მოდღვრებს ისინი ან «განასხაბდნენ», ესე იგი, გააძევებდნენ ქართლიდან, ანდა
მათ თხზულებებს პირდაპირ აუტოდაფეს უმართავდნენ. მაგალითად, ისტორი-
კოსის სიტყვით, მობიდანის თხზულებებს სწორედ ასეთი ბედი ეწვია: «შემდგო-
მად დაწუა ყოველი წერილი მისი ქეშმარიტმან ეპისკოპოსმან მიქელმაო»: ამ-
ბობს ის³ მაგრამ მეექვსე საუკუნიდან უკვე ლიტერატურული ბრძოლა დაუწყია-
თ მახდვიანობის წინააღმდეგ და ამ მიზნით ევსტათი მცხეთელის წამების ავ-
ტორს ხეძოთდასახელებული არისტიდეს აპოლოგიისათვის მიუმართავს. ევსტა-
თის მარტვილობაში მოყვანილია მთელი დიალოგი, რომელშიაც ნაჩვენებია, რო-
გორ ამართლებს ევსტათი ქრისტიანობას და რა საფუძველზე უარყოფს ის
ცეცხლთაყვანისმცემლობას. ამ დიალოგში გამოყენებულია არისტიდეს აპოლო-
გია არა მარტო აზრობლივად, არამედ ზოგ შემთხვევაში სიტყვიერადაც⁴. შემ-
დგომში ეს აპოლოგია გამოუყენებია აბიბოს ნეკრესელის მეტაფრასული მარ-
ტვილობის ავტორს, მაგრამ არა უშუალოდ, არამედ გიორგი ამარტოლის ხრო-
ნოვრადის შემწევობით⁵.

11 ე ბ რ ა ე ლ ო ბ ი ს შესახებ უნდა შევნიშნოთ, რომ, თუმცა საქართველო-
ში, ერომოდ მცხეთაში, ბევრი უბრაელი იყო, მაგრამ ისინი არამცთუ წინააღმდე-
გობას არ უწევდნენ ქრისტიანობას, პირიქით, ნიადაგიც კი მოუმზადეს მას. პირ-
ველი პროზულიტები ქრისტიანობამ მათ წრეში პოვა და ისინი ხელს უწყობდ-
ნენ მის გავრცელებას, როგორც, მაგალითად, აბიათარი, სიდონია და სხვები. სა-
ერთოდ ქართველი ებრაელები ისეთ კულტურულ ძალას არ წარმოადგენდნენ,
რომ მათ შეძლებოდათ სახელმწიფოებრივი რელიგიისათვის მეტოქეობა და წი-
ნააღმდეგობა გაეწიათ ჩვენში; ამიტომ არც ქართველებს ჰქონდათ საბაბი, რომ
მათ წინააღმდეგ დამოუკიდებელი ლიტერატურული ბრძოლა ეწარმოებინათ.
ამით აიხსნება, რომ ქართული ანტიებრაული სარწმუნოებრივი პოლემიკა მთლი-
ანად ნათარგმნია, ის გამოძახილია იმ იდეური ანტაგონიზმისა, რომელსაც ადგი-
ლი ჰქონდა ისტორიულად იუდაიზმსა და ქრისტიანიზმს შორის ყველგან. ამგვარ
თხზულებათაგან შეგვიძლია დავასახელოთ პირველყოვლისა, პაექრობა შიქაელ
საბაწმიდელისა «სჯულთამეცნიერ ურიასთან ხალიფა აბდალ-მალიქის დროს

¹ ეს მობიდანნი, თუ «მოგვი» არ იყო ამ სიტყვის პირდაპირ მნიშვნელობით. ყოველ შემ-
თხვევაში წარმომადგენელი იყო ისეთი მწვალებლობისა, რომელშიაც ადგილი ჰქონდა მახდვი-
ნის ელემენტებს.

² ქ.-ცხოვრ. მარიაშიაულო. გვ. 127.

³ იქვე.

⁴ ამის შესახებ დაწვრილებით იხ. ა. ი. ბ ა ლ ი ძ ე ს «ანტიმახდვიანური პოლემიკის ფი-
ლოსოფიური დასაბუთება უძველეს ქართულ მწერლობაში», ეტიუდები 111, 42 — 60.

⁵ იქვე. გვ. 53 — 57.

(VII ს.)¹ და იოანე ედესელისა ურია ფინეზთან ხალიფა არონ-რაშიდის დროს (IX ს.)². ასეთი შრომები განსაკუთრებით მეორე პერიოდთან იჩენენ თავს, არსენ ვაჩესძის დოგმატიკონში მოთავსებულია: 1) «წინაგანსაწყობელად ჰურიათა წამებანი წერილებანი, ვითარმედ სამებასა შინა ღმრთეებად საღმრთოთა წერილთა მიერ საიდუმლოდ იქადაგების»³, რომელშიაც მოყვანილია ციტატები საღმრთო წერილიდან სამების დასამტკიცებლად. 2) სიტყვსგება ჰურიათა მიმართ, რომელიც იწყება ასე: «ღმერთსა მიენდობოდედ საღმრთონი, ხოლო კაცთა კაცობრივი»⁴. 3) «სიტყვსგებისაგან ქრისტეანისა და ჰურიისა, წამებანი უფლისა ჩუენისა იესო ქრისტესთვის წმიდათა წერილთაგან», კითხვა-მიგების სახით⁵. 4) «თუ ვითარ ჯერ არს შეწყნარებად, რომელნი ჰურიათაგან სარწმუნოებასა ქრისტეანეთასა მოუხდებოდის»⁶ — მოკლე და სრული, ნახევრად პოლემიკური, ნახევრად ლიტურგიკული, რომელიც «დოგმატიკონში» არსენის შემდეგაა შეტანილი⁷. 5) «სიტყვსგებად ჰურიისა მიმართ» თეოდორე აბუკურასი იმ შრომაში, რომელიც მას მიუწერია «მთაერისა მიმართ ედესისა შეიგანთადასა»⁸. XVIII ს. გასულს, 1786 წ., დიმიტრი ბაგრატიონს უთარგმნია რუსულიდან ურიათა მიმართ სიტყვისსაგებელი თხზულება სამოელ რაბინისა, რომელსაც «ოქროს აღნაქვსი» ეწოდება და რომელიც შეიცავს იმის მტკიცებას, რომ იესო ქრისტე არის ქრისტეანობის ღმერთი, ძე ღვთისა, მოსული ქვეყნად. ჩამოთვლილთ გარდა ანტიიუდაისტური თხზულებანი ქართულ ენაზე ცნობილი არაა.

II რაც შეეხება მაჰმადიანობას, ის, დღიდან მისი გამოჩენისა, ისტორიულ მტრად გადაექცა საქართველოში ქრისტიანობას და ქართველებს მისგან არასდროს მოუსვენიათ. შინაარსი ჩვენი ხანგრძლივი, მრავალსაუკუნოვანი ისტორიისა არის გარეშე მტრებთან მუდმივი ბრძოლა, უმთავრესად ქრისტიანობასა და მაჰმადიანობას შორის ბრძოლის სახით. ამიტომ ქართულ პოლემიკურ მწერლობაში სამაჰმადიანო დარგი, როგორც ნათარგმნი, ისე ორიგინალური, შედარებით საკმაოდაა წარმოდგენილი. თუმცა უნდა შევნიშნოთ, რომ პირველ პერიოდში, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ აბო თბილელის მარტვილობას, რომელშიაც მაჰმადიანობა იღვეურად არის შეფასებული, ამ დარგიდან არაფერი გვაქვს, ალბათ, იმიტომ, რომ თვით ბერძნულ ენაზე სისტემატური ლიტერატურული ბრძოლა ისლამის წინააღმდეგ მხოლოდ მერვე-მეცხრე საუკუნიდან იწყება (იოანე დამასკელი, თეოდორე აბუკურა). ანტიმაჰმადიანური პოლემიკა, მაშასადამე, ჩვენში უნდა დაწყებულიყო მეორე პერიოდში.

მართლაც, არსენ ვაჩესძის დოგმატიკონში ჩვენ გვაქვს შემდეგი ამ-

¹ ქვეყნობა, კიშენი I, გვ. 168 — 169, 1918 წ.

² К. Кекелидзе, Жизнь Иоанна, католикаса Урхайского. Христианский Восток, т. II, вып. 3, стр. 301—348, 1914 г.

³ S 1463, გვ. 179 — 181.

⁴ იქვე, გვ. 226 — 246.

⁵ იქვე, გვ. 246 — 251; გელ. ხელნაწ. № 23, გვ. 203 — 222; A 65, გვ. 280 — 311.

⁶ S 1463, გვ. 304 — 305; გელ. ხელნაწ. № 23, 425 — 429.

⁷ Migne, PG. I, 1455—1461; Проф. А. Дмитриевский, Богослужение в русской церкви в XVI в., прил., გვ. 68 — 82.

⁸ S 1463, გვ. 289 — 294; გელ. № 23, 368 — 386.

გვარი ნათარგმნი თხზულებანი: 1. «სარკინოზთა შიმართისა სიტყვსგებისაგან ნეტარისა თეოდორე ავუკურაძისი», რომელშიაც რვა სტატიაა: ა) ეამად-ეამად შემთხვეული ეკლესიისადა კუეთებანი მწუალებელთანი, ბ) სხუაჲ ქადაგებაჲ, ვითარმედ მუჰამედ არ არს ღმრთისაგან, გ) გამოჩინებაჲ ქეშმარიტი მაგალითისა მიერ, ვითარმედ მტერი იყო ღმრთისაჲ მუჰამედ და ვითარმედ ეშმაკისა მიერ იგუემებოდა, დ) აღსარებაჲ და დამტკიცებაჲ ქრისტეანობისაჲ უკნინესთაგან ქადაგებისათა, ე) სხუაჲ სიტყვსგებაჲ გამომაჩინებელი, ვითარმედ კორცი ქრისტესი არს შეწირული იგი და კურთხეული პური, ვ) სხუაჲ სიტყვსგებაჲ ერთგვის ქორწინებისათვს, ზ) არცა ვნებასა მისსა დაჰკნა გუამი ქრისტესი, ჟ) განოჩინებაჲ, ვითარმედ აქუს ღმერთსა ძე თანაარსი, თანადაუსაბამოდ და თანასაპარადსოდ¹. 2. არის ერთი კითხვა-მიგება ქრისტიანსა და მაჰმადიანს შორის იმ სიტყვისგებაშიც, რომელიც თეოდორე ავუკურას მიუწერია «მთავრისა შიმართ ედესისა შეიგანთაჲსა»². 3. აქვეა ნახევრად პოლემიკური, ნახევრად ლიტურგიკული «წესი, რომელი იქმნების მოქცეულსა ზედა სარკინოზთაგან წმიდისა შიმართ და ქეშმარიტისა სარწმუნოებისა ჩუენ ქრისტიანეთაჲსა»³. ეს შრომა, როგორც აღვნიშნეთ, გადმოთარგმნილია არსენის დროს, მაგრამ არა არსენის მიერ, და შეტანილია მის კრებულში შემდეგ. ის, როგორც ლიტურგიკული, «კურთხევანშიაც» არის მოთავსებული.

იმავ დოგმატიკონის ზოგიერთ ნუსხაში და ცალკეც ჩვენ გვხვდება ერთი ანტიმაჰმადიანური საპოლემიკო თხზულება, რომელსაც ასეთი სათაური აქვს: «გსენებაჲ სიტყვსგებისაჲ და სასჯელისაჲ სჯულისათვს ქრისტიანეთაჲსა და სარკინოზთაჲ; იწყება ასე: «და იყო, რაჲამს მოიწია კელშწიფე, რომელსაც ერქუა იამამე, ქალაქად ტფილისად, სარჯმან იყო წინაშე მისსა დიდი და შეკრბა ერთ მრავალი ქრისტიანეთაჲ და სარკინოზთაჲ; იყო მუნ ბერიცა ვინმე ერთი მონაზონი, რომელი წარჩინებულთაგანი იყო ერისკაცობასა მისსა». აი, ამ ბეოსა და სარკინოზთა შორის ამ კრებაზე მომხდარა პაექრობა, რომელიც აღწერილია დასახელებულ თხზულებაში. ბერს ჯერ შეკამათებია თვით იამამე ზელშწიფე; ის რომ ვერას გახდა, მისი ადგილი დაიკავა ვინმე მოგვმა ვარსკვლავთარცხველმა. ესეც რომ ძლეულ იქნა, მოუწოდეს კაცსა ვისმე «მოძლუარსა და სიტყვს მეცნიერად საგონებელსა», რომელიც თითქოს უფრო მომზადებული იყო საპაექროდ. კამათი წარმოებდა შემდეგი საკითხების შესახებ: აზრი და მნიშვნელობა ქრისტიანთა ბერ-მონაზვნობისა, იესო ქრისტეს ღვთაება და განხორციელება, მუჰამედი არაა ქეშმარიტი წინასწარმეტყველი. ბერს თავისი არგუმენტები მოჰყავს როგორც საღვთო წერილიდან, ისე ყურანიდან, რომელიც მას, მისი სიტყვით, ზეპირად სცოდნა. შედეგი კამათისა, რომელიც კითხვა-მიგების სახითაა წარმოდგენილი, იყო ის, რომ ბერმა სძლია ყველა მუხლში თავის ოპონენტებს. რომელნიც «შეკდიმებულ და სირცხვილეულ» დარჩნენ. ეს თხზულება ორიგინალური ქართული ნაწარმოები უნდა იყოს, როგორც თვით ზემოაღწერილი დასაწყისი სიტყვები-

¹ S 1463, გვ. 298 — 301; A 65, 311 — 329; გელ. № 23, 413 — 415.

² S 1463, გვ. 289 — 294; გელ. № 23, 368 — 386.

³ Migne, P. O. t. CXL, col. 12.—135.

დანაც ჩანს. რასაკვირველია, აზრები და არგუმენტაცია ამოღებულია იმ თხზულებებიდან, რომელნიც იმდროინდელ პოლემიკურ მწერლობაში ტრიალებდნენ. მაგრამ კომპოზიცია და იდეური დამუშავება ქართველს ეკუთვნის. თხზულებიდან არ ჩანს როდის მოხდა ეს კამათი, ან ვინ იყო ის იაჰამე ხელმწიფე, რომელსაც თბილისი აუღია. არც ის ვიცით, ვინ იყო ის ქრისტიანე ქართველი ბერი, რომელსაც ასე გაუწბილებია მოკაპათენი. ეს კამათი მოხსენებულა აგრეთვე კალმასობაში, რომელშიაც ჩვენ გვაქვს ცნობები «მამისა ქრისტედულე ოსად წოდებულისათვის». ამ ცნობათა მიხედვით «მამა ქრისტედულე მონაზონი იყო კეთილშობილთა ძირთვან აღმოსრული ქართველი და არაბულთა და სპარსულთა წერილთა შინა გამოცდილი, რომელმანც ზედმიწევნით უწყოდა ენად მათი და ესწავა ყურანიცა; ეს იყო ფილოსოფოსი და საღმრთოთა წერილთა შინა გამოცდილი. დროსა ამისსა, ოდეს მოვიდა მხედრობითა იამამან სპარსთა ხელმწიფე, უომრად შეურიგდნენ ქართველნი და შემოვიდა ტფილისსა შინა, ქართველთა მოექცა კეთილად და მრავალთა მიანიჭა საბოძვარნი»; მერე მოკლედ გადმოცემულია ზემოაღნიშნული კამათის შინაარსი¹. ამავე ფაქტს გადმოგვცემს ანტონ კათოლიკოსიც თავის წყობილსიტყვაობაში, მაგრამ ამ მონაზონის სახელი მან არ იცის (სტროფი 759 — 761). საიდან ამოიღო კალმასობის ავტორმა, იოანე ბატონიშვილმა ცნობა, რომლითაც ამ ბერს ქრისტედულე ერქვა, ძნელია თქმა. ყოველ შემთხვევაში, ეს ბერი რომ ოსი არ ყოფილა, ჩანს იქიდან, რომ თვით ავტორის სიტყვით, ქრისტედულე იყო «კეთილშობილთა ძირთვან აღმოსრული ქართველი». ალბათ, ძველ ხელნაწერებში იქნებოდა ეს სახელი ბერძნული ფორმით წარმოდგენილი — ქრისტედულოს, შემდეგი დროის უმეცარმა გადაწერლებმა დაბოლოება ოს მოაცალეს მას და შეთხზეს ქრისტედულე, ოსად წოდებული. პლ. იოსელიანი შენიშნავს ამ ბერის შესახებ, რომლის სახელი არც იმან იცის, რომ ის «ცხოვრობდა თემურლანგისა დროსა, ესე იგი 1402 წელსა. სიტყუა-გებიტნი მისნი თქმანი, დროთა ჩუენთათვის მოსათხრობელად უშუერნი, აღუწერია არა მას, არამედ სხუასა შემდგომად მისსა»². საიდანაც არ უნდა ჰქონდეს ავტორს ამოღებული ეს ცნობა, მას ჩვენ ვერ გავიზიარებთ, ვინაიდან ნუსხები აღნიშნული თხზულებისა ჩვენ გვხვდება. ყოველ შემთხვევაში, მეცამეტე საუკუნის ხელნაწერებში. თუ მხედველობაში მივიღებთ თხზულების სტილს, რომელსაც ახასიათებს პეტრიწონის სალიტერატურო სკოლის ნორმები, უნდა ვიფიქროთ, რომ ის დაწერილია მეთორმეტე საუკუნეში და ვილაყას შეუტანია შემდეგ არსენ ვაჩესძის დოგმატიკონში, სადაც, როგორც ვიცით, პოლემიკური შრომებია თავმოყრილი.

შემდეგს საფეხურს ქართული ანტიმაჰმადიანური მწერლობის ისტორიაში შეადგენს მეთექვსმეტე საუკუნეში ბაგრატი ბატონიშვილის მიერ დაწერილი «მოთხრობაჲ სჯულთა უღმრთოთა ისმაილიტთაჲ», რომელიც XVII საუკუნის გასულს, თუ მეთვრამეტის დამდეგს, გაულექსავს შემოქმედის პიტროპოლიტს იაკობ ღუმბაძეს. ამ ნაწარმოების შესახებ ჩვენ უკვე გვქონდა ლაპარაკი

¹ «კალმასობა», II, 176 — 177.

² «წუობაღსიტყვაობაჲ ანტონ კათოლიკოსისა, გვ. 140, შენიშვნა

იქ, სადაც დასახლებული პირის ლიტერატურულ მოღვაწეობას ვეხებოდით¹. მეთვრამეტე საუკუნეში მიტროპოლიტ ტიმოთე გაბაშვილს დაუწერია პოლემიკური შრომა მაჰმადიანთა წინააღმდეგ, რომელიც შეადგენს მეცხრე თავს მისი, უკვე შემოგანხილული (გვ. 359 — 360), დოგმატიკურ-პოლემიკური თხზულებისას.

დასასრულ. უნდა დავასახელოთ ერთი ორიგინალური ანტიმაჰმადიანური თხზულება, რომელსაც ეწოდება «ამბავი მაჰმადისი, თარგმანთა შინა ფსალმუნთასა შემოხმული და წიგნთაგან მაჰმადიანთასა გამოღებული, და ნათესაობა მათი»². თეიმურაზ ბატონიშვილის სიტყვით, ეს არის «წიგნი სიტყვსაგებელი მოჰმედიანთა მიმართ, ოთხმოცდა მეორისა ფსალმუნისა განმარტება და აღმოჩენება აგარიანთა და ისმაიტელთა ზედა, თუ ვინაჲთ იწყოს სექტი მოჰმედიანთა, ანუ ვინ იყვნეს მახლობელნი და თანაშემწენი მოჰმედისანი; მოთხრობათა მათთა სრულიად დაწულილებით დარღვევა და გამტყუნება ცუდმოწმუნეობისა მათისა»³. მართლაც, თხზულება წარმოადგენს 82 ფსალმუნის მუხლობრივ განხილვასა და განმარტებას ანტიმაჰმადიანური თვალსაზრისით და გზადაგზა მაჰმადიანთა დოგმატიკის, მორალისა და ზნე-ჩვეულების, ყოველდღიური ცხოვრების განქიქება-დარღვევას. აქ წარმოდგენილია აგარიან-ისმაიტელთა და, კერძოდ, მაჰმადის, გენეალოგია, მათი ისტორია მოკლედ, ყურანის წარმოშობის ამბავი, მაჰმადიანთა შეხედულება მოსეს, დავითისა და იესოს შესახებ, მოძღვრება მათი ქორწინების, სამოთხის, ბედისწერისა და სხვა საგნების შესახებ. რასაკვირველია, 82 ფსალმუნი პირდაპირ არ შეიცავს მასალას ყველა აქ აღძრული საკითხის გასარკვევად, ამიტომ თარგმანება მისი უმეტეს შემთხვევაში ხელოვნურია, მაგრამ ავტორს მაინც გამოუყენებია ის და თავი მოუყრია თხზულებაში ყველა იმ წერილობითი და ზეპირგადმოცემითი მასალისათვის, რასაც ის პოულობდა თანამედროვე ანტიმაჰმადიანურ ლიტერატურასა და მორწმუნეთა საზოგადოებაში. ავტორი გაყდენთილია ზიზლით მაჰმადიანთა მიმართ, ამით აიხსნება, რომ მას შეუტანია თავის თხზულებაში პირდაპირ პამფლეტები მათ წინააღმდეგ, როგორცაა, მაგალითად, მტკიცება იმისი, ვითომც მაჰმადიანთა სქესობრივი «უძლებება» იქამდის მიდის, რომ ისინი «ოცდა ოთხსა ეამსა შინა 264-ჯერ შეეყოფიან» თავიანთ ცოლებსო. თავის პიროვნების შესახებ ავტორი ამბობს: «მრავალი ამის უბოროტესი მასმია ყურით ჩემით მათგან თქმული, არამედ არად სახმარ იყო წერა მათით, მე დიდითა გამოწვლილვითა და მრავლითა ჭირითა მიპოვნითან. რამეთუ მრავალნი მოყუარენი მყუანდეს საცთურითა ამით დაბნელებულნი და მათგან გამოვიკვლიე, რომელიმე დამიფარვიდენ და სხუანი მეტყოდენო». მაშასადამე, ავტორს თვითონაც, დამოუკიდებლივაც შეუგროვებია საჭირო მასალა. ვინ არის

¹ ზ. კიკინაძე თავის თხზულებაში ქართული მწერლობა შეცამეტე საუკუნიდან შეთქმვსმეტე საუკუნემდე» გადმოგვცემს, რომ მაკარი მღვდელმონაზონმა, რომელიც ცხოვრობდა 1302 წელს, აღწერა «დარღვევა მაჰმადიანთა სარწმუნოებისა» ლექსადო (გვ. 17), ხოლო თევდორე ეპისკოპოსმა (1415 — 1470 წწ.) შეთხზა ქადაგებანი, პირდაპირ მაჰმადიანების წინააღმდეგ მიმართულიო (გვ. 21); მაგრამ ასეთ რამეს ჩვენამდე არ მოუღწევია, არც ამ ავტორებს იცინობთ.

² A 349; S 1512, გვ. 1126—1174; «Описание», стр. 201.

³ А. Цагарели, Сведения, III, стр. 157, № 147.

ეს ავტორი? თ ე ი მ უ რ ა ზ ბ ა ტ ო ნ ი შ ე ი ლ ი ამბობს, რომ ავტორი ამ თხზულებისა, ი ო ს ე ბ ი, ხუცესი და მოძღუარი, ცხოვრობდა ჟამსა ღირსსაზსოვარისა, სრულიად ივერიის, ზემოხსა და ქუემოხსა საქართველოხსა და აფხაზთა მეფისა თვთმპყრობელისა ბაგრატ მეოთხისაო¹. ჩვენ არ ვიცით, საიდან ამოიღო თეიმურაზმა ასეთი ცნობა, არ ვიცით არაფერი არც იოსებ ხუცის შესახებ, მაგრამ ერთი ცხადია: ბაგრატ მეოთხის დროს ეს თხზულება ვერ დაიწერებოდა, ვინაიდან: 1) ავტორს უსარგებელია ისეთი შრომებით, რომელნიც ბაგრატის შემდეგ იქნენ ცნობილნი, ასეთია ზემოაღნიშნული მაკმადიანთა შემოერთების წესი და რამდენადმე ქ რ ი ს ტ ე დ უ ლ ე ს ა და ბ ა გ რ ა ტ ბ ა ტ ო ნ ი შ ე ი ლ ი ს ტ რ ა ქ ტ ა ტ ე ბ ი. 2) ენა თხზულებისა გაცილებით უფრო ახალია, ვიდრე ბაგრატის დროისა, იმას აზის ბეჭედი აღორძინების ხანის სტილისა. 3) ერთ ადგილას ავტორი ჩამოთვლის იმ წმინდა ადგილებს, რომელნიც მაკმადიანთ უჭირავთ, და ამბობს, რომ, სხვათა შორის, «მთაწმიდა ხარკსა ქუეშე» მათსა არსო². რასაკვირველია, ბაგრატის დროისათვის ეს ანაქრონიზმია. ასე რომ, აღორძინების ხანაზე ადრე ეს თხზულება დაწერილი ვერ იქნებოდა.

ანტიმაკმადიანური პოლემიკა მოითხოვდა, რომ ქართველებს მაკმადიანთა ყ უ რ ა ნ ი გაცნობილი ჰქონოდათ. მართლაც, ჩამოთვლილ ორიგინალურ თხზულებათაგან ჩანს, რომ მათ ავტორებს ის ზედმიწევნით სცოდნიათ. უეჭველია, ამ მიზნით, ყ უ რ ა ნ ი ადრე იქნებოდა გადმოთარგმნილი ქართულად, გაცილებით ადრე XVII—XVIII სს., როდესაც, ზ. ჭ ი ჭ ი ნ ა ძ ი ს სიტყვით, ის გადმოთარგულეს სპარსეთში მყოფ ქართველ მაკმადიან ბატონიშვილებმა³.

არანაკლები შრომა გაუწევიათ ჩვენ წინაპართ იმ თხზულებათა თარგმნაში, რომელნიც მიმართულია ქრისტიანობის წიაღში აღმოცენებულ სხვადასხვა წვალლების წინააღმდეგ. აი, ეს წვალებანი:

1) *ჩ ა რ ი ა ნ ო ბ ა* და მისი სხვადასხვა ფრაქცია. დღეს უკვე დადგენილად შეიძლება ჩაითვალოს, რომ მეოთხე საუკუნის მეორე ნახევრის დამდეგს (350 — 356 წლებში), იმპერატორ კონსტანტის დროს, იბერიაში ოფიციალურად დამყარდა ქრისტიანობა არიანული ფრაქციისა⁴. ეს ფრაქცია აქ მალე დამარცხდა. მეხუთე საუკუნის პირველ მეოთხედში იბერიის მეფემ ბაკურ დიდმა მის ადგილზე გააბატონა ნიკიის კრების (325 წ.) ორთოდოქსია⁵. მაშასადამე, ბრძოლა არიან-

¹ А. Сагарели, Сведения, III, стр. 157.

² А 349, ფ. 39b.

³ «ქართული მწერლობა მეჩვიდმეტე საუკუნეში», გვ. 36.

⁴ ჭ. ჭ. ჭ. ჭ. ჭ. ჭ. ქართველთა მოქცევის მთავარი ისტორიულ-ქრონოლოგიური საკითხები, «ამომომხილველი», I, 1 — 53; I. Markwart, Die Bekehrung Iberiens (Caucasica VII, 111—167).

⁵ ბაკურის ეს საქმიანობა მისი შვილიშვილის (ქალის ხაზით), პეტრე იბერიელის, სირიულ ენაზე დაწერილ ბიოგრაფიაში (R. Raabe, Petrus der Iberer, Leipzig, 1895) ისეა გადმოცემული. თითქოს ბაკური იყო ქრისტიანობის ზოგადად შემომტანი ქართლში და პირველი ქრისტიანი მეფე.

ნობის გადანაშთების წინააღმდეგ სრულიად ბუნებრივი და მოსალოდნელი იქნებოდა ჩვენში. ამ ხაზით პირველ ყოვლისა უნდა აღვნიშნოთ აქ უძველეს კრებულში (A 19, 95) შენახული მოკლე ნაწარმოები, რომელიც ნინოს მიეკუთვნება და რომელსაც ეწოდება: «საკითხავი ნათლისღებისათვის უფლისა ჩუენისა იესოვ ქრისტისა». აქ გარკვეულია ტრიადოლოგიური თემა, რომ ღმერთი არის სამება ერთარსება და ერთბუნება. ნათქვამია, რომ სამებისა «ღმრთეებაა ერთს არს, ბუნებაა იგივე არს და ძლიერებაა დაუსრულებელი. კელმწიფებითა თვთ უფალ არიან: პეტობაა ერთ არს, შეუფებაა ერთი და გვრგვნი დაუსრული... ყოვლისა მპყრობელობაა ერთარსებით აქუს, რამეთუ სრულა ღმერთი არს მამაა და სრული ღმერთი არს ძმ და სრულა ღმერთი არს ყოვლად წმიდაა სული. ბუნებაა ერთი არს და იგივე ღმრთეებაა და არა განვკუეთო. ხოლო ერთარსებაა არს უკუდავი, გარდა თვსთვსებაა განეყო: რამეთუ მამაა მარადის მამა არს და არა იცვალეზის ძედ, გინათუ სულად. და სული მარადის სული არს და არა იცვალეზის მარად. გინათუ ძედ, რამეთუ სული არა მშობელ არს და არცა შობილ, არამედ სული ღმრთისა პირისაა არს და შთაბერვა ქრისტისი ითქუმის და არს გამოდინებაა სამარადისოა და დაუწყუედელი»¹. ეს ტრაქტატი წარმოადგენს ქადაგებას, ნათლისღება დღეს წარმოსათქმელს, და იმდენად პოლემიკური ხასიათისაა, რანდენადაც დოგმატიკურისა. ის მიმართულია ყველა იმ წვალეზათა წინააღმდეგ, რომელნიც სამების წინააღმდეგ ილაშქრებენ, უფრო კი არიანობის. ის ფსევდოეპიგრაფიკულია და, თავისთავად ცხადია, ნინოს არ ეკუთვნის, მას საფუძვლად უდევს პირველი მსოფლიო კრების დოგმატიკური ფორმულა და ზოგიერთ ცნობილ მამათა ტრიადოლოგიური ტრაქტატები. შედგენილია ის, თუ მთლიანად თარგმანს არ წარმოადგენს, რომელიმე მწერლის ჩვენამდე არშენახული ნაწარმოებისას, სომეხ-ქართველთა საეკლესიო და ლიტერატურული ურთიერთობის ხანაში, არაუგვიანეს პირველი პერიოდის ნახევრისა. ამას ცხადყოფს როგორც აზრები, რომელთაც აზის ბეჭედი უძველესი თეოლოგიისა, ისე ენა, არმენიზმების შემცველი, როგორც, მაგალითად, პეტობა და სხვ. სხვა ანტიარიანულ თხზულებათაგან ქართულ ენაზე უნდა დავასახელოთ გრიგოლ ღვთისმეტყველის «საკითხავი თქუმული... სამხილებელი არიანობთა და ევნომიანოსთაა ბოროტად უწესეობისაა». ეს თხზულება სამჯერ ითარგმნა ქართულად: პირველად მეათე საუკუნის გასულს გრიგოლ ოშკელის მიერ სომხური ენიდან, მერე ბერძნულიდან — ექვთიმე მთაწმიდლისა და ეფრემ მცირის მიერ.

✓ ნესტორიანობა. ნესტორიანობა, რომელმაც ფეხი მოიდგა აღმოსავლეთში, საქართველოშიაც არ იყო უცნობი, ის ქართლს აწვებოდა ასურეთიდან. სპარსეთში ქრისტიანების დევნისას არა ერთ და ორ ნესტორიანს უპოვნია: ჩვენში თავშესაფარი და, ალბათ, მიმდევარნიც, განსაკუთრებით მეხუთე საუკუნის გასულიდან, როდესაც, თუ ასე მანის ცნობას დავუჯერებთ, ქართლში ნესტორიანთა საეპისკოპოსოც კი დაარსებულა². მაგრამ საერთოდ ყვე-

¹ М. Джавашвили, История грузинской церкви, кн. I, Тбилиси, 1898 г., стр. 89.

² Brosset, Hist. de la Géorg., I, 194.

ლასაგან ის აქ შეწყყნარებული არ ყოფილა. პირიქით, მეხუთე საუკუნეში უკვე მის წინააღმდეგ იერემია ქართველი გააფთრებულ ბრძოლას აწარმოებს¹. ბრძოლის მის წინააღმდეგ თავდაპირველად ქართველები სომხებთან ერთად აწარმოებდნენ, როგორც ეს ჩანს სომეხ-ქართველთა საეკლესიო განხეთქილების გამო ატენილი მიწერ-მოწერიდან. კერძოდ, მას განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევდა კათოლიკოსი კირიონი, რომელსაც ამ წვალეების შესახებ ლაპარაკი ჰქონდა პაპი გრიგოლ დიდისადმი მიწერილ წერილში, როგორც ეს უკანასკნელის საპასუხო წერილიდან ჩანს. ძველადვე, VIII — IX სს., უთარგმნიათ ერთი თხზულება, რომელსაც ასეთი სათაური აქვს: «ვითარ კაც იქმნა უფალი ჩუენი იესუ ქრისტე და რამეთუ ღმრთისმშობელი არს წმიდაა ქალწული მარიამ და რომელი იგი იშვა მისგან—ღმერთი და იგივე კაცი»². როგორც სათაურიდან ჩანს, ეს თხზულება მიმართულია ნესტორიანთა დოქტრინის წინააღმდეგ. ის ბერძნულ ენაზედაც შენახულა შემდეგი სათაურით: «Περὶ τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς νέης ἰσχύος»³. ბერძნულ დედანშიაც და ქართულ თარგმანშიაც ეს თხზულება მიეწერება ათანასე ალექსანდრიელს, მაგრამ, ვინაიდან ათანასეს დროს ნესტორიანობა ჯერ კიდევ ლიტერატურული ბრძოლის საგნად გამხდარი არ იყო, მეცნიერები უარყოფენ ათანასეს ავტორობას და აღნიშნულ თხზულებას აპოლონიარო ლაოდოკიელს მიაწერენ⁴. არსენ ვაჩესძეს თავის დოგმატიკონში შეუტანია რამდენიმე ანტინესტორიანული პოლემიკური თხზულება: 1) ორი ტრაქტატი იოანე დამასკელისა: «სიტყუაჲ სარწმუნოებისათვის, დასამხობლად ნესტორიანთა», და «სიტყუაჲ, დასამხობელი ნესტორიანთაჲ»; 2) თეოდორე ფილოსოფოსის (აბუკურა?) «ნესტორიანთა მიმართ სიტყვსებაჲ» და 3) თეოდორე აბუკურას ნესტორიანთა მიმართ ოთხი «სიტყვსებაჲ», რომელიც შედის «მთავრისა მიმართ ედესისა შეიგანთაჲსა» სიტყვსებაში⁵. დასასრულ, უნდა აღინიშნოს ანტონ კათოლიკოსის მზამეტყველება, რომლის პირველ თავში დარღვეულია ნესტორიანთა წვალეება (გვ. 1 — 20).

VI ორიგენიზმი. გამოჩენილი ქრისტიანი მოაზროვნისა და ფილოსოფოსის ორიგენის პიროვნებისა და მოძღვრების გარშემო დიდ მითქმა-მოთქმას ჰქონდა ადგილი თავის დროს. ეს მითქმა-მოთქმა შეეჭვსე საუკუნეში გადაიქცა ნამდვილ ბრძოლად, არა ლიტერატურულად მარტო, არამედ, როგორც, მაგალითად, პალესტინაში — საბას ლავრაში, ფიზიკურადაც. პალესტინაში ამ ბრძოლის მოწამენი და მონაწილენი ქართველებიც იყვნენ. ამით აიხსნება, რომ ორიგენისტობა საქართველოში ცნობილი ყოფილა, ყოველ შემთხვევაში, ჩვენ მოგვეპოვება მისი განმაქიქებელი ლიტერატურა. პირველ ყოვლისა აქ უნდა დავასახელოთ არსენ ვაჩესძის დოგმატიკონში მოთავსებული «მეტყუელთა მიმართ,

¹ კ. კეკელიძე, იერემია იბერიელი, თბილისის უნივერსიტეტის მოამბე, IX, გვ. 187—198. ეტიუდები, I, 51—62.

² A 19, 41 — 52, № 95, 46 — 59.

³ Migne, PG. t. 28, col. 25—30.

⁴ Bardenhewer, Patrologie, S. 213. A. Altaner, Patrologie, S. 271.

⁵ S 1463, 289 — 294; გელ. № 23, 368 — 386.

ვითარებდ სულნი კაცთანი პირველვე იყვნეს კორცთასა»¹, რომელშიაც დარღვეულია ორიგენის აზრი სულის წინასწარარსებობის შესახებ. S ფონდის ორი ხელნაწერ პოლემიკურ კრებულში მოთავსებულია აგრეთვე «მოთხრობაჲ საწყალობელისა ფილასოფოსისა ორიგენისი»² და «ნეტარისა თეოდორე აფუკარისა სიტყვსგებაჲ ორიგენიანისა მიმართ»³. ენის მიხედვით შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ ეს ტრაქტატები ნათარგმნია, თუ დოგმატიკონთან ერთად არაუყოველ შემთხვევაში, არაუადრეს მისა. საფიქრებელია, რომ ამგვარი თხზულებანი შეათე საუკუნემდეც იყო ქართულად. ყოველ შემთხვევაში, V საუკუნის მწერლის ანთიპატროს ბოსტრელის პოპულარობა უძველეს ქართულ ჰომილეტიკურ მწერლობაში იძლევა იმის საბუთს, რომ ჩვენში ეცოდინებოდათ მისი ანტიორიგენისტული თხზულებანიც⁴.

VI ა გ ვ ი ს ტ ი ნ ი ზ შ ი. ჩვენს ძველ მწერლობაში შენახულა ერთი ვრცელი ტრაქტატი, რომელიც იოანე ოქროპირს მიეწერება და რომელსაც ეწოდება «თქუპული ბადებულისათჳს და წინამთვეგანჩინებულისა კაცს ზედა ღმრთისა მიერ კეთილისა და ბოროტისა, ვითარებდ არარაჲ არს»⁵. ეს თხზულება, რომელიც გამოცემულია აკად. ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ი ლ ი ს მიერ⁶, გადმოთარგმნილია ბერძნულიდან შეათე საუკუნეზე გაცილებით ადრე და შეიცავს ტრაქტატს ნებას თავისუფლების შესახებ, რასაც უარყოფდა ნეტარი აგვისტინე. მას მიზნად აქვს დაამტკიცოს, რომ არ არსებობს წინასწარგანჩინება ღვთისა, რომლის ძალით ადამიანი ან კეთილი უნდა იყოს, ან ბოროტი. თემა მეტად სერიოზულია, და მის შესახებ გაცხარებით კამათობდნენ ვგრეთ წოდებულ ორიგენისტთა და პელაგიანისტთა მწერლობაში. იოანე ოქროპირის თხზულებათა შორის ბერძნულ ენაზე ასეთი თხზულება ჯერ ცნობილი არაა.

VII მონოფელიტიზმი. მონოფელიტიზმის ისტორია რამდენადმე დაკავშირებულია ჩვენ ქვეყანასთან, კერძოდ, ლაზიკასთან ან დასავლეთ საქართველოსთან, სადაც ერეკლე იმპერატორმა პოვა მხურვალე თანამოაზრე, თანამგრძნობი და ცხოვრებაში გამტარებელი თავისი უნიონალური პოლიტიკისა, — ფაზისის მიტროპოლიტი კ ვ ი რ თ ს ი, შემდეგ ალექსანდრიაში პატრიარქად დანიშნული, და სადაც დალია უკანასკნელი დღეები მონოფელიტიზმის წინააღმდეგ თავგამოდებულმა მეზრძოლმა მაქსიმე აღმსარებელმა⁷. ამიტომ ქართულ ენაზე უთარგმნიათ, რასაკვირველია, შემდეგ დროში, მნიშვნელოვანი ნაწილი ანტიმონოფელიტიური მწერლობისაც. მაგალითად, ექვთიმე მთაწმიდელმა თარგმნა «სიტყვსგებაჲ, რომელი იქმნა შორის წმიდისა მაქსიმესა და პიროს კონსტანტინოპოლელი პატრიარქისა მწვალებელისა», რომელშიაც

¹ S 1463, გ. 301 — 305; გვლ. № 23, 415 — 427.

² № 312, გ. 19 — 20.

³ № 312, გ. 20 — 24. № 248, 48 — 58.

⁴ Migne, PG. t. 25, col. 1753 — 1796.

⁵ სინას მთის X ს. ხელნ. № 36/14; A 56, 43 — 44, № 126, 185 — 194.

⁶ «Христ. Восток», II, 276—280.

⁷ К. Кекелидзе. Сведения грузинских источников о препод. Максиме Исповеднике, «Труды Киевской духовной Академии», 1912 г., Сентябрь—Ноябрь.

დარღვეული და განქიქებულია მონოფელიტური ქრისტოლოგია. შემდეგ არსენ ვაჩესძეს უთარგმნია და დოგმატიკონში შეუტანია იოანე დამასკელის «ქრისტეს შორის ორთა ნებათათვის და მოქმედებათა და სხუათა ბუნებითა თვთებათა, გარნა შემოკლებული, და ორთა ბუნებათათვის და ერთისა გუამისა»¹. დასასრულ, «დოგმატიკონის» შედგენის შემდეგ, მეთორმეტე საუკუნეში, ნიკოლოზ გულაბერიძეს ქართულად უთარგმნია, უკვე ექვთიმე ათონელის მიერ წინათ თარგმნილი, მაქსიმე აღმსარებლის სიტყვასგება პიროს კონსტანტინოპოლელთან შემდეგი სათაურით: «აღნიშვნაჲ ქმნილისა მის ძიებისაჲ აღძრულთა მათ საეკლესიოთა რწმენათა ძლით მუნ ყოფასა გრიგოლ კეთილმსახურისა პატრიკოსისა და მის თანა პოვნილთა ყოვლად ღირსთა ეპისკოპოსთა და სხუათა ღმრთისა მოყვარეთა და დიდებულთა კაცთასა პურომს მიერ პატრიარქქმნილისა კონსტანტინეპოლის და მეგისტე კეთილმსახურისა მონაზონისა თთუესა ივლისსა ინდიკტონსა სამსა»², და აგრეთვე მაქსიმესავე თხზულება—«Opuscula theologica et polemica»³, რომელშიაც მოთავსებულია პატარ-პატარა ტრაქტატები მონოფელიტთა წინააღმდეგაც.

ახათმბრძოლობა. ხათმბრძოლობის წინააღმდეგ მიმართული პოლემიკური ხასიათი აქვს ერთ, ლიტურგიკული მნიშვნელობისა და დანიშნულების, ძეგლს, რომელსაც ქართულად ეწოდება «ძეგლისწერაჲ სარწმუნოებისაჲ, რომელი აღწერეს წმიდათა მამათა კონსტანტინოპოლს შეკრებილთა წმიდათა ხატთა თაყუანისცემისათვის, რომელ ესე წარიკითხვის სოფიაწმიდას პირველსა კვრიაკესა წმიდათა მარხვათასა». ეს ძეგლი უთარგმნია ბერძნულიდან ექვთიმე მთაწმიდელს მეთაუ საუკუნის გასულს, ის წარმოადგენს შემოკლებას აკად. თ. უსპენსკის მიერ გამოცემული ტექსტისას⁴. შემოკლება მდგომარეობს იმაში, რომ დატოვებულია დეზულებანი მხოლოდ ხათმბრძოლობის წინააღმდეგ, სხვა კი გამოტოვებულია. მეთორმეტე საუკუნეში ეს ძეგლი ხელმეორედ უთარგმნიათ ქართულად იმავე შემადგენლობით, როგორც ექვთიმე ათონელს, მხოლოდ ეს მეორე თარგმანი უფრო ახლოს დგას ბერძნულ ტექსტთან, რომელსაც იმ სიტყვასიტყვით მისდევს. ვიდრე ექვთიმესი. ლიტურგიკულ პრაქტიკაში შენახულა ექვთიმეს რედაქცია, მეორე კი გვხვდება მხოლოდ ერთადერთ ხელნაწერში⁵. წმინდა პოლემიკურ თხზულებათაგან ამ დარგში ქართულად შენახულა მხოლოდ იოანე დამასკელის ორი შრომა: «სიტყუაჲ წმიდათა ხატთათვის, თავი მეორე»⁶ და «სიტყუაჲ სიტყვსაგებელი მათი, რომელნი ჰგმობენ წმიდათა ხატთა»⁷. ორივე თარგმანი გამოსულია პეტრიწონის სალიტერატურო სკოლიდან XII საუკუნეში.

¹ S 1463, ფ. 128—138; გულ. № 23, 36—52, A 205, 431—448.

² გულ. მონასტ. ხელნ. № 14.

³ Migne, P. i. t. 91, col. 9—286.

⁴ «Синодик в неделю православия. Сводный текст с примечаниями», Одесса 1893 г.

⁵ К. Кекелидзе. Литургические грузинские памятники в отечественных книгохранилищах и их научное значение, стр. 33—36, 466—467.

⁶ A 162, 138—142; გულათ. № 8, ფ. 147—156.

⁷ გულ. № 8, ფ. 156—174.

ქათოლიციზმი. მეცხრე საუკუნეში ატყდა სასტიკი ცილობა-კამათი და ბრძოლა რომისა და კონსტანტინოპოლის სამღვდლოებთან შორის, რომელიც 1054 წელს დასრულდა საბერძნეთისა და რომის ეკლესიათა ერთმანეთისაგან განშორებით. ამიერიდან ბერძნები რომაელებს ისე აღარ იხსენიებენ, თუ არა ურწმუნოებად, უკეთურებად და მწვალებელ-სქიზმატიკებად. ამ ცილობა-კამათობისას მოწინააღმდეგე მხარეებს არა ერთი და ორი თხზულება დაუწერიათ ერთიგეორის განმაქიქებელი და დამარღვეველი. საქართველოში თავდაპირველად არ იზიარებდნენ საბერძნეთის რიგორისტულ და კონსერვატიულ-რიტუალურ შეხედულებას რომაელთა ეკლესიის შესახებ. აქ ბატონობდა მეორე მიმართულება, ლიბერალურ-სპირიტუალური, რომლის მკვეთრად გამომხატველია გიორგი მთაწმიდელი. სწორედ იმ ხანებში, როდესაც საბერძნეთი და რომი ეკლესიურად საბოლოოდ სცილდებოდნენ ერთმანეთს. გიორგი მთაწმიდელს საუბარი ჰქონდა კონსტანტინოპოლში იმპერატორ დუკინთან საეკლესიო წესებისა და რიტუალის შესახებ. იმპერატორის ერთ-ერთ შეკითხვაზე, რომელსაც მიზნად ჰქონდა რომის ეკლესიის გაკრიტიკება, გიორგიმ უპასუხა: «ბერძენთა შორის მრავალი წვალებაა შემოვიდა პირველ და მრავალგზის მიდრეკეს... ხოლო ჰრომთა ვინაჲთგან ერთგზის იცნეს ღმერთი, არაოდეს მიდრეკილ არიან და არცაოდეს წვალებაა შემოსულ არს მათ შორის... და არაჲაჲ არს მას შინა განყოფილებაჲ, ოდენ სარწმუნოებაჲ მართალი იყოს»¹.

ბერძნული შეხედულება კათოლიკობის შესახებ ჩვენში მყარდება გაცილებით გვიან, ვიდრე რომისა და საბერძნეთის გაყოფა მოხდა, და ისიც თანდათანობით, თან ამ შეხედულებას ისეთი უკიდურესი ხასიათი და გონჯი სახე არ მიუღია აქ, როგორც საბერძნეთში. ამით აიხსნება, რომ ანტიკათოლიკურ თხზულებათაგან ქართულად უთარგმნიათ მხოლოდ ერთი, სახელდობრ—მეთერთმეტე საუკუნის გასულისა და მეთორმეტის დამდეგის მწერლის ევსტრატინიკიელ მიტროპოლიტის (გარდ. 1117 წ.)² «მოსაკსენებელი შემოკლებული, თუ ოდეს ჰრომნი და ეკლესიაჲ მათი და რაჲსათვის საღმრთოთა აღმოსავლისა ეკლესიათაგან განიჭრნეს». ეს თხზულება, რომელიც შემდეგ დროში არსენ ვაჩესძის დოგმატიკონშიც შეუტანიათ, შეიცავს არა მარტო ისტორიასა და მიზეზებს რომისა და აღმოსავლეთის განხეთქილებისას, არამედ ნუსხას რომის ეკლესიის დოგმატიკურ-პრაქტიკულ თავისებურებათა, რომელნიც აქ ბერძნული თვალსაზრისითაა შეფასებული და განქიქებული³. მეთორმეტე საუკუნეში კათოლიკეთა პროპაგანდა იმდენად გაძლიერდა ჩვენში, რომ მის ქსელში ებმებოდა მაღალი სამღვდლოებაც კი, როგორც, მაგალითად, ეს ვიცით ანტონ კათოლიკოსის თავგადასავლიდან. ამ გარემოებამ

¹ «ათონის კრებული», გვ. 332; «საქართვ. სამოთხე», გვ. 474 — 475.

² ეს ცნობილი ღვთისმეტყველი და ფილოსოფოსი, მოწაფე მიქელ ფსელოსისა და იოანე იტალიისა, ერთ ხანს აწუნებელიც იყო ოფიციალურ ბიზანტიურ წრეებში (Ф. Успенский, Очерки по истории византийской образованности, Петерб. 1892 г., стр. 191—200).

³ ბერძნული დედანი ამ თხზულებისა, როგორც ევსტრატის სხვა მრავალი ნაწარმოები, ჯერ გამოცემული არაა.

საფიქრებელში ჩაადგო მამაპაპური მართლმადიდებლობის გულშემატკივარი. რომელთაც კათოლიკობასთან საბრძოლველად ხელში აიღეს კალამი. ამგვარ მოღვაწეთა ტიპიურ წარმომადგენლად უნდა ჩაითვალოს ბესარიონ კათოლიკოსი, რომელმაც ლათინთა წინააღმდეგ დაწერა ზემოთ უკვე დასახელებული და განხილული თხზულება «გრდემლი». ეს თხზულება შინაარსით და საპოლემიკო მეთოდით არ ჩამოუვარდება ბერძნულ ენაზე დაწერილ ბევრ ამგვარ თხზულებას. კათოლიციზმის წინააღმდეგ გაულაშქარნია ანტონ კათოლიკოსსაც, რომელსაც თავისი კაპიტალური შრომის «მზამეტყველების» შესამე წიგნში შეუტანია ცალკე თავი (XVII), რომელსაც ეწოდება: «ლათინთა მიმართ, რომელ აოიან პაპისტნი, მოკლედ წინაგაწყობაჲ, თუ რადასათვის ერთი სასუმელისაგან საღმრთოჲსა არა მისცემენ უკუდავსა სისხლსა სიტყვსა განკორციელებულისასა»¹. მეფრამეტე საუკუნის გასულს ანტონ კათოლიკოსის ბრძანებით პორფილე ბაგრატიონმა გადმოთარგმნა რუსი მღვდელმთავრის თეოფანე პროკოპოვიჩის თხზულება «ისტორია თვის დაწყებისა განხეთქილებისა შორის ბერძენთა და რომაელთა თვის გამოსლვისა სულისა წმიდისა». თეოფანემ ეს შრომა ლათინურად დაწერა, მერე ის თარგმნა რუსულად მ. სოკოლოვმა და ამ თარგმანიდან გადმოღებულ იქნა ქართული ტექსტი².

XI მონოფიზიტობა. ყველა წვალებათაგან, რომელთა კვალი დარჩენილა ქართულ პოლემიკურ მწერლობაში, ჩვენ წინაპრებს ამოძრავებდა უფრო მონოფიზიტობა და მისი ფრაქციები, როგორცაა იაკობის (აქედან იაკობიტნი), პეტროსის, სევეროზის, თეოდოსის, გაიანეს და სხვების მიმდევარი, განსაკუთრებით კი სომეხთა ანტიქალკედონიტობა. საქმე ისაა, რომ თავდაპირველად ქართლის ეკლესია, სომხებთან ერთად, მონოფიზიტურ ან ანტიქალკედონიტურ ქრისტოლოგიას იზიარებდა, შეეჭვსე საუკუნის მიწურულიდან კი, სხვადასხვა მიზეზის გამო, მან ქალკედონიტური დოგმატიკურ-ეკლესიური ორიენტაცია მიიღო და შეშვიდე საუკუნის დამდეგს საბოლოოდ ჩამოშორდა სომხეთს, მონოფიზიტობის ან ანტიქალკედონიტობის მედგარ დამცველს თავისთავად ცხადია, ამ გარემოებას, ერთი მხრით, და სომხებთან ეკლესიურ-პოლიტიკურ სიახლოვესა და მეზობლობას, მეორე მხრით, ხელი უნდა შეეწყო ჩვენში ანტიმონოფიზიტური მწერლობის შექმნა-განვითარებისათვის. და მართლაც, სხვებთან შედარებით, ეს დარგი პოლემიკური მწერლობისა უფრო მდიდრადაა ქართულ ენაზე წარმოდგენილი—მისი ზრდა-განვითარება არ შეწყვეტილა მეფრამეტე საუკუნის გასულამდე. ვიდრე ამ მწერლობის მიმოხილვას დავიწყებდეთ, უნდა შევნიშნოთ, რომ ქართულ ენაზე ეს დარგი ორი კატეგორიის ძეგლებს გვაძლევს: საზოგადოდ — მონოფიზიტურს და კერძოდ — სომხურ-ანტიქალკედონიტურს.

პირველი კატეგორიის, საზოგადოდ მონოფიზიტური, მწერლობის ძეგლთაგან პირველად უნდა დავასახელოთ ერთი მოკლე ტრაქტატი, რომელიც ორ

¹ «მზამეტყველება», გვ. 522—527.

² Проф. А. Цагарели, Сведения о памятниках груз. письменности, III, 205.

უძველეს კრებულშია მოთავსებული¹ და რომელიც წმინდა ნინოს მიეწერება. ეს არის «თქუმული წმიდისა დედისა ჩუენისა ნინოისი, რომელმან ქადაგა ქრისტე ქართლს შინა, შობილი წმიდისა ქალწულისა მარიამისაგან»². ამ ნაწარმოებში, რომელიც წარმოადგენს შობადღეს სათქმელ ქადაგებას, ლაპარაკია იმაზე, რომ იესო ქრისტე არის არა მარტო ჳეშმარიტი ღმერთი, არამედ ჳეშმარიტი კაციც, «მან შეიერთა ჳეშმარიტად თვისი დაბადებული კორცი და კაცად გამოაჳეშმარიტა გამოუთქუმელითა ძლიერებითა და შეურყეველითა სულითა... ცხრისა თთვსა ეამთაძთა სიტყუამ განორძნდა და შეუშლოთებულად განკორციელდა... ჳეშმარიტად მიიხუნნა ჩუენნი კორცნი, გარნა უზეშთაშსნი ჩუენსა, რამეთუ დაიტალაფრა კორცთა შინა განუშორებულად და განუყოფელად მარადის მამულისა არსებისაგან და დიდებისა და საქერობინოთა საყდართაგან»³. როგორც ვხედავთ, ქადაგება მიმართულია მონოფიზიტობის წინააღმდეგ, რომელიც იესო ქრისტეში ერთ ბუნებას, ღვთაებას, აღიარებდა და კაცობას უარჳყოფდა. ის ისევე ფსევდოეპიგრაფიკულია. როგორც უკვე განხილული ანტიარიახული ნათლისღების ღღეს წარმოსათქმელი ქადაგება. ნინოს ვერც ეს მიეკუთვნება, ვინაიდან, სხვა რომ არა იყოს რა, მის ღროს მონოფიზიტობა ჯერ კიდევ არ არსებობდა. თუ ის მთლიანად თარგმანს არ წარმოადგენს რომელიმე მწერლის ჩვენამდე არშენახული ნაწარმოებისას, ყოველ შემთხვევაში, კომპილაციაა, რომელიც ნათელყოფს ავტორის მიერ საეკლესიო მწერლობის, უფრო კი დოგმატიკურ-პოლემიკურის, ცოდნას. დაწერილი უნდა იყოს ის, თუ ენასა და სტილს ვიქონიებთ მხედველობაში, პირველი პერიოდის ნახევარში.

ამგვარ შრომებს განეკუთვნება ერთი ანტიმონოფიზიტური კრებული, რომელიც შემონახულა ჩვენამდე უმნიშვნელო ფრაგმენტის სახით მეათე საუკუნის ხელნაწერში (Q 209); აქ თავმოყრილია ციტატები ბერძენ-რომაელ ავტორთა თხზულებებიდან. ამ ციტატების (მოყვანილნი არიან ცალკე თავების სახით) მიზანია გაგვითვალისწინონ, რომ ქრისტეს პიროვნებაში ორი ბუნებაა: ღვთაებრივი და კაცობრივი. კრებულს თავიც აკლია და ბოლოც, თავში დაკარგულია 36 ციტატა (სათვალავი თვით კრებულშია), რამდენს უდრის დაკარგული ციტატების რიცხვი ბოლოში, ძნელია თქმა. შემონახულა ათი ციტატა (37—46) შემდეგი მწერლების თხზულებებიდან: ელესტინე პაპისა (422—432 წ.). აეტი კონსტანტინოპოლელისა⁴, ათანასე ალექსანდრიელისა (326—373 წ.), ამბროსი მელიტანელისა (374—397 წ., ორი ციტატა), აგვისტინე იპონელისა (V ს.), იოანე ოქროპირისა (318—404 წ.), კირილე ალექსანდრიელისა (412—444 წ.) და ტიმოთე კონსტანტინოპოლელისა (460—482 წ.) მისი წერილიდან ლეონტი იმპერა-

¹ A 19, 95.

² М. Джанашивили, История грузинской церкви, книга I, стр. 80—86.

³ იქვე, გვ. 82.

⁴ იგულისხმება აეტი, კონსტანტინოპოლის არქიდიაკონი, რომელიც 451 წლის კრებაზე დიდ როლს თამაშობდა. არქიდიაკონი ძველად იყო *persona grata*, წარმომადგენელი თავისი ეპისკოპოსისა კუბებზე და შემდგომ მისი კათედრაზე (В. Болотов, История древней церкви, III, 165—167, IV, 186—290).

ტორის (457—474 წ.) მიმართ. დარჩენილი ნაწილის მიხედვით თუ ვიძსჯელებზე, კრებულში გამოყენებულნი ყოფილან წინაქალაქდონური ეპოქის (326—474 წ.) მწერლები, რადგანაც მათი მოწმობა საცილობელი საკითხის გარშემო უფრო ობიექტურად მიაჩნდათ, ვიდრე მონოფიზიტურ ბრძოლაში უშუალოდ ჩაბმული მამებნისა. პოლემიკის გადვილების მიზნით ავტორს კრებულისათვის მიუცია თავისებური Compendium-ის, ან ქართული ტერმინი რომ ვიხმაროთ, «მზამეტყუელების» ხასიათი. კრებული ორიგინალური წარმოშობისაა, მსგავსად არსენ იყალთოელის «დოღმატიკონისა». ის შედგენილი უნდა იყოს შედარებით ადრე. არა უგვიანეს მეშვიდე საუკუნისა; ამას გვიყარნახებს შემდეგი მოსაზრება: შერჩეულია IV—V საუკუნის მწერლები, რომელთა თხზულებები მთლიანი სახით მერვე საუკუნემდე ქართულ ენაზე ჯერ კიდევ არ იყო თარგმნილი. საყურადღებოა, რომ კრებულის ავტორს გამოუყენებია არა მარტო აღმოსავლური მწერლების თხზულებები, არამედ დასავლურისაც (კელესტინე პაპი, ამბროსი მედიოლანელი, აგვისტინე).

შესამჩნევად წაიწია წინ ამ დარგმა მეორე პერიოდში. ამ მხრივ დიდად ღვაწლი მიუძღვის არსენ ვაჩესძეს, რომელმაც თავის დოგმატიკონში მოათავსა შემდეგი, მის მიერ ნათარგმნი, თხზულებანი: 1) ანასტასი მონაზონისა (სინელისა) «სარწმუნოებისათვის და განსაზღვრებისა საღმრთოთა წერილთა შინა მდებარეთა ლექსთაჲსა». ეს თხზულება, რომელსაც ჩვეულებრივ წინამძღუარი ('Объяснение') ეწოდება, მიმართულია მონოფიზიტობისა და მისი სხვადასხვა ფრაქციის წინააღმდეგ. 2) იოანე დამასკელის «სიტყუაჲ დასამკობელად ღმრთისმოძაგებულისა წვალებისა იაკობთაჲსა». 3) «თითოსახეთა თავთა, ესე იგი არს გამოძიებით კითხვათა აღკსნაჲ ქრისტესმიმართისა კეთილადმსახურებისათვის და თანად მხილებაჲცა და უკურლუევაჲ ღმრთეებისა მიმართ და კაცებისა ქრისტესისა უთაოთა ურთიერთას წინააღმდგომისა წვალებისაჲ ნესტორისაგან და სევეროზისა ბოროტად მსახურთაჲსა და სიტყუვებაჲ უარისმყოფელთა მიმართ წმიდისა კრებისა ხალკიდონისათა». აქ აღნიშნული თემა განმარტებულია კითხვა-მიგების სახით, სულ 17 კითხვა-მიგებაჲ. 4) «განრჩევაჲ და განჭეშმარიტებაჲ ფილოსოფოსთა მიერ მოქსენებულთა კმათაჲ და მხილებაჲ უთავოთა სევერიანთა, ესე იგი არს იაკობიტთა სულთგანმხრწნელისა წვალებისაჲ». 5) «შეჩუენებანი იაკობიტთა და ყოველთა ერთბუნებიანთანი, რომელთა თანა არიან სომეხნიცა». ეს ნახევრად პოლემიკური, ნახევრად ლიტურგიკული ნაწარმოებია, რომელიც უფრო ხშირად კურთხევაჲნი ვიგვხვდება. დაახლოებით იმავე დროს, როდესაც არსენ ვაჩესძემ დოგმატიკონი შეადგინა, უნდა იყოს გადმოღებული ფილაკიანოზ ბრეჰენელი ეპისკოპოსის, თხზულება: «პეტროსის მიმართ, ეპისკოპოსისა ანტიოქელისა, თუ ვითარ ჯერ არს უარის ყოფაჲ არიოზისი წმიდისა სამეზნისა ერთსწორებისა და უკუდოვი იგი სიტყუაჲ თქუამად ჯუარცმულად და არცა ორთა ბუნებათაგან ერთი ბუნებაჲ ქრისტესი»¹.

ქართული ანტიმონოფიზიტური პოლემიკა უფრო ხშირად მიმართულია

¹ A 735, ფ. 30—34.

სომხური მონოფიზიტობის წინააღმდეგ. ბრძოლა ამ ფრაქციასთან უფრო ინტენსიური და ხანგრძლივი იყო, ვიდრე მონოფიზიტობასთან ბრძოლა საზოგადოდ. ამ მხრივ ქართველებს არამცთუ უთარგმნიათ ის, რაც სომხების წინააღმდეგ ბერძნებს დაუწერიათ მეცხრე საუკუნიდან მოყოლებული, არამედ თავისი საკუთარი წვლილიც შეუტანიათ ამ დარგში და თვითონაც უწარმოებიათ დამოუკიდებელი ლიტერატურული ბრძოლა. პოლემიკა მონოფიზიტთა და დიოფიზიტთა ან ქალკედონიტთა და ანტიქალკედონიტთა შორის გამწვავდა თვით სომხეთში. საკითხი უმთავრესად ქალკედონის კრების გარშემო ტრიალებდა. მართლმადიდებელ ან ქალკედონიტ სომეხთა შორის განვითარდა ერთგვარი საისტორიო ხასიათის მწერლობა, რომელშიაც გარკვეული იყო ისტორია ქალკედონის კრების შედეგებისა სომხეთში და ყველა ის პერიპეტია, რაც ამ კრებამ განიცადა სომეხთა შორის. რასაკვირველია, საკითხი გარკვეული იყო დიოფიზიტური თვალსაზრისით; სომეხებმა უარყვეს ქალკედონის კრება, ისინი განუდგენ კათოლიკე ეკლესიის აღსარებასო. ამ ხასიათის თხზულებებს სომხურად ერქვა პ ა ტ ი მ ო თ ი ნ ი ან, როგორც ზოგიერთ ქართულ ძეგლშია, პ ა ტ ი მ ო თ ი ნ ი. ეს პ ა ტ ი მ ო თ ი ნ ი ქართულად უთარგმნიათ ძველადვე, შეათე საუკუნეზე გაცილებით ადრე, სომხებთან კამათის დროს სახელმძღვანელოდ. ერთი ნაწყვეტი ამ თხზულებიდან ჩვენამდე შენახულა, ის გამოუცია თ. ქ ო რ დ ა ნ ი ა ს¹. ჩვენამდე შენახულა დოკუმენტი სომხებთან პაექრობისა, რომელშიაც ქართველთა წარმომადგენელს გამოუყენებია კამათში სწორედ ეს პ ა ტ ი მ ო თ ი ნ ი. ჩვენ მხედველობაში გვაქვს «სიტყვისგება ექვთიმე გრძელისა სოსთენის მიმართ, სომეხთა მოძღურისა». ექვთიმეს თავისი არგუმენტები მოჰყავს პ ა ტ ი მ ო თ ი ნ ი ს ა გ ა ნ, რის გამო ძლეული სოსთენი ეუბნება: «წყვეულ იყავნ რომელმან გასწავა შენ პატიმოთინა და აღგჳურვა მით ბრძოლად სარწმუნოებისა ჩუენისაო»². ამავე პოლემიკური მიზნით მართლმადიდებელი, ქალკედონიტ-სომეხები ადგენდნენ ისეთ თხზულებებს, რომელნიც ამტკიცებდნენ, რომ სომხების განდგომილება მართლმადიდებლობისაგან წინასწარ იყო მოსწავებული, რომ ეს განდგომილება შეიქმნა მიზეზი მათზე მოწევნული ყოველგვარი უბედურებისა, როგორც სარწმუნოებრივი, ისე პოლიტიკურ-საზოგადოებრივისა. ასე, მაგალითად, ყოფილა დაწერილი «ხილვაჲ გრიგოლ განმანათლებელისა, რომელ აუწყა მას», არსენ საფარელის სიტყვით, «სულმან წმიდამან, ვითარმედ რომელნიმე ცხოვრთაგანი უკუნიქცეს და მგელ იქმნეს და ზედამიეტევნეს ცხოვართა და დაბძარნეს უწყალოდ»³. ეს «ხილვა» გამოუყენებია თავის სიტყვისგებაში ექვთიმე გრძელსაც, რომელიც ეუბნება სოსთენს: «ვითარ იგი წერილ არს ხილვასა შინა გრიგოლ განმანათლებელისასა, რომელსა იგი გამოუცხადა ღმერთმან მყის გარდაქცევა თქუენი რეცა სარწმუნ-

¹ «ქრონიკები», I, 336 — 341. ამისი უშუალო წყაროა «Narratio de rebus Armeniae», განსაკუთრებით ის ნაწილი მისი, რომელსაც ეწოდება *Διήγησις ἔπει τὴν ἐπιτὴν Γρηγορίου μέγρου τῆς ἡσὺς* (ილ. აბულაძე, ქართული და სომხური ლიტერატურული ურთიერთობა IX—X საუკ., 1944 წ., გვ. 0.46—0.47).

² «საქართველო», გვ. 618.

³ თ. ქ ო რ დ ა ნ ი ა, ქრონიკები, I, 332.

ნოსა მისგან ცხოვართასა წყალთა მათ შინა დაშავებისთა სახე თიკანთა პრომედ შეცვალეებითა»¹. როგორც აქედან ჩანს, გრიგოლის «ხილვა» ან «ჩუენება» ქართულად ნათარგმნი ყოფილა, ყოველ შემთხვევაში, IX—X საუკუნეებში, თუმცა დღეს ეს თხზულება პირვანდელი სახით ჩვენამდე არ შენახულა. ცნობილი ყოფილა აგრეთვე «წინადაწარმეტყულება ნერსე დიდისა, სომეხთა ჭეშმარიტისა მის მთავარეპისკოპოსისა»², რომლის დედააზრი ანტონ კათოლიკოსს ასე აქვს გადმოცემული: «დამდაბლდეს სამეფოა თქუენი მსგავსად სამეფოთა ისრაილისათა და ქუეყანაა თქუენი მიეცეს კელთა უცხოთა მტერთასა, მიეცნეთ შიმშილსა, მახვილსა და ტყუეობასა მწარესა და აღარა იყოს თავისუფლებად თქუენი უღლისაგან ძმისა და ნათესავთა მიერ უცხოთა მოგებულნი ოფლითა თქუენითა შეიქამოს წინაშე თუალთა თქუენთა. იქმნეთ თქუენ მსგავსად ფურცელთა მიმოდებნულ და დავიწყებულნი, ვითარცა წყალი დათხეულ; მიგედოს თქუენ მეფობად და მღვდლობად და უუფლონი მიმოხვიდოდეთ ადგილითი ადგილად, ვითარცა ცხოვარნი უმწყემსონი; განხვიდეთ სარწმუნოებისაგან და მამათმთავარნი თქუენნი არლარა გესვისყე უამთა გრძელთა; აღიფხურათ ძირისაგან თქუენისა და კედელნი თქუენნი ძლიერნი დარღვეულ იქმნეს კელთაგან წარმართთასა»³. ამათ გარდა, ცნობილია კიდევ «ჩუენება» წმიდისა საპაქისი, რომელ იხილა ბირთვ ოქროსსა და ინაფორი ზედა წმიდასა საეურთხეველსა; რამეთუ აღკოცასა თანა მეფობისა არშაკთაძისა აღელო მღვდლობადცა წმიდისა, გრიგოლის ნათესავისა»⁴. ეს აპოკრიფული «ჩუენება», რომელსაც მიზნად აქვს დაარწმუნოს, რომ სომეხთის მეფობის მოსპობა და მღვდლობის შეწყვეტა შედეგია ჭეშმარიტი სარწმუნოების უარყოფისა, ქართულად იმთავითვე ყოფილა თარგმნილი. მას იხსენიებს და მით სარგებლობს ექვთიმე გრძელი სოსთენ სომეხთან პაექრობისას⁵. ეს აპოკრიფი ჩვენამდეც შენახულა მეჩვიდმეტე საუკუნის ხელნაწერში⁶. აშნაირად, ზემოჩამოთვლილი აპოკრიფები, რომელნიც პოლემიკური მიზნით შეთხზული იქნენ ქალკედონიტ სომეხთა წრეში, იმავე პოლემიკური მიზნით ქართულადაც უთარგმნიათ მათვე საუკუნეზე გაცილებით ადრე.

ერთ-ერთ საცილობელ და საკამათო საკითხად ქალკედონიტთა და ანტიქალკედონიტთა შორის საზოგადოდ, და სომეხთში კერძოდ, შეიქნა საკითხი იესო ქრისტეს შობისა და მასზე დამოკიდებულ დღესასწაულთა შესახებ. ეს დღესასწაული თავდაპირველად ყველგან ერთსა და იმავე დროს არ სრულდებოდა: რომსა და საზოგადოდ დასავლეთში ის სრულდებოდა 25 დეკემბერს, აღმოსავლეთში კი — 6 იანვარს, ნათლისღებასთან ერთად. შემდეგ

¹ «საქართვ. სამოთხე», გვ. 618.

² S 3236.

³ ანტონ კათოლიკოსი, მზამეტყულება, გვ. 113—114; თ. ქორდანიძე, ქრონიკები, I, 341.

⁴ თ. ქორდანიძე, ქრონიკები, I, 322.

⁵ «საქართვ. სამოთხე», გვ. 618.

⁶ A 735, გამოცემულია პროფ. ლ. მელიქსეთ-ბეგის მიერ: «თბილისის უნივერსიტეტის მოამბე», II, 207—217.

აღმოსავლეთიც შეუთანხმდა დასავლეთს და რომის პრაქტიკა შეითვისა, თუმცა არა ერთბაშად: კონსტანტინოპოლსა და ანტიოქიაში, როგორც იოანე ოქროპირის 386 წელს წარმოთქმული ქადაგებიდან ჩანს, ის მიუღიათ 376 წელს, იერუსალიმში კი მეექვსე საუკუნეშიც ძველ პრაქტიკას მისდევდნენ. მონოფიზიტებსა და, კერძოდ, სომხებს ეს ძველი პრაქტიკა სამუდამოდ შერჩათ, ამის გამო მათთან საპოლემიკო ლიტერატურაც კი წარმოიშვა. ეს ლიტერატურა თავმოყრილი იყო საგანგებო კრებულში, რომელიც შეიკადა მსოფლიო ეკლესიის მწერალთა თბზულებებს იმის შესახებ, რომ შობა 25 დეკემბერს უნდა ედღესასწაულოთო. ასეთი კრებული ქართულ ენაზე გაჩენილა შედარებით ადრე, ვინაიდან მას ჩვენ ვპოულობთ ორ უძველეს მრავალთავში¹, რომლებიც ტაო-კლარჯეთის რაიონში აღმოცენებულა. ამ კრებულში ჩვენ გვაქვს ოთხი დოკუმენტი აღნიშნული საკითხის შესახებ: «ბრძანებაჲ წმიდათა მოციქულთაჲ კლემენტოსის მიერ მიძღვანებული ყოველთა მიმართ სამოციქულო კათოლიკეს ეკლესიათა სიტყვსაგან და წამებისა და დღესასწაულისათვის». ამ თბზულებაში, რომელიც წარმოადგენს მოციქულთა და დღე ნილებების (Institutiones apostolorum) მეხუთე წიგნის მეცამეტე თავს, ჩვენ ვკითხულობთ: «ვითარჲედ დღენი დღესასწაულთა თქუენთანი დაიცენით. პირველად შობაჲ უფლისა ჩუენისა იესოვ ქრისტესი, რომელი იგი ჯერ არს ჩუენდა ყოფად ოცდა ხუთსა მეცხრისა თთვსასა. ხოლო არს მეცხრეს თთუშ მსგავსად საღმრთთა წიგნთა: პირველად აპრილი თთუშ და მეცხრეს არს დეკემბერი. და მისა შემდგომად ცხად თქუენდა იყავნ პატროსანი იგი დღეს განცხადებისაჲ, რომელიცა იგი უფალმან გამოუცხადა ყოველთა ღმრთეებითა თვისითა და იყავნ ესე ექუსსა თთვსასა, რომელ არს იანვარი, და აღირაცხეთ ოცდახუთითგან დეკემბერისაჲთ და ჰპოვოთ მეორმოცს იგი განწმედისაჲ მსგავსად შჯულისა თთუესა ფებერვალსა ორსა»².

მეორე დოკუმენტი, რომელიც ამ საკითხს ეხება, არის გრიგოლ ნოსელის თქმული «შობისათვის უფლისა ჩუენისა იესოვ ქრისტესა და წმიდისა სტეფანესათვის». ეს არის პატარა, რამდენიმე სტრიქონისაგან შემდგარი, დარიგება, რომელიც ასე თავდება: «ოცდამეშვდესა დღესა თთვსა დეკემბრისასა აღესრულების დღესასწაული წმიდისა სტეფანესი იერუსალშმს, სადაცა იგი პატროსანი ნაწილნი მისნი სხენან, და ესე ცხად არს ყოველთა და ამისგან ჩანს: ოცდახუთსა დეკემბრისასა არს შობაჲ უფლისა ჩუენისა იესოვ ქრისტესი და მიერითგან მეორმოცს დღეს არს მიგებებაჲ უფლისაჲ და თთუესა ფებერვალსა აღესრულების მეორესა დღესა»³.

მესამე დოკუმენტს წარმოადგენს ანტიოქიაში 386 წელს წარმოთქმული იოანე ოქროპირის ზემოხსენებული ქადაგება, რომელშიაც ის ამბობს, რომ 10 წელიწადი გავიდა, რაც აღმოსავლეთში (ანტიოქია-კონსტანტინოპოლში) შობის უქმობა 25 დეკემბერს დავიწყეთ, და ამტკიცებს ასეთი პრაქ-

¹ A 19, 95.

² A 19, 52—56, № 95, 59—60.

³ A 19, 53—54, № 95, 60.

ტიკის სამართლიანობას¹. ზოგი რამ ამ ქადაგებაში შემდეგი დროის ინტერპოლაციაა, მაგალითად, შესამე და მეოთხე კრების დადგენილებებიდან საბუთები, რომელთაც, ცხადია, ოქროპირი ვერ უჩვენებდა².

მეოთხე დოკუმენტი არის «საკითხავი დღესასწაულთათვის: ხარებისა და შობისა, მიგებებისა და ნათლისღებისა, რომელი მიუწერა იერუსალშმს იუსტინიანე, მართლმადიდებელმან მეფემან»³. აქ სხვადასხვა მოსაზრებითა და წმ. მამათა თხზულებებიდან ციტატებით მტკიცდება, რომ შობა უნდა ვიდღესასწაულოთ 25 დეკემბერს, ხარება 25 მარტს, მიგებება 2 თებერვალსა და ნათლისღება 6 იანვარსო. თხზულება ფსევდოეპიგრაფიკულია, იუსტინიანეს ის არ ეკუთვნის, მაგრამ დამამტკიცებელია იმისა, რომ იერუსალიმში შობის უქმობა 25 დეკემბერს მართლაც შეექვსე საუკუნეში, იუსტინიანეს დროს, დაიწყეს, რასაც მხარს უჭერს ერთი სომხური დოკუმენტიც: «ეპისტოლე გრიგოლისა, არწრუნელ ეპისკოპოსისა, იერუსალიმის სომეხთა მიმართ»⁴.

ამნაირად, აღნუსხულ დოკუმენტებში მტკიცდება, რომ შობა ცალკე უნდა ვიდღესასწაულოთ, 25 დეკემბერს, და არა ნათლისღებასთან ერთად, რ იანვარს, და ამასთანავე ირყვევა დრო იმ დღესასწაულებისა, რომელნიც შობაზე არიან დამოკიდებული: ხარებისა და მიგებებისა. ყოველივე ეს საცილობელი იყო მონოფიზიტთა პრაქტიკაში და წრეში.

შემდეგი საცილობელი და საკამათო საგანი, რომლის გამო სომხების წინააღმდეგ ილაშქრებდნენ მართლმადიდებელი ბერძნები და ქართველები, არის ალ აჯ ო რ ი ს ან ა რ ა ჯ ო რ ი ს, resp. ა რ ა ჯ ე ო რ ი ს (*ἀρραζωριος*) მარხვა. ამ მარხვას ჰყიყბავენ ჯერ არსენ დიდი კათოლიკოსი (IX ს.) თავის საპოლემიკო თხზულებაში, რომლის შესახებ თავის ადგილას უკვე ვვქონდა ლაპარაკი, მერე—ექვთიმე ათონელიც, რომელმაც შეექვსე მსოფლიო კრების კანონთა თარგმანში საგანგებო მუხლებიც კი შეიტანა ამ მარხვის განსაქოქებლად⁵, აგრეთვე ექვთიმე გრძელ (XI ს.) სოსთენთან ჰაექრობის დროს, მაგრამ ყველაზე საყურადღებოა ამ მხრივ ერთი თხზულება, რომელსაც ეწოდება «პეტრე მკაწერალისა და ალაჯორისათვის თხრობა», და მისი გაგრძელება: «უწყებად სუბულის ძისა სარგისისათვის»⁶. ეს თხზულება წარმოადგენს ბერძნული ენაზე დაწერილ შრომის *ἐπιτομή της εὐσεβείας; κατὰ Ἀρραζωριαν*

¹ Migne, PG. t. 49, col. 857—862.

² A 19, 54—57, № 95, 61—66. ამავე საკითხს ეხება მეორე საკითხავი ოქროპირისა, რომელიც გამოცემულია ილ. აბულაძის მიერ ენიშკის მოამბეში, ტ. XIV, 290—293.

³ A 19, 71—77, № 95, 65—72. გამოცემულია ორჯერ: კ. კეკელიძისა (ქოქენი», II, 64—71) და ილ. აბულაძის მიერ (ენიშკის «მოამბე», XIV, 302—307). ის თარგმნილია რუსულადც კ. კეკელიძის მიერ («Труды Киевской Духов. Академии», 1905 г., № 1).

⁴ К. Кекеладзе, К вопросу о времени празднования рождества христова в древней церкви. «Труды Киевской Духовной Академии», 1905 г., Январь.

⁵ А. Хавинов, Правила VI вселенского собора, «Древности Восточные», т. II, вып. 3, стр. 91—92.

⁶ მ. საბინინი, საქართველოს სამოთხე, გვ 629—673; Л. Меликсет-Бсков, Грузинский перевод сказания о цосте «Араджавор», «Христ. Восток», т. V, вып. 2, стр. 85—96.

მე-14 და 27-ე თავის¹ გადმოკეთებულ თარგმანს. ბერძნული შრომის ავტორად ითვლება სომეხთა კათოლიკოსი ისააკი, რომელსაც მერე მართლმადიდებლობა მიუღია და, ბერძნული წყაროებით, ცნობილია. როგორც მიტროპოლიტი ნიკიისა იოანე, XI ს.² ქართულად ეს ნაშრომი გადმოღებული უნდა იყოს, ენის მიხედვით, იმ დროსვე, როდესაც არსენ ვაჩესძე თავის დოგმატიკონს³ აღგენდა, შეიძლება ის მისგანაც იყოს გადმოკეთებული, ვინაიდან, თუმცა იშვიათად, მაგრამ მაინც არის ისეთი ხელნაწერები, რომლებშიაც დოგმატიკონი და ნამოღებულ სტატიებთან ერთად ესვეც გვხვდება⁴. საერთოდ უნდა შევნიშნოთ, რომ ბერძნულ ენაზე სომეხების საწინააღმდეგო პოლემიკურმა მწერლობამ, რომელიც მეცხრე საუკუნიდან იწყება, განსაკუთრებული მწვავე ხაზითი მიიღო XI—XII საუკ. ახლა თავს უყრიან ყველა იმ საეკლესიო-სარწმუნოებრივ ზნე-ჩვეულებას, რომლებითაც სომეხები ბერძნებისაგან ვანორჩევდნენ, კრიტიკის ქარცეცხლში ატარებენ მათ და ხშირად ისეთ პამფლეტებს სთხოვენ, როგორიცაა თხრობა ალაჯორის შესახებ. ზოგიერთი ამგვარი თხზულება ქართულადაც უთარგმნიათ. ჯერ კიდევ არსენ ვაჩესძეს გადმოუღია და თავის დოგმატიკონში შეუტანია შემდეგი თხზულებანი: 1) «თავნი სომეხთა წვალებისანი ოცდაათნი»⁵; 2) «ეპისტოლე, მქონებელი წმიდისა და უბიწოასა სარწმუნოებისაჲ, წარცემული ნეტარისა თომას მიერ, იერუსალიმელ პატრიარქისა, სასომეხეთოასა მწვალებელთა მიმართ, არაბულად ვიდრემე აეოდორეს მიერ, აბუკურად სახელდებულისა, ხარანელთა ეპისკოპოსისა, აღწერილი და ჩემ უნდოასა მიერ, მიხაილ ხუცისა და სამოციქულოასა იერუსალიმისა საყდრისა სუცელოსისა მიერ ბერძნულად თარგმანებელი, რომელსა შინა განცხადებულად ჩანს, ვითარმედ მხოლოდ ხალკიდონს ოდენ შეკრებულისა კრებისაჲ კეშმარიტ არს ჭრისტეს ღმრთისა ჩუენისა ძლით განსაზღვრული სარწმუნოებისა სიტყუაჲ»⁶; 3) ნიკიტა მონაზონისა და ხუცისა სტუდიელთა მონასტრისა სტითატისაჲ «სიტყუაჲ განსაქიქებელი მგმობრისა მის წვალებისა სომეხთაჲსა», — ხუთი სიტყუა⁷. ამით გარდა, ქართულ ენაზე არსებობს კიდევ: «სიტყუსაგებაჲ სომეხთა მიმართ ყოვლად ნეტარისა თეოდორესი [აბუკერა?]⁸, მაქსიმესი «სომეხთა მიმართ»⁹ და თუ რომელთა პირთათვის შეაჩუენებს სომეხთა წმიდაჲ კათოლიკე ეკლესიაჲ»¹⁰. ეს თხზულებანიც, რომელთაგან უკანასკნელი არის ნაწილი სააკ კათოლიკოსის სახელით ცნობილი შრომასა—«*Quomodo recipiendi sunt Armenii haeretici*»¹¹,

¹ Migne, PG. I. CXXXII, col. 1197—1204, 1233—1234.

² Проф. И. Мансветов, О постах православной восточной церкви, Москва, 1886 г., стр. II.

³ S. 812.

⁴ S. 1463, ფ. 224—226, A. 205, 272—280.

⁵ S. 1463, ფ. 252—254; A. 65, 207—220; № 205, 203—216; გელათ. № 23, 227—235.

⁶ S. 1463, 256—264; A. 65, 210—272; № 205, 322—358; გელათ. № 23, 239—318.

⁷ S. 248, 179—182; № 312, 67—68.

⁸ S. 312, გვ. 70.

⁹ S. 312, 68—70; «საქართველოს სამოთხე», გვ. 623—635.

¹⁰ Migne, PG. I. CXXXII, col. 1255—1266.

ნათარგმნია დაახლოებით დოგმატიკონის ავე შედგენის დროს. შეიძლება თავდაპირველად ისინიც მის ნაწილს შეადგენდნენ.

როგორც ვთქვით, ქართველები დამოუკიდებელ პოლემიკასაც აწარმოებდნენ სომხების წინააღმდეგ და თვითონაც ეკამათებოდნენ მათ. ჯერ კიდევ კათოლიკოსი კირიონი (VI — VII სს.) ებრძოდა თავგამოდებით მათ და მათთან ცილობა-კამათის დროს, ჩანს, ბევრი რამ საყურადღებო მოსახრება გამოუთქვამს, თუმცა, სამწუხაროდ, ყველა მისი წერილი ჩვენამდე არ შენახულა. მეცხრე საუკუნეში, როგორც თავის ადგილას დავინახეთ, არსენ საფარელს დაუწერია მათ წინააღმდეგ მეტად საყურადღებო და შინაარსიანი ისტორიულ-პოლემიკური თხზულება, რომელსაც ეწოდება «განყოფისათვის ქართლისა და სომხეთისა»¹. XI საუკუნეში ბაგრატ IV-ის დროს, 1046 წელს, ღრტილას კრებაზე არტანუჯში, მომხდარა სომეხ-ქართველთა ეკლესიურ-სარწმუნოებრივი პაექრობა, რომლის დროს ქართველთა მხრივ გამოსულა ექვთიმე გრძელი ან იერუსალიმელი, ხოლო სომეხთა მხრივ სოსთენი. ოქმები ამ პაექრობისა მოკლედ, in extenso, შენახულა ჩვენამდე² და სავსაოდ საყურადღებო პოლემიკურ ნაწარმოებს წარმოადგენს; ისინი ჩაწერილი უნდა იყოს პაექრობის შემდეგ, პეტრიწონული სკოლის რომელიღაც მიმდევრის მიერ³. პაექრობა სომხებთან შემდეგაც არ ყოფილა იშვიათი მოვლენა, აღსანიშნავია განსაკუთრებით ორი ფაქტი. ერთხელ ასეთი პაექრობა დავით აღმაშენებლის დროს მომხდარა. ამ პაექრობას დასწრებია მრავალი სომხის ეპისკოპოსი და წინამძღვარი, ქართველების მხრივ იოვანე კათოლიკოსი, არსენ იყალთოელი ან, ჩვენი აზრით, ვაჩესძე, და თვით მეფე დავითი. კამათს მეტად მწვავე ხასიათი მიუღია, ის გაგრძელებულა «ცისკრითგან ცხრაჟამამდე, იყო ორკერძოვე ძლევისმოყუარება ოდენ და ცუდ სიტყუათა პაექრობა, რამეთუ შევიდნიან შეუვალთა საქმეთა და ძნიად გამოსავალთა». კამათში მონაწილეობა მიუღია დავით მეფეს, რომელსაც მოწინააღმდეგენი გაუმტყუნებია. სამწუხაროდ, ოქმები ამ მეტად საინტერესო პაექრობისა ჩვენამდე არ შენახულა⁴. მეორე ასეთივე პაექრობა მომხდარა თამარ მეფის დროს; ეს პაექრობა გაგრძელებულა «მიმწუხრამდე» და ქართველების მხრივ თავი უსახელებია კათოლიკოს იოანეს, რომელიც თავის მოწინააღმდეგეებს «აღუქსნიდა და ბრძნად მიუგებდა თქუბულთა მათთა უკურლუევად, ხოლო თვისისა დამამტკიცებელად»⁵. განსაკუთრებით ქართულ-სომხური საეკლესიო პოლემიკა გაცხოველდა მეთურამეტე საუკუნეში. ეს გამოიწვია ამ დროს ჩვენში სომხური მონოფიზიტური პრობაგანდის გაძლიერებამ, რამაც ბევრი ქართველი საეკლესიო მოღვაწე აიძულა შეესწავლა სომხური ენა და სომხური ღვთისმეტყველება, რომ მუდამ მზად ყოფილიყვნენ ჯეროვანი პასუხისათვის. ტიპიური გამომხატველი ამ დარგში

¹ თ. ეთრდანი, ქრონიკები, I, 313—332.

² «საქართველოს სამოთხე», გვ. 615—621; თ. ეთრდანი, ქრონიკები, 126—127.

³ ე. ძეგელიძე, ორი ექვთიმე ძველ ქართულ მწერლობაში, «ჩვენი შეცნოერება», № 2—3, გვ. 108—114, ეტიუდეები IV, 90—104.

⁴ ქართლის ცხოვრება, მარიაშ დედოფლის ვარიანტი, გვ. 325—327.

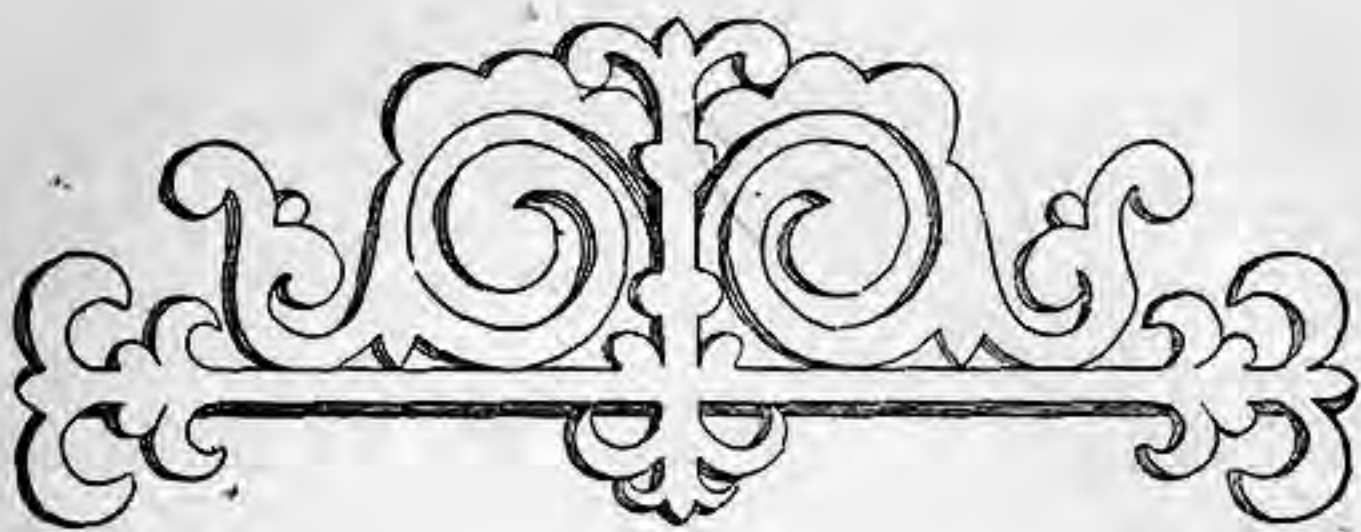
⁵ იქვე, გვ. 481—494.

ლიტერატურული შემოქმედებისა არის ანტონი კათოლიკოსის მზამეტყველ ეპა, რომლის ორი ნაწილი სპეციალურად მონოფიზიტობასა და სომხობას ეხება. ეს უზარმაზარი, კაპიტალური შრომა, რომლის ანალიზი უკვე წარმოდგენილია ზემოთ, პირდაპირ გვირგვინად უნდა ჩაითვალოს ანტიმონოფიზიტური პოლემიკისა არა მარტო ქართული, არამედ მსოფლიო ლიტერატურის საზომით¹.

ასეთია საერთოდ ხასიათი და ისტორია ქართული პოლემიკური მწერლობისა, რომლის გასაცნობად მკვლევარს დიდ სამსახურს გაუწევს არსენ ვაჩეხიძის დოკუმენტური და სხვადასხვა პოლემიკური კრებული, რომელთა ზოგადი სათაურია «სიტყვისგებაჲ მართლმადიდებელთა აღსარებისაჲ» (S 248, 312, 3728, 3236; A 658 და სხვ.).

¹ ზ. კიკინაძე აღნიშნავს ჩამდენიმე თხზულებას, რომლებიც ქართველებს დაუწერიათ სომეხთა წინააღმდეგ. მაგალ: 1) მელქისედეკ კათოლიკოს (XVI ს.) აღუწერია «სომეხთა ეკლესიის გამამტყუნებელი საბუთნი», რომელსაც დიდი შფოთი გამოუწვევია სომეხებში («ქართული მწერლობა მეცამეტე საუკუნიდან მეოქტესმეტემდე», გვ. 31); 2) მაქსიმი ბერს (ვარდ. 1670 წ.) დაუწერია თხზულება «სომხის ეკლესიის წინააღმდეგ» («ქართული მწერლობა მეჩვიდმეტე საუკუნეში», გვ. 11—12); 3) ნიკოლოზ ნოლოყაშვილს (1670 წ.) დაუწერია «მეტყვნება და დამზობა სომეხთა ეკლესიისა» (იქვე, გვ. 29—30); 4) მელქისედეკ ბერს (1656 წ.) დაუწერია სომეხთა ეკლესიის წინააღმდეგ თხზულება «სამგუამოენებითი ბუნება» (იქვე, გვ. 37); 5) არსენ არქიმანდრიტს (1670 წ.) შეუდგენია «სიტყვისგება სომეხთა ეკლესიის წინააღმდეგ»; 6) ზებედე ხუცესს (1670 წ.) დაუწერია «დარღვევა სომეხთა ეკლესიისა» (იქვე, გვ. 38). საკვირველია, რომ თითქმის ყველა აქ ნაჩვენები ავტორი 1670 წ. ცხოვრობდა, ეს სამართლიან ვკვს ახალბას ზ. კიკინაძის მიერ მოტანილი ცნობების სისწორეში. ყოველ შემთხვევაში, დანამდილებით შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ჩამოთვლილი თხზულებები ჩვენამდე არ წყნახულა და ჩვენ პირადად მათ შესახებ ბიბლიოგრაფიული ცნობებიც არ შეგვხვედრია. ამიტომაც ქართული პოლემიკური მწერლობის მიმოხილვაში ჩვენ მათ ადვილს ვერ მივცემდით.

* ❁ აზიოგრაფია ❁ *

ზოგადი მიმოხილვა ქართული საეკლესიო-ისტორიული მწერლობისა, მისი ხასიათი, დასაწყისი ქართული აგიოგრაფიული მწერლობისა, ნათარგმნი აგიოგრაფია—მეათე საუკუნემდე და შემდეგ, კიშკენი, შრავალთავე, ესობრძნე ბალავარისა, მეტაფრასული აგიოგრაფია საზოგადოდ და ჩვენში, ორიგინალური აგიოგრაფია და მისი რედაქციები: 1) ლიტონი: მარტილობა ევსტათი მცხეთელისა. [საკითხი ყრმათა კრალელთა შესახებ], კონსტანტი კახისა და ნინოს შატბერდული ცხოვრება. 2) მეტაფრასული: ცხოვრება ათცამეტთა მამათა, მარტილობა დავით და კონსტანტინესი, რადენ პირველმოწამისა და არჩილ მეფისა. 3) სკნაქსარული: ცხოვრება ლუკა იერუსალიმელისა და ნიკოლოზ დვალისა.

იმ ქრისტიან ერებს, რომლებთანაც კულტურული კავშირი და ურთიერთობა ჰქონია ჩვენს ქვეყანას, საკმაოდ მდიდარი საეკლესიო-ისტორიული მწერლობა შეუქმნიათ. ამიტომ საფიქრებელი იყო, რომ ქართველები ამ სიყვროშიაც ისეთ შემოქმედებას გამოიჩენდნენ, როგორსაც ყველა სხვა დარგში. მაგრამ, თუ თვალს გადავაუვლებთ ქართულად ნათარგმნ საეკლესიო-საისტორიო მწერლობას, აქ ცოტა სხვანაირი მდგომარეობა გვაქვს. ამ შემთხვევაში შეგვიძლია შემდეგი ნაწარმოებნი აღვნიშნოთ:

1. ქართულად პირველ პერიოდში ყოფილა ნათარგმნი ევსევი კესარიელის «საეკლესიო ისტორია», როგორც ეს ჩანს ექვთიმე ათონელის კასუხიდან იმ შეკითხვაზე, რომელიც მას მიუღია საქართველოდან «აღკრძალულია წიგნების შესახებ»¹. ეს თარგმანი ჩვენამდე არ შენახულა.

2. «ებისტოლჭ მოციქულთათვს, თუ სადა ქადაგვს, და სახელი სამეოცდაათთა მოციქულთაჲ», იპოლიტე კრომანელი². ეს თხზულება, მეათე

¹ კ ა ე ე ლ ი ძ ე. კიშკენი, 11, 90—92.
² A 445, გვ. 316, 321.

საუკუნემდე ნათარგმნი, რომელშიაც წარმოდგენილია მოციქულთა სამისიონერო მოღვაწეობა და მათ მიერ ქრისტიანობის გავრცელების ისტორია¹, ექვშიუტანლად იპოლიტეს არ მიეწერება. მას მიაკუთვნებენ მეოთხე საუკუნის მწერალს, დოროთეოს ტვირელს, რომელსაც დაუწერია ეგრეთ წოდებული სკნობსისი 12 მოციქულთა და 70 მოწაფეთა შესახებ; ეს შრომა ქართულად უთარგმნიათ პირველ პერიოდში შემდეგი სათაურით: «ერთობით აღწერილია საეკლესიო [თხრობაჲ] სამეოცდა ათთა მათთვის მოწაფეთა უფლისათა»². დოროთეოსის ეს შრომა მეორედ უთარგმნია გიორგი მთაწმიდელს და თავის დიდ სკნაქსარში შეუტანია შემდეგი სათაურით: «მოწაფეთა მათთვის უფლისათა».

3. მეათე საუკუნემდე უთარგმნიათ აგრეთვე «საქმენი წმიდათა წინადაწარმეტყუელთანი, ვინაჲ იყვნეს ანუ სადა მწყსიდეს, ანუ სადა დაეფლნეს»³, რომელიც ეპიფანე კვიპრელს მიეკუთვნება, მაგრამ მერვე საუკუნეში უნდა იყო დაწერილი⁴ დოროთეოს ტვირელის თხრობის დახმარებით⁵.

4. ამავე ეპოქიდან შენახულა ჩვენამდე თარგმანი კირილე იერუსალიმელის სამი ისტორიული ხასიათის ნაწარმოებისა: ა) «გამოჩინებაჲ პატროსნისა ჯუარისაჲ, რომელი ზეცით გამოუჩინდა კონსტანტინე მეფესა», რომელშიაც მოთხრობილია ბრძოლა კონსტანტინე დიდისა მაქსენტოსთან და ამ დროს ჯუარის გამოცხადების ამბავი. ამ თხზულებას კითხულობდნენ ეკლესიაში ღვთისმსახურების დროს 7 მაისს⁶, ვინაიდან ამ დღეს ქართველები იხსენიებდნენ და დღესასწაულობდნენ მცხეთის ჯუარის ამაღლებას, ანდა 29 იანვარს კიდევ⁷. ბ) «გამოჩინებისათვის ჯუარისა, რომელი იქმნა წმიდასა შინა ქალაქსა იერუსალმსს მეფობასა კოსტაესსა, ძისა დიდისა კონსტანტინესსა»⁸. გ) «საკითხავი ჯუარისათვის», რომელშიაც მოთხრობილია ჯუარის პოვნისა და მისი ამაღლების ამბავი ელენე დედოფლის დროს⁹. ორი უკანასკნელი თხზულება საფუძვლად დადებია ჩვენი უძველესი მემატიანის შრომას, რომელშიაც მოთხრობილია მცხეთის და მის არემარეში, მირიან მეფის დროს, ჯვრების აღმართვის ამბები¹⁰, მაშასადამე, VI I — IX საუკ. ეს თხზულებანი, ყოველ შემთხვევაში, უკვე ყოფილან ქართულად ნათარგმნი.

5. მეათე საუკუნეში გადმოუთარგმნიათ არაბული ენიდან საბაწმიდის

¹ Combefis, Auctor., t. II, Paris, 1699.

² A 95, გვ. 155 — 161; № 144, გვ. 320 — 334.

³ A 691, გვ. 92—112.

⁴ Migne, PG. t. 43, col. 393—413, 415—428.

⁵ Bardenhewer, Patrologie², S. 291.

⁶ A 144, გვ. 280—285.

⁷ A 19, გვ. 487—488 (აკლია) და № 95, გვ. 391—399.

⁸ A 38., გვ. 481—482. სინას მთის № 92: Migne, PG. t. 33, col. 1165—1176.

⁹ A 144, გვ. 290—296; ნაწილი ამ თხზულებისა ამოვნაჲ წმიდათა საბჭუქალთაჲჲ მოთავსებულია სინას მთის 864 წლის მრავალთავეში. გამოცემულია ა. შინდის მიერ მის ექრესტომათიაში I, 46 — 54.

¹⁰ К. Кекелидзе, Иерусалимский Канонарь VII в., стр. 239—245.

მოღვაწის, ანტიოქე სტრატეგის, თხზულება «წარტყუნვამ იერუსალიმისაჲ», რომელშიაც მოთხრობილია იერუსალიმისა და წმ. ადგილების აღების ამბავი სპარსთა მიერ 614 წელს¹. ის წარმოადგენს ერთ-ერთ მნიშვნელოვან წყაროს ბიზანტიელებსა და სპარსელებს შორის ომიანობის ისტორიისას. ანტიოქე ყოფილა თანამედროვე ამ ამბისა და ეს ფაქტი ვრცლად და სისწორით აქვს აღწერილი. მეშვიდე საუკუნის პირველ ნახევარში დაწერილი ბერძნული დედანი VIII—IX სს. უთარგმნიათ არაბულად საბას ლავრაში, ხოლო არაბულიდან მეათე საუკუნეში ქართულად გადმოუღიათ. ბერძნული ტექსტი თხზულებისა არ შენახულა, უკანასკნელ დროს აღმოჩნდა მხოლოდ არაბული თარგმანი მისი². ქართულად ამ თხზულებას კითხულობდნენ ეკლესიაში ღვთისმსახურების დროს 20 მაისს, როდესაც დადებული ყოფილა ხსენება იერუსალიმის აღებისა სპარსთაგან. ამნაირად, მეათე საუკუნემდე ამ ნახევრად ისტორიულ, ნახევრად ავიოგრაფიულ ნაწარმოებთა გარდა არც ერთი წმინდა საისტორიო თხზულება არ მოგვეპოვება ქართულ ენაზე ნათარგმნი, ასე რომ ჩვენთვის სრულიად გაუგებარია, საიდან ამოიღო განსვენებულმა ალ. ხახანაშვილმა ცნობა, ვითომც საეკლ. მუზეუმის (ახლა ხელნ. ინსტიტ. A ფონდი) ერთ-ერთ X—XI სს. ხელნაწერში შენახული იყოს იოანე მალაღას ქრონიკის თარგმანი³.

არც მეორე პერიოდში გაკეთებულა ბევრი რამ ამ მხრივ. ამ ეპოქიდან შეგვიძლია დავასახელოთ, პირველ ყოვლისა, «თხრობაჲ კონსტანტინოპოლის მოცივისა» სკეითთა და არაბთა მიერ 626 წელს, რომლის საში რუდაქციაა ქართულად: მცირე, შოკლე — სტეფანე სანანოასძისა, და ვრცელი — გიორგი მთაწმიდლისა. ამას გარდა დარჩენილა ჩვენამდე კიდევ «ხრონოგრაფი» გიორგი ამართლოლისა, არსენ იყალთოელის მიერ გადმოთარგმნილი⁴, და იოსებ ფლაბიოსის «მოთხრობანი იუდეზიისა სიტყუადასაბამობისაჲ», რომელთა შესახებ უკვე გვქონდა ლაპარაკი. თუ იმას აღარ გავიწმეორებთ, რაც თავის ალაგას ვთქვით ეტრემ მცირის თხზულების «უწყებაჲ მიზეზთა ქართველთა მოქცევისათაჲ»-ს შესახებ, ამავე პერიოდში შეგვიძლია დავასახელოთ კიდევ დასაბამითგან 661, ესე იგი 1153 წელს თარგმნილი «ყოვლად საჭიროჲ და ფრიად სათანადოჲ შვდთა კრებათა მოთხრობაჲ, უწყებაჲ, თუ ვიეთ ძვნად ანუ რომელთა მეფეთა და პატრიარხთა ბრძანებითა შემოკრბეს ღმრთიემობერილნი წმიდანნი მღდელმთმღუარნი»⁵, აგრეთვე — «უწყებაჲ და

¹ გამოცემულია ნ. მარის მიერ: *Antioch Stratig, Plennenie Ierusalima persami v 614 g.*, «Тексты и разыскания», IX, 1909 г.; მეორე ცალი ამ თხზულებასა ინახება ბოტლეს წიგნსაცავში (P. Peeters. *De codice hiberico bibliothecae Bodleianae*, «Analecta Bollandiana», t. XXXI, 1912); Archim. Kallistos, *Néa Syn IX (1909)*, 81 ff.; G. Graf, *Das heilige Land (1923)*, 19—29.

² P. Peeters, *Un nouveau manuscrit arabe du récit de la prise de Jérusalem, par les Perses, en 614*, «Analecta Bollandiana», t. XXXVIII, 1920; Cf. P. Peeters, *La Prise de Jérusalem par les Perses*, Beyrouth, 1923.

³ K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Literatur*, S. 239.

⁴ გამოცემულია ს. ყაუხჩიშვილის მიერ თბილისში 1920 წ.

⁵ S 2397, ფურც. 82—83.

თხრობაა აღშენებისათვის დიდებულისა სიბრძნისა ღმრთისა აია სოფიას ტაძრისა»¹.

უკანასკნელ პერიოდში, მეთვრამეტე საუკუნეში, არჩილ მეფესა და ბაგრატ სოლოლაშვილს გადმოუთარგმნიათ «ხრონოლოგია დასაბამითგან სოფლისა კონსტანტინე პოლეოლოდ მეფემდე», ხოლო ანტონ კათოლიკოსს სომხურიდან «ისტორია ეფესოსისა კრებისა». 1787 წლის 16 ნოემბერს გაიოზ არქიმანდრიტს ქ. კრემენჩუგს დაუმთავრებია რუსულიდან თარგმნა თხზულებისა — «საეკლესიო ისტორია, დაწყებული პირველის წლით შობითგან მაცხოვრისა, თუ ვისგან იწყო წვალება და თუ ვითარ და თუ სადაჲთ იწყო წმიდამან შვდმან მსოფლიომან კრებამან და ადგილობითთა კრებათა აღმართვაჲ და რომელნი და ვითარნი მწვალებელნი შეაჩუენნეს და განხადეს ეკლესიით და სახელდობრ რომელნი იყვნენ ქეშმარიტნი პოლუაწენი მართლმადიდებლისა სარწმუნოებისანნი» (A 2). თხზულება წარმოადგენს პირველი რვა საუკუნის, 800 წლამდე, მათიანეს და გაყოფილია რვა ნაწილად, რვა საუკუნის მიხედვით. 1835 — 1838 წლებში დავით დადიანის მოძღვარს და ე ი თ ი ნ ა ნ ა შ ვ ი ლ ს, 42-ე «იეგერის პოლკის» მოძღვარს, გადმოუთარგმნია რუსულიდან იოსებ პოსელაბიოსის ყველა ისტორიულ-არქეოლოგიური შრომა².

აი, ყველა ნათარგმნი საეკლესიო-ისტორიული შრომა ქართულ ენაზე. ასეთი სიმცირე აიხსნება არა იმით, რომ ქართველებში გემოვნება ისტორიისადმი განვითარებული არ იყო, არა იმით, რომ ისინი მოკლებული იყვნენ ისტორიულ ალღოს, ამის წინააღმდეგ შეიძლება წამოგაყეშოთ ის უდიდესი და უმდიდრესი, მეტად მნიშვნელოვანი საზოგადოდ ისტორიული ლიტერატურა, რომელიც მათ საკუთრივ, ორიგინალურად, შეუქმნიათ და რომელშიაც ისინი თავისი სამშობლოს ეკლესიურსა და პოლიტიკურ ვითარებას მოგვითხრობენ და არკვევენ³. — არამედ იმით, რომ ქართველები საეკლესიო მწერლობიდან უფრო ეწაფებოდნენ ისეთი ძეგლებისა და დარგების გადმოთარგმნას, რასაც პირდაპირი მნიშვნელობა ჰქონდა მათი სარწმუნოებრივ-ზნეობრივი წარმატებისა და ქრისტიანობის შინაარსის შეგნებისათვის. ამ მხრივ უცხოელთა საისტორიო ლიტერატურა მათ, შედარებით, ბევრს ვერაფერს მისცემდა.

¹ Bibl. Teubneriana. Scriptores originum Constantinopolitanarum, rec. Th. Preger fasc. 74 — 108: «Onneanne», I. 585 — 600, 601 — 703. უძველესი ნუსხა ამ თხზულებისა მოთავსებულია A 70. ფურც. 125—215. ხოლო დაბეჭდილი («Onneanne», I) გამოცემა წარმოადგენს მე-19 საუკუნის გასულს აღ. ბ ა ქ რ ა ძ ი ს მიერ გადმოცემულ შინაარსს ამ თხზულებისას, რაც ნათლად ჩანს მისი ლექსიკონიდან. მეორე რედაქცია ამ თხზულებისა გადმოუთარგმნია რუსულიდან მე-19 საუკუნეში ი ე რ ო ნ ი მ ე ა ლ ე ქ ს ი-მ ე ს ხ ი შ ვ ი ლ ს («Onneanne», I, სტრ. 600—601).

² მე-19 საუკ. ვილკას, კათოლიკეთა წრიდან გამოსულს, უთარგმნია ლათინურიდან საეკლესიო ისტორია (ჩვენ შემთხვევით ხელში ჩაგვივარდა მეორე ნახევარი მისი, 12 წიგნად, საუკუნეთა მიხედვით დაყოფილი); თხზულება გაყვანილია პაპისტური ტენდენციებით.

³ ამ მწერლობაზე ჩვენ არ ვჩერდებით. ვინაიდან ის ამომწურავად მიმოხილულია აკად. ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ს მიერ. იხ. მისი «ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა», მეორე-მესამე შევსებული გამოც., 1945 წ.

ამასთან ერთად იმათ ისტორიულ ცნობისმოყვარეობას რამდენადმე ის მდიდარი აგიოგრაფიული ლიტერატურა აკმაყოფილებდა, რომელიც წარმოადგენს, საკუთრივ, ისტორიული მწერლობის ერთ-ერთ დარგს და რომელსაც არახაკლები მნიშვნელობა აქვს, ვიდრე წმინდა ისტორიულ მწერლობას. აგიოგრაფიულ ძეგლებში, როგორც წმინდათა ცხოვრება-მარტვილობას შეიცავენ, ავტორებს ისეთი დეტალები და ცნობები დაუტოვებიათ, რაც ნათესაჲ ჭრინისტებსა და შემატიანეთ უყურადღებოდ რჩებოდათ ხოლმე. გადავალთ ახლა მწერლობის ამ დარგის მიმოხილვაზე.

ქართული აგიოგრაფიის დასაწყისი ჩვენ უნდა ვეძიოთ, თუ უფრო ადრე არა, ყოველ შემთხვევაში ქართულ ენაზე ღვთისმსახურების შემოღების ხანაში. ეს იმიტომ, რომ, საღმრთო წერილის წიგნებთან ერთად, წმინდათა ცხოვრება-მოქალაქობის კითხვაც თავიდანვე ღვთისმსახურების ერთ-ერთ აუცილებელ ელემენტად იქნა მიჩნეული. მაშასადამე, მეხუთე საუკუნეში ჩვენში უკვე უნდა ყოფილიყო თარგმნილი წმინდათა ცხოვრებანი. მართლაც, შუშანიკის მარტვილობაში პირდაპირია ნათქვამი, რომ, როდესაც ის წაიყვანეს პიტიაშ ვარსკენთან, მან «თანაწარიტანა ევანგელს თვის და წმიდანი იგი წიგნნი მოწამეთანი». ამ დროს ჯერ არ ყოფილა არც ქართულ, არც სომეხ მოწამეთა წიგნები, არც ისაა საფიქრებელი, რომ შუშანიკს თან დაჰქონდა საკითხავად მარტვიროლოგიური წიგნები ბერძნულ ენაზე. აქ უნდა ვიგულისხმოთ მსოფლიო ეკლესიის მოწამეთა წიგნები, რომლებიც შუშანიკის დროს უკვე ყოფილა ქართულად თარგმნილი.

ქართული აგიოგრაფია დასაწყისს პერიოდში უმთავრესად პალესტინაში დამუშავებულა. ეს ჩანს, პირველ ყოვლისა, იქიდან, რომ ძველ აგიოგრაფიულ ძეგლებში ჩვენ გვაქვს ერთი და იგივე მინეოლოგიური ტიპი ან რიგი წმიდათა ხსენების დალაგება-შეწყობისა, სახელდობრ — იერუსალიმურ-პალესტინური. მერე, ჩვენ დრომდე შენახულა ეგრეთ წოდებული პალესტინის პატერიკის თარგმანი¹, რომელიც შესრულებულია პალესტინაში, საბას ლავრაში. აქ, საბას ლავრაში, ნათარგმნი უნდა იყოს სეითის მიერ უმეტესი ნაწილი იმ აგიოგრაფიული მასალისა, რომელსაც შეიცავს ეგრეთ წოდებული მრავალთავი, რომლის ერთ-ერთი უძველესი მხლის, ნუშხა ვალუფერია გრიგოლ ხანძთელის მოწამეს მაკარის.

მერვე-მეცხრე საუკუნიდან ტაო-კლარჯეთში ფეხს იდგამს ქართული სამონასტრო კოლონია; აქ გაითურჩქნა ქართული საეკლესიო მწერლობა, აერძოდ, აგიოგრაფიაც. იშხანი, მიძნაძორი, შატბერდი, ხანძთა, ოპიზა და სხვა სავანეები, უმეტესად გრიგოლ ხანძთელის და მის მოწამეთა მიერ ამუშავებულ-გამშვენებულნი, გადაიქცნენ ქართული მწიგნობრობის აკენად. უეჭველია, აქ უფრო გაფართოვდა შინაარსი და მოცულობა მრავალთავისა და დამზადდა პარხალური (A 95) და სვანური (A 19) ნუსხები მისი². მართა-

¹ ბრიტანეთის მუზ. Addit. 1189.

² მრავალთავის ნუსხები: სინას მთის № 11 (X ს.), № 62 (X ს.); H 341 და 535 (XI ს.); კრთხორესი (P. Peeters, De codico hiberico bibliothecae Hodieanae Oxoniensis, «Analecta Bollandiana», t. 31) საკითხავები: 864 წლისა სინას მთაზე, A .9, 95, 109; ითონის № 57.

ლია, ქართული აგიოგრაფიის შესწავლა ჯერ ხეირიანად არც კი დაწყებულა, მაგრამ ის ცოტა რამ, რაც გაკეთებულა ამ დარგში, საკმაოდ ნათელჰყოფს, რომ ქართველებს ძველად, პირველ პერიოდში, წმინდათა ცხოვრებანი უთარგმნიათ ყველა საქრისტიანო მწერლობის ენიდან, როგორც, მაგალითად, სომხური, არაბული, ასურული და ბერძნული. მეათე საუკუნემდე მათ გადმოუთარგმნიათ თითქმის მთელი ციკლი იმ დროს არსებულ ცხოვრება-მარტვილობათა არა მარტო საბერძნეთის ეკლესიისა, არამედ ქალკედონიტ-სომხების წმინდანებისაც¹. ამ დროს მათ გადმოუღიათ «ცხოვრებანი», სხვათა შორის, ისეთი წმინდანებისაც, რომელნიც მოღვაწეობდნენ იმპერიის აღმოსავლეთის ნაწილში, — სპარსეთსა და დამასკო-ბაღდადის სახალიფოში, რის გამო ისინი საბერძნეთში ან სრულიად არ იყვნენ ცნობილი, ანდა მალე მიეცნენ დავიწყებას. ერთი სიტყვით, აღნიშნულ ხანაში ქართული აგიოგრაფიული მწერლობა საკმაოდ მდიდრადაა წარმოდგენილი, და ამით აიხსნება ის ინტერესიც, რომელსაც ბოლო დროს იჩენს ამ დარგისადმი სხვადასხვა სამეცნიერო დაწესებულება, სხვათა შორის, ბოლანდის ტთა კოლეგია და აწ განსვენებული აგიოლოგი P. Peeters-ი.

ძველ, პირველ პერიოდში ნათარგმნ, რედაქციას წმიდათა ცხოვრებისას, ეფრემ მცირის ცნობით, ქართულად კიმენი ერქვა ეფრემის სიტყვით, სვიმეონ ლოლოთეტმა, როდესაც ის წმინდათა ცხოვრების გადაკეთებას შეუდგა, «წინა დაიდვა ძუელი იგი [წიგნი] მოწამეთად, რომელსა კიმენ უწოდიან, ესე იგი არს მდებარე». ერთ-ერთი აგიოგრაფიული ტექსტის ბოლოში ის შენიშნავს, რომ «კიმენი ეწოდების პირველ ლიტონად აღწერილსა წიგნსა მოწამეთასა». იოანე ქსიფილინოსის კრებულის წინასიტყვაობაში პირდაპირაა ნათქვამი, რომ მასალა ამ კრებულისა ამოღებულია: «ძუელისა კიმენისაგან» ან «ძუელთაგან კიმენთა». სიტყვა «კიმენი», რომელიც განსვენებულ თ. ეო რ დ ა ნ ი ა ს V—VI სს. მთარგმნელის სახელწოდებად მიაჩნდა, არის ბერძნული *κίμηνον*, რაც, როგორც თვით ეფრემ მცირე ამბობს, «მდებარეს» ნიშნავს. მაშასადამე, «კიმენად» იწოდებოდა ძველ მარტვილობა-ცხოვრებათა ხელშეუხებლად მდებარე, შეუსწორებელი და განუმარტებელი ტექსტი, რომელიც «შემოკლებით და ლიტონად აღწერილი იყო პატიოსანთა და ღირსთა კაცთაგან, სხუებრ სიტყუათათვს არა მოღუაწე ქმნილთა». კიმენის რედაქციის აგიოგრაფიული მასალის თარგმნა დამთავრდა მეათე საუკუნის გასულს ექვთიმე ათონელისა და მის თანამედროვეთა კალმით.

ამა თუ იმ აგიოგრაფიულ კრებულში მარტვილობა-ცხოვრებათა გარდა შექმონდათ ხოლმე აგრეთვე მოწამეთა და წმინდათა დღეობის დროს წარმოსათქმელი ქადაგება-შესხმანი. ეგრეთ წოდებული ენკომიები: თვითეული წმინდანის ცხოვრება ან მის სახელზე წარმოთქმული შესხმა ასეთ კრებულში ცალკე თავად ითვლებოდა, ასე რომ კრებულში იმდენი თავი იყო, რამდენიც

¹ ესენი მოთავსებულია ათონ. ივერიის ხელნაწ. № 57, გამოცემულია ა. ხ ა ხ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი ს ა («Материалы по трузии. агиологии», Москва, 1910 г.) და ი. ლ. ა ბ უ ლ ა ძ ი ს («ქართული და სომხური ლიტერატურული ურთიერთობა IX—X სს-ში») შიგრ.

წმინდანის ცხოვრება¹. აი, სწორედ აქ უნდა ვეძიოთ მნიშვნელობა ერთი ტერმინისა, რომელიც ძველ ქართულ მწერლობაში გვხვდება. ეს ტერმინია მრავალთავი, ბერძნულად *πολλακεφαλαια*. ივერიის მონასტრის მეათე საუკუნის ხელნაწერში № 50² ვკითხულობთ ასეთ შენიშვნას: «თთუესა სეკლენბერსა ძბ: წამებაჲ ზაქარიაჲსი. კპოთ მრავალთავსა». გიორგი მთაწმიდლის სვინაქსარით ამალლების შემდეგ ცისკარზე იკითხება «საკითხავი მრავალთავისაგან» ამ ამონაწერებიდანაც ჩანს, რომ «მრავალთავად» ისეთი წიგნი იგულისხმება, რომელიც წმინდათა ცხოვრება-მარტვილობას შეიცავს. ეს უფრო ცხადია იოანე ქსიფილინოსის სიტყვებიდან, რომელიც თავისთავს «შვდთა თთუეთა შინა მოკსენებულთა წმიდათა ცხოვრებათა და მოქალაქობათა და წამებათა და ღუაწლთა ძუელისა კიმენისაგან, რომელსა ვიეთნიმე მრავალთავად ცა უწოდენ», გარდამმეტაფრასებელს ეძახის, ხოლო თავის შრომას — იმ საკითხავთა, «რომელნი მოქპონან ძუელთა კიმენთა, ესე იგი არს მრავალთავად წოდებულსა წიგნსა შინა შემოკლებით და ლიტონად აღწერილთა წამებათა», გადამეტაფრასებას. მაშასადამე, «მრავალთავი» წმინდათა მარტვილობა-ცხოვრების კრებულს ეწოდება. ასეთი სახელი იმიტომ დარქმევიან ამ კრებულს, რომ იმაში არა ერთი «ცხოვრება» და შესხპაა, არამედ «მრავალი». ჩვენ დღეს ვიცით ათამდე ხელნაწერი, რომელიც ან პირდაპირაა სახელდებული მრავალთავად, ანდა მრავალთავის ტიპისა და შედგენილობისაა³.

როდესაც აგიოგრაფიულ კრებულთა შედგენას მიჰყოფდნენ ხოლმე ხელს, ხშირად მამათა ცხოვრებას ცალკე წიგნად გამოუშვებდნენ, ხოლო დედათა ცხოვრებას ცალკე. პირველს ეწოდებოდა პატერიკი, მეორეს — მატერიკი, რაც ქართულად მამათა და დედათა ცხოვრების წიგნებს ნიშნავს. ეს ჩვეულება ჩვენშიაც ჰქონიათ, რაც შემდეგიდან ჩანს: პარხალის მრავალთავში (A 95), რომელშიაც მამათა ცხოვრებაც არის შთავსებული და დედათაც, 1222—1223 გვერდზე ტექსტის ხელით მიწერილია: «პირველად, ოდეს ამას წიგნსა დავიწყე, ესრეთ მედვა გულსა, ვითა დედათა წამებაჲ და ცხოვრებაჲ ოდენ დაწერო. და ვიხარე დიდითა შრომითა და გულსმოდგინებითა, ვძებნე დედაჲ და ესთენ ვპოვე, ვერღარა შემეძლო ძებნაჲ; მერმე ესე მამათა ცხოვრებაჲ, რომელი პარხალს არა ეწერა, იშხნით მოვიღე და მით გაგასრულე». ბოლოებს წიგნსაცავის ქართულ მრავალთავშიაც, რომელიც ძველი კიმენის აგიოგრაფიულ ტექსტებს შეიცავს, პირველ ნაწილში მოყვანილია თითქმის სულ მამათა ცხოვრება, ხოლო მეორე ნაწილში, 426 გვერდიდან, — «დედათა» ცხოვრებანი, რომელთაც შემდეგი წარწერა აქვთ:

¹ ევსევი კესარიელის აგიოგრაფიული კრებული, *Εὐσεβίου ἱερέως τῆς ταύρας ἱστορικῆς γαυροφιλίας*.

² რამდენიმე აგიოგრაფიული ტექსტი ამ «მრავალთავიდან» გამოსცა აკად. ნ. მარმა, R. Graffin — F. Nau, *Patrologia Orientalis*, XIX, fasc. 5, Le Synaxaire Géorgien. Redaction ancienne l'Union arméno-georgienne, Paris, 1928.

³ K. Kekelidze, *Monumenta hagiographica Georgica*, t. I, p. XI — XII. «მრავალთავის» გამოცემა წამოიწყო ი. ლ. აბულაძემ (ენიშკის «მოამბე», XIV, 241—316).

«ცხოვრებანი წმიდათა და სანატრელთა მოწესეთა და მოღვაწეთა დედათანი», (Peeters, Anal. Bulland. t. 31, p. 315).

აგიოგრაფიაში ცნობილია, რომ მწვალებლებს, სექტანტური მოსაზრებითა და მიზნით, ძველი დროიდანვე დაუწყიათ მარტილობათა და ცხოვრებათა შერყვნა-დამახინჯება. ისინი ან თვითონ აღფრინებენ კრუ და ყალბ აქტებს, ანდა უკვე არსებულში შექმნილათ თავიანთი ტენდენციები და ისეთი დაუჯერებელი ამბები, რაც აგიოგრაფიულ ნაწარმოებს საზოგადოდ სახელს უტეხდა. ამის შესახებ ეფრემ მცირე შემდეგს გადმოგვცემს: «რომელნი იგი მაშინ, ვითარცა ეამი მისცემდა, თბრობის სახედ აღიწერნეს თითოეულისა წმიდათაგანისა თანადახუთომილისა ვისგანმე და არა ხოლო ლიტონობასა მას და სიმარტივესა შინა დაშთეს, არამედ რომელნიმე მათგანნი განირყუნესცა კაცთა მიერ ბოროტთა მწვალებელთა, რომელთა დრკუნი იგი სიტყუანი მათნი თანაშეპირინეს ლიტონობასა მას თბრობისასა და კრუდთა მით მართალიცა შეარდვეს და საეჭუელ ყვეს». ამ გარემოებამ გამოიწვია მეექვსე მსოფლიო კრების (691 წ.) 63 კანონი, რომელიც ასე იკითხება: «რომელნი იგი მტერთა მიერ ქვემარტებისათა ნატყუარნი წამებანი წმიდათანი შეწმინდეს, რათა მოწამენიცა ქრისტესნი უპატიო იყვნენ და ურწმუნოებისა პატივითა დასაჯნენ მსმენელნი, ებრძანებთ, რათა არავინ შემოიხუნეს საერთოდ ეკლესიასა შინა, არამედ ცეცხლითა გამოიჭურვნენ იგინი. ხოლო შემწყნარებელთა მათთა ანუ ვითარცა ქვემარტებისა მიმთუალველთა და მრწმუნებელთა შევაჩუენებთ». ამნაირად, მეშვიდე საუკუნის დასასრულს ეკლესიაში დამყარდა ერთგვარი აგიოგრაფიული ცენზურა. ამ ცენზურის გამოძახილს საქართველოში შედარებით ვიან, მეათე საუკუნის გასულს, მოუღწევია. ის ჩვენ გვესმის ექვთიმე ათონელის პასუხში გიორგი ჭყონდიდელის შეკითხვაზე იმის შესახებ, თუ რა და რა წიგნებს არ შეიწყნარებს კათოლიკე ეკლესიაო? (იხ. ზემოთ). როგორც ამ პასუხიდან ჩანს, მეათე საუკუნეში მწვალებელთა მიერ შერყვნილი ცხოვრება-წამებანი უკვე იმდენად შესამჩნევი ყოფილა ჩვენში, რომ განსაკუთრებული ყურადღებაც კი დაუშახურებიათ. ექვთიმე ხაზს უსვამს შემდეგ ცხოვრებას: მათე მახარებლისა და ანდრია მოციქულისას, კვირიკესა და გიორგისას. მისა პასუხის საბინინის რედაქცია აღნიშნავს გიორგის ყალბ ცხოვრებას, რომელსაც და დიანესი ეწოდება. ეს რედაქცია ქართულად მეთორმეტე საუკუნეშია ხათარგმნი და ეკუთვნის ნიკიტა-დავით პაფლალთელს. კიდევ სხვაც ბევრი არის ასეთი შერყვნილი «ცხოვრებანი», მაგრამ მე მათი სახელები არ მახსოვს, ისინი თვით იცნობებიანო. — სწერს ექვთიმე. ამ «შერყვნილი» კატეგორიიდან უნდა იყვნენ, სხვათა შორის, ის ფანტასტური, დაუჯერებელი სასწაულებით აღსავსე აპოკრიფული «ცხოვრებანი» და «წამებანი», რომელნიც ქართულ ენაზე შენახულან მხოლოდ და რომელნიც გამოცემულია ჩვენ მიერ, სახელდობრ: იოანე ურპაელ კათოლიკოსისა¹, აგანთაგელე, დამასკელ კათოლიკოსისა², ფილეკტიმონისა³ და პანსოფი ალექსან-

¹ «Христан. Восток», т. II, 301—348.

² იქვე т. IV, 248—283.

³ «Monumenta hagiographica Georgica», t. I, p. 133—160.

დრიელისა¹, ზოსიმე კილიციელისა² და სამთა ძმათა მკაჩრი რომაელის ცხოვრებაში³. ბოლოს ექვთიმე უმატებს: «ხოლო ესე მოციქულთა და მოწამეთაჲ ძან დაწვეულსა ივლიანეს, ვითარცა იყო მტერი უფლისა და წმიდათაჲ. მან განწყუნა, რათამცა ნაცილად შერაცხნეს ყოველნი და არმცა ვის სარწმუნო უჩინდა წაჲებაჲ წმიდათა მოციქულთაჲ, გინათუ მოწამეთაჲ», ესე იგი წმინდათა ცხოვრება-მარტვილობა პირველად ივლიანე განდგომილმა შერყვნა და გააფუქაო. ეს სრულიად ახალი ლიტერატურული ცნობაა, რომელიც სინამდვილეს უნდა შეეფერებოდეს, თუ მხედველობაში მივიღებთ ივლიანეს მართლაცდა მტრულ განწყობილებას ქრისტიანობისადმი.

შეათუ საუკუნის გასულს აგიოგრაფიაში ახალი ხანა იწყება, ძველი კი-მე ნის რედაქცია, როგორც ზემოთა ვთქვით, აღრევე შეირყვნა მწვალებელთა მიერ; თან, «ლიტონად და მარტივად აღწერილი და ენითა მსოფლელთაჲთა შეწყობილი», ის ველარ აკმაყოფილებდა იმ ლიტერატურულ მიმდინარეობას, რომელმაც მეცხრე საუკუნეში თავი იჩინა ბიზანტიაში და შეათუში უმწვერვალესად განვითარდა. ამიტომ საბერძნეთის ეკლესიაში იწყეს ძველი ტექსტების შესწორება და მათი გაურცობა-შეშკობა, ამნაირად, აგიოგრაფიაში წარმოიშვა ახალი, მეტაფრასული, რედაქცია. «საქმე ესე უპირატეს მოიგონა კაცმან ვინმე ფრიად სიტყვერმან»... ძველ ცხოვრებათა «ლექსითა და შეწყობითა პირად-პირადად და კელოვნად თავისა თვისისა მიერ შემამკობელმან და უკეთილსათქუელად და უპჯობესად აღმწერელმან»⁴. ეს იყო ბიზანტიის გამოჩენილი მწერალი სვიმეონ ლოლოთეტეი, მეტაფრასტად წოდებული. საკითხი სვიმეონის მეტაფრასული მოღვაწეობის ხასიათისა და დროის შესახებ, ამდენ ხანს მეცნიერებაში საცილობელი, საბოლოოდ გამოირკვა 1910 წელს ქართული მასალების საშუალებით. ჩვენს ხელნაწერებში აღმოჩნდა ორი დოკუმენტი: ერთი, რომელსაც ეწოდება «მოსაკსენებელი მცირე სვიმეონისათვის ლოლოთეტისა, თხრობაჲ მიზეზთა ამათ საკითხაეთა თარგმანისათვის», ეკუთვნის ეფრემ მცირეს⁵, ხოლო მეორე⁶ — იოანე ქსიფილინოსს. ამ დოკუმენტებით ირკვევა, რომ სვიმეონ ლოლოთეტს გადაუმეტაფრასებია შენოდგომა-ზამთრია (სექტემბერი—იანვარი) თვეთა წმინდანების ცხოვრება-მარტვილობანი და თავისი შრომა 982 წელს დაუწყია, ქართველებს ეს მსხვილი ლიტერატურული ფაქტი, რასაკვირველია, ვერ გამოეპარებოდათ. ისინი იმთავითვე შედგომიან მეტაფრასული აგიოგრაფიის თარგმნას, ასე რომ შეათუ საუკუნის გასულს

¹ «Monumenta hagiographica Georgica», t. I, p. 48-59.

² ქ ა ე ე ლ ი ძ ე, ვტულები II, 166-177.

³ ქ ა ე ე ლ ი ძ ე, ვტულები II, 34-63.

⁴ К. Кекелидзе, Иоани Ксифилии, продолжатель Симеона Метафраста, «Христиан. Восток», т. I, стр. 344-345.

⁵ К. Кекелидзе, Симеон Метафраст по грузинским источникам, «Труды Киевской Духовной Академии», 1910 г., февраль: «Analecta Boilandiana», t. XXXIX p. 357-359 მის ევე, ბიზანტიური მეტაფრასტიკა და ქართული აგიოგრაფია «თბილ. უნივერსიტის შრომები», XXXI v, 37-41.

⁶ К. Кекелидзе, Иоани Ксифилии, продолжатель Симеона Метафраста, «Христ. Восток», т. I, вып. 3, стр. 325-347.

ქართულ აგიოგრაფიაში საფუძველი დადებია მეტაფრასულ უანრს ექვთიმე ათონელის ხელით. როგორც ეფრემ მცირის მოწმობისა და ხელნაწერთა მიწერებიდან ვგებულობთ, სვიმეონ ლოლოთეტის მეტაფრასები, ექვთიმეს გარდა, ქართულად უთარგმნიათ: დავით ტბელს, სტეფანე სანანოძეს, გიორგი მთაწმიდელს, ეფრემ მცირეს, თეოფილე ხუცესმონაზონს, არსენ ვაჩესძესა და იოანე პეტრიწს. თუ რა მეტაფრასები თარგმნეს დასახელებულმა პირებმა, ამის შესახებ ლაპარაკი იყო ზემოთ, მათი სამწერლო მოღვაწეობის მიმოხილვისას¹; ყველაზე მეტი შრომა ამ შემთხვევაში ეფრემ მცირეს გაუწევია.

სვიმეონ ლოლოთეტმა თავისი შრომა, როგორც ვთქვით, იანვრის თვით გაათავა. შეცნიერებამ მეტაფრასული მწერლობის შესახებ მეტი არა იცოდა რა. 1912 წელს ჩვენ გამოვაქვეყნეთ ერთი ქართული დოკუმენტი, რომელიც გვამცნობს, რომ დანარჩენი შვიდი თვე გადაუშეტაფრასებია იოანე ქსიფილინოსს, რომელიც თავის შრომას 1081 წელს შედგომია². ეს ცნობა სრულიად ანაზღაურული აღმოჩნდა ბიზანტიის მწერლობის ისტორიაში, ამიტომ მან ერთგვარი სენსაცია გამოიწვია დაინტერესებულ წრეებში³. ყველაზე საყურადღებო შეიქნა ის, რომ ქსიფილინოსის შრომა, რომელიც ბერძნულ ენაზე არ შენახულა, ქართულად თითქმის მთლიანადაა დაცული. ასე რომ შესაძლებელი ხდება ბიზანტიის საშუალო საუკუნეების მწერლობის ისტორიის ერთ-ერთი მსხვილი დეფექტის შევსება. ქართულად ეს მეტაფრასები უთარგმნიათ მეთორმეტე საუკუნეში, მეფე დიმიტრის დროს (1125—1154 წწ.). საფიქრებელია, გელათის მონასტერში. დანამდვილებით ვერ ვიტყვით, ვინ გადმოთარგმნა ეს კაპიტალური შრომა, მაგრამ, თუ თარგმანის ხასიათს გავითვალისწინებთ⁴, დაბეჯითებით შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ის გამოსულია პეტრიწონის სალიტერატურო სკოლიდან და იოანე პეტრიწის ერთ-ერთ მახლობელ შეგირდს ეკუთვნის.

თუ მხედველობაში არ მივიღებთ მაკარი მესხის მიერ მეცამეტე საუკუნეში ასურული ენიდან ნათარგმნ თუ გადმოკეთებულ პეტრე მაიუმელის ცხოვრებას, ანდა XVII—XVIII სს. არქიმანდრიტის იოაკიმე მთაწმიდლის მიერ

¹ იხილ. აგრეთვე ჩვენნი «Monumenta hagiographica Georgia», I, p. XVII—XXV.

² Иоани Ксифилии, продолжателъ Симеона Метафраста, «Христ. Востокъ», т. I, вып. 3, стр. 325—347.

³ Акад. В. Латышев, Четьи-Миней Иоанна Ксифилия, «Известия Академии Наук», 1913 г., стр. 221—240; Жизнь св. епископа херсонских в грузинской Мине, «Известия Археологической Комиссии», вып. 49, стр. 75—83; Византийская пареккая Минея, «Записки Акад. Наук по истор. филолог. отд.», т. XII, № 7, Петерб., 1915 г., стр. 20—27, 100—117.

⁴ იხ. ამის შესახებ ჩვენნი «Monumenta hagiographica Georgia», t. I, p. XXVI—XXV. აქ ჩვენ ვამტკიცებდით, რომ მთარგმნელი ამ შრომისა არის იოანე პეტრიწი, მაგრამ ახლა უნდა უარყოფთ ეს: პეტრიწის დროს ითარგმნებოდა ჩვენში სვიმეონ ლოლოთეტის შრომა, იოანე ქსიფილინოსი კი ჯერ ცნობილი არ იყო; წინააღმდეგ შემთხვევაში თავის პაროლოსს, რომელსაც საფუძველად სვიმეონის მეტაფრასები უდევს, იოანე პეტრიწი არ შეწყუებდა იანვარზე, რომელზედაც შეუწყუებია თავისი მეტაფრასები სვიმეონსაც, არამედ ბოლომდის განავრცობდა. თან პეტრიწი დიმიტრის მეფობას არ უნდა მოაწერებოდა.

ბერძნული ენიდან გადმოღებულ თეოდორე სალოსის (სერბიელის) ცხოვრებას¹, შეიძლება ითქვას, ქსიფილინოსის კრებულით დამთავრდა ქართული ნათარგმნი აგიოგრაფიის ისტორია, მერე არაფერი მნიშვნელოვანი ამ დარგში ქართულ მწერლობას არ შესძენია, ვინაიდან თვით ბიზანტიის აგიოგრაფიის ისტორიაც მეტაფრასული პერიოდით დამთავრდა და XI — XII საუკუნეების შემდეგ იქაც არაფერი ახალი აღარ გაკეთებულა.

როგორც ყველა ქრისტიან ერებს, ქართველებსაც გამოუჩნდათ თავისა საკუთარი წმინდანები; ამათი «ცხოვრებანი» და «მოქალაქობანი» აღუწერიათ თვით ქართველებს, აგრეთვე თბრობანი ამა თუ იმ ქართული დღესასწაულის შესახებ. ასე რომ, ჩვენშიაც შექმნილა ყველა ის პირობა, რომელმაც ხელი შეუწყო ორიგინალური აგიოგრაფიის აღმოცენებასა და განვითარებას. ეს დარგი თითქმის თანამედროვეა ქართული საეკლესიო მწერლობის დასაწყისისა, თუმცა არ შეგვიძლია არ აღვნიშნოთ, რომ ჩვენში საკუთარ ქართველთა წმინდანების ცხოვრების აღწერისათვის, როგორც ჩანს, თავდაპირველად მაინცდამაინც არ ზრუნავდნენ. ჯერ კიდევ გრიგოლ ხანძთელის ბიოგრაფი, გიორგი მერჩული, სწუხდა, რომ კლარჯეთის წმინდა მამათა «სიმენს მოთმინებისად და სიწმიდით შრომაჲ უფლისა სათნოჲ და სასწაულთა მათთა სიმრავლენი ქუეყანასა მათ ქართლისასა აღუწერელობითა დაშქირდესო» და ამისთვის «სასწაულნი მათნი ჟამთა სიმრავლისაგან მიეცნეს სიღრმესა დავიწყებისასაო» (გვ. ბ). რაედენ პირველმოწამის ცხოვრების ავტორი ამბობს: საქართველოში იმდენი წმინდანი გამობრწყინდა, რომ «დამაკლებს მე ჟამი აღრიცხვად სიმრავლესა მათსა»; ზოგი მათგანი «აღწერილ არიან წიგნსა შინა უწყებისა მათისასა», მაგრამ არიან ისეთნიც, «რომელნი ჩუნ არა უწყით და ზეცას აღწერილ არიან წიგნსა შინა ცხოველთასაო»². უფრო მეტ კრებებს ღვრიის აგიოგრაფიული გულგრილობისათვის კათოლიკოსი ნიკოლოზ გულაბერიძე (1150 — 1178). ბერძენთა შორისო, ამბობს ის, დღესაცა «იხილვების ესევითარი საქმე, რამეთუ რაჲცა რაჲმე უცხოჲ და საკრველი საქმე საცნაურ იქმნეს. მყის მასვე ჟამსა შინა მეყსეულად აღწერენ, და ესრეთ სიმტკიცედ და საქსენებელად მომავალთა ნათესავთათვს ძეგლად წარუწყმედელად დაუტოებენ. ხოლო უკუეთუ საღმრთოთა მოქმედებათათვს გინათუ ხატთაგან იქმნეს რაჲ, ანუ თუ ჯუარისა, გინათუ ნაწილთაგან წმიდათასა, ანუ თუ სხეულსავე შორის მყოფთა წმიდათა კაცთაგან, რადღა უკუე საქმარ არს სათქუმელად. თუ ვითარ კნინოდენსაცა არარას დაუტოებენ აღუწერელად და არცა ვიდრემე მისცემენ უფსკრულსა დავიწყებისასა. ხოლო, ვითარცა მრავ-

¹ E. Такайшвили. Описание. I, 584, II, 244; Ф. Жордания, Описание, I, 355.
² «საქართ. სამოთხე», გვ. 171.

ვალგზის ვთქვ, ესევეითარისა მოქმედებისაგან ყოვლად უცხონი არიან და უმეცარნი ნათესავნი ესე ქართველთანიო». სვეტიცხოველისაგან იმდენი სასწაულები ქმნილაო, განაგრძობს ის, რომ, აუკუეთუმცა ვის აღწერნეს, ვითარცა არს ჩუეულებაჲ ბერძენთა ნათესავისაჲ, არამცა უკუე დაიტია სოფელმან ყოველმან აღწერილი წიგნებოჲ¹. მიუხედავად ასეთი მოვლენისა, ქართული ორიგინალური აგიოგრაფია შეტად საყურადღებო დარგია ჩვენი ძველი მწერლობისა, რომელსაც, წმინდა აგიოგრაფიულ ინტერესს გარდა, თან ახლავს უაღრესი შემეცნებითი ისტორიული მნიშვნელობა² და მხატვრული თხრობის ზემოქმედება.

1) პირველი და უძველესი ორიგინალური ნაწარმოები ქართული აგიოგრაფიისა არის «წამებაჲ შუშანიკისაჲ», რომელიც დაწერილია მეხუთე საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედში შუშანიკის თანამედროვისა და მოძღვრის იაკობ ცურტაველის მიერ. ამ ძეგლის შესახებ ჩვენ ლაპარაკი უკვე გვქონდა, როდესაც იაკობის ლიტერატურულ მოღვაწეობას ვარკვევდით, ამიტომ მასზე ახლა აღარ შევჩერდებით.

2) მეორე უძველეს ორიგინალურ აგიოგრაფიულ ნაწარმოებად უნდა მივიჩნიოთ «მარტვლობაჲ და მოთმინებაჲ წმიდისა ეგისტათი მცხეთელისაჲ».

სპარსთა მეფის ხუასრო ანუ შირვანის (531—579) მეფობაში ქართლში მოსულა და მცხეთაში დასახლებულა ოცდაათი წლის კაცი, სახელით გვირობანდაკი, ეროვნებოთ სპარსი, ქალაქ განძაკიდან და არშაკეთის პროვინციიდან. ის იყო მეილი მოგვისა, რომელიც მას მოგვობას ასწავლიდა და მოგვად ამზადებდა. გვირობანდაკის გულში ჯერ კიდევ სპარსეთში ყოფნისას დაწყებულა ერთგვარი სარწმუნოებრივი დულილი და ქეშპარიტების ძიება. დაეჭვებული მამაპაპეული მახდებიანობის სიმართლეში, უეჭველია განძაკში მყოფ ქრისტიანთა და ურიათა ზეგავლენით, ის უშუალოდ და სამოელ არქიდიაკონის დახმარებით, გაცნობია ქრისტიანობასაც და ურიათა სჯულსაც, საბოლოოდ ქრისტიანობის მხარეზე გადახრილა და, მისდამი სიმპათიებით გამსჭვალული, მოსულა მცხეთაში, სადაც იმ დროს ბევრი მისი თანამემამულე იყო, მათ შორის ქრისტიანებიც. მცხეთაში გვირობანდაკს დაუწყია მეხამლეობის ან მეჩუქმეობის შესწავლა, დაახლოებია ქართველ ქრისტიანებს, მათი

¹ ვ. კარბელაშვილი, საკითხავი სვეტისა ცხოველისა, კუართისა, საუფლოისა და კათოლიკე ეკლესიისა, გვ. 102—103; «საქართვ. საზოთხე», გვ. 104—105; ვ. კეკელიძე, ნაწევრები ქართული აგიოგრაფიის ისტორიიდან, ცხოვრება ილარიონ ქართველისა, «თბილისის უნივერსიტეტის შობაჲ», 1, გვ. 42—43.

² აკად. ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, მეორე გამოცემა, გვ. XIII—XIV.

ქალი ცოლად შეურთავს. აქ ის თვალუურს ადევნებდა «რჩულსა ქრისტიანეთასა და მსახურებასა ქრისტესსა და წმიდისა ჯუარისა (= მცხეთის) ძალისა წინებასა», ამიტომ უფრო მეტად «შეიყუარა რჩული ქრისტიანობისაჲ», უფრო მეტად «პრწმენა ქრისტეს» და ბოლოს მოინათლა კიდევაც ხელითა მცხეთის კათოლიკოსის სამოელისა, რომელსაც მისთვის ევსტათი დაურქვევია. მამეული რჯულიდან განდგომისათვის, რაც მას დემონსტრაციულად უჩვენებია თავის თანამემამულეთათვის მათს მთავარ დღესასწაულში მონაწილეობაზე უარის თქმით, მცხეთელ სპარსელებს ევსტათი დაუბეზლებიათ ადგილობრივი ციხის-თავის უსტამის წინაშე, რომელსაც ის, სხვა შვიდ ქრისტიანთან ერთად, წარუგზავნია თბილისს მარზპან არჯანდ გუშნასპისათვის. აქ ის ციხეში ჩასვეს, საიდანაც განთავისუფლებულ იქნა ექვსი თვის შემდეგ არჯანდ გუშნასპის მიერ, მისი სპარსეთში გამგზავრების წინ, კათოლიკოსისა და დიდებულთა თხოვნით. სამი წლის შემდეგ, როდესაც ქართლში ახალი მარზპანი, ვეჟან ბუზ-მირი, შემოვიდა, მცხეთელ სპარსელებს ევსტათი მის წინაშეც დაუბეზლებიათ; ვეჟანი ბევრსა ცდილობდა ევსტათი მამეულ რჯულზე გადაებირებია, მაგრამ ამაოდ; ის მტკიცედ იდგა ქრისტიანობაზე, რისთვისაც მას სიკვდილი მიუსაჯეს და თავი მოჰკვეთეს.

ასეთია მოკლედ შინაარსი ამ თხზულებისა, რომლის უძველესი, ჩვენამდე მოღწეული, ხელნაწერი (H 341) ეკუთვნის შეათე საუკუნის გასულს თუ მე-თერთმეტის დამდეგს¹ (სხვები ყველა მე-18 საუკუნისაა). თხზულება სამჯერაა გამოცემული: მ. საბინინის («საქართველოს სამოთხე», გვ. 313—322), ს. კაკაბაძისა («სათსტორიო მოამბე», III, 1928, გვ. 76—94) და ს. ყუბანეიშვილის («ქრესტომათია», I, 44—54) მიერ. გერმანულად თარგმნა იგი ი. ჯავახიშვილმა, ხოლო ისტორიულ-ლიტერატურული კომენტარებით შეამკო პროფ. A. Harnack-მა².

თხზულების შესწავლისას, პირველ ყოვლისა, საჭიროდ ვთვლით გარკვეულ იქნას ევსტათის ქრონოლოგია: როდის მოვიდა ის მცხეთაში და როდის აწამეს ის? პირველ საკითხზე პასუხი თვით თხზულებაშია მოცემული: «წელსა მეათესა ხუასრო მეფისასა» მოვიდა გვირობანდაკ-ევსტათი მცხეთასო; მამანსა-დამე. ევსტათი მცხეთას მოსულა 540 წლის 12 ივნისსა და 541 წლის 12 ივნისს შუა. რამ გამოიწვია მისი აქ მოსვლა? ეს გამოწვეული უნდა ყოფილიყო ქრისტიანთა წინააღმდეგ იმ დევნულობით, რომელიც მოგვებმა ასტეხეს სპარსეთში აღნიშნულ ხვასროს მეათე წელს და რომლის შედეგად ქრისტიანები მიმოდებნულან და თავი სხვადასხვა ქვეყანაში შეუფარებიათ. ამის შესახებ გრიგოლ მოწამის ასურულ აქტებში ნათქვამია: პეროზის მეფობიდან მოყოლებული ხვასროს მეფობის მეათე წლამდე სპარსეთში ქრისტიანები მოსვენებით, უვნებლად და თავისუფლად ცხოვრობდნენ, ხოლო ამ წელს მოგვებმა

¹ იხ. ჩვენი შენიშვნა კრებულ «მიმოძიებულში», I, 1926 წ., გვ. 280—281.

² Das Martyrium des heiligen Eutatus von Mzcheti, «Sitzungsberichte der königlich preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin», 1901, XXXVIII.

მათ დევნულობა აუტეხეს¹. უნდა ვიფიქროთ, გვირობანდაცი, მართალია, ჯერ კიდევ მოუნათლავეი, მაგრამ რწმენით ქრისტიანი, ამ დევნულობისაგან არც თავისთვის მოელოდა კარგ რამეს, ამიტომ გამოქცეულა შორეულ მცხეთაში, — საქრისტიანო ქვეყანაში, — სადაც მას, მისი ფიქრით, იმდენად არ იცნობდნენ და ვერც იმდენად მიაქცევდნენ ყურადღებას, რამდენადაც მის სამშობლო ქალაქში.

ახლა მისი წამების თარიღის შესახებ. A. Harnack-ისა და ი. ჯავახიშვილის ზემოდასახელებულ შრომაში ევსტათის წამების თარიღად აღიარებულია 544—545 წელი. ვფიქრობთ, ეს სწორი არ უნდა იყოს, და აი რატომ. როგორც აღვნიშნეთ, ევსტათი მცხეთაში მოსულა 541 წელს; აქ დასახლების შემდეგ ის სწავლობს მეხამლეობას, შეისწავლა ის და მერე შეირთო ცოლი, ეყოლა მას შვილები (მეორედ თბილისს წასვლის წინ ის ელაპარაკება, სხვათა შორის, «შვილთა» თვისთა), უფრო გულმოდგინედ სწავლობდა ქრისტიანობასა და ქრისტიანთა ზნე-ჩვეულებას და ბოლოს მოინათლა. ის დააბეზლეს ჯერ უსტამ ციხისთავთან, მერე წარგზავნეს მარზპან არვანდ გუშნასპთან თბილისს; აქ ექვსი თვე ციხეში დაყო, განთავისუფლდა საპყრობილიდან, სამი წლის შემდეგ დააბეზლეს ახალ მარზპან ვეყან ბუზშირთან, რომელმაც ის გაასამართლა და სიკვდილით დასაჯა. ყველაფერი ეს, რასაკვირველია, არ ჩაეტევა ოთხი წლის ფარგლებში, ამისათვის გაცილებით მეტი დრო იქნებოდა საჭირო. მით უმეტეს, რომ ევსტათი აწამეს სამი წლის შემდეგ, რაც მარზპანი ქართლისა არვანდ გუშნასპი ქართლიდან გაიწვიეს. არვანდი კი 546 წელსაც ქართლშია მარზპანად; ეს ჩანს გრიგოლ მანაქიძის მარტვილობიდან, სადაც ნათქვამია, რომ, თანახმად სპარსთა მეფის ზვასროს ბრძანებისა, რომელიც გამოიცა მისი მეფობის მეთხუთმეტე, ესე იგი 546 წელს, გრიგოლი, როგორც ქრისტიანი, შეპყრობილ იქნა და დიდად ტანჯული ქართველთა მარზპანისაგან, რომელსაც ერვანდ ვშნასპი ერქვაო². ამ ბრძანების შესახებ მარტვილობაში ნათქვამია: «მეხუთმეტესა წელსა მეფობისა ზვასროს სპარსთა მეფისა, გამოიცა მეფისაგან ბრძანება თავის საბრძანებლის ყველა ქვეყნისადმი, რომ ვინც სპარსთა ტომისაგანი ქრისტეს აღმსარებელი აღმოჩნდება, შეიპყრონ, ციხეში დაამწყვდიონ, მკაცრი ტანჯვით ღვთისმსახურების დატევება აიძულონ და მზესა და ცეცხლს თაყვანი აცემინონ». ჩვენ შეგვიძლია ვიფიქროთ, რომ მცხეთელი მოგვები ამ ბრძანების ნიადაგზე აუმხედრდნენ პირველად ევსტათის, როდესაც ის უსტამ ციხისთავთან დააბეზლეს. სანამ ეს ბრძანება ქართლში მოადწევდა, ევსტათის და სხვა მის თანამემამულე ქრისტიანებს მცხეთაში არ აწუხებდნენ, ბრძანების მოსვლის შემდეგ კი მათ ხმა ამოიღეს. საბაბად ამისათვის მათ გამოიყენეს თავიანთი «შუება», «ტოზიკობა». დიდი დღესასწაული, როდესაც ისინი «ცეცხლსა გამოსცემდნენ» ყოველი ნიშნებით — ახალწლის დღესასწაული, ნავროზობა, რომელშიაც

¹ Hoffman. Auszüge aus syrischen Akten persischer Märtyrer, S. 78.

² სომხური ტექსტი მარტვილობისა, საჭირო გამოკვლევით, გამოცემულია 1901 წელს ვ. ტერ-მკრტიანის მიერ ჟურნალ «არარატში», გვ. 468—474.

ეესტათიმ მონაწილეობა არ მიიღო. ის თანამემამულეებს ეუბნება: «მე ქრისტმს ზატიკსა ვზატიკობ... და ბნელსა მაგას განშორებულ ვარ». თუ მხედველობაში გვექნება, რომ თხზულებაში ზოგადად დღესასწაულის აღსანიშნავად ხმარებულია ტერმინი «დღესასწაული», სიტყვებში «ზატიკსა ვზატიკობ» იგულისხმება არა დღესასწაული ზოგადად, არამედ ერთ-ერთი სახე მისი, რომელსაც ძველ საქართველოში «ზატიკი» ერქვა, სახელდობრ ალდგომის დღესასწაული¹. აქედან, მაშასადამე, ჩვენ ვგებულობთ, რომ, როდესაც მცხეთელი სპარსელები ნავროზობას დღესასწაულობდნენ, ქრისტიანები, კერძოდ ეესტათიც, თავის ალდგომას დღესასწაულობდნენ, ესე იგი იმ წელს ქრისტიანთა ალდგომა ემთხვეოდა ცეცხლთაყვანისმცემელთა ნავროზობას, მაზდეიანთა ახალი წელი, ნავროზობა, დადებული იყო გაზაფხულის დამდეგს, ის გრძელდებოდა 22 მარტიდან 28-მდე (სხვათა შორის, ქრისტიანთა ალდგომის წითელი კვერცხი ხმარებაში იყო მაზდეიანთა ამ დღესასწაულზედაც), ქრისტიანთა ალდგომა 22 მარტიდან 28-მდე მოდიოდა 547 წელს (ამ წელს ის 24 მარტს მოდიოდა), მაშასადამე, პირველად ეესტათი 547 წელს დაუბეზდებიათ და ამ წლიდან დაწყებულა მისი მარტვილობა, 546 წლის ბრძანების ნიადაგზე გამოწვეული. 547 წლის მარტის ბოლოს თუ აპრილში ეესტათი პირველად მოუთავსებიათ ციხეში, ექვსი თვის შემდეგ, მაშასადამე, იმავე წელს ოქტომბერში, გაუნთავისუფლებიათ (აქედან — არვანდ გუშნასპი ქართლიდან 547 წელს გაუწვევიათ) და სამი წლის შემდეგ, ესე იგი 550 წლის ბოლოს, ის ხელახლა დაუბეზდებიათ ახალი მარზპანის, ვეჟან ბუზმირის, წინაშე. აქედან ის აუცილებელი დასკვნა უნდა იქნას გამოტანილი, რომ ეესტათი აწამეს არა უადრეს 551 წლისა.

თხზულება დაწერილია თანამედროვისა და თვითმხილველის მიერ, მაგრამ არა უმალ, იმწამსვე, არამედ საკმაო ხნის შემდეგ. ეს ჩანს ავტორის სიტყვებიდან, რომელიც ეესტათის თანპყრობილ ქრისტიანთა შესახებ შენიშნავს: «რომელმანმე მათგანმან ნებითა ღმრთისაჲთა შეისუენა ე ა მ ა დ-ე ა მ ა დ, და რომელნიმე ცოცხალ არიან». ამის მიხედვით, თხზულება დაწერილი უნდა იყოს მეექვსე საუკუნის მეორე ნახევარში, არაუგვიანეს ამ საუკუნის სამოცდაათიანი წლების დასაწყისისა. ყოველ შემთხვევაში, თხზულების შინაარსი არ იძლევა არავითარ საბუთს არამცთუ მეშვიდე საუკუნეში, მეექვსის უკანასკნელ წლებში გადატანილ იქნას ის, როგორც ამას Harnack-ი სჩადის². ვერც იმ აზრს გავიზიარებთ ჩვენ, თითქოს პირვანდელი რედაქცია თხზულებისა შემდეგ (ი. ჯავახიშვილის აზრით, მეექვსე საუკუნის დასასრულს თუ მეშვიდის დამდეგს) შეცვლილიყოს იმ მიზნით, რომ ეესტათი სპარსეთის ეკლესიის შვილად არ ყოფილიყო გამოყვანილიო. ერთადერთ საბუთად ამისათვის ასახელებენ (Harnack-ი, ჯავახიშვილი) ვითომცდა თხრობის წინა-

¹ К. Кекелидзе, Иерусалимский Капонарь VII в., стр. 328.

² ის რომ მეექვსე საუკუნის უკანასკნელ ათეულებში იყოს დაწერილი, იმაში უეჭველია გამოძახილს პოუბდა სპარსელ-ბიზანტიელთა ამ დროის ერთიერთობის აშბები, რომელთაც გველენა ჰქონდათ ქართლის პოლიტიკურსა და შინაურ ცხოვრებაზე.

აღმდევობას, რომელიც იმაში მდგომარეობს, რომ ევსტათი ხან სპარსეთის ქალაქ განდაკში ღებულობს ქრისტიანობას, ხან მცხეთაში. თუ ვისმეს მართლა აზრად ჰქონდა წარებოცა კვალი ევსტათის სპარსეთის ეკლესიის შეილობისა, რა მიზნითაც ეს არ უნდა ყოფილიყო, ამისათვის ის პირველად მოსპობდა იმ ცნობებს, რომელნიც მის სპარსულ სადაურობას ამეღაუნებენ. ეს ორი, თითქოს ერთიმეორის საწინააღმდეგო, ცნობა ასე უნდა გვესმოდეს: ევსტათიმ სპარსეთში, სამოელ არქიდიაკონის კატეხიზატორული მოძღვრებითა და ზეგავლენით, ირწმუნა ქრისტე, გაქრისტიანდა რწმენით, ხოლო მცხეთაში სამოელ კათოლიკოსის ხელით მოინათლა და ფორმალურადაც ქრისტიანი გახდა.

ვინ არის ავტორი თხზულებისა, დანამდვილებით არ ვიცით, არავითარი ცნობა ამის შესახებ არ შენახულა. A. Harnack-ი და ი. ჯავახიშვილი ფიქრობენ, რომ ავტორი თხზულებისა არის ევსტათის თანამემამულე გაქრისტიანებული სპარსელი. ამის მთავარ საბუთად ასახელებენ შემდეგ გარემოებას: თხზულებაში ნათქვამია: «წინააღმდეგ სპარსთა რჩული იყო... მერმე ღმერთმან ჰურიანი გამოიჩინა და სათნო იყვნა და მისცა მათ რჩული და მცნებაჲ». ეს გამორჩევა და რჯულის მიცემა მოხდა აბრაამის სახით: «კაცი ერთი იყო უბიწოჲ და ღმრთის მოყუარჴ სოფელსა სპარსთასა და ქალაქსა ბაბილონელთასა და სახელი ერქუა მას აბრაჴამ, და ერუენა მას ღმერთი და ჰრქუა». სპარსთა რჯულის თავდაპირველ რელიგიად გამოცხადება, აბრაამის სპარსეთის მოქალაქედ, ხოლო ბაბილონის სპარსეთის ქვეყნად აღიარება მხოლოდ სპარსულს შეეძლო, როგორც სპარსული ეროვნული თვალსაზრისის გამოხატულებსო. აქ გაუგებრობასთან გვაქვს საქმე. სპარსთა რჯულის თავდაპირველ რელიგიად გამოცხადება არის არა შედეგი თხზულების სპარსული ეროვნული თვალსაზრისისა, არამედ უძველესი აპოკრიფების გამოძახილი, რომ გმირი ნებროთი (შესაქ. X, 8—9), რომელიც გაცილებით ადრე ცხოვრობდა აბრაამამდე, იუნიტან გრძნეულისაგან სწავლობს სპარსთა გრძნებასა და მოგვობას, მათ ვარსკვლავთმრიცხველობას, სიბილწესა და ზღაპრობას... ერთ-ერთი ასეთი აპოკრიფი, რომელსაც ეწოდება «დაბადებისათვის ცისა და ქვეყანისა და ადამისთვის» ან ქართულად «ნებროთის წიგნი», ჩვენ ძველ ლიტერატურაშიც შემონახულა: იმით უხვად სარგებლობდნენ ბიზანტიისა და აღმოსავლეთის ბრონოგრაფები¹. ასევე უნდა ვთქვათ აბრაამის სამშობლოს, ქალდეასა და ბაბილონის, შესახებ. აქ ჩვენ საქმე გვაქვს ბიბლიურ ტრადიციასთან: ბიბლიაში ბაბილონის ქვეყანას ქალდეველთა ქვეყნაც ეწოდება, ხოლო ორივენი ხშირად გაიგივებული არიან სპარსეთთან. მაგალ., სპარსეთის მეფეს დარიოზს ქალდეველთა მეფე ეწოდება (დან IX, 1). ხოლო ზემოდასახელებულ აპოკრიფში სპარსეთი იწოდება «ნებროთის», მაშასადამე, ქალ-

¹ კ. კ. კ. ე. ლიბე. ლონტი შროველის ლიტერატურული წყაროები, თბილისის უნივერსიტ. მოამბე, III, გვ. 18—23.

დეველთა ქვეყნად¹. ისეთი ფრაზები, როგორცაა: «მოიწია კაცი ერთი სპარსეთით», «მოვიდა იგი ქალაქად მცხეთად», «მოიწია მწოდებელი სპარსეთით», «შეიროვიდა ქართლსა მარზაპნად», ეჭვს არ ტოვებენ, რომ თხზულება დაწერილია ქართლში, ქალაქ მცხეთაში. ხოლო წმინდა, ბუნებრივი ქართული სტილი თხზულებისა, მისი დახვეწილი, დარბაისლური ენა შეუძლებელს ხდის მოსაზრებას, რომ თხზულება იყოს ან ნათარგმნი უცხო ენიდან (თუ ის, ქართული ენის უცოდინარობის გამო, გაქრისტიანებული სპარსელის მიერ დაწერილი იყო თავდაპირველად სპარსულ ენაზე), ანდა დაწერილი ქართულად უცხოელის მიერ; თან ის ღრმა პატრიოტული გრძნობა, რომლითაც გამსჭვალულია თხზულება, საეჭვოდ ხდის მოსაზრებას, რომ მისი ავტორი არის არა ქართველი, არამედ უცხოელი, სპარსელი, თუგინდ ქრისტიანიც.

თუმცა ჩვენთვის დაფარულია თხზულების ავტორის ვინაობა, მაგრამ იმაში საკმაოდ ნათლად ჩანს მისი სარწმუნოებრივი იდეოლოგია: ის არის მიმდევარი მონოფიზიტური დოქტრინისა. ეს მოსალოდნელია a priori. საქმე ისაა, რომ მეექვსე საუკუნეში ქართლში ჯერ კიდევ მტკიცე იყო მონოფიზიტობა. ამიტომ ცხადია, რომ ქართლის ეკლესიის წევრები, მათ შორის, უეჭველია, ევსტათიც, შეიძლება ყოფილიყვნენ მიმდევარნი ამ დოქტრინისა. ცნობილია, რომ მეექვსე საუკუნეში ჩვენთან თავშესაფარს პოულობდნენ აღმოსავლეთიდან ლტოლვილი მონოფიზიტები², საკვირველი არ არის, რომ მონოფიზიტურა ქართლის ეკლესია მათ იფარებდა. თავისთავად ცხადია, რომ ავტორი ევსტათის მარტვილობისა იქნებოდა მონოფიზიტი. ეს აპრიორული მოსაზრება თხზულებითაც მტკიცდება. აქ ერთ ადგილას ვკითხულობთ სამოელ არქიდიაკონის შემდეგ სიტყვებს: ქრისტე «საშოდასაგან (ქალწულისა) გამოვიდა და ღმრთეებაჲ კორცითა გადაიფარა; უკუეთუმცა ღმრთეებაჲ კორცითა არა დაეფარა, კაციმცა ვერ მიეახლა ღმერთსა». დიოფიზიტური მოძღვრებით ქრისტე არის არა მარტო სრული ღმერთი, არამედ ამავე დროს სრული კაციც, მან მიიჩქვა სრული კაცობრივი ბუნება, ერთ-არსი ჩვენი ბუნებისა, რომელსაც დამოუკიდებელი, სუბსტანციური არსებობა ჰქონდა. ზემომოყვანილი სიტყვებით კი მისი ხორცი იყო არა ხორცი სრული ადამიანისა, კაცისა, რომელიც შეურევნელად, შეუცვლელად და განუყრელად იყო გაერთიანებული ღვთაებასთან, არამედ მხოლოდ საფარველი ღვთაებისა. ეს მონოფიზიტური შეხედულებაა³, რომელიც უარყოფს

¹ ქართლის ცხოვრება. მარია დედოფლ. ვარიანტი. გვ. 875. გრიგოლ ნაზიანზელის, «იულიანეს განმაქიქვებელის პირველი სიტყვის» აკომენტარებში ნონნე (VI ს.) ამბობს: «X. ἡμῶν ἔστι ἡμῶν Περσῶν» — Chaldei autem Persiva est natio (Wigne, P. 1: 36, col. 103, 10).

² ამის შესახებ იხ. ც. კეკელიძე, საკითხი სირიელ მოღვაწეთა ქართლში მოსვლის შესახებ. «თბილ. უნივ. მოამბე», VI, გვ. 82—107. ეტიუდები I, 19—50.

³ მონოფიზიტობის წინამორბედი აპოლინარი ლაოდისელი ამბობდა: «ego человечество состоит лишь в паружном покрове нежества. тело одержим, одлеканием бога члвечи». ეს შეხედულება, რომელსაც თავდაპირველად ზოგიერთი «მამებიც» იზიარებდნენ, მაგალითად გრიგოლ ნოსელი, მეექვსე საუკუნის მეორე ნახევრისათვის უკვე «მამათა» მიერ უარყოფილი იყო. «მოქცევაი ქართლისაჲს» პირველწყაროებში «ქარცითა გადაიფარა»-ს უდრის «ქორციი შთაიყუნა», მაგრამ ლუკიანეს მარტვილობის «ქორციი შეემოსნეს» (ც. კეკელიძე, კიმენი II, 9) სულ სხვა, მართლმადიდობლობაშიც მიღებული ტერმინია.

ქრისტეში ნამდვილი, სრული ადამიანის ზორციელ ბუნებასა და მის ვიპოსტასში მხოლოდ ღვთაებას ხედავს. საყურადღებოა, რომ შემდეგ საუკუნეთა დოგმატიკური დუღილის პროცესშიაც კი ვერ შეუქმნევიათ ჩვენში ეს დეტალი თხზულებისა და ვერ შეუსწორებიათ იგი, თუმცა თხზულებას შესწორება უაქველად განუცდია.

თხზულება, რომელსაც აზის ბეჭედი მოწამეთა აქტების უძველესი რედაქციისა, შედარებით სწვა, უძველესი დროის, თხზულებებთან, მთლიანი სახითაა ჩვენამდე დაცული, მხოლოდ ბოლოში. სიტყვებს შუა: «დაიქსნა და განქარდა უწესოა იგი საქმე... ხოლო ამას გვედრები უფალო ჩუენო» («საქართვ. სამოთხე», გვ. 321, სტრიქ. 25). უაქველად აკლია რაღაც დღევანდელ ნუსხებს. მისი ავტორი, ჩანს, იცნობს მისი დროის აგიოგრაფიულ ლიტერატურას. ამას ადასტურებს ევსტათის ლოცვის შემდეგი ადგილი: «უფალო ღმერთო... რომელმან ისმინე ლოცვად პირველთა მათ მოწამეთაჲ, რომელნი პირითა მახვლისაათა მოსწყდეს, რომელნი ტბასა შინა ყინულითა, რომელნიმე ზღუათა შინა შთაყრითა მოსწყდეს, რომელნიმე ცეცხლითა და რომელნიმე მკვეცთა მიერ შეიქამნეს» («საქართვ. სამოთხე», გვ. 322, სტრიქ. 5—9). ამ ზოგადი ხასიათის გამოთქმებში სიტყვებით: რომელნიც ტბასა შინა ყინულითა მოსწყდეს, ნაგულისხმევი არიან 40 სემასტიელი მოწამენი, რომელნიც, როგორც ბასილი კესარიელი გადმოგვცემს¹, ყინულიან და ცაე ზამთარში შიმველნი ტბაშ რაყარეს.

განსაკუთრებით საყურადღებოა გამოყენება ავტორის მიერ პიბლიის, ძველი აღთქმის წიგნებისა და სახარების, შინაარსისა, სამოელ არქიდიაკონი, ებრაელთა რჯულისა და ქრისტიანობის გაცნობის მიზნით, ევსტათის უყვება ძველი და ახალი აღთქმის ისტორიას. შინაარსი ამ ისტორიისა ზუსტად არ უდგება კანონიკურ წიგნთა შინაარსს, განსაკუთრებით ეს უნდა ითქვას სახარების შესახებ. პროფ. A. Harnack-ი, რომელიც ამ საკითხს შეეხო, ფიქრობდა, რომ ავტორს სახელმძღვანელოდ აღებული აქვს დეკალოგის ამ ათის მცნების გადმოცემისას ენობილი «დიდახე», ხოლო სახარების ამბებისა — ტატიანეს (II ს.) «დიატესარონი». განსხვავება კანონიკურ რედაქციასთან იმდენად დიდი და მნიშვნელოვანია, რომ იმ ორიოდე მაგალითით «დიდახე» და «დიატესარონთან» დამთხვევისა. რომელიც Harnack-ს მოჰყავს, ძნელია ამ თეზის დამტკიცება. ჩვენ გვგონია, რომ სამოელ არქიდიაკონის გადმოცემაში საქმე გვაქვს ე. წ. თარგუმებთან, ან სირიულთან, ან სპარსულთან. შესაძლებელია ვიფიქროთ, რომ საქმე გვქონდეს ქართულ თარგუმებთანაც, რომელთა არსებობა ივარაუდა ჯერ კიდევ განსვენებულმა აკად. ნ. შარმა², ცნობილია, რომ «თარგუმი» უფრო პარაფრაზია, ვიდრე ზუსტი გადმოცემა

¹ სინ. ხელნაწ. № 86; ბოლდ., ფ. 12—20, II 341; იერუს. № 4; ევლათ. № 2; Migne, t. 31

² О казахской версии Библии в грузинских палимпсестных фрагментах, «Тексты и разыскания по казахской филологии», т. I, Ленинград, 1825 г., стр. 63—64.

ტექსტისა: თარგუმისტი ჩვეულებრივ დიდ თავისებურებას იჩენს, ის პიბლიის ტექსტს ხან უმატებს, ხან აკლებს, ხან ცვლის კიდევაც¹.

თხზულება მეტად შინაარსიანია; ის ჩვენ გვითვალისწინებს საქართველოს პოლიტიკურ, საეკლესიო და კულტურულ ისტორიასა და მდგომარეობას მეექვსე საუკუნეში. როგორც აქედან ჩანს, ქართლში ამ დროს მეფობა უკვე გაუქმებულია და ქვეყნის უზენაეს გამგედ ითვლება სპარსეთის მარზპანი, რომელიც თბილისში ცხოვრობს. მცხეთაში მჯდარა ამ დროს ციხისთავი, რომელიც იქაურ საქმეებს განაგებდა. ვინაიდან ქართლში სპარსელები ბატონობდნენ, სპარსელები ბლომად იყვნენ როგორც თბილისში, ისე მცხეთაში, სადაც ისინი სხვადასხვა ხელობას მისდევდნენ, როგორცაა, მაგალითად, მებაჟლეობა და მეჯადაგობა. მათ ჰქონდათ აქ თავიანთი კულტის, ცეცხლთაყვანისმცემლობის, შესასრულებლად საკუთარი სიწმიდენი, რომლებშიაც ისინი «ზოტიკობდნენ» ან დღესასწაულებს ასრულებდნენ. მიუხედავად სპარსეთის ბატონობისა, შინაურ საქმეებს განაგებდნენ დიდებულნი აზნაურნი, რომლებიდანაც, ალბათ, თვით სპარსელები ნიშნავდნენ სხვადასხვა მოხელეს. მაგალითად, მარტვილობაში მოხსენებულია: 1) მთავარი ქართლისანი, 2) მაჰსახლისი ქართლისა (გრიგოლი) და 3) პიტიახში ქართლისა (არშუშა). სარწმუნოებრივი მდგომარეობაც ქართლისა საკმაოდაა დახასიათებული ამ მარტვილობაში. აქედან, პირველ ყოვლისა, ჩვენ ვგებულობთ, რომ ჩვენში პროზელიტიზმი ძლიერი ყოფილა: ქართლის ეკლესიას იმდენი ძალა ჰქონია, რომ ქრისტიანობას ნშირად ღებულობდნენ, მთელი ჯგუფობით, სხვა სარწმუნოების მიმდევარნი, მაგალითად, ცეცხლთაყვანისმცემელი სპარსელები, მიუხედავად იმისა, რომ ასეთი პროზელიტიზმი სპარსეთის უზენაესი გამგისაგან აკრძალული ყოფილა. ეს რომ ასეა, იქიდანა ჩანს, რომ ევსტათის გარდა მარტვილობა სხვა შვიდ ქრისტიანს იხსენიებს სპარსთაგან, რომელთა სახელებია: გუშნაკ, ბახდიად (ბახტიარ), ბურზო, პინაგუსნასპ, პერტოზაკ, ზარმილ (სამოელ) და სტეფანე. უკანასკნელის, სტეფანეს, ცოლშვილი, დედამა და დამძანიც ქრისტიანები ყოფილან. ამათ სტანჯავენ და აწვალებენ იმიტომ, რომ მიატოვეს «მამული რჯული», ქრისტიანობა მიიღეს, მაშასადამე, ქრისტიანობის მიღება და გავრცელება აკრძალული ყოფილა. ქრისტიანობა იმდროს ძლიერი ყოფილა თვით სპარსეთის ქალაქ განძაკში. ევსტათი ეუბნება უსტამ ციხისთავს: «განძაკს ქალაქსა ქრისტიანენი უფრომს არიან და ეპისკოპოსნი და მღვდენი. და მათგან ყოველსა ზედა მოვიწიე». განძაკში იმ დროს ბლომად ყოფილან ებრაელებიც, რომელთაც თავიანთი სამლიცველო ჰქონიათ. აქედანვე ჩანს, რომ ქრისტიანთა ღვთისმსახურება სრულდებოდა ღამეც, ალბათ, ეგრეთ წოდებული აკრიბნიები ან ღამისთევანი, და ევსტათი ღამით დადიოდა ტაძარში, რადგან ეშინოდა — დღისით სპარსელებმა არ დამინახონო. ღვთისმსახურების დაწყების წინ ქრისტიანებს ჩვეულება ჰქონიათ «დამარკონ ეკლესიად». ესე იგი რეკდენ, რასაკვირველია. არა ზარს. არამედ ეგრეთ წოდებულ «ძელს».

¹ თარგუმების შესახებ იხ. «Archivio di Letteratura biblica», t. V, 1883, p. 262—281.

შემდეგი დროის უძველესი ნაწარმოები, რომელიც ჩვენ გვაქვს ათონის მეთე საეკლესიო მრავალთავში (№ 57) და რომელსაც ორიგინალურ ძეგლად თვლიან ზოგიერთები, არის წყალობა ყრმათა წმინდათა, რიცხვთ ცხრათაჲ, რომელნი იყვნეს სულითა ძმანი ნათლის ღებთა წმიდისაგან ემბაზისა, ხოლო შობილ იყვნეს თავისთავისაგან დედისა თვისისა»¹.

მტკვრის სათავეში, ხეგში, რომელსაც კოლა ერქვა ცხოვრობდნენ ერთად ქრისტიანებიცა და წარმართებიც. უმეტესობას უკანასკნელნი შეადგენდნენ, ხევის მთავარიც კი წარმართი ყოფილა. ქრისტიან ბავშვებთან ერთად თამაშობდა ხოლმე წარმართთა ცხრა ბავშვი, 7—9 წლისა, ამათ გადმოიღეს და შეითვისეს ქრისტიან ამხანაგების ზნე-ჩვეულებანი, კერძოდ, დარეკდნენ თუ არა ეკლესიაში და ქრისტიანი ბავშვები გაემართებოდნენ თუ არა ეკლესიისაკენ, ეს წარმართებიც უკან მისდევდნენ, მაგრამ მათ ეკლესიაში აღარ უშვებდნენ, — მოინათლეთ და მაშინ შეგიშვებთო. — ეუბნებოდნენ. ბავშვებმა მართლაც ჩემად, დედ-მამის ნებადაურთველად და შეუტყობინებლად, ნათელიღეს დამე მდინარე მტკვარში, ვინაიდან დღისით მღვდელი ვერ გაბედავდა ამას წარმართთა შიშით. მშობლებმა რომ გაიგეს, შესჩივლეს ადგილობრივ მთავარს, — წარმართს, იმან უთხრა: თქვენი შვილებია და, როგორც გინდათ, ისე მოეპყარითო. მშობლებმა მიიყვანეს თავიანთი შვილები იმ ადგილას, სადაც მათ ნათელიღეს, ამოთხარეს ორმო, შიგ ჩაყარეს ბავშვები და ქვებით თავი დაუხეთქეს.

ასეთია მოკლედ შინაარსი ამ პატარა თხზულებისა, რომელიც მრავალმხრივ საყურადღებოა: აქ წარმოდგენილია სურათი მტკვრის სათავეს რაიონში ცხოვრებისა; მოხსენებულია ორი ადმინისტრაციული ერთეული: დიდი — ხევი, და მცირე — სოფელი, რომლის გამგედ ითვლებოდა მთავარი. ხაზგასმულია ერთი მხარე სოციალ-იურიდიული ცხოვრებისა, რომლითაც მშობლები სრული პატონ-პატრონი ყოფილან თავიანთთა შვილებისა, იქამდის, რომ მათ ნება ჰქონდათ, თუ საჭიროდ დაინახავდნენ, სიკვდილითაც კი დაესაჯათ ისინი. აღნიშნულია ისიც, თუ როგორ ეპყრობოდნენ დამხაშავეთ, არსებული კანონების დამრღვეველთ: მათ სცემდნენ, ქონებას წაართმევდნენ და სოფლიდანაც განდევნიდნენ, როგორც, მაგალითად, მოეჭყნენ ადგილობრივ მღვდელს წარმართი ბავშვების მონათვლისათვის. საყურადღებოა აქ იმ ურთიერთობას აღნიშვნა, რომელიც იმ დროს დამყარებული ყოფილა ქრისტიანობასა და წარმართობას შორის მტკვრის სათავეში. წარმართობა აქ ჯერ კიდევ ძლიერი ყოფილა; ყოველ შემთხვევაში, წარმართთა რიცხვი სქარბობდა ქრისტიანებო-

¹ Н. М. Рр. Тексты и разыскания, V, 53—61; დ. კარიკაშვილი, ხეყური ანბანი, გვ. 11—17; ილ. აბულაძე, ქართული და სომხური ლიტერატურული ერთეულებანი IX—X ს., გვ. 184—186; ს. ყუბანჭიშვილი, ქრესტომათია, 1, 72—73.

სას მიუხედავად ამისა, ქრისტიანობა აბსოლუტურად აკრძალული არ ყოფილა, ეს ჩანს იქიდან, რომ ქრისტიანთა და წარმართთა შორის იმდენად მეზობლური განწყობილება არსებობდა, რომ მათი ბავშვები ერთმანეთს არ ერიდებოდნენ და ერთად თამაშობდნენ. მაშასადამე, შშობლები ამას არ უშლიდნენ მათ. ქრისტიანებს ჰქონიათ ეკლესია, რომელშიაც ისინი თავისუფლად და რეგულარულად ასრულებდნენ ღვთისმსახურებას, იქამდის, რომ ეკლესიაში რეკვით (იგულისხმება ძელის) მოუწოდებდნენ ხოლმე მლოცველთ. თუმცა ქრისტიანებს, როგორც ჩანს, არ სდევნიდნენ და არ ავიწროებდნენ პირადი რწმენისათვის, მაგრამ პროზელიტიზმი, ქრისტიანობის ქადაგება და გავრცელება წარმართთა შორის, სასტიკად აკრძალული ყოფილა, რაც იქიდანაც ჩანს, რომ სოფლის ხუცესი ბავშვებს ნათელსა სცემს ღამით, «რამეთუ ღღისით ვერ იკადრებდეს ნათლისცემასა მათსა შიშისაგან წარმართთაჲსა». როდესაც გამომელავენდა წარმართი ბავშვების მონათვლის ამბავი, იმას არ აკმარეს ქონების წართმევა, სცემეს თითქმის სასიკვდილოდ და სოფლიდან გააძევეს, ხოლო სხვების შესაშინებლად, «რათა სხუანი არა კბაძდენ და ქრისტიანე იქმნენ», ბავშვები უწყალოდ დახოცეს. ამნაირად ჩანს, რომ ქრისტიანებს არ უშლიდნენ ქრისტიანები ყოფილიყვნენ, თავისუფლად შეესრულებიათ თავიანთი სარწმუნოებრივი მოთხოვნები და თავიანთ წრესა და ოჯახში ქრისტიანული რეჟიმი დაემყარებიათ, მაგრამ წარმართთა გადმობირების ნება მათ არ ჰქონიათ.

არავითარი თარიღი თხზულებაში არ მოიპოვება იმის გამოსარკვევად, თუ როდინდელი ამბავია აქ აღწერილი, მაგრამ შინაარსისა და ზოგიერთ სხვა მოსაზრებათა მიხედვით, შეიძლება ითქვას, რომ აქ წარმოდგენილია სურათი ქრისტიანობის უძველესი ხანისა, არაუგვიანეს მეექვსე საუკუნისა.

ამის მაჩვენებელია უალრესი სიმარტივე ღვთისმსახურებისა, კერძოდ, ნათლისღების წესისა, რომელიც ძეგლშია წარმოდგენილი (გვ. 58), და აგრეთვე ის გარემოებაც, რომ საზოგადოდ ღვთისმსახურების აღსანიშნავად ნახმარია ტერმინი *ჟამობა*, როგორც ამას ჩვენ ვხედავთ ევსტათი მცხეთელის მარტვილობაშიაც. ყველაზე მეტად ამ ძეგლში წარმოდგენილი სურათის სიძველეს ხაზს უსვამს მასში შენახული ფრაგმენტი პირველყოფილი ქრისტიანობის პრაქტიკისა, რომლის მიხედვით ქრისტიანები, მსგავსად იესო ქრისტესა, თუ პირდაპირ იორდანეში არა, მდინარეში მაინც ცდილობდნენ ნათელღოთ: წარმართი ბავშვების მოსანათლად «წარვიდა მღვდელი იგი თავსა ზედა მდინარისა მის ღოდისა... და შთაჰხდეს ყრმანი იგი მდინარესა მას და ნათელსცა ხუცესმან მათა»¹.

¹ აქედ. ივ. ჯავახიშვილს აქ წარმოდგენილი სურათის სიძველის დასამტკიცებლად მოჰყავს კიდევ ის გარემოება, რომ ბავშვები მოინათლენ, მსგავსად იესო ქრისტესა, ა) ზამთარში, ბ) ღამე და გ) ანგელოზებმა, მონათვლის შემდეგ მათ ვითომც ესამოსელნი სპეტაკნი შეჰმოსესთა» (ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, გამოც. 2, გვ. 34—36). ყველაფერი ეს საყურადღებოა, მაგრამ გადამწყვეტი მნიშვნელობა ამას არ შეიძლება ჰქონდეს. არავითარი საბუთი არა გვაქვს ვიფიქროთ, რომ ამ ლეგენდურ ამბავს

საეკლესიო, რომ ამ ძეგლს ძალიან ენათესაება როგორც გარეგნულად, ისე შინაარსით. «მარტვილობა დავით და ტირიქანისა», რომელიც იმავე ხელნაწერშია (ათონის № 57) მოთავსებული¹.

გ ა რ ე გ ნ უ ლ ა დ: სტილი მათი ერთი და იგივეა, ტერმინოლოგიაც ერთია, როგორც, მაგალითად, ადმინისტრაციული ერთეულები: დიდი — ხ ე ვ ი, მცირე — ს ო ფ ე ლ ი, გამგე სოფლისა — შ თ ა ვ ა რ ი. ტერმინი ს ო ფ ე ლ ი — ნაცვლად დ ა ბ ი ს ა. ეს მაჩვენებელია მათი ქრონოლოგიურად ნათესაობისა. შ ი ნ ა ა რ ს ი ს მ ხ რ ი ვ: მოქმედება ორსავე ძეგლში ერთსა და იმავე, ტაოს, რაიონში წარმოებს, სიუჟეტიც თითქმის ერთია: დავით და ტირიქანი არიან ძმები და მცირეწლოვანი ყრმანი, კოლაელნი სულიერი ძმები არიან და ყრმანი მცირეწლოვანნი; იმათაც და ამათაც ჰქვიავენ ქრისტიანობისათვის² უახლოესი ნათესაეები: დავით-ტირიქანს — მკვიდრი ბიძა, კოლაელ ყრმებს — მშობლები. ამ ორი ნაწარმოების ასეთი ნათესაობა ვეაფიქრებინებს, რომ ისინი: 1) ან ორივე ორიგინალური ქ ა რ თ უ ლ ი ნაწარმოებია, არაუადრესი მეცხრე საუკუნისა, და აზრთ აიხსნება, რომ ისინი, კერძოდ დავით-ტირიქანის მარტვილობა, სომხურად არ შენახულან, ანდა 2) ორივე ორიგინალური ს ო მ ხ უ რ ი ნაწარმოებია, ქართულად ნათარგმნი არაუადრეს მეცხრე საუკუნისა. — სომხურად ისინი განგებ მოუსხიათ, როგორც არასასიამოვნო დოკუმენტი ქრისტი-

ქრისტეს მონათელის შესახებ ზ ა მ თ ა რ შ ი ჰქონდა ადგილი (ამისათვის ის ხომ არ ემარა, რომ ნათლისღებას ნ ინკარს უღვასაწაულობენ?). არ შეიძლება იმის თქმა, რომ ძველი ქრისტიანები ზ ა მ თ რ ო ბ ა თ ინათლებოდნენ: ინათლებოდნენ ისინი, გარემოებათა მიხედვით, ყოველთვის, უფრო კი შობის, ნათლისღებას, აღდგომასა და სულიწმინდის მოსვლას. ღ ა მ ე მონათელის შესახებ უნდა შევნიშნოთ, რომ, მართალია, არსებობდა ძველად ტრადიციის, რომელსაც აგიოგრაფიც აღნიშნავს, რომ იესო ქრისტემ ღ ა მ ე მ ნათელიღო*. მაგრამ ამ შემთხვევაში მოვლულს ბავშვები ღ ა მ ე ძველი ტრადიციის მიხედვით კი არ მოუჩათლავს, არამედ იძულებით, «შიშისაგან წარმართაჲსაჲა». რაც შეეხება ს პ ე ტ ა ც ი ტ ა ნ ი ს ა მ ო ს ი ს ზ ა ც მ ა ს. ეს ნათლისღების აუცილებელი პროცესუალური მხარეა, სიმბოლური მნიშვნელობისა, რომელსაც ადგილი აქვს შემდეგი დროის პრაქტიკაშიაც. აგიოგრაფი აქ ხაზს უსვამს მხოლოდ იმ გარემოებას, რომ, ვინაიდან ღამე, მდინარეში, კონსპირაციულად მოქმედ მღვდელს სპეტაცი ტანსამოსი არ ექნებოდა, ეს აუცილებელი მოთხოვნილება ნათლისღებას წესისა სასწაულებრივ იქნა შესრულებული ანველოზებში ჰიერო.

¹ დავითისა და ტირიქანის წამებას ადგილი უნდა ჰქონოდა მეოთხე საუკუნეში, არაჲე შვედის (369—396) და კათოლიკოსის ნერსეს დროს, და არა მეშვიდეში, ერეკლე კეისრის შედობაში (ერეკლეს საბელი მარტვილობაში, შეიძლება, ჰართველი მთარგმნელის ჰიერაც იყოს ჩამატებული შემოადე საუკუნის კათოლიკოს ნერსესთან დაკავშირებით). საქმე ისაა, რომ ერეკლეს დროს, მეშვიდე საუკუნის, მონათლვის სომეხ მარტვილს დიოფიზიტი ქართველები თავის საეკლესიო კალენდარში ვერ ჰიილებდნენ.

² აქედ, ი. ჯ ა ვ ა ხ ი მ ვ ი ლ ი ს აზრით, დავით და ტირიქანი იმდენად ქრისტიანობის გამო არ დაიღუბნენ, რამდენადაც ბიძის ზრახვით, რომ მცირეწლოვანნი დისწულნი, მემკვიდრეობითა ეფლებნენს ვითომცდა შესაძლებელნი მისნი შემკლებელნი. მოესპოა (ძველი სომხური საისტორიო მწერლობა, გვ. 37). თუ ბავშვების დახატვის მიხედვით მემკვიდრეობითი მოსაზრება იყო და არა სარწმუნოებრივი, რაღა აზრი ჰქონდა მათი გაწარმართების დღას, ნუთო გაწარმართებული დისწულები არ შეეცოდებოდნენ ბიძას შამულის საკითხში? სავსაობოდ, მოსაზრებანი ი. ჯ ა ვ ა ხ ი მ ვ ი ლ ი ს ა, რომ ეს ორი თხზულება არ უახლოვდება ერთმანეთს სტილისტურად და შინაარსობლივად (იქვე, გვ. 37), ვაუგებრობის შედეგია.

აბობისა და წარმართობის ბრძოლისა სომეხთა შორის¹, ქართულად კი შეუ-
ნახავთ, ვინაიდან მათში აღწერილი ამბავი მოხდა ქართველთა ტერიტორიაზე,
ტაოს რაიონში, და არამცთუ შეუნახავთ, მათი მიხედვით და მათ საფუძ-
ველზე ქართველებს ამ მცირეწლოვან მარტვილთა დღესასწაული-სახსენებელ²
დაუდვიათ და ლიტურგიკული ჰიმნებიც დაუწერიათ².

საჭიროდ ვთვლით აღენიშნოთ, რომ კოლაელ ყრმათა მარტვილობას სიუჟე-
ტურად უახლოვდება დასაწყისი ნაწილი ერთი უძველესი აგიოგრაფიული ნა-
წარმოებისა, რომელსაც ეწოდება «მარტვილობა აბდალ მესიასი» (იერუსალიმის
ქართული ხელნაწერი № 20, ფ. 260—282). აბდალ მესია წარმოშობით იყო
ებრაელი, ეწოდებოდა მას ასერ და ცხოვრობდა შშობლებითურთ ქ. ბიგარის-
ში. ეს იყო უმცროსი შვილი (12 წლისა) მდიდარი შშობლებისა, რომელთა და-
ვლებით ის მამის ხარებს ამოვებდა. ყოველდღე, გარკვეულ დროს, ის ჩარედა
ხოლმე საქონელს წყალზე. სადაც ამ დროს თავს იყრიდნენ აგრეთვე სხვა მწყემ-
სი ბავშვები: ქრისტიანები და მოგვნი. ესე იგი — ზოროასტრელები. ისინი აქ
ჯერ შეეჭკოდნენ, მერე დასხდებოდნენ პურის საკმელად: ქრისტიანები ცალკე,
ზოროასტრელები ცალკე, ასერი კი იჯდა განცალკევებული. ზოროასტრელები
აღბათ არ მოსწონდა მას. ქრისტიანებს კი ვერ უერთდებოდა, რადგანაც აკრძა-
ლული იყო ქრისტიანებისა და ებრაელების ერთად პურის ჭამა. ასერი სცდი-
ლობდა დაახლოვებოდა ქრისტიან მწყემსებს, ისინიც არ გაუბოდნენ ამას და
ყოველი მოხერხებული შემთხვევით სარგებლობდნენ გავლენა მოეხდინათ იმაზე.
ერთხელ, როდესაც ისინი პურის ჭამად ისხდნენ, ასერი მივიდა მათთან და ჰკითხა:
რა უნდა ვქნა, რომ მე თქვენთან პურის ჭამა შემეძლოსო? იმათ უპასუხეს:
ირწმუნე ქრისტე, მოინათლე და ჩვენი საზოგადოების წევრი გახდებიო. კარგი,
ამბობს ასერი, მე მზად ვარ მოვინათლო, წყალიც ხომ აქაა, რაღა გვიშლის
ხელსო? არა, ეუბნებიან ქრისტიანები, ეს უნდა ეკლესიაში სრულდებოდეს
მღვდლის მიერო. კი მაგრამ, ეუბნება ასერი, ეკლესია შორსაა, აქ მე ვერ გამოვ-
ჩნდები შშობლებისა და ჩვენნიანების შიშითო; ის მათ არწუნებს: თუ ქრისტე
მართლა ისეთია, როგორც თქვენ ამბობთ, ის დაკმაყოფილდება ჩემი სურვილით
და თქვენს საქმიანობას არ უარჰყოფს, მოდიოთ, მომნათლეთ თქვენო! ქრისტიან
ბავშვებს ჭკუაში დაუჯდათ ეს საბუთი, სამჯერ ჩაუშვეს ის წყალში და მართლა
მონათლეს, მერე ამოიყვანეს და შემოსეს მას ახალი ტანისამოსი. სახელად ასერს
ეწოდა აბდალ მესია, რომელ ითარგმანების ქრისტეფულეი (ყდახმბის);
ხოლო ქართულად მონაჲ ქრისტესი» (279). ეს ამბავი მისმა მამამ რომ გაიგო,
უწყალოდ დაკლა ის (ამით ამოიწურება სიუჟეტური მსგავსება ამ ორი ძეგლისა).

¹ ყოველ შემთხვევაში, ასე ხსნის, ნ. მარტი დავით-ტირიქანის მარტვილობის გაქრობას
სომხურ მწერლობაში («На поезде на Афон», ЖМНП, 1899 г., Март, стр. 21—22).

² ერთი ცხადია, რომ ორივე მარტვილობა ერთი და იმავე სერიის ნაწარმოებია, იმ სე-
რისა, რომელიც შენახულა ივერიის მონასტრის მრავალთავში № 57.

საფიქრებელია, კოლაელ ყრმათა მარტვილობის ავტორს, ვინც არ უნდა იყოს ის, ხელთ ბქონდა აბდალ მესიას დასახელებული მარტვილობა.

წიგნი ანუ
ინსტიტუტი ვხი.

მერვე საუკუნის გასულსავე იოანე საბანიძეს დაუწერია აბოთბილელის მარტვილობა, რომელიც ჩვენ უკვე ვანვიხილეთ.

მეცხრე საუკუნეში შედგენილია «ეხოზებაჲ და წამებაჲ კონსტანტინისაჲ»¹. მეცხრე საუკუნის პირველ ნახევარში ქართლში ცხოვრობდა ერისთავი, სახელით კონსტანტი, «რომელსა ეწოდა კახი სახელად მამეულისა მის ქუყყანისა». ეს ის დრო იყო, როდესაც თბილისის ამირა საპაკ ისმაილას ძე განუდგა თავის ხალიფას და იმის დასასჯელად მუტრევაკოლ ხალიფამ წარმოგზავნა დიდი ჯარი ბუღა თურქის მეთაურობით. ამ უკანასკნელმა სძლია საპაკ ისმაილის შეს, მოკლა იგი და 852 წლის 5 აგვისტოს თბილისი დაწვა. ამ დროს აფხაზეთის მეფე და მისი მხედრობა საპაკს ემსრობოდა, ხოლო ბაგრატ კურაპალატი — ბუღა თურქს. უეჭველია, აფხაზთა მეფის ბანაკში ყოფილა ერისთავი — კონსტანტი კახი, ის საპაკის დამარცხების შემდეგ დაუპყრობიათ 26 აგვისტოს და მოუყვანიათ თბილისში ბუღასთან, რომელსაც საპყრობილეში ჩაუსვაშს. მისგან მოუთხოვიათ მაჰმადიანობის მიღება, მაგრამ, ვინაიდან უარი განუცხადებია, გაუგზავნიათ ბაბილონის ქალაქ სამარაში², სადაც 853 წ. მისთვის თავი მოუკვეთიათ.

ბიოგრაფის სიტყვით, ეს ამბავი მოხდა «მეფობასა ღმრთისმსახურისა თეოდორა დედოფლისასა, რომელი იგი მეფობდა სამეფოსა ბერძენთასა, ვიდრე იგი ყრმადა იყო ძე მისი მიხეილ». ამ კონსტანტის მარტვილობისათვის ყოლაც აგიოგრაფს საგანგებო თხზულება უძღვნია; ეს არის მოკლე ნაწარმოები, რომლის შესახებ ავტორი ამბობს: «ესე მრავლისაგან მცირელი აღიწერა სიმკნეთაგან წმიდისა კონსტანტისა, რათა იყოს თქმული ესე შემოკლებულ და სრულ, რათა არა იყოს შემწუხებელ ნაკლულევახებითა, არცა ნამეტავ განგრძობითაო». თავში ავტორი აგვიწერს კონსტანტის ვინაობას და თვისებებს, მერე მის შემპყრობას და თავას წარკვეთას. დასასრულ მოყვანილია ის წერილი, რომელიც იმპერატრიცა თეოდორას მამუწებაჲ კონსტანტის შვილებსა და ნათესაეებისათვის და რომელშიაც ეს უქმს რა მათ ღვთისხიერებას, ულოცავს მათ, რომ კონსტანტის სახით, მათ გამოუჩნდათ მეოხი წინაშე ქრისტესა, და რჩევას აძლევს: «გულაპყრობით იყავით ჩემდა მიმართ... და უღელსა ქუეშე ჩუენსა ქრისტეს მიერსა ქედნი თქვენნი წარუპყრენით და სუბუქისა ტვრთისა ჩუენისა აღკიდებაჲ მკართა თქვენთა ზედა

¹ «საქართვ. სამოთხუ», გვ. 353—370; «Acta Sanctorum», Novembris, Bruxellis, 1925; ს. ყუბანიძის შვილი, ქრესტომათია, 1, 74—80.

² ქ. სამარას ვამუწება დაიწყო ხალიფა მუტასიმმა (833—842), ხოლო დამთავრა ხალიფა მუტრევაქილმა (847—861); იარსება მან ას წელზე ცოტა მეტი.

არა გარეწარ იცოდეთ». თან დასძენს: «ამას არა თუ თქვენ ოდენ გიბრძანებთ, არამედ ყოველთა, რომელნი ჩუენ კერძო და პელთა ქუეშე ჩუენთა არიან ქართველნიც». ეს წერილი დამახასიათებელია როგორც გამოშვლებული ნიმუში ბიზანტიური დიპლომატიისა, რომელსაც შიზნად აქვს არაბობასთან ბრძოლაში თავის მხარეზე იყოლიოს აღმოსავლეთის ქრისტიანები, კერძოდ ქართველებიც, და მხარსე აკიდოს «მსუბუქი ტვირთი» თავის ბატონობისა.

ავტორი არის თანამედროვე კონსტანტისა, რაც შემდეგი მისი სიტყვებიდან ჩანს: «მეცა არაღირსმან... აღვწერე ცხოვრება და წამება წმიდისა და ნეტარისა მოწამისა კონსტანტისი. რომელი იყო დღეთა ჩუენთათა». მაშასადამე, თუ კონსტანტი აწამეს 853 წელს, ხოლო «ცხოვრება» მისი აღუწერიათ მაშინ, როდესაც საბერძნეთის საშეფოს განაგებდა მცირეწლოვანი შიხეილის მაგიერ მისი დედა თეოდორა. ეს მარტვილობა უნდა იყოს დაწერილი 853—856 წლებში¹. ვინ არის ავტორი, არ ვიცით; თუ მხედველობაში მივიღებთ იმ ვარაუდობას, რომ ის კონსტანტის წამებას ათარიღებს ბერძენთა იმპერატორის მეფობით და თან მთელი ეპისტოლე მოჰყავს მისი, სადაც ხაზგასმულია ბერძენთათვის სასურველი ურთიერთობა ქართველებთან, რომ ის დაწერილებით არ აგვიწერს არამცათუ საქართველოს მდგომარეობას კონსტანტის 35 წლის სიცოცხლეში, არამედ თვით მის ამბავსაც ძალიან მოკლედ გადმოგვცემს, — შესაძლებელია ვიფიქროთ, რომ მარტვილობის ავტორი არის საბერძნეთში მყოფი რომელიმე ბერი, ანდა დასავლეთ საქართველოში, აფხაზეთში. მკვიდრი რომელიმე მწერალი². ამ შრომის შედგენისას აგიოგრაფს უსარგებლნია წმ. იოანე ოქროპირის «ცხოვრებით», რომელიც დაწერილია ალექსანდრიის პატრიარქის გიორგის (616—630 წწ.) მიერ³; ქართული თარგმანი ამ ცხოვრებისა შენახულა ათონის ივერიის მონასტრის ხელნაწერში № 52⁴, რომელიც გადაწერილია ოშკის ლავრაში ათანე-თორნიკესა და იოანე-ვარაზვიანესთვის, მაშასახლისობასა საბაძსა, ხელითა იოანე ჩირაძსითა 977—980 წლებში⁵. კონსტანტი კახის მარტვილობის ავტორს ხელთა პქონია ეს «ცხოვრება»; ეს იქიდან ჩანს, რომ შეავალი კონსტანტის მარტვილობისა წარმოადგენს ექსცერპტს იოანეს ცხოვრებისას: აქაც და იქაც ლაპარაკია იმის შესახებ, თუ როგორ ვაჩნდა საღმრთო წერილის წიგნები. მოსეს დროიდან მოყოლებული, და მათ შემდეგ წმინდათა ცხოვრებანი, რომელთა

¹ გამოშვებული ამ თხზულებისა «A. H. Savius de Constantinopoli (Novembris 1925). P. P. e. t. e. s. - ი ავტორებს, ყოველგვარი სერიოზული მოსაზრების გარეშე, რომ ის დაწერილია ლავრაში ათანე-თორნიკისა და იოანე-ვარაზვიანის შემდეგთა სამის შეახებ იხ. კ. კ. კ. ლ. ი. მ. გ. კონსტანტი კახის ვინაობა და მარტვილობა, ჟობილ. უნივერ. შოაბუჟა, VII, 160—173). ეტაუღებო I, 133—146.

² ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწიგნობა, გამოცემა მე-2 გვ. 52—53.

³ H. Savilius, San. Iohannis Chrysostomi opera omnia VIII, 157—165.

⁴ ჩვენ ხელთა გვქონდა მღვდელ-მონაზონ ილიას ნუსხა, რომელიც ახლა ხელნაწ. ინსტ. ვუთენის, A 1144 (№ 2 ბ ლ ე ი კ ი ს კატალოგიით).

⁵ არსებობს მისი მეორე ნუსხაც 963 წლისა, რომელიც ვუთენსა ლენინგრადის საჯარო წიგნსაცავს (Новая серия № 13) და ახლა საქართველოშია დაბრუნებული (H 2124).

მიბაძვით იწყებენ გიორგი პატრიარქი და ჩვენი უცნობი ავტორი თავიანთი წმინდანების ცხოვრებათა აღწერას.

იმავე მეცხრე საუკუნეში დაუწერიათ «სწავლანი, ნიშნი და სასწაულთმოქმედებახი ღირსისა მამისა ჩუენისა მიქელ პარეხელი სა». კლარჯეთისა და სამცხის მოღვაწეთა შორის მეცხრე საუკუნეში ცნობილი და სახელგახტქმული ყოფილა ვინმე მიქელი, რომელიც უფროსი თანამედროვე იყო გრიგოლ ხანძთელისა და სერაპიონ ზარზმელისა. ცნობები მის შესახებ ჩვენამდე შეხახულა აღნიშნულ მამათა ცხოვრებაში. გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში ვკითხულობთ: «რამეს ხანძთად იქნა სახელოვან მადლითა და სიხარულევან სულიერთა შვილთაგან, მას ეამსა მიძნაძორაით ხანძთად მოვიდა დიდი მეუღაბნოშ მიქელ მამად, რომელიცა დაემკვდრა პარეხთა, რამეთუ იყო იგი მეგობარ ნეტარისა მამისა გრიგოლისა და ეძიებდა მარტოდ მყოფობასა და პოვა თავისა თვისისა საძკვლარებელი ბურთის პარეხთა და განზრახვითა ამის წმიდისადათა დაემკვდრა მათ შინა და კეთილად წარემართა სათნოებათა მიზართი უფლისათა... ხოლო იყო ნეტარი მიქელი ქუეყანისა შავშეთისადა, სოფლისა ხორგიალისადა, და მიძნაძორის მონაზონ იქნა. ხოლო პარეხთა შინა მრავალთა წელიწადთა ცხოვნდა და აღრადა-ესრულა მუნვე დაეძარხა. და აწ საფლავი მისი და დიდებულისა მამისა ბასილისი, რომელიცა შემდგომად მისსა პარეხთა მკვდრ იყო, ერთგან არიან და კაცთა კურნებასა მიჰმადლებენ, რომელნი სარწმუნოებით მივლენან მათდა»¹. სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებაში სწერია: «აღეშენა რა წმიდა და დიდი უღაბნოა ოპიზად მონაზონთა მიერ, რომელთა ეწოდებოდა ამონა, ანდრია, პეტრე და მაკარი, ამისსა შემდგომად მოვიდა მუნით [მიქელ] და აღაშენა უწყებითა საღმრთოდათა მცირე ეგუტერი და შესაკრებელი მცირეთა ძმათადა აღგილსა კლდოანსა და უვალსა კაცთაგან, რომელსა პარეხ უწოდიან. ხოლო ესე სიტყუადა მამათა მიერ მოვალს ჩუენდა, რამეთუ მიქელ იყო აღმაშენებელი, სასწაულთა და ნიშთა მოქმედი მაღალთა და დიდთადა, რომელი იყო მოწაფე დიდისა შიოძისი საკვრველთმოქმედისადა, რომელი, ვითარცა მთიები განთიადისადა, ბრწყინვიდა ქუეყანასა ქართლისასა» (გვ. 150. გამოც. მე-2) მიქელს ჰყავდა მოწაფეები, სხვათაშორის, სერაპიონი და ძმა მისი იოანე, ბასილი და მარკელაოზი; მან გაგზავნა სერაპიონი და მისი ძმა იოანე, ოთხ სხვა მოწაფესთან ერთად (სულ ექვსი კაცი), სამცხეს მონასტრის ასაშენებლად, თვალყურს აღევნებდა სერაპიონის მოღვაწეობასა და აღმშენებლობითს მუშაობას, თავისთანაც გაიწვია ზარზმიდან. რომ დაწერილებით მოესმინა მისგან ყოველივე ერთი სიტყვით, სელმძღვანელობას უწევდა მას სამონასტრო და საბერძნეთნაზვნო ცხოვრებაში, უეჭველია, გრიგოლ ხანძთელისა და სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრების მიქელი ერთი და იგივე პირია: ორივე «ცხოვრების» მიქელს ჰყავს მოწაფე ბასილი, ორივე «ცხოვრების»

¹ «ცხოვრება გრიგოლ ხანძთელისა», გვ. 150—151.

მიქელი აშენებს პარეხს, სადაც სიკვდილის შემდეგ იმარხება კიდევ. ამას არ ეწინააღმდეგება ის მცირეოდენი განსხვავება, რომელიც ამ ორი ცხოვრების თხრობათა შორის არის: სერაპიონის ცხოვრების თქმით, მიქელი პირველად მოღვაწეობდა ოპიზაში და აქედან დაემკვიდრა იგი პარეხს, გრიგოლის ცხოვრებაში კი ოპიზა ამ შემთხვევაში სულაც არაა ნახსენები, — მიქელი მიძნაძორს შემდგარა ბერად, იქედან ხანძთას მისულა გრიგოლთან, რომლის განზრახვით და რჩევით პარეხს დაემკვიდრებულა. საქმე ისაა, რომ სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრების ავტორი მიქელის შესახებ მოგვითხრობს იმას, რაც მას გაუგონია სხვებისაგან, — «ესე სიტყუად მამათა მიერ მოვალს ჩუენდაო», ამბობს ის, და ამ შემთხვევაში, შესაძლოა, გარდამოცემითს თქმულებაში რაიმე არეულ-დარეული იყოს და ისეთი ანაქრონიზმებიც შეპარულიყოს, როგორცაა ცნობა ვითომც მიქელი მოწაფე იყო შიო მღვიმელისაო. გიორგი მერჩულს, გრიგოლ ხანძთელის ბიოგრაფს, როგორც ხანძთის მოღვაწეს, უფრო ნამდვილი ცნობები ჰქონია. ეს მიქელი სერაპიონზე უფრო ადრე უნდა გარდაცვლილიყო, არაუადრეს მეცხრე საუკუნის სამოცდაათიანი წლების დასაწყისისა. «სწავლანი, ნიშნი და სასწაულთმოქმედებანი მისნი», ესე იგი ცხოვრება მისი, ამბობს ბასილ ზარზმელი, «აღწერეს მოწაფეთა მისთათ». ეს ცხოვრება ხელთა ჰქონია ბასილს, როდესაც ის სერაპიონის ცხოვრებას წერდა და იქიდან რამდენიმე ცნობა ამოუღია; უეჭველია, ხელთ ექნებოდა ის გიორგი მერჩულსაც, როდესაც ის გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებას წერდა.

სამწუხაროდ, ის ჩვენამდე არ შენახულა, ყოველ შემთხვევაში ჯერ აღმოჩენილი არაა, რაც დიდ დანაკლისად უნდა ჩაითვალოს, ვინაიდან იმაში იმგვარივე ცნობები იქნებოდა სამცხე-კლარჯეთის პოლიტიკუო-საზოგადოებრივი და საეკლესიო-სარწმუნოებრივი ცხოვრების შესახებ, როგორც გვაქვს გრიგოლ ხანძთელისა და სერაპიონ ზარზმელის «ცხოვრებაში». ვინაიდან, როგორც ვთქვით, მიქელის ცხოვრება ხელთა ჰქონია ბასილ ზარზმელს, ის დაწერილი უნდა იყოს მეცხრე საუკუნეში, მის მეორე ნახევარში.

მეცხრე საუკუნეში დაუწერიათ ეგრეთ წოდებული მოქცევაჲ ქართლისაჲ, რომელიც შეიცავს ქართველთა განმანათლებლის, ნინოს, ვრცელ ბიოგრაფიას¹. ქართველთა მოქცევის ან გაქრისტიანების შესახებ იმთავითვე ორგვარი თქმულება არსებობდა: ერთი — ბერძნული, ისტორიკოსის გელასი კესარიელისა, რომელიც მერე რუფინუსს უთარგმნია და მის შრომაში შენახულა მხოლოდ². ამ თქმულებით ქართველები გაიხათლა ვილარ ტყვე ქალმა (ქართული ტრადიციით ნინომ) და საბერძნეთიდან მოწვეულმა სამ-

¹ მე-18 საუკ. ხელნაწერში A 1779 მოთავსებულია გალექსილი რუდაქცია ნინოს «ცხოვრებისა».

² A. Glas, Die Kirchengeschichte Gelasios von Kaisarola die Vorlage für die beiden letzten Bücher der Kirchengeschichte Rufins, 19.4: იხ. ს. ყაუხჩი შვილის რეცენზია ამ შრომის შესახებ კრებულში «ჩვენი მეცნიერება», № 6—7.

ღვდელთა; მეორე — სომხური, აგათანგელოსისა, რომლითაც ქართველები გრიგოლ განმანათლებელს მოუქცევია¹. ამ ორი თქმულების სინთეზს წარმოადგენს მოსე ხორენელის სახელით ცნობილი ავტორის თქმულება, რომლითაც ქართველები მოაქცია რიფსიმე-გაიანეს ამხანაგთაგანმა ღვდაკაცმა ნუნემ, რომელიც მოქმედებდა გრიგოლ განმანათლებლის ხელბძღვანელობით და ღირეპტივებით. უფრო ძლიერი ყოფილა თქმულება ქართლის სომეხთა მისიონერების საშუალებით გაქრისტიანების შესახებ. ამ თქმულებას ქართველები იზიარებდნენ არა მარტო მაშინ, როდესაც სომეხთა და ქართველთა შორის ეკლესიური ერთობა არსებობდა, არამედ მაშინაც კი, როდესაც მათ შორის განხეთქილება დაიწყო², და განხეთქილება-განყოფის შემდეგაც. თითქმის შეცხრე საუკუნის გასულამდე, — მაგალითად, არსენ კათოლიკოსი (ნაბ—ნაბ) თავის თხზულებაში «განყოფისათვის ქართლისა და სომხეთისა», ქართველთა განმანათლებლად გრიგოლსა თვლის. ეკლესიათა გაყოფის შემდეგ სარწმუნოებრივი დაშორებულება და ურთიერთობა ქალკედონიტ ქართველებსა და ანტიქალკედონიტ სომეხთა შორის თანდათან მწვავედ იქცა. მათ შორის ამ ნიადაგზე ხშირი და მწვავე კამათი და პაექრობა იმართებოდა. ქართველები, ეკლესიურ ნაციონალიზაციასთან ერთად, თანდათან იმ შეგნებამდე მივიდნენ, რომ მათთვის უხერხულია თავისი თავი აღიარონ იმ პირის მიერ მოქცეულად, რომელმაც მწვალებელი სომეხები მოაქცია, ამიტომ მათთვის საჭირო შეიქმნა ახალი, სომეხებისა და მათი ეკლესიისაგან სრულებით დამოუკიდებელი, მოძღვარი და განმანათლებელი მოეძებნათ. ამ საჭიროებამ თავი იჩინა განსაკუთრებით მეცხრე საუკუნეში, როდესაც ქალკედონიტობა და ანტიქალკედონიტობა სამკედრო-სასიციოცხლოდ შეებრძოლენ ერთმანეთს სომეხთა და მის მახლობელ არემარეში, ასე რომ ორივე პარტიამ საზღვარგარეთიდან, ასურეთიდან, გამოიწერა ბელადი ამ პრძოლისა: ქალკედონიტებმა ცნობილი თეოდორე აბუყურა, ხოლო ანტიქალკედონიტებმა — არქიდიაკონი ნანი. ამ სწორედ ამ ნიადაგზე და ამ საჭიროების დასაკმაყოფილებლად უნდა დაწერილიყო ქართულად ის თხზულება, რომელსაც მოქცევა და ქართლისა და ეწოდება და რომლის უძველესი ნუსხა მოთავსებულია 973—976 წლებში გადაწერილ ეგრეთ წოდებულ შატბერდის კრებულში (S 1141). ეს თხზულება წარმოადგენს ერთ მთლიან ნაწარმოებს, რომელიც ორი ნაწილისაგან შედგება: პირველი, შედარებით პატარა, არის საკუთრივ მოქცევა და ქართლისა; აქ მოკლე მოთხრობილია ქართლის გაქრისტიანება და აღნიშნულია უმთავ-

¹ მ. თარხნიშვილს წამოუყენებია თავისებური მოსაზრება იმის შესახებ, თუ რატომ დაიწყო ქართველებმა ნინოსს სახელი და მისი როლი გრიგოლ განმანათლებელს დაავიწყდა. ამისი მოსაზრება უთითებს იყო ის გარემოება, რომ ნინო იყო ტყვე ქალი და ქართველების ნაციონალური განხიზნვა ვერ ურიგდებოდა მის ასეთ სოციალურ ვინაობას. იმ დროს ქალი, მამაკაცთან შედარებით, დაბალი კატეგორიის არსებობდა იყოფებოდა (სიყვარულითა და სიძულადით). იხილეთ მ. თარხნიშვილი, «ქართული ლიტერატურის ისტორია», ტ. IV, I, Leipzig — Berlin, 1910. მისი მოსაზრებანი ნინოს ვინაობისა და ხელის შესახებ ლიტერატურულ ძეგლებში შევადგინე (Ausgaben der Kirchl. Bibliothek. Leipzig, 7. 1911) გადასიყვანს თქმულებას.

² მაგალითად, კართონ კათოლიკოსი ხანს უსვამს თავის მიწერ-მოწერაში სომეხთან, რომ ქართველებსა და სომეხებს გრიგოლ განმანათლებელმა მოგვცა ტრეპიკონი სარწმუნოება.

ჩესი მომენტები მისი თანდათანობითი ქრისტიანიზაციისა. მეორე, შედარებით უფრო დიდი ნაწილი, წარმოადგენს იმ პირის ცხოვრებას, რომელსაც ქართლი მოუქცევია, — ნინოსას.

ზოგიერთი მკვლევარის აზრით, რომლის მკვეთრი გამოშხატელი ს. კაკაბაძე¹, აღნიშნული ორი ნაწილი ამ თხზულებისა წარმოადგენს ორს, ერთიმეორისაგან სრულიად დამოუკიდებელ, ნაწარმოებს, რომელთა შორის ვამჩნევთ არამცთუ არსებით განსხვავებას დეტალების მხრივ ქრონოლოგიურ თარიღებში, არამედ პირდაპირ წინააღმდეგობასაც. მაგალითად, ამბობს ს. კაკაბაძე, პირველ ნაწილში ნინო უბრალო ტყვე ქალია, მეორეში — ცნობილის ზაბილონ კოლასტელის ასული. ჩვენი აზრით, ასეთი დაკალკეება უმართებულოა: ისინი წარმოადგენენ, როგორც ვთქვით, ერთი მთლიანი თხზულების ნაწილებს, რომელიც ერთი და იმავე პირის მიერ ერთსა და იმავე დროს უნდა იყოს დაწერილი და რომელსაც «მოქცევაჲ ქართლისაჲ» ეწოდებოდა. ორივე ნაწილი გენეტიურადაა ერთმანეთში დაკავშირებული: პირველ ნაწილში მხოლოდ მოხსენებულია ქართველთა განმანათლებელი და აღნიშნულია მისი სამისიონერო მოღვაწეობა, მეორე ნაწილი, რომელიც უშუალოდაა გადაბმული პირველზე, მოგვითხრობს უკვე მის დაწვრილებითს ბიოგრაფიას, რაც სრულიად ბუნებრივად უნდა ჩაითვალოს. მხოლოდ იქ, სადაც ნინო იწყებს მოთხრობას თავისი ვინაობის შესახებ, შატბერდის კრებულში სათაურია — «ცხოვრებაჲ წმიდისა ნინოასის», მეორე ვარიანტში კი, ეგრეთ წოდებულს კელიშისაში, არც ასეთი სათაურია. შატბერდის კრებულში, ამ თხზულების ბოლოს, სადაც თავდება ნინოს ცხოვრება, შენიშვნაა: «წიგნი ქართლის-მოქცევისაჲ... ვითარცა ტალანტი წინამძღუართაგან დაფარულა, შემდგომად მრავალთა ჟამთა და წელთა ვპოვეთ». აქედან ჩანს, რომ «მოქცევაჲ ქართლისაჲ», რომელიც სათაურად აქვს ამ ნაწარმოებს, არის სახელი ორივე ნაწილისა და არა პირველისა მარტო, რაც გულისხმობს ამ ნაწილთა ერთობას, მათგან ერთი მთლიანი თხზულების შედგენილობას, ამასვე ამტკიცებს ის გარემოებაც, რომ პირველი ნაწილი ამ თხზულებისა, რომელსაც საკუთრივ ეძახიან «ქართლის მოქცევას», შატბერდული ვარიანტის აღრიცხვით, უნდა შეადგენდეს პირველს თავს, სულ თხზულება დაყოფილი ყოფილა 16 თავად. რაც შეეხება განსხვავება-წინააღმდეგობათ ამ ნაწილთა შორის, უნდა შევნიშნოთ შემდეგი: განსხვავება დეტალებში მართლაც არის, მაგრამ ასეთი განსხვავებები და უფრო მეტიც, არსებობს არამცთუ ამ ნაწილებს შორის, რომელთაც სხვადასხვა მიზნები აქვთ, არამედ ერთსა და იმავე ნაწილებს შორის ორი სხვადასხვა ვარიანტით, შატბერდულით და კელიშურიით. კერძოდ, ეს უნდა ითქვას ქრონოლოგიურ მონაცემთა შესახებ. მაგალითად, ნინოს ქართლში მოსვლისა და სიკვდილის შესახებ: ნინო ქართლში მოსულა, პირველი ნაწილის ერთი გამოანგარიშებით, $310 + 10 + 4 = 324$ წელს, მეორე გამოანგარიშებით — $338 - 15 = 232$ წ.; ხოლო მეორე ნაწილის გამოანგარიშებით: კელიშური ვარიანტით — $311 + 7 + 33 + 1 = 352$ წ., შატბერდულით — 352 და

¹ «О древне-грузинских летописцах XI в.», Тбилиси, 1912 г., стр. 32 — 36.

358 წ. მომკვდარა ნინო: პირველი ნაწილის ერთი გამოანგარიშებით: $5838 - 5500 = 338$ წ., მეორე გამოანგარიშებით — $334 + 15 = 349$ წ., მეორე ნაწილის გამოანგარიშებით: კელიშური ვარიანტი — $334 + 15 = 349$, ხოლო შატბერდულით — $327 + 15 = 342$, ანდა $358 + 15 = 373$ წ. როგორც ვხედავთ, თარიღები მეტად არეულ-დარეულია და ერთი და იგივე ნაწილიც კი ერთსა და იმავე ფაქტს სხვადასხვა ადგილას სხვადასხვანაირად აღნიშნავს. რაც შეეხება წინააღმდეგობას, მაგალითად, ნინოს ვინაობის შესახებ, არც ეს არის მართალი: ნინო ტყვე ქალადაა დასახლებული არა მარტო პირველ ნაწილში, არამედ მეორეშიაც. მაგალითად, აქ ასეთ სიტყვებს ვკითხულობთ ჩვენ: «რასა იტყვ ტყუვობასა; ვითარ იტყვ, ვითარმედ ტყუე ვარი მე? მოვიდა ნინო პირველ ვითარცა ტყუე». პირიანი ლოცულობს ღმერთს, «რომელი გერწამს ტყვსა ამის მიერ». ნინოს დიდგვარიანობა არა მარტო მეორე ნაწილშია წარმოდგენილი, არამედ პირველშიაც, სადაც ნათქვამია: «და იყო იგი პროში მთავარი» (შატბერდული). ეს «ასგავს შეილთა მთავართასა» (კელიშური).

ამნაირად, «მოქცევაჲ ქართლისაჲ» წარმოდგენს ერთ მთლიან თხზულებას, რომელიც ორი ნაწილისაგან შედგება. პირველი ნაწილი არ არის «სამოქალაქო» საისტორიო ნაწარმოები, როგორც ი. ჯ. ა. ვ. ა. ხ. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი. ა. ბ. ბ. ბ. ეს თავისთავად ცხადია: თხზულება, რომელსაც ეწოდება «მოქცევაჲ ქართლისაჲ», რომელსაც მიზნად აქონია ქართლის გაქრისტიანების გადაწყვეტა, «სამოქალაქო» საისტორიო ნაწარმოებად ვერ ჩაითვლება. თუგინდ მხაში წარმართი შედეგებისა და ღმერთების ნუსხაც იყოს წარმოდგენილი პირველ ნაწილს მიზნად აქვს აღნიშნოს უმთავრესი მომენტები და ეტაპები ქართლის გაქრისტიანებისა. ამ მიზნის განსახორციელებლად ის ჯერ აღნიშნავს საიდან ან როდის დაემკვიდრნენ ქართველები დღევანდელ ქართლში. ჩამოთვლის წარმართული ეპოქის ქართლის მეფეებს და მათ მიერ აღიარებულ ღმერთებს. მერე აღნიშნავს ბერძენთა მოქცევის დროს, რომელსაც ის უკავშირებს ქართველთა მოქცევის დასაწყისს, მოიხსენებს სახელს ქართველთა განმანათლებლისას, მის მცხეთაში მოსვლას, მცხეთელებისა და მეფის ოჯახის მონათლვას, იქ ტაძრისა და ჯვარის აღმართვას, აგრეთვე ქართლის სხვადასხვა კუთხის მოქცევას, მერე აღნიშნავს მირიანიდან მოყოლებული მეფეთა და კათოლიკოსთა სახელებს და მათი დროის მნიშვნელოვან საეკლესიო ფაქტებს, ანდა სამოქალაქოს, რომელთაც საეკლესიო ისტორიისათვის მნიშვნელობა აქონდათ, მაგალითად ერეკლე კეისრის ლაშქრობაჲ. მეორე ნაწილში მოთხრობილია ვრცელი ბიოგრაფია ქართველთა განმანათლებლისა, რომელიც ჩაწერილია თითქოს თანამედროვეთაგან თვით ნინოს კარნახით, და საუბარო პირველი პირითაა მოყვანილი.

ავტორი თხზულებისა საკმაოდ ნაკითხი ყოფილა როგორც საღმრთო წერილში, ისე სხვადასხვა საისტორიო და უფრო კი აპოკრიფულს ლიტერატურაში, უნდა სცოდნოდა მას აგრეთვე სპარსული და ასურული ენებიც, ვინაიდან მის თხზულებაში მთელი წინადადება გვხვდება ახალ სპარსულსა და

¹ «ქველი ქართული საისტორიო მწერლობა», გამ. 2, გვ. 85.

ასურულს ენებზე: ეცოდინებოდა, უეჭველია, მას ბერძნული და სომხური ენებიც. მისი თხზულება წარმოადგენს იმ მასალების კომპილაციას, ისტორიულია თუ აპოკრიფულია, რაც მას უპოვნია ქართულს, სომხურს, ასურულს, სპარსულსა და ბერძნულ ენაზე და რაც თავის მიზნებისათვის გამოსადეგად მიუჩნევია. პირველი ნაწილის შედგენისას ავტორს ხელთა აქონია: 1) ერთ-ერთი ბერძნული რედაქცია ფსევდოკალისტენის აპოკრიფული რომანისა ალექსანდრე მაკედონელის შესახებ. 2) ცნობები, წერილობითი თუ ზეპირი, ქართველთა თავდაპირველი ბინადრობის შესახებ. 3) სია წარმართული ხანის მეფეებისა. 4) გაღმოცემანი ქართული წარმართული პანთეონის შესახებ. თუმცა, როგორც აკად. ნ. მარმა გამოარკვია, წერილობითი წყაროებით სარგებლობაც შესაძლებელია ამ შემთხვევაში. მაგალითად, ცნობანი არმაზისა და ზადენის შესახებ სპარსული წყაროებიდან უნდა იყოს ამოღებული, გაცდ და გაიმ შემოსულან ლიტერატურული გზით სემიტური წყაროებიდან, კერძოდ, საღმრთო წერილის ნიადაგზე, აგრეთვე ითრუჯანი¹. ამ წყაროების მიხედვით ავტორს შეუდგენია პირველი განყოფილება პირველი ნაწილისა, სადაც ლაპარაკია წარმართული დროის ქართველების შესახებ. მცხეთელების, მეფის ოჯახისა და ქართლის სხვადასხვა კუთხის გაქრისტიანების შესახები მოთხრობა, რომელიც შეადგენს მეორე განყოფილებას ამ ნაწილისას, მას შეუდგენია იმ თხზულების მიხედვით. რომელიც წარმოადგენილი ყოფილა «მცირესა მას მოკლედ აღწერილსა მას წიგნსა ქართლისა მოქცევისასა, გრიგოლ დიაკონისა მიერ აღწერილსა», როგორც ნათქვამია კელიშურს ვარიანტში (მატბერდულში შესაფერი ადგილი ამოგლეჯილი და დაკარგულია). ეს მეორე განყოფილება თავდება სიტყვებით: «ნეტარ არიან, რომელნი აღასრულებდენ ქსენებასა მისსა, რამეთუ დიდსა მადლსა ღირს იქმნებოიან»². შესაბამე განყოფილება ამ ნაწილისა აღნიშნავს უმთავრეს მომენტებს ქართლში ქრისტიანობის ისტორიისას, ჩამოთვლის მეფეებს და კათოლიკოსებს მირიანიდან გუარამ კურაპალატამდე. ამ ნაწილის შედგენის დროსაც ავტორს ხელთა აქონია რაღაც ჩვენამდე არშენახული წერილობითი წყაროები, ვინაიდან ის შენიშნავს «ესე აღწერილი გამოკრებილად არსო»³. მეოთხე განყოფილება პირველი ნაწილისა შეიცავს ერეკლე კეისრის ომიანობის აღწერას ჩვენს ტერიტორიაზე და თავდება სტეფანოზ II დროით; აქაც, უეჭველია, მას ხელთ ექნებოდა წერილობითი წყაროები, ან ბერძნული ან ქართული, ერეკლეს შესახებ. სტეფანოზიდან მოყოლებული ამოტ კურაპალატამდე ჩვენ გვაქვს უკანასკნელი

¹ «Изогр. языкъ и словъ Грузин по древнѣмъ грузинскимъ источникамъ». С.-Петербург, 1901 г. «ითრუჯანი» არა სემიტური, არამედ ირანული ლეოთებაა: ამის შესახებ იხ. ჟ. კეკელიძე, «ითრუჯანი (ყდა მისი ეტიმოლოგიის გარკვევისა)», ეტიუდები I, 266—270. დღეს უკვე გარკვეულია, რომ «არმაზი» არ არის ირანული ორმეზბი, ამ სახელით ცნობილი ყოფილა ხეთური მთვარის ლეოთება: G. Furlani, La religione degli Huriti, Bologna, 1931, 59—40; Н. Балтунова, К вопросу об Армази (Вестник древней истории, 2, стр. 237, 1949) M. Tarschischwill, Der Mondgott Armazi und das Werk des L. Mroveli (ძველი ქართლისა, X, გვ. 19—22, Paris, 1951)

² Е. Такайшвили, Описание рук. общества распр. грамоты, II, 719.

³ იქვე, 724.

მეხუთე, განყოფილება, რომელიც მხოლოდ შშრალ ნუსხას წარმოადგენს ერისთავებისა და კათოლიკოსებისას. ჩანს, ავტორს ფაქტიური მასალა იელთ აღარა ჰქონია, ამოტის შემდეგ დროის კათოლიკოსთა სია, არსენ მეორემდე, მიმატებულია უკვე შატბერდის კრებულის გადამწერთავან.

ბუროე ნაწილი ამ თხზულებისა წარმოადგენს ნინოს ვრცელ ბიოგრაფიას. მისი შედგენისას ავტორს, გარდა შრავალი ლეგენდისა, რომელიც მანამდინაც ყოფილა ქართულ საზოგადოებაში, და თვითონაც, უნდა ვიფიქროთ, უხვად შეუთხზავს, უსარგებლია წერილობითი წყაროებითაც. 1) პირველ ყოვლისა, მას გამოუყენებია ის წყაროები, რომელნიც პირველი ნაწილის შედგენისას ჰქონდა მას ხელთ. ეს ნათლად ჩანს იმისაგან, რაც ამ ორ ნაწილს საერთო აქვს ერთმანეთში. 2) სკოდნია მას წმინდა გიორგის მარტვილობა, ვინაიდან ამ მარტვილობით სურს მას დაათარილოს ქართველთა ქრისტიანობის ისტორიის დასაწყისი. 3) 451 წელს კამპანიის შალონში მომხდარი თმის შესახებ ცნობები, რომელიც მას კონსტანტინე იმპერატორის «ბრანჯებთან» ომიანობად მოუნათლავს; ეპიზოდები ამ «ბრანჯების» გაქრისტიანებისა ავტორს სკოდნია რომელიც ასურული წყაროდან, სადაც ლაპარაკი ყოფილა გალიაში ან დღევანდელ საფრანგეთში (ბრანჯი — ფრანგი) ქრისტიანობის გავრცელების შესახებ¹. ხელთა ჰქონია მას კიდევ: 4) გელასი — რუფინუსის, აგათანგელოსის და მოსე ხორენელის თქმულებანი ქართველთა მოქცევის შესახებ. 5) კონსტანტინე კეისრის მოქცევის ლეგენდური ისტორია და, კერძოდ, თხრობა აღმართვისათვის პატიოსნისა ჯუარისა მის დროს. 6) კირილე იერუსალიმელის ეპისტოლე კონსტანტი კეისრის მიმართ გამოცხადებისათვის პატიოსნისა ჯუარისა იერუსალიმს². 7) ცნობები იესო ქრისტეს გასამართლების, ჯვარცმისა და გვართის შესახებ ამოღებულია, მხოლოდ თავისებურად გადაკეთებული, სახარებიდან³.

ეს ნაწილი დაყოფილია თავებად. შატბერდულ ვარიანტში სათვალავი იწყება მეოთხე თავიდან: «თავი ლ, აღწერილი მისივე სალომე უყარმელისაჲ»⁴; ცხადია, პირველ თავს შეადგენდა «ქართლის მოქცევის» ქრონიკა ან პირველი ნაწილი თხზულებისა⁵; მეორეს — შესავალი ნინოს ცხოვრებისა, რომელიც ჰელიშის ვარიანტში უფრო ვრცელია, ვიდრე შატბერდისაში (727—732)⁶; მესამეს — ნინოს ცხოვრება სალომე უყარმელისა (736—742). მეხუთე თავის სათაური აღნიშნული არაა, მაგრამ ის, უნდა ვიფიქროთ, იწყებოდა სიტყვებიდან: «ოდეს მოხედა უფალმან საბერძნეთსა და კრწმენა მეფესა კონსტანტინესა»

¹ Н. М а р р, Деяния трех св. близнецов мучеников: Спесина, Еласина и Меласина, Зап.-Восточ. отд. Русск. Археол. общ., т. XVII, стр. 322 — 323.

² Кекелидзе, Иерусалимский Канонарь, VII в., стр. 239—245.

³ შეად. კ. კეკელიძე, «მოქცევაჲ ქართლისაჲსა» შედგენილობა, წყაროები და ეროვნული ტრადიციები, ეტაოდები I, 63—83, 1956.

⁴ Е. Т а к а й ш в и л и. Описание, II, 742.

⁵ იქვე, стр. 703 — 727.

⁶ «მოქცევაჲ ქართლისაჲსა»-ი შატბერდული და ჰელიშური რედაქციების შესახებ იხ. ს. ყუბანგიშვილის სტატია «მოქცევაჲ ქართლისაჲსა»-ს ჰელიშური რედაქცია», თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები XI, 1940 წ., გვ. 91 — 101.

(746); ეს თავიც სალომე უეარმელის უნდა იყოს. თავი მეექვსე, იმავე სალომე უეარმელისა, შეიცავს თხრობას ნინოს მცხეთად მოწვევის შესახებ (750—759). თავი მეშვიდე, აღწერილი სიღონიას მიერ, მოგვითხრობს მცხეთელ ურიათა და მათ პალესტინასთან დამოკიდებულების ამბავს (759—767). თავი მერვე (ქელიშისაში შეცდომით მეექვსედ აღნიშნული), თქმული სიღონიასივე, მოგვითხრობს ნინოს სასწაულთმოქმედებას მცხეთაში: განკურნებას ნანა დედოფლისა და სპარსელ მოგვის ხუარაასას (767—772). თავი მეცხრე, სიღონიასივე აღწერილი, გადმოგვცემს, თუ როგორ დაუბნელდა მიროიანს მზენადირობის დროს (772—775). მეათე თავი, სიღონიასივე, შეიცავს მოთხრობას ეკლესიის აღშენების შესახებ (775—781). თავი მეთერთმეტე, სიღონიასივე თქმული, — სვეტიცხოვლის სასწაულების აღწერას (781—783). მეთორმეტე თავი (ქელიშურით 9), აბიათარის მიერ აღწერილი, მოგვითხრობს, თუ როგორ მიიღო მან ქრისტიანობა (783—787). თავი მეცამეტე, იაკობ ხუცისა და იოანე მთავარეპისკოპოსის მიერ აღწერილი, შეიცავს თხრობას «აღმართებისათვის პატიოსნისა და ცხოველყოფელისა ჯუარისა» (787—793). თავი მეოთხმეტე (ქელიშურში არაა) შეიცავს თხრობას «აღმართებად პატიოსნისა ჯუარისა მცხეთისა და კულად გამოჩინებად» (793—798). ცალკე, მეთხუთმეტე, თავს (ქელიშისაში 10) შეადგენს «წიგნი, რომელი დაწერა მირეან მეფემან ქართლისამან ეამსა სიკვდილისასა, აღიწერა ქელითა იაკობ მთავარეპისკოპოსისადათა და მოსცა სალომეს უეარმელსა, ძის ცოლსა თვისსა, რომელი მეცნიერ იყო ყოვლისავე ქეშპარიტად» (798—804). უკანასკნელს, მეექვსემეტე, თავს, მართალია, წარუწერელს, წარმოადგენს «ანდერძი მირეან მეფისა ძისა თვისისა მიმართ რევისა და ცოლისა თვისისა ნანაასა» (804—806).

როგორც ვხედავთ, თავების სათვალავი ამ თხზულებისა (ორივე ვარიანტში) ზოგან გამოტოვებულია, ზოგან არეული; არეული უნდა იყოს არა მარტო თავების სათვალავი, არამედ მოთხრობის წესიც.

ვინ არის ავტორი ამ თხზულებისა? თუ სხვადასხვა თავის წარწერას დავუჯერებთ, ეს თხზულება წარმოადგენს კრებულს სხვადასხვა პირთა მიერ აღწერილი ეპიზოდებისას ქართლის მოქცევის ისტორიიდან. და ყველა ეპიზოდი თვით ნინოსაგან მომდინარეობს. სიკვდილის წინ, როდესაც წმ. ნინო სულთმობრძავი იღვა სარეცელზე, მასთან მისულან მისნი მახლობელნი და პატივისმცემელნი, რათა მისი ვინაობა გაეგოთ. «ვინაა ანუ ვითარ მოშუერ შენ ქუეყანასა ჩუენსა», ეკითხებიან მას ისინი. «მაცხოვრად ჩუენდა. ანუ სადამე იყო აღზრდაა შენი დედოფალო»; «მაუწყე ჩუენ საქმე შენი, რაჲსა იტყვ ტყუეობასა, ტყუეთა მკანელო სანატრელო?» (634). ნინომაც თანხმობა განაცხადა ამაზე და «მაშინ მოიხუენეს საწერელნი სალომე უეარმელმან და სივნიელმან პეროეავრი, და იწყო სიტყუად წმიდამან ნინო და იგინი წერდეს» (735). გამოდის, რომ ყოველივე ის, რაც ჩვენ ამ თხზულების, ყოველ შემთხვევაში, მეორე ნაწილში გვაქვს, ნაკარნახევია ნინოსაგან და სიტყვასიტყვით ჩაწერილი ორი ადამიანის — სალომე უეარმელის და პეროეავრ სივნიელის მიერ. მაგრამ ეს ცნობა ბევრ ვაუგებრობას იწვევს მკითხველსა და მკვლევარში. როგორც სამართლიანად შენიშნავს აკად. ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ერთ-ერთ თავის გა-

მოკვლევაში, ყოველად წარმოუდგენელია, რომ ქართველებს მანამდის 15 წლის განმავლობაში, ერთხელაც არ მოსვლოდათ აზრად ნინოს ვინაობის გაგება და მხოლოდ ახლა, სიკვდილის წინ, მოკვდებოდათ ეს!; აქი ცხოვრებაში სწერია, რომ გაცილებით ადრე სიკვდილამდე, ქართლში მოსვლის დასაწყისშივე, ვილაც სეფე-ქალს შროშანას გამოუყითხნია ნინოსაგან «ყოველი გზამ მისი» და ნინოსაც უცნობებია მისთვის «ყოველი საქმე» მისი (756). მეორე— ნინომ ყოველივე უამბო სალომე უყარმელს და პეროქავრ სივნიელს, მათ «მოიხუნეს» საწერ-კალამი და ჩაწერეს ნინოს ნაკარნახევი; მაგრამ თხზულებაში, თავების ზედწარწერაში, პეროქავრ სივნიელის სახელს ჩვენ ვერსად ვერ ვხვდებით, მის მაგიერ ჩნდება სულ სხვა სახელები, რომელნიც არამცთუ მონაწილეობას არ იღებდნენ ჩაწერაში, თითქოს არც კი დასწრებიან ამ პროცესს, ესენი არიან აბიათარი, სიდონია და იაკობი. ვთქვათ, ესენიც იყვნენ მომაკვდავი ნინოს სარეცელთან და ამათაც ჩაწერეს მისი თავგადასავალი. რა ჩაუწერიათ მათ? ეს პირები დაბეჯითებით გვარწმუნებენ, რომ მათ მიერ ჩაწერილი ამბები მათ საკუთარი თვალით ნახეს; ნამდვილად კი ისინი ისეთ რამეებს მოგვითხრობენ, რასაც ვერ ნახავდნენ, ვინაიდან რამდენიმე საუკუნით არიან დაშორებულნი იმ ლეგენდური ამბებისაგან, მაგალითად — სიდონია იესო ქრისტეს გასამართლებისა და მისი კვართის საქართველოში მოტანის თვითმხილველი ვერ იქნებოდა. ანდა იმის შესახებ, რის თვითმხილველობასაც გვარწმუნებენ, თვითონ შენიშნავენ, როგორც, მაგალითად, იაკობ მღვდელი, «ვითარცა სმენით ვიცითო». აქედან ცხადია, ეს ნაწარმოებნი ან, უკეთ რომ ვთქვათ, თავები, არის ფსევდოეპიგრაფიკული, ცრუ და ყალბი, და ნამდვილად იმ პირთა მიერ მოთხრობილი და ჩაწერილი არაა, ვისი სახელიც აწერია მათ. აქ ჩვენ საქმე გვაქვს სხვადასხვა ლეგენდის, ზეპირის ან წერილობითის, კრებულითან, რომლისათვის ვილაც უცნობ რედაქტორს თავი მოუყრია, უცხო მწერალთა ცნობებით შეუზავებია და საკუთარი ფანტაზიითაც შეუვსია. ვინ არის ეს რედაქტორი, ამის შესახებ ჯერჯერობით, მასალების უქონლობის გამო, ვერას ვიტყვით.

როდისაა დაწერილი ეს თხზულება? მხედველობაში გვაქვს მთლიანი თხზულების, კრებულის, შედგენის დრო და არა შემადგენელი მისი ნაწილებისა, რომელთაგან, შეიძლება ზოგიერთი მართლაც შედარებით ძველი იყოს. ამ მხრივ კი ყურადღება უნდა მივაქციოთ შემდეგ გარემოებას: 1) თხზულებაში დასახელებულია ქალაქი ბაღდადი, როგორც დედაქალაქი სასანელთა მეფეებისა, ბაღდადი კი, ჩვენ ვიცით, აგებულია 762 წელს. 2) სია მეფე-ერისთავებისა მოყვანილია აშოტ კურაპალატის (გარდ. 836 წ.) და მისი შვილის გუარამის (გარდ. 882 წ.) დრომდე, ესე იგი მეცხრე საუკუნის მეორე ნახევრამდე. 3) თხზულებაში გვხვდება მთელი წინადადება ახალ სპარსულ ენაზე (გვ. 755), რომელსაც მეცხრე საუკუნის მეორე ნახევარზე ადრე ადგილი ვერ ექნებოდა. 4) თხრობა აღმართებისათვის პატიოსნისა ჯვარისა და კი-

¹ ანდრია მოციქულისა და წმ. ნინოს მოღვაწეობა საქართველოში, «მოამბე», 1900 წ., №18 5, 6.

ჩილე იერუსალიმელის ეპისტოლე, რომლებითაც, როგორც ვთქვით, ავტორს უსარგებლნია, ქართულ მწერლობაში შემოსული უნდა იყოს არაუადრეს მერვე საუკუნის გასულის ან მეცხრის დასდევისა, ვინაიდან პირველად ისინი გვხვდება ჩვენ სინას მთაზე დაცულ 364 წლის «მრავალთავში». მაშასადამე, ამაზე ადრე ეს კრებული ვერ დაიწერებოდა. 5) თხზულების მიზანია, როგორც აღვნიშნეთ, დაამტკიცოს, რომ ქართველებს თავისი საკუთარი განმანათლებელი ჰყავს, რომელიც სომხის მისიონერებისაგან, კერძოდ, გრიგოლ განმანათლებლისაგან, სრულიად დამოუკიდებელია. კათოლიკოსი არსენ დიდი თავის თხზულებაში «განყოფისათვის ქართლისა და სომხითისა» ქართველთა განმანათლებლად კიდევ გრიგოლსა თვის და ნინოს სახელს არსად არ იხსენიებს, მაშასადამე, მის დროს (860—887) ეს თხზულება ჯერ კიდევ არ არსებობდა, თორემ შეუქმლებელია ის არსენის არ სცოდნოდა. 6) თხზულებაში ჩანს წმ. გიორგის კულტი, რომელიც განმტკიცდა ჩვენში არაუადრეს IX საუკუნის ნახევრისა. 7) აქ ნახმარია მარტის წელიწადი, რომელიც მეცხრე საუკუნის პირველ ნახევარში შემოვიდა ჩვენში. 8) თხზულებამ იცის პანოდორე ალექსანდრიელის წელთაღრიცხვა, რომელიც აგრეთვე მეცხრე საუკუნეში იღვამს ფებს ჩვენში. ყველა ამ მოსაზრების გამო ჩვენ შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ეს კრებული შედგენილია არაუადრეს მეცხრე საუკუნისა, დაახლოებით მის უკანასკნელ მეოთხედში. შედგენილია ტაო-კლარჯეთში, შატბერდის მონასტრის მოღვაწის მიერ. ამ თხზულებამ, რომელიც ეკლესიაში საკითხავადაა დაწერილი, შექმნა ჩვენში ნინოს კულტი, მისი ლიტურგიული თაყვანისა და პატივისცემა. — შეათე საუკუნის ძეგლებში ჩვენ ვხვდებით ნინოს არა უბრალო სახელს, არამედ საგალობლებსაც. მაგალითად, მიქელ მოღვაწე კილი უგალობს მას: «სძალსა ქრისტესსა ნინოს, ქართლისა ქადაგსა, ვარსკულავსა მნათობსა საღმრთოთა მით¹ ნათლითა, კერბთა სიბნელისა მოტეხელსა, მოვედით შევამკობდეთ»-ო¹. რაც შეეხება თხზულების შინაარსს, უმეტესი ნაწილი აქ მოყვანილი ფაქტებისა პირდაპირ ლეგენდურ-აპოკრიფული ხასიათისაა². ამდენად ეს ძეგლი უფრო ლიტერატურული ნაწარმოებია, ვიდრე წმინდა ისტორიული. იმაში უფრო მეტად ჩანს პუბლიცისტიკური სულისკვეთება მისი ავტორისა, ვიდრე მკაცრი ისტორიული მეთოდი სერიოზული მემატიალისა. აქ შეკრებილ ლეგენდებსა და აპოკრიფულ თქმულებებზე წითელი ზოლივით გატარებულა ავტორის ეროვნული ტენდენცია, რომელიც

¹ პ. ი ნ გ ო რ ო ყ ვ ა, ძველი ქართული სასულიერო პოეზია, გვ. 158.

² F. C. THORNTON-ის გამოკვლევის მიხედვით, რომ ნაძვრები აქტები წმ. ნინოსი თავდაპირველად შედგენილი უნდა ყოფილიყო ასურულ ენაზე. ამას ამტკიცებს: 1) ავტორის მიერ ასურული მასალების გამოყენება; 2) მთელი წინადადება ასურულს ენაზე (გვ. 753); 3) სიღონიას სახელი იწერება როგორც სიღინია, სიღუნია, სიღონია, რაც იქიდან წარმოდგება, რომ ასურულ წერაში ხმოვნები გრაფიკულად არ აღინიშნებიან; 4) ტექსტში ხშირად გვხვდება სახელი Niophora [ნიოფორი (გვ. 736, 741, 744), ნიოფორი (735, 741), ნეფორი (744)]. რაც, მისი სიტყვით, უდრის ბერძნულ *νιόφωρος*. მაა თითო ზეცამხუცვილი ტაძრისა. მასში სისუფთავისა და წესიერების დამკველი, გადამახინჯებული სირიულ ნიდაგზორი ასოს კ და დ ოთმა ეთში ათეგია გაათ (Life of St. Nino, *Studia biblica et ecclesiastica*, Oxford, 1900, V/1).

გამოიხატება მშობლიური ქვეყნის განდიდებისა და მისი ეროვნულ-კულტურული დამოუკიდებლობის დაცვის სურვილში. ის მოხერხებულად ებრძვის ბიზანტიელების აგრესიულ ზრახვებს და ამხელს მათს გაზვიადებულ წარმოდგენას თავისთავზე¹.

მეათე საუკუნის დამდეგს სტეფანე მტბევიარს დაუწერია, როგორც დავინახეთ, გობრონის ცხოვრება, მის პირველ მესამედში შედგენილია ბასილ ზარზმელის მიერ სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრება, ხოლო 951 წელს გიორგი მერჩულის მიერ — გრიგოლ ხანძთელისა. ცოტახნის შემდეგ კათოლიკოს არსენი მეორეს დაუწერია ასურელ მამათა ცხოვრების ძველი რედაქცია. მეათე საუკუნის გასულს ექვთიმე ათონელმა შეადგინა, ბერძნულ-ქართული წყაროების მიხედვით, ილარიონ ქართველის ცხოვრება². მეთერთმეტე საუკუნის პირველ ნახევარში გიორგი მთაწმიდელს დაუწერია ცხოვრება ექვთიმე ათონელისა, მეორე ნახევარში: ლეონტი პროველს — ცხოვრება ნინოსი და წამება არჩილ მეფისა, გიორგი მცირეს — ცხოვრება გიორგი მთაწმიდლისა. დაახლოებით ამავე დროს უნდა იყოს დაწერილი ჯვარის მონასტრის მამულებლის პროხორეს ცხოვრება, რომლის სვინაქსარული რედაქცია შენახულა ჯრუჭის 1155 წლის ხელნაწერში³.

ამნაირად, უკვე X — XI სს. დაუწერიათ ყველა მანამდის ცნობილ ქართულ წმინდათა «ცხოვრებანი». ეს არის უმეტეს შემთხვევაში მარტივად და ლიტონად დაწერილი რედაქციები, რომელთა ავტორებს უფრო შინაარსი და ფაქტების სისწორით გადმოცემა აინტერესებთ. როდესაც ჩვენში მეტათრასული მიმდინარეობა დაშვარდა, ის ორიგინალურ აგიოგრაფიასაც შეეხო. ახლა დაუწყიათ გამშვენება და გადაკეთება იმ ძეგლებისა, რომელნიც მანამდის იყო დაწერილი ამ გადაკეთება-გამშვენების პროცესში ზოგიერთი ძველი რედაქცია, როგორც, მაგალითად, დავით და კონსტანტინესი, აგრეთვე სერაპიონ ზარზმელისა, სრულიად გამჭრალა და დაკარგულა. სამწუხაროდ, ჩვენ არ ვიცით ვინაობა და მოღვაწეობის დრო ყველა ასეთი მეტათრასტისა, თუმცა შე-

¹ დაწერილებით იმის შესახებ იხ. კ. კეკელიძის ნარკვევი: «მოქცევაჲ ქართლისაჲს შედგენილობა, წყაროება და ეროვნული ტენდენციები, ეტიუდები I, 63—83, 1956.

² კ. კეკელიძე, ნაწიეტი ქართული აგიოგრაფიის ისტორიიდან, «თბილ. უნივერს. მოამბე», I, 48—52, ეტიუდები IV, 134—158.

³ თ. ჯორდანიას ქრონიკები, II, 523—524. მეორე გამოცემა ეკუთვნის დ. ყიფშიძეს («Изв. Кавказск. Истор.-Археолог. Института в Тифлисе», II, 58—60), 1927 წ.).

იძლება დანამდვილებით ითქვას, პროცესი მათი მეტაფრასული მუშაობისა მეთორმეტე საუკუნის გასულს უკვე დამთავრებული იყო. განვიხილოთ ახლა მოკლედ ჩვენამდე შენახული, უფრო მნიშვნელოვანი, ორიგინალური მეტაფრასული შრომები.

ცხოვრება ათცამეტ ასურელ მამათა. ამ მამათა ცხოვრების ძველი, კიმენური რედაქცია ჩვენ უკვე განვიხილეთ, როდესაც ლაპარაკი გვქონდა კათოლიკოსების არსენი პირველისა და მეორის ლიტერატურული მოღვაწეობის შესახებ. (იხ. ზემოთ). იქ ჩვენ აღვნიშნეთ, რომ მეტაფრასული, საბინინის მიერ «საქართველოს სამოთხეში» გამოცემული, სრული რედაქცია იოანე ზედაზნელის, შიო მღვიმელის, აბიბოს ნეკრესელისა და დავით გარეჯელის ცხოვრებისა, აგრეთვე სვინაქსარული, შემოკლებული რედაქცია ისე ჟილენელის, იოსებ ალავერდელის და ანტონ მარტყოფელის მოქალაქეობისა არის შემდეგი დროის გამშვენებულ-გადაკეთებული რედაქცია. მართლაც, ამას ადასტურებს არა მარტო აღნიშვნა მეტაფრასტის მიერ ძველი თქმულება-მოთხრობისა, არამედ მათი გეგმა. — ვრცელი შესავალი, ენაწყლიანობა. სასწაულების აღწერა. — და სტილი: ასეთი სიტყვები, როგორცაა — «ზრქელი (გვ. 123, 196, 279), გრძნობადი (194, 208, 252), უსაყურესი (195), მიწად დამზიდველნი ნივთნი (195), წინააღრჩევა (195), ძლით (196, 199, 207, 232, 234, 266, 277, 270), ვიდრემე (201, 266); უსიტყვ (204), თეატრონი (215, 252), ტრფიალნი (219), მებრვე (219, 228), ქუედამზიდველი (267), სტკქნი» (211) და სხვ., შემოდინ ხმარებაში მეორე პერიოდში, უმთავრესად მეტაფრასული მწერლობის საშუალებით.

აღნიშნული მეტაფრასული ცხოვრებანი რამდენიმე ჯგუფად იყოფა: ერთ ჯგუფში შედის დავით გარეჯელის ცხოვრება, რომელშიაც გვხვდება ჩვენ ფორმა იისოვ (272) და წინადადებათა შემოკლება მიმღეობის საშუალებით. მაგალითად: «ამღებელი, მიმღებელი, მტკრთველი, მჩუენებელი, მომვაქრებელი (267), მნებებელი (268), მიმყვანებელი (277), სრულყოფელი (278)». ასეთი ფორმები სხვა ასურელ მამათა ცხოვრებაში ან არ გვხვდება, ან ძალიან მცირე რაოდენობით. მაშასადამე, დავით გარეჯელის მეტაფრასული «ცხოვრება» ეკუთვნის ვილაცა სხვა მწერალს, რომელიც გამოსულია პეტრიწონული ხალიტურატურო სკოლიდან. ვინ არის ეს მეტაფრასტი, არ ვიცით. თავისი შრომის დასაწყისში ის ამბობს, რომ ამ შრომას ის წერს «იძულებითა სულთა-მწყემსისა ონოფრესითა» («საქართვ. სამოთხე», გვ. 266). ამის მიხედვით, იე. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ს «ებადება გრძნობა», რომ მეტაფრასტის მაიძულებელი «ეგების იყოს ონოფრე მაჭუტაძე, წინამძღვარი» დავით გარეჯისა, რომელიც მეჩვიდმეტე საუკუნის გასულს და მეთვრამეტის დამდეგის მოღვაწედ ჩანს (ქართველი ერის ისტორია, I², გვ. 335—336). ამ ონოფრე მაჭუტაძეს 1699 წელს გადაუწერინებია აგიოგრაფიული კრებული, რომელშიც შედის საბინინის მიერ გამოცემული რედაქცია დავით გარეჯელის ცხოვრებისაც (ხელნაწ. ინსტიტ. A 160; ეს კრებული მოხსენებულია 1712 წლის გუჯარშიაც, რომელიც გამოცემულია თ. ჟორდანიას მიერ: «ქართლ-კახეთის მონასტრებისა და ეკლესიების ისტორიული საბუთები», გვ. 58). მაგრამ ყოვლად შეუძლებელია ეს ონოფრე

ვიგულისხმით ჩვენ იმ პირად, რომელმაც აიძულა მეტაფრასტი დაეწერა — შეეთხზა მეტაფრასული რედაქცია დაეით გარეჯელის ცხოვრებისა. ვინაიდან ეს რედაქცია არსებობდა ვაცილებით ადრე მის დრომდე. რაც იქიდანაც ჩანს, რომ 1699 წელს ის მან გადააწერინა თავის მონასტრისათვის. თუ მეტაფრასტის მანიჭულბელ ონოფრედ ჩვენ დაეით გარეჯის უდაბნოს წინამძღვარს ვიკარაუდებთ (ეს ასეც უნდა იყოს), უფრო ახლო ვიქნებით კემშარიტებასთან. თუ ამ ონოფრედ მივიჩნევთ «დიდსა ბერსა და მოძღუარსა ონოფრე გარეჯელსა», რომლის ხელით დაეით აღმაშენებლის დროს მოხსენებულის არიშიანის ძმას იოანე კოჯიხიძეს შესაწირავი გაუგზავნია ათონის ივერთა მონასტრისათვის (ათონის აღაპები № 143. 54). ამ შემთხვევაში მეტაფრასტი შეთორმეტე საუკუნის პირველი ნახევრის მწერლად უნდა მივიჩნიოთ, და ამას ზედმწევით უდგება პეტრიწონელი ხასიათიც თვით შრომისა.

მეორე ჯგუფში შედის იოანე ზედაზნელის «ცხოვრება». რომელიც ორი რედაქციითაა ჩვენამდე მოღწეული. ერთი შენახულა ე. წ. «ანასეული ქართლის ცხოვრების» ხელნაწერში¹. ავტორი ამ რედაქციისა ამბობს: «პირველი იგი ცხოვრებაა და საქმენი იგი ამის ნეტარისანი წერილ არიან პირველსა მას წიგნსა და ჩუენდა ნეტარ არს მეორედ აღწერადო» (გვ. 18). მაშასადამე, თხზულება მეტაფრასული ნაწარმოებია. ის მატარებლდა მეტაფრასული აგიოგრაფიის ყველა სტილისტური ნიშნებისა. დაწერილია ის ვიღაც უცნობი ავტორის მიერ ზედაზნის მონასტრის წინამძღვრის მიქელის თხოვნით, რომელმაც მისთვის გაუგზავნია «ქარტაა წულილი», მომთხრობელი იოანეს საქმეთა². შედგენილია ეს რედაქცია არაუგვიანეს მეთერთმეტე საუკუნის ნახევრისა, როდესაც ჩვენში ფეხს იკიდებს განვითარებული ფორმები მეტაფრასტიკისა, რომელთაც ჩვენ აქ ვპოულობთ. ზედაზნელთ, ჩანს, არ აკმაყოფილებდათ მოკლე არქეტუპული რედაქცია კათოლიკოზის არსენი მეორისა. მათ გემოვნებას არ ეგუებოდა შედარებით «მოკლედ და ლიტონად» დაწერილი მოკლე «ცხოვრება». მათ მოინდომეს გალამაზებული, გაერცობილი მეტაფრასული რედაქცია თავისი სულიერი პატრონის «ცხოვრებისა». ამისათვის ბიმართეს ვიღაც უცნობ მეტაფრასტს დაეწერა ასეთი შრომა. ჩანს, არც ამ უკანასკნელის მიერ დაწერილმა შრომამ დააკმაყოფილა ზედაზნელები, რადგანაც 1) ეს შრომა, თავმომაბეზრებული, განყენებული თეოლოგიურ-ფილოსოფიური მსჯელობით გაღლენთილი, არსენი ბერის (XII ს.) სიტყვით რომ ვთქვათ, «საეკლესიოდ მკითხველთათვის ფრიად საწყინო და მსმენელთათვის უქმარ და ვერ საცნაურ» უნდა ყოფილიყო. 2) ამ შრომაში არ იყო აღწერილი «მუნ», სირიაში, მომხდარი «საქმენი» იოანესნი და აქ გატარებული ცხოვრება მისი. ამით, სხვათა შორის, უნდა ავხსნათ ის გარემოება, რომ ნუსხები ამ შრომისა არ შენახულა, ვიციით მხოლოდ ერთადერთი დეფექტური ნუსხა მისი, რომელიც, როგორც ვთქვით, შენახულა ანასეული

¹ გამოცემული ილ. აბულაძის მიერ: ასურელ მოღვაწეთა ცხოვრების წიგნთა ძველი რედაქციები. გვ. 2—58, 1955 წ.

² ქართული ძეგლი, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, ტ. I, გვ. 44—47, 1956 წ.

მატიანის ხელნაწერში, რომელშიაც, ფურცლების დაკარგვის გამო, ვერ ვპოულობთ თხზულების მეორე ნაწილს.

ზედახელებისავე, უნდა ვიფიქროთ, რუდუნებით და მეცადინეობით ეს რედაქცია იოანეს «ცხოვრებისა» შეუცვლია მეორე ახალ მეტაფრასულ რედაქციას, რომელსაც ვულგატის ხასიათი მიუღია, ის მრავალი ხელნაწერით გავრცელებულა და პირველად გამოცემულა მ. საბინინის მიერ «საქართველოს სამოთხეში»¹.

ამ რედაქციის ავტორი ამბობს: იოანეს მშობლების შესახებ ვერაფერს ვეტყვით, «გარნა მხოლოდ ესე მოცემულ არს ჩუენდა უწინარესვე აღმწერელთაგან ცხოვრებისა მისისათა, ვითარმედ ქუეყანით შუამდინარისაჲთ მოაქუნდა ქორციელი ნათესაობაჲ, მახლობელად ანტიოქიასა მყოფისა რომლისაჲ დაბისა» (გვ. 13, აბულ.). ის ასეთ შენიშვნას აკეთებს: «რომელიმე წიგნთაგან ამოვიკითხეთ და რომელიმე მამათაგან სმენილ იყო საქმეთათჳს მათთა და აღწერეთ ცხოვრებაჲ და მოქალაქობაჲ წმიდათა მათ მამათაჲ» (A 170, გვ. 238). ვინ არიან «უწინარეს აღმწერელი ცხოვრებისა მისისანი» და რა წიგნებია ის წიგნები, რომელთაგან ამოუღია მას საჭირო მასალა? ეს წიგნებია, ექვს გარეშე, ძველი არქეტიპული და ანასეულ ხელნაწერში შენახული რედაქციები იოანეს «ცხოვრებისა», რომელთაგან პირველი ეკუთვნის კათოლიკოზს არსენი მეორეს, ხოლო მეორე უცნობ მეტაფრასტს. პირველის გამოყენება დადასტურებულია შიოს «ცხოვრებაშიც». სადაც ნათქვამია: «ზედახენის მთაზე იოანესა და შიოს ლოცვით მრავალნი განიკურნებოდეს, «ვითარცა წერილ არს ვრცელსა შინა ცხოვრებასა ნეტარისა იოანესსა», ესე იგი — მეტაფრასულში.

მართლაც, ჩვენ აქ ვკითხულობთ: იოანე მოივლინა მცხეთაში, რათა იქმნეს «სარგებელ და მკურნალ ყოველთათჳს მყოფთა ქალაქისა ამის ჩუენისა, რომელნი ხადიან მას, რომელი მცირედ შემდგომად მიგეთხრასო» (გვ. 27—28) სამწუხაროდ, ჩვენ ვერ ვეცნობით ამ მკურნალობის ამბავს, რადგანაც მეორე ნაწილი ნაშრომისა, სადაც მოთხრობილი იქნებოდა ეს ამბავი, როგორც აღვნიშნეთ, დაკარგულია. თავის მოწაფეების სხვადასხვა კუთხეში დაგზავნის წინ იოანე ასწავლიდა მათ, «ვითარცა წერილ არს ცხოვრებასა შინა მისსა» (გვ. 91), მართლაც, ამ «ცხოვრების» 30—37 გვერდებზე (აბულ. გამოც.) მოყვანილია ეს მოძღვრება.

ნათქვამის გათვალისწინებით, მეორე მეტაფრასული რედაქცია იოანეს «ცხოვრებისა» დაწერილი უნდა იყოს მეთერთმეტე საუკუნის მეორე ნახევარში. პირველთან შედარებით ის უფრო მოკლე და მარტივი ჩანს, ეს გარემოება ჩვეულებრივი მკითხველისათვის უფრო მიმზიდველს ხდიდა მას.

ჩვენ არ ვიცით ავტორი არც ამ მეორე რედაქციისა. მართალია, როგორც პირველის, ისე მეორის სათაურში წერია: «განაახლა და განავრცო წმიდამან მამამან ჩუენმან ქრისტეს მიერ არსენი კათოლიკოზმანო», მაგრამ ამ წარწერის ფსევდოეპიგრაფიკული ხასიათი ცხადია: მეტაფრასულ რედაქციებზე გადმოუტანიათ სახელი კათოლიკოზის არსენი მეორისა, რადგანაც ამ უკანასკნელის შრო-

¹ მეორე გამოცემა ეკუთვნის ილ. აბულაძეს: «ასურულ მოღვაწეთა ცხოვრების წიგნთა ძველი რედაქციები», გვ. 13—68.

მას, რომელიც გამოყენებულია მეტაფრასულ რედაქციებში, აწერია: «აღწერა არსენი კათალიკოზმანო».

შიო მღვიმელის «ცხოვრება». თუ ძველს, არსენი მეორის შრომაში შიო მღვიმელის ამბავი შეტანილია როგორც ორგანული ნაწილი იოანეს «ცხოვრებისა», მომდევნო საუკუნეებში ის გამოუყვიათ აქედან და დაუწერიათ საგანგებო «ცხოვრება». ის გამოცემულია ორჯერ: პირველად მ. საბინინის მიერ «საქართველთა სამოთხეში» და მეორედ ილ. აბულაძის მიერ (გვ. 69—143). ეს შრომა მეტაფრასული ხასიათისაა, მეტაფრასული აგიოგრაფიის ლიტერატურული ნორმების დაცვით იმაში გამოყენებულია როგორც ზეპირი სამონასტრო გარდამოცემანი. ისე წერილობითი ძეგლები: არსენი მეორის არქეტიპი და იოანე ზედაზნელის «ცხოვრება», რომელსაც ავტორი პირდაპირ ასახელებს: «ვითარცა წერილ არს ვრცელსა შინა ცხოვრებასა ნეტარისა იოანესსა» (გვ. 86 აბულ.), «ვითარცა წერილ არს მისთვის მას შინა ცხოვრებასა» (90), «ვითარცა წერილ არს ცხოვრებასა შინა მისსა» (91).

ვინ არის ავტორი ამ ნაწარმოებისა? შეიძლება გვეფიქრა, რომ ეს შრომაც იმავე პირის მიერაა დაწერილი, რომელმაც იოანე ზედაზნელის მეორე მეტაფრასული «ცხოვრება» დაწერა. საქმე ისაა, რომ შიოს «ცხოვრებაში» გამეორებულია ზოგიერთი ადგილი იოანეს «ცხოვრებისა», ასე, მაგალითად, 1) იოანეს «ცხოვრებაში» ვკითხულობთ: «დამდებელი კელსა ერქუანსა ზედა» (გვ. 195 საბ.), რომელიც გამეორებულია შიოს «ცხოვრებაში» ამგვარად: «რამეთუ დასდევ კელი ერქუანსა» (223 საბ.); 2) იმავე «ცხოვრებაში» ვკითხულობთ: «ახალნერგ არს ქუეყანაჲ ესე» (გვ. 199 საბინინის გამ.); ეს გამეორებულია შიოს «ცხოვრებაშიც»: «რამეთუ ახალნერგ იყვნეს ძაშინ ქართველნი» (გვ. 223, საბ.). იმავე «ცხოვრებაში» ასეთი შედარებაა: «ესე სასწაული ძრავლად ზესთა კმატს დანიელისასა» (204, საბ.); ამის მსგავსი შედარება შიოს «ცხოვრებაშიც» არის: «ესე სასწაული არა უდარეს არს, ძმანო, სასწაულსა მას, რომელი იქმნა წინაჲსწარმეტყველისა და ღმრთის მხილველისა მოსეს კუერთხისა მიერ» (233, საბ.), ანდა მეორე ადგილას: «ესე სასწაული, ძმანო, მიმსგავსებულ არს გარდამოსლვასა სულისა წმიდისასა» (225, საბ.). იოანეს «ცხოვრებაში» ვკითხულობთ: «ხოლო პირველქსენებული ესე პატიოსანი სუეტი ზეჰაერთა შინა ჩამოკიდებულ არს უხილავად საღმრთოათა წამისყოფითა» (198, საბ.); ესევე იკითხება შიოს «ცხოვრებაშიც» შემდეგნაირად: «ღმრთისა ჩინებითა აღეძართა საკრველებით სუეტი იგი დიდებული, რომელი მდგომ არს ჰაერთა შინა თვნიერ კელთა კაცობრივთა» (226, საბ.). მაგრამ ასეთი ადგილები უჩვენებენ არა ერთსა და იმავე ავტორს, არამედ იმას, რომ შიოს «ცხოვრების» ავტორს კელთა ჰქონია და უკითხავს იოანეს «ცხოვრება». არ შეიძლება ეს ორი ნაწარმოები ერთსა და იმავე ავტორს მიეკუთვნოს, რადგანაც ზოგ რამეში ისინი ერთიმეორეს ეწინააღმდეგებიან. მაგალითად, იოანე ზედაზნელის «ცხოვრებაში» ნათქვამია, რომ იოანემ თვითონ განიზრახა «უცხოთა ქუეყანათა წარსლვაჲ» (გვ. 197, საბ.), ხოლო შიოს «ცხოვრებით» მან «ზეგარდამო მოილო ბრძანებაჲ» ამის შესახებ (223, საბ.). იოანეს «ცხოვრებით», ქართლში მოსვლის შემდეგ, ზედაზნის მთა მისდა სამოღვაწეოდ მას ღმერთმა უჩუენა (გვ. 198, 199), ხოლო შიოს «ცხოვრე-

ბით» — კათოლიკოზმა და მეფემ. იოანეს «ცხოვრებით», იოანემ თვითონ წარმოიყვანა თავისი მოწაფეები (197—198), ხოლო შიოს «ცხოვრებით» — იმან მიიღო ათორმეტი ქარტა, რომელსა ეწერა ათორმეტთა ძმათა სახელი, რომელნი იგი უფალმან გამოირჩივნა (224). იოანეს «ცხოვრებით», თავისი მოწაფეები იოანემ თვითონ დაგზავნა ქართლ-კახეთის სხვადასხვა ადგილას (გვ. 29. აბულ.), შიოს «ცხოვრებით» კი — ნინოს ბრძანებით (91, აბულ.), რასაკვირველია, ასეთი წინააღმდეგობანი ერთი და იმავე პირისაგან მოსალოდნელი არაა. შიოს «ცხოვრების» სათაურში ვკითხულობთ: «აღწერა ღირსმან მარტვირი, პირველ რომელსა ეწოდა იოანე, რომელი იყო მოწაფეთაგან წმიდისა იოანესთა კონსტანტინოპოლით». ამის მიხედვით შეიძლება ვაცმა იფიქროს, და კიდევაც უფიქრია ასე მ. თარხნიშვილს¹, რომ შიოს «ცხოვრების» ავტორი არის ეს მარტვირი კონსტანტინოპოლელი, რომელიც მას გაუფიქრებია მარტვირი საბაწმიდელთან, რომელსაც დაუწერია ასკეტიკური თხზულება «სინანულისა და სიმდაბლისათვის»². ლაპარაკი ზედმეტია, რომ ასეთი შეხედულება გაუგებრობის ნაყოფია. ჯერ ერთი, იოანე ზედაზნელის მოწაფე კონსტანტინოპოლელი ვერ იქნებოდა, რადგანაც ყველა მისი მოწაფე ან შუამდინარელი იყო, ან ქართველი, ქართლში მოპოვებული მეორე რაც მთავარია, შიოს «ცხოვრება», რომელსაც ასეთი სათაური აქვს, როგორც ვთქვით, მეტაფრასული ნაწარმოებია, რომელშიაც გამოყენებულია იოანე ზედაზნელის მეათე და მეათერთმეტე საუკუნეთა «ცხოვრებანი». იოანე ზედაზნელის მოწაფე, რომელიც მეექვსე საუკუნეში ცხოვრობდა, ვერ დაწერდა მეტაფრასული ხასიათის შრომას, რადგანაც მეტაფრასული შიმართულება ბიზანტიაშიც კი მეათე საუკუნის მიწურულიდან იწყება. ასე რომ საკითხი შიო მღვიმელის «ცხოვრების» ავტორის შესახებ ღიად უნდა დარჩეს.

თხზულება დაწერილი უნდა იყოს არაუადრეს მეოთრმეტე საუკუნის პირველი ნახევრისა. ამაზე ადრე ჩვენში განმტკიცებული ვერ იქნებოდა ტიტული «პატრიარქი» (გვ. 123, აბულ.) «კათოლიკოზის» მაგიერ³.

აბიბოს ნეკრესელის მარტვილობა. ამ თხზულების თავდაპირველი, კიმენური რედაქცია დაუწერია, როგორც ვამბობდით, მეცხრე საუკუნის მეორე ნახევარში კათოლიკოზ არსენი ღიღს საფარელს⁴. სამწუხაროდ, ეს შრომა არ შენახულა იმ სახით, როგორითაც ის არსენის ხელიდან გამოვიდა. შემდეგში ის გადაუკეთებიათ და გადაუმუშავებიათ იმდროს გაბატონებული ლიტერატურუ-

¹ Geschichte der kirchlichen georg'schen Literatur, S. 88, 109.
² კ. კეკელიძე, მარტვირი ქართველი (VI—VII ს.) და მისი შრომა «სინანულისა და სიმდაბლისათვის», «ლიტერატურული ძიებანი», ტ. III, 261—311. მისივე ძველი მწერლობის ისტორია I3, გვ. 110—111.
³ კარდაპ რ გაუგებრობაზეა აგებული შეხედულება მ. ფერაძისა (Die Anfänge Monchtums in Georgien) დ მ თარხნიშვილისა (Geschichte der kirchlichen georg'schen Literatur, S. 411, Anmer. 2), რომ იოანე ალავერდელის «ცხოვრება», დაწერილი XVIII ს. მაკრინე იოაკლი I ანულის მერ. შეგუენილია XI საუკუნემდეო, რადგანაც იაში არაფერია ნათქვამი ანტრამთიქელს ქართლში გადაგების შესახებ.
⁴ კ. კეკელიძე, ძველი ქართული მწერლობის ისტორია I3, 124.

ლი გეგონებისა და მიმართულების შესაბამისად. გადამკეთებელს, მეტაფრასტს თავდაპირველი რედაქცია ალაგ-ალაგ შეუმოკლებია, ზოგი რამ დაუმატებია მისთვის, მაგალითად, თავში პროლოგი, ბოლოში ეპილოგი და შუაში მსჯელობა იმის შესახებ, რომ ცეცხლი არაა ღმერთი¹. ეს უკანასკნელი, მეტაფრასული რედაქცია მარტვილობისა პირველად გამოსცა მ. საბინინმა «საქართველოს სამოთხეში», მეორედ ილ. აბულაძემ².

ვინ არის ავტორი მეტაფრასული რედაქციისა? ამას ჩვენ ვტყობილობთ თხზულების შესავლიდან, სადაც ნათქვამია: «ჩემი არს მოწამე ესე და არა სხვსაჲ, ჩემისა ამის საყდრისა ნაყოფი შუენიერი, მხიარულებისა ჩემდა მომღებელი». მაშასადამე, ავტორი ამ რედაქციისა არის ნეკრესის რომელიღაც ეპისკოპოსი, რომელიც აბიბოსს თელის თავისი საყდრის ან ეპარქიის მშვენიერ ნაყოფად. მარტვილობაში მოხსენებული და გამოყენებული «წიგნი აბიბოსის წამებისა» არის თხზულება კათოლიკოზის არსენი დიდის საფარელისა; ეს რომ ასეა, ჩანს სათაურიდან: «თქმული არსენი დიდისა, ქართლისა კათალიკონისაჲ», ეს სათაური ძველი რედაქციიდან გადმოსულა აქ.

თხზულება შედგენილია არაუადრეს მეთორმეტე საუკუნისა³.

მარტვილობა დავით და კონსტანტინესი⁴. დავით და კონსტანტინე, არგვეთის მთავარნი, ეწამნენ არაბთა მეორედ შემოსევისას (737—741 წწ.), «დასაბამთაგან წელთა ექუსი ათას ორას ორმოცდა ცხრასა, მეფობასა ბერძენთა ზედა ლეონ ისაეროძსა ხატთამბრძოლისასა». (გვ. 330), არაბთა ლაშქრის სარდლის მურვან ყრუს მიერ. მათი ღვაწლი და მოთმინება ძველადაც ყოფილა აღწერილი, ეს აგიოგრაფის შემდეგი სიტყვებიდან ჩანს: «ვითარცა გვსწავიეს ესე ძუელთა უწყებათაგან, იყენეს წმიდანი ესე მოწამენი სანახებისაგან არგუეთისაო» (გვ. 324). «ძუელნი უწყებანი» საისტორიო თხზულებას არ უნდა გულისხმობდეს, ვინაიდან დავით და კონსტანტინეს არ იხსენიებს არც ერთი ქართველი არაბთა შემოსევის ისტორიკოსი — არც ჯუანშერი და არც სუმბატი, მაშასადამე, ავტორს მხედველობაში აქვს ძველი რედაქცია დავით და კონსტანტინეს მარტვილობისა, რომელიც ჩვენამდე არ შენახულა და რომელიც მას გამოუყენებია თავისი მეტაფრასული შრომის შედგენისას. ავტორს ხელთა ჰქონია კიდევ «წარტყუნვაჲ იერუსალიმისაჲ» (გვ. 323) ანტიოქე სტრატეგისა, რომელიც მეათე საუკუნეშია ნათარგმნი, და ჯუანშერის საისტორიო თხზულება, საიდანაც მას ამოუღია მოთხრობა მურვან ყრუს შემოსევის შესახებ ყველა მისი დეტალით. ხელთა ჰქონია მას აგრეთვე ერთი იმ ანტიმაჰმადიანურ-პოლემიკურ თხზულებათაგანი, რომელიც არსენ ვაჩესძის დოგმატიკონშია მოთავსებული. ამისდა მიხედვით შესა-

¹ ს. კეკელიძე, ანტიმაჰმადიანური პოლემიკის დასაბუთება უძველეს ქართულ მწერლობაში (ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, III, 53—56).

² ასურელ მოღვაწეთა ცხოვრებას წიგნთა ძველი რედაქციები, გვ. 188—196.

³ იბ. ს. კეკელიძე, საკითხი სირიელ მოღვაწეთა ქართლში მოსვლის შესახებ (ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, I, 47—50).

⁴ «საქართვ. სამოთხე», გვ. 323—330; ს. ყუბანეიშვილი, ქრესტომათია, I, 233—249.

ძლებელია ვიფიქროთ, რომ მას თავისი შრომა დაუწერია არაუადრეს მეორმეტე საუკუნის პირველი ნახევრისა.

✕ ცხოვრება სერაპიონ ზარზმელისა. სამწუხაროდ, ეს შრომა არ შენახულა იმ სახით, რა სახითაც ის გამოვიდა მისი ავტორის, ბასილის, ხელიდან (იხილ. ზემოთ). როდესაც ქართულ მწერლობაში ფეხი მოუდგამს ე. წ. მეტაფრასულ მიმართულებას, ბასილის შრომასაც განუცდია ამ მიმართულების გავლენა. ვილაც მეტაფრასტს უყისრია მისი შეკეთება და განახლება. ეს რომ ასეა, შემდეგი გარემოებიდანაც ჩანს. პირველი: სიტყვები — «თვთ დასწერს ბასილი, რომელმან ცხოვრებაჲ ესე წმიდისაჲ აღწერა და იტყჳს». ანდა: «ამისსა შემდგომად ბასილი მიითუალა წინამძღურობაჲ, რომელმან კეთილად აღუაწა ესა რაჲოდენმე», არ შეიძლება თვით ბასილს ეკუთვნოდეს. მეორე: ციტაცია, რომელსაც ადგილი აქვს თხზულებაში; სერაპიონის ცხოვრებასა და სასწაულთმოქმედებას ავტორი, თანახმად მეტაფრასული ტრადიციისა, პარალელს უძებნის სხვადასხვა მეუდაბნოისა და წმინდანის ცხოვრებაში, როგორც, მაგალითად, მაკარი ეგვიპტელი, ექვთიმე, საბა და გერასიმე, ბესარიონ ბერი, თეოდოსი დიდი, გრიგოლ საკვირველთმოქმედი, გრიგოლ აკრაკანტელი და სხვ. ყველაზე მეტად მნიშვნელოვანია, თხზულების გადაკეთების ქრონოლოგიის თვალსაზრისითაც, ხსენება გრიგოლ აკრაკანტელისა, რომლის ცხოვრება, ბერძნულად მეშვიდე საუკუნის გასულს (688 წ.) დაწერილი, ქართულად მეთერთმეტე საუკუნის დამდეგს თარგმნა დავით ტბელმა. ეს ციტაცია არ შეიძლება თხზულების ავტორს, ბასილს, ეკუთვნოდეს. ჩვენ არ ვიცით, ვინაა გადამკეთებელი ცხოვრებისა და რა ეკუთვნის მას ამ თხზულებაში. ერთი კი შეიძლება ვთქვათ, რომ ძველი ცხოვრების ფაქტობრივი მხარისათვის მას ხელი მაინცდამაინც არ უხლია. ამით აიხსნება, რომ ის ადგილები, რომელნიც ბასილს პირველი პირით ჰქონდა მოთხრობილი სერაპიონის თანამგზავრთა და თანამოღვაწეთაგან, მეტაფრასტსაც უცვლელად, პირველი პირით, გადმოუცია. მეტაფრასტის ხელი ჩანს თხზულების შემდეგ სიტყვებში: «ხოლო ესე სიტყუაჲ მამათა მიერ მოვალს ჩუენდა; რამეთუ მიქელ იყო აღმაშენებელი, სასწაულთა და ნიშთა მოქმედი მალალთა და დიდთაჲ, რომელი იყო მოწაფე დიდისა შიომასის საკვრველთმოქმედისაჲ, რომელი, ვითარცა მთიები განთიადისაჲ, ბრწყინვიდა ქუეყანასა ქართლისასა» (გვ. 150). ბასილისაგან, რომელიც არც ისე დიდად იყო დაშორებული თავისი ბიძის დროიდან, გაუგებარი იქნებოდა განცხადება: ეს ცნობა მამათა მიერ მოვალს ჩუენდაო. ეს გასაგები იქნებოდა მეტაფრასტისაგან, რომელიც, როგორც, უდავოდ მეთერთმეტე საუკუნის ნახევრის მოღვაწე, მეტი თუ არა, ერთი საუკუნით მაინც იყო დაშორებული სერაპიონის დროიდან. მეტაფრასტს უნდა ეკუთვნოდეს აგრეთვე პროლოგი (თ. 1) და ეპილოგი (თ. 20) თხზულებისა. ისინი მეტაფრასული მწერლობის უტყუარკვალს ატარებენ. ზედმეტია, რასაკვირველია, ლაპარაკი თხზულების ენის შესახებ, რომელიც ვერავითარ შემთხვევაში მეთერთმეტე საუკუნეზე აღრინდელად ვერ ჩაითვლება.

ჩამოთვლილთ გარდა ჩვენ გვაქვს კიდევ ორი მეტაფრასული აგიოგრაფიული ნაწარმოები. რომელიც ჩვენ მიერ უკვე განხილულია; ერთია ნინოს ცხოვრება, რომელიც არსენ ბერს დაუწერია, და მეორე — ილარიონ ქართველისა, რომელიც თეოფილე ხუცესმონაზონს უნდა ეკუთვნოდეს¹.

ასეთია ისტორია ქართული მეტაფრასული აგიოგრაფიისა, რომელიც მეთორმეტე საუკუნეში დამთავრებულა; საერთოდ კი ქართული აგიოგრაფიული მწერლობა იგულისხმება ორიგინალური, მერეც არ შეწყვეტილა. მაგალითად. მეცამეტე საუკუნის გასულს ან მეთოთხმეტის დაძდეგს დაწერილი უნდა იყოს «ცხოვრებაჲ წმიდისა ლუკა იერუსალიმელისაჲ», რომელიც შენახულა სვინაქსარული სახით გიორგი მთაწმიდლის დიდი სვინაქსარის იერუსალიმის ნუსხაში № 104². ლუკა იყო ქართველი, შვილი მუხა აბაშიძისა. ქმრის გარდაცვალების შემდეგ ლუკას დედას მიუტოვებია შვილები და იერუსალიმს წასულა. სადაც ის მონაზონად აღკვეცილა და, ალბათ, ერთ-ერთ იქაურ ქართულ დედათა მონასტერში მოღვაწეობა დაუწყო. ოცი წლის რომ შეიქნა, ლუკამ მიატოვა ძმები და მამული და იერუსალიმს წავიდა წმინდა ადვილთა მოსალოცავად და დედის სანახავად. ისიც აქ დარჩა, ბერად აღიკვეცა და დიაკვნადაც ეკურთხა; მან შეისწავლა არაბული ენა. როდესაც ყველასათვის ცხადი შეიქმნა მისი «ორკერძოვე სიბრძნე» და სიწმინდე, ის აირჩიეს ჯვარის მონასტრის წინამძღვრის თანამდებობაზე, რომელსაც ეს ასრულებდა სამი წლის განმავლობაში. ამ დროს გამოჩნდა იქ ერთი უკეთური «სპარსი», რომელსაც შეხკიდარ ეწოდებოდა და დიდი გავლენა ჰქონდა სულთან ფუნდუხტ ან ფუნდრუხტინზე. სულტანისაგან მან გამოითხოვა ჯვარის მონასტერი და, რაც კი ებადათ ძმებს, ყველაფერი ჩამოართვა მათ და მერე მონასტრიდან გააძევა. ლუკა, როგორც წინამძღვარი, წავიდა სულტანთან საჩივლელად და საშუაბდგობლოდ. ქრისტიანებმა უთხრეს მას, რომ შეხკიდარს შენი მოკვლა განუზრახავს და ამიტომ გაიქეცი და დაიშალო. ლუკამ არამცთუ ყურადღება არ მიაქცია ამ გაფრთხილებას, პირიქით. მივიდა შეხკიდართან «და უთხრა, რათა განუტეოს ძმანი და მისგან ითხოვოს რაღცა უნებს». შეხკიდარმა მას მოსთხოვა ქრისტიანობის დათმობა და მაჰმადიანობის მიღება, რისთვისაც აღუთქვა ამირობა და «ტაძრისა თავადობა», ესე აგი სასახლის გამგეობა. ლუკამ უარი თქვა. ამისათვის შეხკიდარმა მას თავი წარჰკვეთა და გვამი მისი ცეცხლში დაწვა. ლუკა ეწამა 27 ივნისს «სულტანობასა ფუნდრუხტანისა» ან ფუნდუხტისასა, რომელიც ცნობილია ზახირა

¹ ქვეყნობიძე, ნაწყვეტი ქართული აგიოგრაფიის ისტორიიდან, «თბილ. უნივერსიტეტის მოამბე», I, 52—57.

² გამოცემულია დ. ყიფშიძის მიერ: «Известия Кавказского Историко-Археологического Института», т. II, 1927, გვ. 60—62. ს. ყუბანჯიშვილი, ქრესტომათია I, გვ. 253—254.

რუკნე დი ნ-ბ ე ი ბ ა რ ს-ბ უ ნ დ უ კ დ ა რ ი ს სახელით და სულტნობდა 1260 — 1277 წლებში.

ეს ცხოვრება, რომელიც, ალბათ, დაწერილია იქვე ჯვარის მონასტერში, საყურადღებოა ქართველთა სამონასტრო ახალშენის ისტორიისათვის პალესტინაში და, საზოგადოდ, პალესტინოლოგიისათვის. კერძოდ, საინტერესოა ცნობა იმის შესახებ, რომ შეცამეტე საუკუნეში ჯვარის მონასტერი ქართველებისათვის წაურთმევეიათ მამლიუკებს, რასაც ამოწმებენ არაბი ისტორიკოსებიც, როგორც, მაგალითად, იბნ-კესირი (გარდ. 1373 წ.). ეს მონასტერი მერე უკანვე დაუბრუნებია მეფეთა-მეფე დავით მეექვსეს (1292—1310 წწ.), როგორც ეს ჩანს ჯვარის მონასტრის აღაპებიდან, ხელნაწერში (№ 288) ამის თაობაზე ნათქვამია: «ამავე დღეს წირვამ და აღაპი საუკუნომ დავით მეფეთა მეფისაჲ და მეორედ აღმაშენებელისაჲ წმიდის ამის მონასტრისაჲ, რომელმან სარკინოზთაგან წარტყუენული მონასტერი და ეკლესიაჲ, მიზგითად შეცვალებული, ეკლესიადვე სალოცველად შეცვალა და კულად აგო ნათესავსა ქართველთასაო»¹. ხასიათი სვინაქსარული რედაქციისა გვაფიქრებინებს, რომ თავდაპირველად არსებობდა ვრცელი ცხოვრება ლუკასი, რომელიც ან დაიკარგა, ან ჯერ აღმოჩენილი არაა. ეს ვრცელი ცხოვრება შეუმოკლებიათ და შეუტანიათ გიორგი მთაწმიდლის დიდ სვინაქსარში მსგავსად სხვა ქართველი წმინდანების ხსენებისა.

მეთოთხმეტე საუკუნეში უნდა იყოს დაწერილი «ცხოვრებაჲ წმინდისა ნიკოლოზ დვალისაჲ», რომელიც სვინაქსარული რედაქციით შენახულა უკვე დასახელებულ იერუსალიმის ხელნაწერში № 104². ნიკოლოზი იყო დვალი, ესე იგი დვალეთიდან, «სოფლისაგან, რომელსა ეწოდების წაჲ». 12 წლისა ის მონაზვნად აღიკვეცა და «მცირედსა ხანსაჲ» კლარჯეთის უდაბნოებში მოღვაწეობდა. აქედან ის წავიდა იერუსალიმს და დაემკვიდრა ჯვარის მონასტერში. ვინაიდან მას სურვილი ჰქონდა ქრისტესთვის მოწამეობისა, «პოვა თარგმანა სპარსი ვინმე კაცი და მოტყუებით ყადისსა მიიყვანა»; აქ მან აღიარა ქრისტე და დაგმო მაჰმადიანობა, რისთვისაც ის დაატუსაღეს. მისდა უნებურად მონასტრის ძმებმა ის გამოიხსნეს და კვიპროსის კუნძულზე წარგზავნეს. კვიპროსზე ის კარგა ხანს დარჩა, აქედან განიზრახა ათონზე წასვლა, მაგრამ ჩვენებით ბრძანება მოიღო» იერუსალიმს წასულიყო და ერთ ქართველ ბერს და მოწაფებოდა. ნიკოლოზი ასეც მოიქცა, მოვიდა იერუსალიმს, მოძებნა ის ბერი, რომელმაც რამდენიმე ხნის შემდეგ იგი დამასკოს წარგზავნა, რათა «ღირს იქმნეს საწადელსა მისსა, სიკუდილსა ქრისტესთვის». დამასკოში მან აღიარა ქრისტე და დაგმო მაჰმადიანობა, რისთვისაც მას ჯერ სცემეს და მერე საპყრობილეში ამოაყოფინეს თავი. იქაურმა ქრისტიანებმა ის გაანთა-

¹ Н. Марр, Синодик Крестного монастыря в Иерусалиме, «Bibliotheca Armeno-Georgica», III. Петерб., 1914, стр. 72, № 288.

² გამოცემულია დ. ყიფშიძის მიერ: «Известия Кавказского Историко-Археологического Института», т. II, 1927, გვ. 63—65. ს. ყუბანეიშვილი. ქრესტომათია I, გვ. 254—255. ჯვარის მონასტრის «ვაშნი» XIV ს. (Blake, № 143) გადაუწერია ვინმე მიქელ დვალს.

ვისუფლეს და იერუსალიმში უპირებდნენ წარგზავნას, მაგრამ ნიკოლოზმა ხელმეორედ აღიარა საჯაროდ ქრისტე და შეურაცხყო მამამადიანობა. ამისთვის მას ხუთასი შოლტი დაარტყეს და საპრობილე მიუსაჯეს, რომელშიაც ორი თვე დააყო. ქრისტიანებმა კიდევ გაანთავისუფლეს ის და კვლავ იერუსალიმში უპირებდნენ გაგზავნას, მაგრამ ამ დროს აქ იყო ქალაქის აძირა, რომელმაც იცნო ნიკოლოზი; მან შეიპყრო ის და გაუგზავნა ამირათა ამირას დენ გიზს, რომელმაც შოინდომა მისი გამამადიანება. ვინაიდან ნიკოლოზმა ურჩობა გაუწია, მას თავი მოკვეთეს და გვაში მისი ცეცხლით დასწვეს. ეწამა ნიკოლოზი ოქტომბერსა 19. დღესა სამშაბათსა, ქორონიკონსა ორსა, და წმინდათა მოწამეთა თანა შეირაცხა. მისი ცხოვრება ჩვენამდე შენახულა მოკლე, სვინაქსარული რედაქციით, მაგრამ მაინც დიდად საყურადღებოა იმ მხრივ, რომ გვიხატავს ნამდვილ, რეალურ სურათს ქართველთა მდგომარეობისას აღმოსავლეთში მეცამეტე-მეთოთხმეტე საუკუნეში. ნიკოლოზის სოფელს ერქვა წაჲ. შართალია. თერგის ოლქში ცნობილია ზემო და ქვემო წეი, მაგრამ საუკეთესო აქ თერგის ოლქი იგულისხმებოდეს, მით უმეტეს, რომ ნიკოლოზი იყო დვალი. ესე იგი დვალეთიდან, დიდი ლიახვის ხეობიდან, ოსეთიდან¹. ყოველ შემთხვევაში, ეს ძველი საინტერესოა იმით, რომ ცნობებს გვაწვდის ოსების ქრისტიანიზაციისა და ქართიზაციის შესახებ. ნიკოლოზი იერუსალიმიდან გაუგზავნიათ კვიპროსის კუნძულზე. ალბათ, იმიტომ, რომ ქართველთა მონასტერი ამ კუნძულზე, რომელიც მოხსენებულია ჩვენს პატიანუში და რომლის შესახებ ჩვენ უკვე გვქონდა საუბარი, მაშინაც იყო. ეწამა ნიკოლოზი «ქორონიკონსა ორსა», რასაკვირველია, მეთოთხმეტე მოქცევისას. ესე იგი 1314 წელს, როდესაც დამასკოა «ამირათა ამირად» ყოფილა დენგიზ ან დანგიზი. ეს არის არაბი ისტორიკოსების მიერ ხშირად მოხსენებული ტენკიზი, რომელიც იყო მამლუკთა სულტანის ალ-მელიქ-ან-ნასირ-მუჰამედ-იბ-ნ-ყალაუნი² მოადგილე სირიაში და გარდაიცვალა 1340 წელს. მს შართლაც ცნობილია ქრისტიანთა მიმართ სიძულვილით.

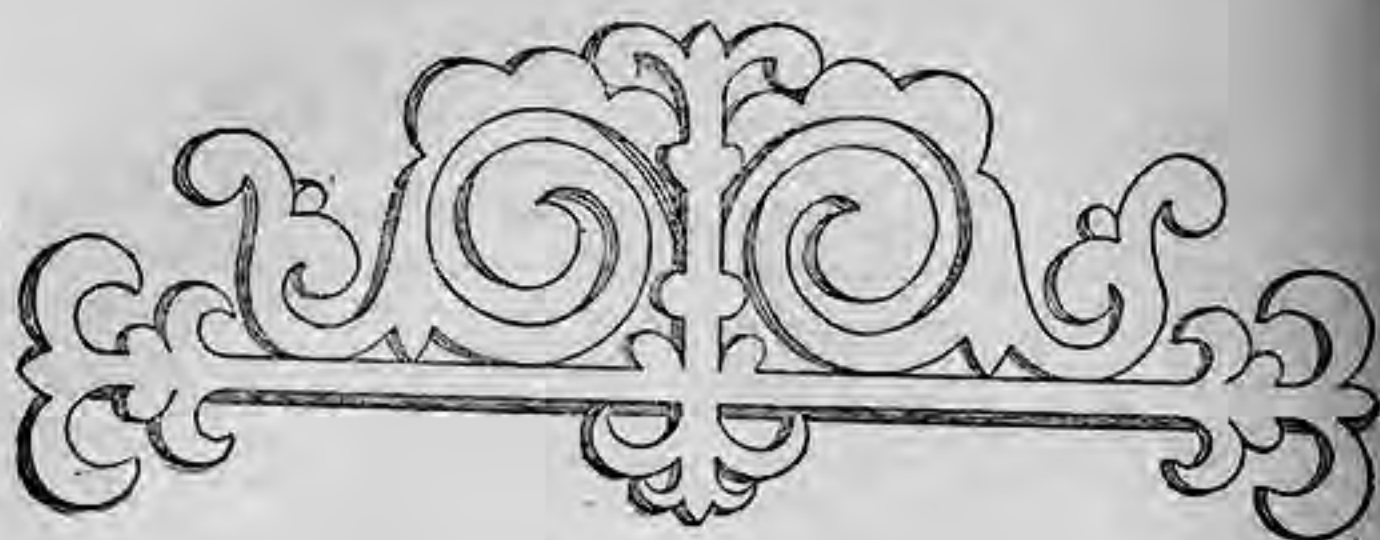
უკანასკნელს, მეტად საყურადღებო, საფეხურს ქართული აგიოგრაფიის ისტორიაში მეთვრამეტე საუკუნე წარმოადგენს. ამ საუკუნეში ბესარიონ კათოლიკოსს (1730—35) დაუწერია შოთხრობა-ისტორია რაყდენის, არჩილ და ლუარსაბ მეფისა, ისე წილენელისა და ბიძინა — შალვა — ელიზბარისა. გრი-

¹ ჩვენ ამ შემთხვევაში არ გვიანტერესებს დვალების ეთნოგენეზის საკითხი, რომლის შესახებ, ანტიკურ მწერალთა და ვახუშტი ბატონიშვილის ბუნდოვანი მონაცემების საფუძველზე, ვ. ვამბრეჯელი თავისებურ დასკვნებს აკეთებს (О племенах Давлов, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის. IX, 179—210). საკმარისია ვიცოდეთ, რომ XIV საუკუნის დამდეგს (ნიკოლოზ დელი გარდაიცვალა 1314 წ.) დვალები უკვე კავკასიონის სამხრეთ კალთებზე, ოსების მიერ დაკავებულ ტერიტორიაზე ცხოვრობენ (ვ. ვამბრეჯელი, გვ. 185) და, როგორც ნიკოლოზის თავგადასავლიდან ეტყობილობთ, ქართული კულტურულ-ეკლესიურა კოლექტივის წევრები არიან.

² 1293—1341 წლებში. Дэн-Пуль. Мусульманские династии, перев. Бартольда стр. 63.

გოლ დოდორქელს შეუთხზავს მარტვილობა ქეთევან დედოფლისა, ხოლო ანტონ კათოლიკოსს — ცხოვრება ნეოფიტე ურბნელისა, წამება ქეთევან დედოფლისა და ლუარსაბ მეფისა და აგრეთვე მარტირიკა, რომელიც შეიცავს მოკლედ ღვაწლსა და ცხოვრებას 19 ქართველი წმინდანისას. ამავე საუკუნის დამდეგს, ვფიქრობთ კათოლიკოსის დომენტი III-ის (1704—1729) ინიციატივით, დაუწყიათ შედგენა ქართველ¹ წმინდათა ცხოვრება-მარტვილობათა «მრავალთავისა», რომლის ყველაზე ადრინდელ ნუსხას წარმოადგენს ბელნაწერი A 130 (1713 წ.).

¹ შეად. ნუსხები A 170 (1733 წ.), 176 (1734—1736) და H 2077 (1736 წ.).

7. ასკეტიკა და მისტიკა

ქართული ასკეტიკურ-მისტიკური მწერლობა მეთექვსმეტე საუკუნემდე. პატერიკები და აპოფთეგმები. ქართული ორიგინალური მისტიკა — მარტვირი საბაწმიდელი, ასკეტიკა და მისტიკა XI — XIII და XVIII სს., მისი ხასიათი.

სამონასტრო ცხოვრებისა და იდეოლოგიის განვითარებამ ხელი შეუწყო ეგრეთ წოდებულ ასკეტიკურ-მისტიკურ მწერლობის წარმოშობას. საქართველოში სამონასტრო ცხოვრება იწყება «ათცამეტ ასურელ მამათა» მოსვლის შემდეგ შეექვსე საუკუნის ნახევრიდან. მანამდის ასკეტიკურად განწყობილი ქართველები საზღვარგარეთ პოულობდნენ თავშესაფარს და ზოგიერთი მათგანი შესამჩნევ კვალსაც ტოვებდა. ასე, მაგალითად, გამოჩენილ პეტრე ქართველზე (V ს.) რომ არ ვილაპარაკოთ, არ შეგვიძლია არ დავასახელოთ ცნობილი ევაგრე პონტოელი (346—399), რომლის ქართული წარმოშობა ბერძნულ და კოპტურ ლიტერატურაშიც კია დადასტურებული. მოვიგონოთ აგრეთვე 13 სირიელი მამები. მეცხრე-მეთექვსმეტე საუკუნეში სამონასტრო ცხოვრება საქართველოში ძალზე განვითარდა, ეს საუკუნეები იყო ჩვენში ეპოქა ბერ-მონაზონთა შეუზღუდველი და შეუკავებელი ბატონობის პრეტენზიებისა ცხოვრების ყოველ დარგსა და სფეროში. სამონასტრო ცხოვრების განვითარებამ საქართველოში შექმნა ასკეტიკურ-მისტიკური მწერლობა, რომელიც, ძირითადად ჯერჯერობით ნათარგმნი იყო. მეშვიდე საუკუნიდან გვაქვს ერთი ძეგლი, ესაა მარტვირი მონაზონის საბაწმიდელის თხზულება «სინანულისათვის და სიმდაბლისა»¹. ამ თხზულებაში ჩვენ გვაქვს

¹ A 56. 239 — 280; სინას მთის ხელ. № 36 — 84, ფ. 89—103. იხ. ქ. ქეკელიძე, მარტვირი ქართველი და მისი შრომა «სინანულისათვის და სიმდაბლისა» («ლიტერ. ძიებანი», III, 261—315). მართალია, ამ თხზულებას ევროპაში ზოგიერთი მკვლევარი სირიულიდან ნათარგმნი შრომად თვლიდა. მაგრამ, რადგანაც ეს ჯეროვნად დასაბუთებულად არ მიგვაჩნია, იმას ქართულ ნაწარმოებად ვთვლით (იხ. ზემოთ მარტვირი საბაწმიდელი).

ქართული ასკეტიკის ერთ-ერთი უძველესი ნიმუში. მართალია, პირველი პერიოდებიდან ჩვენამდე ბევრი ლიტერატურული ძეგლი არ შენახულა, მაგრამ მაინც შეიძლება ითქვას, რომ უკვე მეათე საუკუნემდე ასკეტიკურ-მისტიკური მწერლობა საკმაოდ დამუშავებული ყოფილა ჩვენში. ამ დროს ხათარგმნ ასკეტიკურ-მისტიკურ თხზულებათაგან ზოგი ისეთია, რომელნიც და რომელთა ავტორები მწერლობის ისტორიაში ცნობილი არ არიან. ასეთებია: 1) პიმენი, რომლის «სწავლანი», შენახულა სინას მთის 979 წ. ხელნაწერში № 81. 2) საჰაკ მონაზონი, რომლის 31 «თქუმული» შემოუნახავს Q, 36. ჩვენ არ ვიცით, ვინაა ეს საჰაკ მონაზონი, ისავე ასურელი (VII ს.) თუ ანტიოქელი (გარდ. 460 წ.). 3) აბრაჰამ მონაზონი; სინას მთის X—XI საუკუნე ხელნაწერში № 80 მოთავსებულია, სხვათა შორის, ამ აბრაჰამის «სწავლანი», მაგრამ რამდენი — არ ვიცით; ერთი მისი «თქუმული» მოთავსებულია A 56. 443 — 444.

საკმაოდ შენახულა ამ პერიოდიდან ცნობილ ასკეტთა და მისტიკოსთა თხზულებანიც, რომელთაგან, ჩვენთვის ხელმისაწვდომი წყაროების მიხედვით, შეგვიძლია დავასახელოთ შემდეგი: 1) ანტონი დიდი (გარდ. 356 წ.). შემომღებელი ეგრეთ წოდებული დაყუდებითი, ან განშორებითი, მწირული მოღვაწეობისა. ანტონისაგან დარჩენილა, სხვათა შორის, შვიდი ეპისტოლე¹, რომელიც მას მიუწერია ეგვიპტის სხვადასხვა მონასტრისათვის. დაწერილია ისინი კობტურ ენაზე, საიდანაც მერე სხვა ენებზედაც უთარგმნიათ. კობტურ ენაზე ახლა ცნობილია მხოლოდ მეოთხე ეპისტოლე, ბოლო მესამისა და დასაწყისი მეხუთისა, აგრეთვე მეშვიდე. უძველესი თარგმანი შვიდივე ეპისტოლეთა შენახულა ლათინურ ენაზე. ქართულად ანტონის ეპისტოლენი უთარგმნიათ ძველადვე, იმათ ჩვენ ვხვდებით, რიცხვით შვიდს, არც შეტს. არც ნაკლებს, სინას მთის X—XI სს. ხელნაწ. № 80. ამას გარდა, ანტონისაგან დარჩენილა ქართულად აუარებელი აფორიზმი და დარიგება, რომელნიც შესულან საგანგებო ასკეტიკურ-მისტიკურ კრებულებში; მათ შესახებ ქვემოთ გვექნება ლაპარაკი. 2) ამბა ამონა, 3) მარკოზ მონაზონი ან განდევილი, 4) არსენ ჰრომაელი², 5) სვიმეონ მესვეტე³, 6) იოანე მოსხი, რომლის თხზულებას — Λεγάων γαρ. II ἀβυσσος, ქართულად ეწოდება სამოთხე, 7) იოანე სინელი, რომლის Κλημαξ-ი, ქართულად კიბე, ხუთჯერ ყოფილა ქართულად თარგმნილი (ექვთიმე ათონელის დრომდე. ექვთიმე ათონელის, იოანე პეტრიწის, პეტრე გელათელისა და ანტონ კათოლიკოსის მიერ), 8) მაკარი მეგვიპტელი, რომლის ორი ეპისტოლე და 28 სწავლანი⁴ უთარგმნია ექვთიმე ათონელს⁵,

¹ Migne, PG. t. 40, col. 977—1000 (C. Garitte, Les lettres saint Antoine en Géorgien, Muséon, t. 64, 3—4, p. 267—278).

² C. Garitte, Une lettre de s. Arsène en géorgien (Muséon, t. 68, p. 259—267, 1955).

³ K. Kekelidze, Monumenta..., I. XI VI—XIVII. 228—230.

⁴ А. Цагарели, Сведения, I, 83—84, II, 35; თ. ეორდანიძე, ქრონიკები, I, 70, ქუთ. საბლმწ. ისტორიული მუზეუმი, № 181.

⁵ ქართული თარგმანი ბერძნული ტექსტისაგან განსხვავდება. იხ. О. Шушания, Мистика Макария Египетского, Киев, 1914 г.

9) ეფრემ ასური, რომლის თბზულებანი ძველად, მეათე საუკუნემდე, ორჯგუფად უთარგმნიათ: ერთი შეიცავს 16 თავს¹, მეორე — 25-ს²; მეორე, მეათე საუკუნიდან, მისი თბზულებანი, როგორც დავინახეთ, უთარგმნიათ ექვთიმე ათონელს და ეფრემ მცირეს. 10) სწავლაჲ სტეფანე მძოვრისა საბა წმიდელისაჲ, რომელი ზღუასა ზედა ვიდოდა³.

მეათე საუკუნემდევე გადმოუღიათ ქართულად საგანგებო კრებულები ასკეტიკურ-მისტიკური ხასიათის აფორიზმებისა და სენტენციებისა, რომელთაც ეწოდება 'Ανεξιχνίαση Βιβλίου და 'Αποφθέγματα τῆς ἀγίας ἑσθίας. ბავშვები სწავლობენ უფროსებისაგან, კაცობრიობა აწინდელი დროისა სწავლობს წარსულისაგან, — ისტორიისაგან; ამისათვის ის მუდამ ცდილობდა შეენახა ნაყოფი თავისი გამოცდილებისა, რა სახითა და ფორმითაც უნდა ყოფილიყო ის. მაგრამ ლიტერატურულ ფორმათაგან ან გამოცდილების შესანახად ანდაზებსა და აფორიზმებს არც ერთი არ შეედრება, ამიტომ მოკლე და ჩამოსხმული თქმულებანი, ან უკეთ — ნაკვესები დიდი ადამიანებისა, მუდამ ავტორიტეტით იყო მოსილი, იმათ სერიოზულად ეპყრობოდნენ, გულდადებით და ბეჯითად სწავლობდნენ. შეიქმნა მთელი განძი ასეთი აფორიზმებისა, რომლებიც პირველხნობით ზეპირად ინახებოდა საზოგადოებაში და მერე ჩაიწერა კიდევაც. ამ განძიდან, ამ წყაროდან, ყველა იღებდა იმას, რაც მისთვის საჭირო იყო ამა თუ იმ შემთხვევაში. ამ გზით წარმოდგა, მაგალითად, სხვადასხვა კრებული ფილოსოფიური აზრებისა და სენტენციებისა. ამგვარივე ხასიათისაა ასკეტიკურ-მისტიკური კრებული, რომელშიაც თავმოყრილია უძველესი დროის, არაუგვიანეს მეხუთე საუკუნის, გამოჩენილ და სულიერ ცხოვრებაში გამოცდილ მოღვაწეთა თქმულებანი, სენტენციები, ნაკვესები და აფორიზმები. ამ კრებულებს დიდი გასავალი ჰქონია ბერ-მონაზონთა წრეში, ისინი შეადგენდნენ დაუშრეტელ წყაროს მათი გონებრივი და ზნეობრივი აღორძინებისა და წარმატებისას. ასეთი კრებული შეიცავს ხშირად არა მარტო აფორიზმსა და ნაკვესს, არამედ მოკლე მოძღვრებას ამა თუ იმ ასკეტისას. ხანდახან რჩეულ ასკეტთა მთლიან მსჯელობას ამა თუ იმ ზნეობრივ თემაზე. ზოგიერთ შემთხვევაში ჩვენ აფორიზმს სრულიადაც ვერ ვამჩნევთ, იმის მაგიერ ვკითხულობთ ან ადგილისა და დროის აღწერილობას, სადაც და როდესაც წარმოთქმული იყო ესა თუ ის აფორიზმი, ანდა მთელს ზნეობრივი ხასიათის მოთხრობასა და თქმულებას რომელიმე ასკეტის ღირსება-მოღვაწეობის შესახებ. ამნაირად, დასახელებული ნაწარმოებები წარმოადგენს კრებულს არა მარტო აფორიზმებისას, არამედ ამ აფორიზმებისა და ამა თუ იმ ასკეტის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის შესახებ თქმულება-მოთხრობებისას. ბერძნულსა და სხვა (ლათინურ, არაბულ, კოპტურ, სომხურ და სლავურ) ენებზე შენახულა ბევრისბევრი ასეთი კრებული. ბერძნულ-ლათინური ტექსტი რამდენიმე ასეთი კრებულისა გამოცემულია Migne-ს «პატროლოგიის» 73 — 74 ტომში Vitae

¹ აღონ. № 69; სინას შთის № 36 — 84; A 56, 1179.

² სინას შთის № 78 (ცაგარლის კატალოგი).

³ გამოცემულია G. Garitte-ს მიერ (Muséon, t. 67, S. 71—82, 1954).

Patrum-ის სახელით. ტიპიურია აქ ის რედაქცია, რომელიც ბერძნულიდან ლათინურად უთარგმნიათ მეექვსე საუკუნის პირველ მეოთხედში რომის დი-აკონს პელაგისა და კერძოდიაკონს იოანეს. ეს რედაქცია შედგენილია ბერძნულ ენაზე მეხუთე საუკუნის ნახევარში; შემდეგ საუკუნეებში ის თანდათანობით შეუვსიათ, ასე რომ მეცხრე საუკუნეში ფოტი პატრიარქს ხელთ ჰქონია ეს კრებული შემდეგი სათაურით: Ἀνδρῶν ἐκ τῆς ἁγίας καὶ καθολικῆς ἐκκλησίας. ხასიათი და შედგენი-ლობა ამ კრებულისა ასეთია: ის ორ ნაწილად განიყოფება, პირველში წარ-მოდგენილია აფორიზმები ისეთი ასკეტებისა, რომელთა სახელები ცნობილია, ეს ნაწილი 20—23 თავადაა დაყოფილი, თითოეულ თავში ლაპარაკია ერთ რომელიმე ზნეობრივი ხასიათის საგანზე ან თემაზე, მაგალითად, სიყვარულზე, სინანულზე, ღვთისმოსიშობაზე და სხვ. მეორე ნაწილი შეიცავს უსახელო ამ ანონიმურ აფორიზმებს. თავისთავად საფიქრებელია, რომ ამ კრებულს, რომელიც ყველა ენაზე იყო ცნობილი და რომელსაც ჰყავდა ფართო წრე მკითხ-ველებისა, ქართულადაც სთარგმნიდნენ. მართლაც, ის სამჯერ, სამი სხვადა-სხვა რედაქციით, უთარგმნიათ ქართულად, ორი მათგანი ნაკლულევანადაა შენახული. პირველი რედაქცია, რომლიდანაც მხოლოდ ერთი თავი შენახულა, ნათარგმნია მეათე საუკუნეზე გაცილებით ადრე¹. აქ ჩვენ გვაქვს მეორე თავი იმ თხზულებისა, რომელსაც სათაურად აქვს «სწავლანი ანტონისანი»: «ჯდა ოდესმე წმიდაა ანტონი უდაბნოსა გარე, ურვასა შევარდა და მრავალსა სი-ბნელესა გულისსიტყუათასა, და იტყოდა ღმრთისა მიმართ». მეორე რედაქცია ეკუთვნის ექვთიმე ათონელს და მეათე საუკუნის გასულს არის ნათარგმნი; ის შენახულა ერთადერთ ხელნაწერში (A 35), რომელსაც მეორე ნახევარი მოგ-ლეჯილი აქვს; ამის გამო აღნიშნული თხზულებიდან დარჩენილა მხოლოდ 13 თავი. დარჩენილი ნაწილიდანაც ვხედავთ, რომ ექვთიმეს ეს თხზულებაც ისე უთარგმნია, როგორც მრავალი სხვა: ის მას დედანთან შედარებით შეუ-მოკლებია, რის გამო იმაში უფრო ნაკლები რიცხვია როგორც მოღვაწე-მამე-ბისა, ისე მათი თქმულება-აფორიზმებისა. მესამე რედაქცია ამ თხზულებისა ეკუთვნის თეოფილე ხუცესმონაზონს² და წარწერილია ასე: «წიგნი წმიდათა და ნეტართა მამათა ჩუენთა ცხოვრებისათჳს და მოქალაქობათა». ეს რედაქცია ამნაირად იწყება: «სიტყუაა შესავალი: რომელი იგი არს პირ-ველითგან ღმრთისა თანა, ღმრთისა სიტყუაა (ὁ θεὸς ἐν ἀρχῇ παρὲς πάντας τὰς αἰῶνας)». მაშასადამე, ეს არის პროლოგი ან შესავალი, რომელსაც მერე მი-ჰყვება 24 თავი. უკანასკნელი (25) თავი შეიცავს კითხვა-მიგებას ახალგაზრ-დასა და თებელი ბერის შორის: «ვითარ ჯერ არს მონაზონისა ყოფაა სენაკსა შინა?» მაშასადამე, აქ ხელნაწერებში აღნიშნული თხზულება შენახულა არა იმ სახით, როგორც მას იცნობდა პატრიარქი ფოტი³, არამედ როგორც ის

¹ A 95, 324—330; № 1109, ფ. 9.

² A 168, 169, 528, 688, 1105.

³ Migne, PG. t. 103, col. 664—665.

შენახულა მოსკოვის სინოდის წიგნსაცავის ზოგიერთ ბერძნულ ხელნაწერში მაგალითად № 163¹.

პირველი პერიოდიდან შენახულა ერთი ასკეტიკური კრებული, რომელიც 'Ανδρῶν ἔξω βίβλιου-ის თავისებურ რედაქციას წარმოადგენს. ეს კრებული მოთავსებულია ივერიის მონასტრის მეათე საუკუნის ხელნაწერში № 50² და ეწოდება: «გამოკრებულნი სადამთვე სიტყუანი წმიდათა მამათანი». კრებული გაყოფილია 38 თავად. თითოეულ თავში — ზოგი მოკლეა, ზოგი მოზრდილი — ლაპარაკია რაიმე ზნეობრივ თემაზე. მამათა რიცხვში მოხსენებულია იოანე ოქროპირი, ნილოსი, ანტონი, კლემასი, ეფრემი, პაფნუტი, მარტვირი, ამონა, გრიგოლ დვთისმეტყველი, პახომი, თეოდორე აბუკურა, მამა ილარიონ ჯუანშერი, ალბათ სხვა მრავალნი, რომელთა სახელები მარის აღწერილობაში, რასაკვირველია, ყველა არ იქნება. აქ, ალბათ, ჩვენ გვაქვს 'Ανδρῶν ἔξω βίβλιου-ის უნდა უნდა წარმომდგარიყო 'Ανδρῶν ἔξω βίβλιου-ი, თუმცა პროფ. ტროიკის აზრით «დიდი ლიბონარი», პირიქით, თვითონ წარმოიშვა მოკლე რედაქციებისაგან³.

მეხუთე საუკუნის გასულს კრებულიდან 'Ανδρῶν ἔξω βίβλιου ვილაც რედაქტორს ამოუღია ის აფორიზმები, რომელთა ავტორები ცნობილია და ანბანის რიგზე, თავებად დაუყოფლად, მოთავსებულია ცალკე კრებულში, რომელიც ცნობილია 'Απομυθῆματα ἑξω βίβλιου γερμανიკის სახელით (Migne, PG. I. 65). ამ კრებულში 130 ასკეტის სახელია მოყვანილი, თითოეულ მათგანს მიეწერება 1—52 აფორიზმი. მხოლოდ ერთს, პიმენს. 127; სულ ამ კრებულში მოთავსებული აფორიზმების რიცხვი უდრის 945, თუმცა ყველა რედაქციაში ერთი და იგივე რიცხვი არაა არც ასკეტებისა, არც მათი აფორიზმებისა. ზოგან გამოტოვებულია, ზოგან მიმატებულია სახელი, ზოგან რამდენიმე აფორიზმი შეერთებულია, ზოგან ერთი და იგივე აფორიზმი რამდენიმე აფორიზმადაა გაყოფილი. ეს თხზულებაც რამდენიმე რედაქციით ყოფილა ქართულად ნათარგმნი მეათე საუკუნემდე; ერთი რედაქცია მისი მოთავსებულია ნაკლულევანად სინას მთის X—XI სს. ორ ხელნაწერში⁴. მეორე რედაქცია შენახულა ათონის ივერიის მონასტრის XI ს. ხელნაწერში № 51⁵. ათონის რედაქცია უფრო ვრცელია, ვიდრე სინას მთისა, რამდენადაც ეს შეიძლება გათვალისწინებულ იქნას არსებული აღწერილობებით. ათონის რედაქცია ნ. მარის შეუდარებია ბერძნულ დედანთან და აღმოჩენილა, რომ ქართული რედაქცია, ბერძნულთან შედარებით, უფრო მოკლეა, მოღვაწე-მამათა რიცხვი

¹ Проф. И. Троицкий. Обзорные источники начальной истории египетского монашества, Сергиев-Посад., 1906 г., стр. 326 — 329.

² Н. Марр, Агиографические материалы, I. 9—15.

³ «Обзорные источники начальной истории египетского монашества», стр. 329—329.

⁴ №№ 76, 80, Проф. А. Цагарели, Сведения, II, стр. 87, 88, 90, 91.

⁵ Н. Марр, Агиографические материалы, I, 16 — 36.

ქართულში ნაკლებია და თან მათი ჩამოთვლის რიგიც სხვაა. რაც ქართული ანბანის რიგზეა დამოკიდებული. რა ენიდანაა ნათარგმნი ეს თხზულება ქართულად, საბოლოოდ ამახ. ნ. მარი ვერ სჭრის¹.

მეათე საუკუნისავე წინა დროიდან ქართულ ენაზე შენახულა კიდევ ერთი ასკეტიკური კრებული, რომელიც შეიცავს მოკლე მოთხრობებს ამა თუ იმ მოღვაწეთა შესახებ. ეწოდება მას «თხრობანი წმიდათა და ღმერთშემოსილთა მამათანი». ამაში სულ 66 თხრობაა, 43 უსახელო და 23 წარწერილი, რომლებშიც მოხსენებული არიან: ბესარიონ და მისი მოწაფე, დანიელი (4-ჯერ), ანდრონიკე და მისი ცოლი ათანასია, ეელოგი, მარკოზ მონაზონი, სოფრონი და იოსები, ანტონი (2-ჯერ), სერაპიონი, პიმენი (3-ჯერ), ზენონი, მაკარი (2-ჯერ), პავლე წრფელი, სპირიდონი, მოსე, სარა, პაფნუტი, ფოკა და იაკობი, სისოი, ლოთი, კასიანე და არსენი. ეს კრებული მოგვაგონებს Patrum vitae-ს იმ სერიას, რომელიც ცნობილია «Narrationes de Daniele Scetioti»-ს სახელით².

მეორე პერიოდშიაც ბევრი უთარგმნიათ ასკეტიკურ-მისტიკური მწერლობის დარგში, განსაკუთრებით კი ექვთიმე ათონელს. ეს ასეც უნდა მოხდარიყო: ექვთიმეს შრომითა და მეცადინეობით შეიქმნა ათონის ივერიის მონასტერი და იქ ჩამოყალიბდა ქართული საბერძნო-ბერძნო ინსტიტუტი. ბერძნო-ბერძნოთათვის კი აუცილებელ სულიერ საზრდოს შეადგენდა ასკეტიკურ-მისტიკური ლიტერატურა, რომლის გამდიდრებისათვის იმავე ექვთიმეს უნდა ეზრუნა.

ექვთიმეს შემდეგ ამ დარგში უმუშავნიათ სტეფანე ათონელს, რომელსაც გადმოუთარგმნია იოანე ოქროპირის ერთი კრებული, რომელსაც «ფუტკარი» ეწოდება, და თეოფილე ხუცესმონაზონს; მას გადმოუღია ერთ-ერთი რედაქცია 'Ανεμων ἀγίας βλάσης-ისა და იოანე ოქროპირის «ასკეტიკონია». «ასკეტიკონის» სახელით ცნობილია ბასილი დიდის კრებულიც, რომელიც ქართულად ორჯერ უთარგმნიათ მეთერთმეტე საუკუნეში: ვინმე პროკოპი მღვდელს და ეფრემ მცირეს. ეფრემ მცირეს, როგორც თავის აღგილას დავინახეთ, სხვაც უთარგმნია ამგვარი თხზულებანი. ეფრემ მცირის შემდეგ ქართულ ასკეტიკურ-მისტიკურ მწერლობას შექმატებია კიდევ დიადოხოს ფოტიკელის «თავნი ასკეტიკანი ასანი»³, და ნილო სინელიის; ა) «ღნომნი სწიულათანი სარგებლად სულისა»⁴. ბ) «ღნომნი განმაცუნებელნი განხრწნადთაგან და შემაერთებელნი უხრწნელთა თანა»⁵, გ) «ეპისტოლენი» რიცხვით

¹ შემდეგ, XIX ს. დამდეგს ან XVIII ს. გასულს, ამოფთევემები რუსულიდანაც უთარგმნიათ ქართველებს (А. Цагарели, Сведения, III, стр. 255, № 57).

² К. Кекелидзе, Жизнь Агафангела, католика Дамасского, «Христианский Восток», т. IV, вып. 3, стр. 252.

³ А 60, 87—137; Migne, PG. t. 65, col. 1141—1148, 1167—1212; Проф. К. Попов, Блаженный Диадокх, епископ Фотики древнего Эфеса и его творения, Киев, 1903 г.

⁴ А 60, 285—291; № 67, 84—88.

⁵ А 60, 291—294; № 67, 88—91.

343¹; ბერძნულ ენაზე შენახულა სულ 997 ეპისტოლე ოთხ წიგნად², მაშასადამე, ქართულად გამოკრებით უთარგმნიათ ის, დ) «ლოცვისათვის თავნი რნბ»³, რომლის შესავალი ქართულად უთარგმნელად დაუტოვებიათ⁴. ვის მიერაა ეს თხზულებანი ნათარგმნი, ჩვენ არ ვიცით, მაგრამ ენის მიხედვით უნდა ვიფიქროთ, რომ ნათარგმნი არიან ისინი არაუადრეს XII საუკუნისა.

ამავე პერიოდში უთარგმნიათ «თქუმული სიყუარულისათვის და სულიერისა ცხოვრებისა პავლე მღვდელისა მიმართ», რომელიც ეკუთვნის თალასე მონაზონს⁵. ეს თხზულება ნათარგმნი უნდა იყოს არაუგვიანეს XI საუკუნისა ათონის სალიტერატურო წრეებში⁶ და ოთხ ნაწილად იყოფა, რომელთაც «ასეული» ეწოდებათ. «ასეული პირველი, რომლისა თავნი ამას იტყვან ბერძულად, მაგრა ჩუენ ქართულად არა თავედად გვითარგმნიან, რამეთუ არად საქმარ იყო თავთათვის სიტყვსა წარწყმედაჲ და არცა მოჰვიდოდა, რამეთუ ასის თავისა აკროსტიხომ ბერძულად ამას იტყვს: სულიერსა და საყუარელსა ძმასა, უფალსა პავლეს, თალასი, ჩემებით დაყუდებული, ხოლო კეშმარიტებით მოფარდული, ცუდადმზუაობრობისაჲ». მერე მიჰყვება «ასეული» მეორე, მესამე და მეოთხე, და თითოეულისათვის აღნიშნულია: «რომლისა თავნი ბერძულად ამას იტყვან». შეიძლება თხზულება ნათარგმნი იყოს გიორგი მთაწმიდლის მიერ.

უკანასკნელ პერიოდში, მეთვრამეტე საუკუნეში, გაბრიელ მცირეს, როგორც დავინახეთ, შეუდგენია შვიდი ასკეტიკურ-მისტიკური ხასიათის კრებული. ამავე პერიოდში გაჩენილა ქართულ ენაზე კიდევ ერთი კრებული, ამავე ხასიათისა, «წიგნი სასურველი», რომელიც, როგორც ბოლნისიტყვაობაშია აღნიშნული, შედგენილი ყოფილა რუსთა მეფის მიხეილ თეოდორესძის დროს და მისი ინიციატივით. ეს თხზულება რუსულიდან გადმოუთარგმნიათ პეტრე დიდის დროს ან არჩილ მეფეს, ან მის შვილს ალექსანდრეს, რომელსაც უთარგმნია, ამ თხზულებასთან ერთად მოთავსებული, სვიმეონ პოლოცკის «სიტყვა მიცვალებისათვის ღმრთისმშობელისა»⁷. ეს არის საკმაოდ მოზრდილი თხზულება, რომელშიაც ოვეების რიცხვთა თანმიმდევრობით (სექტემბრიდან 15 აგვისტომდე) აღნიშნულია, თუ ვისი ხსენებაა ამა თუ იმ დღეს, მოყვანილია მოკლე ბიოგრაფია ყველა დღის წმინდანებისა და ამასთან ერთად «სწავლისა» და «მოძღურების» სახით წარმოდგენილია ექსცერპტები მამებისა და ასკეტების თხზულებათაგან, უფრო ვი ისეთი კრებულებიდან, როგორცაა სამოთხე იოანე მოსხისა და *Λαβδου & Ιωυ βλ. λδ.* სულ თხზულება შეიცავს 609 ამგვარ ექსცერპტს ან სტატიას.

¹ A 60, 141 — 270.

² «Христианское Чтение», 1858 г., кн. I. 1859 г., кн. I — 2.

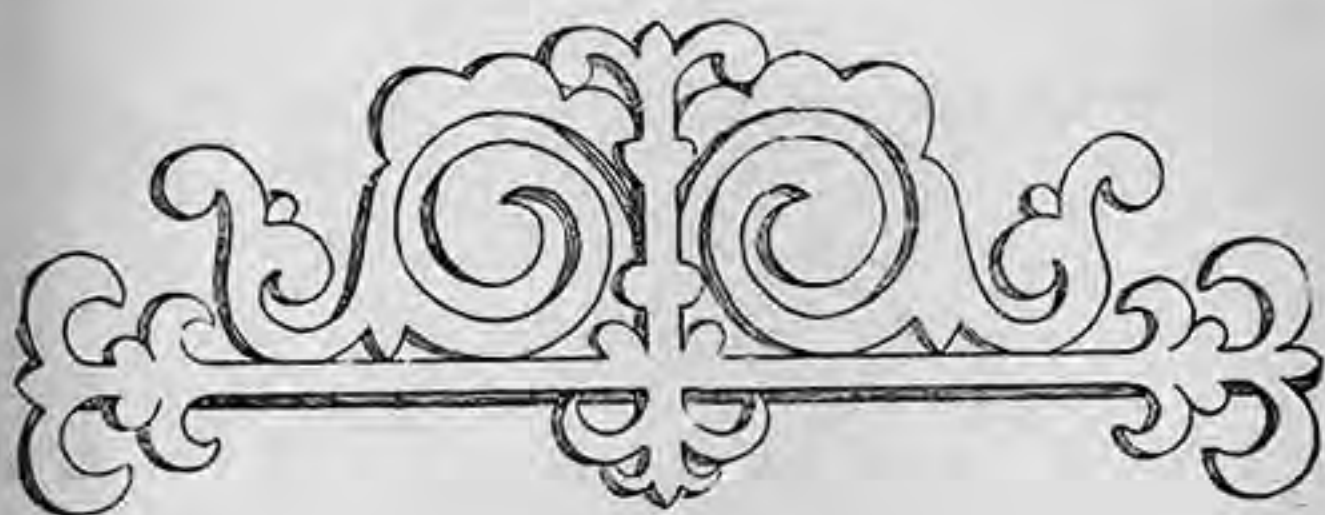
³ A 60, 270 — 285.

⁴ «Христианское Чтение», 1858 г., кн. I, стр. 114 — 200.

⁵ Wigne, P.G. t. 91, col. 1427—1470.

⁶ A 55, 395 — 403; № 66, 175—193.

⁷ A 112, გვ. 719—727; ქუთაისის საბელმწიფო ისტორიული მუზეუმის ხელნაწერი, № 66.

8. კომილუბიკა

დასაწყისი ქართული კომილუბიკისა. კრებულები მრავალთავე და მარგარითი ცნობილ და უცნობ კომილუბთა თხზულებანი ქართულ ენაზე მეთათე საუკუნეებდე. ქართული მეტაფრასული და ორიგინალური კომილუბიკა. მისი წარმომადგენელი.

კომილია, საიდანაც წარმოიშვა სიტყვა კომილუბიკა, ეფრემ მცირის განმარტებით, «არს ზეპირად პირისპირ თქუმა»¹ და აღნიშნავს მოძღვრება-ქადაგებებს, რომელთაც, მორწმუნეთა დასამოძღვრად, სხვადასხვა ადგილას, უფრო კი ეკლესიაში, და სხვადასხვა პირი, უმეტეს წილად, რასაკვირველია, საშლდელონი, წარმოთქვამდნენ ხოლმე. ქადაგება-მოძღვრებას ან თვით ავტორი წერდა ხოლმე, ანდა წარმოთქმის დროს ჩასწერდნენ მას მაშინდელი სტენოგრაფები, გრიგოლ ღვთისმეტყველის მოწმობით, როგორც ოფიციალურად, ისე ფარულად. ყოველივე ეს ხელს უწყობდა კომილუბიკური მწერლობის განვითარებას, რომელიც პირდაპირ უსაზღვრო ოკეანეს წარმოადგენს. შინაარსის მხრივ ქადაგება შემდეგ დარგებად იყოფა: 1) საღვთისა-წაულო ქადაგებანი, რომელთაც წარმოთქვამდნენ ხოლმე საუფლო-საღვთის-შობლო და ცნობილ წმინდანთა ღვთისაწაულებზე და რომელთაც უფრო ხშირად დოგმატიკური ხასიათი აქვთ. 2) პანეგირიკები ან ხობტა-შესხმანი, ეგრეთ წოდებული ენკომიები, მოწამეთა და წმიდათა სახელობისა, რომელთაც აგიოგრაფიული საფუძველი აქვთ. 3) ეპიტაფიები ან სასაფლაოზე და მიცვალებულის ცხედართან წარმოთქმული სიტყვები, რომლებშიაც ბიოგრაფიულ ელემენტს საგრძნობი ადგილი უჭირავს. 4) საკუთრივ ქადაგება ან

¹ A 292, ფ. 319.

პომილია, რომელშიაც განმარტებულია კვირა-უქმეებში წასაკითხავი ადგილი საღვთო წერილიდან და რომელსაც ეგზეგეტიკურ-მორალისტური ხასიათი აქვს.

თავისთავად ცხადია, ეს დარგი საეკლესიო მწერლობისა ქართულ ენაზედაც უნდა შემუშავებულიყო და განვითარებულიყო, ამას მოითხოვდა ქართველთა ქრისტიანიზაციის პროცესი. მართლაც, შეიძლება ითქვას, რომ ქართული პომილეტიკური მწერლობა ერთ-ერთი უძველესი დარგია, იმდენად ძველი, რომ უკვე მეთათე საუკუნემდე ის დასრულებულად უნდა ჩაითვალოს, რასაკვირველია იმ მხრივ, რომ უდიდესი ნაწილი მნიშვნელოვან პომილეტიკურ ნაწარმოებთა მეთათე საუკუნემდე გადმოღებულია ქართულად. ამ დროს ნათარგმნი ქადაგებანი ჩვენ გვხვდება სხვადასხვა კრებულში, რომელთაც სხვადასხვა სახელი აქვთ. ერთ-ერთი სახელწოდება, რომლითაც ამგვარი კრებულები ცნობილია, არის მრავალთავი, რაც იმის აღმნიშვნელია, რომ ამ კრებულში მრავალი თავი ან სტატიაა¹.

მეორე სახელი არის მარგალიტი. ამ კრებულის ბერძნულ წარმომდინარეობას გვიდასტურებს როგორც სახელი, რაც ბერძნული სიტყვაა (Μαργαριταια), ისე ეფრემ მცირე, რომელიც ამბობს: «სხუანი წიგნი გამოკრებულნი, ვითარ იგი არს მარგალიტი და ყუაჯილკრებული და სხუანი მსგავსნი მათნი, ბერძულად ეგრეთვე გამოკრებულნი არიანო»². ამ კრებულში, რომელიც ცნობილია თითქმის ყველა ენაზე, უმეტეს ნაწილად ათავსებდნენ იოანე ოქროპირის ქადაგებებს, რომელთა რიცხვი სხვადასხვა ნუსხაში სხვადასხვაა. ქართულ ენაზე შენახული რედაქცია შედგება 20 თავისაგან. მას შემდეგი წარწერა აქვს: «ამას წიგნსა ეწოდების მარგალიტი, რომელ არს შეკრებული მრავალთავან თქუმულთა იოანე ოქროპირისათა». მაგრამ, როგორც გიორგი ავალიშვილის მიერ იერუსალიმიდან ჩამოტანილი მეთათე საუკუნის მარგალიტიდან ჩანს, ამ კრებულში სხვა ავტორთა ქადაგებებსაც ათავსებდნენ ხანდახან, მაგალითად, გრიგოლ ღვთისმეტყველის, ბასილ დიდის და სხვებისას³. ქადაგებათა კრებულს წარმოადგენდა, ალბათ, ის ყუაჯილკრებულიც, რომელიც ეფრემ მცირის ზემოამოწერილ მოწმობაშია მოხსენებული და რომლის პროტოტიპი ბერძნულ ენაზედაც ყოფილა ცნობილი.

იმ ნაშრომთა მიხედვით, რომელნიც ჩვენამდე შენახულა და ჩვენთვის ხელმისაწვდომია ამჟამად, შეგვიძლია ვთქვათ, რომ თითქმის ყველა ცნობილი მქადაგებელი, მთლიანად თუ არა, შერჩევით მაინც, ითარგმნა ქართულად პირველ პერიოდში; და არამცთუ ცნობილ პომილეტთა ქადაგებანი, ბევრი

¹ მრავალთავის შესახებ იხ. K. Kekelidze, Monumenta hagiographica Georgica, t. I, p. XI—XII.

² თ. ეორდანია, ქრონიკები, I, 218.

³ იქვე, 130; А. Цагарели. Сведения, I, стр. 93, № 77, II, стр. 94, № 85; ლენინგრ. აღმოსავლეთმცოდნეობის მუზ., Georg. № 150 в. სინას მთის ხელნაწერში № 51 «მარგალიტი» შეიცავს 43 სტატიას ოქროპირისას, ერთს ეფრემ ასურისას (იხ. Garitte, Catalogue 173—187).

...
...
...

Quod dicitur in scripturis
...
...

Quod dicitur in scripturis
...
...

Quod dicitur in scripturis
...
...

Quod dicitur in scripturis
...
...

Quod dicitur in scripturis
...
...

Quod dicitur in scripturis
...
...

Quod dicitur in scripturis
...
...

Quod dicitur in scripturis
...
...

Quod dicitur in scripturis
...
...

Quod dicitur in scripturis
...
...

Quod dicitur in scripturis
...
...

Quod dicitur in scripturis
...
...

Quod dicitur in scripturis
...
...

Quod dicitur in scripturis
...
...

Quod dicitur in scripturis
...
...

Quod dicitur in scripturis
...
...

Quod dicitur in scripturis
...
...

ისეთიც შენახულა, რომლის ავტორი საეკლესიო მწერლობის ისტორიაში ცნობილი არაა და მხოლოდ ქართულ ძეგლებშია აღნიშნული. აქ ჩვენ ჩამოვთვლით იმ პოპილეტებს ქრონოლოგიურად, რომელთა ნაწარმოებნი ჩვენამდე შენახულა, ჯერ ისეთებს, რომელნიც მწერლობის ისტორიაში ცნობილი არიან და მერე უცნობთ.

ასეთებია: გრიგოლ საკვირველთმოქმედი, რომლის მოძღვრებანი 364 წლის მრავალთავეშია შენახული. ევსევი უამთაალმწერელი, რომლის ერთი მოძღვრების—«ქებაჲ წმიდათა მოწამეთაჲს» შესახებ ქართულში ნათქვამია, რომ ის არის «თქუმილი საეკლესიოჲსაჲან უწყებისა»¹. ეფრემ ასურცი, რომლის თქუმიულთასაკითხავთა გრიგოლ ხანძთელი «ზეპირად ვოდებით ტირილსა შინა იტყოდა, თვისით აგარაკით მარტომ ხანძთას შთამოვიდოდა რა» («ცხოვრება», გვ. მე—მზ). ათანასე ალექსანდრიელი, რომლის ქადაგებათაგან უძველესი დროიდან შენახულა სამი. ბასილი დიდნი, რომლის ქადაგებანი გვხვდება სხვადასხვა მრავალთავეში. კირილე იერუსალიმელი, რომლის მოძღვრებათაგან უძველეს ძეგლებში 9 ნაწარმოებს ვხვდებით (A 19, 95, 144; ათონ. № 80). გრიგოლ დვთისმეტყველი, მელეთიანტიოქელი, რომლის სახელით ძველ ძეგლებში² ათი ქადაგებაა, გრიგოლ ნოსელი, ეპიფანე კვიპრელი და იოანე ოქრობირი, რომლის ოთხმოცზე მეტი ქადაგება-მოძღვრება გვხვდება ძველ მრავალთავეებსა³ და კრებულებში, რომელთაც ეწოდება მარგალიტი, ფუტკარი, ოქრომს წყარო, კლიტე, ასკეტაკონი და სხვ. სევერიანე გაბაონელი, რომლის ქადაგებანი უმთავრესად სომხურ ენაზე შენახულა⁴; მის ქადაგებათაგან ქართულად უძველესი დროიდან გვაქვს სამი. ლუკიანე ხუცესი, ევსუხი იერუსალიმელი, კირილე ალექსანდრიელი, ევსები ალექსანდრიელი. ნიჭიერი მქადაგებელი⁵, რომლის ნაწარმოებთაგან ძველ მრავალთავეებში ცხრამდე ქადაგება გვაქვს. ბროკლე კონსტანტინოპოლელი, ანტიპატროს ბოსტრელი, იოანე დამასკელი, იაკობ ბატნანელი, რომლის ერთ-ერთი თხზულება ქართულად გამოცემულია ჩვენ მიერ⁶. ჩამოთვლილთ გარდა მათე საუკუნემდე ჩვენ გვხვდება რამდენიმე მქადაგებლის სახელი, რომელნიც საეკლესიო მწერლობაში ცნობილი არ არიან:

1) ტიმოთე ხუცესი იერუსალიმისაჲ, რომლის ერთი ქადაგება «თქუმილი უფლისა ჩუენისა იესოვ ქრისტესთვის შეჰდგომად შობისა პეორმოცისა დღისათვის, ვითარ იგი მოიყვანეს ტაძრად მარიამ დედამან და ქალწულ-

¹ ტექსტი გამოცემულია, იხ. კ. კეკელიძე, კიბენი, II, 101—107.

² სინ. მთის 864 წ. მრავალთავეი, A 95, 1147.

³ ა. შანიძე, ხანშეტი შივალთაფი, თბილ. უნივ. მოამბე, ტ. VI, გვ. 98—159.

⁴ Aucher, Severiani sive Seberiani Gabatorum episcopi Emesensis homiliae Venet. 1828 G. Garitte, Un fragment géorgien de l'homélie IX de Sévérien de Gabala (Muséon, t. 63, p. 97—102, 1953.

⁵ Migne, PG. t. 86, col. 313—462.

⁶ «Monumenta hagiographica Georgica», I, p. 174—188.

მან და იოსებ, რაჟამს იგი აკურთხევდა მას წმიდად სვბეონ», მოთავსებულია სინას მთის 864 წლის მრავალთავში და A 95, გვ. 405—411.

2) პეტრე მთავარეპისკოპოსი იერუსალიმისა; პეტრე ეპისკოპოსი იერუსალიმისა, ისტორიამ იცის, ის მღვდელმთავრობდა, მიღებული ქრონოლოგიით, 524 — 544 წლებში¹, ხოლო ქართული წყაროებით 548 — 568 წლებში². მხოლოდ ეს პეტრე საეკლესიო მწერლობაში ცნობილი არაა პეტრეს სახელით ქართულ ენაზე შენახულა ერთი ქადაგება — «შობისათვის უფლის იესოვ ქრისტესა»³.

3) ივლიანე ტაბია ქალაქის გალატიაში ეპისკოპოსი, მონაწილე 449 და 451 წლების კრებებისა. ქართულად შენახულა ერთი მისი ქადაგება «ნათლისღებისათვის იესოვ ქრისტესა»⁴, რომელსაც მიზნად აქვს დიაბტიკოსი, რომ იესო ქრისტე იყო არაღმერთი მხოლოდ, არამედ კაცოც, და რომ მან «კორცნი შეისხნა». მაშასადამე, ის დიოფიზიტური ტენდენციითაა გამსჭვალული და დაწერალი უნდა იყოს ქალკედონის კრების შემდეგ.

4) თეოდულა ხუცესი, რომლის სახელით ათონის მეთავე საუკუნის მრავალთავში (№ 57, 267—271) შენახულა «ქებაა წმიდისაა გიორგისი»; ცნობები მის შესახებ არ მოიპოვება.

5) გრიგოლ ანტიოქიელი ხუცესი, რომლის სახელით მეთავე საუკუნის მრავალთავებში შენახულა ორი ქადაგება: «თქმული წმიდისა პირველმოწამისა სტეფანსსთვის»⁵ და «ქებაა პირველმოწამისა წმიდისა სტეფანსსი»⁶. შეიძლება, ეს ის გრიგოლი იყო, რომელიც პატრიარქობდა ანტიოქიაში 570 — 590 წლებში⁷, მაგრამ ეს უკანასკნელი, როგორც მწერალი, ცნობილი არაა.

6) ალექსანდროს მონაზონი კუპრელი, რომელი იყო ქალაქისა ამათონტონისა. მისი სახელით იმ ქართულ ხელნაწერში, რომელიც ეკუთვნის Bibliothecae Bodleianae Oxoniensis, მოთავსებულია «საერთხავე პოვნისათვის ცხოველსყოფელისა პატიოსნისა ჯუარის და ქებაა შესხმისაა, რომლისათვის ევედრნეს მას მრავალგზის» (ფ. 390—419)⁸.

7) ეფესვიხი ხუცესი, მკუდრეთით აღდგომისათვის უფლისა (ა. შანიძე, ხანმეტე მრავალთავი).

ჩვენ არ გვაქვს საშუალება გავარკვიოთ აღნიშნულ ქადაგებათაგან რომელი სად, როდის ან ვისგან ითარგმნა, ერთი ცხადია მხოლოდ, რომ ყველა

¹ Arch. Сергей, полный месяцеслов Востока, т. II, 1901 г.

² К. Кекелидзе, Иерусалимский Канонарь, стр. 192.

³ A 19, 27—93, გამოცემულია ილ. აბულაძის მიერ (ენიმეი-ს «შობა», XIV, 307—316).

⁴ К. Кекелидзе, Monumenta hagiographica Georgica, t. I, p. 10—15.

⁵ A 95, 108—115; ათონ. № 57, 17—21.

⁶ A 95, 115—120; ათონ. № 57, 21—25.

⁷ Bardenhewer, Patrologie², S. 496, 497.

⁸ P. Peeters, De codice Hiberico bibliothecae Bodleianae Oxoniensis, «Analecta Bollandiana», t. XXI, p. 514.

ისინი მომდინარეობენ ისეთი წყაროებიდან, როგორცაა სინას შთის 864 წლის «მრავალთავი». ეს კრებული გადაუწერია პალესტინაში გრიგოლ ხანძთელის მოწაფეს მაკარის, მაშასადამე, საბას ლავრაში და, საზოგადოდ, პალესტინის ქართველ მწიგნობართა წრეში. ამ დროს უკვე ყოფილა ნათარგმნი ის ტექსტები, რომლებიც 864 წელს მაკარის დასახელებულ კრებულში შეუტანია. ეს ტექსტები, უნდა ვიფიქროთ, მომეტებულ ნაწილად ნათარგმნია თვით პალესტინაში, VIII—IX საუკუნეებში.

როდესაც შინაარსის მხრივ ვითვალისწინებთ ამ ქადაგება-მოძღვრებებს, შემდეგი სურათი გვეშლება. კვირიაკე დღეთა ქადაგებანი სრულიად არაა, ალბათ, იმიტომ, რომ ეს ქადაგებები იმ დროსაა ნათარგმნი, როდესაც საეკლესიო წელიწადში ჯერ კიდევ არ მომხდარა სავსებით კვირიაკე-შვიდღეულთა დიფერენციაცია იმ სახით, როგორც ეს მიღებულია საეკლესიო-ლიტურგიკულ პრაქტიკაში. უმეტესი ნაწილი ქადაგებებისა მოდის დღესასწაულებზე, რომელთაგან ყველაზე მეტი საუფლო დღესასწაულებია. ამ უკანასკნელთა კატეგორიიდან შედარებით მეტია შობისა და ნათლისღების ქადაგებანი, რაც უნდა აიხსნებოდეს უფრო დოგმატიკურ-პოლემიკური მოსაზრებით. — ქრისტოლოგიური და ეორტალოგიური საკითხების სიმწვავეით. შობის ქადაგება ამ უძველეს ეპოქიდან ჩვენ თხუთმეტამდე შეგვიძლია დავთვალოთ, ხოლო ნათლისღებისა — თოთხმეტამდე. საუფლო დღესასწაულების შემდეგ მეტია წმინდანთა სახელობის ქადაგებანი, ალბათ, ესეც იმიტომ, რომ განემტკიცებიათ წმინდანთა კულტი, რომელსაც ხატმშობლობა სასტიკად არყევდა საზოგადოდ ეკლესიაში. უკანასკნელი კატეგორიიდან თორმეტამდე ქადაგება ხობაპანეგირიკებს წარმოადგენს. ოცამდე გვაქვს ზნეობრივი თემების ქადაგებანი, უფრო კი სინანულის შესახებ. ამნაირად, უკვე მეათე საუკუნემდე გვქონდა ჩვენ გარკვეული პომილეტიკური ბიბლიოთეკა, რომლითაც შესაძლებელი იყო მაშინდელ ლიტურგიკულ და რელიგიურ-ზნეობრივ საჭიროებათა და მოთხოვნილებათა დაკმაყოფილება.

მეათე საუკუნემდე ნათარგმნ პომილეტიკურ ნაწარმოებთ ახასიათებს უბრალო და მარტივი ან, ძველი ტერმინოლოგიით, «ლიტონი» ენა. მეორე პერიოდიდან ან, უფრო სწორად, მეთერთმეტე საუკუნის ნახევრიდან, თეოფილე ხუცესმონაზონის დროიდან, იწყება მეტაფრასული პომილეტიკა, რომელსაც მიზნად დასახული აქვს ამ ნაწარმოებთა გალამაზება და გამშვენება ენის მხრივ. ასეთ ქადაგებათა სტილი ხელოვნურია და ისე აღვილად ისინი უკვე აღარ იკითხებიან, როგორც ძველად გადმოთარგმნილი. მეტაფრასული პომილეტიკა უფრო განვითარდა მეტაფრასულ აგნოგრაფიასთან ერთად, რომლის შესახებ ლაპარაკი თავის აღვილას გვქონდა, და მის ცენტრად განსაკუთრებით პეტრიწონული ლიტერატურული სკოლა ითვლებოდა. ამ, ასე ვთქვათ, მეტაფრასულ პერიოდში არამცთუ გაუგრძელებიათ წინანდელი მუშაობა და ახალ-ახალი ქადაგება-მოძღვრებანი გადმოუღიათ, არამედ ხელშეორედ უთარგმნიათ ბევრი ძველად გადმოქართულებული ქადაგებანი, ვინაიდან მათი ენა ახლა ბევრს აღარ აკმაყოფილებდა. თან, როგორც ირკვევა, ერთი და იგივე მქადაგებელი რამდენიმე სხვადასხვა პირს უთარგმნია იმისდა მიხედვით, თუ

ვის რა სჭირდებოდა მის მოძღვრებათა კრებულისა. ამ პერიოდში ჰომილეტიკურ დარგში უმოღვაწეობდა: დავით ტბელს, ექვთიმე ათონელს, გიორგი მთაწმიდელს, თეოფილე ხუცესმონაზონსა და ეფრემ მცირეს. რა უთარგმნიათ მათ, ამას მკითხველი ზემოთ ნახავს, სადაც ლაპარაკია მათი ლიტერატურულ-მთარგმნელობითი მოღვაწეობის შესახებ. აქ უნდა შევნიშნათ, რომ ამ პერიოდში ბევრი ისეთი მეტაფრასული ქადაგება-მოძღვრებანი გვხვდება, რომელთა მთარგმნელებს, ცნობების უქონლობის გამო, ჩვენ პირდაპირ ვერ დავასახელებთ. ასეთი ნაწარმოებნი ჩვენ სხვადასხვა ხელნაწერში გვხვდება, მაგრამ ყველაზე სრული და სისტემატური კრებული მათი ჩვენ გვაქვს სვიმეონ ლოლოეთისა და იოანე ქსიფილინოსის აგიოგრაფიულ-მეტაფრასულ კრებულში, რომელიც ჩვენ მიერაა აღმოჩენილი¹. ამ კრებულში ამა თუ იმ დღეს, უფრო კი დღესასწაულზე, აგიოგრაფიული ტექსტის გარდა, მოყვანილია რომელიმე მკადაგებლის მოძღვრება, სიტყვა და შესხმა. ასეთი სიტყვა-მოძღვრებანი ჩვენ გვაქვს: იანვარში 20, თებერვალში 12, მარტში 9, აპრილში 1 (მაისი არ მოიპოვება), ივნისში 7, ივლისში 2, აგვისტოში 5, სექტემბერში 12 (ოქტომბერში არაა), ნოემბერში 8, დეკემბერში 22. მაგრამ ყველაზე მეტი ასეთი ნაწარმოები ჩვენ გვაქვს იმ კრებულში, რომელშიაც თავმოყრილია დიდმარხვისა და ზატიკის პერიოდის სამოძღვრო მასალა (გელ. ხელნაწ. № 8); აქ ჩვენ ვპოულობთ 80-ზე მეტ ქადაგება-მოძღვრებას. ამ პერიოდში ნათარგმნი ჰომილეტიკურ ნაწარმოებთა კრებულმა, რომელნიც ეკუთვნიან უმთავრესად იოანე ოქროპირს, ბასილ დიდს, გრიგოლ ღვთისმეტყველს, გრიგოლ ნოსელს, იოანე დამასკელს, ანდრია კრიტელს, ათანასე ალექსანდრიელს, ასტერი აქსიელს, ბასილი სელევკიელს, გიორგი ნიკომიდიელს, თეოდოტე ანკვირელს, მეთოდი პატრულს, სოფრონ იერუსალიმელს, ნიკიტა ფილოსოფოსს და სხვ., მიიღო სპეციალური ტექნიკური სახელწოდება «მეტაფრასია», ვინაიდან იმაში მოთავსებულია მეტაფრასული რედაქციის ტექსტები.

შემდეგ პერიოდებში ამ დარგს ახალი არა შემატებია რა, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ილია მინიატის (გარდ. 1714) ორ ნაწარმოებს, რომელიც მეტაფრასულ საუკუნეში უთარგმნიათ რუსულიდან, სახელდობრ: 1) «თქუმული მაცხოვარებითსა ვნებასა ზედა, რომელიცა წარმოთხვის დიდსა ხუთშაბათსა ვნებისა კვირიაკისასა შემდგომად სერობისა ლოცვისა», სამ ნაწილად², და 2) «წმიდასა და დიდსა პარასკევსა მაცხოვარებითსა ვნებასა ზედა», ესეც სამნაწილად³.

ქართულ ენაზე შენახულა არა მარტო ნათარგმნი ჰომილეტიკა, არამედ ორიგინალურიც, მაგრამ ეს ორიგინალობა დაწყებულია არა უადრეს VIII—IX სს.; მანამდის ორიგინალური შემოქმედებისათვის ამ სფეროში ნიადაგი საკმაოდ არ იყო განმტკიცებული, თან ჩვენები, ალბათ, შეგნებულადაც გაურბოდნენ

¹ К. Кекелидзе, Симеон Метафраст по груз. источникам, «Труды Киев. Духов. Академии», 1910 г., февраль, стр. 172 — 191; Иоани Кеффилия, продолжатель Симеона Метафраста, «Христиан. Восток», I, 325 — 334.

² А 381, 457—479, № 544.

³ А 593, 1—54, № 68.

ასეთ შემოქმედებას: ისინი, უეჭველია, სავალდებულოდ თვლიდნენ თავისთვის მეექვსე მსოფლიო კრების მე-19 კანონს, რომელიც ავალებს «წინამძღუართა ეკლესიისათა ყოველსა შინა დღესა, ხოლო უფროდსა კვრიაკეთა, ყოველის-ერისა სწავლად სიტყუათა კეთილმსახურებისათა», მაგრამ არა თავისი მოსაზრებით, არამედ «ვიტარ იგი მნათობთა ეკლესიისათა და მოძღუართა აღწერილთა თვსთა მიერ გარდამოსცესა». ისინი ვალდებულად თვლიდნენ წარმოეთქვათ სხვისი ქადაგებანი, რომელნიც ეკუთვნოდნენ ცნობილსა და ავტორიტეტად მიჩნეულ მსოფლიო მოძღვრებს. მართალია, ჩვენამდე შენახულა ორი ქადაგება, შობისა და ნათლისღებისა, რომელთაც წარწერა ნინოს მიაკუთვნებს, მაგრამ მათი ფსევდოეპიგრაფიკული ხასიათი ჩვენ უკვე დავინახეთ; თუ ისინი ორიგინალურია, დაწერილი უნდა იყვნენ არა უადრეს VIII—IX სს. პირველი ორიგინალური მქადაგებელი, რომლის ნაწარმოები ჩვენ დრომდე შენახულა, არის იოანე ბოლნელი. იმისი ქადაგებანი ჩვენ უკვე განვიხილეთ ზემოთ. ყოველ ექვსს გარეშეა, რომ მეორე პერიოდში ჩვენ არა ერთი და ორი გამოჩენილი მქადაგებელი გვეყოლებოდა, მაგრამ, სამწუხაროდ, მათ ნაწარმოებთ ჩვენამდე არ მოუღწევიათ, ანდა ჯერ აღმოჩენილი არაა. სხვა არა იყოს რა, მატიანედან ვიცით, რომ თამარ მეფის ცხედარზე სიტყვები წარმოუთქვამთ ცნობილ იოანე ჰიმპიმელსა და ვინმე დავითს¹. უეჭველია, ამ დიდებულ მომენტს აღბეჭდავდა თავისი გამოსვლით შესაფერი და არა საშუალო დონის ორატორი. ორიგინალური ჰომილეტიკა განსაკუთრებით განვითარებულია მეჩვიდმეტე-მეთვრამეტე საუკუნეებში. ამ დროს ჩვენ გვხვდება მთელი რიგი ცნობილ და ნიჭიერ მქადაგებელთა, როგორც არიან: ნიკოლოზ რუსთველი, იობ პიტარეთელი, გერმანე მონაზონი, ბესარიონ კათოლიკოსი, სულხან-საბა ორბელიანი, ანტონ კათოლიკოსი, გაიოზ რექტორი, ამბროსი ნეკრესელი, ანტონ ცაგერელ-ჰყონდიდელი, ვარლაამ მიტროპოლიტი, იონა ხელაშვილი და სხვანი. ამათგან ზოგიერთის მოღვაწეობა ჩვენ თავის ადგილას განვიხილეთ.

ახლა ორიოდ სიტყვა სულხან-საბა ორბელიანის ჰომილეტიკურ ნაწარმოებთა შესახებ. საბასაგან დარჩენილა ქადაგება-მოძღვრებათა მთელი კრებული, რომელსაც ეწოდება «სწავლანი» (ყველაზე უკეთესი ნუსხა A 479). ამ კრებულში შენახულია 46 ქადაგება, რომელიც დაწერილი და წარმოთქმულია დავით-გარეჯის უდაბნოში. სადაც საბა მოღვაწეობდა. მეჩვიდმეტე საუკუნის უკანასკნელს და მეთვრამეტის პირველ წლებში (დაახლოებით 1698—1710 წწ.). ამ კრებულში არის განყენებული, მშრალი დოგმატიკური ხასიათის ქადაგებანი, მაგრამ არის ისეთებიც, რომელთა საგანია უმთავრესად იმდროინდელი სავალალო მდგომარეობა ჩვენი ქვეყნისა. საბა, ძველ წინასწარმეტყველთა მსგავსად, ცეცხლივით მწვავე სიტყვით, ამხელს ქართველების პოლიტიკურ, სოციალურ და მორალურ სენს, რომელიც გამოწვეული იყო ქვეყნის აშლილობით. ის დაუნდობლად ამბობს საზოგადოების მაღალ ფენას. ფეოდალურ კლასს, რომელიც ტყავს აძრობს გლეხობას, მდიდრებს, რომელნიც გულქვაობას იჩენენ ღარიბებისადმი,

¹ ქართლის ცხოვრება, მარიამ დედოფლის ვარიანტი, გვ. 533—535.

სამღვდელოებას, რომელიც იმის მაგიერ, რომ სულიერი ხელმძღვანელობა გაუწიოს სამწყსოს, თავის კეთილდღეობაზე ფიქრობს. მძაფრად, შეუბრალებლად ამხელს საზოგადოებაში გავრცელებულ უარყოფით მოვლენებს, როგორცაა ლანძღვა-გინება, სხვისი შეურაცხყოფა, ამპარტავნება-ზვიადობა, მემთვრალეობა, ანგარება-ვერცხლისმოყვარება და სხვ. საბა მგზნებარე პატრიოტია, რომელსაც გული შესტკივა დაცემულ-დაკნინებული და მტრებისაგან გათელილი სამშობლოსათვის. ის მოუწოდებს მსმენელებს — მტკიცედ იდგნენ მამაპაპეულ რჯულზე; დაიცვან ქრისტიანობა, რომელიც, მისი აზრით, ქვაკუთხედია ქვეყნის კეთილდღეობისა. ხედავდა რა მუსლიმანობის გამხრწნელ გავლენას საზოგადოებაში, ის გულისტკივილით სთხოვს თანამემამულეებს — ნუ გათათრდებიან.

საბა თავის ქადაგებებში ჩანს როგორც გამოჩენილი, სწორუპოვარი ორატორი, რომელიც, მსმენელებზე ზედმეტი გავლენის მიზნით, ჭარბად იყენებს მხატვრული სიტყვის მდიდარ აქსესუარს. განსაკუთრებით საყურადღებოა მისი მხატვრული სახეები, მეტაფორა-შედარებანი; ისინი ამკლავებენ მის უდავოდ დიდ პოეტურ ნიჭს, რომელიც მან გამოიჩინა სხვა თავის მხატვრულ ნაწარმოებებში.

2. კანონიკა

ნო მოკანონი ან სჯულისკანონი. ქართული კანონიკური მწერლობა მეთუ საუკუნემდე. მიმოხილვა ქართული ნათარგმნი კანონიკისა. ორიგინალური კანონიკური მწერლობა: კანონიკური ეპისტოლენი, სამოქალაქო ხასიათის საკოდიფიკაციო შრომები და ადგილობრივი კრებების დადგენილებანი. სიგელგუჯრები.

მართვა-გამგეობისა და ცხოვრების იურიდიულ ნორმებზე აგებისას ეკლესია ხელმძღვანელობს თავისი საკუთარი კოდექსით, რომელშიაც შედის მოციქულებისა და მსოფლიო და ადგილობრივ კრებათა კანონები, ეკლესიის ცნობილ მოძღვართა კანონიკური ეპისტოლენი და განმარტებანი, აგრეთვე სამოქალაქო კანონმდებლობა ეკლესიის საქმეთა გამო. ამ კოდექსს ბერძნულად ეწოდება Νεμωδισι, ხოლო ქართულად სჯულისკანონი. საეკლესიო სამართლის ისტორიაში ჩვენ რამდენიმე ასეთი კრებული ვიცით; მაგალითად, მეექვსე საუკუნემდე შედგენილი ყოფილა ეგრეთ წოდებული სამოციტიტლოვანი კრებული, რომელიც დღეს დაკარგულად ითვლება. მეექვსე საუკუნეში პატრიარქს იოანე მმარხველს ან სქოლასტიქოსს შეუდგენია ორმოცდაათტიტლოვანი კრებული. იმავე მეექვსე საუკუნეში ვიდაც უცნობ ავტორს დაუწერია სხვა, თოთხმეტტიტლოვანი, კრებული, რომელმაც ხმარებიდან განდევნა ყველა წინაღროისა და მისი თანამედროვე კრებული და თვითონ, როგორც უფრო ვრცელმა და ხმარებისათვის გამოსადეგმა, მათი ადგილი დაიკავა. ეს თოთხმეტტიტლოვანი კრებული თანდათანობით ივსებოდა და უმჯობესდებოდა. მეცხრე საუკუნეში ფოტი პატრიარქმა მას გაუკეთა უკანასკნელი და საბოლოო რედაქცია, რის გამო მან მიიღო სახელწოდება ფოტი პატრიარქის «დიდი სჯულისკანონისა». ეს კოდექსი სახელმძღვანელოდ იქნა მიღებული მთელი აღმოსავლეთის საქრისტიანოში.

მეათე საუკუნის ბოლომდე ქართულ ენაზე არ შენახულა არამცთუ რაიმე კანონიკური კრებული, არამედ ცოტად თუ ბევრად ექვემდებარებული და კატეგორიული ცნობა ასეთი კრებულის არსებობის შესახებ D-r G. Peradze-ს ცნობით, კონსტანტინოპოლში ყოფილა ქართული თარგმანი ე. წ. «დიდაქესია» ანუ «ათორმეტთა მოციქულთა მოძღვრებისა», რომელიც კანონიკური მწერლობის ერთ-ერთ აღრინდელ (IV ს.) ძეგლად ითვლება. ამ თარგმანის შესახებ ის ლაპარაკობს ვინმე ფეიქრიშვილის მიერ 1923 წელს გადმოღებული ნუსხის მიხედვით. ავტორი, აღნიშნავს რა იმაში ხ ა ნ — და ჰ ა ე — მეტობის სისტემატურად ხმარების მაგალითებს, ასკენის, რომ ის არის ერთ-ერთი უძველესი ლიტერატურული ძეგლი ქართულ ენაზე. რომელიც გადმოთარგმნილია ბერძნულიდან თითქოს მეხუთე საუკუნის მოღვაწის იერემია იბერიელის მიერ¹. ეს იერემია, ამბობს ის, თავისთავს ასე უწოდებს: «იერემია ურპაელი, ქართველი მართლმადიდებელი, ყარბობის გამო თავისიანებსა და სამშობლოს დაშორებული»². ავტორს, სამწუხაროდ, არ მოჰყავს საბუთები იმისა, თუ რატომ უეჭველად ეს იერემია უნდა იყოს მთარგმნელი ამ თხზულებისა და არა სხვა ვინმე იერემია, მით უმეტეს, რომ მეხუთე საუკუნის იერემია ურპაელი არ ყოფილა და არც უმოღვაწნია ურპაში. თარგმანი რომ ძველი არაა, ამას ამჟღავნებს ისეთი ახალი ლექსიკური ფაქტები, როგორცაა: «საარსებო, თანამცხოვრები, პირფერი, გარყვნილება, თვალთამთხრელი, პატიება, საზრდო პური, სინამდვილე, თვითშეგნება» და სხვ. ხ ა ნ-ჰ ა ე-მეტობაც კლასიკურ ნორმებს ხშირად ღალატობს და რალაც ხელოვნურად შეთხზულის თუ რომელიღაც დიალექტიკური მოვლენის ნიშნებს ატარებს. ამიტომ საფიქრებელია, რომ ეს თარგმანი შესრულებულია უახლოეს საუკუნეებში, ერთ-ერთი ქართველი მწიგნობრის მიერ თვით კონსტანტინოპოლში ან ათონის მთაზე, შესაძლებელია, მას შემდეგაც, რაც ფ ი ლ ო თ ე ო ს ბ რ ი ე ნ ი ო ს მ ა აღმოაჩინა და გამოსცა მისი ბერძნული ტექსტი კონსტანტინოპოლში³.

ერთადერთი ადგილი, რომლის მიხედვით შეიძლება იფიქროს ადამიანმა, რომ მსოფლიო კრებათა დადგენილებანი ნათარგმნი იყო ძველადვე ქართულად, მოიპოვება კირიონ კათოლიკოსისა და სომეხთა მწყემსმთავრის აბრაამის შორის მიწერ-მოწერაში (VI—VII სს.). უხტანესის გადმოცემით⁴, კირიონი სწერს აბრაამს: «იქნება თქვენ მოსურვოთ გამოძიება და გაცნობა ჩვენი სარწმუნოებისა, — ამისათვის მე ვათარგმნი და მოგართვით თქვენ წიგნები (resp. წერილი, *epistola*) ოთხთა კრებათა, რომლითაც ხელმძღვანელობენ პრომნი და რომელიც ანასტასია-წმიდასა და წმიდა სიონში იქადაგების». მო-

¹ ამ იერემიას შესახებ იხ. კ. კ ე კ ე ლ ი ძ ე. იერემია იბერიელი, ანტინესტორიანი მოღვაწე მეხუთე საუკუნისა, «თბილ. უნივერ. მოამბე», IX, 1928 წ., 187 — 198.

² Zeitschrift f. d. neutestam. Wissenschaft, XXXI, 1932. S. 111—116: Die «Lehre der zwölf Apostel» in der georgischen Überlieferung.

³ ამის შესახებ იხ. ი. კ ვ ა ქ ა ძ ი ს «შენიშვნები «დიდაქეს» ქართული თარგმანის შესახებ» («ლიტერატურული ძიებანი»), III, 375—377).

⁴ მისი ისტორიის გვ. 87 — 88.

ყვანილ ამონაწერში გაუგებარია, პირველ ყოვლისა, რა ათარგმნინა კირიონმა, რას წარმოადგენდა ეს წიგნი თუ წერილი: რაიმე წერილს ან ტრაქტატს ოთხ მსოფლიო კრებათა შესახებ, თუ წიგნს, კრებულს, რომელშიაც მოთავსებული იყო დადგენილებანი და აქტები ამ ოთხთა კრებათა? მერე — რა ენაზე ჰქონდა ეს «წერილი» თუ «წიგნი» კირიონს, ქართულზე თუ ბერძნულზე, ესე იგი რა ენიდან ათარგმნინა იგი კირიონმა სომხურად? ჩვენ გვგონია, რომ აქ იგულისხმება წიგნი, რომელშიაც მოთავსებული ყოფილა ოთხთა კრებათა დადგენილებანი, მაგრამ არა ყველა, არამედ მხოლოდ დოგმატიკური ხასიათისა, ეგრეთ წოდებული სარწმუნოებრივ-აღსარებითი ფორმულები. ან სიმბოლო სარწმუნოებრისა, რომელიც სწორედ ოთხ კრებაზე ჩამოყალიბდა საბოლოოდ და რომელიც აღნიშნულ მომენტში შეადგენდა საცილობელ საგანს ქართველთა და სომეხთა შორის. აქ რომ სწორედ სარწმუნოებრივ-აღსარებითი ან დოგმატიკური ფორმულები იგულისხმება, ეს ნათლად ჩანს სიტყვებიდან: «რომელიც ანასტასია-წმიდასა და წმიდა სიონში იქადაგებდა». ყველაფერი, რასაც ჩვენ გწერთ, ამბობს კირიონი თავის წერილში, «კრებათა წიგნთაგან ამოღებულიაო», იგულისხმება «ძეგლის წერათა წიგნები», მაგრამ არა კანონიკური ხასიათისა, როგორც აკად. ი. ჯავახიშვილს მიაჩნდა («ქართული სამართლის ისტორია», I, 28), არამედ სწორედ სარწმუნოებრივ-აღმსარებლობითი ხასიათისა, დოგმატიკური ფორმულები. ასეთი ფორმულები კი, რასაკვირველია, იმთავითვე იქნებოდა ქართულად ნათარგმნი, მაგრამ ეს უფრო დოგმატიკური მწერლობის ძეგლია, ვიდრე კანონიკურისა.

საგულისხმოსა და მნიშვნელოვანს არაფერს წარმოადგენს სტეფანე მტბევერის სიტყვებიც, რომელიც გობრონის «ცხოვრებაში» იკითხება, სახელდობრ: სომხებმა «მოძღუართა მიერ წმიდათა კრებათა ღმრთივსულიერთა განწესებული კანონი საეკლესიოა შეურაცხვესო»¹. ამ სიტყვებს სტეფანე იმ შემთხვევაშიაც ადვილად იტყოდა, თვალითაც რომ არ ენახა «კანონი საეკლესიოა» ქართულ ენაზე.

ამნაირად, ჩვენ გვგონია, რომ პირველ პერიოდში კიდევ არ ყოფილა თარგმნილი ქართულად რაიმე კანონიკური კრებული. ამით აიხსნება ის გარემოება, რომ ექვთიმე ათონელს მეთვსაუკუნის გასულს უთარგმნია ქართულად იოანე სქოლასტიკოსის პენიტენციალური კრებული და მეექვსე მსოფლიო კრების დადგენილებანი. ექვთიმე, რომელიც მოუცლელობის გამო ღამით თარგმნიდა წიგნებს დიდი შერჩევით, არ გადმოიღებდა ამ ძეგლებს, რომ ან ესენი, ან, მით უმეტეს, თოთხმეტტიტლოვანი კრებული ქართულად მის ღრმად ნათარგმნი ყოფილიყო. ექვთიმეს ეს შრომა იყო შემკრებლობითი ხასიათისა, მას მიზნად ჰქონდა დამაყოფილება იმდროინდელი კანონიკური კოდექსის მოთხოვნილებებისა. ეს ჩანს ექვთიმეს სიტყვებიდან: «ყოველივე პირი და სახე სხუათა მათ პირველთა მამათა მიერ აღწერილისა რჩულისკანონისაჲ აქა შემოკრებულ არსო». მაშასადამე, ქართული საეკლესიო-იურიდი-

¹ «საქართვ. სამოთხე», გვ. 394.

ული მწერლობა, ამ სიტყვის ნამდვილი მნიშვნელობით, შეათე საუკუნის გასულიდან უნდა დავიწყოთ.

პროფ. ვლ. ბენეშევიჩი ფიქრობს, რომ, ყოველ შემთხვევაში, შეათე საუკუნეში ქართულ ენაზე უკვე არსებობდა დიდი, თოთხმეტტიტლოვანი სჯულისკანონი პატრიარქი ფოტისაო¹. თავის მოსაზრებას ის შემდეგზე ამყარებს: 1) ჩვენ ვიცითო, ამბობს ის, რომ სინას მთის ქართულ წიგნსაცავის კატალოგში, რომელიც შეათე საუკუნეს ეკუთვნის (№ 92), მოხსენებულია, სხვათა შორის, «ერთი დიდი კანონიო». მაგრამ საქმე ისაა, რომ კანონად აქ იგულისხმება არა «სჯულისკანონი», არამედ ლიტურგიკული კანონი, რომელიც ცნობილია «იერუსალიმის განჩინების და განწყობების» სახელით² ეს წიგნი, მართლაც, ორი რედაქციით არის ცნობილი სინას მთაზე: დიდიო, მთლიანით ან სრულით, და შემოკლებულით. შერჩეულით ან მცირით. 2) შეთერთმეტე საუკუნის დამდეგს, ამბობს ბენეშევიჩი, ექვთიმე მთაწმიდელმა გადმოთარგმნა მეექვსე მსოფლიო კრების სჯულისკანონი, რომელსაც ის უწოდებს «მცირე სჯულის კანონს» და ამით, მასასადამე, ის ხაზს უსვამს იმ გარემოებას, რომ არსებობდა მეორე, უფრო ვრცელი სჯულისკანონიო. მეექვსე მსოფლიო კრების სჯულისკანონი ნაწილია დიდი სჯულისკანონისა, მასასადამე, სრულიად ბუნებრივია, რომ იმ წიგნს, რომელიც შეიცავს მხოლოდ ნაწილს მთელისას, მან მცირე უწოდა. ექვთიმე ამ შემთხვევაში ისევე მოიქცა, როგორც სვინაქსარის გადმოთარგმნისას: მან გადმოიღო შემოკლებული, გამოკრებული სვინაქსარი, რომელსაც მან უწოდა «მცირე» სვინაქსარი, განსახვავებლად სრული სვინაქსარისაგან, რომელიც ითარგმნა შემდეგ გიორგი მთაწმიდლის მიერ. 3) მელქისედეკ კათოლიკოსის 1040 წლის სიგელში, სადაც ჩამოთვლილია მის მიერ სვეტიცხოვლისადმი შეწირული წიგნები, მოხსენებულია, ამბობს პროფ. ვ. ბენეშევიჩი, «სჯულისკანონი ახალი ერთი». სიტყვა «ახალი» კიდევ არ ნიშნავს რომელიმე ახალ რედაქციას ან კრებულს; მელქისედეკს შეეძლო ასე ეწოდებია ექვთიმეს მიერ ნათარგმნ კრებულისათვის, რადგანაც ის ნათარგმნი იყო რაღაც 30—35 წლის წინათ (მისი მამის, იოანეს, გარდაცვალების შემდეგ). სწორედ ამავე ხანებში ექვთიმეს მიერ ნათარგმნ მაკარი შეგვიბტელის «ეპისტოლეთა» წიგნს XI საუკუნის ნახევრის ერთ «ანდერძში» ეწოდება «ახალთარგმნილი» (ხელნაწ. ქეთ. მუზ. № 18, ფ. 256 ბ).

საკითხს იმის შესახებ, თუ როდის ითარგმნა ქართულად სჯულისკანონი, ეხება აკად. ი. ჯავახიშვილიც თავის «ქართული სამართლის ისტორიის»³ შ. ისიც იმ აზრისაა, რომ სჯულისკანონი ქართულად გადმოთარგმნილი იყო გაცილებით ადრე არსენ იყალთოელამდე, თუ უფრო ადრე არა, მერვე-მეცხრე საუკუნეებში მაინც: «არსენ იყალთოელის თარგმანი პირ-

¹ Грузинский Великий Помоклон по спискам Тифлисского церковного музея, «Христиан. Восток», т. II, стр. 350 — 351.

² К. Кекелидзе, Иерусалимский Канонарь VII в., Грузин. версия.

³ წიგნი პირველი, თბილისი, 1928 წ., გვ. 19—30.

ველი ქართული თარგმანი არ უნდა ყოფილიყო, არამედ უკანასკნელი თუ არა, მეორე მაინცო» (გვ. 24). ამის დასამტკიცებლად, ვ. ბენეშევიჩის მოსაზრებათა გარდა, მას თავისი არგუმენტებიც მოყავს, თუმცა «საფიქრებელია», «ალბათ» და «შგონია»-ს საბით. მთავარ არგუმენტს მას ჩვენ მიერ გამოქვეყნებული¹ გრიგოლ ჩახრებაძის «ანდერძი» აძლევს. სახელდობარ, შემდეგი სიტყვები: «არარაამს სხვსათვს მოვიქსრვე წერაჲ ამისი თვნიერ რომელ სიყუარული მქონდა ცალკერძ წმიდისა მონასტრისა პატიოსნისა ჯუარისაჲ და მერმე ამის წმიდისა წიგნისაჲ. და ესე დავიდევ გონებასა ჩემსა, ვითარმელ უკუეთუ ღირს მყოს ღმერთმან და წმიდასა მონასტერსა პატიოსნისა ჯუარისა შინა შემიწყნარონ, მაშა თვთ კეთილ, და ვიდრე ცოცხალ ვიყო, არა დავაკლდები ხილვასა ამისსა; და თუ არა, ვიდრე ცოცხალ ვიყო, მე მქონდის, და შემდგომად ჩემსა, სადაცა ღმერთმან ინებოს». გრიგოლ ჩახრებაძეს, ამბობს აკად. ი. ჯავახიშვილი, «მშინებია, რომ მის მიერ გადაწერილი არსენ იყალთოელის თარგმანი შეიძლება ჯუარის მონასტერში არ მიეღოთ, არსენ იყალთოელის შრომა რომ დიდი სჯულისკანონის პირველი ქართული თარგმანი ყოფილიყო, დაუჯერებელია, რომ გრიგოლ ჩახრებაძეს შიში მქონოდა, ვაჲ თუ ჩემი გარდანაწერი არ მიიღონო. პირიქით, ის დაწვეულებული უნდა ყოფილიყო, რომ მის საჩუქარს ორთავე ხელით მოეკიდებოდნენ. სამაგიეროდ ამგვარი ეპეი ბუნებრივად გვეჩვენება, თუ წარმოვიდგენთ, რომ არსენის შრომა ხელახალი თარგმანი იყო და ამაზე წინათაც ამ ძეგლის ქართული თარგმანი არსებობდა» (გვ. 24). კატეგორიულად შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ყველაფერი ეს გაუგებრობაზეა აგებული. არავითარ შიშს — ვაი თუ არსენ იყალთოელის თარგმანი ჯუარის მონასტერში არ მიიღონო — არ შეიძლება აღვილი მქონოდა, თუ მხედველობაში გვექმნება გრიგოლ ჩახრებაძის ანდერძის ის ადგილი, სადაც ის არსენის თარგმანს უწოდებს «სულთა განმანათლებელს, ქრისტეანთა წინამძღუარს და სჯულთა მასწავლელ წიგნს», ხოლო თვით არსენს — საუკუნოდ მოკსენებულს და ჩუენ ქართულთათვს ფრიად ჭირთა თავსმღებელს». არსენის შრომები ქართულთა შორის ყოველგვარ ეჭვს გარეშე იდგა. ამით აიხსნება, რომ საქართველოში დამკვიდრდა იოანე დამასკელის «წყარო ცოდნისა»-ს ის თარგმანი, რომელიც ეკუთვნის არსენ იყალთოელს, და არა ეფრემ მცირისა. მაგრამ მთავარი ის არის, რომ, როგორც არკვევა, ანდერძის შემომოყვანილ სიტყვებში ლაპარაკია არა არსენ იყალთოელის თარგმანის მიღებაზე ჯუარის მონასტერში, არამედ თვით ანდერძის დამწერის, გრიგოლ ჩახრებაძისა. საქმე ისაა, რომ ერთადერთი ნუსხა ამ ანდერძისა, რომელიც გელათის ხელნაწერში № 25 (ფ. 296) გვაქვს, წარმოადგენს არა გრიგოლის ავტოგრაფს, არამედ მის პირს. გადაწერისას ამ «პირში» დაშვებულია არა ერთი შეცდომა. ერთ-ერთ ასეთ შეცდომას წარმოადგენს «შემიწყნარონ» ნაცვლად «შემიწყნარონ»-ისა. გრიგოლის ავტოგრაფში ყოფილა: «უკუეთუ ღირს მყოს ღმერთმან და წმიდასა მონასტერსა ჯუარისსა შინა შემიწყნარონ, მაშა თვთ კეთილ, და ვიდრე ცოცხალ ვიყო, არა დავაკლდები ხილვასა ამისსა; და თუ არა,

¹ «Христианский Восток», V, 120 — 122.

ვიდრე ცოცხალ ვიყო, მე მქონდის, და შემდგომად ჩემსა, სადაცა ღმერთმან ინებოს». გრიგოლი, რომელსაც სურვილი ჰქონია ჯვარის მონასტერში ბერობისა, ამბობს: ეს წიგნი მე შიტომ გადავწერე, რომ, ერთი მხრით, სიუვარული მქონდა ჯვარის მონასტრისა, მეორე მხრით, თვითონ ამ წიგნისა. თუ ღმერთი მალისებს და მე ჯვარის მონასტერში შემიწყნარებენ, მიმიღებენ ბერად, ხომ კარგი: სანამ ცოცხალი ვიქნები, ეს წიგნიც იქ იქნება და მე, როგორც ამ მონასტრის ბერს, ის მუდამ თვალწინ მექნება. ხოლო თუ არ მიმიღებენ, მაშინ, იგულისხმება, არ შევწირავ მას და წიგნი ჩემთან დარჩება ჩემს სიცოცხლეში, ჩემი სიკვდილის შემდეგ კი იქ იყოს, სადაც ღვთის ნება იქნებაო. ანდერძში რომ თავდაპირველად «შემიწყნარონ» იყო და არა «შეიწყნარონ», ამას ადასტურებს სიტყვები «უკუეთუ ღირს მყოს ღმერთმან»; აქ რომ წიგნზე ყოფილიყო ლაპარაკი, ნათქვამი იქნებოდა: «ღირს ყოს» ან «იჩინოს».

მეორე დამამტკიცებელ საბუთად თავის მოსაზრებისა ი. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ს მოყავს ის გარემოება, რომ, გრიგოლ ხანძთელის «ცხოვრებით», ერთ-ერთ საეკლესიო კრებაზე გუარამ მამფალი და გრიგოლ ხანძთელი თავიანთი აზრის სიმართლის დასამტკიცებლად მიუთითებენ «წმიდათა მოციქულთა და ღირსთა მათ მღვდელთმოდღუართაგან განსახლვრებულსა კანონსა», მათი დასაყრდენია «კანონი შჯულისაჲ» (გვ. 24). მაგრამ ასეთი მითითება კიდევ არ ნიშნავს, რომ ეს «კანონი» მათ დროს ქართულად იყო. მაშინდელ ქართლში, რასაკვირველია, საეკლესიო კანონებს იცნობდნენ და იყენებდნენ კიდევაც მათ, თუშცა ისინი ჯერ კიდევ თარგმნილი არ იყო. ისე როგორც, მაგალითისათვის, სახ.რებას იცნობდნენ და მისი მოძღვრებით ხელმძღვანელობდნენ ჯერ კიდევ მაშინ, როდესაც ის გადმოთარგმნილი არ იყო.

ასე და ამრიგად, პირველ პერიოდში ჩვენში ს ჯ უ ლ ი ს კ ა ნ ო ნ ი ჯ ე რ კიდევ არ ყოფილა ნათარგმნი.

კანონიკურ კრებულთა თარგმნისათვის პირველად ხელი მოუკიდია ექვთიმე ათონელს. როგორც მას ჩვეულებად ჰქონდა, ამ შემთხვევაშიაც, გადმოსათარგმნ ძეგლთა შერჩევისას, სახელმძღვანელო პრინციპად მან იაილო პრაქტიკული, ყოველდღიური მნიშვნელობა ცხოვრებისათვის ამა თუ იმ ნაწარმოებისა და თან ისიც გადმოთარგმნა არა იმ სახით, როგორც ის დედანში იყო, არამედ მისი შედგენილობისა და რედაქციის ცოტაოდენი შეცვლით ქართულ სინამდვილესთან შეფარდებით.

მეთორმეტე საუკუნის პირველ მეოთხედში, რუის-ურბნისის კრების შემდეგ ართულად ითარგმნა პატრიარქი ფოტის თოთხმეტტიტლოვანი «დიდი სჯულისკანონი». მთარგმნელი მისი არის, როგორც მტკიცედაა დამოწმებული თვით ნუსხებით, არსენ იყალთოელი. არსენის თარგმანი შემდეგში შეუესიათ სხვადასხვა სტატიით. მაგალითად, შეუტანიათ შიგ მოციქულების პეტრესი და პავლეს კანონები. რომლებიც, მართალია, ბერძნულ დედანში არის, მაგრამ არსენის არ გადმოუღია, აგრეთვე ერთი საკმაოდ ვრცელი დამატებითი სტატია, რომელსაც ასეთი წარწერა აქვს: «კანონი შეექმნე კართაგენს შინა შეკრებულთა მამათაჲ». ეს სტატია საინტერესოა მით, რომ ბერძნულ ენაზე ის არ შენახულა; ის წარმოადგენს კრებულს, რომელშიაც განმარტებულია მეტად ვრცლად კარ-

თაგენის კრების არა მარტო მეექვსე, არამედ მეშვიდე და ორმოცდა მესამე კანონი, აგრეთვე მოციქულთა 69, ღანღრის კრების 19, პეტრე ალექსანდრიელის 15 კანონი, მოყვანილია შიგ ციტატები სხვადასხვა მამათა თხზულებებიდან, წარმოდგენილია ვრცელი ტრაქტატი სინანულისა და მარხვის შესახებ და სხვ. რედაქცია კანონებისა და ენა თარგმანისა სხვაა, ვიდრე თვით სჯულისკანონში, ასე რომ ისიც ნათარგმნია პეტრიწონული ლიტერატურული სკოლიდან გამოსული მწერლის მიერ, მაგრამ გაცილებით გვიან, ვიდრე თვით «სჯულისკანონი»¹.

მეთორმეტე საუკუნეში უნდა იყოს გადმოთარგმნილი ბერძნულიდან «კითხვანი მონაზონისა ვისნიმე, რომელთა აქსნა გამოსცა პეტრე პატრიარქმან ხარკოფილაქსმან»². ეს თხზულება, რომელიც სჯულისკანონში არ შესულა, წარმოადგენს მორწმუნეთა საეკლესიო-სარწმუნოებრივი ცხოვრებიდან სხვადასხვა კაზუსის განმარტებას.

ყოველდღიურ ცხოვრებაში სახელმძღვანელოდ აღგენდნენ სხვადასხვა პატარა კრებულს, რომელშიაც გათვალისწინებულია ესა თუ ის საკითხი მორწმუნეთა საეკლესიო-პრაქტიკული მოთხოვნილებებისა. ასეთ კრებულს ქართულადაც თარგმნიდნენ. ჩვენამდე შენახულია, მაგალითად, «კითხვანი იოანე ოქროპირისა», სადაც შემდეგ საკითხებზეა პასუხი გაცემული: «მოწესისაგან ოდენ ჯერ არს აღსარება ანუ კაცთა ყოველთა? რომელი სათნოება უმჯობეს არს ყოველთა სათნოებათა? რომელი ცოდვა უბოროტეს არს?» აქ, სხვათა შორის, შედარებით ვრცელადაა ლაპარაკი «კაცთა გამსყიდველთა» შესახებ. ჩანს, ეს ტრაქტატი მაშინაა ნათარგმნი, როდესაც ჩვენში აღნიშნულმა სენმა განსაკუთრებით იჩინა თავი, ენაც მისი სწორედ ამ ეპოქისაა³. მეორე კრებული ამგვარივე ხასიათისაა «სახსნილონი სულმცირენი დიდთა რჯულისკანონთაგან გამოცემულნი»⁴. აქ ლაპარაკია საქრისტიანო ეკლესიის მარხვათა შესახებ, აღნიშნულია მათი რაოდენობა და დრო. სხვათა შორის, ნათქვამია: «ალაჯორისა კვრიავე მსგეფსამდი ხსნილი არს ყოველთა კაცთა ქრისტიანეთაგან და ვინც იმარხვიდეს ერისკაცი კორცითა, მოწესენი წუელითა და კუერცხითა, კრულ, წყუულ და შეჩვენებულ იყვნენ შვდთა კრებათა მადლითა». მარხვათა შესახებ საღისციპლინო საკითხები ხშირად გვხვდება ხოლმე სხვადასხვა კრებულში, როგორც კანონიკურში, ისე ლიტურგიკულში, მაგრამ კრებულები ყველასათვის ხელმისაწვდომი არ იყო და თან მათში საჭირო საკითხთა განმარტების მოძებნაც გაძნელებული იყო, ამიტომ წარმოიშვა ამგვარი სახელმძღვანელოები.

ყველზე უფრო მწვავე და საჭირობოროტო იყო მორწმუნეთა ცხოვრებაში საკითხი ქორწინებაში «ნათესაობითი ხარისხის» შესახებ, საჭირო იყო ყველას სკოდნოდა — შესაძლებელია თუ არა ამა თუ იმ პირთა შორის ქორწინება და

¹ გამოცემა კართაგენის კრების ამ კანონისა დიდი მონაპოვარი იქნებოდა მეცნიერებისათვის.

² Проф. Влад. Бенешевич, Ответы Петра Хартофилакса, конца XI в., «Записки Академии Наук», т. VIII, № 14, 1909 г.

³ А 1096, ფ. 46 в — 48 а.

⁴ А 85, ფურც. 481 — 484; № 712, ფ. 43 — 50; N 1096, ფ. 50 в — 56 а.

ჯვრისწერა. ამ საკითხის შესახებ საბერძნეთის ეკლესიაში მთელი ლიტერატურა და კანონმდებლობა არსებობდა როგორც საეკლესიო, ისე მასთან შეთანხმებული სამოქალაქო, სხვადასხვა პატარა თუ მოზრდილ კრებულთა სახით. ზოგიერთი ასეთი კრებული ქართულადაც უთარგმნიათ. ჯერ კიდევ XVI საუკუნეში კალიგრაფს ვიოზგი კარგარეთელს გადაუწერია ერთი ასეთი კრებული¹, რომელიც, როგორც ენისა და შედგენილობიდან ჩანს, ვაცილებით უფრო ადრე უნდა იყოს ნათარგმნი. ამ კრებულს ეწოდება: «დაყენებულთა და უჯეროთა ქორწინება-მზახლობათათუს და განგდებულთა». ის ორი ნაწილისაგან შედგება: პირველს აწერია «ტიტლოსი მეშვდე» და ამოღებულია მართლაც ბასილი მაკედონელის ეგრეთ წოდებული პროხირონის მეშვიდე ტიტლოსიდან. აქ გარკვეულია სამი სახე სინხლითა ნათესაობისა — ადმართი, შთამართი და მჭურდილობითი², ნაჩვენებია ის პირნი, რომელთა შორის აღსებობს ასეთი ნათესაობითი ურთიერთობა, და შეუძლიათ თუ არა შათ ვრამანეთთან შეულოლება. აგრეთვე ლამარაცია ნათესაობითი და შეილობილობითი ნათესაობის შესახებაც. მეორე ნაწილს აწერია: «ხარისხათვა ნათესაობისათა მესამისაგან წიგნისა ანასტიტუტონთასა»; აქ უნდა იგულისხმებოდეს მეზამე წიგნი ოუსტინიანე დიდის ინსტიტუტებისა. იმაში აღნიშნულია ექვსი ხარისხი თითოეული ზემოდასახელებული სინხლითი ნათესაობის სამი სახისა. მეოთხრამეტე საუკუნის გასულს იოანე მიხვილიძე ქსიფილინოს-ვაპუწიშვილს გადმოუთარგმნია ბერძნულიდან მანუილ ქსანთინოსის რედაქცია ნათესაობითი ხარისხისა, რომლის შესახებ ჩვენ ზემოთ გვექონდა ლაპარაკი.

ჩამოთვლილთ გარდა, წმინდა საეკლესიო-იურიდიულ ნათარგმნ ძველთა შორის ჩვენ გვაქვს კიდევ ანტონ კათალიკოსის მიერ 1776 წელს სომხეთიდან გადმოღებული პირველ სამ მოფლიო კრებათა აქტები (A 618)³. რაც შეეხება საეკლესიო-სამოქალაქო ხასიათის იურიდიულ კოდექსებს, ისინი იმ სახით, რა სახითაც ბერძნულად ვიცით, ქართულად მაინცდამაინც არ უთარგმნიათ. დაახლოებით ამგვარ კოდექსს წარმოადგენს მეფის ვახტანგ მეექვსის იურიდიული კრებული, რომელშიაც მოთავსებულია, სხვათა შორის, «სომხური კანონები», ესე იგი, იმპერატორი ვასილისკოას (V ს.) იურიდიული შრომა, მეხითარ გოშის მიერ გადმოკეთებული, და «ბერძნული კანონები», ან მათე ბლასტარის შემოკლებული «სინტაგმა», არმენოპულოს «ექუსწიგნთაგან» შევსებული. ვახტანგის კოდექსს მეცხრამეტე საუკუნეშიაც არ დაუქარგავს დიდხანს მნიშვნელობა და პოპულარობა⁴.

ამით ამოიწურება ნათარგმნი კანონიკური მწერლობა ქართულ ენაზე. საქართველოს ეკლესია თავის მართვა-გამგეობაში ხელმძღვანელობდა აგრეთვე საკუთარი, ადგილობრივი კანონმდებლობით, რომლის ორგანოდ და წყაროდ ითვლებოდა: ა) კერძო პირთა განმარტებანი, ბ) კათოლიკოს-პატრიარქთა ეპისტო-

¹ A 85, ფურც. 48a — 50a (ნამატებული შემდეგ).

² გახს ლულია Dr. Ign. Blicke-ის შრომა «*Phesinische Konzilsakten in armenisch-georgischer Überlieferung*» München, 1930.

³ პროფ. დ. მელიქსეთ-ბეგის, სამართალა სომხური, ქართული ევრისა. შესრულებული ვახტანგ მეექვსის ბრძანებით, თბილისი, 1927.

ლენი, გ) სამოქალაქო ხასიათის იურიდიული კოდექსები და დ) ქართულ ადგილობრივ კრებათა დადგენილებანი. როდესაც ეკლესიაში წამოიჭრებოდა ისეთი საკითხები, რომელთა გადაჭრისას საინტერესო იყო საბერძნეთის პრაქტიკა, ჩვენნი წინაპრები მიმართავდნენ ხოლმე საზღვარგარეთულ ქართულ მონასტერთა ავტორიტეტულ წარმომადგენლებს და განმარტებას სთხოვდნენ. ერთ-ერთ ასეთ შემთხვევას აღგილი პქონდა ექვთიმე ათონელის დროს, რომლისთვისაც მიუმართავს სხვადასხვა საკითხის გამო გიორგი ჭყონდიდელს. ექვთიმეს პასუხი და განმარტებანი¹, რომელთა შესახებ ჩვენ უკვე გვქონდა ლაპარაკი, შედგენილია სტოდიელთა მონასტრისა და ათონის პრაქტიკის ზეგავლენით და ის ამ შრიკაც საყურადღებოა. «კანონიკურ ეპისტოლეთაგან» ჩვენამდე დარჩენილა მხოლოდ ერთი, კათოლიკოს ანტონ პირველისა, რომელიც გამოუცია მას, ერეკლე მეფის ნებართვით, 1767 წელს. ეს ეპისტოლე შეიცავს 15 მუხლს: 1) მღვდლად დასადგენი უნდა «სწავლულ იყვნენ შვიდთა საიდუმლოთა», 2) საეკლესიო წიგნთა «უცოდნელად მღვდელობა არა ჯერ არს, 3) მწყემსნი მოვალესი არიან სამწყსოს ასწავლონ «წმიდათ ღმერთთ, მამათ ჩუენო, მიწყალე და შრწამსია», აგრეთვე პირჯერისწერა და აღსარების თქმა, 4) ეკლესია წმინდად უნდა იყოს დაცული, შიგ უნდა იყოს ყველა სიწმინდის სამსახურებელი ჭურჭელი, საღვთისმსახურო წიგნები და უმნიშვნელოვანესი ხატები, 5) მწყემსნი უნდა ერიდონ მთერალობასა და ნაყოფენებას, 6) ბავშვებს ეკლესიაში უნდა ნათლავდნენ ნორმალურ პირობებში, 7) მისანთა და მწამველთა შესახებ, 8) ხეთა და ძელთა ნიშთა და ძეგლთა თაყვანისმცემელთა შესახებ, 9) კვირა-უქმე და ღღესასწაულთა გატარების შესახებ, 10) პირუტყვის ბოროტის სიტყვით შეგინება, 11) ეკლესიის მამულის გაცემა-გაყიდვის შესახებ, 12) ეკლესიები უნდა იძენდნენ მხატვართაგან დამზადებულ ხატებსა და სტამბაში გამოსულ წიგნებსა. ამ საინტერესო დოკუმენტს ერეკლე მეფე შემდეგ სიტყვებს ურთავს: «ჩვენ ირაკლი მეფემან, მპყრობელმან ქართლისა და კახეთისამან, ნება-ყოფლობითა სრულ ერთიანად ჩვენის ქვეყნების თავადთა, აზნაურთა, დიდ-ვაჭართა და გლეხთათა: ღვთის მოწყალეებით ამას ზედა დიად გულდაჯერებულ ვართ, რომ ჩვენს ქვეყანაში არც ყოფილა და არც არის ამისთანა ავნი და ღვთისგანმარისხებულნი საქმენი, მაგრამ ჩვენს ხალხს ვაბრთხილებთ: თუ ვინმე ამისთანა საქმის მქნელი გამოჩნდეს — ან მომწამლველნი, ან კაცის შემკრველნი, ან სიყუარულისა და სიძულვარის წამლის მიმცემნი, ან ღვთის დიდად განმარისხებლისა და მოუტევებელის ფინთისა და მყრალისა და ცეცხლით საყუაროდ მწველისა მამათმავლობის მქნელნი, მამალნი ანუ დედალნი, ესენი უნდა ძალიანი და საანდაზოს ჯაჯაებით დაიხოცნენ. და ეს განჩინება ყოველმა ეპისკოპოსმა თავის სამწყსოს საყდრებში თავის ხალხს წაუკითხონ და გააფრთხილონ»². საყურადღებოა ეს დოკუმენტი იმის გისათვალისწინებლადაც, თუ რა სასჯელს უნიშნავდნენ ხოლმე კანონთა დამრღვეველთ:

¹ «საქართველოს საშობე», გვ. 432 — 435: თ ე რ დ ა ნ ი ა, კანონიკები, 11, 83 — 87.

² ზ. კ ა რ ბ ე ლ ა შ ვ ი ლ ი, იერარქია საქართველოს ეკლესიისა, გვ. 179 — 185; A 317. ფ. — 179 — 186.

³ ი ბ ვ ე. Ф. Жордания, Описание, I, стр. 315.

მღვდელს — მღვდლობისაგან გადაყენებას, მღვდელმსახურების, გარდა წირვისა, აღკრძალვას, მრევლის ჩამორთმევას, ხოლო ერისკაცს — ორმოცი ჯოხის დაკვრას, დარბევას და განსაყუთრებულ შემთხვევაში სიკვდილით სასჯელს.

კანონიკური ეპისტოლეის ხასიათი აქვს იმ «სასჯულო მცნებას», რომელიც XV საუკუნეში მიუცია აფხაზეთის საკათოლიკოსოსათვის ანტიოქია-იერუსალიმის პატრიარქს მიხაილს იოაკიმე ბედიელის აფხაზეთის კათოლიკოსად დადგინების გამო¹. უეჭველია, პატრიარქი მიხაილი ამ «მცნებას» ბერძნულ ენაზე დაწერდა. მაგრამ, ვინაიდან ის, ალბათ, ქართულად გამოქვეყნდა, ერთი მხრით, და, მეორე მხრით, ქართველებისადმი უშუალოდ მიმართული, მას ჩვენ ვთვლით ქართულ საეკლესიო კანონმდებლობითს ძველად. «ეს ქარტა თქვენთვის აღესწერეთ», — ეუბნება მიხაილი ქართველებს ამ «მცნების» წინასიტყვაობაში, რომელშიაც გამოსტყვივის ძველი ანტიოქიური ტენდენცია ქართლისა და აფხაზეთის საკათოლიკოსოთა ანტიოქიის საყდარზე დამოკიდებულების შესახებ და რომელშიაც განსაზღვრულია აფხაზეთის საკათოლიკოსოს ტერიტორია: «ეპისკოპოსნი ლიხთამერეთს: ქოროხს აქეთ, ოვსეთსა აქეთ, ზღუაპონტოს აქეთ, სადა დიდისა ბიკვინთისა საზღუარი შიანეეს», აფხაზეთის კათოლიკოსისაგან იკურთხეოლიანო, ამბობს ის. ძველი გამოცემელს, თ. ეორდანიას, 19 მუხლად დაუყვია, თუმცა რაიმე გარკვეული სისტემა აქ არ არსებობს. მ ც ნ ე ბ ა შ ი გათვალისწინებულია შემდეგი საგნები: 1) «უხვედრი ან უკანონო ქორწინება», — ვინც ერთავს სვინას ანუ მეყვსს, სძალს, ბიძის ცოლს, ძმის ცოლს, ცოლის ასულს, ცოლის დედას, დობილს, დედობილს, თუ დედა-შვილი მამა შვილმა შეირთოს, გინა ორსი დანი ორთა ძმათა, ნატაცები კოლქმრობა, ორცოლიანობა (§§ 1, 2, 13, 15, 18, 19); 2) «მრუშობა», — ხუცის, დიაკონისა და მთავარდიაკვნის ცოლთან, დედისნაცვალთან და დედობილთან (§ 1, 2); 3) «მარხვის შერევა», — მოციქულთა, ოთხშაბათ-პარასკევთა, მიძინების, ალაჯორი და ყველიერის კვრიაყე (§§ 5, 17, 18); 4) «უქმეთა დარღვევა ან ახალის შემოღება», — კერძოდ, ვინც შაბათს ცხრაყამითგან ორშაბათს განთენებამდე მუშაობდეს ან პარასკევსა მიწასა რეედეს» (§§ 5, 16), — უკანასკნელი შენიშვნა უნდა იყოს შემდეგი დროის ინტერპოლაცია, ოსმალთა ზეგავლენით ჩადენილი; 5) «მღვდელმსახურთა ზნეობრივი თვისებანი და მოვალეობანი», — ეპისკოპოსთა, მღვდელთა, მოძღვართა და ხუცესთა (§§ 2, 9, 10, 11, 13); 6) «ადამიანის მკვლელობა» (§ 14); 7) «სამონასტრო და საეკლესიო მამულთა შიტაცება» (§ 14); 8) «საეკლესიო კანონებისა და სამოღვაწეოებისადმი მორჩილება» (§§ 6, 7, 8, 12).

სამოქალაქო ხასიათის საკოდიფიკაციო შრომათაგან ქართული საეკლესიო სამართლის ისტორიისათვის მნიშვნელობას არაა მოკლებული არც გიორგი ბრწყინვალის ძ ე გ ლ ი ს დ ე ბ ა და აოც ბეჭა-აღბუგას ს ა მ ა რ თ ა ლ ი²; თუმცა ისინი სამოქალაქო კანონმდებლობის კოდექსს წარმოადგენენ, მაგრამ ალაფ-

¹ თ. ე ო რ დ ა ნ ი ა, ქრონიკები, II, 294 — 297.

² მანდატურთუხუცესი ბეჭა 1285 — 1306, აღბუგა ათაბაგი, შვილისშვილი ბეჭასა, XVI საუკუნის მეორე ნახევრისა. ამათ შესახებ იხ. ი. დ ო ლ ი ძ ე, ძველი ქართული სამართალი და «გიორგი ბრწყინვალის სამართალი».

ილაგ შიგ ლაპარაკია ეკლესიისა და მის მსახურთა შესახებაც. გიორგი ბრწყინვალის ეპოქას უნდა ეკუთვნოდეს ის შესანიშნავი ძეგლი ჩვენი იურიდიული მწერლობისა, რომელსაც «კელმწიფის კარის გარიგება» ეწოდება¹. ეს ძეგლი, სხვადასხვა დროის მასალების მიხედვით შედგენილი, საბოლოოდ უნდა იყოს ჩამოყალიბებული, გამომცემლის სიტყვით, გიორგი ბრწყინვალის დროს გელათის მონასტერში. თუმცა ნაკლულობის გამო საეკლესიო და სასულიერო დაწესებულებათა შესახებ ამ ძეგლში სრული ცნობები არ შენახულა, მაგრამ ზოგიერთი საეკლესიო ინსტიტუტი მაინც საკმაოდ რელიეფურადაა აქ წარმოდგენილი, მაგალითად, ქყონდიდელი და მოძღვართ-მოძღვარი, საეკლესიო და სასულიერო საქმეების გამგე, ამ ძეგლით, არის ქყონდიდელი; გელათის მონასტრის გარდა, ყველა საყდარი, ეკლესია და მონასტერი, ხუცესი, მონაზონი და საეკლესიონი დასნი მისი საკელოდასანი იყვენენ, ვეზირთა შორის მას პირველი ადგილი უკავია. აქ მოხსენებული არიან მცხეთისა და აფხაზეთის კათოლიკოსი და ეპისკოპოსები: ქუთათელი, ბედიელი, იშხნელი, მაწყვერელი, ანჩელი და გოლგოთელი, და არათუ უბრალოდ არიან მოხსენებული, მათი იერარქიული უპირატესობაც არის აღნიშნული; მათ შორის ყველაზე მეტი პატივი იშხნულსა და ქუთათელს აქვს. ამ მუხლში ეს ძეგლი შესამჩნევად განსხვავდება იმ დოკუმენტისაგან, რომელსაც ეწოდება «წესი და განგება კურთხევისათვის მეფისა თუ ვითარ დასხდენ მლუდელთმთავარნი სრულიად საქართველომსანი» ან «აღსავალთათვის სამლუდელთმთავროთა საყდართა», რომელიც «კარის გარიგების» შემდეგ უნდა იყოს შედგენილი. საკმაოდ ვრცლადაა «კარის გარიგებაში» ლაპარაკი «მოძღვართმოძღურის» შესახებ. ის ყოველთვის პირველად იხსენიება ოთხ დიდხარისხოვან ბერთა ან მონაზონთა შორის, რომლებიც არიან: მოძღვართმოძღვარი, ქყონდიდელი და კათოლიკოსნი ქართლისა და აფხაზეთისა, მას მეტი პატივი აქვს, თუმცა ის უბრალო ეპისკოპოსია. ვიდრე კათოლიკოსებს, პატივი მისი ზოგჯერ ქყონდიდელის პატივსაც აჭარბებს. მეფე დარბაზობისას მას განსაკუთრებული ყურადღებით ეპყრობა². «კარის გარიგებაში» ამასთანავე აღწერილია განცხადებისა და აღდგომის დარბაზობის წესი, აგრეთვე ზოგიერთი მონასტრიდან, კერძოდ, დავითგარეჯიდან, მეფისათვის ძღვნის მირთმევა, საზოგადოდ, აქ საყურადღებო მასალაა წარმოდგენილი საეკლესიო და სანოქალაქო-სახელმწიფო ხელისუფალთა ურთიერთ დამოკიდებულებისა.

ჩვენი საეკლესიო სამართლის გასათვალისწინებლად, რასაკვირველია, მეტი მნიშვნელობა უნდა ჰქონდეს ადგილობრივ ქართულ საეკლესიო კრებათა დადგენილებებს. ჩვენს ისტორიაში ხშირია მაგალითები საეკლესიო კრებათა მოწვევისა სხვადასხვა საჭიროების გამო, ამ კრებებზე გამოქჷონდათ დადგენილებანი, რომელნიც სავალდებულო იურიდიული ნორმების ხასიათს ღებულობდნენ ჩვენს საეკლესიო ცხოვრებაში. სამწუხაროდ, ყველა კრების დადგენილებანი ჩვენამდე არ შენახულა. ჩვენ ხელთა გვაქვს დღესდღეობით ორი ამგვარი დოკუმენტი: რუის-ურბნისის კრების (1103 წ.) «ძეგლის-წერა» და ეგრეთ წოდებული

¹ «Monumenta Georgica», IV, Leges, თბ., 1920 წ., გამოც. გ. თაყაიშვილისა.

² გ. თაყაიშვილი, გვ. XXVII — XXX.

«საკათოლიკოსო კანონები»; უკანასკნელნი შეუდგენია მეთექვსმეტე საუკუნეში მოწვეულ კრებას იმერეთში. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი ასე აგვიწერს რუის-ურბნისის კრების მოწვევის საბაბს და მის კანონმდებლობითს მოქმედებას: «წმიდანი ეკლესიანი, სახლნი ღმრთისანი, ქუაბ ავაზაკთა ქმნულ იყვნეს, და უღირსთა და უწესთა მამულობით უფროდს, ვიდრე ღირსებით, დაეპყრნეს უფროდსნი საეპისკოპოსონი, არა კარით მწყემსებრ, ერდოთ შესრულნი, და მათნივე მსგავსნი ხუცესნი და ქორეპისკოპოსნი დაედგინნეს, რომელნი ნაცვლად სჯულთა ღმრთისათა პყრობისა უსჯულოებასა აწურთიდეს მათ ქუეშეთა, და თვთ სახლით უფლისადათ და მღვდელთაგან გამოვიდოდა უსჯულოებად, რომლითა თუელი ღმრთისად. მხედველი ყოველთაჲ, ესეოდნად რისხუად აღზრულ იყო ამათ უკუე დიდთა წყლულებათა კურნებად შემოკრბა კრება ეომრავალი, რამეთუ სამეფომასა თვისსა კათოლიკოსნი, მღვდელთმთავარნი, მეუდაბნოენი, მოძღუარნი და მეცნიერნი შემოკრბნა წინაშე მათსა, ეამსა და ადგილსა ჯეროვანსა, და მრავალდღე გამოწულილეთა ღრიალითა კეთილად გამოიძიეს და ყოველი ცთომილი განმართეს და კეთილწესიერებაჲ ყოვლილურთ დაამტკიცეს, უღირსად გამოიჩინებულნი გარდამოსთხვენეს საყდართაგან, დალათუ არა ადვილ იყო ისე ნათესაეთა მათთა ძლიერებითა, და მათ წილ ქეშმარიტნი მწყემსნი დაადგინნეს და ძეგლი შეენიერა [ქეშმარიტისა სარწმუნოებისად] აღწერეს, მიმდგომნი და მოწამე წმიდათა ათორმეტთა კრებათაჲ»¹. ამ კრების დადგენილებებს ეწოდება «ძეგლისწერა წმიდისა და ღმრთივშეკრებულისა კრებისაჲ»². «ძეგლისწერა», როგორც თავის ადგილას აღვნიშნეთ კიდევ, შედგენილი უნდა იყოს არსენ ბერიის მიერ და შეიცავს სამ ნაწილს: 1) პროლოგს ან შესავალს, რომელშიაც გათვალისწინებულია ეკლესიის დაარსება საზოგადოდ და საქართველოში კერძოდ, მსოფლიო და ადგილობრივ კრებათა საკანონმდებლო მოქმედება და მათ მსგავსად ამ, რუის-ურბნისის, კრების მოწვევა; 2) რუის-ურბნისის კრების კანონმდებლობას და 3) სინოდიკონს, რომელშიც რედაქტორი ეუბნება ცოცხლებს (მეფედედოფლებს, კათოლიკოს-მღვდელმთავრებს და ცნობილ სასულიერო მოღვაწეთ) «მრავალყამიერსა», ხოლო მიცვალებულებს — «საუკუნო ხსენებას». კრებას «დაუსხამს» და დაუდგენია 15 კანონი: 1) უღირს მღვდელმთავართა განკვეთის აუცილებლობა; 2) ასაკი ხელდასხმადთა და დრო მათი ხელდასხმისა; 3) ვითარგი მთაწმიდლის «კურთხევისა» სანქცია; 4) ეგრეთ წოდებული სიმონია ან ხელდასხმისათვის ქრთამის მიღება; 5) სამღვდელთა ქურჭელთა და ეკლესიისადმი შეწირულთა სიწმიადეთა, თვინიერ მათი დანიშნულობისა, მოხმარების დაუშვებლობა; 6) გვირგვანის კურთხევა; 7) ასაკი დასაქორწინებელთა; 8) იერარქიულ პირთა ჯეროვანი მოშადება; 9) მონასტრების მოძღვართათვის, მათი რიცხვი და ბარისბი; 10) მონასტრებში ვაქრობის უადგილობა; 11) სად, როგორ და როდის უნდა სრულდებოდეს მიცვალებულთა და ცოცხალთა მოსახსენებელი ჟამისწირვა და ლოცვა? 12) მართლმადიდებლობად მომავალნი სომეხნი უნდა ნათელდებულ იქმნენ, ვითარცა წარმართნი; 13) მართლმადიდებელთა და წარ-

¹ ქართლის ცხოვრება, მარიამ დედოფლის კარბანტი გვ. 290 — 292.

² «საქართველ. სამოთხე», გვ. 518 — 530; ი. ჟორდანიძე, ქრონიკები, 11. 56 — 72.

მართთა შეუღლება აკრძალულია; 14) კიდისკიდე და არა ერთგან კურთხევა გვირგვინისა დაუშვებელია; 15) სოდომის ცოდვის შესახებ. «ძეგლის წერა» მეტად საყურადღებო ნაშთია ქართული იურიდიული მწერლობისა და არა მარტო ქართულის, არამედ საზოგადოისაც, რამდენადაც იმაში აღიბეჭდა საზოგადო საეკლესიო-იურადიული ნორმები¹.

«საკათალიკოსო კანონები» ან «სამართალი კათალიკოსისა» არის ძეგლი მეტექსმეტე საუკუნისა. 1543—1549 წლებში ქართლის კათალიკოსის მალაქიასა (1531 — 1549) და აფხაზეთის კათალიკოსის ევდემონ I ჩხეტიძის (1543 — 1578) დროს, იმერეთში მომხდარა საეკლესიო კრება, რომელსაც დასწრებიან, აღნიშნულ კათალიკოსთა გარდა, ქუთათელი სიმეონი, გენათელი ანტონი, ქყონდიდელი, მედიელი, დრანდელი ფილიპე, ცაგერელი კოსმანი, ხონელი ზაქარია, ნიკორწმიდელი იოაკიმე და წაიშელი კირილე. მათ გაუთვალისწინებიათ ის უწყესობანი და არანორმალური მოკლენანი, რომელთაც ფესვი გაეღვათ მაშინდელ საზოგადოებაში, როგორც, მაგალითად, მკვლელობა, ტყვეთა ყიდვა-გაყიდვა, ეკლესიათა ძარცვა-გლეჯა, არაკანონიერი ქორწინებანი და სხვ., და «დაუსხამთ» 22 კანონი, რომელშიაც ყველა ამ უჯერო მოქმედებათათვის შესატყვისი სისჯელია დადებული². კანონები, როგორც ისინი ამჟობდნენ და როგორც მართლა მათი შინაარსიდანაც ჩანს, დამყარებულია «სჯულის კანონზე», — დიდსა და არა ექვთიმეს მიერ ნათარგმნ «მცირე სჯულის კანონზე», როგორც ბაქრაძე-ფრენკელსა ჰგონიათ³. ამ ძეგლიდან ჩანს, რომ საეკლესიო სამართლის იურისდიქციას ექვემდებარებოდა ჩვენში ამ დროს არა მარტო სასულიერო-საეკლესიო საქმეები და პირნი, არამედ, ზოგიერთ შემთხვევაში, სისხლის სამართლის დანაშაულებანიც⁴.

საეკლესიო ცხოვრების მოწესრიგების თვალსაზრისით დიდი მნიშვნელობა აქონდა იმ კრებათა დადგენილებებს, რომელნიც მეტეგრამეტე საუკუნის ორმოციან-სამოციან წლებში მოუწვევიათ აღმოსავლეთ-საქართველოში. ესენია: ა) საეკლესიო კრება 1748 წლისა⁵, ბ) 1755 წლის 16 დეკემბრისა და 1756 წლის 4 აპრილსა ანტონ I საქმესთან და პიროვნებასთან დაკავშირებით, ვ) 1762 წლისა ირაკლი II და კათალიკოსის იოსების მიერ მოწვეული.

როდესაც ჩვენ ვითვალისწინებთ ქართული საეკლესიო მართვა-გამგეობისა

¹ ნ. უ რ ბ ნ ე ლ ი, საეკლესიო სჯულმდებლობა, ძეგლის წერა. «ივერია», 1888 წ., №№ 38, 46, 75, 270, 271.

² «Сборник законов грузин. царя Вахтанга VI», изд. Френкеля, стр. 127—133.

³ ი ქ ვ ე, გვ. 129. შენიშვნა მე-2.

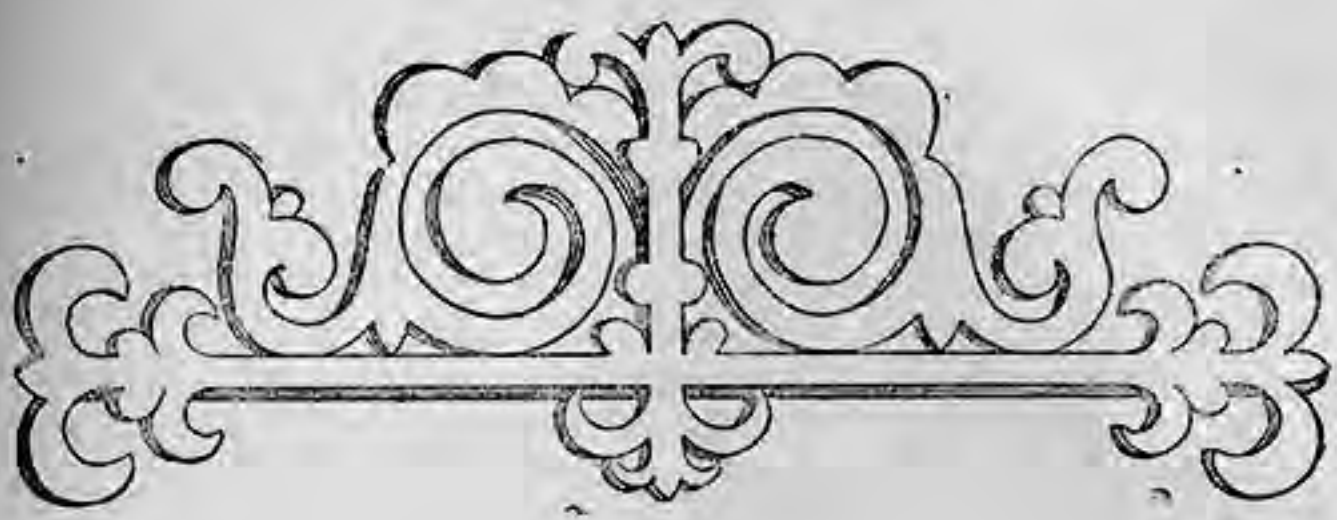
⁴ იბ. ნ. უ რ ბ ნ ე ლ ი ს გამოკლევა: ჩვენი საეკლესიო ისტორიიდან, სამართალი კათალიკოსისა, «მოამბე», 1898 წ., №№ 3, 4. ყურადღების ღირსია, როგორც მაჩვენებელი იმერეთის საეკლესიო ცხოვრების დეფექტებისა, აქტები იმ კრებისა, რომელიც მოუწვევიათ მეფე ერეკლეს და კათალიკოს იოსებს 1762 წელს. აქტები შეიცავენ 11 მუხლს მღვდელმთავართა და მღვდელთა მოვალეობის შესახებ (ბ. კ ა რ ბ ე ლ ა შ ვ ი ლ ი, იერარქია საქართველოს ეკლესიისა, გვ. 157 — 160).

⁵ ელ. მ ე ტ რ ე ვ ე ლ ი, 1748 წლის საეკლესიო კრების დადგენილება (საქარ. სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, ტ. XIX-A და XXI-B, 1957, გვ. 413—429).

და კანონმდებლობის ძეგლებს, არ შეგვიძლია ორიოდ სიტყვა არ ვთქვათ იმ დოკუმენტთა შესახებ, რომელთაც ს ი გ ე ლ ი და გ უ ჯ ა რ ი ეწოდება. ამ სახელებით აღინიშნებიან სხვადასხვაგვარი ხასიათისა და შინაარსის აქტები. როგორცაა მეფე-დიდებულთა, კათოლიკოს-პატრიარქთა, მღვდელმთავართა და სხვა კერძო პირთა მიერ გაცემული წყალობის, ნასყიდობისა თუ შეწირულობის დოკუმენტები. შემოვიდა თუ არა ქრისტიანობა ჩვენში და ჩამოყალიბდა თუ არა საეკლესიო ორგანიზაცია, მეფეებმა ეკლესიის უზრუნველსაყოფად დაიწყეს შეწირვა მამულებისა და სხვადასხვა ღირებულებისა, ანდა მინიჭება ეკლესიისა და მის მსახურთათვის სხვადასხვა უფლება-პრივილეგიებისა. ასეთი აქტების გამოჩნატველია ის იურიდიული ძეგლები, რასაც სიგელ-გუჯარი ეწოდება. სიგელ-გუჯრებს დიდი მნიშვნელობა აქვს ეკლესიისა და სახელმწიფოს ურთიერთშორის დამოკიდებულების გაშუქებისათვის, საეკლესიო სამართლის, მფლობელობისა და ბატონ-პატრონობის გასათვალისწინებლად. ისინი ხშირად შეიცავენ მთელ კანონმდებლობითს კოდექსს ეკლესიის საქმეთა გამო. მაგალითად, ბიჭვინთის გუჯარი¹. მათი დაწვრილებითი, მეცნიერული შესწავლა ჩვენ წარმოგვიდგენს საეკლესიო-სამოქალაქო კანონმდებლობის მთლიან სურათს. ასეთი შესწავლა ჯერ არც კი დაწყებულა, ვინაიდან ამ მხრავ ჯერჯერობით მხოლოდ შემკრებლობითს ხანაში ვიმყოფებით².

¹ ა. ხ ა ხ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი, გუჯრები, ქუთაისი, 1891 წ., გვ. 130 — 134; მ ი ს ი ვ ე, Очерки по истории груз. словесности, III, 358—362.

² Brosset, Voyage archéologique p. 1—57; Histoire de la Géorgie liv. 2, p. 450—562; Д. Пурцеладзе, Грузинские церковные гуджары: Грузинские дворянские грамоты; თ. ე ო რ დ ა ნ ი ა, ქრონიკები, I და II წიგნი, «ქართლ-კახეთის შონასტრების და ეკლესიების ისტორიული საბუთები», «ისტორიული საბუთები შიო მღვიმის მონასტრისა»; ალ. ხ ა ხ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი ს «გუჯრები», ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ი ს «დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები», წიგნი I, II, თბილისი, 1921 წ., განსაკუთრებით «საქართველოს ს. ისტორია და საეთნოგრაფიო საზოგადოების» გამოცემანი.

10 ლიტურგიკა

დასაწყისი ქართული ლიტურგიკული მწერლობისა. ტვპოსი და მისი სხვადასხვა რედაქცია. კანონიანი ვერუსალიმის განჩინება. საბაწმიდური ტვპიკონი. კტიტორული ტვპიკონები. არაკოსები. ლექციონარები. ლიტურგიკარიონები და ეკვოლოგიონი. გულახი.

ძველი ქართული მწერლობის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან დარგს შეადგენს ლიტურგიკული მწერლობა, რომელიც წარმოშვა ქართულად ღვთისმსახურების შესრულების აუცილებლობამა და საჭიროებამ; მაშასადამე, ის თანამედროვეა ქართულ ენაზე ღვთისმსახურების დასაწყისისა. როდის დაიწყო ქართულად ღვთისმსახურების შესრულება? ქრისტიანობის შემოღებისთანავე ქართულად ღვთისმსახურებას ვერ შეასრულებდნენ, ამისთვის საჭირო იქნებოდა მომზადებული პირები და ლიტურგიკული წესების გადმოქართულება, ეს კი არც ისე მალე და ადვილად შეიქმნებოდა. ყოველ შემთხვევაში, თითქმის მთელი საუკუნე ქრისტიანობის შემოღებიდან, დაახლოებით მეხუთე საუკუნის ნახევრამდე, ქართულად ღვთისმსახურება ვერ შესრულდებოდა. თავდაპირველად, როგორც საზოგადოდ ყველგან. ისე ჩვენშიაც, საკმარისი იქნებოდა, თუ საღმრთო წერილს, ესე იგი სახარებას მაინც, წაუკითხავდნენ ხალხს ქართულად ღვთისმსახურების დროს. მეხუთე საუკუნის გასულსა და მეექვსის დასაწყისს ღვთისმსახურება უკვე სრულდებოდა ქართულად, ვინაიდან ჩვენ ვიცით, რომ საბა განწმედილი (გარდ. 532) თავის ანდერძში პირდაპირ ამბობს: «ივერიელებსა და ასურელებს ნება არა აქვთ ეამისწირვა შეასრულონ თავიანთ ეკლესიაში (რომელიც საბას მონასტერში იყო); იქ შათ შეუძლიათ წართქუან ეამნობა, შეასრულონ სამზრობა და წარიკითხონ თავიანთ ენაზე სანოციქულო და სახარება». აქედან ჩანს, რომ ამ დროს ქართველებს თავიანთ ენაზე ჰქონიათ არა მარტო სამოციქულო და სახარება, არამედ ეამნობა,

სამხრობა და ეამისწირვაც. შეექვსე საუკუნის გასულს, კირონ კათოლიკოსის დროს, როგორც ჩანს სომეხ-ქართველთა იერარქების ურთიერთშორის მიწერ-მოწერიდან ეკლესიური ცილობა-კამათის გამო, საქართველოს ეკლესიის 35 ეპარქიაში ღვთისმსახურება, გარდა ერთისა — ცურტავეისა, ყველაში ქართულად სრულდებოდა. დროთა განმავლობაში ღვთისმსახურება შეიქმნა უმთავრეს ფაქტორად საქართველოს განაპირა პროვინციების გაქართულებასა და მათში ქართული სახელმწიფოებრიობის დამყარება-განმტკიცებისა. ასე რომ, ამ თვალსაზრისით, მართალი იყო გრიგოლ ხანძთელის ბიოგრაფი, გიორგი მერჩული, როდესაც ამბობდა: «ქართლად ფრიადი ქუეყანაა აღირაცხების, რომელსაცა შინა ქართულითა ენითა ეამი შეიწირვის და ლოცვაჲ ყოველი აღესრულების, ხოლო კვრიელესონი ბერძულად ითქუმის, რომელ არს ქართულად «უფალო წყალობა ყაჲ» გინათუ «უფალო შეგვწყალებს»¹.

ეკლესიამ თავიდანვე ყურადღება მიაქცია ღვთისმსახურებაში თვითნებობის აღაგმვას, მან შექმნა გარკვეული და ყველასათვის სავალდებულო წესი ღვთისმსახურებისა. ამ «წესს» ბერძნულად ჰქვია Ἦσαν, რაც «სახეს, ხატს მაგალითს» ნიშნავს. ეკლესიაში ცნობილია შემდეგი ამგვარი ტვპოსი ან წესი: სამრევლო ან მსოფლიო და სამონასტრო. თავის მხრივ ცნობილია ორნაირი საქრევლო ტვპოსი: იერუსალიმისა ან ქრისტეს საფლავისა და კონსტანტინოპოლისა, — აიასოფიის ან დიდი ეკლესიისა, სამონასტრო ტვპოსი სამი ვიციო: პალესტინაში — საბაწმიდისა, კონსტანტინოპოლში — სტოდიელთა მონასტრისა და ათონზე — მთაწმიდისა. ის წიგნი, რომელშიაც ჩაწერილი იყო ეს საზოგადო წესი ღვთისმსახურებისა ან ტვპოსი, ცნობილია სალიტურგკო მწერლობაში «ტვპიკონისა» სახელით. ტვპიკონი ითვლება ღვთისმსახურების რეგულატორად, მისი საერთო სულისა და მიზანთულების გამომხატველად. ეს არის ერთგვარი წესდება, ყველა მღვდელმსახურისათვის სახელმძღვანელო. ღვთისმსახურების ისტორიაში ამა თუ იმ ტვპიკონის არსებობა მაჩვენებელია იმისა, თუ რომელ ეკლესიის ან მონასტრის პრაქტიკას უერთდებოდა ესა თუ ის ერი- საქართველოს ეკლესია მეთუ საუკუნეებდუ უმთავრესად პალესტინის ლიტურგიკულ პრაქტიკასთან იყო დაკავშირებული. ამიტომ ამ დროს მას ღვთისმსახურებაში პალესტინის ტვპიკონი უნდა ჰქონოდა ხმარებაში. მართლაც, ეს აპრიორული მოსაზრება გამართლდა ამ რამდენიმე ხნის წინათ, როდესაც აღმოჩნდა ეგრეთ წოდებული «განჩინებაჲ და განწესებაჲ მოძღუართა მიერ მართლმორწმუნეთაჲ, რომელსა ჰყოფენ იერუსალმსა»². ეს არის მთელი თბზულება, რომელიც შეიცავს ქრისტეს საფლავზე შემუშავებულ იერუსალიმის რედაქციის ტვპიკონს, «კანონად» სახელდებულს³. ჩვენი აზრით, ამ კანონში შენახულა ქრისტეს საფლავის

¹ ნ. მარის გამოცემა, გვ. 30, თავი 32, სტ. 5 — 8.

² К. Кекелидзе, Иерусалимский Канонарь VII века. Грузинская версия. Тбилиси, 1912 г.

³ სინას შიის მეთუ საუკუნის სამონასტრო კატალოგის «ერთი დიდი კანონი» (Προφ Β. Βενεσηνιά, Грузинский Великий Каноникон, «Христ. Восток», т. II, стр. 359) აღნიშნავს არა «დიდ ნომოკანონს» ან რეგულისკანონს, არამედ მთლიან წიგნს დასაბუღებული იერუსალიმის კანონისას; საქმე ისაა, რომ არსებობდა მეორე, «მოკლე» ან ჰეი-

ტკპიკონი მეშვიდე საუკუნის რედაქციისა, რომელიც ქართულად უნდა იყოს ნათარგმნი, როგორც ამას ადასტურებს ახლად აღმოჩენილი პალიმფსესტური ფრაგმენტიც მისი¹, არაუგვიანეს მერვე საუკუნისა. თხზულება ნათარგმნია ბერძნული ენიდან, მისი მთავარი ფუძე მეხუთე საუკუნეს უნდა ეკუთვნოდეს, როგორც ამაში გვარწმუნებს ჩვენ სომხური ლექციონარი², რომელთა ერთი რედაქცია გამოსცა 1925 წელს ინგლისელმა არმენისტმა ფ. კონიბერმა³. ამ ლექციონარებში იგივე დღესასწაულები და ხსენებანია, აგრეთვე იგივე სისტემა «საკითხავეებისა», რაც ჩვენს კანონში. ყოველივე ეს იმის მაჩვენებელია, რომ თავდაპირველად როგორც სომხები, ისე ქართველები, ხელმძღვანელობდნენ იერუსალიმის ან ქრისტეს საფლავის «კანონით», ესე იგი ტკპიკონით, რომელიც მერე სომხებსაც შეუფარდებიათ თავიანთი ეკლესიის საჭიროებათათვის და ქართველებსაც. «იერუსალიმის კანონი» ჩვენში ხმარებაში იყო მეათე საუკუნის დამლევამდე⁴.

როდესაც ათონზე ფეხი მოიკიდეს ქართველებმა. მათ თარგმნეს ახალი რედაქცია ტკპიკონისა, ეგრეთწოდებული აიასოფიის ან კონსტანტინოპოლის «დიდის ეკლესიის» ტკპიკონი. რომელმაც ფეხი მოიდგა ჩვენში და «იერუსალიმის კანონი» თანდათან განდევნა პრაქტიკიდან. აიასოფიის ტკპიკონი, რომელსაც ქართულად «სვნაქსარს» (საუჩხარს) უწოდებდნენ, შემოკლებული რედაქციით⁵ თარგმნა ექვთიმე ათონელმა⁶. ვინაიდან ექვთიმეს მიერ ნათარგმნი «ამცირე სვნაქსარის» იმდროინდელ რთულ ლიტურჯიკულ მოთხოვნილებას მთლიანად ვერ აკმაყოფილებდა, გიორგი მთაწმიდელმა გადმოთარგმნა «დიდი სვნაქსარის», ესე იგი მთლიანი, სრული რედაქცია აიასოფიის ტკპიკონისა, რომელშიაც შეტანილია ვლემენტების სტოდიელთა სავანისა⁷ და ათონის მონასტერთა ლიტურჯიკული პრაქტიკისა⁸. ეს ტკპიკონი ერთადერთი იყო, რომელიც განაგებდა ქართულ სალ-

¹ რე კანონი (იმავე სინას მოთხ. № 37; პროფ. ალ. ცაგარლის აღწერილობით № 30), რომელიც შეიტანა ამ ტკპიკონს არა მთლიანად, არამედ ნაწილობრივ: სახელდობრ: განგებას შობისას, ნათლისღებისას, ბზობისას, ვნების კვირიაკისას და აღდგომისას (გამოცემულია ყაფ. ი. ჯაფარიძის მიერ: «სინის მთის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა», გვ. 83—101). შეად. კ. კეკელიძე ამცირე კანონი იოანე ზოსიმესი, ვტიუდები III, 127—133.

² ა. მ. კონიბერ, პაემეტა ტკსტები და მათი მნიშვნელობა ქართული ენის ისტორიისათვის, «თბილ. უნივერ. მოამბე», III, 363 — 365, 358.

³ «Synaxe Armeniana», Oxford, p. 507—532.

⁴ მისი კვალი ვაქვს აგრეთვე XI საუკუნის დამდეგის კალენდარში, რომელიც გამოცემა D. H. Gousset-ის: «Über liturgische Briefe und Handschriften, die Festordnung und den Heiligenkalender des altchristlichen Jerusalem betreffend», 1923.

⁵ «სვნაქსარი საწელიწოდა უმცროსისა, ათონის კრებოლი», გვ. 23.

⁶ H. Кекелидзе, Перусалимский Канонарь VII в., стр. 297 — 310.

⁷ ჩვენში სტოდნიათ სავანებო «ტკპიკონი, რომელ არს სვნაქსარი სტოდიელთა მონასტრისა, რომელი იწიების თუშსა სველწმებრსა და აღესრულების განსრულებასა აგვტოსისა თოვსასა», ის შენახულია XV საუკუნის პარგამენტის ხელნაწერში № 655, რომელიც ქუთაისის მუზეუმში ინახება. თუმცა, შინაარსის მიხედვით ის შეიცავს სტოდიელთა ტკპიკონის სვნაქსარულ ნაწილს და არა ტკპიკონულს.

⁸ კ. კეკელიძე, Грузинские литургические памятники в отечественных книгохранилищах и их научное значение, стр. 228 — 366, 483 — 500.

ვთისმსახურო პრაქტიკას მეთორმეტე საუკუნემდე, თუკა საბოლოოდ განდევნილ იქნა ის ხმარებიდან მხოლოდ XIV — XV საუკუნე.

მეთორმეტე საუკუნის პირველ მეოთხედში, დავით აღმაშენებლის დროს, ჩვენში შემოსულა ახალი რედაქცია ტკპიკონისა, ეგრეთ წოდებული «საბაწმიდური». — პალესტინისა, ეს ტკპიკონი პირველად შემოულიათ შიომღვიმის ლავრაში სვიმეონ საკვირველთმოქმედის მონასტრიდან (ანტიოქიის მახლობლად) დავით აღმაშენებლის თანამედროვე და დაახლოებულ ბერებს არსენისა და იოანეს¹. ყოველ შემთხვევაში, თამარ მეფის დროს ამ ტკპიკონით ხელმძღვანელობდნენ არათუ სამრევლო ეკლესიებსა და მონასტრებში, შეფის კარის ეკლესიაშიც კი; ამაში გვარწმუნებს იემატიანეს შემდეგი სიტყვები: «საეკლესიო ლოცვაჲ და წესი ლოცვისაჲ დაუკლებელად აღესრულებოდის [ვითარცა] ტკპიკონი მოასწავებდა—განწესებაჲ პალესტინისა მონასტრისაჲ, — ყოველი სრულიად»². თავდაპირველად ჩვენში შემოვიდა «სვიმეონწმიდის» რედაქცია პალესტინის ან საბაწმიდის ტკპიკონისა, რომელშიაც შემდეგ ადგილი მოიპოვა ათონის მონასტერთა ლიტურგიული პრაქტიკის ელემენტებმა, ასე რომ საბოლოოდ ჩვენში დამყარდა «მთაწმიდის» რედაქცია აღნიშნული ტკპიკონისა³. ეს რედაქცია პალესტინის ტკპიკონისა უცვლელად იყო ჩვენში მეთვრამეტე საუკუნის ნახევრამდე, როდესაც ის შეუსწორებია სლავური ტკპიკონის მიხედვით ანტონ კათოლიკოსს რუსეთში ყოფნისას; ამით დამთავრდა ჩვენში ტკპიკონის ისტორია და ევოლუცია.

საქრისტიანო ქვეყნებში ხშირად ხდებოდა ხოლმე, რომ დიდგვარიანი და შეძლებული მორწმუნენი მთელ თავის ქონებას ახმარდნენ მონასტრის აშენებასა და გამშვენებას, რომელსაც ისინი განსაზღვრულ სამონასტრო წესსა და კანონს უჩენდნენ. ისიც ხდებოდა, რომ, ცხოვრებამომბეზრებულნი, თვითონაც იღებდნენ ბერობას და მათს მონასტერში აფარებდნენ თავს. ამ მოვლენამ საფუძველი ჩაუყარა ეგრეთ წოდებულ «კტიტორულ» მონასტრებს, რომელთა რიცხვი განსაკუთრებით მეცხრე საუკუნიდან მატულობს. მათ საქართველოშიც პქონდათ ადგილი, რაც, სხვათა შორის, ილარიონ ქართველის ცხოვრებიდანაც ჩანს. ჯერ კიდევ მაშინ, როდესაც ილარიონი ექვსი წლისა იყო, იმ დამაში, სადაც მისი მშობლები ცხოვრობდნენ, მამამ აშუქქმნა მას მონასტერი და

¹ Ф. Ж о р д а н и я, Завещание царя Давида Возобновителя, лавкое Шномгвимской лавре в 1123 году, стр. 10 — 11, Тифлис, 1895 г. საბაწმიდური ტკპიკონი განვითარდა იმ სამონასტრო წესის ნიადაგზე, რომელიც განუზიანა საბამ თავის ლავრას. ეს სამონასტრო წესი, თუ უფრო ადრე არა, მეცხრე საუკუნეში უკვე იყო ცნობილი ჩვენში, გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებიდან ჩვენ ვგებულობთ, რომ მან იფერუსაღვმს წარმავალი ვინმე პოვა მეგობარი თქსი და მას დაჲვეღრა საბაწმიდისა დაწერად და წარმოცემად». როდესაც გრიგოლი საბერძნეთიდან დაბრუნდა, «მაშინ იერუსალემით მოიწია კაცი, რომელმაც მოართვა საბაწმიდისა განგებაჲ დაწერილია (ნ. შ ა რ ი ს გამოცემა, გვ. 117—ბ). ამ წესდების საფუძველზე გრიგოლმა, როგორც ამბობს მისი ბიოგრაფი, «განაწესა წესი თქსისა ეკლესიისაჲ და მონასტრისაჲ». უნდა ვიფიქროთ, ეს «წესი» შეუმწინეული არ დარჩებოდათ ჩვენში და, ყოველ შემთხვევაში, ტოპოკლარჯეთში სხვა მონასტრებიც მიიღებდნენ მას სახელმძღვანელოდ.

² ქართლის ცხოვრება, მარიამ დედოფლის ვარიანტი, გვ. 580.

³ К. Ке к е л и д а ე, Грузинские литургические памятники, стр. 313—347, 506—511.

შეკრბეს მუნ ძმანი რიკხვთ ვითარ ათეჟუსმეტნა ოდენა¹. მერე, დაბრუნდა თუ არა ის იერუსალიმიდან, დაქვრავებული დედისა და დისათვის «აღაშენა მონასტერი დედათათს მოწესეთა ადგილსა კეთილსა და შუენიერსა და შეწირნა სოფელნი რავდენიმე, ვითარ შემძლებელ იყო, და განუწესა წესი და კანონი, ვითა ჯერ არს მონასტერსა შინა ყოფისაჲ, ლოცვისა და მარხვისა და ყოვლისაჲე წესიერად ქცევისაჲ². და კუალად აღაშენა სხუად მონასტერი მამათათს და შეკრიბა მას შინა ძმანი ვითარ სამეოცდაათეჟუსმეტნი... და განუწესა მათცა წესი და კანონი, სიმკნისა მათისა შემსგავსებული, და აღუშენა ეკლესიაჲ და შეამკო ყოვლითაჲე სამკაულითა და მოუგნნა წმიდანი წიგნნი და დასაზნა მას შინა და შეწირნა სოფელნი, რომელნი დაშთომილ იყვნეს მამულისაგან თვისისა³. კტიტორები იმ წესს, რომელსაც ისინი «განუხდნენ» თავიანთ მონასტერს, დასწერდნენ ხოლმე და ამნაირად წარმოიშვა მრავალი კტიტორული ტვპიკონი. უძველესია, კტიტორული ტვპიკონები ჩვენშიაც იქნებოდა, თუმცა, სამწუხაროდ, შენახულა ცოტა. გრიგოლ ხანძთელმა მის მიერ აშენებულ მონასტერებს მასცა თავისი წესი, რომლიდან მის ბიოგრაფიაში მხოლოდ ექსცერპტებია მოყვანილი⁴. კტიტორული ტვპიკონი მისცა თავდაპირველად ექვთიმე ათონელმა ივერიის მონასტერს⁵. ეს ტვპიკონი, რომელიც რეგლამენტაციას უკეთებს ბერმონაზონთა შინაურ სამონასტრო ცხოვრებას, შედგენილია საერთო სამონასტრო და უფრო კი მთაწმიდელთა პრაქტიკის მიხედვით. კტიტორული ხასიათის ტვპიკონს წარმოადგენს «ანდერძი დავით აღმაშენებელისა», რომელიც მას მიუცია შიომღვიმის ლავროსათვის სიკვდილის წინ⁶ და რომელშიც გარკვეულია შინაური წესწყობილება აღნიშნული ლავრისა და მისი დამოკიდებულება მეფე-კათოლიკოსთან. კტიტორული ტვპიკონი მიუცია 1084 წელს გრიგოლ ბაკურიანის ძეს მის მიერ აშენებულ პეტრიწონის მონასტრისათვის. ეს ტვპიკონი, რომელიც დაწერილი ყოფილა ქართულ და ბერძნულ ენაზე (ამდენ ხანს ცნობილი იყო მხოლოდ ბერძნული ტექსტი)⁷, შედგენილია ვინმე «ყოვლადწმიდის» მიერ აშენებულ მონასტრის (Μονή Πατρικίου) ტვპიკონის მიხედვით. ის ითვალისწინებს მონასტრის აშენების ისტორიას, მის შინაურ წესებს, ბერმონაზონთა ყოფაცხოვრებას და მონასტერთან არსებული სემინარიის ორგანიზაციას. ტვპიკონი მეტად საფურადლემოა, სხვათა შორის, ქართველთა საზღვარგარეთული სამონასტრო კოლონიზაციის დასახასიათებლად.

¹ «ათონის კრებული», გვ. 71.

² იქვე, გვ. 78.

³ იქვე, გვ. 78 — 79.

⁴ ნ. შარის გამოცემა, გვ. 33; К. К е к е л и д з е, Литургические грузин. памятники, стр. 477, прим. 13.

⁵ «ათონის კრებული», გვ. 35 — 52.

⁶ Ф. Ж о р д а н и я, Завещание Давида Возобновителя. данное Шимсгвимской лавре в 1123 году, Тбилиси, 1895 г.; მისივე, ისტორიული საბუთები შიომღვიმის მონასტრისა, გვ. 14 — 19.

⁷ Louis Petit: «Византийский Временник», т. XI, 1904 г. ახლან აღმოჩნდა ქართული ტექსტიც, რომელიც გამოსცა მ. თ ა რ ხ ნ ი შ ვ ი ლ შ ა: Typikon Gregorii Pakuriani, Lovanij, 1954.

თითქმის იმავე დროს, მეთორმეტე საუკუნის გასულს და მეცამეტის დამდეგს, 1204 — 1234 წლებში, დაწერილია კიდევ ერთი კტიტორული ტვპიკონი, სახელდობრ: «განგება ვაჰანის ქუაბთა მონასტრისა» ასპინძის რაიონში, ვარძიის ცოტა ქვემოთ, მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე¹, რომელიც მიუცია ვინმე მხარგრძელს «თვისის მონასტრისათვის», სახელდობრ ვაჰანის ქვაბთა წმიდა გიორგისათვის. სამწუხაროდ, ძველი მეტად დაზიანებულია, მაგრამ ისიც, რაც დარჩენილა მისგან, მეტად საყურადღებო და დამახასიათებელია ქართული კტიტორული ტვპიკონებისა და სამონასტრო ცხოვრებისათვის.

ღვთისმსახურება, რომელსაც წესს უჩენს ტვპიკონი, სამი უმთავრესი ელემენტისაგან შედგება: საკითხავები საღმრთო წერილიდან, ლოცვები, რომელთაც წარმოთქვამს მღვდელმსახური, მკითხველი ან მორწმუნე, და საგალობელი ჰიმნები. საღვთისმსახურო წიგნებიც ამისდა მიხედვით სამ უმთავრეს დარგად იყოფა და თითოეულ დარგს რამდენიმე სხვადასხვა წიგნი ამოსწურავს. საღმრთო წერილიდან ღვთისმსახურების შესრულებისას კითხულობენ ახალი აღთქმიდან — ს ა ხ ა რ ე ბ ა ს ა და ს ა მ ო ც ი ქ უ ლ ო ს, ხოლო ძველი აღთქმიდან — პ რ ო ფ ი ტ ო ლ ო გ ი ო ნ ს ან პ ა რ ე მ ი ო ნ ს, რომელიც შეიცავს სხვადასხვა წიგნიდან, უფრო კი წინასწარმეტყველებიდან, ამოკრებილ ადგილებს. განსაკუთრებულ ხმარებაშია აგრეთვე დ ა ვ ი თ ნ ი, ან ფსალმუნთა კრებული. საეკლესიო პრაქტიკამ ღვთისმსახურებისას საჭირო ახალი აღთქმის ბიბლიური ტექსტებისათვის ცალკე კრებული შეიმუშავა, ეგრეთ წოდებული ა პ რ ა კ ო ს ე ბ ი², სადაც საეკლესიო წელიწადის წესით მოყვანილია სახარებიდან და სამოციქულოდან მხოლოდ ის საკითხავები, რომელნიც ღვთისმსახურებისას იხმარება. მეათე საუკუნემდე ჩვენ ვერ ვხვდებით განცალკევებულ «აპრაკოსებსა» და «პროფიტოლოგიონებს», მათ მაგიერ გვაქვს ეგრეთ წოდებული ლ ე ქ ც ი ო ნ ა რ ე ბ ი, რომელშიაც თითოეული კვირიაკისა ან დღისა და დღესასწაულისათვის მოყვანილია «საკითხავი» სახარება-სამოციქულოსა და საწინასწარმეტყველოსაგან. ასეთ ლ ე ქ ც ი ო ნ ა რ ს წარმოადგენს, სხვათა შორის, იერუსალიმის რედაქციის ის კ ა ნ ო ნ ი ც, რომლის შესახებ ჩვენ ლაპარაკი გვქონდა ზემოთ. არაიშვიათად თვით სახარება-სამოციქულოს ხელნაწერთა არშიებზე აღნიშნავდნენ ხოლმე, როდის იკითხება ესა თუ ის ადგილი, როგორც, მაგალითად, ეს ჩა-

¹ თ. კ ო რ დ ა ნ ი ა, ისტორიული საბუთები შიომღვიმის მონასტრისა და ძველი ვაჰანის ქვაბთა, გვ. 28—44. ვაჰანის ქვაბთა განგება, გამოც. ლ. მუსხელიშვილისა, გვ. 9—11, 11—15.

² «აპრაკოსია» ბერძნული სიტყვაა, მაგრამ, როგორც ტერმინი, ბერძნებისაგან არ მომდინარეობს. წარმოდგება სიტყვისაგან *παρα-* [აქედან *παραπρωτο-*, — «საქმე მოციქულთა»]; *genetivus* ამ სიტყვისა უარყოფითი ნაწილის *α-*ს მიმატებით მოგვეცემს *απραξιος*, რაც იმის მაჩვენებელია, რომ წიგნი, რომელსაც ეს სახელი აქვს, არ არის *παρα-*-ი, — საქმე მოციქულთა, არამედ სხვა, კონკრეტულად — სახარება. მართლაც, აპრაკოსებად უფრო სახარებები იწოდება. ასეთი ტერმინი სლავურ ნიადაგზე უნდა შეთხზულიყო (проф. Н. Глубокий и Греческий рукописный Евангелистариум из собрания И. Троицкого «Христиан. Чтение», за 1897 г., т. CCIV, часть 1, стр. 29, примеч. 12). ქართულად «აპრაკოსია» არ იხმარება, ამის შესატყვისად ჩვენებს უხმარიათ «სახარება საწელიწდო გამოკრებული» ან «სამოციქულო გამოკრებული».

უდენია შატბერდის, ან აღიშის სახარების ვადამწერს. უფრო ხშირად კი ხელნაწერთა ბოლოში მოათავსებდნენ ეგრეთ წოდებულ «საძიებელს» საკითხავებისას, რომელშიაც ყოველი კვირიაკისა, დღისა თუ დღესასწაულისა და კერძო შემთხვევისათვის აღნიშნულია ხოლმე «დასაწყისი» ამა თუ იმ საკითხავისა. ასეთი «საძიებელი» მნიშვნელოვანია ჩვენთვის, ვინაიდან ისინი გვიჩვენებენ—რომელ პრაქტიკასა და ტრადიციას იცავდნენ ამა თუ იმ შემთხვევაში საქართველოში. მნიშვნელოვან ეკლესიებსა და ადგილებს პქონდათ თავიანთი საკუთარი სისტემა საკითხავებისა და, მაშასადამე, «საძიებელისაც». ცნობილია, მაგალითად, საბაწმიდის, იერუსალიმის, სინას მთისა და საბერძნეთის ან სოფიაწმიდის სისტემა. ჩვენამდე შენახულ «საძიებელთა» ხელნაწერების მიხედვით ირკვევა, რომ ჩვენ გვქონია პირველ პერიოდში «საბაწმიდის» და «სინას მთისა» სისტემა, უკანასკნელი გადაუწერია 978 წელს იოანე-ზოსიმეს¹. გვქონია აგრეთვე იერუსალიმის, ან წმიდა საფლავის სისტემა, რომელიც მოთავსებულია ზემოგანხილულ «კანონში». მეფერთმეტე საუკუნეში ეს სისტემა იმდენად გამოსულა ხმარებიდან და იმდენად დავიწყებულა, რომ ქართველებს აღარ ახსოვთ მისი იერუსალიმისაგან წარმომდინარეობა და მას უკვე «ქართულ კანონს» უწოდებენ სხვა სისტემისაგან გასარჩევად. მაგალითად, 1048 წელს გადაწერილ სახარებას დართული აქვს «საძიებელი», რომლის შესახებ ვადამწერი თუ რედაქტორი შენიშნავს: «ესე წესი და განგებაა საბაწმიდისაჲ არს ბერძული, ვის ქართული უნდეს, კანონსა მიუდგეს და მისგან ისწავე; რომელ დედასა ეწერა, მე იგი დამიწერია, წმიდაჲ და ჰეშმარითი წესი საბაწმიდისაჲ»². როგორც ვხედავთ, «ქართულს» ან იერუსალიმის «კანონს» ის უპირისპირებს საბაწმიდისას.

ასეთივე განსაკუთრებული სისტემა «საკითხავებისა» მიღებული იყო დავითნშიაც. დავითნი შედგება 150 ფსალმუნისაგან, რომლებიც იყოფა 20 ნაწილად. ამ ნაწილთ ეწოდება «კანონი»; თითოეული «კანონი» იყოფა სამ ნაწილად. რომელთაც «დიდება» ეწოდება. როგორც სახარება-სამოციქულოსი, ისე ფსალმუნების კითხვის წესიც შემუშავებული იყო ეკლესიაში და, მაშასადამე, იმათთვისაც ადგენდნენ ხოლმე «საძიებელს». ასეთი «საძიებელი» ყოფილა საბაწმიდური, ბერძნული, იერუსალიმური და ქართული. ეს, სხვათა შორის, ჩანს 904 წლის დავითნიდან³, სადაც ვკითხულობთ: «ხოლო განყოფაჲ კანონთაჲ სამად გალობასა შინა, სადა დიდებაჲ ითქუმის, ესრეთ ცან, ვითარ ქართველნი განყოფენ; სადა წერილ იყოს ესე ვითარმედ თ ა ყ უ ა ნ ი ს ც ე მ ა ჲ, ცანლა მუნ დ ი დ ე ბ ა ჲ ი თ ქ უ მ ის და მუნვე წითლითა წილქანი ზის. და ესე ფსალმუნთაჲ. ხოლო კანონთა თავი თვთ საცნაურ არს და თანავე ჩამოწერილ არს. ხოლო ვითარ ბ ე რ ძ უ ლ ნ ი და ი ე რ უ ს ა ლ ი მ ე ლ ნ ი განყოფენ, ესრეთ იხილე და ცან; სადა ჰყოფენ თავსა კანონთასა, წითლითა ზის თავი და სადა ფსალმუნთა დიდებასა ჰყოფენ. და არიან რომელნიმე ერთგვრად და სწორად იმერუსალიმელთაჲ და ქართველთაჲ კანონიცა და ფსალმუნიცა»⁴. ექვს

¹ Н. Марр, Предварительный отчет, стр. 26 — 27.

² К. Кекелидзе, Иерусалимский Канонарь, стр. 37.

³ А 38.

⁴ მ. ჯანაშვილი, ქართული მწერლობა, I, 190 — 191.

გარეშეა, რომ აქ, თუმცა ლაპარაკია «იერუსალიმელთა» და «ქართველთა» განყოფის შესახებ ცალ-ცალკე, მაგრამ ერთი და იგივე წესი იგულისხმება: ქართველთა «განყოფილება» იგივე იერუსალიმელთა «განყოფილებად» არს.

მეორე დარგი საღვთისმსახურო წიგნებისა, რომელნიც შეიცავენ სხვადასხვა ლოცვას, ბერძნულად ცნობილია როგორც *Εὐχιστάσιον*, ესე იგი ლოცვანი. ამ სახელით აღინიშნება განსაკუთრებით ორი წიგნი: ერთში მოთავსებულია წირვის წესი, ხოლო მეორეში — ადამიანის ცხოვრებაში სხვადასხვა შემთხვევის გამო წარმოსათქმელი ლოცვები, როგორც, მაგალ., ნათლისღებისას, ჯვრისწერისას, დასაფლავებისას და სხვ. იმ წიგნს, რომელშიაც წირვის წესია მოთავსებული, ეწოდება ბერძნულად *Λειτουργία*, ხოლო ქართულად კონდაკი ან ჟამისწირვა. სახელწოდება კონდაკი წარმოდგათვით ამ წიგნთა ფორმისაგან: ძველად წირვის წესს წერდნენ ხოლმე მომეტებულ ნაწილად გრძელ, ერთიმეორეზე გადაკერებულ, ეტრატის ვიწრო ფურცლებზე; ეს ფურცლები დახვეული იყო ჯონზე, რომელსაც თავი დამრგვალებული ჰქონდა ლურსმნის მსგავსად. ამ ხვეულს ან გრავნილს ბერძნულად ერქვა *Επιτάχιον*, ხოლო ქართულად კონდაკი, ვინაიდან იმ მოკლე ლურსმნისებურ ჯობს ბერძნულად *χίτων*-ს ეძახდნენ, აქედან წარმოდგათ *χωνδακιον*, მაშასადამე, კონდაკიც ბერძნული სიტყვაა. ჟამისწირვა სპეციალური ქართული ტექნიკური ტერმინია, რომელიც აღნიშნავს წმინდა მსხვერპლის ან ეგქარისტის შეწირვას განსაზღვრულ ჟამსა და დროს. ვინაიდან ის მღვდელმოქმედება, რომელსაც ჩვენ წირვას ვეძახით, უმთავრესად ეგქარისტის შეწირვას წარმოადგენს, ასეთი სახელი ადვილი გასაგებია. ისტორია ქართულ ენაზე «კონდაკის» თარგმნისა არის ისტორია იმისა, თუ რა და რა რედაქციის წირვის წესი იყო ქართულად ხმარებაში. ცნობილია რამდენიმე რედაქცია წირვის წესისა: მოციქულთა ლიტურგია, უფრო იაკობის, მარკოზისა და პეტრესი, და კონსტანტინოპოლური ლიტურგია: ბასილი დიდისა, იოანე ოქროპირისა და პირველშეწირული (დიდმარხვისა). რომელი რედაქცია იყო ჩვენში მიღებული? საერთოდ აღმოსავლეთში მიღებული იყო და გავრცელებული, თითქმის მეთორმეტე საუკუნემდე, მოციქულთა ლიტურგიები, განსაკუთრებით იაკობისა, ხოლო ბიზანტიაში ან კონსტანტინოპოლის რაიონში — ბასილი დიდისა და ოქროპირისა. ჩვენში ძველადვე ორივე რედაქცია იყო თარგმნილი, ეს, სხვათა შორის, ჩანს ექვთიმე ათონელის პასუხიდან გიორგი ჭყონდიდლის მიმართ. გიორგის შეკითხვაზე — «რაჲ არს ჟამის წირვაჲ იაკობისი, ჭეშმარიტ არს ანუ არაჲ? — ექვთიმე უპასუხებს: «წმიდისა იაკობის ჟამისწირვაჲ უეჭველად ჭეშმარიტი არს და პირველად იგი იყო ეკლესიათა შინა საბერძნულთათა და ჩუენთა. ხოლო ოდეს წმიდამან ბასილი და ნეტარმან იოანე ოქროპირმან ჟამისწირვანი გამოთქუნეს, სიმოკლისათჳს ერმან იგი აღირჩია და წმიდისა იაკობისი მივიწყდა და ყოველნი ოქროპირისასა სწირვენ და დიდთა მარხვათა ბასილისასა, და ოდესაც ვის უნდეს, ყოვლადვე კეთილ არს იაკობისი და პეტრესიცა»¹. ამ სიტყ-

¹ К. Кекелидзе, Древне-грузинский Архидиакон, стр. VI—VII.

ვებიდან ჩანს, რომ მეათე საუკუნის გასულს საქართველოში ორივე რედაქციის ლიტურჯიები ყოფილა, მათში ერთგვარი მეტოქეობა დაწყებულა, ასე რომ საჭირო გამხდარა ავტორიტეტული განმარტება მათი ლირსება-კანონიერებისა. ვინაიდან მეათე საუკუნემდე ჩვენი ეკლესია უმთავრესად აღმოსავლეთის საეკლესიო ტრადიციებს იზიარებდა, იქ კი იაკობის ლიტურჯია იყო ხმარებაში, ჩვენშიაც, ექვი არაა. ეს ლიტურჯია იქნებოდა მოკლებული. მართლაც, მეათე საუკუნეზე ადრე ჩვენში არ დარჩენილა კონსტანტინოპოლის რედაქციის ლიტურჯიები, იაკობის კი შენახულა. დღეს ცნობილი იაკობის ქამისწირვის რამდენიმე რედაქცია.

იაკობის ქამისწირვა, როგორც ცნობილია, საუკუნეთა განმავლობაში თანდათან იცვლიდა ხოლმე სახეს: იმაში შექონდათ ახალი ლოცვები, ძველებიდან ზოგიერთს აგდებდნენ ხოლმე, რიგი და თანმიმდევრობა ლოცვებისა იცვლებოდა, ტექსტში შექონდათ სხვადასხვა სასიათის «განგებანი» და ა. შ. ¹ ამ პროცესს, ჩანს, თვალყურს ადევნებდნენ ჩვენშიაც და ამიტომ არის, რომ ქართულ ხელნაწერებში შენახულა ოთხი სხვადასხვა რედაქცია იაკობის ქამისწირვისა. ერთი რედაქციის გადამწერელი, იოანე-ზოსიმე, ამბობს: «ამის ქამისწირვისა დედასა მრავალი განგებაჲ და ლოცვები და სიტყუები აკლდა თავითგან ვიდრე დასასრულამდე ვითა შე ვიცოდე მოძღუართაგან და ჩემთა ქამისწირვათა შინა ეწერა, და ვერ დიად ჩემისა გულისაჲ იყო; ხოლო ვინ მაწერიებდა, მევედრებოდა ფრიად, რადთა რაჲ მაგას შინა სწერია, იგიაჲ ოდენ დამიწერეო. აწ იგიაჲ ოდენ დამიჩხრეკია» ². აქედანაც ჩანს, რომ ამ ქამის წირვას ჩვენშიაც არაერთი ცვლილება განუცდია. იმ ოთხ რედაქციათაგან, რომელნიც ზემოთ აღვნიშნეთ, ერთია გრაცის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკისა (გამოტანილია სინას მთიდან) და გამოცემულია მ. თარხნიშვილის მიერ ³. ის დამზადებულია იოანე-ზოსიმეს მიერ (985 წელს, როგორც თვითონ უჩვენებს), რომელიც აქ მოხსენებულია არა მარტო ცოცხლებში (გვ. 18 თარხნიშ.), არამედ რატომღაც მიცვალებულთა შორისაც (იქვე, გვ. 21). მეორე რედაქცია, აგრეთვე მეათე საუკუნისა, მოთავსებულია სინას მთის ხელნაწერში ⁴. მესამე რედაქცია, გამოცემული ჩვენი მიერ, მოგებულია კათოლიკოზის სვიმეონის მიერ მეთერთმეტე საუკუნის დამ-

¹ Проф. А. Петровскій, Апостольскіе литургии древней церкви, стр. 25—78, 1897 г.

² შანიძე ა. ქართული ხელნაწერები გრაცში, თბილ. უნტ-ის მოამბე, IX, 345 — 347, 1929.

³ Liturgia Ibericae Antiquiores (Corpus scriptorum christianorum Orientalium, Vol. 122, Iberica, Series I — Tomus I (ქართული ტექსტი), Volam. 123, ლათინური თარგმანი, ავტორი რატომღაც ა. შანიძის ხელნაწერებ შრომას აქ არ ასახელებს.

⁴ М а р р Н., Описание грузинских рукописей Синайского монастыря, стр. 77—79, № 53. ეს ხელნაწერი, რომელიც 1902 წ. სინას მთაზე იყო, არ უნდა ავტორით პირველი რედაქციის შემცველ ხელნაწერთან, რომელიც სინას მთიდან გამოტანილია მე-19 საუკუნის მიწურულში. ეს რედაქცია, სამწუხაროდ, ჯერ გამოცემული არაა.

დევს¹. მეოთხე რედაქცია შენახულია ვატიკანის ბიბლიოთეკის XIII — XIV საუკუნის ერთ ხელნაწერში და გამოცემულია მ. თარხნიშვილისავე მიერ². ამ რედაქციის დედანი, თუ მხედველობაში მივიღებთ აქ ჩამოთვლილ ანტიოქიისა და იერუსალიმის პატრიარქებს, მეცხრე საუკუნეს უნდა ეკუთვნოდეს. ბერძნული დედანი ყველა ამ რედაქციებისა ჩამოყალიბებულია შეექვსე მსოფლიო კრების შემდეგ შემვიდემდე.

იმავე დროს, რა დროსაც იაკობის ლიტურჯია უთარგმნიათ, ნათარგმნი უნდა იყოს, ენის მიხედვით, პეტრე მოციქულის ლიტურჯიაც, რომლის ორი, ერთი და იმავე რედაქციის, ცალი შენახულა ჩვენამდე, ერთი მათგანი, ვატიკანის ბიბლიოთეკის XIII — XIV საუკუნის ხელნაწერში შენახული, გამოცემულია მ. თარხნიშვილის მიერ³, ხოლო მეორე, ჩვენ მიერ გამოცემული რუსულ ენაზე⁴, შენახულა მეთვრამეტე საუკუნის დამდეგის ხელნაწერში A 81; ის გადმოწერილი ყოფილა, როგორც ანდერძიდან ჩანს, კათოლიკოზის დომენტის (1705—1729) ბრძანებით ძველი ნუსხიდან. იყო თუ არა ის ჩვენში ხმარებული, დანამდვილებით თქმა არ შეგვიძლია; თუ ექვთიმე ათონელის პასუხს დავეყრდნობით, შეიძლება ითქვას, რომ იყო⁵.

ქართულ ენაზე შენახულა ორი მეტად საინტერესო წესი «სიწმიდის განახლების» ლიტურჯიისა. ერთი მათგანი მოთავსებულია სინას მთიდან ქ. გრაცში მოხვედრილ ხელნაწერში, რომელიც იოანე-ზოსიმეს გადაუწერია 985 წელს⁶. ის გამოცემულია მ. თარხნიშვილის მიერ⁷, მაშასადამე, ეს ლიტურჯია თარგმნილია მათე საუკუნემდე. მეორე მეტად იშვიათი, unicum რედაქცია მისი შენახულა გელათის მონასტრის XVI საუკუნის ეტრატის გრაგნილში (ილიტარიონი); მისი რუსული თარგმანი გამოცემულია ჩვენ მიერ⁸. ესეც საკმაოდ ძველი თარგმანი უნდა იყოს, თუმცა ვერ ვიტყვით, როდისაა შესრულებული ის. ეს ორი რედაქცია ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელი რედაქციაა, პირველი ხელნაწერში ატარებს გრიგოლ დიალოღონის სახელს, მეორე კი — ბასილი დიდისას.

კონსტანტინოპოლის რედაქციის ლიტურჯიები (ბასილი დიდისა და იოანე ოქროპირისა) ჩვენში შემოვიდნენ, ალბათ, მას შემდეგ, რაც ქართველები ბიზანტიას დაუახლოვდნენ, მაშასადამე, არაუადრეს მერვე საუკუნისა. ყოველ შემ-

¹ Древнегрузинский Архивратикон, Тбилиси 1912 г. რუსული თარგმანი — Грузин. литургияч. памятники, стр. 1—22; ინგლისური თარგმანი მისი, რომელსაც მ. თარხნიშვილი არ იხსენიებს, ეკუთვნის კონიბერსა და უორდროსს.

² Liturgiae Ibericae Antiquiores, p. 35—63.

³ ibid., p. 84—92.

⁴ Грузинские литургические памятники, стр. 201—206.

⁵ Goussen, Die georgische Petrusliturgie (Oriens Christianus, III, 5—6, 1913; Paradze G., Zur byzantinischen Liturgie Georgiens, 1928, და Les monuments liturgiques prebyzantins en langue Georgienne, 1933.

⁶ შანიძე ა. ქართული ხელნაწერები გრაცში, თბილ. უნივერ. შრომები, IX, გვ. 347.

⁷ Liturgiae Ibericae Antiquiores, p. 93—101.

⁸ Грузинские литургические памятники, стр. 102—106.

თხვევაში, თუმცა მათი ნუსხები, როგორც ზემოთაც ვთქვით, ჩვენამდე პირველი ორი პერიოდიდან არ შენახულა¹, მაგრამ გვაქვს ისეთი დოკუმენტი, რომელიც გვარწმუნებს, რომ ქართველები ამ რედაქციას იცნობდნენ მეცხრე საუკუნეში. არსენი დიდი, საფარელი, თავის ისტორიულ-პოლემიკურ ტრაქტატში «განყოფისათვის ქართლისა და სომხთისა», ამბობს, რომ მანასკერტის კრებაზე სომხებმა დააკანონეს არამცთუ «უცომომს» ხმარება, არამედ ევქარისტულ ღვინოში წყლის შეურევნელობაცო. ასეთი პრაქტიკის უკანონობას არსენი ასაბუთებს ბასილი დიდის სიტყვებით, რომელიც წმინდათა საიდუმლოთა შინაიტყვის: «აღილო პური და ამალღებული მიგიპყრა შენ ღმერთსა მამასა, აკურთხა, განტეხა და მისცა მოწაფეთა. აგრეთვე სასუმელი მოსთულებული ვენახისა აღილო, განწავა და მისცა კურთხეული მოწაფეთა თვსთა»². როგორც ვხედავთ, ეს სიტყვები ამოღებულია ბასილი დიდის ჟამისწირვიდან, რომელიც, მაშასადამე, ამ დროს უკვე ცნობილი იყო ჩვენში. ყოველ შემთხვევაში, იაკობის ჟამისწირვას საგრძნობელ მეთოქეობას კონსტანტინოპოლის რედაქციის ჟამისწირვა მეათე საუკუნის ბოლომდე ვერ გაუწევდა და, შეიძლება ითქვას, ამ დრომდე ის ბატონობდა ჩვენში. ხოლო მას შემდეგ, რაც ქართველები ათონის მონასტრის საშუალებით ბიზანტიას დაუახლოვდნენ, იაკობის ჟამისწირვა თანდათან დავიწყებას მიეცა და ბოლოს სულ ერთიანად ხმარებიდანაც გამოვიდა. ამით აიხსნება, რომ მეთერთმეტე საუკუნეში გიორგი მთაწმიდელს მოუცია ახალი თარგმანი კონსტანტინოპოლის რედაქციის (ბასილისა და ოქროპირის) ლიტურჯიკისა, რომლის ტექსტი თანდათან იცვლებოდა და ამიტომ დროგამოშვებით სწორდებოდა. უფრო მსხვილი და მნიშვნელოვანი ცვლილება და შესწორება მისი იქ მოახდინა XIV საუკუნეში კონსტანტინოპოლის პატრიარქმა ფილოთეოსმა, რომელმაც ამ მიზნით დაწერა ეგრეთ წოდებული *Διότιμος ἤ: Ἱερὸμάρτυρος*, ანდა *Ordo*. ჩვენში ფილოთეოსის რედაქციის ლიტურჯიკა შემოვიდა მხოლოდ XVII საუკუნის გასულს, თუმცა ერთბაშად ყველგან ის მიღებული არ იქნა: ახალ ნუსხებს მეთვრამეტე საუკუნეში იღებდნენ როგორც შეუსწორებელი, ისე ფილოთეოსის მიერ შესწორებული რედაქციებიდან (პირველად ის დაიბეჭდა ვახტანგ მეფის მიერ 1716 წ.). უკანასკნელი ცვლილება ამ ლიტურჯიკისა მოხდა მეთვრამეტე საუკუნის ნახევარში, ანტონ კათოლიკოსის დროს, რომელმაც ის შეასწორა სლავური «კონდაკის» მიხედვით³.

ის ხელნაწერი, რომელშიაც იაკობის ჟამისწირვა შენახულა ჩვენამდე (A 86), წარმოადგენს ეგრეთ წოდებულ არქიერატოკონსან «სამღვდელთმთავრო კონდაკს», მაშასადამე, მეათე საუკუნეში დიფერენციაცია «კონდაკისა» სამღვდლოდ და სამღვდელთმთავროდ უკვე ფაქტი იყო. ეს მით უფრო საყუ-

¹ მ. თარხნიშვილს გამოუცია ერთი რედაქცია იოანე ოქროპირის ლიტურჯიკისა (*Liturgiae Ibericae antiquiores*, p. 64—83), შეად. ა. შანიძე, ქართული ხელნაწერები გრაკში (თბილ. უნივერსიტ. მოამბე. IX, 348), რომელსაც ის X—XI საუკუნეებს აკუთვნებს, მაგრამ ეს მართალი არაა: ხელის მიხედვით (იხ. ფოტოსურათი ა. შანიძის აღწერილობაში) და შენაარსის ვათვალისწინებით, ის XII საუკუნეზე უადრესი არ შეიძლება იყოს.

² თ. ქორდანიძე, *ქრონიკები*, I, 323.

³ К. Кекелидзе, *Литургические грузинские памятники*, стр. XIII—XVI.

რადღებოა, რომ «არქიერატიკონი» საბერძნეთის ეკლესიაშიც შედარებით გვიან მოვლენაა. იქ წინათ მღვდელმთავარნიც იმავე *ἐκκλησιαστικόν*, *ἐπίσκοπον* ებითა და *Ἱεραρχίαν* ებით სწირავდნენ, რომლებითაც მღვდლები; ნამდვილი «არქიერატიკონი» კი ჩნდება დაახლოებით XVII საუკუნის ნახევრიდან. ჩვენ კი უკვე XI საუკუნის დამდეგს გვაქვს პროტოტიპი ამ წიგნისა. ეს რომ ასეა, ჩანს როგორც ხელნაწერის შედგენილობიდან, — აქ წარვის წესს გარდამოთავსებულა ქიროტონია-ქიროტესიათა წესები, რომელნიც მღვდელმთავრის პრეროგატივს შეადგენენ, — აგრეთვე ხელნაწერის «მომგების» სიტყვიდან: «მე ქრისტეს მიერ სვმიონ ქართლისა კათალიკოსმან დაწერენ წმიდანი ესე ეპისწირვანი სამღვდელთმოძღუროდ საწირავადო»¹.

— მეორე დარგი «ევექოლოგიონისა» არის ის წიგნი, რომელსაც ქართულად «კურთხევანი» ეწოდება. ეს სახელი წარმოდგება «კურთხევისაგან», ვინაიდან შინაარსი მისი არის სხვადასხვა «კურთხევათა» ან ლოცვათა საშუალებით განწმედის წესი. თავისთავად იგულისხმება, «კურთხევანიც» აღრინდელი მოვლენა უნდა იყოს ჩვენს მწერლობაში. «კურთხევანი», ისე როგორც «კონდაკი», მუდამ ხმარებაში იყო, იმას ხელიდან არ უშვებდნენ მღვდელთმსახურნი. ამიტომ ისინი იცვივებოდა და ამით აიხსნება, რომ პირველი პერიოდიდან მათი ცალები ჩვენში ძალიან ცოტა დარჩენილა. მხოლოდ სინას მთაზე შენახულა ერთი ცალი მისი, რომელიც, მართალია, მერვე საუკუნის კი არაა, როგორც, პროფ. ცაგარელი ფიქრობს², არამედ მეათისა, მაგრამ უძველესი რედაქცია კია. იმ მოკლე აღწერილობითაც, რომელიც აკად. ნ. მარს აქვს, შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ ეს კურთხევანი არის «აღმოსავლურის» ან იერუსალიმ-პალესტინური რედაქციისა, რომელშიაც თვალსაჩინო ადგილი ჰქონდა დათმობილი პირუტყვთა და ცხოველთა მსხვერპლად შეწირვის ლოცვებს³; ამ ლოცვებს აღნიშნულ ხელნაწერშიც ვპოულობთ⁴.

მეორე პერიოდის დასაწყისში ექვთიმე ათონელმა მოგვცა ახალი რედაქცია კურთხევანისა. ეს უნდა ყოფილიყო შემოკლებული «კურთხევანი», რომლის შემადგენელი ნაწილები ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ, როდესაც ლაპარაკი იყო ექვთიმეს ლიტურგიკული მოღვაწეობის შესახებ. ვინაიდან ექვთიმეს შემოკლებული «კურთხევანი» იმდროინდელ ლიტურგიკულ მოთხოვნილებას ვეღარ აკმაყოფილებდა, გიორგი მთაწმიდელმა გადმოთარგმნა უკვე «დიდი კურთხევანი», რომელშიაც მოთავსებული იყო ყველა ის წესი, რომელიც მის თანამედროვე პრაქტიკაში შემუშავებული იყო. მთლიანი ნუსხები ამ «კურთხევანისა» უძველეს დროიდან საქართველოში არ გვხვდება; ყველაზე უძველესი ნუსხა ამ წიგნისა, XIII — XIV ს., ინახება სინას მთაზე⁵. გიორგის «კურთხევანი» შე-

¹ К. Кекелидзе, литургические грузинские памятники, стр. XIII — XVI. Древне-грузинский Архидиакон, стр. I—III, რმბ—რმბ.

² «Сведения», II, № 37.

³ Н. Марр, Описание грузин. рукоп. Синайского монастыря, стр. 152 — 162.

⁴ К. Кекелидзе, Литургические грузин. памятники, стр. 471 — 472.

⁵ № 38, ა. ცაგარლის აღწერილობით და № 73, ივ. ჯავახიშვილის აღწ.

იცავს, აღნიშნული ხელნაწერით, 126 სტატიას, რომელიც ეხება: ნათლისღებასა და მის გარშემო თავმოყრილ შშობიარისა და შობილის ლოცვებს, ქორწინებას, ბერად აღკვეცას, შესვენებულის დაფლვასა და პანაშვიდს, ეგრეთ წოდებულ «ასმატიკონს» ან კვირაძალთა განგებას, წყლისკურთხევას, ფერხობანას, მარტვილის განგებას, სხვადასხვა შემთხვევის გამო ლოცვებს, მართლმადიდებლობაზე მოქცეულთა მიღების წესს, ქიროტონია-ქიროტესიასა და ეკლესიის კურთხევას. გიორგის კურთხევანმა საქართველოში მიიღო კანონიკური მნიშვნელობა და მას სანქცია მისცა რუის-ურბნისის კრებამ¹. გიორგის შემდეგ «კურთხევანია სხვადასხვაგვარ ცვლილებას განიცდიდა ბერძნულ ნიადაგზე, ზოგიერთი მათგანი გამოძახილს პოულობდა ჩვენშიაც, ამით აიხსნება, ალბათ, ის გარემოება, რომ მეთოთხმეტე საუკუნის დამდეგს «ქართველთა მნათობს» ნიკოლოზს უთარგმნია ბერძნულიდან ზოგიერთი სტატია «კურთხევანისა»², მაგრამ საერთოდ ეს «კურთხევანია» უცვლელად დარჩენილა ჩვენში მეჩვიდმეტე საუკუნის გასულამდე. მეთვრამეტე საუკუნის დამდეგს კვიპრიანე სამთავნელს ხელახლა უთარგმნია ქართულად ბერძნულიდან «კურთხევანია» და ამით ქართული ლიტურჯიკული პრაქტიკა დაუახლოებია იმდროინდელ ბერძნულ პრაქტიკასთან. კვიპრიანეს თარგმანი ორი რედაქციით ვრცელდებოდა ჩვენში — ვრცელითა და შემოკლებულით. სლავურ კურთხევანზე ის არ შეუსწორებიათ და 1713 წელს პირველად დაბეჭდეს კიდევაც. ამით დასრულდა ქართული «კურთხევანის» ევოლუცია.

შესამე დარგი საღვთისმსახურო წიგნებისა შეიცავს ეგრეთ წოდებულ ჰიმნოგრაფიულ ელემენტს, იმ საგალობლებს, რომელნიც შეასხმენ ან შეამკობენ დღესასწაულებსა და წმინდანთა ხსენებას. ესენია: ოკტოიხოსი, მარხვანი, ზატიკი და თთუენი. ამ წიგნებში თავმოყრილია ნაყოფი საეკლესიო-პოეტური შემოქმედებისა, ამიტომ მათი ანალიზი და ისტორია წარმოდგენილი იქნება ქვემოთ, როდესაც ლაპარაკი გვექნება საეკლესიო პოეზიის შესახებ.

აქ აღვნიშნავთ, დასასრულ, ერთ წიგნს, რომელიც ქართულ ლიტურჯიკულ პრაქტიკას შეუშუშავებია, მას სახელად გ უ ლ ა ნ ი ე წ ო დ ე ბ ა. ის ისეთივე ხასიათის კრებულია, როგორც ბერძნული პ ა ნ დ ე კ ტ ი, მაგრამ სხვა შინაარსისაა: გულანი არის კრებული ყველა საღვთისმსახურო წიგნისა. კრებული უზარმაზარი, რომელსაც ხელშიაც კი ვერ დაიჭერს კაცი. ანტიოქიის პატრიარქი მაკარი, რომელიც მეჩვიდმეტე საუკუნეში საქართველოში იყო, ამ წიგნს, როგორც ჩანს, განცვიფრებაში მოუყვანია. ის ამბობს: «თითოეულ ქართულ ეკლესიაში იმყოფება უზარმაზარი წიგნი, რომელიც ჯორის საპალნის ცალს მაინც უდრის. ეს წიგნი ძევს კლიროსზე, ანალოიზე, და დაფარულია ტილოთი ან მაუდით; იმაში თავმოყრილია ყველა საღვთისმსახურო წიგნი, რომელნიც მორწმუნეთ სჭირიათ და რომელთაც კითხულობენ წლის განმავლობაში. სახელდობრ: სახარება, საქმე მოციქულთა, მოციქულთა ეპისტოლენი, თთუენი ათორმეტნი, მარხვანი და ზატიკი, საწინასწარმეტყველო, დავითნი, ჟამნი, სუნაქსარი, ტვბიკონი, სიტყვანი და ცხოვრებანი, რომელთაც დიდ დღესასწაულებში კითხულო-

¹ «საქართველოს სამოთხე», გვ. 524.

² А 198; К. Кекелидзе, Литургические грузинские памятники, стр. 57—74.

ბენ, წიგნი თეოდორე სტოდიელისა და სხვა ძვირფასი და მშვენიერი წიგნები»¹. მაკარი მხოლოდ ერთში აქარბებს: გულანი, მისი სიტყვით, თითქოს ყველა ეკლესიაში იყო, ნამდვილად კი იმისი შეძენა შეეძლო მხოლოდ მდიდარსა და დიდ ეკლესია-მონასტერს. ჩვენ ვიცით ამეამად შემდეგი გულანი: კაცხის, ციხის, ერკეთის, შემოქმედის, გელათის, მარტვილის, წაიშის, ბედიის, ალავერდის, მცხეთის, ქალის, ანჩისხატის, ხობისა და დავითგარეჯის. ყველა გულანი ერთი შედგენილობის არაა, შემოკლებულ რედაქციას ეწოდება «ყამნგულანი» და შეიცავს «ყამნსა» და მოკლე სუნაქსარულ ცნობებს; ცნობილია ყანჩოეთისა და რუისის ეკლესიის «ყამნგულანი»². საზოგადოდ უნდა შევნიშნოთ, რომ «გულანი» ორიგინალური ქართული კომპოზიციანა, სხვა ეკლესიას ამისი მსგავსი არა აქვს რა.

სხვა დარგებიდან მკვლევარსა და მკითხველს მხედველობაში უნდა ჰქონდეს კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი დარგი ჩვენი ძველი მწერლობისა, საისტორიო; იმას ჩვენ აქ არ გამოვყოფთ, რადგანაც შესაფერისი ავტორები და მათი საისტორიო-საეკლესიო შრომები განხილული გვაქვს თავთავის ადგილას.

¹ «Грузия в XVII веке по изображению патриарха Макария», перевод с арабского П. К. Жузе, «Православный Собеседник», Май, 1905 г., стр. 75.

² К. Кекелидзе, Литургические грузинские памятники, стр. XIX.

11. პოეზია

ორი დარგი ძველი ქართული სასულიერო პოეზიისა I. პოეზია ლიტურგიკული. ჰიმნოგრაფიული ელემენტი ღვთისმსახურებაში. დასაწყისი ქართული ჰიმნოგრაფიისა. მისი სისტემა. აკროსტიქი. ნათარგმნი ჰიმნოგრაფიული კრებულები: ოკთოხოხი, ხუედრნი [მარხუანი და ზატყენი]. იადგარი, resp. თთუენი, ორიგინალური ჰიმნოგრაფია. მისი თანდათანობითი განვითარება. დამაბასიათებელი თვისება მათე საუკუნის ჰიმნოგრაფებისა. ქართული სემიოგრაფია. მეხური ჰიმნები. II. პოეზია სამოძღვრო-მითხრობითი. მისი ორი დარგი: აგიოგრაფიულ-ეორტალოგიური და ბიბლიოგრაფიულ-ისტორიული. ამ პოეზიის წარმოშობა და განვითარება. აპოკრიფიანი ვრივოლ ღვთისმეტყველისა და მისი ლირიკა ქართულად. აღორძინების ხანის სასულიერო პოეზია. სილაბურ-ტონური ლექსი ამ პოეზიაში. ანბანთქების სისტემა და მისი წარმომადგენელი.

ჩვენ მიმოვიხილეთ, შეძლებისდაგვარად, ძველი ქართული მწერლობის ყველა დარგი. რომელიც პროზული ფორმით გადმოუციათ ჩვენთვის ჩვენს წინაპრებს. მაგრამ ამით არ ამოიწურება ეს მწერლობა: მსგავსად ყველა კულტუროსანი ხალხისა, ქართველებს ჰქონიათ აგრეთვე საკმაოდ მდიდარი და საინტერესო სასულიერო ან საეკლესიო პოეზია, როგორც ორიგინალური, ისე ნათარგმნი.

ქართული საეკლესიო პოეზია ორგვარია: ლიტურგიკული და სამოძღვრო-მითხრობითი; პირველი შეიცავს ლიტურგიკულ, საღვთისმსახურო. შინაგანით შექმნილ ნაწარმოებთ, საეკლესიო ჰიმნოგრაფიას, ამ სიტყვის ვიწრო მნიშვნელობით, ხოლო მეორე — ისეთ ნაწარმოებთ, რომელნიც ღვთისმსახურებაში სახმარებლად არ არიან განკუთვნილი და გამოხატავენ სარწმუნოებრივ-ზნეობრივ აზრებს, ავტორის გრძნობებს და სულიერ განცდათ, ანდა აგვიწერენ რომელიმე ისტორიულ მოვლენასა და ფაქტს. თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ჩვენი მწერლობის ისტორიის პირველი პერიოდის ნახევარს, როდესაც პოეზია ჯერ კიდევ

არ იყო, და აგრეთვე მესამეს — დაცემის ხანას, თანდათანობითი განვითარება და ურთიერთობა პოეტური მწერლობის ორივე დარგისა ასე წარმოგვიდგება: პირველი პერიოდის მეორე ნახევარში არამცთუ სჭარბობდა, მხოლოდ და მხოლოდ ლიტურგიკული პოეზია ვითარდებოდა, მეორეში — ლიტურგიკულთან ერთად, შეთორმეტე საუკუნიდან, თავი იჩინა არალიტურგიკულმა საეკლესიო პოეზიამ, ხოლო უკანასკნელს, მეოთხე, პერიოდში არალიტურგიკული პოეზია თითქმის სჭარბობდა კიდევ ლიტურგიკულს.

A. ლიტურგიკული პოეზია

ლიტურგიკულ პოეზიას მიეკუთვნება, როგორც ვთქვით, ეგრეთ წოდებული საეკლესიო ჰიმნოგრაფია, ის საგალობლები ან ჰიმნები, რომელნიც შეადგენენ ღვთისმსახურების ერთ-ერთ აუცილებელ მასალას. გალობა მეტად მნიშვნელოვანი ნაწილია ღვთისმსახურებისა. გრძნობის, კერძოდ რელიგიური გრძნობის გამოხატვა გალობით სრულიად ბუნებრივი მოვლენაა და, მაშასადამე, საკვირველი არაა, თუ ეკლესიაში გალობამ იმთავითვე შესაფერი ადგილი დაიკავა, ისე, როგორც ეკავა მას ეს ადგილი ებრაელთა სინაგოგურ ღვთისმსახურებაში. თავდაპირველად საქრისტიანო ღვთისმსახურებაში სჭარბობდა ფსალმუნური ელემენტი, ესე იგი გალობდნენ ფსალმუნებს ანუ დავითნის სხვადასხვა მუხლს, მერე კი, დაახლოებით მეხუთე-მეექვსე საუკუნიდან, შემოდის ჰიმნოგრაფიული ელემენტი, ესე იგი გაჩნდა *poetice compositum* სხვადასხვა მწერლისა, ჰიმნები ან საგალობლები, რომლებშიაც გამოთქმული იყო დრმა რელიგიური გრძნობები. უნდა შევნიშნოთ, რომ მონასტრები თავდაპირველად გაუბოდნენ ჰიმნების ხმარებას, იქ უფრო ფეხგადგმული იყო ფსალმუნური ელემენტი. ბერების შეგნებით, ჰიმნები, საერო ან მსოფლიო, სამრევლო ეკლესიათა საქმეა, ბერებსა და მონასტრებს ის არ შეევენის. მაგრამ დროთა განმავლობაში ჰიმნოგრაფიამ იმათშიაც გაიკაფა გზა და შექმნა ერთი უმნიშვნელოვანესი დარგი ბერძნული პოეზიისა, სახელდობრ — სასულიერო ან საეკლესიო პოეზია. ამ პოეზიას არაფერი საერთო არ ჰქონია კლასიკურ პოეზიასთან, არც ფორმით, არც შინაარსით. ამით აიხსნება ის გარემოება, რომ ასეთ ნაწარმოებთა პოეტური ხასიათის შეგნება დაკარგეს როგორც ბერძნებმა, ისე მათი მწერლობის მკვლევართაც. «პოეზიას», ამბობს ერთი მათგანი, «ამ სიტყვის ნამდვილი მნიშვნელობით, ბიზანტიელები არ იცნობდნენ, ის მათ არასდროს ჰქონიათ; საშუალო საუკუნეთა საბერძნეთი, რომელიც სქოლასტიკის ბორკილებით იყო შებოჭილი, მოკლებული იყო პოეტურ განწყობილებას, გემოვნებასა და შეგნებას კეთილშობილი ხელოვნებისა და ფორმების სიმარტივისა»¹. კლასიკური პოეზია მეტრული სისტემისაა, ის დამყარებულია გრძელი და მოკლე მარცვლების მწყობრ პერიოდულ თანმიმდევრობაზე; ამ საზომით ბერძნულ საეკლესიო ჰიმნოგრაფიაში დაწერილია მხოლოდ სამი ნაწარმოები იოანე დამასკელისა:

¹ Bernhady, Grundriss der griechischen Literatur¹, II, 2 (1890), S. 771.

ქრისტესშობის, ნათლისღებისა და სულიწმინდის მოსვლის კანონი. დანარჩენი საგალობლები, რომელნიც თავის რაოდენობით ბირდაპირ უსაზღვრო და უფსკრულ ოკეანეს წარმოადგენენ, დამყარებულია ტონურ სისტემაზე, რომელიც მდგომარეობს მარცვალთა რაოდენობის თანასწორობასა და მაღალი და დაბალი მარცვლების თანმიმდევრობაში. ეს იმას ნიშნავს, რომ თითოეული ტაეპი ან სტრიქონი შეიცავს მარცვლების ერთსა და იმავე რიცხვს და თითოეულ მათგანში ხმის აწევა ან ამაღლება ერთი და იმავე გარკვეულ ალაგას მოდის. რითმა საგალობელთა არაა ასეთ ჰიმნებში და, თუ აქვს იმას ადგილი, ის მეტად ღარიბია, უმეტეს შემთხვევაში ისინი ურითმოა და მათი ტაეპი იწერება ვანუწყვეტლივ: გაბმით, როგორც პროზის სტრიქონები, მხოლოდ წერტილებით, უფრო ხშირად წითურით, განიყოფება ერთიმეორისაგან. ამით აიხსნება, რომ არც ბერძნები, არც მათი მწერლობის მკვლევარნი ასეთ ჰიმნებს პოეზიად არ თვლიდნენ და კატეგორიულად აცხადებდნენ, რომ საშუალო საუკუნეების ბიზანტიამ პოეზია არ იცისო. მხოლოდ მეცხრამეტე საუკუნის ნახევარში კარდინალმა პიტრამ იპოვა გასაღები ამ საიდუმლოებისა და დაანახა ყველას, რომ ბერძნული საეკლესიო ჰიმნოგრაფია წარმოადგენს მეტად მდიდარ და თან საინტერესო პოეტურ ნაწარმოებთა დარგს¹. ბერძნულ ჰიმნებს ძალიან ხშირად დართული აქვს ეგრეთ წოდებული აკროსტიქი ან «კიდურწერილობა», რომელიც რამდენიმე გვარისაა: ხშირად აკროსტიქი შეიცავს ბერძნული ანბანის ასოებს A-დან მოყოლებული Ω-მდე, ხან კიდევ ავტორის სახელს, შინაარსს ან დამოუკიდებელ ლექსს.

თავისთავად ცხადია, ჰიმნოგრაფიული მწერლობა ქართულ ენაზედაც უნდა შექმნილიყო, ამას მოითხოვდა, სხვა არა იყოს რა, ლიტურგიკული საქიროება და პრაქტიკა. დაიწყო ქართული ჰიმნოგრაფია დაახლოებით მეშვიდე საუკუნიდან, რაც შემდეგიდან ჩანს. ქართული ჰიმნოგრაფიული ტერმინოლოგია, რასაკვირველია ძველი, შედარებით ღარიბია: ერთი და იგივე ტერმინი იხმარება რამდენიმე სხვადასხვა ჯურის ლიტურგიკული ცნების გამოსახატავად, მაგალ., «დასდებელი, იბაკოჲ, წარდგომაჲ» და სხვ.²; არ ჩანს განსხვავება «ტროპარსა, სტიქარონსა» და სხვა საგალობელთა შორის. ეს იმის მომასწავებელია, რომ ქართული ჰიმნოგრაფია დაწყებულია მაშინ, როდესაც, საზოგადოდ, საღვთისმსახურო ტერმინოლოგია ჯერ საკმაოდ განვითარებული არ ყოფილა, როდესაც «სტიქარონი» იწოდებოდა «ტროპარად» და «ტროპარი» «სტიქარონად»; ამას კი ადგილი არ ჰქონია მეშვიდე საუკუნის შემდეგ. მერე — საგალობელთა სხვადასხვა ჯგუფი, რომელსაც ახლა სპეციალური სახელწოდება აქვს: «კანონი», დასდებელი უფალი ლაღატყავსა, სტიქარონთა და აქებდითსა ზედა», ძველად აღინიშნებოდნენ დასაწყისი სიტყვებით სხვადასხვა ფსალმუნისა, რომელთაც მათთან კავშირი აქვთ. ეს იმის მაჩვენებელია, რომ ქართული ჰიმნოგრაფია მაშინ დაწყებულა, როდესაც საქრისტიანო ღვთისმსახურებაში სქარბობდა ფსალ-

¹ Проф. А. Васильев, О греческих церковных песнопениях, «Византийский Временник», т. III, вып. 3 и 4, стр. 582 — 633; ს. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ვ ი ლ ი, ბერძნული ლიტურგიკის ისტორია, II, 383 — 389.

² იხ. ლიტურგიკული ლექსიკონი ჩ ვ ე ნ ს გამოცემაში: «Иерусалимский Канонарь VII века», стр. 323 — 342.

მუნური ელემენტი. ესე იგი, როდესაც ღვთისმსახურება ამოიწურებოდა, ლოცვებისა და საღმრთო წერილის გარდა, ფსალმუნებით, რომელთაც მერე, ჰიმნოგრაფიის განვითარების შემდეგ, დაუწყეს მიმატება ან მიღება (აქედან — დასდებელი) სხვადასხვა საგალობლებისა; ეს დრო კი მეშვიდე საუკუნეს ვერ გადასცილდება¹. თავდაპირველად ჩვენი ლიტურგიკული ჰიმნოგრაფია ნათარგმნი იყო, ქართველები თარგმნიდნენ იმ ჰიმნებსა და საგალობლებს, რომელთაც ისინი სხვა ენაზე პოულობდნენ, უფრო კი ბერძნულზე. რასაკვირველია, აქ ჩვენ გვაქვს უმრავლო პროზული თარგმანი, სადაც ბერძნული ჰიმნოგრაფიის ზემოაღნიშნული თვისებები დაცული არაა, გარდა აკროსტიქისა. რას წარმოადგენს და რაზეა დამყარებული ქართული ჰიმნოგრაფიული საზომი?

საკითხი ისმის, მაშასადამე, ჰიმნოგრაფიული და არა ყოველგვარი პოეზიის შესახებ. ერთი სახე ჰიმნოგრაფიული პოეზიისა, რომელსაც იამბიკური ეწოდება, დიდიხანია ცნობილია. იმის შესახებ ცოტა ქვემოთ გვექნება საუბარი. საკითხი ეხება იმ ჰიმნებს, რომელნიც ხელნაწერებში წარმოდგენილია არა პოეტური ფორმით, არამედ გაბმული სტრიქონებით, მსგავსად პროზული ნაწარმოების სტრიქონებისა; გარეგნულად ისინი პოეტური ნაწარმოების შთაბეჭდილებას არ სტოვებენ, ისე, როგორც არ სტოვებდნენ ასეთ შთაბეჭდილებას მეცხრამეტე საუკუნემდე, პიტრას დრომდე, ბიზანტიური ჰიმნოგრაფიის ძეგლებიც.

პ. ინგოროყვას გამოკვლევით, ასეთ ჰიმნებშიაც შეინიშნება შინაგანი პოეტური კანონზომიერება. რომელიც შემდეგში მდგომარეობს: ეს ჰიმნები, უფრო ხშირად კი ის კომბინაცია მათი, რომელსაც «კანონი» ეწოდება, შედგება ცალკეული სტროფებისაგან (რაოდენობა მათი სხვადასხვაა), სტროფში შეიძლება იყოს სხვადასხვა რაოდენობის ტაეპი, ტაეპში კი სხვადასხვა რაოდენობა მარცვლებისა. ამ შემთხვევაში ერთი რომელიმე სტროფი, ცალკე აღებული, არ შეადგენს ლექსს, რადგანაც იმაში არაა არც მეტრი, არც რიტმი, არც რითმა და არც სხვა რამე თვისება, რომელიც ლექსსა ჰქმნის. მაგრამ ამ სტროფის მომდევნო სტროფებში ჩვენ გვაქვს თვითღულში იმდენი ტაეპი და ტაეპში იმდენი მარცვალი, რამდენიც დასაწყისს სტროფში. ერთი სიტყვით, ლექსს წარმოადგენს არა რომელიმე ცალკეული სტროფი, არამედ კომპლექსი ერთი და იმავე საზომის სტროფებისა. ასეთი მდგომარეობა ყოფილა თურმე ბიზანტიურ რიტმიულ პოეზიაშიც. საიდანაც ის ქართველებს შეუთვისებიათ².

მაგრამ იმ ნაწარმოებებში, რომელთაც პ. ინგოროყვა უჩვენებს ასეთი «ლექსის» ნიმუშად, ყოველთვის ვერ ვხედავთ მარცვალთა ერთსა და იმავე რაოდენობას, ასე რომ იძულებული ვხდებით ტაეპში ჩავუმატოთ თუ გამოვაკლოთ მარცვალი, და არა მარტო მარცვალი, სიტყვებიც კი. ბიზანტიური ანალოგია აქ არ გამოდგება. ბიზანტიურ რიტმიულ პოეზიაში გადამწყვეტი მნიშვნელობა, სილაბიზმის გარდა, აქვს აქცენტუანობას, ესე იგი, ხმის ამაღლებას გარკვეუ-

¹ იხ. ლიტურგიკული ლექსიკონი ჩვენს გამოცემაში: «Иерусалимский Канонарь VI: века», стр. 321 — 322.

² პ. ინგოროყვა. გიორგი მერჩულე. ქართველი მწერალი მეათე საუკუნისა, 1955 წ.

ლი თანმიმდევრობით, რაც ჩვენი პოეზიისათვის დამახასიათებელი არაა. ლექსის რიტმიულობა, როგორც ცნობილია, ენის ბუნებრივ თვისებებს ემყარება, ბუნებრივი თვისება ქართული და ბერძნული ენისა ერთი და იგივე არაა. მეცხრე-მეათე საუკუნეებში, როდესაც ქართული ჰიმნოგრაფია განვითარების უმაღლეს წერტილზე ავიდა, ქართველი ჰიმნოგრაფები ბერძნული წარმოშობის ლიტურგიკულ კრებულებში ბერძნულ ელემენტს გვერდს უვლიან და საკუთარ, ქართულ შინაარსს სდებენ ორიგინალური ჰიმნების სახით; ნუთუ ასეთ პირობებში რიტმი თავისი ჰიმნებისა ბერძნულიდან ისესხეს?

როგორ შეიძლება ასეთი «ლექსის» ტაეპებზე ლაპარაკი, როდესაც ის ტაეპებად კი არაა განლაგებული, არამედ გაბმული პროზული სტრიქონებითაა წარმოდგენილი ხელნაწერებში? «ტაეპს» თურმე აქ შეადგენს ის სიტყვები, რომელიც მოთავსებულია სტრიქონებში დასმულ წითელ თუ შავ წერტილებს შუა, ესე იგი, ტაეპი მკლავნდება პუნქტუაციის საშუალებით, მაშასადამე, გამოდის, რომ პუნქტუაციას მიზნად აქვს ტაეპები გამოგვიყოს სტრიქონებში. მაგრამ რა გუყოთ იმ საგალობლებს, რომელთა სტრიქონები აგრეთვე შემკულნი არიან წერტილებით, მაგრამ იმათგან ვერავითარ ლექსს, რიტმიულს თუ სხვაგვარს, ვერავითარი კომბინაციით ვერ მივიღებთ? ასეთი საგალობლები კი ამოუწურავი რაოდენობით შენახულან ძველ ხელნაწერებში. მეორე: ჩვენ გვაქვს გაბმული პროზაული სტრიქონებით დაწერილი საგალობლები, რომელნიც სტრუქტურულადაც და მათი ავტორის განცხადებითაც ჩვეულებრივი ტიპის იამბიკოა (მაგალითად «განუკუთელი განიკუთა ქუეყანაჲ» იოანე მინჩხისა, პ. ინგოროყვა, გვ. 592). წერტილები სიტყვებს შუა აქაც გვაქვს, თუმცა ტაეპის გასარკვევად ისინი საჭირონი არ არიან. ეს საგალობელი რომ წერტილების მიხედვით გავაწყოთ, მივიღებთ არა მინჩხის იამბიკოს ხუთ ტაეპს, თვითთულში 12 მარცვალს, არამედ სულ სხვა რამეს, ასე რომ ის იამბიკოს სახესაც დაკარგავს და სხვა რომელიმე ლექსის ნიშანს ვერ მოიპოვებს. ერთი სიტყვით, მინჩხის განცხადებით, წერტილები მის საგალობელში არაა ტაეპის აღმნიშვნელი ნიშანი. აქედან უნდა დავასკვნათ, რომ წერტილებში მოქცეული ნაწილი სტრიქონისა არაა სალექსო ტაეპი. უნდა ვიფიქროთ, წერტილები სტრიქონებში არის არა პროსოდიული, არამედ მუსიკალური მხალოდ ნიშანი.

ამრიგად, საკითხი ქართული რიტმიული ჰიმნოგრაფიის შესახებ ვადასინჯვას თხოულობს¹.

სამაგიეროდ კარგადაა გარკვეული და ცნობილი მეორე სახე ქართული ჰიმნოგრაფიული პოეზიისა, ეგრეთწოდებული იამბიკო, რომელიც დამყარებულია ტაეპში მარცვალთა რაოდენობაზე, ვინაიდან მაღალი და დაბალი მარცვალი იმ სახით, როგორც ბერძნულშია, ქართულში არ მოიპოვება. იამბიკო დაყოფილია ცალკეულ სტროფებად ან მუხლებად, რომელიც შედგება ხუთი სალექსო სტრიქონის ან ტაეპისაგან. თითოეული ტაეპი შეიცავს 12 მარცვალს

¹ ამის შესახებ დაწვრილებით იხ. ჩვენი წერილი «ახალი შრომა ძველი ქართული პოეზიის შესახებ». «ლიტერატურული ძიებანი», ტ. XI.

ან, ძველი ქართული ტერმინოლოგიით, შეტყუებას¹, ასე რომ სტროფში ან მუხლში, არის სულ 60 მარცვალი ან შეტყუება. ამიტომ ჩვენს ჰიმნოგრაფიულ მწერლობაში ასეთ წინადადებას ვხვდებით ხოლმე: «დასდებელნი წმიდისა აღდგომისანი. უგალობდითა. ყოველსა მუკლსა და შეტყუებადაქუს. მ ჯერ იბ» (გვ. იბ), ან «ყოველსა მუკლსა და შეტყუებადა არს. მ ჯერ იბ»². მარცვალთა თელისას სათვალავში, როგორც ცალკე მარცვალი (ხმოვნისა და თანხმოვანისაგან შემდგარი ჯგუფი) არ მიიღება დაშ, რომელიც შ-სა და მ-ს შუათანად გამოითქმის, მაგალითად, «სიტყუა»-ში. თორპეტმარცვლოვანი ტიპი ან სალექსო სტრიქონი მახვილით ან ცეზურით, რომლის მაგივრობას ტექსტში წერტილი ასრულებს, იყოფა ორ ნაწილად: პირველ ნაწილში ხუთი მარცვალაა, მეორეში შვიდი³. ანდა პირუკუ: 7+5. რითმა ასეთ იამბიკოებში სავალდებულო არაა, თუმცა ხანდახან, ძალიან იშვიათად, რითმის ჩანასახი, მართალია ღარიბი, მაგრამ მაინც არის. მაგალითად, მიქელ ზოდრეცილის ერთ საგალობელში ვკითხულობთ:

უსხეულოათა. საღმრთოთა ბუნებითა
ვეფ უბრწუნელად. ქრისტე ღმრთისა სიტყვაო.
რაჟამს დაიდევ. საფლავსა შეუცავო.
მოქალ სიკუდილი სიკუდილითა უკუდავო
და აღადგინენ მკედარნი საფლავისაგან⁴.

უფრო მდიდარი რითმა გვხვდება სტეფანე სანანოასძის მიერ შედგენილ სტეფანე პირველმოწამის საგალობელში, რომელიც ექვსი სტროფისაგან შედგება. პირველში გართმულაა: «ლისანი, სანი, ანი, ნი», მეორეში — «ებითა, ითა», მესამეში — «მან», მეოთხეში — «ებენ, ბენ», მეხუთეში — «ამან», მეექვსეში — «ებოლა»⁵. საყურადღებოა რითმის მხრივ ერთი დასდებელი იოანე შტბევრისა, რომელშიაც ის მიმართავს წმ. კლიმის შემდეგი სიტყვებით:

შენ აღმოგვიცენე ჩვენ, შორწმუნეებს,
სასუმელი ტაბილი უკუდაუებისა
და გუასვ ჩვენ ღვწოა გულისხმისყოფისა,
მასარებელი გულისა,
უკუდავმყოფელი სულისა
და მომცემელი ნეტარებისა⁶.

ასეთია მუდმივი, ჩამოყალიბებული ტიპი ქართული იამბიკოებისა, თუმცა სხვადასხვა გამონაკლისი აქაც არაიშვიათია.

მეთერთმეტე საუკუნეში, უკეთ — მის მეორე ნახევარში, იამბიკოში შექრილა, შეიძლება ხალხური პოეზიის ზეგავლენითაც, ნამდვილი, გამართული

¹ ვ. ინგოროყვა, ძველი ქართული სასულიერო პოეზია, გვ. იბ. საბ.

² იქვე, გვ. ბამ.

³ ზოგიერთ იამბიკოში ორჯერ ეს ნაწილი ცალ-ცალკე სტრიქონს წარმოადგენს, მაგ., ვიორგო შთაწმიდელის ქრისტესობის ღამისთვის კანონში.

⁴ ვ. ინგოროყვა, გვ. ბმ, VIII.

⁵ იქვე, გვ. რმ — რნ.

⁶ იქვე, რბ.

რითმა. ეს ჩანს სვანეთში. ლენჯერის საზოგადოებაში, მაცხოვრის ეკლესიის ღვთისმშობლის ოქროქედილი ხატის წარწერიდან, რომელიც ბაგრატ IV-ის მეუღლეს ბორენას ეკუთვნის (MAK, X, nr. 37 — 38. აქ ეს იამბიკო დაბეჭდილია სტრიქონების დაუყოფლად და დამახინჯებული სახით, აღდგენილია ჩვენ მიერ). ის ასე იკითხება:

რომელმან ეგე ევას მიუზღე ვალი,
პრკვი რა გაბრიელს: «ვარ უფლისა შვევალი
მე, შენი სამსტუერე¹, ქუეყნად შივალი», —
დაემხო ძალი, პირველ სისხლითა მორვალი.
ქალწულო, მიქსენ ბორენა ქირმრავალი

[იმიტაცია ამ იამბიკოსი, ცნობილის ალექსი ბაქრაძის მიერ შესრულებული მე-19 საუკუნეში, მოთავსებულია ქუთაისის მუზეუმის ხელნაწერებში № 388, ფ. 9 V].

მეთორმეტე საუკუნეში დიმიტრი მეფეს დაუწერია ორი ამგვარი რითმოვანი იამბიკო.

უფრო მდიდრადაა წარმოდგენილი ქართული ჰიმნოგრაფიის ძეგლებში აკროსტიქი, აკროსტიქები გვხვდება არა მარტო იამბიკოებში, არამედ პროზულ ჰიმნებშიაც. აკროსტიქის როლს ასრულებს ხშირად რომელიმე ასო. მაგალითად, მთელ რიგ სტროფებისას იწყებს ასო მ და ნ²; ან მთელ ჯგუფში საგალობლებისა ცალ-ცალკე სტროფებს იწყებს ასოები: ლ, მ, ბ, ს, შ, ი, რ, უ, ღ, ბ, ნ³, შ; უ, ნ, თ, ვ, ს, მ, ც, უ⁴. რას ნიშნავს ასეთი აკროსტიქი, ძნელია თქმა. შეიძლება ავტორის სახელის პირველ ასოს წარმოადგენდეს. არის ისეთი შემთხვევა, როდესაც აკროსტიქად წარმოდგენილია ქართული ანბანი ა-ნიდან შ-მდე, ასეთ აკროსტიქს ეწოდება «ანბანისანი»⁵. ხშირად აკროსტიქი აღნიშნავს ავტორის სახელს, მაგალითად: სტეფანე სანანოაძის ერთ საგალობელს აკროსტიქად აქვს სტეფანე⁶, ან კიდევ — ეზრა⁷, კურდანიძე⁸. არის ისეთი შემთხვევაც როდესაც აკროსტიქში აღნიშნულია საგალობელთა, ალბათ, შემკვეთელნი. მაგალითად, «ქრისტე, იდიდე საურმაგ და ძეა მისი მირეან. ამენ»⁹, აღნიშნულია აკროსტიქში ხასიათი და სახელწოდება საგალობლისა, მაგალითად. გერნი¹⁰. უფრო ხშირად აკროსტიქში აღნიშნულია სახელი დღესასწაულისა. მაგალითად, აბო¹¹, «მამასა მამათასა ანტონის უგალობდეთ ერნო»¹², «სილიბისტროს, რომთა ვარსკულავსა, ვაქებდეთ ერნო», «დიდებულსა მაქსიმისს, უგალობდით», «გიხაროდენ იულა მოციქულო» (სინ. № 59). შობისა — «ქრისტე იშვების, უგალობდეთ ერნო სიხარულით»¹³; ნათლისღების — «აჰა კრავი ღმრთისაჲ, რომელმან აღიხუნა ცოდვანი სოფლისანი»¹⁴; «რომელი იორდანეს გ. მოსცხადენ, უფალო, დიდებაჲ შენდა»¹⁵; «ქრისტემან ნათელ ილო და სოფელი განანათლა»¹⁶;

¹ სამსტუერე|სამსტოვრე იგივეა. რაც გოდოლი, სადარაჯო. ეს ერთ-ერთი ეპითეტაა ღვთისმშობლისა სასულიერო მწერლობაში.

² ჰ. ი ნ გ ო რ ო ყ ვ ა. გვ. სა. სბ. სნშ — სე. ტუთ. — ვა: ³ ი ქ ვ ე. გვ. სუთ — სლდ: ⁴ ტი — ტიზ: ⁵ სლუ — სლთ; ⁶ სინ. № № 1, 65, 6, რნე — რნზ; ⁷ რხშ — რდგ; ⁸ რდღ — რდე; ⁹ რნშ — რდგ; ¹⁰ სმბ — სდგ; ¹¹ სოთ; ¹² სმ — სშვ; ¹³ რეე — რეთ; ¹⁴ სე — სიბ; ¹⁵ სიგ — სიშ; ¹⁶ ტპე — ტეშ.

აღდგომის—«აღდგა»¹, «გიხაროდენ ერნო, ქრისტე აღდგა, სიხარული ყოველ-
თაჲ»², «ქრისტე აღდგა მკუდრეთით, ვიხარებდეთ მორწმუნენო»³, «ქრისტეს
აღდგომასა ვიხარებდეთ»⁴, «აღდგომასა მაცხოვრისასა უგალონდეთ მორწმუ-
ნენო და აღდგომასა ვაქებდეთ»⁵, «გალობით უგალობდეთ ნათლით შემოსილსა
ქრისტეს აღდგომისა»⁶, «რომელი აღსდგე მკუდრეთით. უფალო, დიდებაჲ შენ-
და»⁷, «ქრისტე აღდგა»⁸; ყოველთა წმიდათა: «მეოხ მეყვენით ყოველნიო წმი-
დანო წინაშე შეუფისა დღესა მას განკითხვისასა»⁹. აკროსტიქი ხანდახან აღნიშ-
ნულია ფრაზით: «თავნი იტყვან», ხან მათ დართული აქვთ ეპითეტი—«აღბეჭ-
დულნი»¹⁰; რას წიშნავს ეს ტერმინი, ძნელია თქმა, ერთი კი ცხადია, რომ ამ სა-
ხელით მონათლულია მთელი ჯგუფი საგალობლებისა. საგალობელთავე აღსა-
ნიშნავად ნახმარია ტერმინი «მოკაზმულნი»¹¹, რომელიც შეიცავს მწუხრის, ცის-
კრისა და წირვის საგალობლებს. საგალობლების აღსანიშნავადვე იხმარება ერთი
უცხო ტერმინი «სპადუქნი». მაგალითად: «სპადუქნი უცხონი ურთიერთას შე-
ყოფილნი და განყოფილნი შეტყუებით: მსგავსი მსგავსებითა და თითოეული
განთუსებით»¹², ანდა: «აღბეჭდულნი სპადუქნი»¹³.

მართლმადიდებელმა ეკლესიამ შეიმუშავა ლიტურგიკული ჰიმნების რამდენიმე სხვადასხვა კრებული. ჰიმნები სხვადასხვანაირია: ზოგი განკუთვნილია შვი-
დეულის (ორშაბათი — კვირა) დღეებისათვის, ზოგი დიდმარხვისა და აღვსების
(აღდგომიდან სულიწმიდის მოსვლამდე) პერიოდისათვის, ზოგი კიდევ დღესას-
წაულებისა და წმიდათა ხსენებისათვის.

161 წელს წიგნს ან კრებულს, რომელშიაც მოთავსებულია შვიდეულის დღეთა სა-
გალობლები, ბერძნულად ეწოდება 'Ορθωξια, რაც «რვა კმას» აღნიშნავს.
ოქტოიხოსის ჩამოყალიბება დაიწყო მერვე საუკუნეში, იოანე დამასკელის
დროს, და დამთავრდა IX — X სს. იოანემდე საბერძნეთში ყველა საგალობელი
დაწერილი იყო ოთხ ხმაზე, იოანემ ამ ოთხ, ძირითად, ხმას მიუმატა ოთხი სხვა,
ასე რომ მან შექმნა «რვა კმის» სისტემა, და თითოეულ ხმას, რომელიც მთელ
კვირას გრძელდება, თავისი საკუთარი საგალობლები აქვს მიჩენილი.

ბერძნულად, 'Ορθωξια ეწოდება საკუთრივ მხოლოდ «კვირა დღის»
ჰიმნებს, «სადა» დღის (ორშაბათი — შაბათი) ჰიმნების კრებულს კი — «პარაკ-
ლიტონი». ქართულადაც ამ ჰიმნების კრებული ორ წიგნად ყოფილა ძველად
დაყოფილი, მაგრამ არა ისე. როგორც საბერძნეთში: კვირა დღეებისა (ოქტოიხო-
სი) ცალკე და «სადა» დღეებისა (პარაკლიტონი) ცალკე, — არამედ პირველში
მოთავსებული ყოფილა პირველი ოთხი ხმის ჰიმნები (კვირისა და «სადა» დღე-
ებისა), ხოლო მეორეში — დანარჩენი ოთხი ხმისა. თუმცა ორსავე წიგნს ქარ-
თულად ერთი საზოგადო სახელი შეჩენია (პარაკლიტონი), მაგრამ თითოეულ
მათგანს თავისი სპეციფიკური სახელწოდებაც აქვს. პირველ წიგნს ეწოდება
«კმანი», ხოლო მეორეს — «გუერდნი», რაც უდრის ბერძნულ ἄδξια-ს.

როდის ითარგმნა ქართულად პარაკლიტონი ან ოქტოიხოსი? მეცხრე სა-
უკუნის საგალობელთა კრებულში (H 2123) ოქტოიხოსის ჰიმნები ჯერ კიდევ

1 ვ. ინგოროყვა, გვ. იზ—აშ; 2 რაშ — როე; 3 სოლ—სპე; 4 სპე — სე; 5 სე—ტე;
6 ტა—ტლე; 7 ტლშ — ტნშ; 8 ტოვ — ტოშ; 9 სპზ — სნზ; 10 სეე, სპ, სე, ტპგ; 11 ათ; 12 სპგ;
13 რაშ.

არ ჩანს; სამაგიეროდ მეთუ საუკუნის უკანასკნელი მეოთხედის მწერალი მიქელ მოდრეკილი თავის კრებულში ამბობს, რომ მის მიერ შეგროვილი ჰიმნები, მათ შორის ოკტობოსისაც, გაბნეული იყო მთელ საქართველოშიო. მაშასადამე, ეს ჰიმნები ქართულად უთარგმნიათ მეცხრე-მეთუ საუკუნეში. ოკტობოსის ჰიმნები იოანე დამასკელისა პოეტური საზომითაა დაწერილი. ქართულად, რასაც ვირველია, ეს საზომი არ დაუცავთ და ისინი პროზით უთარგმნიათ. ბერძნული პარაკლიტონიდან ექვთიმე ათონელს უთარგმნია იოანე დამასკელის მიერ შეთხზული «სავედრებელნი და ლოცვანი» შვიდეულისა და «სადა» დღეებისა, სამ-შაბათიდან შაბათამდე, საკუთრივ იმ წმიდანებისა და სიწმინდისა, რომელთა ხსენებისათვის განკუთვნილია შვიდეულის ესა თუ ის დღე. მთლიანი, ვრცელი რედაქცია პარაკლიტონ ოკტობოსისა, რომელიც მიღებული იყო თანამედროვე ბერძნულ ლიტურგიკულ პრაქტიკაში, უთარგმნია გიორგი მთაწმიდელს. გიორგის თარგმანი დამკვიდრდა ჩვენში, მის შემდეგ სხვას არ უთარგმნია ეს წიგნი, მხოლოდ ანტონ კათოლიკოსმა მეთვრამეტე საუკუნეში შეასწორა ის იმდროინდელ ბერძნულ-სლავურ პარაკლიტონთა მიხედვით.

ის წიგნი, რომელშიაც მოთავსებულია დიდმარხვის პერიოდის საგალობელნი, ცნობილია «მარხუანი»-ს სახელით, ხოლო იმ წიგნს, რომელშიაც მოთავსებულია აღვსების ან აღდგომის პერიოდის საგალობელნი და რომლებიც გაგრძელებას წარმოადგენს პირველისას, ეწოდება «ზატიკი». თავისთავად ნათელია, თუ საიდან წარმოდგა სახელი «მარხუანი», რაც შეეხება «ზატიკს», ფიქრობენ, რომ ასეთი სახელი მიიღო ამ წიგნმა იმიტომ, რომ ის იწყება აღდგომის საგალობლებით, ხოლო აღდგომას სომხურად «ზატიკ» ეწოდებოდა, მაშასადამე, ეს სახელწოდება სომხური უნდა იყოსო. ამის შესახებ უნდა შევნიშნოთ, რომ ტერმინი «მარხუანი» და «ზატიკი» დასახელებული დროის ჰიმნთა აღსანიშნავად ჩვენში ხმარებაში შემოდის მეორე პერიოდში, მანამდე კი ორივე წიგნი, არსებობდა ისინი ერთად, მსგავსად ზოგიერთი ბერძნული ძეგლებისა, თუ ცალ-ცალკე. ატარებდა ერთ ზოგად სახელს — «ხუედრნი». საეკვოა, რომ მეთერთმეტე საუკუნეში შემოეღოთ სომხური ტერმინი, როდესაც, როგორც ვიცით, ქართულ ეკლესიაში ყოველივე სომხურისადმი ულტრა-უარყოფითი განწყობილება იყო დამყარებული. თან ძველად, განსაკუთრებით მეთუ საუკუნემდე, «ზატიკი» იწყებოდა არა აღდგომის საგალობლებით, არამედ ბზობის. «ზატიკი» წარმოდგება «აზატ»-ისაგან, რაც ტიპიკარულ-ლიტურგიკულ ენაზე ნიშნავს «თავისუფალ» დღეს, ესე იგი დღესასწაულს, როგორც განთავისუფლებასა და დაცადებას შრომისა და მუშაობისაგან. ძველ ქართულ მწერლობაში «დღესასწაული» იწოდება «ზატიკად»; მაგალითად, 1 კორინ. V, 8 *ἀπὸ τῆς δουλείας* — თარგმნილია «რათა ვზატიკობდეთ». მაშასადამე, «ზატიკი», როგორც ტექნიკური ტერმინი, აღნიშნავს ისეთ წიგნს, რომელშიაც მოთავსებულია «დღესასწაულთა» საგალობლები. ასეთი სახელი კი სავსებით შეეფერება ამ წიგნს, ვინაიდან ის, ერთი მხრით, შეიცავს უდიდესი დღესასწაულების, აღდგომა-ამაღლება-მარტვილის. ჰიმნებს, ხოლო, მეორე მხრით, მთელი ის პერიოდი, რომელიც შეადგენს მისს შინაარსს, საქრისტიანო-ეკლესიური შეგნებით, არის მთლიანი, განუწყვეტელი დღესასწაული, რის გამო უძველეს ქართულ ძეგლებში ამ პერიოდს «ზატიკი»

ეწოდება. რაც უნდა იყოს, «მარხუანი» და «ზატიკი», როგორც საკუთარი მნიშვნელობის ტერმინი, ხმარებაში შემოდის მეთერთმეტე საუკუნიდან, მანამდის კი ორივე წიგნს ერქვა «ხუედრნი», რაც შემდეგაც დარჩა ხმარებაში, როგორც სპეციალური ტერმინი საგალობელთა ერთი ჯგუფისა. «ხუედრნი» კი აღნიშნავს ლიტურგიკულ კანონს, სამი «გალობისაგან» შემდგარს (აქედან ბერძნული Τρῳδῖον) იმისდა მიხედვით, თუ რომელ დღეს «ხუედება» ან შეხედება მათი შერჩევა, მაგალითად: კვირას — 1, 8, 9 გალობა, ორშაბათს — 2, 8, 9, სამშაბათს — 3, 8, 9, ოთხშაბათს — 4, 8, 9, ხუთშაბათს — 5, 8, 9, პარასკევს — 6, 8, 9, შაბათს — 7, 8, 9.

პირვანდელი ფორმა «ხუედრინსა» ან მარხვან-ზატიკისა ჩვენ გვაქვს ზემოდასახელებულ მეცხრე საუკუნის პაპირუს-პერგამენტის კრებულში. აქაური ჰიმნები უფრო ძველია, ვიდრე ეპოქა თეოდორე სტოდიელისა (გარდ. 826), რომლის სახელთან დაკავშირებულია «მარხუანის» ისტორია. ის ძალიან მოკლეა და თეოდორეს ჰიმნებს არ შეიცავს. ამ კრებულმა არ იცის არამცთუ ახლანდელი კვირიაკეები დიდმარხვისა, არამედ ისინიც კი, რომელთაც ჩვენ ვპოულობთ სტოდიისა და იერუსალიმის რედაქციის უძველეს «მარხუანში». აქ ჯერ კიდევ არაა გამოყოფილი შესაბამე კვირიაკე, როგორც საგანგებო, ჯვართაყვანისცემის კვირიაკე¹. თუ სიტყვები «დასდებელნი მარხუათანი სრულიად» გულისხმობენ მთელ «მარხუანს», უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს წიგნი უთარგმნია ექვთიმე ათონელს, ყოველ შემთხვევაში, თუ მთლად არა, ზოგიერთი ნაწილი მისი მანძი; ამას «მარხუანის» ერთი ცალიც² ადასტურებს. ექვთიმეს შემდეგ გიორგი მთაწმიდელს უთარგმნია «დიდნი მარხუანი და ზატიკნი», ესე იგი მთლიანი რედაქცია მათი, როგორც მიღებული იყო მის დროს საბერძნეთში. გიორგის შემდეგ არსენ ბერს გადმოუღია თუ მთლიანი «მარხუანი» არა, ზოგიერთი მისი საგალობელი მანძი, როგორც, მაგალითად, ხორცთა აღების შაბათისა, ყველიერის ხუთშაბათისა და ანდრია კრიტელის «დიდი კანონი». ძველი ქართული «მარხუანი» და «ზატიკი» სტოდიის რედაქციისაა, იერუსალიმის რედაქცია ამ წიგნებისა შემოსულა ჩვენში XV — XVI სს. (1728 წელს ნიკოლოზ თბილელს მოსკოვში გადაუწერიანებია «მარხუანი» გიორგი ებიტაშვილისათვის, რომელიც ამბობს, რომ «წესი და რიგი რუსისა დაუწერეთო»³, მაშასადამე ცერემონიული ნაწილი ამ წიგნისა რუსულის მიხედვით შეუსწორებიათ. (1738 წ. მოსკოვის სტამბაში იოსებ სამებელსა და მღვდელმონაზონს ქრისტეფორე გურამიშვილს დაუბეჭდავთ «ზატიკი», ხოლო 1741 წ. «მარხვანი», ერთიც და მეორეც წინასწარ სლავურ ზატიკზე შეუსწორებიათ⁴.

მესამე წიგნი, რომელშიაც მოთავსებულია სხვადასხვა წმინდანისა და დღესასწაულის საგალობლები, ცნობილია თ თ უ ე ნ ი ს სახელით. ეს სახელი ხმარებაში შემოდის მეთერთმეტე საუკუნეში, გიორგი მთაწმიდლის დროიდან.

¹ К. Кекелидзе, Литургические грузинские памятники, стр. XX—XXI, 351—352.

² А 568. ფურც. 6.

³ ე. თ. ა. ი. შვილი, არქეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი, I. გვ. 114.

⁴ К. Кекелидзе, Литургические грузинские памятники, стр. XXII—XXIII.

რომელმაც, მისი ბიოგრაფის სიტყვით, გადმოთარგმნა ბერძნულიდან «თთუენი ათორმეტნივე»; მანამდის კი, პირველ პერიოდში, ამ კრებულს სხვადასხვა სახელი ერქვა. პირველ ყოვლისა, მას ეწოდებოდა «ზატიკი», რაც, როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, დღესასწაულთა წიგნს ნიშნავს. ეს რომ ასეა, ჩანს მეცხრე საუკუნის პაპირუს-პერგამენტის ჰიმნოგრაფიული კრებულიდან, რომელშიაც ვკითხულობთ: «ესე აბოჲსნი დასდებელნი ზატიკსა სწერიან», ანდა: «მწუხრი (7 იანვრის) ზატიკისანი». ცხადია, აქ ვერ ვიგულისხმებთ «ზატიკად» აღდგომის პერიოდის ჰიმნებს, რომლებიც 6 და 7 იანვარს არასდროს მოდის. ჩანს, «ზატიკი» ძველად აღნიშნავდა საერთოდ დღესასწაულთა ჰიმნებს, მათ შორის აღდგომის პერიოდისასაც. მერე, მეთერთმეტე საუკუნიდან, ეს სახელი მხოლოდ აღდგომის პერიოდის საგალობელთა აღსანიშნავად დარჩენილა. მეორე სახელი ამ წიგნისა არის ი ა დ გ ა რ ი. ეს ტერმინი, რომელიც საგალობელთა აღსანიშნავად მანაქველებსაც აქონდათ¹, გულისხმობს ს ა მ ა ხ ს ო ვ რ ო დოკუმენტს, ისეთ აქტს, რომელიც შედგენილია რაიმეს დასახსოვებლად. ასეთი სახელი ადვილად მიეცემოდა იმ წიგნს, რომელშიაც წმინდანთა «ხსენებაა» აღნუსხული. ქართულ ენაზე «იადგარი» შედარებით ადრე უნდა ეთარგმნათ. პირველი ფორმაცია მისი ჩვენ გვაქვს დასახელებულ მეცხრე საუკუნის პაპირუს-პერგამენტის კრებულში. ამავე საუკუნეში გრიგოლ ხანძთელს შეუდგენია თავისი საკუთარი იადგარი, როგორც გვარწმუნებს მისი ბიოგრაფი: «რამეთუ აწ არს ხანძთას ჭელითა მისითა (გრიგოლის) დაწერილი სულისა მიერ წმიდისა საწელიწდოჲ იადგარი, რომლისა სიტყუანი ფრიად კეთილ არიან»². მეათე საუკუნეში ჩნდება ვრცელი და სრული «იადგარი», რომელიც გვაქვს მიქელ შოდრეკილის კრებულში. ამ კრებულიდან ჩანს, რომ მეათე საუკუნეში ქართული ჰიმნოგრაფია მეტად დაწინაურებულა: გამოჩენილა მთელი რიგი შესანიშნავი ჰიმნოგრაფებისა, რომელნიც, მართალია, ჰიმნების ბერძნულ პოეტურ საზომს ვერ იცავენ, მაგრამ მაინც მეტად ხელოვნურად და მოხდენილად თარგმნიან, განსაკუთრებით აკროსტიქურ სფეროში ისინი შეუდარებელი არიან³. მეორე პერიოდში დამთავრდა «თთუენის» გადმოქართულება. ექვთიმე ათონელს გადმოუცია «მრავალთა წმიდათა გალობანი»⁴, შეიძლება «სეკდენბრის თთუენი», რომელიც, გიორგი მთაწმიდლის ბიოგრაფის სიტყვით, ექვთიმეს «თვთო გალობითა ეთარგმნა» და რომელიც მერე გიორგიმ «სრულ ყო»⁵. ექვთიმეს შემდეგ ამ დარგში უმუშავნია გიორგი მთაწმიდელს, რომელსაც გადმოუღია «თთუენი ათორმეტნივე სრულიად ღმრთივბრწყინვალედ»⁶. შედგენილობა, ხასიათი და მნიშვნელობა ამ შესანიშნავი, პირდაპირ კაპიტალური შრომისა ჩვენ უკვე გავითვალისწინეთ, როდესაც გიორგის ლიტურგიკული მოღვაწეობის შესახებ ვლაპარაკობდით, ამიტომ აქ იმას აღარ დაეუბ-

¹ C. Saleman, Manichäische Studien, I, С-Петербург, 1908, стр. 52.
² ცხოვრება გრიგოლ ხანძთელისა, ნ. შარის გამოცემა, გვ. 107.
³ К. Кекелидзе, Литургические груз. памятники, стр. XXIII—XXVI, 372—381.
⁴ ათონის კრებული, გვ. 29.
⁵ იქვე, გვ. 298.
⁶ იქვე, გვ. 311.

რუნდებით. მოვიტანთ მხოლოდ ერთ ახლადმოპოვებულ (დოც. ელ. მეტრე-
ვ ე ლ ი ს მიერ) ცნობას, რომელიც თვით გიორგის ეკუთვნის: «გულსავსებით
უწყოდეთ, რომელ არღარა რომელსა საბერძნეთისა ეკლესიასა არა იპოვოს ამისი
უკეთესი «სათუეე», სრული და უნაკლულოა; პეტრე-წმიდისა დიდისა ეკლესიისა
«სათუეე» და სვმეონ-წმიდისაა მქონდეს და სოფია-წმიდისა «სტიქარონნი», და
ყოველი, ვითა ნათელი მზისაა, ეგრეთ გამოგვკრებია და ერთი გვრგვნი კათო-
ლიკე ეკლესიისაა, შემკული ლაღითა და ანთრაკითა და ყოვლითავე ქვითა პა-
ტიოსნითა, შეგვითხზავს. და ვიდრე აქანომდე ჩუენგან დაფარული ცაა, პრავალ-
ფერითა მთიებითა მიერ აღსავსე, საჩინოდ ყოველთა ქართველთა ზედა არა ჩვენ,
არამედ ღმერთსა გარდმოურთხამს, რათა ნათობდეს კიდით-კიდებდე ქუეყანისა
ნათესავსა ჩუენსა» (S 4999). გიორგის შრომა ერთადერთი იყო ქართულ საღვ-
თისმსახურო პრაქტიკაში და შინაარსის მხრივ მაინცდამაინც თვალსაჩინო ცვლი-
ლება არ განუცდია მეთვრამეტე საუკუნემდე, როდესაც გამოვიდა სამი რედაქ-
ცია თთუენისა. ერთი, სიონის დეკანოზის შვილის ნიკოლოზის მიერ გადაწერი-
ლი 1746 წ. (A 1454), დამყარებულია ძველ რედაქციაზე, ხოლო ორი შესწორე-
ბულია სლავურ «თთუენზე», ვგულისხმობთ დეკანოზის ალექსი მესხიშვილისა
და ანტონ კათოლიკოსის შრომებს, რომელთა შესახებ საუბარი უკვე გვქონდა.
ამათგან ლიტურგიკულ პრაქტიკაში ბატონობა მოიპოვა ანტონის შრომამ. «თთუ-
ენის» დაბეჭდვისათვის ზრუნვას იმთავითვე შედგომიან ქართველები. მაგრამ
მათ მხოლოდ «სამი თვის» დაბეჭდვა მოუხერხებიათ¹, ასე რომ მთელი წლის
«თთუენი» ქართულად არასოდეს დაბეჭდილა. მის მაგიერობას ჩვენში სწევდა
«გამოკრებული თთუენი», რომელიც უფრო ვრცელია, ვიდრე ბერძნულ-რუსუ-
ლი «სადღესასწაულო»². აი, ყველა ის წიგნი ან კრებული, რომლებშიაც წარ-
მოდგენილია ქართული ნათარგმნი ლიტურგიკული ჰიმნოგრაფია³. უნდა ითქვას,
რომ ჩვენს წინაპრებს ამ დარგში უთარგმნიათ ყველაფერი, რაც კი ღირსი იყო
ყურადღებისა, და დარწმუნებული ვართ, რომ ძველ ქართულ ჰიმნოგრაფიულ
კრებულებში ჰევევარი აღმოაჩენს ისეთი ავტორების ჰიმნებს, რომელნიც დღეს
ბერძნულად დაკარგული არიან. †

ქართული ლიტურგიკული ჰიმნოგრაფია მდიდარია არა მარტო ნათარგმნი
ძეგლებით, არამედ ორიგინალური შემოქმედებითაც. ქართული ორიგინალური
ჰიმნოგრაფია იწყება მერვე საუკუნის გასულიდან. პირველ ასეთ ნაწარმოებად
უნდა ჩაითვალოს «ქება წმიდისა მოწამისა პაბოასის», რომელიც შეადგენს მე-

¹ ის ჩვენ გვაქვს იმ «თთუენში», რომელიც «ქართულ წიგნში» ნაჩვენებია 41 ნომრით,
33-52.

² ის პირველად 1805 წელს დაიბეჭდა მოსკოვში, მეორეჯერ მოსკოვშივე 1865 წ.

³ ჩვენ არაფერს ვამბობთ კერძოდ იმ წიგნზე, რომელშიაც შეგროვილია ამ კრებულები-
დან ამოღებული «ძღისპირები», ბერძნულად—*რ მო ს ე ბ ი*, და რომელსაც *ი რ მ ო ლ ო გ ი-
ა ნ ი* ეწოდება. პლ. ი ო ს ე ლ ი ა ნ ი ამ კრებულის შედგენას აწერს მეცამეტე საუკუნის
მოდგაწეს საბა სვიანგლოზს, კარის ეპისკოპოსს («Описание древностей г. Тифлиса», стр.
138). მაგრამ ჩვენ მოგუებოვება ერთი ცალი ამ წიგნისა შეათე საუკუნის გასულიდან (A 603);
ის ეტრატზეა დაწერილი და ნოტები აქვს დართული. მერე ირმოლოგიონი თარგმნა გიორგი
მთაწმიდისაგან.

ოთხე თავს იოანე საბანისძის მიერ აღწერილი აბოს ბიოგრაფიისას¹. ეს არის პროზით, საზომის დაუცველად, დაწერილი «ქება» ან «ხოტბა» და წარმოადგენს ნიმუშს ეგრეთ წოდებული «გიხაროდენისას» (მუხლი 2, 3, 7). იმაში გარკვეულია სიდიადე აბოს ღვაწლისა და იდეური მნიშვნელობა მისი მაშინდელი ქართველებისათვის, რომელნიც «აღერივნენ ერსა უცხოსა... ნათესავსა, საწუთრომსა ამის მოყუარესა». ეს «ქება» აგებულია იმ სააგიოგრაფიო მასალაზე, რომელიც მოუტანია ავტორს პირველ სამ ნაწილში, ერთი დეტალის მიმატებით, სახელდობრ: აბოსთან საპყრობილეში იტანჯება ერთი სხვა ქრისტიანიც, რომელმან ვერ გაუძლო ტანჯვათა სიმძაფრეს და ქრისტე უარყო. «ქებაში» ჩვენ ვხვდებით ისეთ პოეტურ ადგილებსა და შედარებებს, როგორიცაა: «ქრისტემან ისმაიტელთა შორის, ვითარცა ვარდი ეკალთაგან, გამოგარჩია; შენ, ველური ეგე ზეთისხილი, მოგიდო ქრისტემან და მტილსა მას შინა თვსსა სამკვდრებელსა ნაყოფად კურთხევისად დაგნერგა»². მეორე ადრინდელ ორიგინალურ ჰიმნოგრაფიულ ნაწარმოებად უნდა ჩაითვალოს აბოსავე საგალობელი, რომელიც მოთავსებულია პაპირუს-პერგამენტის «სადღესასწაულოში»; ეს საგალობელი, რომელიც დღეს უკვე გამოცემულია³, დაწერილი უნდა იყოს არაუგვიანეს მეცხრე საუკუნის დასაწყისისა; უნდა ვიფიქროთ, აბოს სადიდებლად ბიოგრაფიასთან ერთად საგალობლებიც დაუწერიათ. შეიძლება ეს საგალობლებიც იმავე იოანე საბანისძის მიერ იყოს შედგენილი, ეს მით უფრო საფიქრებელია, რომ ჰიმნოგრაფს ბეჯითად და გულუხვად უსარგებლნია აღნიშნული ბიოგრაფიით, ხშირად ბიოგრაფიის სიტყვებისა და ფრაზების შენარჩუნებითა და დაცვით.

ეს თავის განვითარების კულმინაციურ პუნქტზე ქართული ორიგინალური ჰიმნოგრაფია შემდგარა მეათე საუკუნის მეორე ნახევარში; ტაო-კლარჯეთის სალიტერატურო წრეში გამოჩენილა მთელი რიგი შესანიშნავი ჰიმნოგრაფებისა, რომელთაც ღრმამინაარსიანი, პოეტური ფერადებითა და მოხდენილი სიტყვებით შეუმკიათ არამცთუ მარტო ქართველი წმინდანები და დღესასწაულები, არამედ მსოფლიო ეკლესიისაც. ტაო-კლარჯეთში ასეთი საქმისათვის თითქმის მთელი საუკუნე მზადდებოდა ნიადაგი. ჩვენ ვიცით, რომ აქ სამონასტრო და სალიტერატურო მოღვაწეობას საფუძველი ჩაუყარა გრიგოლ ხანძთელმა, რომელიც «წმიდისა კათოლიკე ეკლესიისა საქადაგებელსა გალობასა სრულიად წელიწდისა განგებითა მოძღუარი იყო განუკითხველად». იქ, ხანძთას, იყო «ქელითა მისითა დაწერილი სულისა მიერ წმიდისა საწელიწდო იადგარი»⁴, ესე იგი საგალობელთა კრებული. ამ კრებულმა განამტკიცა აქ ჰიმნოგრაფიული ტრადიცია და ნიადაგი მოამზადა ორიგინალური ჰიმნოგრაფიის შემდგომი განვითარებისათვის. ორიგინალური ჰიმნები, რაც მეათე საუკუნემდე ჩათვლით დაწერილა,

¹ პ. ინგოროყვა, ძველი ქართული სასულიერო პოეზია, გვ. 2 — 3.

² იქვე, გვ. 3, სტრიქ. 117 — 121.

³ К. Кекелидзе, Литургические грузин. памятники, стр. 357, прим., I; მისივე, ახალი საგალობელი აბო თბილელისა, ეურნ. «მწყემსი», 1905 წ., № 13 — 14, გვ. 3—6; პ. ინგოროყვა, ძველი ქართული სასულიერო პოეზია, გვ. 8—9.

⁴ ნ. შარდის გამოცემა, გვ. 107.

საგანგებოდ თავმოყრილია მიქელ მოდრეკილის ცნობილ კრებულში¹. აქ წარმოდგენილ ზოგიერთ ორიგინალურ ჰიმნს ტექნიკური სახელწოდებაც კი აქვს — ქართული, უცხო და ნათარგმნ, ბერძნულ საგალობელთაგან გასარჩევად, რაც უფრო საყურადღებოა, პინები უმეტეს ნაწილად წარწერილია და ამ მხრივ ისინი ჩვენ გვაძლევენ ძვირფას ისტორიულ-ლიტერატურულ მასალასაც. ასეთი ავტორებია: იოანე შინჩხი, იოანე ჰტნევიარი, მიქელ მოდრეკილი, ეზრა, იოვანე ქონქოზისძე, კურდანაა. სტეფანე ჭყონდიდელი სანანოაძე და სხვანი. მათი პიროვნებისა და ჰიმნოგრაფიული მოღვაწეობის შესახებ უკვე გვქონდა ჩვენ ლაპარაკი, ამიტომ ნათქვამს აქ აღარ გავიმეორებთ. შევნიშნავთ მხოლოდ, რომ მეცხრე-მეათე საუკუნეთა ქართველი ჰიმნოგრაფები იმდენად დაწინაურებულან საეკლესიო მწერლობის ამ დარგში, რომ ისინი არაფრით ჩამოუვარდებიან იმდროინდელ ბერძენ ჰიმნოგრაფებს. ამ გარემოებას და მასთან ერთად ჩვენში ეროვნული თვითშეგნებისა და კულტურის მძლავრ გაღვიძებას ისინი დაუყენებია ღვთისმსახურებისა და ჰიმნოგრაფიულ კრებულთა ნაციონალიზაციის გზაზე. მათ განუზრახავთ იმ კრებულებში, რომელნიც ბიზანტიაში ჩამოყალიბდა, ჩაედვათ თავისი საკუთარი ორიგინალური, ქართული შინაარსი, სახელდობრ — პარაკლიტონ-ოქტოიხოსში, მარხვან-ზატიკსა და თთუენში. მართლაც, მიქელ მოდრეკილს შეუთხზავს თავისი რვა კმა ან ოქტოიხოს-პარაკლიტონი, იოანე შინჩხს — მარხუანი და ზატიკი, ხოლო «თთუენში» ან «იადგარში», როგორც მაშინ ეძახდნენ, მათ შეუტანიათ საკუთარი საგალობლები როგორც ქართველი წმინდანებისა, მაგალითად ნინოსი (სინ. № 59, 69) და დღესასწაულებისა, ისე, რაც საყურადღებოა, მსოფლიო ეკლესიისა. მაგ., ენკენიასი (19 სექტ.). (სინ. 59) და საბასი (სინ. 65). ერთი სიტყვით, მათ მოუნდომებიათ საქართველოს ეკლესია სრულიად დამოუკიდებელ გზაზე დაეყენებიათ ამ მხრივ და. ვინ იცის, რა შედეგებს მიაღწევდნენ, მომდევნო პერიოდს ასეთი კულტურულ-ლიტერატურული სეპარაციისათვის გარდაუვალი კედელი რომ არ აღემატათა წინ. მართალია, ორიგინალური შემოქმედება ჰიმნოგრაფიულ სფეროში შემდეგაც არ შეწყვეტილა, მაგრამ ეს შემოქმედება, უმეტეს ნაწილად, ქართველ წმინდანთა და დღესასწაულთა ახალ საგალობელთა შეთხზვაში მდგომარეობდა.

მეთერთმეტე საუკუნეში ათონის მოღვაწეს, ვინმე ზოსიმეს, დაუწერია საგალობლები ილარიონ ქართველისა და ექვთიმე ათონელისა, «უღირსს ეზრას» — იოანე ათონელისა, ხოლო ვიღაც უცნობ ჰიმნოგრაფს — გიორგი მთაწმიდლისა. გიორგის დაუწერია საგალობელი ექვთიმე ათონელისა (H 1710). მეთორმეტე საუკუნეში ნიკოლოზ გულაბერიძეს დაუწერია საგალობლები «სუეტისა ცხოველისა და კუართისა საუფლოისა», დავით აღმაშენებელს შეუთხზავს ანდრია კრიტელის «დიდი კანონის» მიბაძვით «გალობანი სინანულისანი», ხოლო იოანე პეტრიწს — «გალობანი ყოველთა წმიდათანი» და ზოგიერთი დღესასწაულის «აქებდითსა» ზედა დასდებულთა «აწდაა». მეთორმეტე საუკუნის გასულს თუ მეცამეტის დამდეგს იოანე შავთელს შეუდგენია იამბიკოდ «გალობანი ვარძიისა ღმრთისმშობლისანი», ხოლო იოანე ანჩელს «გალობანი ანჩის-

ხატისანი». მეცამეტე საუკუნეში კათოლიკოს არსენ ბულმაისიმიძეს შეუდგენია საგალობლები ღვთისმშობლისა, ქართველ წმინდანთა, კერძოდ აკროსტიქულა ჰიმნები წმ. ნინოსი, და ხელთუქმნელი ხატისა, ხოლო საბა სვინგელოზს — «გალობანი ქრისტეს განგებულებისა და განკაცებისანი». მეთოთხმეტე საუკუნის დამდეგს ნიკოლოზს, «ქართველთა მნათობს», უწერია «მრავალნი კანონნი», სხვათა შორის, «უზომოდ წვმისა გარდამოსლვის დასაყენებელი». ქართველ წმინდანთა საგალობლები იწერებოდა, როგორც ხელნაწერებიდან ჩანს, XIV — XVII საუკუნეებშიაც, მაგრამ ამ დროის ჰიმნოგრაფებს ჩვენ არ ვიცნობთ, ორიგინალური ჰიმნოგრაფია განსაკუთრებით, XVIII საუკ. აყვავებულა: მღვდელმონაზონს გრიგოლ ვახვახიშვილ დოდორქელს დაუწერია ქეთევან დედოფლის ღვაწლი და აკოლოთია¹. ვახტანგ შეეჭვსის მამას, მეფე ლევანს. შეუდგენია «ვედრებაჲ» იოანე ნათლისმცემლისა, პეტრე-პავლესა და სხვა წმინდანებისადმი. თეიმურაზის დას, მეფის ასულ მაკრინას, შეუთხზავს საგალობლები იოსებ ალავერდელისა და იოანე ზედაზნელისა. იესე, ქსნის ერისთავს, შეუდგენია «აკოლოთია» შალვა, ელიზბარ და ბიძინასი², აკროსტიქული შესხმა ისე წილკნელისა («საქართვ. სამოთხე», გვ. 211 — 212) და გაულექსავს ასოთა სახელები საბას ლექსიკონში (H 1740). «აკოლოთიის» შემთხვეული ყოფილა აგრეთვე ნიკოლოზ რუსთველიც; მას დაუწერია საგალობლები დოდოსი. ნაყოფიერი ჰიმნოგრაფი ყოფილა ნიკოლოზ თბილელიც, მას შეუთხზავს, როგორცა ვთქვით, იამბიკოდ «აქებდითსა ზედა», დასდებელთა «დიდება» თითქმის ყველა ქართველი წმინდანისა და სრული «დასდებელი აქებდითსა ზედა» აბოსი, ევსტათი მცხეთელისა და მეფეების — არჩილ და ლუარსაბისა, ხოლო ბესარიონ კათოლიკოსს — კანონი მღვდელმთავრისა (2 დეკემბერი), სვეტიცხოვლისა და რაჭდენ პირველმოწამისა. ყველაზე მეტი შრომა ამ დარგში გაუწევია ანტონ კათოლიკოსს, რომელმაც შეადგინა საგალობლები თითქმის ყველა ქართველი წმინდანისა და დღესასწაულისა, რომელთაგან «აქებდითსა ზედა დასდებელი» იამბიკოდაა აღწერილი.

ლიტურგიკული ჰიმნები დანიშნულია ღვთისმსახურებაში სახმარებლად, იმათ გალობენ ხოლმე და ამიტომ ქართულად «გალობანი» ან «საგალობელი» ეწოდებოდათ. მათი თარგმნისას ბერძნული ღედნის საზომის თავისებურებათა დაცვა ადვილი საქმე არ იყო, და ეს ისეთ დახელოვნებულ ჰიმნოგრაფსაც კი, როგორც გიორგი მთაწმიდელი იყო, ხანდახან მეტად უხერხულ მდგომარეობაში აყენებდა ხოლმე. მაგალითად, გიორგის აქვს ქრისტესშობის კანონი, რომლის აკროსტიქი ამბობს: «ქებითა და გალობითა ყოვლადწმიდითა ქრისტეს ღმრთისა კორციელად ზეშთა ცნობისა ბრწყინვალესა შობასა ყოველი სოფელი იხარებს და ანგელოზთა თანა წყალობათა მისთა აღიდებს და შეასხამს დღეს»³.

¹ ტ. რ უ ხ ა ძ ე, ახლად აღმოჩენილი ცხოვრება და წამება ქეთევან დედოფლისა, «ლიტერატურული ძიებანი», V, 229—267.

² S 3269, ფ. 224—225.

³ S 379, გვ. 219 — 220, 3 — 6. ეს კანონი ასე იწყება: «ქალწულისაგან ევმანოელ განკაცნა, || ბუნებით სწორი მამისა და სულისა|| იშვა კორციითა თვსთა დაბადებულთა» (ს. ყ უ ბ ა ნ ე ი შ ვ ი ლ ი, ჰრესტომათია, I, 353 — 355). გიორგისავე ეკუთვნის კანონი ნათლისღებისა, რომელსაც შემდეგი აკროსტიქი აქვს: «დღეს იორდანეს ქრისტეს ნათლისღებასა ყოველი სოფელი განნათლდა, სამებისა წმიდისა თაყუანისცემაჲ განცხადნა, იხარებენ ერთბამად ანგე-

ამის შესახებ მთარგმნელი შენიშნავს: «სხუანი გალობანი ამისვე დღისანი, თავდნი, წმიდისა იოანე დამასკელისა იამბიკონნი ამას გუარსა ზედა არიან, თვნიერ რომელ მათ ყოველსა დასდებელსა ხუთი თავი უზის, ხოლო ამათ უმრავლესნი თავნი სხენან და ამას უფროასი ჭირი უნდა, და ვინაძთგან ამათი თარგმნაჲ ულონო არს ყოველადვე და შეუძლებელი, ამისათვის მე გლახაკმან გიორგი, რეცა თარგმანმან. ქართულად აღვწერენ ესე გალობანი დიდითა შრომითაო»¹. სხვა იამბიკური საგალობელი იოანე დამასკელისა, მაგალითად, ნათლისღების, გიორგის უთარგმნა ჩვეულებრივი ქართული იამბიკოთი, ხოლო ქრისტესშობის საგალობელთა შესახებ, როგორც ვხედავთ, ის ამბობს, რომ ამის თარგმნას «უფროასი ჭირი უნდა», ვინაიდან დამასკელის შესაბამისს იამბიკურ საგალობელში «ყოველსა დასდებელსა (=იამბიკური სტროფი) ხუთი თავი (=ხუთი ტაეპის ხუთი აკროსტიქული ასო) უზის, ხოლო ამათ (=ჩემს თარგმანს) უმრავლესნი თავნი სხენანო».

საგალობელთა ჯგუფში ერთი მათგანი, პირველი, ჩვეულებრივ უჩვენებს დანარჩენებს კილოსა და საზომს, ესე იგი მისი მიმყოლი საგალობლები არამცთუ მის კილოზე უნდა იქნენ შესრულებული, არამედ მისივე საზომით ან მარცვალთა რაოდენობით დაწერილი. პირველს ეწოდება «ძლისპირი»², თვთავაჯი», ვინაიდან მას საკუთარი «ავაჯი», ესე იგი კილო ან ხმა აქვს, ხოლო სხვებს «ტროპარი, მუკლი», ანდა «დასდებელი». ამ მხრივ არამცთუ ბერძნულ-ქართულ ვერსიფიკაციაში, თვით ქართველ ჰიმნოგრაფთა შორისაც ხანდახან მძიმე მდგომარეობა იჩენდა ხოლმე თავს. «არა მცირედი ღუაწლი არსო», ამბობს ანტონ კათოლიკოსი, «რათა ძლისპირის კილოსა ზედაცა სწორედ იყო მუკლი და აზრიცა სიტყვსა უცუალებლად ეგოს». ამიტომ მას ხარების კანონის გადაკეთებისას 1 — 7 გალობაში მუხლები, როგორც იყო, შეუფარდებია ძლისპირისათვის, 8 — 9 გალობაში კი ეს ვერ მოუხერხებია, ვინაიდან «მუკლნი მათნი უგრძე იყვნეს ძლისპირთა და მრავლისა მოკლება დასჭირდა და მრავლისა მოკლებისა თანა ჰაზრიცა წარწყმდებოდა სიტყვსა»³. ამ გარემოებამ გამოიწვია გიორგი მთაწმიდლის შენიშვნა დიდი პარასკევის «შუალამის» დასდებელთა შესახებ: «ესე უძლისპიროდ გვეთარგმნეს და უგემურად მოვიდოდა, ბერძულად თვითავაჯნია და მათ იციან; და ჩუენ თუმცა ავაჯი დაგუედვა, ვინ დაისწავლიდა? აწ შეწევნითა ღმრთისაძთა ძლისპირსა ზედა ვთარგმნეთ, რაჲცა ძლისპირი მოუვიდოდა, რომელი ძუელითაგან ვიცით, იგი ვგრეთვე ითქუმოდისო»⁴.

ლოზნი და კაცნი» (S 379, გვ. 6 — 11). იწყება ასე (ს. უ უ ბ ა ნ ე ი შ ვ ი ლ ი, ქრესტომათია, I, 352 — 353):

დაუსაბამო ძე და სიტყუა შამისა,
ღმერთი ყოველთა, მოვიდა ნათლისღებად
ემბაზხა ზედა იორდანისასა დღეს
სიმდაბლით ჩუენთვის და აცხრენა სოფელი.

¹ სინას შთის ხელნაწ. № 2, ფ. 129. ი. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ს აღწერილობით.

² განმარტება ის. ჩ ვ ე ნ ს გამოცემაში: «Перусилимский Капонари», стр. 340—341.

³ კ. კ ე კ ე ლ ი ძ ე, ანტონ კათოლიკოსის სალიტურლიკო მოღვაწეობიდან, გვ. 12 — 13.

⁴ A 339, გვ. 115.

ჰიმნების გალობით შესრულებისას სახელმძღვანელოდ საეკლესიო პრაქტიკამ შედარებით ადრე, იოანე დამასკელის დროიდან, შეიმუშავა საგანგებო ნიშნები, რომლებიც ხმის აწვევ-დაწვევასა და გაგრძელებას უჩვენებენ. ერთი სიტყვით, თანამედროვე ნოტების ფუნქციებს ასრულებენ. უნდა შევნიშნოთ, რომ, ებრაელთა საღვთისმსახურო პრაქტიკის მიხედვით, ქრისტიანებიც თავიანთ ეკლესიებში ჰგალობდნენ არა მარტო ჰიმნებს, არამედ საღმრთო წერილსაც — სახარებას, სამოციქულოსა და პარემიას ან საწინასწარმეტყველოს. ყოველ შემთხვევაში, ეს თუ ნამდვილი გალობა არ იყო, არც ჩვეულებრივი კითხვა იყო: ხმის აწვევ-დაწვევითა და მოდულაციით მკითხველი თითოეულ სიტყვას აგონებდა მსმენელს და შესაფერ გრძნობებს უღვიძებდა მას გულში. ამ შემთხვევისათვის საგანგებო ნიშნები ყოფილა შემუშავებული და ეს ნიშნები ქართველებსაც სცოდნიათ, კერძოდ გიორგი მთაწმიდელს, რომელსაც მის მიერ ნათარგმნი სახარებისათვის დაურთავს ის ბოლოში¹ შენიშვნით: «ამათ ნიშანთა ზელა იკითხვენ ბერძენნი სახარებასა და სამოციქულოსა»:

ოქსიე = Ὠξεία

ვარიე = Βαρειά

კათისტე = Καθιστή

სვრმატიკი = Συρματικῆ

კე ტელია = Καὶ τελεία

პარაკლიტიკი კე ტელია = Παρακλιτικῆ καὶ τελεία

ჰოკრისის = Ὑπόκρισις

კრემმასტე = Κρεμαστή

აქესო ოქსოთ = Ὠξεία

ოქსია კე ტელია = Ὠξεία καὶ τελεία

აპოსტროფოს, აპოსტროფოს, აპოსტროფოს

სუნემბა კე ტელია = Συνεμβὰ καὶ τελεία

კენტიმატა = Κεντήματα

ოქსიე დიპლე

დიპლე ვარიე

კენტიმატა კე აპოსტროფი.

რაც შეეხება საკუთრივ ჰიმნებს, იმათაც თავიანთი ნიშნები ჰქონდათ. ქართველებს ეს ნიშნები გაცილებით უფრო ადრე შემოუღლიათ, ასე რომ, შეიძლება ითქვას, ამ «ნიშნების» წერა ან «სემიოგრაფია», ყოველ შემთხვევაში, მეთე საუკუნემდე უნდა ყოფილიყო განვითარებული. საქმე ისაა, რომ ასეთ «ნიშნებს» ჩვენ ვპოულობთ უკვე მეთე საუკუნის ხელნაწერებში, როგორცაა, მაგალითად, მიქელ მოდრეკილის კრებული, ათონის ერთ-ერთი ხელნაწერი, A 603 და სხვ. ამ ნიშნებს სწავლობდა გამოჩენილი ისტორიკოსი მუსიკისა Thibaut², მაგრამ, სამწუხაროდ, მას ვერ მოუძებნია მათი გასაღები, ვინაიდან ისინი განირჩევიან ანალოგიური ბერძნულ-ასურული «ნიშნებისაგან»³.

¹ გელათ. სახარება XII ს. № 39, ფურც. 278 B; იგივე ნიშნები გვხვდება შიომღვიმის მონასტრის ტიპიკონში (H 1349, ფ. 116 B).

² «Monuments de la notation ekphonétique et hagiopolite de l'Eglise Grecque», 1918.

³ იხ. მისი მოხსენება ჟურნალში «Христианский Восток», 111, 207 — 212.

თუმცა ყველა ჰიმნი, როგორც ვთქვით, საგალობლადაა განკუთვნილი, მაგრამ ნამდვილად ყველა ჰიმნი კი არ გალობდნენ, არამედ ზოგიერთს, სხვებს კი კითხულობდნენ ხოლმე. ამის შესახებ ანტონ კათოლიკოსი შენიშნავს: «არა არს საჭიროება, თვნიერ საუფლოთა და ღვთისმშობლისა დღესასწაულთა, ძლისპირსა ზედა მუკლთა გალობად, და არა სადა ჰგალობენ ყოველთა მუკლთა, მით რაჟეთუ, უკეთუმცა იგალობოს წესისაებრ ყოველნი მუკლნი, არამცირედი შრომა არს და ნიადაგ არა ბრძანებულ არს შრომა იგი»¹. იმ ჰიმნებს, რომელნიც გალობით უნდა ყოფილიყვნენ შესრულებული, ქართულად საგანგებო ტერმინით აღნიშნავდნენ ხოლმე. თავის ღირსშესანიშნავ კრებულში მიქელ მოდრეკილს, როგორც თვითონ ამბობს, შეუფროვებია «საგალობელნი მ ე ხ უ რ ი». რას ნიშნავს სიტყვა მ ე ხ უ რ ი? ამ სიტყვის გაგებას მთელი ისტორია აქვს. პირველად მას ყურადღება მიაქცია მოსე ჯ ა ნ ა შ ვ ი ლ შ ა, რომელიც 1891 წელს წერდა: «მეხური» უნდა იხმარებოდეს მაგიერ «სომხურისა». ის შემოკლებულია სიტყვიდან «სომხურია»². მაშასადამე, ამ ინტერპრეტაციით, მიქელს შეუყრებია ქართული, ბერძნული და სომხური საგალობლები. ასეთი განმარტება უარყო აკად. ნ. მ ა რ შ ა, რომელიც 1902 წელს ამტკიცებდა³, რომ მ ე ხ უ რ ი აღნიშნავს «მესხურს». მაშასადამე, მიქელს შეუყრებია ბერძნული, ქართული და მესხური საგალობლები. 1912 წელს მან უარყო თავისი განმარტება და განაცხადა: *от м е х и образовано прилагательное м е х у р и, которое, в качестве церковного термина в применении к песнопению, противопоставляемому грузинскому и греческому, очевидно, давно следовало понимать в значении армянского*⁴. მაშასადამე, თუ ეს ასეა, რად უარყოფდა ის წინათ ჯ ა ნ ა შ ვ ი ლ შ ა ინტერპრეტაციას? ამ უხერხულობას გრძნობდა, ალბათ, თვით ნ. მარი და აღნიშნულ ადგილას დაურთო: *мысль такая высказывалась и раньше г. Джанашивили, но, в виду несостоятельности доказательств, мною отвергалась*. ერთი წლის შემდეგ, 1913 წ., ნ. მარმა კიდევ იცვალა აზრი და მ ე ხ უ რ შ ი დაუწყო ძებნა ს ო ნ - მ ე ს ხ ე ბ ს ან, უფრო მარტივად, მ ე ს ხ ე ბ ს. ესე იგი დაუბრუნდა პირვანდელ აზრს⁵. ამნაირად, ეს ტერმინი ესმით როგორც ეთნოგრაფიული, ეროვნების აღმნიშვნელი: *ჯ ა ნ ა შ ვ ი ლ შ ა — სომხებისა, ნ. მარს — მესხებისა, ერთიცა და მეორეც მიუღებელია*. საქმე ისაა, რომ მიქელს არამცთუ შეუყრებია ეს საგალობლები, არამედ ღვთისმსახურებაში სახმარებლადაც განუწესებია, ის ამბობს: «იხილე მღვდლო ღმერთშემოსილო, კინიკი ესე ნამუშავევი, რაჟამს უშრობელად აღმოივსო საღმრთოაჲსა ამისგან წყაროაჲსა». ყოველად წარმოუდგენელია, რომ მეთვთავე საუკუნის გასულს მიქელ მოდრეკილს შეეფროვებინოს ანტიქალ-

¹ კ ა ვ ე კ ე ლ ი ძ ე, ანტონ კათოლიკოსის სალიტურლიკო მოღვაწეობიდან, გვ. 13.

² «საუნჯე მეთვთავე საუკუნისა», გვ. 39 — 43.

³ Древне-грузинские одописцы, «Тексты и разыскания», IV, стр. 53—54; «Христ. Восток», I, 118.

⁴ История термина А б х а з («Извест. Акад. Наук», 1912 г., стр. 705).

⁵ «Христ. Восток», II, стр. 22, прим. 4; К дате эмиграции Мосохов из Армении в Сванию, «Известия Академии Наук», 1916 г., стр. 1620.

კედონიტ სომეხთა ეკლესიის საგალობელნი (ქალკედონიტ სომეხებს კი თავისი საკუთარი საგალობლები არ ჰქონიათ, ეკლესიურად ისინი დენაციონალიზაციის პროცესს განიცდიდნენ უკვე ამ დროს) და დაევალებიოს ქართველი მღვდლისათვის ამისაგან «წყურვილი აღმოივსეო». ისიც წარმოუდგენელია, რომ მიქელ მოდრეკილს მესხების, მაშასადამე, იმავე ქართველების, საგალობლები ქართულისათვის დაეპირისპირებოდა, მესხებს ღვთისმსახურებაში ჰქონდათ ის წიგნები და საგალობლები, რაც ყველა ქართველს, ასე რომ, ქართველებისა და მესხების ლიტურგიკულად დაპირისპირება შეუძლებელია. თან ამ კრებულში მოთავსებულია მხოლოდ ბერძნული და ქართული საგალობლები, სხვა რამ, არც სომხური და არც მესხური, იქ არაა. იმ წიგნთა შორის, რომელნიც კათოლიკოს მელქისედეკს შეუწირავს მცხეთის სვეტიცხოველისათვის 1040 წლის გუჯარით, მოხსენებულია «იადგარი მესხური, რომელსა შიგან სწერია განგებაჲ საწელიწდოჲ»¹. აქედან ცხადია, რომ ეს ტერმინი აღმნიშვნელია საღვთისმსახურო წიგნისა, რომელსაც იადგარი ჰქვია, ხოლო იადგარი აღნიშნავს კრებულს ჰიმნებისას ან წმინდანთა საგალობლებისას.

ამ ბოლო ხანს წარმოიშვა ერთი კიდევ ახალი თეორია «მეხურის» შესახებ (გივი ქორდანია, მეხურელნი, თბილისი, 1956). ამ თეორიით «მეხური» წარმომდგარი უნდა იყოს უძველესი აღმოსავლეთის ხურის ქვეყნის ხალხთა, ხურიტების, სახელწოდებიდან (მე + ხური), ი.ე. როგორც, მაგალითად, მეგვიპტელი, მეგრელი და სხვ. მიგვინდეთა ენათმეცნიერთათვის გარკვევა იმისა, რამდენად კანონზომიერია და ამდენად მისაღები მეხურის ხურისაგან წარმოშობა მეგვიპტელისა და მეგრელის ანალოგიით, სადაც მ ფუძისეულია, ჩვენთვის ამჟამად უფრო საინტერესოა გაგება, ხური-სთან დაკავშირებით, მეხური საგალობლებისა. ავტორი არ იზიარებს არც ერთს დღემდე არსებულ გაგებას ამ ტერმინისას. კერძოდ. ნ. მარისაზრს, რომ «მეხური» «მესხურს» ნიშნავს, თუმცა სავსებით შესაძლებლად თვლის «მესხურის» დაპირისპირებას ქართულთან (ეს ჩვენი მოსაზრების წინააღმდეგ), რადგანაც «ქართული» აქ ნიშნავს ქართულს არა დღევანდელი გაგებით, არამედ იბერულსაო. რა უნდა იყოს, მისი მოსაზრებით, მეხური? რადგანაც ხური ქვეყნის ხალხებს, ხურიტებს, კულტურული გავლენა ჰქონდათ ჩვენს წინაპრებზე, «მეხური» უნდა ნიშნავდეს «ხურულს», «ხურიტულს», და მიქელ მოდრეკილის ცნობილი გამოთქმა უნდა განვმარტოთ ასე: «შევკრიბენ საგალობელნი ხურულნი (ხურიტულნი), ბერძნულნი და ქართულნი» (გვ. 72). რა გასაკვირველიაო, განაგრძობს ის, რომ ხურის ქვეყნის საგალობელნი აეღოს ქართველ ჰიმნოგრაფსო, მით უმეტეს, რომ ალბათ მათსა და ქართველთა ძველ მუსიკას შორის ერთგვარი სიახლოვე იქნებოდა კიდევო (74)². გამოდის, რომ მიქელ მოდრეკილმა შეათე საუკუნის გასულს შეკრიბა მეორე ათასეულ წლებში (ჩვენ წელთაღრიცხვამდე) ცნობილი ხურიტების საგა-

¹ თ. ქორდანია. ქრონიკები, II, 31—37.

² სიტყვები — «შევკრიბენ საგალობელნი» ნიშნავს არა მუსიკალური ჰიმნების შეკრებას, არამედ სიტყვებში ჩამოსხმულ საგალობელთა ტექსტს.

ლობლები, მერე რა საგალობლები? ქრისტიანული ამაზე შორს წასვლა შეუძლებელია! ჩვენი ავტორი ამ ტერმინის სხვანაირ გაგებასაც იძლევა. ხურიტები ერთ დროს დღევანდელი დასავლეთ-საქართველოს ტერიტორიაზედაც ბინადრობდნენ; შემდეგში ისინი აქ გაითქვიფნენ კოლხებში, ასე რომ შეათე საუკუნეში ტერმინი «მეხური» უკვე ნიშნავდა არა «ხურულს», არამედ «დასავლურ ქართულს», მაშასადამე, გასოდის, რომ მიქელ მოდრეკილს ერთმანეთისათვის დაუპირისპირებია სამი სახის საგალობელი: ბერძნული, ქართული, ესე იგი, აღმოსავლეთ ქართულნი, იბერულნი, და «მეხურნი», ესე იგი, ხურულნიო, გადატანით, დასავლეთ ქართულნი, კოლხურნიო» (76). ამრიგად, ყოველად დაუშვებელი «ხურული» ან «ხურიტული» რომ გამოვიყიებოთ, «მეხურია», ჩვენი ავტორის აზრით, შეიძლება ნიშნავდეს შესხურსაც და კოლხურსაც. ესე იგი, მეათე საუკუნის ტერმინოლოგიით, მეგრულსაც. ავტორს ავიწყდება რეალური კულტურული ვითარება შეათე საუკუნის გასულის საქართველოსი, როდესაც «ქართულად» იწოდებოდა როგორც ქართულ-იბერული, ისე შესხური და კოლხურ-ლაზურ-მეგრული. ეს კულტურული ვითარება მეათე საუკუნეში ასეა ჩამოყალიბებული: «ქართლად ფრიადი ქუეყანაჲ აღირაცხების, რომელსაცა შინა ქართულითა ენითა ეამი შეიწირვის და ლოცვაჲ ყოველი აღესრულების». ეს არ უნდა დავიწყებოდა ჩვენს ავტორს, მას არ ჰქონდა მეცნიერული უფლება დაეპირისპირებია ერთმანეთისათვის ქართვების (ქართული), იბერების, შესხების და მეგრელების საეკლესიო საგალობლების ტექსტი, რადგანაც იმ დროს ყველა ამ ტომს საგალობლების ერთი და იგივე ტექსტი ჰქონდა და ერთი და იგივე ლიტერატურულ-საღვთისმსახურო ენა.

ჩვენი აზრით, ეს ტერმინი არის მუსიკალური და აღნიშნავს კილოს საგალობლისას, ესე იგი იმას, რომ მ ე ხ უ რ ა დ წოდებული ჰიმნი უნდა გალობით იქნას შესრულებული და არა წაკითხვით¹. ამნაირად, მ ე ხ უ რ ნ ი საგალობელი არიან ისეთი ჰიმნები, რომელნიც გალობით უნდა იქნან შესრულებული და ამ მიზნით მათ ხშირად ნ ი შ ნ ე ბ ი ა ნ ნოტებზე აქვთ დართული. მაშასადამე, მიქელი ამბობს: მე შევეკრიბე, რაც კი ვიპოვე ჩვენს ენაზე, ჰიმნები მ ე ხ უ რ ნ ი — ქართულნი და ბერძნულნიო. ასეთი უნდა იყოს რეალური მნიშვნელობა ამ ტერმინისა². რაც შეეხება მას ეტიმოლოგიას, ამაზე გადაჭრით ვერას ვიტყვი. შეიძლება, ტერმინი წარმომდგარი იყოს ბერძნული ἰχθυ-ისაგან, რაც ხ მ ა ს ნიშნავს (მ + ἰχ + უ რ ი), და ზედმეტად ხაზს უსვამდეს, რომ მ ე ხ უ რ ი საგალობელი ხ მ ი თ ან გალობით უნდა იყოს შესრულებული. X

¹ «მეხურია» რომ კილოს ნიშნავს, ამას გვიდასტურებს თვით მიქელ მოდრეკილის სიტყვები: «საუუარელნი, უკუეთუ ერთსა ძლისპირსა ზედა რომელიმე კ ი ლ ი ა ერთი ორგვარად იყოს, ნუ უცხო გიჩნს, რამეთუ რომელიმე ძლისპირისა ერთი კ ი ლ ი ა ორგვარად არს მ ე ხ უ რ ა დ ა» («ქრონიკები», I, 112).

² К. Кехелидзе, Литургические грузинские памятники, стр. 372, прим. 2. მ ი ს ი ვ ე, Иерусалимский Канонарь, стр. 332.

B. სამოძღვრო-მოთხრობითი პოეზია

ქართული სასულიერო პოეზიის მეორე დარგს წარმოადგენს ისეთი პოეზია, რომელსაც პრაქტიკული, საღვთისმსახურო, მიზნები არა აქვს დასახული, როგორც პირველს; ის არის ნაყოფი მორწმუნე ადამიანის სულის ზეაღფრენისა, და შინაარსის მხრივ ორ უმთავრეს შტოს გვაძლევს: აგიოგრაფიულ-ეორტალოგიურს, რომელიც სხვადასხვა წმინდანისა და დღესასწაულისადნია მიმართული, და ბიბლიოგრაფიულ-ისტორიულს, რომელსაც საგნად აქვს სხვადასხვა თხზულება, უფრო კი ბიბლიური წიგნები და ისტორიული ფაქტები. ფორმის მხრივ ეს პოეზია ორნაირია: ტიპიური იამბიკოები და რითმოვანი ლექსები, ქართულ პოეზიაში ცნობილი სტიქომეტრიული საზომებით დაწერილი. ამ დარგშიაც ჩვენ გვაქვს როგორც ნათარგმნი, ისე ორიგინალური ნაწარმოებნი; ნათარგმნი თხზულებანი წარმოადგენენ ან პოეტურ ნაწარმოებთა გადმოქართულებას, ანდა პროზულ ნაშრომთა გალექსვას.

არალიტურგიკული პოეზია ჩვენი მწერლობის ისტორიის პირველ პერიოდში და განსაკუთრებით მეორესა და უკანასკნელს, მეოთხე, პერიოდში განვითარებულა. პირველი პერიოდიდან გვაქვს ორი პატარა ლექსი მეთათე საუკუნისა: ერთი ეკუთვნის იოანე-ზოსიმეს და დაწერილია ვილაც გიორგის სახელზე, აქ ლაპარაკია იოანეს მიერ მოგებული კრებულის შესახებ. მეორე ეკუთვნის ვილაც ფილიპეს, დაწერილია 16-მარცვლოვანი სილაბურ-ტონური საზომით პრიმიტიული რითმის დაცვით და შეაქებს ღვთისმშობელს. უფრო საყურადღებოა ამ მხრივ შემდეგი ლიტერატურული ფაქტი. ზემოთ ჩვენ აღვნიშნეთ, რომ ბერძნული სასულიერო პოეზიის ტაეპები ხელნაწერებში წარმოდგენილია განუწყვეტლივ, გაბმით, როგორც პროზის სტრიქონები, მხოლოდ წერტილებით იყოფიან ერთიმეორისაგან; ეს გარემოება აძნელებდა მათში პოეტური ტაეპის ამოცნობას. ამგვარივე მოვლენას ჩვენ ვპოულობთ ქართულ მწერლობაშიც. ქართულ ენაზე შენახულია ერთი აგიოგრაფიული ძეგლი, რომელიც ნათარგმნი უნდა იყოს არაუადრეს მეთათე საუკუნისა და რომელიც ჩვენ მიერაა გამოცემული, სახელდობრ: «წამებაჲ მიქაელ საბაწნიდელისაჲ»¹. ის ხელნაწერში წარმოდგენილია ჩვეულებრივი სახით, როგორც მოთხრობა, სტრიქონი სტრიქონს მიჰყვება, აბზაცი აბზაცს. მაგრამ, როგორც შემდეგში მკვლევარმა პ. ინგოროყვამ მიაქცია ჩვენი ყურადღება და საგანგებო საჯარო მოხსენებაშიაც აღნიშნა, ამ თხზულებაში ჩვენ გვქონია რითმოვანი პოეზიის ნამდვილი ნიმუში. აი, რამდენიმე ტაეპი, მისი უკანასკნელი

¹ კ. კეკელიძე, კიმენი, გვ. 165 — 173. ეს თხზულება, თანამედროვე ქართულზე, ძველი ხელნაწერებიდან გადმოღებულია, გამოცემული ყოფილა თბილისში ცალკე წიგნაკად 1903 წელს. არც გადმოძღვებული, არც ხელნაწერი, საიდანაც გადმოღებულია ის, ნახევრები არაა. გამოცემას ეწოდება «წამება წმიდა მიქელ ტიბერიელისა».

თავებიდან, რომელიც საბას ლავრის შექმბას წარმოადგენს. ავტორი თბზულებისა, ბასილი, ამბობს, რომ მე ეს დავწერე

მამისა საბასს საქსენებელად,
საქებელად და სადიდებელად,
რ'ნ ყო უდაბნოა ურწყული,
ვითარცა ქალაქი განთქმული,
მტერთაგან გარემოცული,
არავისდა მინდობილი,
არცა კაცთა შევედრებული,
არამედ ლეთისაგან განგებული,
მის მიერ დაწესებული...

ამის წმიდისა სამებისა მონამან,
და დიდისა ეფთიმის მოწაფემან,
და წმიდისა თევდოსის მეგობარმან,
და შრავალთა მარტვილებულთა მამამან...
რომელი ლავრასა სწავლითა რწყვიდა
და დაფარულსა მონაზონთასა ჰხედვიდა,
და სიწმიდით იერიქოს მოწაფესა სცვიდა...!

მეათე საუკუნესვე (963 — 969 წლებს) ეკუთვნის ათონზე დატული «სამოციქულოს» (№ 11, ც ა გ ა რ ლ ი თ, და 42. ბ ლ ე ი კ ი თ) ბიბლიოგრაფიული სტრიქონები, რომელნიც, მართალია, თანმიყოლილად, პროზული სტრიქონების სახით არიან წარმოდგენილი, მაგრამ ნამდვილად ხუმარცვლოვან ლექსს შეიცავენ:

მე მიქელ მღღელმან,
ზეკეპე ბერმან,
ქუაბისა შეილმან,
ბერთას აღზრდილმან,
ესე წმიდაი
პავლე მოვიგე 2.

აქ, ისე როგორც ფილიპეს ლექსში, ჩვენ საქმე გვაქვს უკვე არა საეკლესიო იამბიკოსთან, არამედ შემდეგი დროის საერო პოეზიის საზომებთან.

მეორე პერიოდში ამ პოეზიის ისტორია ექვთიმე და გიორგი მთაწმიდლებიდან უნდა დავიწყოთ. თუ ის ცნობა საექვოა, ვითომც ექვთიმე და გიორგი ბერძნულ ენაზე წერდნენ ლექსებსო. ქართულ ენაზე მათი ამგვარი შემოქმედება ეჭვსგარეშე უნდა იყოს, ამის საწინდარია მათი მრავალმხრივი ნაყოფიერი შემოქმედება ლიტურგიკული პოეზიის დარგში. ყოველ შემთხვევაში, გიორგი მთაწმიდლისაგან დარჩენილა ერთი პატარა იამბიკო ბიბლიოგრაფიული ხასია-

¹ კ. კ ე კ ე ლ ი ძ ე. კომენი. გვ. 172; 173; ს. ყ უ ბ ა ნ ე ი შ ვ ი ლ ი. ქრესტომათია, I, 350 — 351. შემოდასახელებულ 1903 წლის გამოცემაში ეს თავები. ლექსადაა წარმოდგენილი.
² ილ. ა ბ უ ლ ა ძ ე, საქმე მოციქულთა, გვ. 021.

თისა, რომელიც მის მიერ ნათარგმნ სახარებას აქვს დართული მისი სახელის აღნიშვნით აკროსტიქში; ეს იამბიკო ჩვენ ზემოთ მოვიყვანეთ კიდევაც. ნამდვილად კი ამ პოეზიის მამამთავრად ეფრემ მცირე უნდა ჩაითვალოს. როგორც სხვა ყოველ დარგში, ეფრემს აქაც საკმაოდ დაუჩენია თავისი კვალი, თუმცა, სამწუხაროდ, ჩვენამდე არ შენახულა ყველა ის, რაც მას შეუქმნია ამ დარგში. აქ უნდა დავასახელოთ, პირველ ყოვლისა, ორი მისი იამბიკო ბიბლიოგრაფიული ხასიათისა, რომელშიაც ლაპარაკია «სამოციქულოს» შესახებ. ერთი მათგანი, მისი საკუთარი, ორიგინალური, ჩვენ უკვე მოვიყვანეთ ზემოთ. ხოლო მეორე, «აღმრაცხველი წმიდათა წიგნთა», ნათარგმნია, ის შედგება 6 მუხლისაგან და იწყება ასე:

აღმართების წიგნი ესე რჩეულ-
სუიტად უძრავად ბრძნისა ეკლესიისა.
სიტყვთ მოუთხოვს შეგობართა რწმუნებით.
საქმესა დიდსა ქრისტეს მოციქულთასა
და ამას მისცემს შთად დიდად ჩრდილოვნად¹.

მეორე ნაწარმოები ეფრემისა ამ დარგში, იამბიკოთი გადმოღებული, ეკუთვნის მეთერთმეტე საუკუნის მწერალს, სერონის მიტროპოლიტს ნიკიტას და იწოდება: «ეპიტაფიად ბასილისსა სტიხოსსნი იროდიკონი პარატრასნი ნიკიტა ფლოსოფოსისანი»². აქ გადმოკეთებულია გრიგოლ ღვთისმეტყველის «სიტყუა ეპიტაფიად დიდისა ბასილისათვის» 12 მუხლად, იწყება ასე: «ეპა ქრისტეს მოყუარეო და მსახურო და მონაო მისო ერთგულო ვასილი». უფრო მეტი მასალა მოუცია ეფრემისათვის ამ დარგში გრიგოლ ღვთისმეტყველის თხზულებებს. აქ მას უთარგმნია, პირველ ყოვლისა, «მუხლები იამბიკოა სასწავლოდსა წილ წარმართთადას, რომლისაგან განაყენა ქრისტეანენი ივლიანე განდგომილმან, ზედაწარწერილი თვთ მისი: გრიგოლის ვარ მე ტყვილთნამუშაკევი, ოთხმუკლედისა ჰინდურისა დამცველ ვარ მისაცემელად ცნობათა სულიერთა და სიბრძნისა მის ყოვლად ჭეშმარიტისა მოსაქსენებელ ღირსებით მოსწავლეთა», ან «ასეული იამბიკოთაგანი წმიდისა გრიგოლი ღმრთისმეტყველისნი». იწყება ასე:

დასაბამისა ეთილისა უკეთეს
იქნების ეთილყოფაი აღსასრულისა...³
(იხ. გვ. 249).

აქ ეფრემს მოუცია მეორე, უფრო ვრცელი რედაქცია იმ თხზულებისა, რომელიც Billius-ის 1630 წლის პარიზის გამოცემაშია მოთავსებული (t. II, p. 156 — 159).

გრიგოლ ღვთისმეტყველის თხზულებათა თარგმანში, რომელიც ეფრემს

¹ S 379, გვ. 189 — 191; A 137, 16B — 17B; № 482; ს. ყუბანეიშვილი, ქრესტომათია, I, 364 — 365.

² A 16, 109, 292; გელ. № 9, ფ. 87 — 89.

³ A 109, გვ. 527 — 534; № 711, ფ. 83 — 87; № 85; S 348, 3731; ს. ყუბანეიშვილი, ქრესტომათია, I, 365 — 372.

ეკუთვნის, მოთავსებულია ერთი სიტყვა გრიგოლისა «მათდა მიმართ, რომელთა დასაბამსავე შემდგომად ხუცობისა მიუწოდეს მას აღვსებისათვის და არა წინადაემთხვნეს მას»¹. ამ «სიტყვასათვის» ეფრემს დაურთავს ბიბლიოგრაფიული შენიშვნა, რომელშიაც ის გვაცნობს ჩვენ — თუ როგორ უთარგმნია ის ძველად ექვთიმე ათონელს და რატომ გადმოთარგმნა ბან მეორედ ის. ამ შენიშვნას ის ასე ათავებს: «კვირვე ალექსანდრიელმან შრავალთა წელთა მძღლავრა და კადნიერ მყო მე ახლად თარგმნად ათექუსმეტთა სადღესასწაულოთა და ამას ერთსა აპორიტათაგანსა, რომელნი ესე არა ქართულისა შეუენებითა, არამედ ბერძულისა შედარებითა გვაქმნევიეს... ხოლო ათცხრაშეტნი იგი აპორიტათაგანი, პირველ ჩემგანვე თარგმნილნი სიტყუადართვთ, მისვე შამისა და მოძღურისა (ექვთიმეს) კუალსა შედგომითა ითარგმნეს ჩემგან, თვნიერ ამათ, ხოლო განყოფილად მათგან, რომელ არცა სხვსა საკითხავსა სხუასა ჩავრთო, არცა ჯერჩინებით და ნებსით უთარგმნელი სიტყუად დავაგდო»². აქედან ჩანს, რომ ეფრემს უთარგმნია ცალკე წიგნად («განყოფილად» სხვა თხზულებათაგან) «ათცხრაშეტნი აპორიტანი», «აპორიტანი» არის ბერძნული სიტყვა ἀπορίται. ასეთი სახელი ეწოდებოდა გრიგოლ ღვთისმეტყველის ლექსთა ერთ ჯგუფს, უფრო დოგმატიკური შინაარსისას, რომელთა რიცხვი სხვადასხვა ძეგლში სხვადასხვაა (Billius-ით, მაგალითად, 18). ეფრემ მცირე «აპორიტად» თელის შემოდასახელებულ «სიტყუასაც», თუმცა ბერძნულში ის არამცთუ «აპორიტათა» ჯგუფს არ ეკუთვნის, ლექსადაც არ ითვლება. მაგრამ, ჩანს, ეს «სიტყუა» მუხლებად ყოფილა დაყოფილი. ქართული თარგმანის ბოლოში მას ასეთი შენიშვნა აქვს: «მუკლი რმბ». მაშასადამე, ფორმა ჰქონია პოეტური ნაწარმოებისა და ამიტომ ეფრემს, რომელიც, უნდა ვიფიქროთ, გრიგოლის ყველა ლექსს «აპორიტად» თვლიდა, ისიც ამათ რიცხვში მოუქცევია. ყოველ შემთხვევაში, 19 ლექსი მას ცალკე წიგნად უთარგმნია, თან «სიტყუადართვით», ესე იგი სქოლიოებით. სამწუხაროდ, ამ კრებულს ჩვენამდე არ მოუღწევია. მართალია, როგორც თავის ადგილას დაუინახავთ, გრიგოლის ლექსების კრებული შენახულა ჩვენამდე, მაგრამ ეს სულ სხვა კრებულია, ამასში არც ერთი ლექსი არაა «აპორიტას» სახელით ცნობილი. ეს მოვლენა დიდ დანაკლისად უნდა ჩაითვალოს ქართულ სასულიერო პოეზიის ისტორიაში.

დასასრულ, გრიგოლ ღვთისმეტყველის თხზულებათა თარგმანისათვის ეფრემს დაურთავს თავისი საკუთარი, ორიგინალური ვრცელი იამბიკო, რომლის «კიდურწერილობა» ან «კროსტიქი (მარცხნივ და მარჯვნივ) გვაძლევს: «შფრიადო მოძღურებისა უფსკრულთაგან სრულითა მით საზომითა სრულქმნილითა შემწე ჩემდა იქმენ დღესა განსჯისასა, რომლისათვის გხადი უნდოდ მცირე ეფრემს»³. ამ იამბიკოში შესხმულია გრიგოლ ღვთისმეტყველი და მისი თხზულებანი.

ეფრემის დროს, მეოთხრთმეტე საუკუნის გასულს, დამთავრდა თითქმის თარგმნა სვიმეონ ლოლოთეტის მეტაფრასებისა, რომელთა შორის ცნობილია ამ-

¹ A 292 ფ. 291 — 282, Billius, t. I, p. 45 — 49.

² A 292, ფ. 282ა: თ. ეთარდანიკ, ქრონიკები, I, 226.

³ ს. ყუბანგიშვილი, ქრესტომათია, I, 363 — 364.

ბერკი იერაპოლელის (ოქტომბრის 22) ცხოვრება¹. ამ ცხოვრებაში² მოყვანილია «იამბიკო ხუთმუკლედო ამბერკის საფლავსა ზედა წარწერილი»:

რჩეულისა მის ჰკვდრმან ქალაქისამან
ესენი შევქმენ ვიდრელა ცოცხალ ვიყავ.

ეს იამბიკო, რომელიც ცალკე, ცხოვრებიდან ამოღებულიც, გვხვდება ხელნაწერებში, გამოცემულია³.

იამბიკოთა წერაში და თხზვაში უვარჯიშნია არსენ იყალთოელსაც: როგორც თავის ადგილას აღენიშნეთ და მოვიყვანეთ კიდევაც, არსენს დაუწერია იამბიკოდ ეპიტაფია დავით აღმაშენებლისა და ბიბლიოგრაფიული შენიშვნა ნიკიტა სტიტატის ერთი თხზულებისთ, რომლის აკროსტიქი იძლევა ნიკიტასა და არსენის სახელს. მის ორიგინალურ იამბიკოთაგან უფრო საყურადღებოა «იამბიკონი, აღმრიცხველნი წმიდათა წიგნთანი», რომლის აკროსტიქი ამბობს: «წიგნი სამოციქულო»⁴. აქ წარმოდგენილია, როგორც თავის ალაგას დავინახეთ, შემადგენლობა და მნიშვნელობა «სამოციქულომსა». ეს უკანასკნელი იამბიკო პას დაუწერია, ალბათ, მის მიერ ნათარგმნი დიდი რჩეულის კანონის მიხედვით, რომელშიაც ორი სტატიია ამგვარივე ხასიათისა. ამ სტატიებში, რომლებიც არსენის, თანახმად დედნისა, იამბიკოდვე გადმოუღია, ჩამოთვლილია ძველისა და ახალი აღთქმის ბიბლიური წიგნები. ესენია: გრიგოლ ღვთისმეტყველის «განზომილთაგან სიტყუათა» ან «მუქლედო აღრიცხვა წმიდათა წიგნთა», რომელიც შემდეგნაირად იწყება:

რათა უცხოთა არ მივიპარონ წიგნთა,
რიცხუსა გაუწყებ ჩუენთასა, მეგობარო⁵.

შეორე — «ამფილოქესი იამბიკო სელევკოს მიმართ», რომელიც ასე იწყება:

არამედ უფროს ამისი სწავლა შენდა
საკმარ, ვითარმედ არა ყოველნი წიგნნი
უცთომელ, არცა რაოდენ საქებელი,
წერილობისა მოუვიეს სახელი,
ვინამთგან სახელმტყუარნიცა არიან⁶.

დიდი ნაყოფიერება გამოუჩენია ამ პოეზიის დარგში იოანე პეტრიწს, რომელსაც, როგორც უკვე გვქონდა ლაპარაკი, გაულექსავს იოანე სინელის კლემაკსი და, სამ პატარა იამბიკოს გარდა, რომელიც ზემოთ მოვიყვანეთ, დაუწე-

¹ Migne, PG. I. 115, col. 1212 — 1248.

² S 1276, გვ. 167 — 207; გელ. № 4, ფ. 534a — 555a.

³ E. Такайшвили, Описание, II, 317.

⁴ S 379, გვ. 193; A 137, ფ. 17 — 18.

⁵ S 379, გვ. 188 — 189; A 124, გვ. 532 — 533 და «რჩეულის კანონის» ნუსხები; ს. ყუბანეიშვილი, ქრესტომათია, I, 377 — 378.

⁶ A 124; გვ. 534 — 535 და «რჩეულის კანონის» ნუსხები; ს. ყუბანეიშვილი, ქრესტომათია, I, 378 — 379.

რია იამბიკოდ ორი პროლოგი: გამოკრებული ან შემოკლებული, სექტემბერ-დეკემბრისა, და ვრცელი, სექტემბერ-იანვრისა, რომელიც ასე იწყება:

ინდიკტონსა საჯასბამობს დღენდელი,
ესე იგი არს აწსა თავად ივსადსა
დიდისა მზისა სვმეონ ყოვლადისა
სამყარო სუეტი ეკიბების ცათა.

ჩვენ აღარ შევჩერდებით XII — XIII სს. პიმნოგრაფებზე, როგორც არიან იეზეკიელი, დიმიტრი მუფე, იოანე შავთელი, არსენ ბულმანისძისძე და პეტრე გელათელი, ვინაიდან მათ შესახებ ლაპარაკი გექნება შემოთ, როდესაც მათსამწერლო მოღვაწეობას ვარკვევდით საზოგადოდ; შევჩერდებით აქ მხოლოდ სამიოდე მწერლის ნაწარმოებზე, რომელიც მეთორმეტე საუკუნის პირველ ნახევარში უნდა იყოს გადმოთარგმნილი. ესენია:

«იამბიკონი იოანე ოქროპირისანი, სამი მუხლისაგან», რომელშიაც ლაპარაკია ამქვეყნიური ცხოვრების არარაობაზე. იწყება ამნაირად:

ურმა საშოათგან და ბუცლით შთამოსრული
პირველსა კმასა ტირილით განუტეობს,
ყოველთაჲვე ვითარ პირველის კმისა
მსგავს მტირალობისა ინებებს ბრძენი ვინმე
გლოით რამეთუ არს შემოსულა საწეთოდ!

შეორე, «იამბიკონი წმინდათა მოცაქულთა აღსრულებისანი, თქმულნი იოვანიკე მონაზონისა», რომელიც მეცხრე საუკუნეში მოღვაწეობდა, შედგება ორი მუხლისაგან, რომელთაგან პირველი ასე იკითხება:

ჯუარს აცუამს პეტრეს თავდამოღმართ რომას ნერონ,
არ მკუდარი ცოცხლებს ნომკუდარი იოანე,
მშვიდობით მოკუდა ლუკა აღსრულებული,
პატრელნი კაცნი ჯუარს შემსკულავენ ანდრიას,
მახვლა განკვეთს სრბათა იაკობისთა,
აყუდენს ლახუარა თომას ინდოეთს შინაჲ.

დასასრულ, უფრო საყურადღებო და მნიშვნელოვან მოვლენად უნდა ჩითვალის გრიგოლ ღვთისშეტყველის ლექსების თარგმნა ქართულად. ჩვენამდე შენახულა სულ 24 ლექსი გრიგოლისა, რომელიც სხვადასხვა ხელნაწერშია მოთავსებული³. აი, ეს ლექსები:

1. გრიგორის შრომა ვარ ითხმეტლს დამკველა
სიბრძნის საკსოენად სწავლათა რაცხუთა⁴

¹ S 379, გვ. 194; A 57, ფ. 92B.

² S 379, გვ. 193 — 194.

³ S 379, 348, 2568; A 711.

⁴ S 379, გვ. 103 — 119, 215.

ეს არის მეორე რედაქცია, უფრო მოკლე, იმ ნაწარმოებისა, რომელსაც ეწოდება «მუკლები იამბიკთა სასწავლოდსა წილ წარმართთადასა» და რომელიც, როგორც აღვნიშნეთ, ეფრემ მცირემ გადმოთარგმნა¹. არსებული ბერძნული ტექსტი უდგება ამ მეორე რედაქციას², რომელსაც თანდართული აქვს ნიკიტა პაფლაღონელის, ანუ, უფრო სწორად, სერონელის (XI ს.) თარგმანება³.

2. ფილოსოფოსთათვის:

თქუნა ვინმე ესე ოქროსა მოყუარემან⁴.

3. ბოროტისა მიმართ:

მოხუედ, ბოროტო, არამედ დაეყენე,
კუამლად გიბილე და ვიგრძენ ცეცხლისაც⁵.

4. თავისა მიმართ თვისისა და მოშურნეთაცა:

აქეს რამე ღიადთა ჩუენდა აწ განცხრომასა
იამბიკოთათ სხუა საზომი იშუების
თავთწარმვლელმან სცნა ესე განცხადებით⁶.

5. ლოცვა ცისკრისა:

ლოცვათა შიგცემ ღმერთსა ჩემსა მარჯუეთა⁷.

6. საზღვარნი ზრქელკერძობითნი იამბიკონი:

ღმერთი არს არსება პირველი კეთილი
სოფელი შეკრვა ბილულთა გონიერთა⁸.

7. სწავლანი:

შაგინებელ არს სიმაძღრე, ჰ ჩიუენო,
ბოლო მე მნებავს შენდა ქონება საქმედ⁹.

8. მრავალმეტყუელებისათვის და ღუმილისა:

ღუმილის მოყუარე შივახლების ღმერთსა¹⁰.

9. ტყუვილისათვის:

არ უწყის ჩჩვლმან ტყუვილი, არც სულმან¹¹.

¹ ს. ყუბანეიშვილი, ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია, I, 365 — 372.

² Billius, t. II, 156 — 159.

³ Krumbacher, Geschichte der byzant. Lit., 2 Aufl. S. 187, 211.

⁴ S 379, გვ. 121 — 123.

⁵ იქვე, გვ. 123—126.

⁶ იქვე, გვ. 125 — 126.

⁷ იქვე, გვ. 126 — 127.

⁸ იქვე, გვ. 127 — 129; A 711, 87—89.

⁹ იქვე, გვ. 139 — 144; A 711, 89 — 90.

¹⁰ იქვე, გვ. 147.

¹¹ იქვე.

10. ყოვლადგანთქმულისათვის დედოფლისა ბოროტის მუცლისა:

ნაყოვნება არს ნოვაგობათ შემოქმედ I,

11. უხრწნელისათვის გახრწნადთა შორის შრომათაგან და ოფლთა სიწმიდისათვის და მრავალცნობისათვის:

ვიეთვე პნებაეს ბუნებით საჭურისთა².

12. ცუდდიდებისათვის:

ნუ შეიწყნარებ მომგონებელს შენსა მას³.

13. ვნებათწარმწყმედელისა მალლისა მდაბალმზრახვლობისათვის უხილავით-გრძნობითა:

ღელე არს სული დამდაბლებული შორის შრომის მთათა და სათნოებისათა⁴.

14. განსჯისათვის გულისსიტყუათა და ვნებათა და სათნოებათათვის:

ზესთსახიერი მეუფე და უფალი⁵.

15. ქუეყანისზედასათვის წმიდისა ღმრთისმსგავსისა უვნებელობისა და სისრულისა და აღდგომისა სულისა პირველ ზოგადის აღდგომისა:

არ შემტყიცნების დიადიმა სამეფოან⁶.

16. თქმული იამბიკოდ რიცხუსა ზედა ბერძნულისა ანბანისა აღფავიტაასა:

საწყის ყოველთა და სასრულ ღმერთი იყავ წარგებად მარად საწუთოს სარგებელსა⁷.

17. ლოცვა:

უწყობ შენსა, უწყობ ჩემსა, ქრისტე⁸.

18. მუტლელი აღრიცხვა წმიდათა წიგნთა ძველისა ვიდრემდე სჯულისათა რიცხვთ 22, ხოლო ახლისა მადლისათა 27, ჯუშმეულად ყოველთა 49 (ან A 342 — «განუზომელთაგან სიტყუაჲ»):

რათა უცხოთა არ მიგიპარონ წიგნთა, რიცხუსა გაუწყებ ჩუენთასა, მეგობარნო⁹.

¹ S 379, გვ. 147 — 148.

² იქვე, გვ. 149 — 150.

³ იქვე, გვ. 150 — 151.

⁴ იქვე, გვ. 152.

⁵ იქვე, გვ. 153.

⁶ იქვე, გვ. 154.

⁷ იქვე, გვ. 187; Billius, t. II, p. 186.

⁸ იქვე, გვ. 188.

⁹ იქვე, გვ. 188 — 189; Billius, p. 98.

19. ზესთმჩენობისათვის:

უკეთუ სხვსა ვნებისა როს თვნიერ¹.

20. სიმშვიდისათვის და სიმარტივისა და უმანკოებისა და სიბოროტისა:

ისწავეთ ჩემგან, იტყვს, მშუდ ვარ მე².

21. თანშემკურელისათვის სათნოებიათისა სამობისა სათნოებათა შინა:

მნებებელმან თქუმაღ ღმრთის სიყუარულისთვის³.

22. მწყემსისა მიმართ:

მკურნალთა შორის ჩეტარ ანავსიამ⁴.

23. სხუანი ორმუქლელი იამბიკონნი კეთილსიტყუოანნი:

საწყის კეთილის კეთილსაცა ბოლოსა
მართლად შეპრაცხუნ ყოფად საქმეთ საზღვარნი
საწყის კეთილსა ძმობ კაცად დასასრულსა⁵.

24. ესენი ითქუნეს მაშინ, რაჟამს უკანამსკნელთა იფშვნვდა:

ანგელოზმთავარნო, უწდომოს მომგრგუალებასა
სამშნათ ღმრთეებრის ერთელვისა გარმდგომნო
გრიგორ შეიტცბეთ უღირსი, გარნა მღუღელი⁶.

ჩამოთვლილ იამბიკოთაგან მეთვრამეტე, როგორც აღვნიშნეთ, უთარგმნია არსენ იყალთოელს რ ჩ უ ლ ი ს კ ა ნ ო ნ შ ი, რაც შეეხება სხვებს, მათ მთარგმნელთა შესახებ არავითარი ცნობა არ მოგვეპოვება. შეიძლება ისინი ეკუთვნოდნენ, როგორც ვთქვით ზემოთ, პეტრე გელათელს, შეიძლება ნიკოლოზ კათოლიკოსს, თუ რაიმე საფუძველი აქვს ზ. ჭ ი ჭ ი ნ ა ძ ი ს ცნობას, რომ ნიკოლოზმა თარგმნა, სხვათა შორის, გრიგოლ ღვთისმეტყველის თხზულებანიო⁷. შეიძლება, ყველა არსენ იყალთოელს გადმოეღოს.

თუ მეორე პერიოდის ქართული საეკლესიო პოეზია არსებითად დამოუკიდებლივ ვითარდებოდა ამ პერიოდში აღმოცენებული და გაფურჩქნილი საერო პოეზიისაგან, ეს აღარ ითქმის უკანასკნელის, ალორასინების, პერიოდის პოეზიის შესახებ. საეკლესიო პოეზია ახლა უკვე აღარ კმაყოფილდება ისტორიულად შემუშავებული პოეტური ფორმით — იამბიკოთი, და უხვად სარგებლობს ყველა იმ ფორმით, რომელიც შეიმუშავა საერო პოეზიამ, უფრო ხშირად კი თექვსმეტმარცვლოვანი სილაბურ-ტონური რუსთველური ლექსით. შინაარსის მხრივაც ჩარჩო საეკლესიო პოეზიისა შესამჩნევად გაფართოვდა ამ პერიოდში. პო-

¹ S 379, გვ. 215 — 216.

² ი ქ ვ ე, გვ. 215 — 217.

³ S 348, გვ. 112 — 113.

⁴ ი ქ ვ ე, გვ. 113 — 117.

⁵ S 2568; Billius, t. II, p. 153 — 155.

⁶ S 379, გვ. 221.

⁷ «ქართული მწერლობა XII ს.», გვ. 26 — 27.

პულარიზაციის მიზნით ახლა უპარატესად ლექსით სარგებლობენ. შემუშავდა განსაკუთრებული დარგი პოეტურ ნაწარმოებთა, ეგრეთ წოდებული «ანბანთქება», რომელშიაც ვარჯიშობს ყველა: მეფე და დედოფალი, კათოლიკოსი და ეპისკოპოსი, მღვდელი, ბერი და ერი. «ანბანთქება» უწერიათ: მეფეებს — არჩილს, თეიმურაზ I, თეიმურაზ II, ვახტანგ VI, დავით იმამყულიხანს¹; კათოლიკოსს ანტონ პირველს²; ეპისკოპოსებს — ნიკოლოზ თბილელს, ონოფრე ბოღბელს, იოსებ თბილელს, დოსითეოს ნეკრესელს³; ერისკაცებს — იოსებ გაბაშვილს, ვახტანგ ყაფლანიშვილს, პეტრე სიონის მგალობელს, დიმიტრი ორბელიანს, შაია გაბაშვილისას და სხვ.⁴ ამ «ანბანთქებაში» გარკვეულია სხვადასხვა სარწმუნოებრივ-ზნეობრივი თემა და დებულება, რომლებიც ამ ფორმით უფრო ადვილად იკაფავდა გზას მკითხველ საზოგადოებაში. იმავე პოპულარიზაციის მიზნით გაუღეჭავეთ: 1) «საღმრთო ისტორია» — პაატა ბატონიშვილს, 1709 წელს, და პეტრე ლარაძეს⁵; პეტრე ლარაძის შრომაში გაღეჭილია ძველი აღთქმა მეფე დავით და სოლომონის დრომდე და შერე საქართველოს ისტორია დავითის შთამომავლის გვარამ ბაგრატიდის მოხელიდან ჩვენში დიმიტრი თავდადებულამდე. 2) «ბიბლიის ცალკე წიგნები და თავები»: მაგალითად, მეფე ირაკლის მდივანბეგს დავით ჩოლოყაშვილს გაუღეჭავეს «იოანის წიგნის» მე-40 და 41-ე თავები. აგრეთვე «წინასწარპეტყველთა» წიგნები ოა 145 ფსალმუნის⁶; ანდა ესა თუ ის «ეპიზოდები» როგორც, მაგალითად, «ადამის სამოთხიდან ექსორიობა» — დავით ბაგრატიონს, «ქუეყნის შექმნისათვის და ადამის ცელთწერილი და მეორედ მოსლვისათვის» — უცნობ ავტორს⁷, დავით გურამიშვილს თავის «დავითიანში» — ადამის გოდება, გოდება ღვთისმშობლისა, გოდოლის აღშენება და ენათა აღრევა, ღვთისმშობლის მიძინება. 3) ლექსად იწერება «შესხმა ან ქება სხვადასხვა დღესასწაულისა», მაგალითად: «თქმულნი ხარებისათვის, შობისა, მიგებებისა, ჯუარცმისა, აღდგომისა, ამაღლებისა, სულისწმინდის მოსლვისა და მიძინებისა» დიმიტრი ორბელიანისა, «ქება სუეტისა ცხოველისა» და «შესხმა ფერისცვალებისა» მირიან პატონიშვილისა⁸; აგრეთვე «ახვადასხვა წმიდათა ცხოვრება»: ქეთევან დედოფლისა (მღვდელმონაზონ კოხმანს, რომელიც ლექებ-⁹, მოკლეს 1735 წ.; თეიმურაზ პირველს, დიმიტრი ბაგრატიონს), წმ. ალექსისა (იოსებ თბილელს, გრიგოლ დოდორქელს)¹⁰, მარინესი¹¹ (იოსებ თბილელს), გიორგისი (იქვე), დათუნა ქვარციანის მიერ გაღეჭილი, წმ. ნინოსი¹², და სხვ. ახლა

¹ S 426, 1517.

² S 1512.

³ S 1547, 1512.

⁴ S 1203, 1512.

⁵ «თვერია», 1899, №№ 12, 13; ქ. ქვეციანიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, II, 1924 წ., 378 — 381.

⁶ ლენინგრადის სალტიკოვ-შჩედრინის სახელობის წიგნსაც. და S 155.

⁷ А. Чагарели, Сведения, III, XL.

⁸ S 101, გვ. 31 — 35.

⁹ S 3723, გვ. 312 — 313.

¹⁰ S 1512; ს. ყუბანეიშვილი, ქრესტომათია, I, 395 — 406.

¹¹ S 1203, 1512.

¹² A 1779.

ილექსება, ყოველ შემთხვევაში, იწერება, ხალხური თქმულებანი და აპოკრიფები აბრაამისა და ისაკის შესახებ¹. ლექსად სხვის თხზულებებსაც კი აკეთებენ, როგორც, მაგალითად, იაკობ შემოქმედელს გაულექსავს ბაგრატ მუხრან-ბატონის პოლემიკური თხზულება მაჰმადიანთა წინააღმდეგ, ანტონ კათოლიკოსს იოანე სინელის კლემაქსი. ლექსად იწერება აგრეთვე მთლიანი ისტორიული შრომა, როგორცაა იესე ტლაშაძის კათოლიკოს-ბაქარიანი და ანტონ კათოლიკოსის წყობილსიტყვაობა. ფორმისა და შინაარსის სიმდიდრესთან ერთად ამ პერიოდში ჩვენ ვამჩნევთ პოეტურ ასპარეზზე მუშაკთა წრის გაფართოებას და მათი რიცხვის გამრავლებას. ჩვენ ვხვდებით პოეტებს ყველა წრიდან და წოდებიდან, ამიტომ შეგვიძლია დავასახელოთ აქ: თეიმურაზ I, არჩილ მეფე, იაკობ შემოქმედელი, იოსებ თბილელი, მღვდელი ტლაშაძე, ვახტანგ VI, სულხან-საბა ორბელიანი, ნიკოლოზ თბილელი, თეიმურაზ II, დავით გურამიშვილი, ანტონ კათოლიკოსი, იოანე ოსესძე, ბატონიშვილები იოანე, დავითი, მირიანი, ბაგრატი და სხვ. განსაკუთრებით ნაყოფიერება გამოუჩენია ანტონ კათოლიკოსს, რომელმაც, კლემაქსისა და წყობილსიტყვაობის გარდა, დაწერა პროლოგი მაის-გვისტოს თვეებისა, დაურთო წინასიტყვაობა იამბიკოდ კირილე ალექსანდრიელის საუნჯის თარგმანს² და იოანე ოსესძეს დააწერინა ასეთივე წინასიტყვაობა «საზღვარნი სარწმუნოებისანი»-ს³ თარგმანისათვის.

დასასრულ, უნდა აღვნიშნოთ ერთი თხზულება თეიმურაზ ბატონიშვილისა, რომელსაც სამოცეული ეწოდება⁴. ხასიათი და შინაარსი მისი გარკვეულია თვით სათაურში, სადაც ვკითხულობთ: «გალობა ყოვლადწმიდისა ღმრთის მშობელისა მიმართ ქართულის ლექსის რვეულის გვარზე თქმული, რომლისაცა თვითელი სტიხი ოთხ-ოთხი ტაეპი არს და ყოვლისავე თვითელისა მათგანსა აქვს რვა-რვა რიფმი (ესრეთ არიან საშუალებით დაბოლოებით თანასწორის რიფმებით გალექსილნი); კარგის კელოვნებით არიან შეწყობილნი და სინანულის მუკლების გვარზე ქმნილნი, რომელსა შინა შემოიტანებთან იგავნი ძუელისა და ახლისა აღთქმისანი, აღამისითგან უფლისა ჩუენისა იესო ქრისტეს განკორციელებამდე, ვნებად, ჯუარცუმად, დაფლვად, აღდგომად და ამალლებამდე».

ასეთია მოკლე ისტორია ჩვენი სასულიერო პოეზიისა, რომელიც შეიძლება ითქვას, მეცხრამეტე საუკუნის ოცდაათიან წლებამდე აღწევს.

¹ S 2363.

² A 3, გვ. 1—2.

³ A 226, გვ. 5—13.

⁴ H 2225.

ს ა მ ი ე ბ ჯ ე ბ ი

პირთა და ტომთა სახელები *

ა

- აბაზაძე ძენი 217.
 აბაზ ბაკურიანისძე (ეს უნდა იყოს გრიგოლ ბაკურიანისძის ძმა — ასპაზი) 105.
 აბდალ შალიჭი ხალიფა (685 — 705 წწ.) 190, 191, 476.
 აბდალ შესია, ქრისტედულე 519, 520.
 აბელი (ბიბლ.) 224, 436, 437.
 აბელ ბაშბეუქოვი 287.
 აბენესი, აბენირ („ბალავარიანი“) 188.
 აბენირ ნ. აბენესი.
 აბიათარი (წმ. ნინოს ცხოვრების მიხედვით მისი თანამედროვე) 312, 438, 476, 529, 530.
 აბიბოსი, აბიბო (წმ. მოწამე, 15 ნოემბრისა) 121, 134, 142, 274, 276.
 აბიბოს ნეკრესელი, აბიბოსი 141, 158, 159, 347, 381, 476, 533, 537, 538.
 აბო თბილელი, აბო, აბო 129 — 132, 168, 176, 180, 242, 346, 347, 477, 520, 593, 597, 599, 601.
 აბრაამ (ბიბლ.), აბრაჰამ, აბრაჰამ ჰურია 224, 261, 304, 337, 347, 463, 512, 617.
 აბრაამ ეპისკოპოსი 329.
 აბრაამი (სომეხთა კათოლიკოსი) 67, 469, 560.
 აბრაჰამ მონაზონი (ავტ. „სწავლანისა“) 545.
 აბრაჰამ სტუმრის მოყვარე (ექვთიმე ათონელის შეგობარი) 186.
 აბუკურა ნ. თეოდორე აბუკურა.
 აბულაძე ილ. პროფ. 82, 113, 114, 115, 117, 119, 121, 122, 127, 133, 143, 156, 158, 162, 188, 234, 240, 281, 283, 334, 412, 415, 416, 449, 450, 490, 493, 502, 503, 516, 534 — 538, 554, 608.
 აბულ-კასიმი (არაბთა სარდალი, 914 წ. მოუძღოდა არაბთა ჯარებს საქართველოში) 145 — 146.
 აბუსერ აბუსერიძე 326 — 330.
 აბუსერიძე ვარდან ნ. ვარდან აბუსერიძე.
 აბუსერიძე ტბელი 330 — 331.
 აბუჰარბი (იოანე ათონელის სიმაგრი) 99.
 აგათანგელე დამასკელი 134, 450, 455, 504
 აგათანგელოსი 239, 240, 524, 528.
 აგარი (ბიბლ.) 359.
 აგარიანი 237, 238, 270, 357.
 აგვისტინე (ნეტარი) 296, 448, 484, 488, 489.
 ადამი (ბიბლ.) 168, 224, 246, 283, 337, 362, 430, 433 — 437, 440, 441, 452, 512, 616, 617.
 ადანელი ნ. სამუელ ადანელი.
 ადარნახე (აშოტ I კურაპალატის ძე) 156.
 ადარნახე კურაპალატი, ადარნახე დავითის ძე (დავით I კურაპალატის ძე, ადარნახე II, ქართველთა მეფე 881 — 923 წწ.) 95, 154.
 ადარნახე ხოსროიდი 242.
 აფტი კონსტანტინოპოლელი 488.
 ავალიშვილი გიორგი 71, 552.
 ავალიშვილი ზ. 438.
 ავალიშვილი — მროველი 431.
 ავარები 230.
 ავგაროზი (ედესის მეფე) 195, 223, 444.
 ავეტიქ ეპისკოპოსი 365, 366.
 ავინდელი პამფილე 282.
 ავითაბლე პეტრე (მოგზ.) 77.
 ავუკურა ნ. თეოდორე აბუკურა.
 ავჰენტი 208.

*საძიებლები შეადგინა რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ინსტიტუტის უფროსმა მეცნიერ-თანამშრომელმა რომან მიშინოვილმა.

- აზარია (ბიბლ.) 134.
ათანასე ათონელი 207, 208.
ათანასე ალექსანდრიელი (ალექსანდრიის
მთავარეპისკოპოსი 326 — 373 წწ.)
196, 200, 206, 225, 257, 258, 417,
453, 461 — 463, 471, 483, 488, 553,
556.
ათანასია 549.
ათანასი კოლიწმელი (წმ.) 134.
ათენელები 450.
ათონელები, ათონელი მამები 215, 216, 380,
414. ნ. აგრ. ათანასე ათონელი, გიორ-
გი მთაწმიდელი (ათონელი), ექვთიმე
ათონელი, თორნიკე ათონელი (იოა-
ნე-თორნიკე), ილარიონ ათონელი,
იოანე ათონელი, სტეფანე ათონელი.
ათცამეტი ასურელი მამანი, ასურელი მამე-
ბი, სირიელი მამები, მოღვაწენი 88,
157, 158, 160, 161, 269, 270, 345, 352,
497, 532, 533, 538, 544.
აეფესიშა (წმ.) 207.
აკვილა 419, 425.
აკვილა (ტბეთის ეპისკოპოსი) 95.
აკაკი 265.
აკაკიოს 246.
აკინიანი ნ. 124.
ალავერდელი ნ. იოსებ ალავერდელი.
ალანნი 38.
ალბანელნი 140.
ალბერტ დიდი პოლუტედელი (1243 — 1280.
არისტოტელეს კომენტატორი) 385.
ალექსანდრე (არჩილ მეფის ძე) 550.
ალექსანდრე ეპისკოპოსი 378.
ალექსანდრე შავედონელი (356 — 323 წწ.
ძე. წელთაღრ.) 382, 527.
ალექსანდრე V (იმერეთის მეფე) 340, 341,
354.
ალექსანდრე ნეველი 75, 388, 404, 407.
ალექსანდრე პირველი (მარტო პირველის ძე,
რუსეთის იმპერატორი) 86, 404.
ალექსანდრიელი ნ. ათანასე, დიონისე, დიდ-
ვმოს, ევსები, იოანე, ისვიჭო, კრილე,
კვრილე, კვირიკე, ოლიმპიოდორე, მა-
ნოდორე, პანსოფი, პეტრე, ტიმოთე
ალექსანდრიელები.
ალექსანდროს მონაზონი კვბრელი 554.
ალექსი (წმ.) 616.
ალექსიევი ტარახი 431.
ალექსი კომნენი (იმპერატორი) 105, 245.
ალექსი მესხიშვილი იერონიმე 70, 258, 315,
355, 861—864, 380, 381, 500, 598.
ალექსისძე შიხილ ნ. შიხილ ალექსისძე.
ალექსიშვილი იერონიმე ნ. იერონიმე ალექ-
სიშვილი.
ალექსიძე-მესხიშვილი დავით ნ. დავით
რექტორი.
ალმასხანი ნ. ვახტანგ-ალმასხანი.
ალ-რაშიდი 242.
ალ-მელიქ-ანნასირ-მუჰამედ-იბნ-კალაუნი, შა-
მლუკთა სულთანი 542.
Altaner A. 483.
Aller Fr. K. 421.
ალფერდი 368, 394, 395.
ალფიოს (წმ.) 207.
ალფარსლან ხულტანი (1063 — 1072), 239.
ამარტოლი ნ. გიორგი ამარტოლი.
ამახიელი ნ. ასტერი ამასიელი.
ამბაკო (ბიბლ. წინასწარმეტყველი) 466.
ამბერკი იერაპოლელი 611.
ამბროსი მედიოლანელი 155, 389, 472, 488,
489.
ამბროსი ნეკრესელი (მიქაძე) 370, 385,
890 — 891, 557.
ამბროსი პოდობედოვი (პეტერბურგის მიტ-
როპ. 1800 — 1816 წწ.) 404.
ამირანაშვილი შ. პროფ. 195, 223.
ამირა ყრუ 242.
ამონიოს ერმისი (ნეოპლატონიკოსი V —
VI სს.) 308.
ამონა (ოპიზის მამუნებელი, მონაზ.) 93, 522.
ამონა (ასკეტი) 545, 548.
ამფილოქე იკონიელი 207, 266, 611.
Амфилохий 446.
ანა, ანა (ბიბლ.) 245, 441, 442.
ანა ჩოლოყაშვილი (ერეკლე I-ის მეუღლე)
342, 343, 403.
ანა (იმერეთის დედოფალი) 405.
ანა დედოფალი (კახთა მეფის ალექსანდრე
I-ის [1476 — 1511] მეუღლე, შისი
ბრძანებით გადაიწერა „ქართლის
ცხოვრების“ ე. წ. ანასეული ვარიან-
ტი) 160 — 162, 136, 535.
ანა კომნინა (ბიზანტიის კეისრის ასული,
XII ს.) 104.
ანანია (ბიბლ.) 134, 444.
ანასტასია (წმ.) 134.
ანასტასია (ანტონ I-ის და) 372.
ანასტასი ანტიოქელი 74, 270, 472.
ანასტასი მონაზონი ნ. ანასტასი სინელი.
ანასტასი სინელი (ანტოქიის პატრიარქი
VII ს.) 98, 202, 245, 266, 275, 278,
280, 295, 297, 379, 489.

- ანატოლი (სპასპეტი) 141, 227.
 ანატოლი პატრიარქი 358.
 ანგელი (სომეხთა მოძღვარი) 379.
 ანდიბან შღვდელი 440.
 ანდრეა ნ. ანდრია მოციქული.
 ანდრია, ანდრეა (ოპიზის მამწენებელი, მონაზ.) 93, 522.
 ანდრია იერუსალიმელი 266.
 ანდრია კესარიელი (VI საუკ.) 186, 198, 463.
 ანდრია კრიტელი (VII ს.) 204, 206, 209, 228, 313, 314, 556, 596, 600.
 ანდრია მოციქული, ანდრეა, ანდრია პირველწოდებული 67, 197, 206, 244, 262, 263, 311, 313, 323, 333, 335, 342, 350, 429, 433—435, 448, 504, 530, 537, 612.
 ანდრიანე (წმ.) 227, 351.
 ანდრია პირველწოდებული ნ. ანდრია მოციქული.
 ანდრია ხალოსი (გარდაიცვალა დაახლ. 939—960 წწ.) 434, 435.
 ანდრონიკაშვილი იასტო (XVIII საუკ.) 88.
 ანდრონიკე 549.
 ანთიმო (წმ.) 207.
 ანთიმოზ (წმ.) 288.
 ანკვირელი ნ. თეოდორე ანკვირელი, კლამირ ანკვირელი.
 ანნა (ბიბლ.) ნ. ანა.
 ანტონოს არხეონელი 282.
 ანტეპრისტე 360, 377, 468, 484.
 ანტიოქელი ნ. ანასტასი, ესტატე, იგნატი, ისააკ, მელეტი, პელაგია, სევეროზ ანტიოქიელები, მიხაილი (ანტიოქია — იერუსალიმის პატრიარქი).
 ანტიოქელი 225, 263, 471.
 ანტიოქე სტრატივი (საბაწმიდის მოღვაწე) 499, 538.
 ანტიპატროს ბოსტრელი 553.
 ანტონ I, ანტონი, ანტონ კათოლიკოსი, 69—76, 79, 85, 86, 186, 187, 214, 215, 234, 243, 253, 263, 287, 289, 290, 291, 301, 306, 307, 308, 314, 315, 329, 331, 332, 336, 340, 341, 343, 344, 346, 350, 351, 353—355, 360, 361—370, 372—385, 387, 388, 390, 391, 392, 396, 397, 398, 466, 470, 472, 473, 479, 483, 486, 487, 491, 496, 500, 543, 545, 547, 548, 549, 557, 566, 567, 571, 576, 583, 593, 595, 598, 601, 602, 604, 616, 617.
 ანტონ II (კათოლიკოსი) 385, 398.
 ანტონ გენათელი (XVI ს.) 571.
 ანტონ თუმანიშვილი 77.
 ანტონი, ანტონ ლმერთმეშობილი (ხაზლის მოღვაწე, გიორგი მთაწმიდელის თანამედროვე) 214.
 ანტონი ლიპარიტყოფილი 220.
 ანტონი (ოპიზის მონასტრის წინამძღვარი, არსენ ბერის ძმა) 309.
 ანტონი (ამბა ანტონი?) (სეიმონ საკვირველმოქმედის მონასტერში იერუსალიმიდან მისული ქართველი) 89.
 ანტონი კოვიდი ლევმოაკელი 366, 368, 371, 391.
 ანტონი დიდი (გარდაიცვალა 356 წ.) 176, 208, 545, 547.
 ანტონი მნათი 332.
 ანტონ კათოლიკოსი ნ. ანტონ I.
 ანტონ მარტოფელი 158, 327, 341, 346, 347, 533.
 ანტონ შროველი (ეპისკოპოსი) 143.
 ანტონ ხალირისძე (ქუთათელი მთავარეპისკოპოსი) 209, 322, 323.
 ანტონ ტბელი 95, 102, 247, 253, 259, 261, 268.
 ანტონ ცაგერელ-ჰეონდიდელი, ანტონ კაგერელი, ანტონ ჰეონდიდელი 74, 86, 364—368, 371, 891—895, 473, 557.
 ანტონ ფარდინი (პატრია) 78.
 ანჩელი 569.
 ანჩელი ნ. ზაქარია (ანჩელი ეპისკოპოსი, იოანე ანჩელი.
 ანძიამორელი ნ. გრიგორ ანძიამორელი.
 აპოლინარი ლაოდიკიელი 483, 513.
 აპოლონიადოზ ფავსტეს 282.
 არაბები, არაბნი 92, 94, 97, 102, 103, 129, 131, 145, 146, 147, 149, 153, 178, 230, 238, 242, 270, 429, 470, 521, 538, 541, 542.
 არაბიელი თეოდორე პეტრია არაბიელი 261.
 არაგვის ერისთავნი 338.
 არეოპაგელი ნ. დიონისე არეოპაგელი, ფსევდოდონისე არეოპაგელი.
 არვანდ გუმნახპი, ერვანდ გუმნახპი (მარზპანი) 509—511.
 არიანოსი 258.
 არიმათიელი ნ. იოსებ არიმათიელი.
 არიოზი 299, 357, 358, 489.
 არისტიდე აპოლოგეტი (ათონელი ფილოსოფოსი II საუკ.) 187, 475, 476.
 არისტოტელე, არისტოტელი (დიდი ბერძენი ფილოსოფოსი და სწავლული, 384 —

- 322 წწ. ძვ. წ. ა.) 85, 292 — 294, 298, 299, 304, 365 — 368, 371, 383, 384, 388.
- არიშინი 534.
- არკადი კეისარი, არკადი IV (395 — 408) 141, 415.
- არმაზი (ყერპი) 359, 527.
- არშენოპოლო 566.
- არონ-რაშიდი ხალიფა 477.
- არსენ არქიმანდრიტი (XVII ს.) 496.
- არსენ ბერი ნ. არსენ იყალთოელი.
- არსენ ბერი 209, 240, 284, 309—314, 322, 534, 540, 570, 576, 596.
- არსენ ბულშაისიძისძე (კათოლიკოსი XIII საუკუნისა) 67, 139, 284, 326 — 329, 332, 333, 381, 601, 612.
- არსენ I დიდი, არსენ დიდი, არსენ დიდი საფარელი, არსენ კათოლიკოსი (ქართლის კათოლიკოსი 860 — 887 წწ.) 66, 120, 136 — 142, 153, 154, 159 — 161, 239, 270, 277, 279, 280, 311, 462, 493, 495, 524, 531, 533, 538, 583.
- არსენ II კათოლიკოსი, არსენი, არსენ II (955 — 980 წწ.) 139, 167 — 168, 528, 532 — 536.
- არსენ დიდი საფარელი ნ. არსენ I დიდი.
- არსენ ვაჩესძე ნ. არსენ იყალთოელი.
- არსენ თარგმანი ნ. არსენ იყალთოელი.
- არსენი (ს. ყაჯაბაძის მოსაზრებით VII საუკუნის დღემდე უცნობი კათოლიკოსი) 38.
- არსენი (იოანე მტბევარის მამა) 173.
- არსენი (გრიგოლ ხანათელის მოწაფე) 91.
- არსენი (ექვთიმე ათონელის მეგობარი) 186.
- არსენი (მოსხენებული ასკეტიკურ კრებულში - „თხოზბანი წმიდათა და ღმერთ-შემოსილთა მამათანი“) 549.
- არსენი გოგოფა (სინას მთის მოღვაწე) 204.
- არსენი პირველი (ს. ყაჯაბაძის მოსაზრებით VII საუკ. ქართლის კათოლიკოსი, რომელმაც 680 — 700 წლებში აღწერა ასურელ მამათა ცხოვრების არქეტაიპები) 160.
- არსენ იყალთოელი, არსენ ვაჩესძე, არსენ თარგმანი, არსენ ბერი, დაახლ. 1050 — 1125 წწ.) 82, 83, 98, 138, 187, 243, 253, 259, 270, 272, 278 — 284, 292, 295, 297, 298, 306, 307, 309, 311, 332, 379, 425, 469, 471, 475, 477 — 479, 483, 485, 486, 489, 494 — 496, 499, 506, 538, 562 — 564, 611, 615.
- არსენ კალიპოხელი (XI საუკ.) 101, 102, 273, 277.
- არსენ ნინოწმიდელი, არსენ ეპისკოპოსი (ათონის ივერთა მონასტრის მოღვაწე, ექვთიმე ათონელის მეგობარი, გარდაიცვალა დაახლ. 1018 წ.) 186, 216, 280.
- არსენ საფარელი ნ. არსენ I დიდი.
- არსენ პროშაელი 545.
- არსენონელი ნ. ანტონოს არსენონელი.
- არტავაზ ერისთავი 147.
- არტემი (წმ. მოწამე) 179, 181.
- არქანჯელო ლამბერტი, 68.
- არშაყ მეფე (IV საუკ.) 141, 518.
- არშუშა, აშუშა (პიტიახში ქართლისა V ს.) 48, 515.
- არჩილ მეფე, არჩილი, არჩილ ქართველი (V ს.) 168, 236 — 239, 242, 346, 347, 351 — 353, 363, 476, 542, 601.
- არჩილ მეფე, არჩილ, არჩილ მეფე (ვახტანგ V შაპნავაზის ძე, მეფობდა იმერეთში 1664 — 1675 წწ. ცნობილი პოეტი) 75, 212, 348, 426, 427, 431, 472, 500, 550, 616, 617.
- ახათიანი ლ. 344.
- ახელა (ბიბლ.) 200.
- ახემანი 482.
- ახერ ნ. აბდილ — მესია.
- ახიმ ნ. კიკუმ მძღავრი.
- ახლიპიადოს ტრალელი 282.
- ახულანელი კვტიანე 282.
- ახაზი (ძმ. გრიგოლ ბაკურიანისძისა) 105: ნ. აბაზ ბაკურიანისძე.
- ახტერი (წმ.) 134.
- ახტერი ამასიელი 257, 453, 556.
- ასურელი, ასური, იაკობნი 138, 141, 220, 315, 335, 437, 573; ნ. აგრეთვე ისაყ ასურელი, ეფრემ ასური.
- ასურელი მამები ნ. ათცამეტი ასურელი მამანი.
- Aucher 553.
- აფოცი (მუშანიკ დედოფლის კარის ეპისკოპოსი) 114.
- აფრაათი 468.
- აფრიკანელი ნ. იულიოს აფრიკელი.
- აფხაზნი, აფხაზები, აფხაზი 248, 262, 263, 285, 452, 481, 520.
- აქვინელი ნ. თომა აქვინელი.
- აღაპიტე კონსტანტინოპოლელი (არქიდიაკონი VI საუკ.) 73.

აღბულა ათაბაგი (XIV ს.) 568.
 აშოტ ბაგრატილი 470.
 აშოტ ერისთავთა-ერისთავი ნ. აშოტ კუხი.
 აშოტ კურაპალატი (აშოტ I, აღარნასე I-ის ძე, ვარდ. 836 წ.) 93, 94, 137, 153—

ბაბილა (წმ.) 288.
 ბაგრატ I II, ბაგრატი (სრულიად საქართველოს მეფე 980—1014 წწ.) 96, 153, 182, 214, 235, 250.
 ბაგრატ IV, ბაგრატი (სრულიად საქართველოს მეფე 1027—1072 წწ.) 103, 215, 217, 220, 235, 243, 249, 251, 481, 495, 593.
 ბაგრატ ბატონიშვილი, ბაგრატ მუხრანბატონი (XVI საუკ.) 16, 179, 337—338, 387, 389, 398, 399, 403, 405, 479, 481, 617.

ბაგრატ ერისთავთა-ერისთავი 152, 177.
 ბაგრატილი ნ. აშოტ ბაგრატილი, გვარამ ბაგრატილი.
 ბაგრატიონი დავითი 616.
 ბაგრატიონი დიმიტრი 386, 477.
 ბაგრატიონი მორფილე 75, 487.
 ბაგრატიონნი, ბაგრატიონები, ბაგრატიანი 154, 235, 242.
 ბაგრატ კურაპალატი (ბაგრატ I, აშოტ I კურაპალატის ძე, ვარდ. 876 წ.) 94, 520.
 ბაგრატ მუხრანბატონი ნ. ბაგრატ ბატონიშვილი.
 ბაგრატიონი ბასილა ნ. ბასილი (ბაგრატ I II ძე).

ბაგრატ მღვდელმთავარი 447.
 ბაგრატ სოლოღაშვილი 73, 500.
 ბაგრატ ტაფრომენიელი 206.
 ბაკა ნ. დავითი (მღვდელი).
 ბაკურ ღიღი, ბაკურ მეფე (იბერიის მეფე V საუკ.) 81, 481.
 ბაკურდუხტი (ბაკურ დიდის ძე) 334.
 ბაკური ნ. ვარაზ-ბაკური.
 ბაკურიანისძე აბაზ, ნ. აბაზ ბაკურიანისძე, ასპაზი.
 ბაკურიანისძე გრიგოლ ნ. გრიგოლ ბაკურიანისძე.
 ბაღაშვარი, ვარლაში („სიბრძნე ბაღაშვარისი“) 187, 188, 189, 434.

156, 214, 527, 528, 530.
 აშოტ კუხი, აშოტ ერისთავთა-ერისთავი (ვარდ. 918 წ.) 95, 142, 145, 153, 173.
 აშუმა ნ. არშუმა.

ბ

Балтунов П. 527.
 ბარათაშვილი (ზოგ მკვლევარს ვაიოზ რეკტორის გვარად მიაჩნია) 367.
 ბარათაშვილი ნ. (დიდი ქართველი პოეტი) 136.
 ბარათაშვილი-ორბელიშვილი ბესარიონ ნ. ბესარიონ კათოლიკოსი.
 ბარამიძე აღ. პროფ. 5.
 ბარბარე (მოწამე) 288.
 ბარბაროზნი 230.
 ბარდა სკლიაროსი 95, 99, 100, 186, 250, 418.

Bardenhewer O. 469, 483, 498, 554.
 ბართლომე (საქართველოში ქრისტიანობის მქადაგებელი ანდრია მოციქულთან ერთად) 262.
 ბართლომე კათოლიკოსი 270.
 ბართლომეოს 464.
 ბარშს ტენი (ბიბლ.) 442.
 ბარლამ სიროკავასიელი, ბარლამ მოღვაწე 181, 215.
 ბარნაბიშვილი ნ. 403.
 ბარტოკე (ბიბლ.) 426.
 ბარბერი 210.

Бартоломей 542.
 ბარუქი (ბიბლ.) 418, 426.
 ბასილ გრამატიკოსი (XI საუკ.) 265.
 ბასილ ვარესძე 208—271.
 ბასილ ზარზმელი 144, 146—152, 523, 532, 539.

ბასილი (წმ.) 451.
 ბასილი (კალიპოსელისა წინამძღვარი რომლის დავალებითაც ელტემ შკარტლუთარგმნია ერთ-ერთი შრომა) 253.
 ბასილი (საბაწმილისა და სინას მთის X საუკ. ქართველი მოღვაწე) 92, 163, 165, 191.
 ბასილი (მოკლე პარტხელის მოწამე) 522.
 ბასილი, ბასილ ემეწელი (ეპისკოპოსი ემესელი, ავტორი ედესელთა ეპისკოპოსის თეოდორუს „სხოვრებისა“) 191.

- ბასილი, ბასილ მეფე (ბაგრატ III-ის ძე) 187, 214, 236.
- ბასილი, ბასილა, ბაშილა, ბოლოც-ბასილა 330.
- ბასილი ალიონელი 187, 332.
- ბასილი ასიკრიტი, ბასილი ფილოსოფოსი 208, 244, 245.
- ბასილი ბაგრატიანი ნ. ბასილი (ბაგრატ III-ის ძე).
- ბასილი დიდი, ბასილ კესარიელი, ვაჟილ კესარიელი, ვასილი დიდი (ცნობილი ბერძენი ორატორი და საეკლესიო მოღვაწე, 331 — 379 წწ. 370 წლიდან იყო კაპადოკიის მიტროპოლიტი) 16, 176, 186, 192, 199, 200, 205, 206, 207, 209, 211, 223, 224, 226, 229, 247, 254, 255, 257, 260, 266, 267, 284, 291, 294, 299, 301, 302, 303, 319, 322, 327, 332, 351, 390, 397, 401, 403, 446, 450, 451, 454, 461, 462, 463, 465, 472, 514, 549, 552, 553, 556, 580, 582, 583, 608, 609.
- ბასილი ემეწეული 191.
- ბასილი იმპერატორი (იმპერატორი ბიზანტიისა. მასი ბრძანებით აშენდა კათედრალთა მონასტერი „პრომანას“) 100.
- ბასილი II (ბიზანტიის იმპერატორი 976—1025 წწ.) 218, 250.
- ბასილი მესიბრძნე 282.
- ბასილი ნეოკესარიელი 174.
- ბასილი სელევკიელი 556.
- ბასილ კათოლიკოსი, ბასილ მღვდელთმოდგუარი (1090—1100) 162, 321, 452, 455.
- ბასილ კესარიელი ნ. ბასილ დიდი.
- ბასილ მაკედონელი 566.
- ბასილ მოავარემისკოპოსი (ნ. კიკინაძის მოსაზრებით XV საუკუნის მოღვაწე) 67, 333.
- ბასილ ხანთელი 135.
- Balifol P. 462.
- ბატანელი ნ. იაკობ ბატანელი.
- ბატონიშვილი ნ. ბაგრატ, დავით, თეიმურაზ, ილია, იოანე, ირაკლი, ლეონ, შირიან, შიხელი, ოქროპირ, პაატა, სიმონ, ფარნაოზ, ვახუშტი ბატონიშვილები, ანტონ I.
- ბაუშეისტერი 85, 370.
- Baumstark A. პროფ. 27.
- ბაქარი (ვახტანგ VI-ის ძე) 349, 419, 427.
- ბაქოზი (წმ.) 134.
- ბაქრაძე ალექსი 500, 593.
- ბაქრაძე დ. (ისტორიკოსი 1827—1890 წწ.) 95, 96, 173, 185, 190, 212, 242, 291, 387, 413, 422, 431, 432, 434, 440, 456, 571.
- ბალინანთი გრიგოლ ნ. გრიგოლ ბალინანთი, ბაშბუტუქოვი აბელ ნ. აბელ ბაშბუტუქოვი.
- ბაჩილა, ბასილა, ბასილი 330.
- ბანდიად, ბანტიარ (ქრისტიანი სპარსელი: „ვესტალი მესტოელი მარტე.“) 515.
- ბანტიარ ნ. ბანდიად.
- ბაქარ (შირიან მეფის ძე) 241.
- ბედიელი 569, 571, ნ. აგრეთვე იოაკიმე ბედელი.
- Bedjan P. 128.
- ბელარმინო (კარდინალი) 78.
- ბელგელი 119.
- ბენეშევიჩი ვ. პროფ. 181, 284, 562, 563, 565, 574.
- ბერაჟ ნ. იოანე ბერაჟ.
- ბერაჟე პ. პროფ. 170.
- ბერი ეგნატაშვილი ნ. ეგნატაშვილი ბერი.
- ბერნარდე ნეაპოლელი (XVII საუკ.) 78.
- Bernhardy 588.
- ბერძენიშვილი ნ. აკად. 12, 326.
- ბერძენები, ბერძენნი, ელინნი 7, 8, 65, 66, 71, 72, 74, 75, 82, 89, 99, 100, 101, 104, 106, 107, 132, 138, 139, 141, 153, 167, 170, 185, 186, 193, 197, 205, 213, 214, 220, 231, 237, 241, 245, 251, 252, 262, 264, 267—269, 275, 296, 303, 307, 320, 331—333, 355, 358, 363, 389, 439, 467, 469, 486, 487, 488, 490, 493, 494, 495, 507, 508, 520, 521, 526, 588, 589, 603.
- ბერძნიშვილი მ. 181.
- ბესარიონ ბერი 539.
- ბესარიონ კათოლიკოსი, ბესარიონ ბართალმეილი-ორბელიშვილი (1720—1735 წწ.) 79, 819—864, 330, 487, 542, 549, 557, 601.
- ბესარიონ რუსთველი 340.
- ბეჟა-ალბულა, ბეჟა მანდატურთუხუცესი (1285—1306) 568.
- Bezold K. 438.
- ბეჟა მანდატურთუხუცესი ნ. ბეჟა-ალბულა.
- ბეჟა ოპიზარი 195.
- Bardenhewer 195.
- ბიზანტიელები, ბიზანტიელები 105, 161, 195,

213, 239, 499, 511, 532, 588. ნ. აგრეთვე ბერძნები.
Billius 609, 610, 613, 615.
 ბილონ (წმ. მოწამე) 134.
 ბიქტორი (წმ.) 134.
 ბიძინა ჩილოყაშვილი. ბიძინა (მოწამე) 341, 347, 351, 353, 354, 342, 601.
Благоуменский М. 425.
Blake R. P. ნ. ბლეიკი რ. პ.
 ბლასტარი შათე ნ. შათე ბლასტარი.
 ბლეიკი რ. პ. R. P. Blake, პროფ. 8, 96, 105, 175, 182, 186, 192, 704, 107, 223, 226, 236, 245, 246, 251, 255, 256, 265, 418, 420, 424, 436, 460, 465, 521, 541, 608.
 ბოდბელი ნ. თნორე ბოდბელი.
 ბოდბე 134, 207, 499, 503, 514, 554.
Boissonade 188.
 ბოლანდისტები 502.
 ბოლნელი ნ. იოანე ბოლნელი.
 ბოლონიელი ნ. დრანკოსკო ბოლონიელი.
Болотов В. პროფ. 118, 149, 169, 488.
 ბოლშეველი ნ. ალბერტ დიდი ბოლშეველი.
 ბოლხოვიტინოვი ე. (იუვეის მიტროპოლიტი 1767 — 1837 წწ.) 18.

ბონვერი ნ. Bonwetsch N. 460, 468.
 ბორენა დედოფალი 104.
 ბორენა (ბაგრატ VI-ის მეუღლე) 593.
 ბოსტრელი ნ. ანთიპატროს ბოსტრელი.
 ბოტინატი ნიკიფორე ნ. ნიკიფორე ბოტინატი.
Brandes H. 449.
 ბრანჯები, ფრანგები 452, 528.
 ბრიენოსი ნ. ფილოთეოს ბრიენოსი.
Briere M. 460.
 ბროკელმანი, Brockelmann C. პროფ. 13.
 ბროსე შ., Brosset M., აკად. (1802—1880) 91, 162, 165, 168, 241, 242, 287, 291, 325, 326, 330, 340, 422, 482, 572.
 ბუბაქარი 153.
 ბუდა 187, 188.
 ბუზმარიონი 334.
 ბუზმირი ნ. ვეჟან ბუზმირი.
 ბულგარელი ნ. თეოფილაქტე ბულგარელი.
 ბულქაისიშისძე არსენი ნ. არსენ ბულქაისიშისძე.
 ბურჯო (გაქრისტიანებული სპარსი. მოხსენ. „ეესტათი მცხეთელის მატეილოზაში“) 515.
 ბუღა თურქი (გამოილაშქრა საქართველოზე 853 წ.) 520.

ბ

გაბაონელი სევერიანე 553.
 გაბაშვილი ზაქარია, ზაქარია მოძღვარი (XVIII საუკ.) 178, 179, 250, 374, 376, 377, 392.
 გაბაშვილი შაია 616.
 გაბაშვილი იოსებ 616.
 გაბაშვილი ტიმოთე, ტიმოთე მიტროპოლიტი (XVIII ს.) 299, 301, 332, 354 — 360, 373, 384, 480.
 გაბრიელი (ქართლის კათოლიკოსი, VI ს.) 38.
 გაბრიელი (ჯვარის დეკანოზი) 335.
 გაბრიელი (საბაწმიდისა და სინას შთის X საუკ. ქართველი მოღვაწე) 92, 165.
 გაბრიელი (სარდალი) 385.
 გაბრიელ კათოლიკოსი (მეცდომით ასე აქვს ამოკითხული ს. კაკაბაძეს) ნ. გაბრიელ კუმურდოელი.
 გაბრიელ კუმურდოელი, გაბრიელ ებისკოპოსი (მოხსენებულია კუმურდის ტაძრის წარწერაში) 162.

გაბრიელ შვედელი, გაბრიელი (ეთრემ მცირის თანამედროვე) 102, 253, 259, 281.
 გაბრიელ მცირე (XVIII საუკ.) 232, 234, 398 — 402, 550.
 გაბრიელ ჩხეიძე, 75.
 გაბრიელ ხუცესი („ოტეც გაბრიელ“ ანტონ I-ის თანამედროვე რუსი მოღვაწე) 76, 368, 374, 376.
 გაიანე ნ. როფსიძე — გაიანე.
 გაიანე (მწეალკებელი) 487.
 გაიმ (წარმართ. ებრაი) 527.
 გაიოზ რექტორი, გაიოზ არქიდიაკონი, გაიოზ არქიმანდრიტი 73, 75, 85, 86, 88, 385, 386, 887 — 890, 414, 472, 500, 557.
 გაიოზი (მოწესე, ბერძენი მონაზონი) 260.
 გამალიელ ოხუოფილი (არქიმანდრიტი) 385.
 გამეზარდაშვილი დ. 405.
 გარეჯელი ნ. დავით გარეჯელი, დიდი გარეჯელი, ოსოფრე გარეჯელი.

- გარნელი ნ. სვიმონ ჯულფელი.
გატი (წარმართ. კერპი) 527.
გალატელი 290, 415, 463.
გამრეკელი ვ. 541.
Garitte G. 8, 125 — 127, 127, 183, 240,
415, 443, 545, 546, 552, 553.
გელდენიშვილი იონა, ივანე, შან, შან, 389,
431.
გელათელი, გენათელი ნ. ანტონ გენათელი,
პეტრე გელათელი,
გელასი — (მას აღუკეთა ბერად იოანე ათო-
ნელი) 99.
გელასი კესარიელი 523.
გელასი პაპი 433, 435.
გელასი რომელი 282.
გელასი — რუფინუსი 528.
გენათელი ნ. გელათელი.
გეორგი (წმ.) ნ. გიორგი,
გეორგი (იოანე-ზოსიმეს აკროსტიქიდან) 169,
170.
გერასიმე მღვდელმონაზონი (შემდეგ არქი-
მანდრიტი) 69.
გერასიმე პალესტინელი 539.
გერმანე ეპისკოპოსი 67.
გერმანე კოსტანტინოპოლელი, გერმანე პატ-
რიარქი 139, 207, 266, 268, 399,
453.
გერმანე მონაზონი 557.
გერმანე მღვდელმონაზონი (გარდაიცვალა
1748 წ.) 341.
გერონტი სოლოლაშვილი 472
გვარამაძე ივანე 206.
გვარამ ბაგრატილი 616.
გვირობანდაკა ნ. უესტათი მცხეთელი.
ვივი ამილახვარი 372.
გიორგი ავალიშვილი 71, 552.
გიორგი, გეორგი, გიორგი კაბადოკიელი (წმ.)
97, 105, 172, 173, 206, 231, 273, 277,
280, 313, 330, 363, 433, 435, 450,
504, 528, 531, 564, 578, 616.
გიორგი არქიმანდრიტი 66.
გიორგი (გიორგი მთაწმიდლის მოწაფე) 102.
გიორგი (თეოდოსი) 70, 403.
გიორგი (მოსხ იოანე-ზოსიმეს ლექსში) 607.
გიორგი (ალექსანდრიის პატრიარქი 616 —
630 წწ.) 521, 572.
გიორგი 1078 წ. ე. წ. ათონური პიპლის
ერთ-ერთი ვადამწერი) 96, 175, 419.
გიორგი (სინას მთის მოღვაწე X საუკ.) 92,
165.
გიორგი (ოპიზის მამასახლისი) 93.
გიორგი (ზარზმის მონასტრის წინამძღვარ-
სერაპიონ ზარზმელის შემდეგ) 150.
გიორგი (მოსხეცხული საბას ლავრაში ვა-
დაწერილ „ილგარში“) 165.
გიორგი არავეის ერისთავი 349.
გიორგი I. გიორგი მეფე (ბაგრატ III-ის ძე,
სრულიად საქართველოს მეფე 1014—
1027 წწ.) 214, 218, 249, 250.
გიორგი II. გიორგი მეფე, გიორგი კესა-
როსი (ბაგრატ IV-ის ძე, სრულიად
საქართველოს მეფე 1072—1089 წწ.)
245, 317.
გიორგი III (დემეტრე I-ის ძე, სრულიად სა-
ქართველოს მეფე 1156—1184 წწ.)
309, 317.
გიორგი XI (ვახტანგ V-ის ძე) 338.
გიორგი ათონელი ნ. ვიორგი მთაწმიდელი.
გიორგი ამარტოლი, გიორგი მონაზონი, გი-
ორგი ქამარტოლი 277, 297, 425, 476,
499.
გიორგი ბერი (ეჭუთიმე ათონელის აღრეს-
ტი) ნ. გიორგი ჭყონდიდელი.
გიორგი ბრწყინვალე, გიორგი V (დემეტრე
II თავდადებულის ძე, სრულიად სა-
ქართველოს მეფე) 568, 569.
გიორგი დაუდებული, გიორგი შეყენებული
(გიორგი მთაწმიდლის მოძღვარი გარ-
დაიცვალა 1068 წ.) 102, 212, 213, 215,
216, 248.
გიორგი ეპარხოსი 322.
გიორგი ვარაზ-ვაჩე (ათონის ივერთა მონასტ-
რის შესაბამე წინამძღვარი, გარდ. ექსო-
რობაში მონოვარს 1029 წ.) 100.
გიორგი (იონა ხელაშვილის მამა) 403.
გიორგი (იონა ხელაშვილის ძმა) 403.
გიორგი იწვლი (სინას მთის მოღვაწე X ს.)
92.
გიორგი კაბადოკიელი ნ. გიორგი (წმ.)
გიორგი კარგარეთელი (კალიგრაფი XVI ს.)
566.
გიორგი კესარიის ნ. გიორგი II.
გიორგი მაწუვერელი 93, 148 — 144, 146, 150,
151, 156.
გიორგი შერბელი 139, 143 — 145, 148, 150,
151, 152 — 157, 167, 479, 507, 523,
532, 574.
გიორგი მეფე (მეფე აფხაზთა, X საუკ.) 171.
გიორგი მეფე (გიორგი X III, ერეკლე მეო-
რის ძე, ქართლ-კახეთის უკანასკნელი
მეფე 1798 — 1800 წწ.) 86, 105, 172,
212, 244, 285, 404.

- გიორგი მთაწმიდელი, გიორგი ათონელი, გიორგი (1009 — 1065) 16, 65, 82, 99, 101 — 104, 178, 184, 186 — 188, 193, 194, 199, 207 — 209, 213 — 284, 235, 236, 244, 245, 247, 250, 252 — 257, 263, 284, 313, 314, 322, 325, 332, 333, 347, 350, 361, 412, 414 — 416, 418, 420, 421, 424, 435, 443, 444, 462, 463, 471, 475, 486, 498, 499, 503, 506, 532, 540, 541, 550, 556, 562, 570, 575, 583 — 585, 592, 595 — 598, 600 — 603, 608.
- გიორგი მონაზონი ნ. გიორგი ამარტოლი.
- გიორგი მცირე, გიორგი ხუცესმონაზონი (XI საუკ.) 16, 208, 209, 213, 215, 217 — 260, 532.
- გიორგი მწერალი (გიორგი მთაწმიდლის ბიძა) 214.
- გიორგი მთაწმიდლისძე 365.
- გიორგი ნიკომიდიელი 206, 266, 556.
- გიორგი ოლითხელი 332.
- გიორგი შეეწებული ნ. გიორგი დაყუდებული.
- გიორგი ჩორჩანელი (მთავარი) 99, 144, 148, 149, 151.
- გიორგი ჩორჩანელის და 151.
- გიორგი ჭუნდიდელი, გიორგი ბერი 67, 180, 195, 432, 453, 435, 504, 567, 580.
- გიორგი ხუცესმონაზონი ნ. გიორგი მცირე.
- გიორგი ხუცი 322.
- Glas A. 523.
- Глушиковский И. პროფ. 578.
- გობრონი, მიქელი (წმ.) 95, 145, 146, 328, 347, 532, 561.
- გოლგოთელი, ევნატე გოლგოთელი 569.
- გოლიათი (ბიბლ.) 156, 459.
- Gonybeare F. 424.
- გორგასალი ნ. ვახტანგ გორგასალი.
- გორგაძე ხ. (1876 — 1929) 113, 114, 117, 274, 286, 292, 308, 367, 466.
- გორგიჯანიძე ფარსადან (1626 — 1696) 71.
- Горшков И. პროფ. 397.
- Goussen H. 140, 415, 424, 575, 582.
- გოშიე ვანაკანელი (სომეხთა მოძღვარი) 379.
- Graf G. 470, 499.
- Graffin R. 503.
- გრიგოლ XII პაპი 330.
- გრიგოლ აკრაკანტელი 147, 258, 539.
- გრიგოლ არწრუნელი ეპისკოპოსი, 493.
- გრიგოლ ბაკურიანისძე 16, 82, 104 — 106, 285, 577.
- გრიგოლ ბაღინანთი (მღვდელი, XVIII საუკ. მოღვაწე) 78, 421.
- გრიგოლ განმანათლებელი, გრიგოლ პართელი, გრიგოლ პართეველი, გრიგოლ კესარიელი (სომეხთა მოძღვარი) 138, 139, 379, 382, 453, 490, 491, 524, 531.
- გრიგოლ დეკანოზი (მესხიშვილი) 70, 361.
- გრიგოლ დიაკონი ნ. გრიგოლ ისტორიკოსი.
- გრიგოლ დიდი. გრიგოლ დიალოლონი, გრიგოლი (პროშთა პაპი). 125, 203, 207, 469, 483, 582.
- გრიგოლ დოდორქელი, გრიგოლ ვახვახიშვილი, გრიგოლ ვახვახისძე (დოდორქის მოღვაწე) 341, 342, 343, 543, 601.
- გრიგოლი (გრიგოლ ღვთისმეტყველის შამა) 181.
- გრიგოლი (ეჭვთიშე ათონელის მეგობარი, ათონელი ბერი) 186.
- გრიგოლი პატრიკიოსი 485.
- გრიგოლი (ანტიოქიელი ხუცესი) 554.
- გრიგოლი (ქართლის მამასახლისი) 515.
- გრიგოლი (მოწამე) 509.
- გრიგოლ ისტორიკოსი (გრიგოლ დიაკონი). 127, 128, 527.
- გრიგოლ კათოლიკოსი, გრიგოლ II (აფხაზეთის კათოლიკოსი, XVIII საუკ.) 340 — 342, 372, 452, 455.
- გრიგოლ კესარიელი ნ. გრიგოლ განმანათლებელი.
- გრიგოლ მანაქიპრი 510.
- გრიგოლ მონაზონი (1851 წ. სხეებთან ერთად გადაუწერია ე. წ. ათონის ბიბლია დაჰით დაღინისთვის) 418.
- გრიგოლ ნაზიანზელი ნ. გრიგოლ ღვთისმეტყველი.
- გრიგოლ ნარეველი 369.
- გრიგოლ ნეოკესარიელი, გრიგოლ საკვირველთმოქმედი (ნეოკესარიის ეპისკოპოსი, გარდაიცვალა 270 წ.) 196, 225, 254, 258, 261, 463, 471, 539, 553.
- გრიგოლ ნოსელი (ავტორი „კაცისა შესაქმისათვის“, IV საუკ. ცნობილი საეკლესიო მწერალი) 180, 187, 196, 199, 205, 206, 224, 230, 258, 261, 322, 430, 454, 462, 463, 465, 471, 492, 513, 553, 556.
- გრიგოლ ოლითხარი (ათონის ივერთა მონას-

- ტრის წინამძღვარი 1065—1077 წწ.) 236.
- გრიგოლ ოშკელი 170, 171, 263, 264, 271, 482.
- გრიგოლ პართელი ნ. გრიგოლ განმანათლებელი.
- გრიგოლ საკვირველთმოქმედი ნ. გრიგოლ ნეოკესაოიელი.
- გრიგოლ ტათეველი (სომეხთა მოძღვარი) 379.
- გრიგოლ ღვთისმეტყველი, გრიგორი ღვთისმეტყველი, გრიგოლ ნაზიანზელი 16, 134, 156, 170, 171, 174, 181, 192, 193, 200, 201, 203, 205, 208, 258, 263—271, 301—303, 322, 332, 333, 397, 398, 401, 403, 463, 468, 471, 482, 513, 548, 551—553, 556, 609—612, 615.
- გრიგოლ ჩახრებაძე 563, 564
- გრიგოლ ხანძთელი 81, 82, 91—96, 184—186, 137, 143, 144, 148, 149, 152—156, 177, 293, 426, 468, 470, 501, 507, 522, 523, 532, 553, 555, 564, 574, 576, 577, 597, 599.
- გრიგოლ (ეპისკოპოსი) 181.
- გრიგოლ ხუცი (აღწერა გრიგოლ ღვთისმეტყველის ცხოვრება) 208.
- გრიგორ ანბიასორელი (ეპისკოპოსი) 267.
- გრიგორ (მღვდელი) 362.
- გრიგორი ღვთისმეტყველი ნ. გრიგოლ ღვთისმეტყველი.
- გრიგოლ წინამძღვარი (სინას მთის მოღვაწე) 204.
- გუარამ მამფალი, გუარამ დიდი, გუარამ კურაპალატი (აშოტ I კურაპალატის ძე, გარდაიცვალა 882 წ.) 93, 137, 154, 527, 530, 564.
- გუთელი იოანე 314.
- გუთნი, გუთები 40.
- გულაბერიძე ნიკოლოზი ნ. ნიკოლოზ გულაბერიძე.
- გულქანი (ანტონ ცაგერელ-კუონდილის დედა, რაჭის უოსისთავის შოშიტა შესამის ასული) 391.
- გურამიშვილი დავით 616, 617.
- გურამიშვილი ქრისტეფორე 596.
- გურგენი (გურგენ II, მეფეთამეფე, ბაგრატ II-ის ძე, ბაგრატ III-ის მამა, გარდაიცვალა 1008 წ.) 218.
- გურგენი (ერისთავთ-ერისთავი) 250.
- გურგენი (VI საუკ.) 161.
- გურგენი (აშოტ კუხის შემკვიდრე) 153.
- გურგენი (ვაოზ რექტორის დისწული) 388.
- გურია (წმ. მოწამე) 134, 274, 276.
- გურულები 392.
- Gycea II. პროფ. 225.
- გუშნაკ (გაქრისტიანებული სპარსელი ევსტათი მცხეთელის „ცხოვრების“ მიხედვით) 515.
- გუშნასპი ნ. არვანდ გუშნასპი.
- დადიანები 392.
- დადიანი დავითი 418, 500.
- დადიანი კაცია (სამეგრელოს მთავარი 1744 — 1788 წწ.) 368, 391, 392, 393, 395.
- დადიანი ოტია (სამეგრელოს მთავარი 1728 — 1744 წწ.) 391.
- დავით აღმაშენებელი, დავით ბეფე (1089—1125) 82, 83, 97, 108, 139, 209, 237, 271, 272, 274, 275, 296, 298, 307, 309, 310, 311, 313, 314, 316, 317, 321, 323, 329, 332, 347, 495, 521, 534, 570, 576, 577, 600, 611.
- დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი 275.
- დავითაშვილი გიორგი (მღვდელი) 374.
- დავით ბატონიშვილი 387, 390, 404, 405, 617.
- დავით გარეჯელი 121, 158, 159, 161—163, 346, 347, 533, 534.
- დავით გურამიშვილი ნ. გურამიშვილი დავით-დავითი (ბიბლ.) ნ. დავით წინასწარმეტყველი.
- დავითი (არგვეთის მთავარი, ეწამა VIII საუკუნეში) 347, 351, 497, 518, 519, 532, 538.
- დავითი (მოსხ. იოანე პეტრიწის იამბიკოში) 291.
- დავითი (მიქაელ მოდრეკილის ბიძა) 175.
- დავითი (ერთ-ერთი ავტორი ოშკის სამოთხის)

დ

- ხის ანდერძისა, ძმა იოანე ბერაძის) 176.
- დავითი (პეტრიწონის შოღვაწე) 279, 280.
- დავითი, დავით V (დეშეტრე პირველის ძე) 314.
- დავითი (სიტყვა წარმოთქვა თამარ მეფის დასაფლავების დროს) 557.
- დავითი („მარტყოლობა დავით და ტირიქანისა“) 518, 519.
- დავითი (იოანე ხელაშვილის პაპა) 403.
- დავითი, ბაკა (მღვდელი) 398.
- დავით იმამყულიხანი (დავით II, ერეკლე I ნახარალიხანის ძე, კახეთის მეფე 1703 — 1722 წწ.) 69, 339, 340, 342, 343, 616.
- დავითის ძე ადარნახე ნ. ადარნახე დავითის ძე.
- დავით კურაპალატი, დავით მეფე (დავით I კურაპალატი, ძე ბაგრატ პირველისა, იმეფა 876—981 წწ.) 96, 99, 100, 184, 186, 205.
- დავით კურაპალატი (დავით III, ვარდ. 1001 წ.) 250.
- დავით მეექვსე (დეშეტრე თავდადებულის ძე, სრულიად საქართველოს მეფე 1292 — 1310 წწ.) 541.
- დავით შიმნაძორელი 95.
- დავით პაფლაღონელი ნ. ნიკიტა — დავით პაფლაღონელი.
- დავით რექტორი დავით ალექსიძე-შესხიშვილი (თელავის სემინარიის რექტორი) 70, 86, 88, 361, 385, 404.
- დავით საათაბაგოელი (ალ. ცაგარლის მიერ შეკდომა დაშვებულა, უნდა იყოს თავადი საათაბაგოელი) 18.
- დავით ტბელი, დავით მტბევარი 95, 171, 178—182, 215, 263, 271, 322, 506, 539, 556.
- დავით უძღვეელი 73, 368, 370, 371.
- დავით წინასწარმეტყველი 121, 154, 156, 304, 401, 417, 428, 459, 461, 480, 616.
- დავით ჯიბისძე 464.
- დათუა ბერის შეგირდი 92.
- დამასკელი ნ. იოანე დამასკელი, იგათანგელე დამასკელი.
- დამასკელი ხუცი 276.
- დამიანე ნ. დიმიტრი (დავით აღმაშენებლის ძე).
- დამიანე (მოწამე) 117, 120, 122.
- დანვიზი ნ. დენვიზი.
- დანიელ მღვდელმონაზონი 67.
- დანიელ წინასწარმეტყველი 426, 434, 441, 536, 549.
- დარეჯანი (ანტონ ცაგერელ-ქეცოვდიდლის შამიდა) 391.
- დარიოზი (სპარსეთის მეფე) 512.
- დაფანჯული (—დიდებულთა აზნაურთა და ფანჯულთა) 177.
- დალაღისონელი ნ. მიქელ დალაღისონელი დარი 142, 143, 145, 460.
- დელაგარდი 460.
- დემა 449.
- დენვიზი, დანვიზი, ტენვიზი (ამირთა-ამირა, ვარდაიცივალა 1340 წ.) 542.
- დეოკლიტიანე, დიოკლიტიანე, დიოკლიტიანოს (იმპერატორი) 133, 207, 433.
- დვალის ნიკოლოზ 542.
- დვალნი 452, 541, 542.
- დიადოხოს ფოტიკელი 123, 549.
- დიდონი 452.
- დიდვრის ალექსანდრიელი 465.
- Dilmann J. 438.
- დიმიტრი (მთავარმოწამე) 85, 181, 207.
- დიმიტრი (დიდი მოწამე, სოლუნელი) 261.
- დიმიტრი, დამიანე (დეშეტრე I, დავით აღმაშენებლის ძე, 1125 — 1154) 290, 309, 310, 311, 314 — 316, 332, 505, 612.
- დიმიტრი (დეშეტრე II თავდადებულნი 1271 — 1289) 616.
- დიმიტრი ბაგრატიონი ნ. ბაგრატიონი დიმიტრი.
- დიმიტრი ორბელიანი ნ. ორბელიანი დიმიტრი.
- დიმიტრი როსტოველი 75.
- დიმოფილო (ბერძენი ბერი, მოწესე) 260.
- დიოდორე (აეტორი ისტორია ეგვიპტისა-სი) 390.
- დიოკლიტიანე ნ. დეოკლიტიანე.
- დიოლოღონი ნ. გრიგოლ დიდი.
- დიონისე ალექსანდრიელი 258.
- დიონისე არეოპაგელი, დიონისიოს (ათენელი ეპისკოპოსი) 133, 134, 196, 260, 268, 299, 401, 449, 450, 452, 464.
- Дмитриевский А. პროფ. 477.
- დიდაშვილი სოლომონ 19.

დოდო (წმ.) 601.
 დოდო გარეჯელი 121.
 დოდორქელი ნ. გრიგოლ დოდორქელი.
 დოლიძე ი. პროფ. 568.
 დომენტი (წმ.) 134, 230.
 დომენტი კათოლიკოსი, დომენტი 111
 (1704 — 1729 წწ.) 338, 339, 342,
 344, 373, 543, 582.
 დომენტი პირველი 67.
 დონ ბრუნო ეულ ლაკობი 431.
 დორთე (ბერძენი მონაზონი) 203, 260.
 დორთეოს ტვირელი 230, 498.

D

ეპიტაშვილი გიორგი 596.
 ებრაელნი, კერიანი, ურიანი, ისრაელნი;
 154, 190, 191, 199, 278, 279, 283,
 290, 318, 337, 357, 401, 415, 427,
 428, 438, 442, 443, 444, 457, 459,
 460, 464, 476, 477, 508, 512, 514,
 515, 519, 529, 588, 603.
 ეგვიპტელნი 475, ნ. აგრეთვე ეგვიპტელი,
 შეგვიპტელი: მაკარი ეგვიპტელი,
 მარიამ შეგვიპტელი, შინა შეგვიპტე-
 ლი.
 ეგნატაშვილი ბერი 343.
 ეგნატე გოლგოთელი 162.
 ეგნატე ონისიმეს ძე მარტყოფელი 74.
 ეგნატე ლმერთშემოსილი 225, 471.
 ედიშერ ჩოლოყაშვილი ნ. ჩოლოყაშვილი
 ედიშერ.
 ედესელი ნ. თეოდორე ედესელი.
 ევა (ბიბლ.) 337, 430, 436, 437, 452, 593.
 ევაგრე (მოსხ. შიო მღვინელის „ცხოვრება-
 ში“) 159, 160.
 ევაგრე ეპისკოპოსი (ავტორი თხზულებინა
 „ცხოვრება და მოქალაქობაა წმი-
 დისა მამისა ჩუენისა და მოციქულ-
 თასწორის ბაგრატისი“) 262, 447.
 ევგრე პონტოელი (346 — 399) 544.
 Ewald P. 125.
 ევგენი (წმ. მოწამე) 134, 183, 208, 227
 ევგენია (წმ.) 134, 276.
 ევგენიოსი, ევგენიოს ბულგარისი (სხო-
 ლარი) 356.
 ევდემონ I ჩხტიძე (აფხაზეთის კათოლი-
 კოსი 1543 — 1578), 66, 109, 571.

დოსითეოზი (იერუსალიმის პატრიარქი) 338.
 დოსითეოზი (პეტერბერგში მყოფი ქართვე-
 ლი მღვდელმთავარი) 404.
 დოსითეოზ ნეკრესელი 74, 85, 86, 364—
 366, 368, 389—373, 390, 394, 436, 616.
 დრანდელი ნ. ფილიპე დრანდელი.
 დრეპერი 65.
 დუკა ნ. მიხეილ დუკა.
 დუციწი კონსტანტინე ნ. კონსტანტინე დუ-
 ციწი.
 დუმბაძე იაკობ, იაკობ შემოქმედელი დუმ-
 ბაძე, იაკობ დუმბაძე (გარდაიცვ-
 1712 წ.) 16, 179, 338, 479, 617

ევთალი ალექსანდრიელი 415.
 ევლავიოს ქართლის კათოლიკოსი 122.
 ევთჳმე ნ. ექითიმე ათონელი.
 ევლოგი 549.
 ევნომიოს (მწვალაბელი) 181.
 ევსები ალექსანდრიელი 553.
 ევსებოს 227.
 ევსევი კესარიელი, ევსევი ჰამფილელი, ევ-
 სევი ჰამფილი (ბიზანტიელი ისტო-
 რიკოსი) 180, 200, 432, 433, 435,
 444, 445, 465, 497, 503, 553.
 ევსევი მონაზონი 282.
 ევსევი ეამთააღმწერელი ნ. ევსევი კესა-
 რიელი.
 ევსტათი (წმ.) 207.
 ევსტათი მცხეთელი, ესტატე მცხეთელი,
 გვიროზანდაკი 328, 346, 347, 359,
 363, 458, 459, 475, 476, 508—515,
 517, 601.
 ევსტრათი, ესტრატე (წმ. მოწამე) 134,
 183, 208.
 ევსტრათი (ათონის ივერთა მონასტრის დე-
 კანოზი 1071 წლამდე) 236.
 ევსტრათი ნიკიელი (მიტროპოლიტი, გარდ-
 1117 წ.) 283, 550, 486.
 ევსუქი იერუსალიმელი, ევსუხი იერუსა-
 ლიმელი 257, 266, 462, 463, 553.
 ევპრაქსია 227.
 ევფემია 276.
 ევქუსანტი (წ. მოწამე) 134.
 ევფხვიხი ხუცესი 554.
 ეზდრა (ბიბლ.) 436, 418.
 ეზდრა-ზორაბაბელი (ბიბლ.) 419.
 ეზრა (პიმნოგრაფი) 135, 177, 426, 593, 600.

ეზეკიელი 67, 258, 426, 463.

ეზრა (კეკელიძის მოსაზრებით შეიძლება აქ იგულისხმებოდეს გრიგოლ ხანძთელის „სწავრებაში“ მოხსენიებული ეზრა, ღირსი, ანჩელი შამათმთავარი ეპისკოპოსი) 235.

ეზრა (ეზრა, ღირსი, ანჩელი შამათმთავარი ეპისკოპოსი, დიდებულთა აზნაურთა დაფინანსებულთა შვილი) 235.

ეზრა, ეზრა მთაწმიდელი „უღირსი ეზრა“ (ათონის ივერთა მონასტრის მოღვაწე XI ს.) 234, 235, 600.

ეზრა მღვდელმონაზონი და მებევეტე (სინას მთის X საუკუნე ქართული მოღვაწე) 92.

ეზრა წინამძწარმეტყუელი 456.

ეკატერინე (მაგრატ ბატონიშვილის მეუღლე, გარდაიცვალა 1831 წ.) 405.

ეკატერინე დიდი, ეკატერინე II (რუსეთის იმპერატ.) 76, 336.

ელეფთერი, ელფეთერი (წმ. მღვდელმოწამე) 179, 181.

ელენე დედოფალი 445, 452, 498

ელენე (თეიმურაზ II-ის და) 372

ელენე (წმ.) 167.

ელეფთერი ნ. ელფეთერი.

ელვარიანი 141.

ელიზბარი, ელიზბარ ერისთავი (წმ. მოწამე) 341, 347, 351, 353, 542, 601.

ელინნი, ელინები, ელენნი, ელაფენი 178, 267, 285, 302 — 304, 337, 475; ნ. აგრეთვე ბერძნები.

ელისაბედი (ერეკლე I ასული) 372.

ელისაბედი (პეტრეს ასული, რუსეთის იმპერატ.) 349.

ელიზე მთავარეპისკოპოსი 56

ემინი (Эмин Н. О.) 447.

ენია, ენოს დაბელი (V საუკ.) 404

ენისელთ მოურავი 372.

ენისელთ მოურავის ძე 372.

ენისელნი 372.

ენუქი (ბიბლ.) 434, 440.

ეპიფანე კვიპრელი 143, 145, 245, 246, 258, 308, 417, 445, 459 — 462, 498, 553.

ეპიფანე მონაზონი 198, 448.

ერასტიშვილი იასტო 404.

ერეკლე, ერეკლე კეისარი, ერეკლე იმპერატორი (ბიზანტიის იმპერატორი, VII საუკ.) 139, 242, 337, 484, 518, 526, 527.

ერეკლე I (დავითის ძე, ქართლის მეფე ნაზარალიხანი, 1668 — 1703 წწ.) 69, 72, 372, 343, 403.

ერეკლე II, ერეკლე მეფე, ირაკლი მეფე (1762 — 1798) 68, 72, 73, 85, 86, 365, 366, 369, 371, 374, 381, 383, 384, 386, 388, 389, 391, 395, 396, 397, 403, 404, 472, 567, 571, 616.

ერვანდ გუშნასპი ნ. არვანდ გუშნასპი 510.

ერისთავი გიორგი 405.

ერისთავი რაფიელ 382.

ერმანიანი, ჰოსიანი ნ. სომეხი.

ერმესი ნ. ამპონიოს ერმესი.

ერში 301.

ერმოგონე 449.

ესაია, ისაია (ბიბლ.) 334, 356, 357, 426, 468.

ესთერი (ბიბლ.) 419, 426.

ესპანელები 356.

ესტატე ანტიოქელი (ანტიოქიის პატრიარქი) 311, 313, 321.

ესტატე მცხეთელი ნ. ესტათი მცხეთელი-ფეხელნი 199, 225, 290, 415, 449.

ეფთიმი ნ. ექეთიმე მთაწმიდელი.

ეფთუმი ნ. საყვარელიძე ექეთიმე.

ეფრემ ასური 96, 123, 124, 156, 201, 204, 260, 428, 454, 468, 546, 552, 553.

ეფრემ დიდი, ეფრემ ოშკელი 102, 136, 137, 170, 253.

ეფრემ ეპისკოპოსი (მოხს. კუნურდოს ტაძრის წარწერაში) 162.

ეფრემ მცირე, ეფრემი (კარიჭიძე) 16, 82, 95, 101, 102, 170, 171, 179, 180, 191, 192, 193, 199, 202, 206, 207, 221, 223, 226, 227, 229, 233, 243, 247, 250 — 288, 271, 273 — 276, 281, 295 — 297, 302, 313, 321, 322, 332, 333, 383, 395, 411, 416, 437, 463, 465, 466, 471, 482, 499, 502, 504, 506, 546, 549, 551, 552, 556, 563, 609, 610, 613.

ეფრემ ოშკელი ნ. ეფრემ დიდი.

ექეთიმე ათონელი ნ. ექეთიმე მთაწმიდელი

ექეთიმე გრძელი (X საუკ.) 198, 202.

ექეთიმე ვრძელი, ექეთიმე იერუსალიმელი (XI საუკ.) 453, 490, 491, 493, 495.

ექვთიმე დიდი, პალესტინელი (გარდ. 473 წ.) 172, 177.

ექვთიმე ზილაბენი 283.

ექვთიმე მთაწმიდელი, ექვთიმე ათონელი: ექვთიმე, ეფთვი, ეფთვი (955 — 1028) 15, 16, 89, 90, 99, 171, 174 — 178, 180, 182, 184 — 213, 216, 219 — 221, 223, 226 — 228, 231, 233, 235, 236, 244, 245, 246, 249, 250, 255, 257, 259, 263 — 265, 271, 280, 295, 296, 298, 302, 303, 313, 314, 322, 331 — 335, 347, 352, 363, 383, 399, 403, 414, 415, 418.

420, 430, 431, 432, 435, 437, 442, 444, 445 — 448, 450, 455, 457, 462, 463, 471, 482, 484, 485, 493, 497, 502, 504 — 506, 532, 539, 545 — 547, 549, 556, 561, 562, 564, 567, 571, 575, 577, 580, 582, 584, 595, 596, 597, 600, 608, 610.

ექვთიმე მიტროპოლიტი (XVIII საუკ.) 372.

ექვთიმე I საყვარელიძე, ეფთვი (აფხაზეთის კათოლიკოსი 1579 — 1612 წწ.) 109, 235, 266, 287.

ექვთიმე ხელაძე ნ. ხელაძე ექვთიმე ელიშვი ვარდაპეტი 141.

3

ვალენტინიანე II (იმპერატორი) 155.

ვანაკანელი ნ. გოშიკ ვანაკანელი.

ვართაპეტი მადინაშვილი ნ. მადინაშვილი ვართაპეტი.

ვარან-ბაკური (მეფე) 334, 336.

ვარაზვანე, იოანე-ვარაზვანე ნ. იოანე ათონელი.

ვარაზვანე გიორგი ნ. გიორგი ვარაზვანე.

ვარაზვანეს ძე მიქელი ნ. მიქელი (ძე ვარაზვანესი).

ვარდან აბუსერიძე 326, 329, 330.

ვარდან დიდი ვარდან ბარძებრდელი, ვარდან ალმოსაველი (სომეხთა ისტორიკოსი, XIII საუკ. ავტორი „მსოფლიო ისტორიისა“ და „გეოგრაფიისა“) 82.

ვარდანი (სომეხთა მოძღვარი) 379.

ვარდანი (მუშანიკ ღედოფლის შამა, სომეხთა სარდალი) 113, 120.

ვარლაამი ნ. ბალაქვარი.

ვარლაამ მიტროპოლიტი 385, 557

ვარსკენი (მუშანიკის მეუღლე, ქართლის პიტიახში) 113—115, 117, 118, 120, 121, 412, 501.

ვახილი დიდი ნ. ბასილი დიდი.

ვახილიევი ა. (Васильев А.) პროფ. 93, 442, 443, 589.

Васильевский В., აკად. 132, 448.

ვახილისცო (იმპერატორი V საუკ.) 566.

ვახილ კეხარიელი ნ. ბასილი დიდი 85.

ვაჩე კარიჭისძე (XI საუკ.) 82, 251, 269.

ვაჩესძე არსენ ნ. არსენ ივალთოველი.

ვაჩესძე ბასილი ნ. ბასილ ვაჩესძე.

ვახვახიშვილი გრიგოლ ნ. გრიგოლ დოდორაძე.

ვახტანგ V შანავაზი (ქართლის მეფე, რომის ძე. 1658 — 1675) 68.

ვახტანგ VI, ვახტანგ მეფე (ლევანის ძე, ქართლის მეფე, მეფობდა სხვადასხვა დროს 1703 — 1724 წწ.) 68—71, 75, 308, 335, 339, 340, 344, 346, 348, 356, 372, 374, 426, 427, 566, 583, 601, 616, 617.

ვახტანგ აღმასხანი (უფლისწული) 396.

ვახტანგ გორგასალი, გორგასარი (მირდატის ძე, მეფე იბერიისა VI საუკ.) 115, 147 — 149, 313, 351, 412, 438.

ვახტანგ გორგასლის ისტორიკოსი 115, 120.

ვახტანგ მეფე (ვახტანგ III დემეტრე II თავდადებულის ძე) 336.

ვახტანგ ორბელიანი ნ. ორბელიანი ვახტანგ

ვახტანგ ყაფლანიშვილი ნ. ყაფლანიშვილი ვახტანგ.

ვახუშტი, ვახუშტი ბატონიშვილი (ვახტანგ VI-ის ძე, ცნობილი ქართველი მეცნიერი) 71, 96, 242, 343, 426, 427, 473.

ვეჟან ბუზშირი (მარზპანი) 509 511.

ვეჟინი 448.

ვერიჩელი (მოგზ.) 77.

Visio 449.

Владимир (არქიმანდრიტი) 225.

ვლასი (წმ.) 207.

ვოლფიუსი 384.

Wolff R. L. 187.

Woodward 188.

ზ

- ზაბილონ კოლასტელი 525.
 ზადენი (კირკი) 527.
 Заозерный Н. პრეტუ. 211, 212.
 ზარზმელი ნ. ბასილ ზარზმელი. სერაპიონ ზარზმელი.
 ზარშილ. სამოელ (ვაქრისტიანებული სპარსი. შოხს. „ეფესტათი მცხეთელ-ცხოვრებაში“) 515.
 ზაქარია (წინასწარმეტყველი) 283, 466.
 ზაქარია (ბაასი გაიმართა ამ ზაქარიასა და სოლომონს შორის) 453.
 ზაქარია ბერი (ვაღმონწერა გიორგი მთაწმიდლის ავტოგრაფიდან საბარება) 414.
 ზაქარია (პეტრე ქართველის „ცხოვრების“ ავტ.) 334, 335.
 ზაქარია („წამებაჲ ზაქარიასი“) 503.
 ზაქარია (ანჩელი ეპისკოპოსი) 95.
 ზაქარია (ბონელი, XVI სუც.) 571.
 ზაქარია (იესეს ძე, კარის ბუცესი) 404.
 ზაქარია (თბილისელი „დიარქი“) 387, 388.
 ზაქარია (ფილიპე ყაითმაზაშვილის მოწაფე) 86, 365, 392.
 ზაქარია ბატონიშვილი 392, 393.
 ზაქარია გაბაშვილი ნ. გაბაშვილი ზაქარია.
 ზაქარია ვართაპეტი მაღინაშვილი (სომეხთა მოძღვარი) 73, 285.
 ზაქარია კათალიკოსი 67, 139.
 ზაქარია ლალახანაშვილი 88.
 ზაქარია მირდატის ძე (ეჭვთიმე მთაწმიდელის მეგობარი ათონზე) 186.
 ზაქარია მოძღვარი ნ. გაბაშვილი ზაქარია.
 ზაქარია რიტორი 334.
 ზაქარია ხეორდვილოსი (მღვდელი) 397.
 ზაქარია ქართველი 334.
 ზახირ-რუენელინ-ბეიბარხ-ბუნდუყდარი, ფუნდუტა, ფუნდრუხტინი (სულთანი 1260 — 1277 წწ.) 540, 541.
 ზებედე ბუცესი (XVII სუც.) 496.
 ზედაზნელი ნ. იოანე ზედაზნელი.
 ზედაზნელი მამანი 161.
 ზეეპე ბერი 608.
 ზენონი 156, 549.
 ზილაბენი ნ. ექვთიმე ზილაბენი.
 ზირაქი ნ. ისო ზირაქი.
 ზმირნელნი 225.
 ზმვრნელი ნ. შიტროფანე ზმვრნელი.
 ზოსიმე ნ. იოანე-ზოსიმე.
 ზოსიმე კილიკიელი 505.
 ზოსიმე (წმ. მოწამე) 203, 288, 450, 451.
 ზოსიმე („შიშველმართალთათვის“) 451.
 ზოსიმე (ათონის მოღვაწე XI სუც.) 600.
 ზოსიმე, „ელორსი ზოსიმე“ (ქართველი ჰიმნოგრაფი, მოღვაწეობდა ათონზე 1072 — 1077 წწ.) 187, 236, 332.
 ზურაბ შანშოანი 308.

ც

ცერელნი 452

თ

- თადეოზ 313.
 თადეოზ ნაცვლიშვილი ნ. ნაცვლიშვილი თადეოზ.
 თათა (იოანე ზედაზნელის მოწაფე) 159.
 თათარნი 71.
 თალაღეოს (წმ.) 133, 134.
 თალახე მონაზონი 123, 550.
 თალახე ბუცი 322, 463, 466.
 თამარაშვილი მიქელ 72, 76, 78, 125, 469.
 თამარი, თამარ მეფე, თამარ დედოფალი (გიორგი III ასული, სრულიად საქართველოს მეფე 1184 — 1215 წწ.) 97, 98, 139, 275, 298, 316 — 318, 320, 322 — 324, 495, 521, 557, 576.
 თამარ მეფის ისტორიკოსი 316.
 თარხნიშვილი შ. Tarchnsvili M. 16, 65, 106, 127, 128, 137, 183, 186, 238, 524, 527, 537, 577, 582, 583.
 თაყაიშვილი (ზოგი მეცლეეარის მოსაზრებით გაიოზ რექტორის საჯაროდლო გვარი) 387.
 თაყაიშვილი ექვთ. აკად. 84, 99, 122, 127, 188, 236, 239, 262, 273, 275, 309.

- 385, 414, 451, 475, 507, 527, 528, 569, 596, 611.
- თბილელი, ტფილელი: ნ. აბო თბილელი, იოსებ თბილელი, მიხეილ თბილელი ნიკოლოზ თბილელი.
- თბილისელი, ტფილისელი, 387, 388.
- თებაიდელი ბერი 205, 547.
- თევდორე (გიორგი მთაწმიდლის ძმა) ნ. თეოდორე.
- თევდორე ეპისკოპოსი (1415 — 1470) 67, 480.
- თევდორე პალავრელი (X საუკ.) 91.
- თევდოსი 442, 443, 487, 608.
- თევზაძე გ. ბ. 296.
- თეიმურაზ I (დავით I-ის ძე) 289, 616, 617.
- თეიმურაზ II, თეიმურაზ მეფე (ერეკლე I-ის ძე) 250, 343, 345, 372, 374, 377, 380, 403, 601, 616, 617.
- თეიმურაზ ბატონიშვილი ნ. ანტონ I.
- თეიმურაზ ბატონიშვილი (1782 — 1846) 70, 187, 200, 280, 344, 384, 387, 403, 405, 407, 480, 481.
- თეიმურაზ ბატონიშვილის წიგნსაცავის უცნობი კატალოგიზატორი 20.
- თეიმურაზ მეფე ნ. თეიმურაზ II.
- თეკლა ნ. ლატაური.
- თეკლა (გიორგი მთაწმიდლის და) 213, 218.
- თეკლა პირველმოწამე 449.
- თეპურღენგი 479.
- თეოდორა (საბერძნეთის დედოფალი) 520, 521.
- თეოდორა (იმპერატ.) 216.
- თეოდორე (წმ.) 137, 216, 230.
- თეოდორე ფილოსოფოსი (ქ. კეკელიძის მოსაზრებით შესაძლოა იყოს თეოდორე აბუჯურა) 471, 483.
- თეოდორე (გრიგოლ ხანძთელის მოწაფე) 136.
- თეოდორე (ხანძთის წინამძღვარი, დახმარებას უწევდა გიორგი მერჩულს გრიგოლ ხანძთელის „ცხოვრების“ დაწერაში) 152.
- თეოდორე (პატრიარქი ანტიოქიისა) 102, 268.
- თეოდორე (გიორგი მთაწმიდლის ძმა) 218.
- თეოდორე აბუჯურა, თეოდორე ავეჯურა, თეოდორე ავეჯარი, თეოდორე აბუკირა (იოანე დამასკელის მოწაფე, ხარანის ეპისკოპოსი 740 — 820 წწ.) 190, 191, 279, 281, 282, 294, 434, 470, 471, 477, 478, 483, 484, 494, 524, 548.
- თეოდორე აღმსარებელი 229.
- თეოდორე ედესელი 191.
- თეოდორე მენაფე 261.
- თეოდორე პერგიელი (წმ.) 207.
- თეოდორე პეტრა-არაბიელი 261.
- თეოდორე საბაწმიდელი, თევდორე საბაწმიდელი 431, 432.
- თეოდორე ხალოსი (სერბიელი) 507.
- თეოდორე ხტოდიელი (გარდ. 826 წ.) 229, 266, 314, 386, 392.
- თეოდორე სტრათილატი 207.
- თეოდორეს ძე მიხეილი ნ. მიხეილ თეოდორეს ძე (რუსთა მეფე).
- თეოდორე ტვრონი 89, 230, 231.
- თეოდორე ფილოსოფოსი (თეოდორე აბუჯურა?) 471, 483.
- თეოდორე ქართველი (ზ. ჭიჭინაძის მოსაზრებით ცხოვრობდა 1101 — 1181 წწ.) 332, 333.
- თეოდორე კუდელელი (სინას მთის X საუკ. ქართველი მოღვაწე) 92.
- თეოდორიტე (ბიზანტიელი ისტორიკოსი) 187, 261.
- თეოდორიტე კვირელი 246, 260, 262, 321, 392, 465, 466, 471.
- თეოდოსი (ანტიოქიის პატრიარქი 1057 — 1076 წწ.) 217, 244*.
- თეოდოსი დიდი (მეფე, 379 — 395 წწ.) 172, 261, 277, 539.
- თეოდოსი მცირე, თეოდოსი იმპერატორი 73, 141, 297, 334.
- თეოდოტე ანკვირელი 556.
- თეოდოტიანე 425.
- თეოდულა ხუცესი 554.
- თეონა (წმ.) 134.
- თეოფანე ბიზანტიელი 161.
- თეოფანე (მთავარეპისკოპოსი კესარიისა-კაპადოკიისა) 204.
- თეოფანე პროკოპოვიჩი 75, 487.

* 244 გვერდზე თეოდოსის პატრიარქობის წლებად შეცდომით დასახელებულია 1053 — 1057 წწ. სინამდვილეში ამ წლებში პატრიარქი იყო პეტრე, ნ. პეტრე (ანტიოქ. პატრიარქი) რ. მ.

თეოფანე ხუცესი ექვთიმე ათონელის თანამედროვე) 186.
 თეოფილაქტე ბულგარელი, თეოფილაქტე ბულგარელი 317, 414, 464.
 თეოფილაქტე ლოპატინსკი 426.
 თეოფილაქტე პატრიარქი (VIII საუკ.) 263.
 თეოფილე (მოსხენ. გიორგი მთაწმიდლის „ცხოვრებაში“) 244.
 თეოფილე (ტარსუს მიტროპოლიტი) 102, 244.
 თეოფილე ხუცესმონაზონი 243 — 246, 253, 258, 272, 274, 307, 471, 540, 506, 547, 549, 555, 556.
 თეოქტისტე ლეზველი 179, 180.
 თესალონიკელი ნ. იოანე თესალონიკელი, სვიმეონ სოლუნელი.
 თესალონიკელნი 290, 415, 463.

თეტიმოს 133.
 თომა (მოციქული) 189, 371, 394, 429, 443, 448, 612.
 თომა (იერუსალიმელი პატრიარქი) 282, 494.
 თომა აქვინელი 299.
 თომა კემფელი 78.
 თორნიკე, იოანე თორნიკ-ყოფილი, იოანე-თორნიკე, იოანე, თორნიკე ერისთავი (ბარდა სკლიაროსის დამპარცხებელი 977 წ.) 99, 100, 175, 180, 194, 379, 418, 470, 521.
 თოტიმოს (წმ.) 134.
 თრდატ (სოფსთა მეფე) 240.
 თუაღელი ნ. ილარიონ თუაღელი.
 თურქნი, თურქები 75, 102, 217, 321.
 თუხარელი საბა ხულაძის 102, 251 — 253.

0

Jagic 436.

იაზიკოვი კაპიტანი 69.
 იაკობ, ძმა უფლისა 440.
 იაკობ ბატნანელი 553.
 იაკობი (მოციქული) 429, 442, 444, 580 — 583.
 იაკობი (506 წ. დვინის კრების მონაწილე, შესაძლებელია იყოს იგივე იაკობ ცურტაველი) 115.
 იაკობი (გიორგი მთაწმიდლის ძამა) 213, 214, 218.
 იაკობ მთავარებისკომოხი 529.
 იაკობ მღვდელი, იაკობ ხუცი (წმ. ნინოს „ცხოვრების“ ერთ-ერთი აღმწერელი) 236, 312, 529.
 იაკობ მღვდელი (ათონის ივერთა მონასტრის დეკანოზი 1071 წ. შემდეგ) 236.
 იაკობ შემოქმედელი ნ. დუბაძე იაკობ.
 იაკობ ცურტაველი (V საუკ. ავტორი შუშანიკის „მარტილოზისა“) 113 — 122, 127, 138, 269, 276, 290, 354, 379, 412, 459, 487, 489, 508, 530, 549, 612.
 იაკობ (წმ.) 197, 447.
 იამაზე ხელმწიფე 473, 479.
 იანტან გრძნეული, იენატან, იონატან 439, 441, 512.
 Janin R. 89.

იანტო ანდრონიკაშვილი ნ. ანდრონიკაშვილი იანტო.
 იბერნი, იბერები, იბერიელი 89, 356, 608.
 იბერიელი: ნ. იერემია იბერიელი, პეტრე იბერიელი.
 იბნ-კესირი (გარდაიცვ. 1373 წ.) 541.
 ივნატი ანტიოქელი (წმ.) 134.
 იეზიდგერდი (სპარსეთის მეფე) 141.
 იეზეკიელი (ქიზნოვრაფი) 308, 307, 612.
 იერაპოლელი ნ. ამბერკი იერაპოლელი.
 იერემია (სომეხი ბერი, V საუკ.) 90.
 იერემია იბერიელი 483, 560.
 იერემია პატრიარქი (1525 — 1540) 397.
 იერემია ურბელი 560.
 იერემია ქართველი 483.
 იერემია წინასწარმეტყველი, იერემია (ბიბლ.) 416, 425, 426.
 იერიქოს 608.
 იერონი (მოწამე გელიტინისა) 261.
 იერონიმე (ავტორი „ეკლესიასტეს“ თარგმანებათა) 258.
 იერონიმე ალექსიშვილი ნ. ალექსი-მესხიშვილი იერონიმე.
 იერუსალიმელი ნ. ანდრია, ეესუქი, კირილე, ლუკა, სოფრონ იერუსალიმელი, ექვთიმე გრძელი (იერუსალიმელი), მიხაილ (ანტიოქია-იერუსალიმის პატრიარქი), ტიმოთე (იერუსალიმ-

- ლი ხუცესი), იოანე (პატრიარქი იერუსალიმისა).
- იერუსალიმელი 417, 480.
- იესე (შეტუხის დეკანოზი) 404.
- იესე, იესე შფუე (ალექსანდრი, ქართლის შფუე 1714 — 1716 და 1724 — 1727 წწ.) 372.
- იესე (ქსნის ერისთავი, გარდ. 1739 წ.) 541, 552, 554, 601.
- იესე წილანელი. ისე წილანელი 158, 347, 350 — 351, 533, 542, 601.
- იესო ტვაილი 390, 393, 401, 403.
- იესო ქრისტე ნ. ქრისტე.
- ივანე (ერისთავთ-ერისთავი, უარდან და აბუსერ აბუსეროძეების შამა) 326, 330.
- ივანე (იონა გუდგუანიშვილის საბელი ერისთავობაში) ნ. გუდგუანიშვილა იონა.
- ივანე ჯავახიანი (მღვდელი, XVIII საუკ.) 78.
- ივდიოი (ბიბლი.) 419.
- ივერნი, ივერელნი 573.
- ივლიანე (ტაბია ქალაქის ეპისკოპოსი) 554.
- ივლიანე განდგომილი (იმპერატორი, ქრისტიანების დევნის გამო ეწოდა „განდგომილი“) 230, 258, 268, 294, 423, 505, 609.
- ივლიანე პალეოგრაფი (VI საუკ.) 141.
- იორუჯანი 527.
- იკონიელი ნ. ამფილოქე იკონელი.
- ილარიონ დიდი ქალესტინელი (წმ.) 134.
- ილარიონ თუაღელი 214, 215.
- ილარიონი (ათონის ქართულ ხელნაწერთა კატალოგის შემდგენი) 203, 224.
- ილარიონი (გრიგოლ ხანძთელის მიერ აწინებული უბებ მონასტრის ნამსახურისი) 91.
- ილარიონი (დავით შიშხაძორელის მოწოდებ. შტუტგის კათოლიკოსი) 95.
- ილარიონ იშხნელი, ილარიონი 95, 194, 199.
- ილარიონ პარეხელი 144, 156.
- ილარიონ ქართველი 55, 81, 82, 90, 203, 226, 244, 245, 347, 363, 532, 540, 576, 600.
- ილარიონ ჯუაშვილი 548.
- ილია (წინასწარმეტყველი) 223, 403, 424.
- ილია (იერუსალიმის პატრიარქი) 157.
- ილია (მღვდელ-მონაზონი) 521.
- ილია პატრიარქი 403.
- ილია შინატი (გარდ. 1714 წ.) 556.
- იმნაიშვილი ი. 412.
- ინანაშვილი დავით (დავით დადიანის მოძღვარი, XIX საუკ.) 287, 500.
- ინგლისელი 575.
- ინგოროფა პ. 124, 135, 146, 149, 152, 157, 163, 167, 172 — 180, 182, 271, 328, 331, 590 — 591, 599, 607.
- ინდოელნი, შინდოელნი 448.
- იოაკიმე, იოეაკიმე (ბიბლი.) 441, 442.
- იოაკიმე ბედიელი (აფხაზეთის კათოლიკოსი) 568.
- იოაკიმე * შთაწმიდელი (XVI—XVIII სს არქიმანდრიტი) 505, 571.
- იოაკიმე ნიკორწმიდელი (XVI საუკ.) 571.
- იოანე ნ. იოანე-ზოსიმე.
- იოანე ნ. ისაკი (სომხთა კათოლიკოსი).
- იოანე ნ. მარტვი (იოანე).
- იოანე ნ. აოანე ეპისკოპოსი.
- იოანე ნ. ხელნაწელი იონა.
- იოანე (საქირველმოქმედი) 134.
- იოანე (იერუსალიმის პატრიარქი 516 — 524) 157.
- იოანე (977 წ. ქალაგებათა კრებულს ვადამწერი) 96.
- იოანე (სერაპიონ ზარზმელის ძმა) 149, 522.
- იოანე (ხანათის წინამძღვრის თეოდორეს ძმა, ისინი დახმარებან გიორგი მტრულს გრიგოლ ხანძთელის „ცხოვრებისა და წერასი“) 152.
- იოანე („სულეტი ბერი“, დავით აღმაშენებლის თანამედროვე) 310.
- იოანე (ბანელი ეპისკოპოსი) 251.
- იოანე (გ. შთაწმიდლის ბიოგრაფიაში შეცდომით წერია პეტრეს ნაცვლად) 217.
- იოანე (ერძოდიაკონი) 547.
- იოანე (კონსტანტინოპოლელი მთავარეპისკოპოსი) ნ. აოანე მმარბელო.
- იოანე (ენისელი მთარაგის შვილი, 1746 წ. განაგებდა ნეტრესის კათედრას) 369.
- იოანე ხუცესმონაზონი („ლათინთავანი“) 376.
- იოანე, ავილა (პოპს. შოთის მოწამეთა „ცხოვრებაში“) 95.
- იოანე, იოანე II (კათოლიკოსი, XI საუკ.) 270.
- იოანე (ნიკიის მიტროპოლიტი XI საუკ.) 494.
- იოანე ლათვიკელი ეპისკოპოსი 283.
- იოანე (იოანე ხაბულელის შვილი) 185.

- იოანე (516 — 524 წწ.) მეგვიდრე ილია პატრიარქისა 157.
- იოანე (ბულგარეთის ეპისკოპოსი) 291.
- იოანე (მიქელ მოღრეკელის თანამედროვე კიმონოგრაფი) 25.
- იოანე (ეპისკოპოსი ტბეთისა) 95, 162, 321.
- იოანე (თეოდორე ასუერას თბულუბი მინაწერითა) 279.
- იოანე (თეოდ. მწა) 152.
- იოანე ათონელი, იოანე მთაწმიდელი, იოანე, იოანე-ვარაზვაჩე, ვარაზვაჩე (ქუთაში მთაწმიდელის მწა) 15, 91, 99, 107, 175, 177, 180, 184 — 186, 188, 194, 195, 198, 199, 201, 208, 231 — 233, 235, 347, 403, 432, 435, 521, 600.
- იოანე ალექსანდრიელი 54.
- იოანე ანჩელი 309, 322, 323, 600.
- იოანე აქიმი (IX საუკ.) 450.
- იოანე ბატონიშვილი („კალმასობის“ ავტორი) 86, 87, 243, 253, 284, 285, 288, 387, 404 — 406, 479, 617.
- იოანე ბერაა (მიქელ მოღრეკელის დისწული, შატერდის კრებულის გადამწერი) 94, 96, 176.
- იოანე ბერი 211, 310, 576.
- იოანე ბოლნელი, იოანე ხახულელი; ოქროპირი X — XI სს.) 96, 182, 183, 186, 338, 557.
- იოანე გრძელიხძე (ათონის ივერთა მონასტრის მოღვაწე) 126, 187, 216.
- იოანე გუთელი 313.
- იოანე დამახელი, იოანე შანურა, ოქრონექტარი (VII საუკ.) 74, 102, 187, 189, 201, 202, 206, 210, 225, 227, 230, 252, 254, 258, 259, 261, 266, 267, 273, 278, 281, 294, 295 — 297, 299, 308, 359, 379, 384, 394, 401, 465, 466, 470, 471, 477, 483, 485, 489, 553, 556, 563, 588, 594, 595, 602, 603.
- იოანე ეღესელი 477.
- იოანე-ვარაზვაჩე, ვარაზვაჩე ნ. იოანე ათონელი.
- იოანე ზედაზნელი, იოანე ზედაძნელი 122, 123, 157 — 161, 241, 347, 363, 533, 535 — 537, 601.
- იოანე-ზოსიმე, იოანე ქართველი (მას ეკუთვნის „ქება ქართულისა ენისა“)
- 92, 120, 121, 184 — 170, 191, 242, 451, 456, 379, 581, 582, 607.
- იოანე თესლონიკელი 265.
- იოანე-თორნიკე, იოანე, ნ. თორნიკე.
- იოანე იტალი 285, 287, 294 — 297, 305, 486.
- იოანე კათოლიკოსი (VII საუკ.) 139, 141.
- იოანე კათოლიკოსი (დავით აღმაშენებლის თანამედროვე) 314, 321, 495.
- იოანე კალატოზიშვილი ნ. კალატოზიშვილი იოანე.
- იოანე კალოუზნელი 88.
- იოანე-კვირიკე, იოანე, კვირიკე (შავი მთის ქართველთა გულესიარბი) 262.
- იოანე კოჯიხიძე 534.
- იოანე კუვიკულარი 322.
- იოანე კუმურდოელი (კონსტანტინე ქართველთა მოღვაწე X საუკ.) 92.
- იოანე მალაღა 499.
- იოანე შაორგომელი 139.
- იოანე შახარბელი, იოანე ლეონტეკეკელი, იოანე შოტრქელი 15, 16, 99, 101, 186, 194, 197, 206, 225, 260, 269, 290, 317, 331, 412, 414, 415, 426, 429, 434, 445 — 447, 454, 463, 464, 468, 612.
- იოანე შოვარაძე 102, 253.
- იოანე შინჩხი 135, 171 — 178, 174, 591, 600.
- იოანე შმარბელი, სქოლასტიკოსი (კონსტანტინოპოლელი შოვარაძისეპისკოპოსი) 206, 211, 322, 529, 559.
- იოანე შონაზონი 204, 276.
- იოანე შოსხი 96, 401, 545, 550.
- იოანე შოციქული ნ. იოანე შახარბელი.
- იოანე შტბევარი, იოანე (მიქელ მოღრეკელის თანამედროვე კანონგრაფი) 135, 178, 174, 177, 592, 600.
- იოანე ნათლისმცემელი 93, 95, 95, 105, 174, 331, 349, 398, 402, 403, 601.
- იოანე ნომოფილაქსი (XI საუკ.) 98, 273.
- იოანე ოროტნელი (სომეხთა მოძღვარი) 379.
- იოანე ოსებსძე, იოანე ოსეშვილი (სიონის დეკანოზი) 367, 385, 295 — 297, 617.
- იოანე ოქროპირი (ეწიბილი ბერაქანი შვერალი, 347 — 407) 15, 91, 96, 156, 174, 183, 188, 193, 198, 199, 204, 206, 224, 229, 234, 236, 246, 256, 257, 261, 266, 270, 329, 331, 332,

- 392, 402, 454, 463, 465, 484, 488, 492, 493, 521, 548, 549, 552, 553, 556, 565, 580, 582, 583, 612.
- იოანე ოძნელი (სომეხთა მოძღვარი) 379.
- იოანე ორბელიანი მღვდელმთავარი ნ. ორბელიანი იოანე.
- იოანე პატრიკეოფილი ნ. იოანე ფარნაკელი.
- იოანე პეტრიწი, იოანე ფილოსოფოსი (დაბლ. 1055 — 1130) 74, 83, 98, 107, 206, 243, 248, 250, 253, 275, 281, 283, 284—303, 305, 308, 316—318, 326, 332, 357, 368, 381—383, 385, 420, 456, 464, 466, 505, 545, 600, 611.
- იოანე რატეული, იოვანე რატეული (ბერი, არსენ იყალთოელის თანამედროვე) 187.
- იოანე საბანეანი ნ. იოანე საბანისძე.
- იოანე საბანისძე, იოანე საბანეანი 128 — 182, 167, 520, 529.
- იოანე საფარელი (X საუკ.) 91.
- იოანე სინელი (ავტორი „კლემაქსისა“) 172, 199, 204, 207, 237, 288, 306, 332, 334, 381, 392, 545, 611, 617.
- იოანე სქოლასტიკოსი 561.
- იოანე ტარიკისძე 243, 253, 274, 280, 807, 808, 367.
- იოანე ტლაშაძე ნ. ტლაშაძე იოანე.
- იოანე ფრჰაელი (კათოლიკოსი) 450, 477, 504.
- იოანე ფარნაკელი, იოანე პატრიკეოფილი 102, 103, 253, 332.
- იოანე ფილოსოფოსი ნ. იოანე პეტრიწი.
- იოანე ფილოსოფოსი (კათოლიკოსი, ვარდ 728 წ.) 48.
- იოანე ქონქოზისძე, იოვანე ქონქოზისძე 125, 177, 600.
- იოანე ქსიფილინოსი (სვიმეონ მეტაფრასტის გამარჯვლებელი) 73, 109, 502, 503, 575, 586, 556.
- იოანე ქსიფილინოს-პაპუნისძე, იოანე შიხელის ძე ქსიფილინოს-პაპუნისძე (ქართული მოღვაწე XVIII საუკ., ტომთა ბერძენი) 72, 73, 395, 454, 565.
- იოანე ღვთისმეტყველი ნ. იოანე შახარბელი.
- იოანე შატოელი 328 — 329, 330, 600, 612.
- იოანე ღირაძე (ომეოს მოღვაწე X საუკ.) 521.
- იოანე ღირაძე (იოანე ოქროპირის „ცხოვრების“ გადაწერილი, X საუკ.) 96.
- იოანე ჩხატურელი 71.
- იოანე კიმიშელი 316—318, 333, 414, 420, 464, 557.
- იოანე კუონდიდელი 248.
- იოანე ვენბაკურიანი-ორბელიანი 74.
- იოანე ხახუღელი ნ. იოანე ბოლნელი.
- იოანე ხუცი, იოვანე ხუციანი (ეფრემ მცარის თანამედროვე) 259, 281.
- იოანაფი ნ. იოანაფი.
- იობი (ბიბლ.) 406, 426, 616.
- იობ პატრიკეული, იობი (პატრიკეოს მონასტრის წინამძღვარი) 341, 557.
- იოდახაფი, იოანაფი („სიბრძნე ბალაქვარისი“) 188, 189, 227, 434.
- იოვაკიმე ნ. იოაკიმე.
- იოვანე (ბიბლ.) 199.
- იოვანე კუვიკულარი ნ. იოანე კუვიკულარი.
- იოვანე მანსური ნ. იოანე დამასკელი.
- იოვანე რატეული ნ. იოანე რატეული.
- იოვანე ქონქოზისძე ნ. იოანე ქონქოზისძე.
- იოვანე ხუციანი ნ. იოანე ხუცი.
- იოვანე ნუბინისძე ნ. ნუბინისძე იოვანე.
- იოვანეკე მონაზონი 612.
- იონა ნ. გიორგიანიშვილი იოანე.
- იონა (წინასწარმეტყველი) 452.
- Иона (არქიმანდრიტი) 107.
- იონა (მოგზაური) 71.
- იონა ზელაშვილი ნ. ზელაშვილი იონა.
- იონიტანი ნ. იონიტანი.
- იონნი 210, ნ. აგრეთვე ბერძენნი.
- იორდანე (ათონადან ჩამოიტანა ექვთიმის მთაწმიდელის შრომა) 205.
- იორდანე ხუცი 322.
- იორდანიშვილი ნ. 70.
- Jordan H., პროფ. 195, 424.
- იოსებ ალავერდელი 158, 344 — 346, 537, 537, 601.
- იოსებ არიმთიელი 223, 443.
- იოსებ გაბაშვილი ნ. გაბაშვილი იოსებ.
- იოსებ თბილელი 85, 616, 617.
- იოსები (სინას მთის X საუკ. ქართველი მოღვაწე) 92.
- იოსები (ხორი და მოძღვარი) 481.
- იოსები (ბაჩილას შეილშვილი) 320.
- იოსები ხელაშვილი (დვინელი) 403.
- იოსები (როსს კრებულში „თხრობანი წმიდათა და ღმერთმოსილთა შაშათანი“) 549.
- იოსებ კათოლიკოსი (XVIII საუკ.) 571.
- იოსებ კანდელაკი ნ. კანდელაკი იოსებ.

იოსებ შართალი 174, 444.
 იოსებ სამებელი 75, 427, 596.
 იოსებ ფლაბიოსი, ოსიპოს ფლაბიოსი 109, 286, 289, 499, 500.
 იოსებ შვენიერი 190, 358.
 იოსებ ფლავიანდიშვილი ნ. ფლავიანდიშვილი იოსებ.
 იოსები (მიტროპოლიტი) 67.
 იოსელიანი პლ. (1809 — 1875) 72, 74, 186, 215, 234, 244, 248, 270, 306, 308, 314, 324, 329, 331, 332, 336, 337, 338, 340, 355, 360, 363, 372, 382, 386, 396, 418, 437, 479, 498.
 ოსიპოს ფლაბიოსი ნ. იოსებ ფლაბიოსი.
 იპოლიტე (წმ.) 452.
 იპოლიტე ალექსანდრიელი 258.
 იპოლიტე რომელი, პროპელი 156, 459, 468, 469, 497, 498.
 ირაკლი ბატონიშვილი 403.
 ირაკლი I ნ. ერეკლე I.
 ირაკლი მეფე ნ. ერეკლე II.
 ირინეოსი 465.
 ირონ (წმ. მოწამე) 134, 225.
 ირონ ფილოსოფოსი 265.
 ისააკ ანტიოქელი (გარდაიცვალა 460 წ.) 545. ნ. ისააკ ასუროელი.
 ისააკ ასურელი, განშორებული, ასური (აეტორი თხზულებისა „სწავლანი მოღვაწეებათნი“) 95, 201, 515.
 ისააკ განშორებული ნ. ისააკ ასურელი.
 ისააკი (ოლიმპის მთაზე ქართული ხელნაწერის გადასწერი XI ს.) 204.
 ისააკი ნ. იოანე ნიკიის მიტროპოლიტი.

ისააკ ხუცეს — კანდელაკი 69.
 ისააკი (ბიბლ.) 16, 617.
 ისააკი (სომეხთა კათოლიკოსი) 494.
 ისავროდ ნ. ლეონ ისავროდ.
 ისაია ხუცესი 204.
 ისე წილახელი ნ. იესე წილახელი.
 ისვიჟი ალექსანდრიელი 424.
 ისიდორე პელუზიელი 465.
 ისიოდე 304.
 ისმაილი 359.
 ისმაილიტნი 16, 599.
 ისო ზირაქი (ბიბლ.) 406.
 ისრაელნი ნ. ებრაელნი.
 ისრაელ კათოლიკოსი 139.
 ისუ ნავეხი 406.
 ისუს ვორდოსი 357.
 იტალი ნ. იოანე იტალი.
 იტალიელნი 296.
 იუდა (ბიბლ.) 199, 246, 269, 276, 290, 593.
 იულიოს აფრიკელი 169.
 იუნიტანი ნ. იანატან გრძნეული.
 იუსტინა 289.
 იუსტინე 441.
 იუსტინე დიდი ნ. იუსტინიანე დიდი.
 იუსტინიანე დიდი, იუსტინე დიდი (VI საუკ. იმპერატორი) 39, 389, 443, 493, 566.
 იუსტინიანე II (იმპერატორი) 139.
 იუალითოელი არხენ ნ. არხენ იუალითოელი.
 იშხნელი 569.
 იშხნელი: ნ. ილარიონ იშხნელი, საბა იშხნელი.
 იწელი ნ. გიორგი იწელი.

კ

კაბადოკიელი ნ. გიორგი კაბადოკიელი.
 კაენი (ბიბლ.) 205, 436, 437, 453, 455.
 კავადი (სპარსეთის მეფე) 38.
 კათაშონელი ნ. ნიქელ კათაშონელი.
 კაკაბაძე ს. 128, 133, 140, 141, 162, 227, 339 — 342, 389, 396, 509, 525, 572.
 კალატონიშვილი იოანე (მღვდელი) 401.
 კალაუნი ნ. ალ-მელ-ქან-ნასირ — მღვდელ-მწიგნობარი.
 კალინოვსკი ა. 234.
 კალიპოსელი ნ. არხენ კალიპოსელი.
 კალიპოსელნი 253.
 41. ძველი ქართ. ლიტ. ისტორია, ტ. I.

კალისტე (კონსტანტინოპოლის პატრიარქი) 100.
 კალისტე 162.
 კალისტრატე (XIX საუკ.) 162.
 Kallistos (არქიმანდრიტი) 499.
 კალოუზნელი ნ. იოანე კალოუზნელი.
 კანანელი ნ. სომონ კანანელი.
 კანდელაკი ნ. ისააკ ხუცეს — კანდელაკი.
 კანდელაკი იოსებ 259.
 კარაპეტი (სომეხთა ეპისკოპოსი) 141.
 კარბელაშვილი ვ. 318, 319, 321, 348, 400, 401, 508.

- კარბელაშვილი პ. 85, 129, 176, 230, 311, 373, 378, 381, 402, 567, 571.
 კარგარეთელი ნ. გიორგი კარგარეთელი.
 კარიჭაშვილი დ. (1862 — 1927) 287, 516.
 კარიჭისძე ვახე ნ. ვახე კარიჭისძე.
 კარიჭიძე ნ. ეფრემ მცირე.
 Karst. J. (სტრასბურგის უნივერსიტეტის პროფესორი) 27.
 კასიანე პროშაელი, კასიანე რომაელი 205, 260, 349, 549.
 Kautsch. F. პროფ. 437, 438.
 კაჭარავა ნიკოლოზ 418.
 კახაძე მ. 223, 462, 463.
 კახელნი, კახნი 343, 365, 398.
 კახი ნ. კონსტანტი კახი.
 კაცელიძე კ. აკად. 15, 65, 76, 85, 88, 91, 93, 101, 104, 113, 118, 121, 123, 125, 127, 129, 132, 133, 136, 139, 143, 144, 146, 150, 151, 156, 163, 166—169, 180, 183, 184, 185, 192, 197, 202, 207—210, 220, 221, 226, 229, 232, 233, 239, 243, 244, 245, 250, 252, 255, 258, 261, 262, 277, 284—286, 288, 289, 296, 314, 317, 318, 331, 332, 334, 337, 338, 341, 343, 346, 353, 372, 375, 376, 380, 385, 413, 417, 419, 428, 431, 434, 438, 439, 445, 448—450, 459, 464, 475 — 477, 481, 483—485, 493, 495, 497, 498, 503, 505, 508, 511, 512, 513, 521, 527, 528, 532, 534, 537, 538, 540, 544, 545, 549, 552 — 554, 556, 560, 562, 574—577, 579, 580, 583 — 586, 596, 597, 599, 602, 604, 606, 607, 608, 616.
 კელესტინე პაპი (422 — 432) 486, 489.
 კემფელი ნ. თომა კემფელი.
 კესარიელი ნ. ანდრია, ბასილი, გელასი, გრიგოლ, ეფსევი. პროქოპი კესარიელი.
 კესარიონი 267.
 კვაჭაძე ი. 560.
 კვერ — ძე ა. 234.
 კვინტოს კურციუსი 382.
 კვაპრელი ნ. გვიდანე კვაპრელი.
 კვაპრიანე სამოავნელი 72, 888, 889, 348, 349, 585.
 კვირელი ნ. თეოდორე კვირელი.
 კვირიკე ნ. იოანე — კვირიკე.
 კვირიკე (წმ.) 501.
 კვირიკე (მოხს. სინას მთის 974 — 987 წწ. ხელნაწერებში) 165.
 კვირიკე ალექსანდრიელი 102, 610.
 კვირიკე ბერი 253.
 კვირიკე ეკლესიარბი 264.
 კვირიკე შიშნაძორელი (სინას მთის ქართული მოღვაწე X საუკ.) 92.
 კვირიკე სოხასტერელი (ქართველი ბერი, პალესტინელი მოღვაწე) 92.
 კვიროსი (ფახისის მიტროპოლიტი, შემდგომში ალექსანდრიის პატრიარქი) 484.
 კინიგი 98.
 კირილე (ქართველი მოღვაწე ანტიოქიის მახლობლად მდებარე მონასტრისა) 253.
 კირილე ალექსანდრიელი (გარდ. 444 წ.) 74, 96, 134, 245, 253, 257, 281, 331, 367, 379, 392, 463—465, 468, 469, 471, 488, 553, 617.
 კირილე იერუსალიმელი 445, 498, 528, 531, 553.
 კირილე წაიშელი (XVI საუკ.) 543.
 კირიონი, სვიმეონი (ქართლის კათოლიკოსი, VI — VII სს.) 81, 120, 124, 126, 141, 469, 483, 495, 524, 560, 561, 574.
 კირიონი (ეპისკოპოსი) 387.
 კლავდიოს 133.
 კლარჯი 149.
 კლემენტოს (რომის პაპი) 207, 447.
 კლემენტოს („ანტიოქიის მოქცევაჲ“-ს ავტორი) 433.
 კლიმი (წმ.) 174, 592.
 კლიმი ანკვირელი 208.
 კლიმენტი გალანო (მოგზ.) 77.
 Kluge T. 424, 461.
 Coar 210.
 კობადი (მეფე) 469.
 კოვაძი ნ. ანტონი კოვაძი ლეგემაკლი.
 კოზლოვი ი. 234.
 კოზმანი (მოწამე) 117, 193, 120, 122.
 კოზმან (ბერი) 321.
 კოზმანი (მღვდელმონაზონი) 616.
 კოლაელი ყრმანი 497, 518 — 520.
 კოლახელნი 199, 290, 415.
 კოლასტელი ნ. ზაბილონ კოლასტელი.
 კოლიშმელი ნ. თანასი კოლიშმელი.
 კოლხები 606.
 Gombefis 140, 498.
 კომნენი ნ. ანა კომნენა, ილევსი კომნენი.

კონიბერი, Conybeare F. G. 436, 531, 575, 582.
 კონსტანტი, კონსტანტი კეისარი (იმპერატორი, IV საუკ.) 481.
 კონსტაძ (კონსტანტინე დიდის ძე) 498.
 კონსტანტი კახი, კონსტანტი ქართველი 363, 497, 520, 521.
 კონსტანტინე (წმ.) 347.
 კონსტანტინე (წმ. მოწამე, არგვეთის მთავარი VIII საუკ.) 351, 497, 532, 538.
 კონსტანტინე დიდი, კონსტანტინე კეისარი 100, 241, 262, 445, 498, 523.
 კონსტანტინე დუციწი 217, 486.
 კონსტანტინე მონოპახი (კონსტანტიანე IX ბერძენთა მეფე 1042—1054 წწ.) 82, 97, 98, 216, 218, 219, 253, 282, 285.
 კონსტანტინე „პალეოლოგ მეფე“ 500.
 კონსტანტინოპოლელი ნ. აღაპიტე, მეოთხე, ნექტარი, პროკლე, ფლაპიანე კონსტანტინოპოლელი.
 კობტეზი 13.
 Corbo V. 39.
 კორინთელი 199, 290, 293, 415, 464, 595.

კორიუნი (სომეხი ისტორიკოსი V საუკ.) 81.
 კორნელიოს 133.
 კორონიდი 282.
 კოსმანი (ვაკერელი, XVI ს-სუკ.) 571.
 კოსტა (მეფე, ძე კონსტანტინე დიდისა) ნ. კონსტაძ.
 კოჯიბიძე იოანე 534.
 Красносельцев Н. პროფ. 453.
 კრიტელი 179.
 კრიტელი ნ. ანდრია კრიტელი.
 Krumbacher K. 187, 288, 499, 613.
 კვზიკოელი 322.
 კვნიანე ასკულანელი 282.
 კვპრიანე (წმ. მღვდელმოწამე) 131, 265, 289.
 კვრიყე (წმ.) 433, 436, 450.
 კვრილე (წმ.) 233.
 კვრილე აღექსანდრიელი (ბერი) 264.
 კვრინე (წმ.) 207.
 კვროსი (წმ.) 134.
 კუკავა თ. 296.
 კუმურდოელი ნ. იოანე კუმურდოელი.
 კურდანაძე 135, 177, 178, 593, 600.
 კურციოსი კვინტოს ნ. კვინტოს კურციოსი.

ლ

Лавров Н. А. 40.
 ლაზარე (ბიბლ.) 167, 318.
 ლაზარე ფარპელი („სომხეთის ისტორიკოს“ ავტორი, V საუკ. სომეხი ისტორიკოსი) 140.
 ლაზარე ჭუკელი (სომეხთა ეპისკოპოსი) 74, 379.
 ლაწი, ლაზები 89, 99.
 ლათინი 350, 376, 384, 385, 475, 487.
 ლაკომბი ნ. ლონ ბრუნო ედუკაციონი.
 ლამბერტი არქანჯელო 77.
 Lampros S. 181, 213.
 ლანგლუა ვ. 21.
 ლაოდიკიელი ნ. ანტონი კოვიდი ლევმონკელი.
 ლარაძე პეტრე 405.
 ლატავრი, თევლა (ვიოტივი ჩოჩინიძის და) 99.
 ლატიშვილი ვ. — Латишвили В. ადვ. 196, 251, 442, 505.
 ლევან მეფე (ქართლის მეფე, ებტანგ V მანუილის ძე, მამა ვახტანგ VI-ისა) 601.
 ლევიტი (ბიბლ.) 420.

ლევმოაკელი ნ. ანტონი კოვიდი ლევმონკელი.
 ლეზველი ნ. თეოქტისტე ლეზველი.
 ლევიტელი 426, 465.
 ლევიტი 343, 345, 396, 403, 452, 422.
 ლემი (O. Lemm) 49.
 Лем — Пуль 542.
 ლეონ ბატონიშვილი (ს. ვახუშტი მონიშნული) 388.
 ლეონ ბრძენი იმპერატორი (886 — 912) 147.
 ლეონ დიდი, ლეონ მამა (რომის პაპი) 282, 379, 466, 472.
 ლეონ ისაყროსი (ბერძენთა მეფე) 439.
 ლეონ მეფე (მოწმ. კუმურდოს ტაძრის წარწერაში) 167.
 ლეონტი (წმ.) 131.
 ლეონტი (მოხანტოელი მწერალი) 369.
 ლეონტი (იმპერატორი 457 — 474 წწ.) 182, 489.
 ლეონტი პროფელი 286—288, 317, 318, 319, 321, 351, 352, 421, 439—441, 453, 475, 512, 527.
 ლეონტიოს (მღვდელმთავარი) 122.

ლეონტი სოლოდაშვილი ნ. სოლოდაშვილი
ლეონტი.
ლიკინიოს 133.
Lipsius R. 446.
ლოთი (ბიბლ.) 549.
ლოლაშვილი ი. 317.
ლორთქიფანიძე ქ. 415.
ლოპათინსკი თეოფილაქტე 451.
ლოლოთეტი ნ. სვიმეონ მეტაფრასტი.
ლუარსაბ მეფე, ლუარსაბი (ლუარსაბ II,
ქართლის მეფე 1606 — 1615 წწ.,
მოწამე) 346, 347, 351, 353, 363, 542,
601.

ლუკა მახარებელი 15, 269, 276, 290, 317,
333, 412, 426, 430, 437, 441, 464,
540, 541, 612.
ლუკა იერუსალიამელი (შვილი მუზა აბაში-
ძისა) 540.
ლუკიანე (ანტიოქელი პირველმოწამე, IV
საუკ.) 424.
ლუკიანე (დავით გარეჯელის თანამედრო-
ვე) 163.
ლუკიანე ხუცესი 553.
ლუკიანე (ლუკიანეს რეცენზია ბიბლიისა)
425.

8

მაღინაშვილი ნ. ზაქარია ვართაპეტი მაღინა-
შვილი.
მაგრიკი კეისარი, მაგრიკი იმპერატორი (VI
საუკ.) 139, 161.
მათე მახარებელი, მათე 15, 188, 198, 199,
224, 236, 290, 412, 413, 423, 426,
433, 435, 441, 448, 504.
მათე პლასტარი 397, 566.
მათე ურპაელი 274.
მაიუმელი ნ. პეტრე იბერიელი.
მაკაბელნი 206, 265, 406.
მაკარი (გრიგოლ ხანძთელის მოწამე, ხანან
შთის 864 წლის მრავალთავის გადამ-
წერი) 91, 136, 501, 555.
მაკარი (სინას შთის X საუკ. ქართველი მოღ-
ვაწე) 92.
მაკარი (ბაბულის წინამძღვარი გიორგი მთა-
წმიდლის დროს) 214.
მაკარი (ოპიზოს მონაზონი) 522.
მაკარი (ანტიოქიის პატრიარქი XVII საუკ.)
585, 586.
მაკარი (მოსს. კრებულში „თბრობანი წმი-
დათა და ღმერთშემოსილთა მამათა-
ნი“) 549.
მაკარი ლეთთეული 135.
მაკარი დიდი ნ. მაკარი ეგვიპტელი.
მაკარი ეგვიპტელი, მაკარი მივენიტელი,
მაკარი დიდი 204, 270, 539, 545, 562.
მაკარი მესხი, მაკარი შლეღელი 384 — 388,
506.
მაკარი შლეღელმონაზონი 66, 93, 480.
მაკარი რომაელი 451, 505.

მაკედონელი ნ. ალექსანდრე მაკედონელი,
ბასილ მაკედონელი.
მაკრინა (გრიგოლ ნოსელის და) 206.
მაკრინა (თეიმურაზის და, ერეკლე I-ის
ასული) ნ. მაკრინე მონაზონი.
მაკრინე მონაზონი, მაკრინე, მაკრინა, ერო-
ბაში—შარიაში (თეიმურაზ მეფის და,
ერეკლე I-ის ასული) 69, 72, 348 —
346, 537, 601.
მალალა ნ. იოანე მალალა.
მალაქია (კათოლიკოსი ქართლისა 1531 —
1549 წწ.) 571.
მამაძე კათოლიკოსი 168.
Malttingly H. 188.
მაშიკონიანნი 113.
მამლიუნი 336, 511.
მამულაშვილი 77.
მანაკიპრი ნ. გრიგოლ მანაკიპრი.
მანიბიოს 133.
მანიქეველნი 597.
Mansi 140, 211, 434.
Mauceron H. პროფ. 494.
მანსური ნ. იოანე დამასკელი.
მანსური (ბალილი) 129.
მანსურის ძე მაქლი 129.
მანუილ ქხანთინოსი 397, 566.
მაია გამაშვილისა 616.
მამორგომელი იოანე ნ. იოანე შაიონკომე-
ლი.
Mior 224.
მარდარი (წმ. მოწამე) 134, 183, 208
მართა (წმ.) 167.

მართა (სვიმეონ მესვეტის დედა) 88, 89, 181, 215.
მართა (საბერძნეთის დედოფალი, ბაგრატ IV-ის ასული) 104, 216, 217, 245.
მართა დედოფალი (მონასტ. კაპაათა-ს ერთ-ერთი მამულებელი) 104.
მარიამ დედოფალი („ქართლის ცხოვრების“ მარიამ დედოფლისეული ვარიანტი) 83, 93, 96, 98, 105, 108, 218, 236, 238, 243, 285, 309, 310, 317, 318, 324, 351, 352, 403, 439, 440, 451, 457, 475, 476, 495, 513.
მარიამი ღვთისმშობელი, ქალწული მარიამი 16, 105, 107, 108, 124, 167, 187, 196, 197, 204, 206, 223, 225, 230, 244, 245, 266, 281, 289, 312, 315, 316, 324, 328, 331, 341, 342, 344, 345, 346, 360, 377, 396, 403, 429, 430, 441, 442, 443, 452, 483, 488, 550, 553, 593, 600, 601, 617.
მარიამი (დედოფალი, ბაგრატ IV-ის დედა) 103, 216.
მარიამი (იოანე შტბეგარის დედა) 173.
მარიამი (გიორგი მთაწმიდლის დედა) 213, 218.
მარიამი (იბერეთის დედოფალი) 405.
მარიამი (ანტონ I კათოლიკოსის და) 372.
მარიამ კონოვოლელი 225.
მარიამ მეგვიპტელი 207.
მარიამი (თ. ჟორდანიას მოსახრებით მიქელ მოდრეკელის დისწული) 175.
მარი შაჯიო (მისიონერი) 78.
მარი ნ., Марр Н. Я., აკად. 8, 13, 15, 69, 89, 104, 105, 108, 119, 134, 152, 154, 163, 168, 169, 172, 173, 178, 179, 181, 183, 190, 192, 203, 204, 207, 209, 215, 222, 223, 228, 236, 237, 248, 250, 252, 255, 256, 264, 265, 267, 268, 285, 286, 291, 293, 308, 314, 316, 323, 334, 335, 336, 338, 411, 413, 416, 422 — 424, 433, 434, 436, 442, 443, 445, 447, 459, 460 — 462, 464, 468, 470, 499, 503, 514, 516, 519, 527, 528, 541, 548, 549, 574, 576, 577, 579, 581, 584, 597, 599, 604, 605.
მარინა (წმ.) 134, 616.
მარკელაოზი (მიქელ პარხელის მოწაფე) 522.
მარკელინე 461.

Marquart J., მარკვარტი 154, 242, 243, 481.
მარკიანე (თეოდოსი მცირის მოადგილე) 141.
მარკოზ ავრელიოზი 390.
მარკოზი, მარკოზ მახარებელი 15, 290, 317, 333, 412, 426, 429, 430, 449, 464, 580.
მარკოზ მონაზონი 545, 549.
მარმონტელი 390.
მარტვირი კონსტანტინოპოლელი 127, 537.
მარტვირი ქართველი, მარტვირი საბაწმიდელი (VII სუკ.) 126 — 127, 544, 548.
მარტვირი (=იოანე, მოწაფე იოანე ზედაზნელისა, კონსტანტინოპოლელი) 127, 537, ნ. აგრეთვე მარტვირი კონსტანტინოპოლელი.
მარტყოფელი ნ. ეგნატე ონისამეს ძე მარტყოფელი, ანტონ მარტყოფელი.
მატათა 313.
მაქსენტიოზი 498.
მაქსიმე აღმსარებელი, მაქსიმე (VII სუკ.) 16, 196, 197, 200 — 203, 207, 268, 294 — 296, 298, 299, 305, 322, 332, 352, 384, 403, 442, 454, 455, 463, 466, 471, 472, 484, 485, 494, 593.
მაქსიმე ბერი 496.
მაქსიმეიანე (მეფე) 133, 207.
მალნისიელნი 225.
მაყაშვილნი 273.
მაშტოცი 379.
მაწვერელი 569 ნ. აგრეთვე გიორგი მაწვერელი.
მაქავარიანი ღერვასი, სამთაენელი 395.
მაქუტაძე ონოფრე (დავითგარეჯის წინამძღვარი XVII — XVIII სუკ.) 533.
მახათაძე ნ. 178.
მაჯიო მარი ნ. მარი შაჯიო.
მაშლი მანხურის ძე 129.
მაშაღი, მოჰამედი, მოჰმედი, მუჰამედი 16, 179, 337, 338, 352, 359, 360, 478, 480.
მეგვიპტელი ნ. ეგვიპტელი.
მეგვიპტელნი, მეგვიპტელნი, ეგვიპტელნი 318, 605.
მეგისტე (მონაზონი) 322, 485. ნ. მაქსიმე აღმსარებელი.
მეგრელები 93, 392, 452, 605, 606.
მელიოლანელი ნ. აშბროსი მელიოლანელი-მეწვერე 172.
მეთოდი (ასტრაბნის ეპისკოპოსი) 85, 387.

მეთოდი კონსტანტინოპოლელი 454.
 მეთოდი ოლიმპელი ნ. მეთოდი პატრელი.
 მეთოდი პატრელი, მეთოდი ოლიმპელი
 (ილი — IV სს).
 434, 453, 556.
 Meyer W. მეიერი 436, 437.
 Meyer Ph. 185, 219.
 მელეტი ანტიოქელი 553
 მელატე (საბა ვანწყმედლის მოწადე) 38.
 მელიქსეთ-ბეგი ფ., პროფ. 195, 364, 434,
 443, 491, 493, 565.
 მელქისედეკი, მელქისედეკი, მელქისედეკი
 (პიპლ.) 200, 406, 462, 463.
 მელქინ (პიპლ.) 200.
 მელქისედეკი პერი 496.
 მელქისედეკი კათოლიკოსი (XI საუკ.) 15, 67,
 425, 462, 605.
 მელქისედეკი კათოლიკოსი (XVI საუკ.) 496.
 მელქნი 130, ნ. შერქენი.
 მენა ფრიგიელი (წმ.) 133.
 მერკვირი 282.
 მერნული ნ. ვიორგი შერნული.
 მესოპოტამიელი ნ. სიმეონ მესოპოტამიელი.
 მესხეზი 604 — 605.
 მესხი დავით (XVIII საუკ.) 74.
 მესხი მაკარი ნ. მაკარი მესხი.
 მესხიშვილი ნ. ტარასი აბტამანდოიტის აღმუ-
 სო — მესხიშვილი იერიანიშვი. გრიგოლ
 დეკანოზი, მესხელაშვილები.
 მესხიშვილი გიორგი 361.
 მესხიშვილი გრიგოლი 70
 მესხიშვილი დავით, დავით ალექსიძე — მეს-
 ხიშვილი, ნ. დავით რეპტორი.
 მესხიშვილი სოლომონ 70.
 მეტაფრასტი ნ. სიმეონ მეტაფრასტი.
 მეტრეველი ფლ. ნ. 227, 268, 355, 356, 360,
 571, 593.
 მეფისაშვილი 77.
 მესხელაშვილები (თითქოს იონა ხელაშვილის
 წინამორბედი) 403.
 მესხთარ გოში ნ. მხითარ გოში.
 მესხთარ სევასტიელი ნ. მხითარ სევას-
 ტიელი.
 მთავარაბხე იონე 102.
 მთაწმიდელი ნ. გიორგი, ექვთიმე, იოაკიმე,
 ნიკოლოზე მთაწმიდელები, იონე
 ათონელი, გზრა („უღარასი ეზრა“)
 მთაწმიდელი 208, 435, 577.
 მთვარელიშვილი ნ. 387.
 Migne 89, 188, 198 — 201, 203 — 205,

223 — 225, 246, 258 — 260, 281, 283,
 300, 317, 322, 415, 417, 420, 438,
 448, 460 — 462, 464, 469, 470, 472,
 478, 483 — 485, 493, 494, 498, 513,
 514, 545 — 550, 553, 611.
 შინა (წმ.) 207.
 შინა მეგვიპტელი 261.
 შინიატი ნ. ილია შინიატი.
 შინიოსი, შინოს 203.
 შინჩხი იონე ნ. იონე შინჩხი.
 შირდატი (არჩილ მეფის [422 — 432] ძე) 27.
 შირდატის ძე შაქარია ნ. შაქარია შირდა-
 ტის ძე.
 შირვან (რე საურმაგისი) 593.
 შირვან ნ. შირვან მეფე.
 შირზა აღი მსპაანელი 372.
 შირიან ბატონიშვილი 405, 616, 617.
 შირიანი (IV საუკ. მეფე ქართველთა) 121,
 123, 177, 240, 241, 312, 438, 475,
 498, 526, 527, 529.
 შირიანი (სამცხის ფეოდალი, არსენ დიდი სე-
 ფარელის მანა) 136, 148.
 შირშიდონელი 418.
 შისხელი (წმ.) 131.
 შიტლინელი ნ. ქრისტეფორე შიტლინელი.
 შიტროვანე ზმურნელი, შიტროვანე სმირნე-
 ლი 221, 258, 265, 286, 317, 419, 430,
 464, 466.
 შიქაელ ანგელოზი 239, 441.
 შიქაელ (წმ.) 191.
 შიქაელ დიდი (სუტ. აქოთნიკისი) 114.
 შიქაელ (პიპლ.) 438.
 შიქაელი (მოსხენებელი სინას მთაზე 974 —
 987 წლებში დამუშავებულ ხელნაწი-
 რებში) 165.
 შიქაელი, შიქელი (ძე ვარაზეაჩესი, 978 წ.
 ბიბლიის ერო-ერათი ვადამწერა) 96.
 შიქაელი (ხელაშხის მონასტრის წინამძღვარი)
 158, 524.
 შიქაელი, შიქელ ხუცი, შიქელ პერი (იონე
 დამასკელის „ცხოვრების“ არაბული
 ევრსიის ავტორი) 252, 261.
 შიქაელი, შიხელი (იმპერატორი შიხანტიოსა
 1041 — 1042 წწ.) 219, 288.
 შიქაელ შწერალი (X საუკ.) 379.
 შიქაელ საბაწმიდელი, შიქელ ტბერიელი
 476, 607.
 შიქაელ ხვრელოსი, შიხელ სვიცელოსი
 (IX საუკ. იერუსალიმელი მოღვაწე)
 202, 282, 471.

მიქაელ ფხელოსი 98, 273, 285, 292, 294, 296, 300, 464, 486.

მიქაძე ნ. ამბროსი ნეკრესელი.

მიქელ ღალღალისონელი (ათონის კრებულის გადამწერი) 192.

მიქელ ფვალი 541.

მიქელ ეპისკოპოსი 476.

მიქელი ნ. გობრონი.

მიქელი (ე. წ. ათონური 978 წ. ბიბლიის ერთ-ერთი გადამწერი) 419.

მიქელი (სინას მთის ქართველი მოღვაწე X საუკ.) 92.

მიქელი (კათოლიკოსი 1178—1190) 318.

მიქელი (ზარზმის მონასტრის მოღვაწე) 539.

მიქელ კათამონელი (ბალესტინელი ქართველი მოღვაწე) 92.

მიქელ მიძნაძორელი 96.

მიქელ მოღრეცილი 95, 120, 135, 157, 171, 171—177, 179, 180, 531, 592, 595, 600, 603—606.

მიქელ შღვდელი 608.

მიქელ პარეხელი 93, 147—149, 151, 522.

მიქელ ტიბერტიელი ნ. მიქაელ საბაწმიდელი-მიძნაძორელი ნ. დავით, კურაყვე, მიქელ მიძნაძორელნი.

მიხაელი ნ. მიქაელი (ბიზანტიის იმპერატორი).

მიხაილი (პატრიარქი ანტიოქია-აღღესანთ-რიისა) 568.

მიხაილ ხუცი 494.

მიხეილ პატონიშვილი 403, 404.

მიხეილ ბერი 67.

მიხეილ დუკა (იმპერატორი 1071—1078 წწ.) 105.

მიხეილ თბილელი 385.

მიხეილ თეოდორეს ძე (რუსთა მეფე) 550.

მიხეილი (იოანე ქსიფილინოსის შავა) 395.

მიხეილ აღექსის ძე 287.

მიხეილ კათოლიკოსი (1178—1186) 66, 332.

მიხეილ სუნჯელოზი ნ. მიქაელ სუნჯელოსი.

მიხეილი (თეოდორა დედოფლის ვაჟი) 520, 521.

მიხეილ სამუილოვი 287.

მიხითარ ბრძენი ნ. მხითარი.

მიპრი (ძმა არჩილ მეფის—მოწამისა) 237.

მოხიდანო (ეპისკოპოსი არჩილ მეფის—მოწამის დროს) 476.

მოგვნი ბეთლემისა 440.

მოგილა პეტრე 73, 348, 472.

მოლოდინაშვილი 348.

Molitor Joseph 424.

მონგოლები 65, 66, 105, 326, 328.

მონომახი კონსტანტინე ნ. კონსტანტინე მონომახი.

მოსე (სომეხთა კათოლიკოსი) 124, 125.

მოსე (ბერი) 99.

მოსე (ეპისკოპოსი) 81.

მოსე წინასწარმეტყველი, მოსე 200, 290, 293, 303, 403, 406, 463, 480, 521, 536, 549.

მოსე ხორენელი (სომეხი ისტორიკოსი) 81, 239, 524, 528.

მოსოხები 423, 604. ნ. ავრეთვე შესხები.

მოსხი იოანე ნ. იოანე მოსხი.

მოტიქულნი 139, 403, 498.

მოჰამედი, მოჰმედი ნ. შაჰმადი.

მროველი ნ. ავალიშვილი მროველი, ლეონტი მროველი.

მტბევარი, ტბელი: ნ. ანტონ ტბელი, ამფსერიძე ტბელი, დავით ტბელი, იოანე მტბევარი, ზაფლუ ტბელი, საბა (ტბეოსის მოღვაწე XI საუკ.), სტეფანე მტბევარი.

მურვანოზი ნ. პეტრე მურვილი.

მურვან ყრუ, მურვირ იბნ-მუჰამედ ყრუ (მურვან II, ამირა, 736—738 წლებში გამოილაშქრა საქართველოზე) 93, 153, 242, 352, 538.

მუსხელიშვილი ლ. 182, 330.

მუტევაკილი, მუტევაქილი (ხალიფა 847—861 წწ.) 520.

მუყაფა ნ. აბდულა-იბნ-მუყაფა.

მუჰამედი ნ. შაჰმადი.

მუტასიმი (ხალიფა 833—842 წწ.) 520.

მღებრიშვილი 348.

მცხეთელები 526, 527.

მცხეთელი ნ. ევსტათი მცხეთელი.

მცხეთელი მოგვები 510.

მცხეთელი სპარსელები 509, 511.

მხარგრძელი („განგება ვახანის ქუაბთა მონასტრისა“) 578.

მხითარ გოში, მეხითარ გოში 283, 566.

მხითარ სევასტიელი, მეხითარ სევასტიელი, მიხითარ ბრძენი, მიხითარ სევასტიელი ვარდაპეტი 74, 366—368, 371, 382, 394.

6

- ნაბუქოდონოსორი 468.
 ნადირ-შაჰი (სპარსეთის მეფე) 372, 403.
 ნავატ ფილოსოფოსი (მწვალაბელი) 181.
 ნაზიანზელი ნ. გრიგოლ ღვთისმეტყველი.
 ნათიშვილი ვლახა (ერეკლე II-ის კარის დიაკანი) 74, 383.
 ნათლისძე გიორგი ნ. გიორგი ნათლისძე
 ნანა, ნანი, ნონი (არქიდიაკონი) 470, 524.
 ნანა დედოფალი (მირიან მეფის მეუღლე,
 IV საუკ.) 475, 529.
 ნარეკელი ნ. გრიგოლ ნარეკელი.
 Nau F. 503.
 ნაცვლიშვილი (ზოგ მკვლევარს პიახნია
 გაიოზ რექტორის ვერად) 387, 388.
 ნაცვლიშვილი გურგენი 388.
 ნაცვლიშვილი თადეოზ (გაიოზ რექტორის
 სიძე) 388.
 ნატალია (წმ.) 227, 351.
 Neander M. 446.
 ნეაპოლედი ნ. ბერნარდე ნეაპოლედი.
 ნებროთი 240, 243, 437, 438, 439, 441, 512.
 ნებროთის ნათესავნი („ნათესავნი ნებროთის-
 ნი“) 242.
 ნეემია (ბიბლ.) 418, 419.
 ნეველი ნ. ალექსანდრე ნეველი.
 ნეკრესელი ნ. აპროსი, აპროს ნეკრესელე-
 ბი, იოანე (ენისელთ მოურავის ძე),
 ნერქეზიშვილი დოსათეოზი.
 ნერონი 612.
 ნექტარი კონსტანტინოპოლელი 230, 267.
 ნემეზიოს ემეხელი (IV—V სს.) 286, 292,
 294, 298, 305, 384.
 ნეოკესარიელი ნ. ბასილი ნეოკესარიელი.
 გრიგოლ ნეოკესარიელი.
 ნეოფიტე მონაზონი 204.
 ნეოფიტე ურბნელი 543.
 ნერსე (სომეხთა კათოლიკოსი, VII საუკ.)
 94, 357, 518.
 ნერსე (ქართლის ერისმთავარი) 82, 129,
 131, 134.
 ნერსე დიდი (სომეხთა მთავარეპისკოპოსი)
 491.
 ნერსე მეორე (სომეხთა კათოლიკოსი)
 ნ. ნერსე მეჯინი.
 ნერსე მეჯინი, ნერსე II (სომეხთა კათოლი-
 კოსი 524—553 წწ.) 141.
 Nestor Неромонах 387.
 ნესტორი (მწვალაბელი). ნისტორ უსუველი
 232, 233, 246, 283, 327, 357, 489.
 ნაფორი, ნეაფორი 531.
 ნიკანდრო (ეპისკოპოსი) 322.
 ნიკიელი ნ. ეესტრატი ნიკიელი.
 ნიკიტა (ივერიის თემის გამგე) 251.
 ნიკიტა („საღმრთო ფილოსოფოსი“, გარდ.
 890 წ.) 197, 267, 335, 556, 609.
 ნიკიტა — დავით პაფლაღონელი, ნიკიტა სე-
 რონელი, ნიკიტა პერაკლიელი (სერო-
 ნის შიტროპოლიტი X საუკ.) 198, 448.
 ნიკიტა მონაზონი ნ. ნიკიტა სტითატი.
 ნიკიტა პაფლაღონელი ნ. ნიკიტა სერონელი.
 ნიკიტა სერონელი 265, 268, 609, 613.
 ნიკიტა სტითატი, ნიკიტა მონაზონი 278, 279,
 280, 282, 472, 494, 611.
 ნიკიტა ფილოსოფოსი ნ. ნიკიტა სერონელი.
 ნიკიტა ხარტოფილაქსი 282, 472.
 ნიკიტა პერაკლიელი ნ. ნიკიტა სერონელი.
 ნიკიფორე ბოტინატი, ნიკიფორე ბოტანიიტი
 (საბერძნეთის მეფე 1078—1081 წწ.)
 105, 245.
 ნიკიფორე ხუცესი (ანდრია სალოსის „ცხოვ-
 რების“ ავტ.) 434.
 ნიკოდიმე მთაწმიდელი 434.
 ნიკოლაევი ვ. 107.
 ნიკოლაოს, ნიკოლოზ კახელი (მღვდელი) 365,
 366, 368.
 ნიკოლაძე მ. 7.
 ნიკოლოზ, ქართველთა მნათობი (XIV საუკ.)
 838, 837, 585, 601.
 ნიკოლოზ ბაგრატიონი 67.
 ნიკოლოზ კალიგრაფი 598.
 ნიკოლოზ გულაბერიძე, ნიკოლოზ კათოლი-
 კოსი (1150—1178) 66, 298, 306,
 318—322, 332, 466, 472, 485, 507,
 600, 615.
 ნიკოლოზ ბერძენულიძე (კათოლიკოსი) 373.
 ნიკოლოზი (წმ.) 134.
 ნიკოლოზ თბილელი ნ. ნიკოლოზ ტფილელი.
 ნიკოლოზი (ქუთათელი მთავარეპისკოპოსი)
 309.
 ნიკოლოზ კაქარავა ნ. კაქარავა ნიკოლოზ.
 ნიკოლოზ კათოლიკოსი (XV საუკ.) 306.
 ნიკოლოზ კახელი ნ. ნიკოლაოს.
 ნიკოლოზ პირველი (პაპი, IX საუკ.) 225.
 ნიკოლოზ რუსთველი ნ. ნერქეზიშვილი ნი-
 კოლოზი.
 ნიკოლოზ რუსთველი (ბელს აწერს დავით-
 გარეჯის 1690 წ. სიგელს) 339.

- ნიკოლოზ საცივრველთმოქმედი 206, 331.
 ნიკოლოზ ტფილელი, ნიკოლოზ თბილელი, ნიკოლოზ ორბელიშვილი (სულხან-საბა ორბელიანის ძმა) 212, 340, 348—349, 472, 473, 616, 617.
 ნიკოლოზ ხელაშვილი ნ. ხელაშვილი ნიკოლოზ.
 ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილი ნ. ჩოლოყაშვილი ნიკოლოზ.
 ნიკიფორე ჩოლოყაშვილი ნ. ჩოლოყაშვილი ნიკიფორე.
 ნიკომიდიელი ნ. გიორგი ნიკომიდიელი.
 ნიკონი (პატრიარქი) 355.
 ნიკონ შავშთელი 102, 252, 265.
 ნიკოპოლელი 45 მოწამე 134.
 ნიკორწმიდელი ნ. იოაკიმე ნიკორწმიდელი.
 ნილო მონაზონი განმარტებული 204.
 ნილო ხინელი 123, 548, 549.
 ნინო, წმიდა ნინო (ქართველთა განმანათლებელი) 127, 128, 139, 161, 167, 236—239, 262, 263, 311—313, 318, 319, 321, 328, 335, 345, 347, 350, 359, 363, 404, 438, 475, 482, 488, 497, 523—526, 528—531, 537, 540, 541, 557, 601.
 ნინოწმიდელი ნ. არსენ ნინოწმიდელი, სტეფანე ნინოწმიდელი—რუსთველი, საბა (ნინოწმიდელი მთავარეპისკოპოსი). ნიხიმე 450.
 ნისტორ უხჯულო ნ. ნესტორი.
 ნოდარ ხერხეულიძე ნ. ხერხეულიძე ნოდარ.
 ნოე (ბიბლ.) 224, 436, 437, 453, 455.
 ნოტიონი 446.
 ნონი (არქიდიაკონი) ნ. ნანა.
 ნონე (VI საუკ.) გრიგოლ ნაზიანზელის (ღვთისმეტყველის) კომენტატორი 513.
 ნოსელი ნ. გრიგოლ ნოსელი.
 ნუკეხონი 281.
 ნუნე (მოსე ხორენელის აზრით ქართველთა განმანათლებელი) 524. ნ. აგრეთვე ნინო.

■

იოანე ეპისკოპოსი (კუმურდოს ტაძრის წარწერიდან) 162.

ო

- ოზანი (ექვთიმე ათონელის თარგმანთა შემკვენი) 192—194, 296.
 ოლითსარი ნ. გრიგოლ ოლითსარი.
 ოლიმპელი ნ. მეთოდი პატრელი.
 ოლიმპიოდორე ალექსანდრიელი 258, 317, 420, 464, 465.
 ოლუმპია (ღვთათა დიაკონი) 267.
 ონოფრე (ამის იძულებით დაიწერა დავით გარეჯელის მეტაფრასული „ცხოვრება“ 533, 534.
 ონოფრე ბოფბელი 616.
 ონოფრე გარეჯელი (XII საუკ.) 534.
 ონოფრე მაკუტაძე 533.
 ონოფრე მკოვარი 207.
 ორბელიანები 364.
 ორბელიანი (თ. ეორდანიას მოსაზრებით ნიკოლოზ რუსთველის გვარი) 340.
 ორბელიანი დიმიტრი 616.
 ორბელიანი ვახტანგ 78.
 ორბელიანი ივანე, ორბელიანი იოანე (მღვანბევი) 78, 364, 366, 368.
 ორბელიანი იოანე ნ. ჯენბაკურიან ორბელიანი იოანე.
 ორბელიანი მზეკაბუცი (მსაჯული) 74.
 ორბელიანი ნიკოლოზ (თბილისის მიტროპოლიტი) 340.
 ორბელიანი ნიკოლოზ (მღვდელმონაზონი) 426.
 ორბელიანი პაპუნა 71.
 ორბელიანი სულხან-საბა, საბა (1658—1725) 78, 164, 344, 346, 348, 472, 473, 557, 558, 617.
 ორბელიშვილი ნ. ბარათაშვილი — ორბელიშვილი ბესარიონი.
 ორბელიშვილი ნიკოლოზ ნ. ნიკოლოზ თბილელი.
 ორესტი (წმ.) 134, 183, 208.
 ორიგენი, ორიკინე, 258, 279, 299, 358, 377, 425, 432, 433, 461, 455, 483, 484.
 ოროტნელი ნ. იოანე ოროტნელი.
 ორმუზდი 527.
 ორფეოსი 304.

ოსება 70, 389, 479, 542.
 ოსეს ძე იოანე ნ. იოანე ოსეს ძე.
 ოსეშვილი იესე (დაბ. 1729 წ.) 396.
 ოსეშვილი იოანე ნ. იოანე ოსეს ძე.
 ოსია 89.
 ოსმალები, ოსმალები 66, 97, 345, 508.

ოქროპირ ბატონიშვილი 403.
 ოქროპირი ნ. იოანე ოქროპირი.
 ოშკელი ნ. გრიგოლ ოშკელი, ვფრემ დაღა
 ოშკელი.
 ოძნელი იოანე (სომეხთა მოძღვარი) ნ. იოა-
 ნე ოძნელი.

3

პაატა ბატონიშვილი 616.
 პავლე ნ. პავლე მოციქული.
 პავლე (წმ. მოწამე) 134, 601.
 პავლე (სომეხი ზოდეაწე, იერემიას მოწამე,
 V საუკ.) 90.
 პავლე (დუქანოში, პეტრე იბერაელის ტო-
 თული „ცხოვრების“ რედაქტორი) 335
 336.
 პავლე (იოანე პეტრიჩის ძმა) 289.
 პავლე (ტბეთის ეპისკოპოსი) 309.
 პავლე (ვადაშწერი, X საუკ.) 133.
 პავლე (ნარზმის მოღვაწე) 148, 149, 150.
 პავლე თბილელი 346.
 პავლე მოციქული, პავლე 121, 179, 234, 246,
 256, 284, 293, 304, 348, 412, 414, 415,
 429, 433, 434, 448—450, 463, 464,
 564.
 პავლე მღვდელი 550.
 პავლე პირველი (რუსეთის იმპერატორი) 86.
 პავლე ტარონელი 379.
 პავლე ტბელი (XII ს.) 95.
 პავლე წრფელი 549.
 Павел А. პროფ. 397.
 პალაღი პელენოპოლელი 260.
 პალესტინელი ნ. ექვთიმე დიდი, გერასიმე
 პალესტინელი, ილარიონ დიდი პა-
 ლესტინელი, სოფრონ პალესტინელი.
 Palmieri A. 424.
 პალმოვი ნ. ნ. პროფ. 85, 387.
 პამფალე ავინდელი 282.
 პამფილელი ნ. ევსევი კესარიელი.
 პანოდორე ალექსანდრიელი 167—169, 531.
 პანსოფი ალექსანდრიელი 450, 451, 504.
 პანტელეიმონი (წმ.) 134.
 პაპუნა ორბელიანი ნ. ორბელიანი პაპუნა.
 პაპუნაშვილი ნ. იოანე ქსიფილინოს პა-
 პუნაშვილი.
 პარეხელი ნ. ილარიონ პარეხელი, მიქელ პა-
 რეხელი.
 პართელი ნ. გრიგოლ განწანათლებელი.
 პართენი, პართენიონი (პამფილიას მიტრო-
 პოლიტი) 72, 344, 372.

პატრელი ნ. მეთოდი პატრელი.
 პაფლაღონელი დავით ნ. ნიკიტა — დავით
 პაფლაღონელი.
 პაფლაღონელი ნიკიტა ნ. ნიკიტა სერონელი.
 პაფნუტი 548, 549.
 პაქანიცი 452.
 პაპოზი 548.
 პეეტერსი, Peeters P. (ბელგიელი ორიენ-
 ტალისტი) 119, 120, 133, 181, 187,
 190, 351, 379, 450, 470, 499, 501, 502,
 504, 521, 554.
 პეისონელი (მთავ.) 77.
 პელაგი (რომის დიაკონი) 547.
 პელაგია ანტიოქელი 261.
 Peradze G. ნ. ფერაძე გ.
 პერგიელი ნ. თეოდორე პერგიელი.
 პეროზაქ (გაქრისტიანებული სპარსი, მოხს-
 ევსტათი მცხეთელის „მარტვილომა-
 ში“) 515.
 პეროზი, პეროზ მფეე (სპარსეთის მფეე
 459—484 წწ.) 117, 118, 120, 121, 136,
 141, 509.
 პეროზავრ სენიელი 529, 530.
 Petit Louis 83, 106, 577.
 პეტრე (იერემიას მოწამე, V საუკ.) 90.
 პეტრე (იერუსალიმის პატრიარქი 524—544
 წწ.) 157.
 პეტრე (მთავარეპისკოპოსი იერუსალიმისა)
 554.
 პეტრე (ანტიოქიის პატრიარქი, 1053—1057
 წწ.) 217, 244.
 პეტრე (პატრიარქი, ხარტოფილაქსი) 565.
 პეტრე (მონაზონი ოპიზისა) 93, 522.
 პეტრე (სიონის მგალობელი) 616.
 პეტრე (გრიგოლ ნოსელის ძმა სებასტიელ-
 ეპისკოპოსი) 462.
 პეტრე ავითაბლე (მოგზაური) 77.
 პეტრე ალექსანდრიელი (წმ.) 134, 461, 565.
 პეტრე ანტიოქელი მმურკენელი 282, 471.
 პეტრე გელათელი 381—384, 545, 612, 615.
 პეტრე დელავალე (მოგზაური) 77.

პეტრე დიდი, პეტრე (პეტრე I, რუსეთის იმპერატორი) 340, 390, 550.

პეტრე იბერიელი, პეტრე მაიუმელი, პეტრე ქართველი, ერისკაცობაში — შურვანოზი (ვარდ. 488 წ.) 81, 89, 158, 203, 334, 335, 353, 363, 411, 431, 506, 544.

პეტრე ლარაძე 316, 405, 616.

პეტრე მაიუმელი ნ. პეტრე იბერიელი.

პეტრე შოგილა 73, 348, 472.

პეტრე შოცაქული 65, 197, 199, 206, 244, 269, 284, 290, 334, 429, 446—448, 453, 454, 580, 582, 564, 601, 612.

პეტრე ქართველი ნ. პეტრე იბერიელი.

პეტრე მკაწვრალი, პეტროს მკაწვრელი 453, 487, 489, 493.

პეტრიწი იოანე ნ. იოანე პეტრიწი.

პეტროვსკი ა. პროფ. 581.

პეტრეელები 105.

პითაღორე, პითაგორი 365

პითაღორელები 296.

პილატე 444.

პიმენ სალოხი 66, 235.

პიმენი 226, 545, 549.

პინაგუსნასა (ვაქროსტიანეზული სპარსული, მონს. ეესტათი მცხეთელის «ცხოვრებაში») 515.

პიროს კონსტანტინოპოლელი 201, 322, 485.

პირრო ხუცი 322.

პიტარეთელი ნ. იობ პიტარეთელი.

პიტრა (კარდინალი) 587, 590.

პლატონი (ბერძენი ფილოსოფოსი 427—347 წწ. ძვ. წ. აღკ.) 293, 297, 298, 299, 304, 358, 365, 384.

პლატონი (ქ. ტვერის მთავარეპისკოპოსი) 388.

პლატონი (მოსკოვის მიტროპოლიტი) 390, 472.

პოლოცკი სვიმეონ 550.

პოლიკარპე 225.

პოლუკარპო (მღვდელმთავარი) 260.

Помяловский П. 191.

პონტოელი ნ. ევაგრე პონტოელი, პილატე პონტოელი.

Попов К. პროფ. 549.

პორფირი (ფილოსოფოსი) 73, 384.

პორფირიოს ფინიკიელი 367.

პოტიომკინი პ. ს. 386, 389.

პოტიფარი 190.

Preger Th. 500.

პროკლე დიადოხოსი, პროკლე 74, 263, 287, 290, 292, 299, 301, 304, 305, 355, 357 — 359, 366, 368, 383, 408.

პროკლე კონსტანტინოპოლელი 553.

პროკოპი დუქსი (წმ. მოწამე) 207.

პროკოპი კესარიელი 89.

პროკოპი მღვდელი, პროკოპი ხუცესი (XII საუკ. ქართველი მოღვაწე) 247, 254, 259, 260, 549.

პროკოპი ღაზელი 258.

პროკოპოვინი თეოფანე ნ. თეოფანე პროკოპოვინი.

პროხოზე (იოანე ღვთისმეტყველის მოწამე-აღწერია იოანე ღვთისმეტყველის ცხოვრება) 197, 446.

პროხოზე (პალესტინის გერის მონასტრის მამულებელი XI საუკ.) 103, 216.

პროხოზე (პ. პეტერსს აღწერილი აქვს მისი „შრავალთავი“) 501.

პტოლემეონი 337.

Пурцеладзе Д. ნ. ფურცელაძე დ.

ჟორდანია გივი 605.

ჟორდანია თ. (1854—1916) 15, 72, 73, 91, 94—98, 102—104, 137, 138, 140, 143, 145, 162, 173, 175, 179—181, 185, 186, 190, 192, 194, 195, 198, 199, 202, 201, 206, 212, 219, 221, 222, 224, 227, 229, 243, 245, 247, 250, 252—255, 259—265, 267, 272,—275, 277—281, 307,

309, 310, 323, 326, 328, 330, 333, 339, 340, 342, 370, 392, 398, 413, 415, 417, 420, 431, 432, 434, 435, 460, 462, 465, 490, 491, 495, 502, 507, 532, 533, 545, 552, 567, 568, 570, 572, 576—578, 583, 605, 610.

Жузе П. К. 586.

R

Raabe R. 89, 336, 481.

რაბინი სამოელ ნ. სამოელ რაბინი.

რადამანთ 203.

რაზმაძე სოლომონ 405.

რადედნ პირველმოწამე 82, 241, 347, 350, 351, 353, 354, 363, 507, 542, 601.

რატეული იოანე ნ. იოანე რატეული.

Richter 435.

რიფსიმე — გაიანე 524.

რიფსიმეანნი (წმ. ნინოს თანამგზავრი რიფსიმეს მიმღვეარნი) 240.

Robinson I. A. 187.

რომაელი, პრომაელი: ნ. არსენ რომაელი, გელასი რომაელი, იპოლიტე რომაელი, კასიანე რომაელი, შაკარი რომაელი, ფილიპე რომაელი.

რომაელნი, რომაელები, პრომნი 65, 203, 207, 225, 290, 376, 415, 447, 463 — 466, 473, 486, 488, 560, 593.

რომანოზი (წმ.) 266.

რომანოზ მიტროპოლიტი (XVIII საუკ.) 75, 349.

როსტოველი ნ. დიმიტრი როსტოველი.

როსტომაშვილი ი. (Ростомашвили И. И.) 162.

რუთი (ბიბლ.) 420, 426, 465.

რუსთაველი შოთა 178, 281, 283, 301, 334, 423.

რუსთველი, რუსთაველი: ნ. ბესარიონ რუსთველი, ნიკოლოზ რუსთველი, სტეფანე ნინოწმიდელი — რუსთველი, რუსთაველი შოთა, ნერტეზიშვილი ნიკოლოზ.

რუსნი, რუსები 74—76, 86, 230, 358, 363, 472, 487, 550, 596.

რუსუდან დედოფალი (თამარ მეფის ძეგლი, სრულიად საქართველოს მეფე 1222—1245 წწ.) 326.

რუფინოზი, რუფინესი 128, 523.

Rücker Ig. 566.

რუხაძე ტ. 18, 234, 343, 601.

S

საათაბაგოელი თავადი (და არა დავით საათაბაგოელი, როგორც ა. ცაგარელი ფიქრობდა) 18.

სააკაძე ვიორგი 68.

სააკ კათოლიკოსი 494.

საბა ნ. ორბელიანი სულხან-საბა.

საბა ნ. საბა განწმედილი.

საბა, საბან (იშხნის მეორედ მამუნებელი) ნ. საბა იშხნელი.

საბა (ვიორგი მთაწმიდლის ბიძა) 214, 215.

საბა (ვალდამურის ეკლესიამ ათონელის მიერ თარგმნილი იოანე მახარებლის აპოკალიპსისა და ანდრია კესარიელის თარგმანებათა) 186.

საბა (ტბოთის ეპისკოპოსი) 95.

საბა (ნინოწმიდელი მთავარეპისკოპოსი) 374.

საბა განწმედილი, საბა (ვარდათყალა 532 წ.) 89, 90, 157, 163, 412, 539, 573, 576, 600, 605.

საბა იშხნელი, საბანი (ვრიკოლ ზანძელის დეიდაშვილი, იშხნის მეორედ მამუნებელი) 94, 155.

საბანეანი იოანე ნ. იოანე საბანისძე.

საბან ნ. საბა იშხნელი.

საბანისძე, საბანეანი იოანე ნ. იოანე საბანისძე.

საბაი, საბა (მამასახლისი) 393, 521.

საბა სულამსძე თუხარელი 102, 251, 253.

საბა სვინგელოზი 329, 598, 601.

საბაწმიდელი ნ. თეოდორე საბაწმიდელი, მარტვირი ქართველი (საბაწმიდელი), მიქელ საბაწმიდელი.

საბაწმიდელი ბერები 190.

საბინანი მ. 113, 129, 141, 142, 158, 160, 162, 163, 179, 180, 184, 197, 212, 213, 229, 242, 244, 245, 247, 270, 272, 275, 347, 351, 352, 431, 432, 448, 451, 493, 509, 533, 535, 538.

საგდუხტ დედოფალი 37.

საგინაშვილი ვიორგი 403.

Savilius H. 521.

სავინსკი ი. (И. Савинский) 387.

საიათ-ნოვა 27.

სალამან (ბიბლ.) 200.

Saleman C. 597.

სალი (ბიბლ.) 200.

სალომე (ბიბლ.) 455.

სალომე (ვიოზ რექტორის და) 388.

სალომე უფარველი 528—530.

სალოსი ნ. ანდრია სალოსი, თეოდორე სალოსი.

სალტიკოვ-შხედრინი 416.

- სამარიტელი 453.
 სამებელი ნ. ოსებ სამებელი.
 სამთავნელი ნ. კვიპრანე სამთავნელი, შაქა-
 კარიანა ღერუასი.
 სამოელ ნ. ზარმიღ.
 სამოელ (ოპიზის მამასახლისი) 93.
 სამოელ არქიდიაკონი (მოსს. ევსტათი შცხე-
 თელის „ცხოვრებაში“) 458, 508.
 512—514.
 სამოელი (მცხეთის კათოლიკოსი) 509, 512,
 სამოელი, სამოელ კათოლიკოსი (ქართლის
 კათოლიკოსი 780—790 წწ.) 129, 130,
 270.
 სამოელ რაბინი 477.
 სამონა (წმ. მოწამე) 134, 274, 276.
 სამოელ ადანელი, სამოელი (ადანის მიტრო-
 პოლიტი) 252, 261.
 სამოელ კათოლიკოსი ნ. სამოელ (ქართლის
 კათოლიკოსი).
 სანანოძეს სტეფანე ნ. სტეფანე სანანო-
 ძეს.
 სანიკიძე ქ. 86.
 სარა 549.
 სარგის თმოგველი 19.
 სარგის სუბულის ძე 493.
 სარკინოზნი 242, 278, 541; ნ. აგრეთვე
 არაბნი.
 სარიდონ ჩოლოყაშვილი ნ. ჩოლოყაშვილი
 სარიდონ.
 სარმიანე კათოლიკოსი 271.
 სასანიანები, სასანელი ზეფენი 161, 530.
 Sathas K. N. 292.
 საული (ბაბლ.) 416, 427.
 საურმაგ (აქრისტე, აღიღე საურმაგ და ქუე
 შისი შირვან“) 177, 593.
 საფარელი ნ. არსენ I დიდი, იოანე საფა-
 რელი.
 საღირისძე ანტონი ნ. ანტონ საღირისძე.
 საყვარელიძე ექვთიმე ნ. ექვთიმე I საყვარე-
 ლიძე.
 საპაე დიდი, საპაე კათოლიკოსი (სომეხთა
 კათოლიკოსი) 113, 138.
 საპაეი (წმ.) 491.
 საპაე ინჰაილის ძე (ამირა) 520.
 საპაე მონაზონი 515.
 საშღონა მარტვირი 126.
 სეზასტიელი მოწამენი 514.
 სეზასტიელნი 351.
 სევასტიელი ნ. შიპაარ სევასტიელი.
 სევასტოსი 248.
 სევერიანე გაბაონელი 553.
 სევეროზი, სევეროზ ანტიოქელი, სევირ ან-
 ტიოქელი (მწვალაბელი, VI საუკ.)
 141, 283, 334, 465, 487, 489.
 სევირ ანტიოქელი ნ. სევეროზი.
 სეიდა (აბღალ-მალაქ ხალოფას მეუღლე) 190.
 სეითი (ბიბლ.) 224, 436, 437.
 სეითი, სეით, სჰით, სეით თარგმანი (VII
 საუკ.) 183, 184, 501.
 სელევკიელი ნ. ბასილი სელევკიელი.
 სელევკო 611.
 სელეუციანები 107.
 სერაპიონ ზარზმელი 93, 99, 144, 146, 148,
 149, 151, 522, 532, 539, 549.
 სერგი (სომეხთა მოძღვარი) 379.
 სერგი (წმ.) 134.
 სერგი მაგისტროსი 203.
 Серафимъ 434, 554.
 სერონელი ნ. ნიკიტა სერონელი.
 სეზნია ჩხეიძე ნ. ჩხეიძე სეზნია
 სვანები 452.
 სვიმასოსი 419, 425.
 სვიმეონ გარნელი ნ. სვიმეონ ჯულფელი.
 სვიმეონ თესალონიკელი ნ. სვიმეონ სოლუ-
 ნელი.
 სვიმეონი (კირიონის საერისკაცო სახელი
 ნ. კირიონი (ქართლის კათოლიკოსი)
 124.
 სვიმეონი, სვიმეონ ბერი, სვიმეონ სუცესმო-
 ნაზონი (მთარგმნელი) 281, 283, 334,
 383.
 სვიმეონი (მესვეტე?) 306, 307.
 სვიმეონ კათოლიკოსი (1142—1146) 124,
 318, 584.
 სვიმეონ ლოლოფტი, სვიმეონ მეტაფრასტი
 179, 180, 183, 190, 196, 207, 245,
 262, 288, 289, 442, 502, 506, 556,
 610, 612.
 სვიმეონ შვალაბელი (X საუკ.) 91.
 სვიმეონ მესვეტე, სვიმეონ საკვირველმოქ-
 მელი, სვიმეონი (გარდ. 596 წ.) 88,
 89, 98, 101, 123, 181, 215, 251, 373,
 545.
 სვიმეონ შესოპოტამიელი 205.
 სვიმეონ მეტაფრასტი ნ. სვიმეონ ლოლო-
 ფტი.
 სვიმეონ პატრიარქი 321.
 სვიმეონ საკვირველმოქმედი ნ. სვიმეონ
 მესვეტე.
 სვიმეონ სოლუნელი, სვიმეონ თესალონიკე-
 ლი 299.
 სვიმეონ წინამძღვარი 100.

- სვიმეონ ჯუღუფელი, სიმეონ ჯუღუფელი.
სვიმეონ გარნელი, სვიმეონ ჯუღუფელი
74, 308, 366, 368, 383, 384, 392.
- სვიმეონ ჯუღუფელი ნ. სვიმეონ ჯუღუფელი
სვიმეონ შვიანი 404.
- სიბილა 431, 438.
- სიდონია, სიდუნია (წმ. ნინოს თანამედროვე)
312, 476, 529—531.
- სივნიელი პეტროვარი ნ. პეტროვარ სივნიე-
ლი.
- სილიბისტრო 593.
- სილო (მოგზაური) 77.
- სიმეონი (ქუთათელი, XVI საუკ.) 571.
- სიმეონ ხერკელი (XI საუკ.) 223.
- სიმოლიკია („ეპისტოლე ბასილი დიდისა სო-
მოლიკიას მიმართ სეფექალითა“) 226.
- სიმონ ბატონიშვილი 339.
- სიმონ კანანელი 67, 333.
- სინელი ნ. ანასტასი სინელი, იოანე სინელი,
ნილო სინელი.
- სირიელები 126, 158, 189, 445 ნ. აგ-
რეთვე ასურნი.
- სირიელი მამები, სირიელი მოღვაწენი 157,
513, 538, 544; ნ. აგრეთვე ათცამეტი
ასურელი მამები.
- სირიკავკასიელი ნ. ბარლამ სირიკავკასიე-
ლი.
- სიუნელი ნ. სტეფანე სიუნელი
სისოა 549.
- Скабалапович М. პროფ. 251.
- Скабалапович Н. პროფ. 290.
- სკვიტები, სკვიტნი 230, 499.
- სკლიაროსი ნ. ბარდა სკლიაროსი.
სკლარენა 97, 98.
- სკორდელოსი ნ. ზაქარია სკორდელოსი.
სლავები 359.
- სმარნელი ნ. მიტროფანე ზმვრნელი.
სოლომი 571.
- სოზონტ (წმ.) 283.
- სოცილოვი მ. 487.
- სოკრატე (ბერძენი ფალოსოფოსი) 293, 298.
- სოკრათი (დიონისე არეოპოიტის შიშა) 122.
- სოლომონ I (იმერეთის მეფე) 68.
- სოლომონი, სოლომონ ბრძენი (ბიზლ.) 356,
290, 301, 393, 436, 453, 616.
- სოლომონი (დეკანოზი) 70.
- სოლომონი (იონა ხელაშვილის შიშა) 100.
- სოლომონ მესხიშვილი 361.
- სოლოდაშვილი ბაგრატი 73.
- სოლოდაშვილი გერონტი 472.
- სოლოდაშვილი ლეონტი 69.
- სოლუნელი ნ. სვიმეონ სოლუნელი.
- სომეხნი, სომეხები, პარმანი, ერმანიანი,
პაოსიანი 71, 73, 74, 81, 82, 90, 93,
94, 104, 113, 119—121, 124—126,
128, 137—141, 146, 170, 192, 238,
240, 264, 271, 275, 278—280, 282,
283, 305, 332, 357, 364—367, 369—
371, 373, 376, 379, 383, 385, 393,
395, 422, 445, 452, 453, 469, 470,
472, 482, 483, 487, 489—492, 493—
496, 502, 518, 519, 524, 531, 560,
561, 574, 575, 583, 605.
- სონ-მეხნები (აკად. ნ. მარის მოსაზრებით
არსებობდა ასეთი ტომი) 604.
- სოსთენი 453, 490—493, 495.
- სოსიპატრო (მღვდელი) 260.
- სოფრონი (მოხს. კრებულში „თხოვანი
წმიდათა და ღმერთშემოსილთა პაპ-
თანი“) 549.
- სოფრონ იერუსალიმელი 208, 230, 266, 556.
- სოფრონ პალესტინელი 332.
- სოფრონ შატბერდელი 144, 156.
- სოფრონიოსი 188.
- სოფრონია (წინასწარმეტყველი) 466.
- სოხასტერელი ნ. კირილე სოხასტერელი.
- სპარსელები, სპარსნი 104, 116, 140—142,
230, 334, 343, 344, 351, 354, 395,
439, 441, 472, 479, 499, 508, 510—
513, 515, 529, 540, 541.
- სპირიდონი (მოხს. ასკეტურ კრებულში
„თხოვანი წმიდათა და ღმერთშემო-
სილთა მამათანი“) 549.
- სპირიდონ არქიმანდრიტი (დავითგარეჯის
წინამძღვარი) 372.
- სპირიდონ ტრაპიზუნტელი 261.
- სრენცესკი ი. პროფ. 442.
- სტალინი ი. ა. 14.
- სტეფანე (978 წ. ე. წ. ათონური ბიბლიის
ერთ-ერთი გადაწერა) 419.
- სტეფანე (გაქრისტიანებული სპარსი. მოხს.
ვესტაში მცხეთელის „ეხოვრებაში“) 515.
- სტეფანე (მოაფარიპოსკომოსი) 399.
- სტეფანე (შატბერდელი ბერი) 414.
- სტეფანე ათონელი (გარტ. ათონზე 1069 წ.)
284, 393, 549.
- სტეფანე ახალი (მოწამე) 207.
- სტეფანე დიკონი (კურუმ მტერის თანამედ-
როვე) 259, 281.

სტეფანე მტბევარი (ეპისკოპოსი, მიქელ-გობრონის „ცხოვრების“ აღმწერელი) 95, 142—144, 145, 146, 156, 173, 460, 532, 561.
სტეფანე მძოვარი 546.
სტეფანე ნინოწმიდელი-რუსთველი (XVIII საუკ.) 234, 399.
სტეფანე პაულინი 78.
სტეფანე პირველმოწამე 180, 197, 266, 446, 492, 554, 592.
სტეფანე სანანოასძე, სტეფანე ჭყონდიდელი 135, 178—182, 230, 432, 435, 499, 506, 592, 593, 600.
სტეფანე სიუნელი (სომეხთა მოძღვარი) 379.
სტეფანე ჭუიკელი 102.
სტეფანე ჭყონდიდელი ნ. სტეფანე სანანოასძე.
სტეფანე ხარტულარი (ათონის ივერთა მონასტრის წინამძღვარი 1043 წ.) 219.
სტეფანია 133, 134.

სტეფანოზ I (VI საუკ.) 37.
სტეფანოზ II 527.
სტეფანოზი (არჩილ მეფის-წამებულის შამა) 242.
სტეფანოზ ერისმთავარი (VII საუკ.) 270, 271.
სტითატი ნ. ნიკიტა სტითატი.
სტოდიელნი 212, 226, 567.
სტოიკელნი 383.
სტოდიელი ნ. თეოდორე სტოდიელი.
სტრატოგი ნ. ანტიოქე სტრატოგი.
სუმეონი ნ. სვიმეონ მესვეტე.
სუნკელოსი ნ. მიქაელ სუნკელოსი.
სუბალისძე 453.
სულაასძე ხაბა ნ. საბა სულაასძე თუნარელი.
სუმბატი (მემატიანე) 218, 538.
სუმბატი (სომეხთა მეფე) 145.
სურგულაძე ივ. 87.
სუფსარჯისი 453.

ტ

ტაბლიაშვილი პეტრე (XIX ს.) 418.
ტავრომენიელნი 197, 447.
ტავრომენიელი ნ. ბაგრატ ტავრომენიელი.
ტათეველი ნ. გრიგოლ ტათეველი.
ტაოელი 218, 251.
ტარახი ალექსიევი 431.
ტარახი არქიმანდრიტი (მესხიშვილი) 70, 315, 361, 472.
ტარიელ თამაზაშვილი 373.
ტარიკისძე იოანე ნ. იოანე ტარიკისძე.
ტარონელი ნ. პავლე ტარონელი.
ტბელი ნ. მტბევარი.
ტენციზი ნ. დენგიზი.
ტერ-დავითა 73.
ტერ-მკრტიჩიანი გ. 510.
ტერ-პეტროზა (ანტონ I-ის თანამედროვე შთარგმნელი) 73.
ტერ-სამოელ (ანტონ I-ის თანამედროვე შთარგმნელი) 73.
Teubner 500.
ტერტულიანე 444.
ტერ-დიმიტე ყაითამაზაშვილი ნ. კლიმენტაშვილი ფილაქე.
ტვირელი ნ. დოროთეოს ტვირელი.
ტიბერიელი ნ. მიქელ ტიბერიელი.
ტიმოთე (ეფესელთა პირველი ეპისკოპოსა) 199, 290, 415, 429, 449, 450.
ტიმოთე ალექსანდრიელი 454.

ტიმოთე კონსტანტინოპოლელი (460—482) 488.
ტიმოთე (ხუცესი იერუსალიმისა) 552.
ტიმოთე მიტროპოლიტი ნ. გაბაშვილა ტიმოთე.
ტიმოთე საკვირველმოქმედი 270.
ტირიქანი (წმ. მოწამე) 518, 519.
ტიტე („დარღვევა იერუსალიმისა ტიტუსაგან“) 75, 290, 415.
ტიტე (მღვდელთმთავარი) 260.
Tischendorf, ტიშენდორფი 436, 437, 449.
Тихонравов Н., ტიხონრაჟოვი ნ. 426, 442, 443, 449, 451, 452.
ტლაშაძე იოანე 617.
ტობია (ბიბლ.) 419.
ტრალელნი 225.
ტრალელი ნ. ასკლიპიადოს ტრალელი.
ტრიფილე არქიმანდრიტი 70, 385.
ტრიფონი (მოწამე) 456.
Тропакій Н., ტროპაკი, პროფ. 260, 548, 578.
Tsherakhian 446.
ტვრონი ნ. თეოდორე ტვრონი.
ტულუკაშვილი დავით 77, 78.
ტურნეფორი 68, 77.
ტფილელი ნ. თბილელი.
Tuibaut 603.
Thiel 434.

უ

ულუმპიანა 300.
უმიროს 298.
უორდროპი 552.
უვარული ხალომე ნ. ხალომე უვარმელი.
ურბნელი ნ. (ხიზანიშვილი) 571.
ურბნელი ნ. ნეოფიტე ურბნელი.
ურპაელი ნ. იერემია ურპაელი, იოანე ურპაელი, მათე ურპაელი.
უსპენსკი თ. Успенский Ф. Н. აკად. (1845—1928) 209, 485, 486.

უსპენსკი პორფირი, Успенский П., 185, 219, 416.

უსტამი (მცხეთის ციხისთავი) 509, 510, 515.

უძღებო წვილი (ბიბლ.) 172.

უბტანესი, უბტანეს ურპაელი, უბტანეს ელბ. სელი (ერქას resp. ედესის ეპისკოპოსი, სომეხთა ისტორიკოსი, X სიუც.) 81, 119, 124, 125, 139, 469, 560.

ფ

Fabricius 225, 252.

ფავსტეს აპოლონიადო 282.

ფალავანდიშვილი იოსებ 372.

ფარისეველი (ბიბლ.) 172.

ფარნაყელი ნ. იოანე ფარნაყელი.

ფარნაოზ ბატონიშვილი 397, 404.

ფარპელი ლაზარე (სომეხთა ისტორიკოსი) ნ. ლაზარე ფარპელი.

ფარხადან ვორგიჯანიძე 71.

ფარხან მეფე 122, 160, 412.

ფატმანი 360.

ფაშვებერტუაძე ფეზანგი 27.

ფებრიონია (წმ.) 207, 208.

ფეიქრიშვილი 560.

ფერაძე ვ. Peradze G., 157, 424, 450, 537, 560, 582.

ფერხოს კვრივი 214.

ფერხო ჯოჯიყისძე 214, 218, 235.

ფილაგრიონი (წმ.) 133, 134.

ფილაგელფიელნი 225.

ფილაგელფიოს (წმ.) 207.

ფილაკანოზი (პრეპერენდი ეპისკოპოსი) 489.

Филарет 225, 252.

ფილექტიმონი 450, 504.

ფილამონა 415.

ფილიპე რომაელი 282.

ფილიპე („ფილიპე ბეთლემი“) 178, 607, 608

ფილიპე (აღმწერია „აღსარებამ თევდოსასი,

ქურიათა შთაფრისამ“) 442, 443.

ფილიპე დრანდელი 571.

ფილიპე (პარპანთა მღვდელი) ნ. ყაითმაზაშვილი ფილიპე.

ფილიპელნი 199, 225, 290, 415.

ფილიფოს ბრეგნიონი 560.

ფილიფოზი (კონსტანტინოპოლის პატრიარქი) 583.

ფილონ ებრაელი 465.

ფილოქსენი (VI სიუც.) 141.

ფინეჯი 477.

ფინიკიელი ნ. პორფირიოს ფინიკიელი. Finck Fr. N. 27.

ფილონ ტირაკი (სომეხი მწერალი) 128.

ფლაბიანე კონსტანტინოპოლელი 282.

ფლაბიონი იოსებ ნ. იოსებ ფლაბიონი.

ფოკა (წმ.) 134, 549.

ფოკა განდგომილი 218.

ფოტიკელი ნ. დიადოხოს ფოტიკელი.

ფოტი პატრიარქი 139, 325, 284, 333, 334, 547, 548, 559, 554, 571.

ფრანგნი 126, 391.

ფრანკისკო ბოლონიელი (კაფუკანი) 350.

ფრაუნდორფი (კალაჩის კომენდანტი 1756—1760 წ.წ.) 382.

ფრენკელი 571.

ფხვედოლონისე არეოპაგელი 255, 294, 296, 298, 299, 305.

ფხვედოფრემი 239, 438.

ფხვედოფოკი 120.

ფსევდოკალიბთენი 527.
 ფსევდომეთოდი 239.
 ფსელოსი ნ. შიკაელ ფსელოსი.
 ფუნდრუბტინი, ფუნდუბტი ნ. ზაზირ-რუკ-

ნედინ — ბეიბარს — ბუნდუკარი.
 Furlani G. 527.
 ფურცელაძე დ., Пурцеладзе Д. 339, 341,
 369, 370, 572.

ქ

ქეთარია მ. 351.
 ქალდეველნი, ხალდეველნი 304, 375, 512,
 513.
 ქაში (ბიბლ.) 437. *
 ქართები 606.
 ქართველები, ქართველი, ქართველობა 6—8,
 12—14, 16, 65, 66, 69—75, 78, 81,
 82, 88—93, 95, 97—104, 106—110,
 119, 121, 124—126, 128, 131, 132,
 137, 139—141, 149, 154, 156—159,
 163, 164, 167, 169, 170, 175, 176,
 178, 179, 181, 185, 191, 193, 195,
 203, 204, 213, 215—217, 219—221,
 231, 232, 235, 237—239, 241, 243,
 244, 247, 251, 252, 255, 259, 262,
 263, 268, 269, 274, 275, 277—279,
 284, 286, 287, 290, 299, 300, 307, 311,
 312, 318—321, 324, 326—332,
 334, 336, 337, 343—346,
 348—350, 352, 353, 356, 358—
 360, 363—365, 367, 370, 374, 375,
 377, 381—384, 396, 412, 415, 417,
 420—422, 420, 431, 434, 435, 439,
 445, 452, 464, 465, 467, 469, 476,
 477, 479, 481—483, 490, 493, 495—
 498, 500, 502, 507, 508, 510, 513,
 518, 519, 521, 523—528, 530—532,
 536—538, 541—544, 555, 557, 561,
 563, 568, 573, 574, 575, 577, 579,
 580, 582, 583, 585, 587, 590, 591,
 598, 599, 601, 603, 605.

ქართლელი 134, 148.
 ქეთევან დედოფალი (თეიმურაზ I-ის დედა)

289, 342, 343, 346, 347, 362, 363,
 601, 616.

ქიზიყელი 403.
 კონკოსისძე იოანე ნ. იოანე კონკოსისძე.
 კრისტე, იესო კრისტე, იესუ კრისტე, იესოვ
 75, 85, 93, 99, 117, 121, 129, 131,
 132, 144, 145, 154, 155, 162, 168,
 170, 173, 174, 177, 181, 195, 196,
 200—202, 223, 227, 234, 240, 243,
 251, 261, 265, 269, 276, 281, 283,
 301, 304, 311, 316, 322, 327, 329,
 332, 333, 337, 338, 345, 348, 349,
 357—359, 362, 378, 386, 394, 397,
 399, 402, 406, 415—417, 428—430,
 433, 436—438, 440—446, 448, 449,
 452, 454, 455, 458, 459, 463, 466,
 468—473, 475, 477, 478, 480, 482,
 483, 485, 488, 489, 491, 492, 494,
 504, 509—511, 513, 514, 517—520,
 528, 530, 531, 533, 535, 541, 542,
 553, 554, 574, 575, 584, 592—594,
 599, 601, 609, 617.

კრისტედულე (ბერი) 479, 481.
 კრისტეფორე (გრიგოლ ხანძთელის მოწიფე
 და თანამოღვაწე) 136, 137.
 კრისტეფორე (პატრი, XVI საუკ.) 78.
 კრისტეფორე გურამიშვილი 596.
 კრისტეფორე შიტილინელი 288, 289.
 კრისტიან ბაუშაისტერი 384.
 კუთათელი 569.
 კხიფე (ბერძენთა მეფე) 218.
 კსიფილინოსი იოანე ნ. იოანე კსიფილინოსი.
 კსიფილინოს-პაპუწიშვილი ნ. იოანე კსიფი-
 ლინოს-პაპუწიშვილი (მიხეილის ძე).

ლ

ლაზელი ნ. ენოს ლაზელი, პროკოპი ლაზელი.
 ლაიკანდნი 406.
 ლენადი 465.
 42. მედიკალინური ლიტ. ისტორია, ტ. I.

ლერვასი სამთავნელი მაკავარიანი 385.
 ლორდონია 181.

უ

უაითმაზაშვილი ტერ-ფილიპე, ფილიპე, ფილიპე ხუცი, ფილიპე კარმანთა მღუდელი (XVIII საუკ.) 73, 85, 86, 864—869, 370, 371, 376, 381, 383, 384, 391, 393, 395, 470.
 უაუხნიშვილი ხ. პროფ. 277, 285, 297, 299, 423, 425, 499, 523, 589.
 უაულანიშვილი ვახტანგ 616
 უავჩალნი 452.

უიფშიძე დ. 532, 540, 541.
 უუბანიშვილი ხ. 113, 128, 129, 145, 146, 152, 170, 173, 174, 176, 177, 183, 203, 227, 235, 236, 269, 272, 276, 323, 324, 328, 329, 334—336, 348, 351—354, 390, 391, 427, 436, 441—444, 456, 509, 516, 520, 528, 538, 540, 541, 601, 602, 608—611, 613, 616.

უ

უავთელი ნ. იოანე უავთელი.
 უავშთელი ნ. ნიკონ უავშთელი.
 უავშეთელი 324.
 უაღვა, უაღვა ერისთავი (წმ. მოწამე) 341, 347, 351, 353, 354, 542, 601.
 უანიძე ავ., ავად. 164, 173, 184, 222, 231, 412, 413, 427, 465, 498, 553, 554, 575, 581, 582, 583.
 უაპუშ ბაგრატიონი (სომეხთა ისტორიკოსი, X საუკ.) 154.
 უარაშიძე კ. 68.
 უარღენი 88, 77.
 უატბერდელი ნ. სიფროს უატბერდელი, სტეფანე (უატბერდელი პური).
 უაპაბაზი (უაპაბაზ I. 1557—1628) 343, 353.
 უაპაბაზ II 353.
 უავრენი 287.

უემოქმედელი ნ. დუმბაძე იაკობ
 უენგელია ზინვილ 305.
 უებტიდარი 540.
 უეო ზღვიშელი, უეო საკვირველმოქმედი 122—124, 127, 147, 148, 158, 159, 162, 273, 271, 315, 328, 346, 347, 381, 522, 523, 533, 535, 536, 537, 539.
 უეოთა რუსთაველი ნ. რუსთაველი უეოთა.
 უეოშიტა უესამე (რაჭის ერისთავი) 391.
 უეოშანა (უეფუ-ქალი, წმ. ნინოს თანამედროვე) 530.
 უეაშდინარელი 537.
 Schulze K. 132.
 Schultze V. 304.
 Шышава О. 545.
 უეშანიკ, უეშანიკ დედოფალი (წმ. მოწამე) 82, 113—121, 149, 168, 241, 347, 363.

ჩ

ჩაბრეხაძე გრიგოლ ნ. გრიგოლ ჩაბრეხაძე.
 ჩაბრეხაძე („თამარიანის“ ავტორი) 464.
 ჩერქეზები 354, 371.
 ჩერქეზიშვილი დოსითეოსი ნ. დოსითეოს ნეკრესელი.
 ჩერქეზიშვილი ნიკოლოზ, ნიკოლოზ რუსოველი, 339 — 342, 557.
 ჩირაძე იოანე ნ. იოანე ჩირაძე.
 ჩირაქი იოანე ნ. იოანე ჩირაქი.
 ჩიქოვანი შ. პროფ. 332.
 ჩილოყაშვილი დავით 616.

ჩილოყაშვილი ედიშერ 343.
 ჩილოყაშვილი ნიკოლოზ 78.
 ჩილოყაშვილი სარიდონ (XVIII საუკ.) 75.
 ჩორჩანელი ნ. გიორგი ჩორჩანელი.
 ჩუბინაშვილი დ. პროფ. 206, 275, 403.
 ჩუბინაშვილი ნიკოლოზ 152.
 ჩუბინისძე იოვანე (მთავარდიაცონი) 398.
 ჩხატარაიშვილი პეტრე (მონაზონი) 71.
 ჩხატურელი იოანე ნ. იოანე ჩხატურელი.
 ჩხეიძე სესხია (ისტორიკოსი) 71.
 ჩხეტიძე ნ. ევდემონ I ჩხეტიძე.

ცაგარელი ალ. პროფ. (1844 — 1929) 8, 15, 69, 75, 87, 91, 95, 96, 103, 107, 133, 164 — 167, 169, 182, 186, 187, 190, 199, 201, 203 — 207, 219, 224, 226, 236, 245, 246, 251, 256, 268, 280, 287, 288, 367, 382, 384, 385, 387, 389, 390, 396, 399, 407, 416,

418, 422, 464, 480, 481, 487, 545, 546, 548, 549, 552, 575, 584, 608, 616.

ცაგარელი ნ. ანტონ ცაგარელ-ჟყონდიდელი, კოსმანი (ცაგარელი)

ცურტაველი ნ. იაკობ ცურტაველი.
ცხვილოელი პ. 309, 323.

ფ

წაიშელი ნ. კირილე წაიშელი.
წითლოსანნი (ტომი) 452.

წინასწარმეტყველები (ბიბლ.) 465.

შ

ჭანები 93.

ჭალაშვილი 147.

ჭიმჭიმელი ნ. იოანე ჭიმჭიმელი.

ჭიქინაძე ზ. (1854 — 1933) 66, 69, 85, 259, 271, 306, 308, 314, 315, 322, 323, 329, 331, 332, 333, 338, 405, 437, 496, 480, 481, 615.

ჭიქუშ მძლავრი, ჭიქუში. ასიმ, ჰაზიმ ხუზაიმა (არაბთა მხედართმთავარი) 242.

ჭყაღელელი ნ. თეოდორე ჭყაღელელი.

ჭუაველი ნ. სტეფანე ჭუაველი.

ჭუაელი ნ. ლაზარე ჭუაელი.

ჟყონდიდელი ნ. ანტონ ცაგარელ-ჟყონდიდელი, გიორგი ჟყონდიდელი, იოანე ჟყონდიდელი, სტეფანე სანანოსძე.

ჟყონია თ. 21.

ხ

ხალდეველნი ნ. ქალდეველნი.

ხანძთელი ნ. გრიგოლ ხანძთელი.

ხარისპარაშვილი 77.

ხარიტონი (წმ.) 89, 91.

Charles Michel 444.

ხახანაშვილი ა., (Хаханов А.) პროფ. 65, 119, 188, 195, 197, 211, 212, 234, 338, 371, 372, 387, 388, 396, 398, 400, 424, 436, 437, 444, 447, 451, 453, 456, 493, 499, 502, 572.

ხაბულელი ნ. იოანე ბოლნელი.

ხელაშვილი გიორგი 403.

ხელაშვილი იონა. იოანე 381, 403 — 407, 466, 472, 557.

ხელაშვილი ნიკოლოზ 88.

ხელაშვილი ხოლომონი 403.

ხელაძე ექვთიმე 427.

ხერკელი ნ. სიმეონ ხერკელი.

ხერხეულიძე ნოდარ 372.

ხერხეულიძე ომან, მღვიანბეგი (ისტორიკოსი) 71.

ხვარაზმელნი 330.

ხვარაშანი (დავით იმამყულიხანის და) 342.

ხვასრო I (577 — 579) 141.

ხვასრო ანუშირვანი, ხვასრო ანუშირვანი, ხვასრო მეფე (531 — 579) 508—510.

ხიდაშელი შ. 296.

ხორენელი ნ. მოსე ხორენელი.

ხოსროიდი ადარნასე ნ. ადარნასე ხოსროიდი.

ხოსრო შაჰი (VI საუკ.) 161.

ხხართან მღვდელი 130.

ხუარაჰ (სპარსელი შოგვი) 529.

ხუასრო ანუშირვანი ნ. ხვასრო ანუშირვანე, ხუბუა პ. 69.

ხუზაიმა ჰაზიმ ნ. ჭიქუშ მძლავრი.

ხურიტები 605, 606.

ზურხიძეები (მოსხ. ზარზმის წარწერებში) 99.
ზუსი (ბიბლ.) 437.

ზუსკივაძე თ. 395.
ზუსციშვილი ს. 19.

ჯ

ჯაგინანთი ივანე ნ. ივანე ჯაგინანთი.
ჯავახიშვილი ი. აკად. (1876 — 1940) 8, 12,
13, 84, 98, 115, 117, 118, 119, 124,
129, 132, 133, 140, 142, 157, 158,
164 — 166, 168, 171, 173, 184, 188,
203, 230, 231, 232, 237, 242, 249,
255, 268, 274, 320, 330, 332, 413,
423, 426, 438, 442, 444, 475, 484,
500, 508 — 512, 517, 518, 521, 526,
529, 533, 561 — 564, 575, 584, 602.
ჯალალ-ედინი 326, 328.
ჯანაშვილი მ. 146, 180, 183, 188, 193, 194,
222, 234, 237, 242, 308, 323, 340.

352, 400, 419, 425, 439, 460, 461,
482, 488, 579, 604.
ჯანაშია ს. აკად. (1900 — 1947) 12.
ჯარდინი ნ. ანტონ ჯარდინი.
ჯალი, ჯალა (V საუკ.) 81, 113.
ჯენბაკურიან ორბელიანი იოანე (XVIII
საუკ.) 74.
ჯიქნი 452.
ჯოჯიკისძე ფერსო ნ. ფერსო ჯოჯიკისძე.
ჯუანშერი, ჯუანშერ ჯუანშერიანი (ქართ-
ველი ისტორიკოსი) 238 — 242, 538.
ჯულფელი ნ. სვიმეონ ჯულფელი.
ჯულელი ნ. სვიმეონ ჯულფელი.

ჰ

ჰაბო ნ. აბო თბილელი.
ჰანიმ ხუზაიმა (არაბთა მხედართმთავარი)
ნ. კიკუმ ბძღაერი.
ჰალიკარნასელი ნ. იელიანე ჰალიკარნასელი.
Halleux A. 126.
ჰაოსი ნ. სომეხნი.
ჰარმანნი ნ. სომეხნი.
Harnack A., პარნაკი ა., პროფ. 13, 509 —
512, 514.
Hartmann 125.
ჰელენოპოლელი ნ. პალადი ჰელენოპო-
ლელი.

Hennecke E. 444, 445.
ჰერაკლიელი ნ. ნიკიტა სერონელი, ფილიპე
ჰერაკლიელი.
ჰერმეს ტრიხმეჯისტონი 238.
ჰეროდოტე 390.
ჰოლმეზი 421.
ჰონორი 415.
ჰოსეინ შაჰი 69.
Hoffman 510.
ჰრომაელი ნ. რომაელი.
ჰრომნი ნ. რომაელი.
ჰუნები 116.

ყ

Иблоков А. 283.

Истребон Н. Я. 41.

II. გეოგრაფიული სახელები

- ადანა 252.
 ადიში, პალიში 94, 412, 423, 579.
 აზია 359.
 ათანახე დიდის ლავრა, ათანასეს ლავრა 99, 100, 185, 232.
 ათენი, ათინა 83, 108, 188, 272, 285, 301, 323, 450.
 ათინის აკადემია 108.
 ათონი, ათონის მთა, ათონა 66, 81, 95, 97, 98, 100—102, 106—108, 110, 119, 133, 134, 179, 181—184, 186, 193, 194, 196, 197, 199, 203—208, 213, 215—219, 222—224, 226, 231, 232, 234, 236, 245—248, 250, 252, 256, 259, 280, 295, 306, 308, 323, 329, 332, 355, 356, 403, 415, 418, 419, 422, 431, 432, 435, 443, 450, 464, 472, 501, 516, 518, 534, 541, 545, 546, 548—550, 554, 560, 567, 574, 575, 600, 603, 608.
 ათონის ივერთა მონასტერი, ათონის მონასტერი, ივერიის მონასტერი, ათონი, ათონა, ივერი, *Монастырь Иверийский* 8, 16, 82, 89, 95, 97, 98, 101, 104, 105, 107, 110, 119, 179, 182, 184, 186, 194, 203, 205, 208, 212, 213, 215, 217—219, 224, 226, 231, 232, 235, 236, 245, 252, 337, 403, 418, 418, 502, 503, 519, 521, 534, 548, 549, 575, 576, 577, 583; ნ. აგრეთვე ათონი.
 ათონის ნახევარკუნძული 97.
 ათახოფია 208, 500, 574, 575.
 ალავერდი 330, 344, 586.
 ალავერდის ტაძარი 339, 342, 343, 345.
 ალექსანდრე ნეველის ხეშინარია (პეტერბურგში) 388.
 ალექსანდრია (ანტიოქიის მახლობლად) 253.
 ალექსანდრია (ეგვიპტეში) 102, 386, 424, 449, 484, 521.
 ალექსანდრიის მონასტერი 102.
 ამათონტონი 554.
 ამერიკა 359.
 ანაგა 432.
 ანატასია — წმიდა 560, 561.
 ანისი 274.
 ანტიოქია 88, 98, 101, 102, 213, 214, 216, 217, 220, 247, 251—253, 260, 262, 263, 265, 273, 277, 280, 313, 321, 350, 425, 432, 447, 492, 535, 554, 568, 576, 585.
 ანჩი 322.
 ანჩისხატი 85, 323, 361, 586, 601.
 ანძიანძორი (ქალ.) 181.
 არაბეთი 328.
 არაგვი (არაგვის საერისთავო) 338, 349.
 არგვეთი 538.
 არგუეთისა სანახები 538.
 არზრუმი 105.
 არტანუჯი 139, 147, 495.
 არქადი (ქვეყანა) 437.
 არქიპელაგოსის კუნძულები 386.
 არშაკეთის პროვინცია (სპარსეთში) 508.
 ასტრახანი 85, 348, 354, 372, 387 — 389, 451.
 ასურეთი 217, 272, 470, 482, 524.
 აფრიკა 359.
 აფხაზეთი 67.
 აფხაზეთი (= დასავლეთ საქართველო) 129, 132, 136, 153, 286, 287, 340, 342, 520, 521, 568, 569, 571.
 აწყური 136, 137, 144, 148.
 აჟარა ნ. ხიხთა-აჟარა.
 ახალქალაქი 217.
 ახალციხე 385.

ბ

ბაბილონი, ბაბილოვანი 437, 468, 512, 520.
 ბაგრატიის ტაძარი (ქუთაისში) 420, 421.
 ბანა 105, 285.
 ბანას ტაძარი (მდ. ოლოისზე) 95.
 ბარლამ-წმიდა (მონასტერი) 220.
 ბაღდადი (ქალ.) 129, 238, 502, 530.
 ბაქოვო ნ. პეტრიწო.
 ბედია (მონასტერი) 586.
 ბეთლემი (პალესტინაში) 89, 174, 440.
 ბეთლემი (საქართველოში) 178.
 ბეირუთი (Beyrouth) 499.
 ბერას ჯუარი 149.
 ბერთა 412, 522, 603.
 ბერთას მონასტერი 96.
 ბერლინი 13, 509, 524.
 ბიგარისი (ქალ.) 519.

ბივრითა 266.
 ბიზანტია 66, 75, 82, 83, 90, 98 — 100,
 104, 105, 153, 161, 185, 249 — 252,
 255, 269, 270, 305, 379, 380, 435,
 439, 465, 505, 506, 512, 537, 580,
 582, 583, 589, 600.
 ბითონია (მცირე აზიაში) 90.
 ბიქვინთა 341, 342, 568, 572
 ბიქვინთის ტაძარი 340.
 ბოდბე 404.
 ბოლნისი 90, 182.
 ბოლნისის სიონი 90.
 ბოლოსტიკი 324.
 ბრიუსელი 181.
 ბრიტანეთი 103, 501.
 ბულგარეთი 104, 201, 272, 285.

გ

გაენათი ნ. გელათი.
 გალია (მონასტერი) ნ. ქალია.
 გალია (=საფრანგეთი) 528.
 გალილეა 459, 559.
 განძაკი 508, 512, 515.
 გარნისი 383.
 გეთსიმანია, გეთსემანია (მონასტერი) 104,
 446.
 გელათი 83, 84, 109, 180, 196, 198, 206,
 208, 223, 225, 230, 231, 233, 245,
 246, 257, 259, 261, 262, 266, 267,
 274, 276, 279, 283, 286, 289, 298,
 322, 324, 326, 332 — 335, 442, 465,
 466, 469, 477, 478, 483 — 485, 494,
 514, 563, 569, 586, 603, 611; ნ. აგ-
 რეთვე გელათის აკადემია, გელათის
 მონასტერი, გელათის ტაძარი.
 გელათის აკადემია 298; ნ. აგრეთვე გელა-

თი, გელათის მონასტერი, გელათის
 ტაძარი.
 გელათის მონასტერი 7, 83, 96, 108, 109,
 188, 274, 277, 292, 332, 372, 373,
 506, 582. ნ. აგრეთვე გელათი, გე-
 ლათის აკადემია, გელათის ტაძარი.
 გელათის ტაძარი 272. ნ. აგრეთვე გელათი,
 გელათის აკადემია, გელათის მონას-
 ტერი.
 გერგეტო (სოფ.) 178.
 გერმანია 13, 125.
 გეორგიევსკი (ქალ.) 389
 გოგარენე ნ. სომხითი.
 გოლგოთა 243, 437.
 გორი 78, 87, 354, 384.
 გრაცი 581, 582.
 გრემი 83.
 გუგარქი ნ. სომხითი.
 გურია 67, 109.

დ

დავითგარეჯა, დავითგარეჯის უდაბნო 109,
 159, 219, 314, 339, 349, 350, 354,
 372, 373, 385, 402, 533, 534, 557,
 569, 586.
 დამასკო 502, 541, 542.
 დასენი (ქალ.) 437.
 დელტაველთა მონასტერი (დედათა) 104

დერბუჯა (დედათა მონასტერი) 104
 დვალეთი 541, 542.
 დვნი (ქალ.) 115, 124.
 დოდორქა 342.
 დოდოს მონასტერი 339,
 დუშეთი 395.

2

ეგვიპტე 65, 181, 253, 260, 323, 386, 453, 454, 545.
 მდგა (ქალაქი) 195, 223, 279, 282, 326, 327, 329, 444, 477, 478.
 ევაზი 203.
 ევროპა 77, 359, 423, 544.
 ევხაიტი 217.
 ელადა, ელალა (ძველი საბერძნეთი) 108, 287, ნ. აგრეთვე საბერძნეთი.

ეოზში (მონასტერი) ნ. ოშკი.
 ერაპოლი ნ. იერაპოლი
 ერზერუმი ნ. არზრუმი.
 ერთაწმიდის მონასტერი 359.
 ერკეთი 586.
 ეპირი 549.
 ეფესო 246, 379, 446.
 ეფრატი (მდინარე) 217.
 ექვთიმეს ლავრა 89.

3

ვანი 414.
 ვარძია 324, 578.
 ვასილიკო (სოფ.) ნ. პეტრიწო.
 ვატიკანი 422, 582.
 ვაქირი (სოფ.) 403.
 ვაჰანის ქუაბთა მონასტერი 578.

ველნატოვო 105.
 ვენა 195, 124, 223, 385, 386, 421
 ვარლამის მონასტერი 102.
 ვენეცია 386, 397.
 ვლადიმარი, ვლადიმირის ეპარქია 374, 377.
 ვსესვიატსკოე (სოფ.) 427.

ზ

ზანავი (მონასტერი) 149, 151.
 ზარზმა, ზარზმის მონასტერი 99, 146, 148—151, 522.

ზელაზენი, ზელაზნის მონასტერი 122, 158, 159, 534, 535, 536.
 ზენაარის ქვეყანა 437.
 ზენასოფელი 159.

თ

თაბორის მთა 327.
 თაკურბი 393.
 თბილისი, ტფილისი 16, 66, 72, 75, 76, 84 — 86, 88, 91, 118, 129, 138, 139, 146, 153, 160, 161, 166, 167, 169, 180, 183, 208, 220, 227, 230, 234, 238, 244, 245, 252, 273, 277, 233, 285, 290, 292, 293, 311, 316, 319, 323, 328, 338, 340, 346, 348, 350, 355, 364, 365, 368, 372, 373, 375, 378, 380, 382, 385—393, 395, 396, 398, 400, 404, 412, 413, 420, 421, 426, 427, 434, 439, 453, 465, 478, 479, 483, 491, 499, 505, 508 — 510, 512, 513, 515, 520, 521, 525, 528, 553, 560, 562, 566, 569, 572, 575 — 577.

581 — 583, 598, 605, 607.
 თელავი 75, 85 — 87, 365, 369 — 371, 373, 374, 387, 389, 391, 393, 403, 404.
 თეოდოსის ლავრა 89.
 თერკი 542.
 თმოგვი 161, 162.
 თორთომის ციხე 95.
 თორთომის წყალი 96.
 თორთომის ზეობა 95.
 თორნე, მოლა (ქართველთა ეკლესია შავ მთაზე სვიმეონ საკვირველმშობელის მონასტერში) 101.
 თრიალეთი 213.
 თუალის მონასტერი (ანტიოქიასთან) 102, 214, 259, 260.
 თხოთი 127.

ი

იასა (ქალ.) 386, 390.

იბერია, ივერია 142, 187, 251, 287, 356, 403, 481.

იერაპოლი 323.

იერუსალიმი, იერუსალემი, იერუსალემი 7, 8, 13, 75, 83, 89, 91, 94, 103, 104, 108, 125, 133, 155, 157, 168, 178, 179, 181, 189, 197, 206, 208, 209, 215 — 218, 231, 247, 250, 255, 256, 265, 266, 268, 272, 306, 314, 318, 320, 332 — 334, 336, 338, 355, 356, 360, 386, 421, 434, 436, 440, 444, 447 — 450, 459, 492 — 494, 499, 514, 519, 528, 540 — 542, 552 — 554, 568, 574 — 577, 579, 582, 596.

ივერიის თემი 251.

ივერიის მონასტერი, ივერთა მონასტერი ნ. ათონის ივერთა მონასტერი.

ივერი (მონასტერი) ნ. ათონის ივერთა მონასტერი.

იუნია (ქალაქი) 449.

ილუსიოს ველნი 303.

იმერეთი 67, 109, 340, 341, 354, 372, 373, 405, 570, 571.

ინდოეთი, პინდოეთი 187 — 189, 448, 612
იოანე წმიდის მონასტერი 151.

იორდანე (მდინარე) 174, 517, 593, 601, 602.

იორდანის უდაბნო 336.

ირანი 113, 116, ნ. აგრეთვე სპარსეთი.

ისრაელთა ქვეყანა 491.

იყალთო 83, 273. ნ. აგრეთვე იყალთოს აკადემია.

იყალთოს აკადემია 273, 274, 298. ნ. აგრეთვე იყალთო.

იშბანი 94 — 96, 462, 501, 503.

კ

კავკასია 95, 237, 323, 389, 439, 451, 460, 540.

კალიპოსი, კალიპოსის მონასტერი (ანტიოქიასთან) 101, 104, 220, 273, 277

კალოუბანი 85.

კამპანიის შალონი 528.

კანა 459.

კაპადოკია 204.

კაპათა (მონასტერი) 104.

კარდნახი 432.

კართაგენი 564, 565.

კარი ნ. ყარსი.

კარი (ყარსი?) 329.

კარინის ქვეყანა (თეოდოსიოპოლი ზრუმი) 379.

კასტანა (მონასტერი შავ მთაზე) 101, 253.

კატაპონის მონასტერი 104.

კაცხი 586.

კახეთი 67, 85, 88, 109, 159, 273, 274, 339,

340, 342 — 345, 390 — 392, 396,

432, 537, 567, 572.

კემბრიჯი 213.

კესარია 204, 217.

კვიპრის კუნძული 98.

კვიპროსი 272, 541, 542.

კიევი 255, 386, 545, 549, 556.

კლარჯეთი 93, 103, 135, 144, 147, 155, 323, 507, 523, 541.

კოზმან — დამიანე (ქართველთა ეკლესიოლოგიის მთაზე) 90.

კოლა (სვეი მტკვრის სამთავეში) 516.

კოლონია (მცირე აზიის ქალაქი) 124.

კონსტანტინოპოლი, კონსტანტინუპოლი, კონსტანტინეპოლი, კონსტანტინოპოლისი 73 — 75, 93, 97, 105, 118, 138, 149, 161, 168, 184, 185, 214, 216 — 218, 220, 225, 230, 244, 245, 247, 248, 251, 265, 269, 277, 280, 285, 327, 334, 356, 385, 386, 389, 397, 411, 413, 425, 434, 471, 485, 486, 492, 537, 560, 574, 575, 580, 581 — 583.

კოტვაო (ქალაქი) 261.

კრემენჩუგი 389, 390, 500.

კრიტე 181, 302.

კუმურდო 162.

კუმურდოს ტაძარი 162.

კუხეთი 159.

ლ

ლაზიკა 484.
 ლაზისტანის, ანუ პონტოს მთავრებილი 96.
 ლავრა კრანია (ქართველთა ეკლესია ოლიმპოს მთაზე) 90.
 ლაიპციგი, Lipsiae 126, 336, 435, 460, 468, 481, 524.
 ლენინგრადი 165, 168, 416, 514, 521, 516, 5 აგრეთვე პეტერბურგი.

ლენჯერი 593.
 ლიახვი 542.
 ლიკუსი (მდინარე) 124.
 ლიხთამერი, ლიხთამერეთი 342, 568.
 ლონდონი 460.
 ლუღია (ქალაქი) 223, 443.
 ლუდიის ეკლესია 443.

მ

მაიუმი, მიუმი, ლაზი 334, 335.
 მაკედონია 105.
 მამა ეზრაძე მონასტერი 102.
 მანასკერტი 138, 139, 141, 583.
 მანგანის აკადემია 275, 297.
 მანგანის წმ. გიორგის მონასტერი 97, 273, 274, 277, 280.
 მანგლისის ჯვარი 168.
 მარტვილი, მარტვილის მონასტერი 200 — 203, 257, 277, 586.
 მაულოვანი (მონასტერი სინას მთაზე) 166.
 მედიოლანი (= მილანი ქალ.) 155.
 მელიტინე („აწაშნეს მელიტინეს სომხითი სასა“) 261.
 მესოპოტამია 438, ნ. შუამდინარეთი.
 მესტია 194, 414.
 მესხეთი 66, 275.
 მეტეხი 85, 195, 404, 414.
 მთაწმიდა 185, 186, 215—217, 219, 220, 414, 481, 574, 576.
 მთაწმიდის მონასტერი ნ. ათონის ივერთა მონასტერი.

მირმიდონელთა ქვეყანა 448.
 მიუმი ნ. მაიუმი.
 მიუნჰენი 566.
 მიძნაძორი 148, 501, 522, 523.
 მოლა (ქართველთა ეკლესია) ნ. თორხე.
 მოზდოკი 75, 389, 390.
 მოლდავეთი 385, 386, 389.
 მონოვატი (ყენძული) 100.
 Μονή Ισαακίου (კოვლადწმიდის მონასტერი) 577.
 მოხკოვი 72, 75, 86, 211, 225, 281, 336, 348, 349, 361, 372, 374, 386 — 388, 390, 397, 398, 404, 419, 421, 426, 427, 447, 473, 502, 548, 596, 598.
 მრავალშთის მონასტერი 398.
 მტკვარი 516, 578.
 მცირე აზია 81, 99, 124.
 მცხეთა 15, 69, 121, 122, 127, 128, 137, 159, 160, 168, 240, 385, 417, 419, 435, 473, 474, 476, 498, 508 — 510, 512, 515, 526, 529, 535, 569, 586, 605.
 მცხეთის ჯვარი 121.

ნ

ნაბარებოუს მონასტერი 392, 395.
 ნახიჯივანლი 365.
 ნეკრესი 85, 368, 369, 371, 390, 391, 538.
 ნეოკესარია 225, 258.
 ნეკია 138, 225, 471, 481, 494.
 ნიკოლოზის მონასტერი, წმ. ნიკოლოზის მონასტერი 106.

ნიკოლოზის ეკლესია 82.
 ნიკომიდია 333.
 ნიკოპოლი (მცირე აზიის ქალაქი) 81, 124.
 ნილოა (მდ. ნილოსი) 328.
 ნინევი 437.
 ნინოწმიდა 399.
 ნორგიალი (სოფ.) 522.

მ

- ოდუხა 209, 485.
 ოდიში 109.
 ოლითხი (მდინარე) 95.
 ოლიშვი, ოლიშვის მთა, ულუმბოს მთა 90, 184, 185, 204, 300.
 ოპიზა, ოპიზის მონასტერი 93, 96, 135, 144, 147, 148, 149, 151, 309, 330, 412.
 501, 522, 523.
 ორეჯი (ქვეყანა) 437.
 ოხეთი, ოესეთი 132, 542, 568.
 ოსმალეთი 67, 77, 360.
 ოქსფორდი 531, 575.
 ოშკი, ოშხი, უშკი, ეოშხი (მონასტერი) 95, 170, 171, 175, 176, 194, 418, 521

პ

- პალაფრა, Παλαφα Λαφρα, ძველი ლავრა, ხარიტონის ლავრა (პალესტინაში) 89, 91, 92, 133.
 პალესტინა 7, 13, 89, 91, 92, 97, 98, 102—104, 110, 126, 136, 163, 165, 167, 182, 216, 272, 335, 336, 355, 413, 418, 424, 483, 501, 529, 541, 555, 574, 576.
 პაშვილია 72, 344, 372.
 პარები, პარების მონასტერი 96, 147—149, 151, 163, 522, 523.
 პარიზი 8, 120, 126, 195, 236, 292, 343, 378, 460, 498, 503, 527, 609.
 პარზალი 94, 96, 412, 441, 503.
 პარზლის იოანე ნათლისმცემლის მონასტერი 96.
 პენზა 389.
 პეტერბურგი 75, 93, 105, 118, 152, 287, 348, 374, 388, 389, 390, 397, 404, 405, 407, 445, 461, 486, 541.)
 აგრეთვე ლენინგრადი.
 პეტრე-წმიდის ეკლესია 598.
 პეტრიწო. ბაქოეო, ვასილიეო (სოფ. ბულ გარეთში) 104, 105.
 პეტრიწონის მონასტერი, პეტრიწონი 16, 82, 104, 108, 275, 280, 285, 286, 577.
 პოლონეთი 386.
 პონტო (ქვეყანა შავი ზღვის სამხრეთ სანაპიროზე) 181, 186, 205, 264, 266, 328.
 პონტოს ზღვა (შავი ზღვა) 568.
 პრუსია 13, 14.

ქ

ქალია, გალია (ქართველთა მონასტერი კლუბულ კვიპროსზე) 98.

რ

- რაქა 391.
 რომანას მონასტერი ნ. რომანაწმიდას მონასტერი.
 რომანაწმიდას მონასტერი, რომანას მონასტერი (სირიაში) 215, 218.
 რომი, პრომი 13, 76, 77, 78, 125, 299, 350, 421, 447, 473, 486, 491, 492, 547, 612.
 რომოთი (ქალაქი) 437.
 როსია ნ. რუსეთი.
 რუისი 83, 108, 179, 182, 229, 237, 239, 253, 272—274, 284, 286, 310, 311, 313, 333, 335, 385, 431, 654, 569, 570, 585, 586.
 რუის-ურბნისი ნ. რუისი; ნ. ურბნისი.
 რუხეთი 72, 73, 75, 212, 230, 340, 346, 349, 354—356, 362, 367, 372—377, 380, 385, 386, 388, 389, 392, 403, 404, 418, 421, 426, 431, 576.
 რუსთავი 339, 340, 399.

ს

- საათაბაგო ნ. სამცხე.
- საბას ლავრა, საბაწმინდა, საბას მონასტერი (პალესტინაში) 89—92, 97, 102—104, 133, 136, 163, 165, 166, 168, 190, 191, 332, 413, 432, 456, 483, 498, 499, 501, 555, 573, 574, 579, 608.
- საბაწმიდა ნ. საბას ლავრა.
- საბერძნეთი 13, 71, 73, 82, 93, 101, 124, 125, 127, 168, 175, 194, 195, 198, 207, 217, 218, 225, 245, 251, 255, 272, 255, 286, 350, 433, 502, 505, 521, 523, 528, 566, 567, 576, 579, 580, 584, 583, 594, 596, 598.
- საბქოთა კავშირი 14.
- საკვირველი მთა ნ. შაჟი მთა.
- სალერნი 305.
- სალიში (ქალაქი) 200.
- სამარა (ბაბილონის ქალაქი) 520.
- სამეგრელო, სავგრელო 67, 368, 391, 393, 418.
- სამეფო, სამეფო ქალაქი (= კონსტანტინოპოლი) ნ. კონსტანტინოპოლი.
- სამთავისი 338.
- სამთავრო 354.
- სამისონი, სამსუნი (ქალაქი) 217.
- სამშვილდე 333.
- სამცხე, სამცხე-საათაბაგო 67, 99, 136, 137, 139, 140, 144, 146, 148, 149, 151, 250, 316, 324, 373, 418, 522, 523.
- სამცხე-საათაბაგო ნ. სამცხე.
- სანკტ-პეტერბურგი 527. ნ. პეტერბურგი.
- სარატოვი 389.
- სარდიკია 284.
- სარკინეთი 122.
- სახიზოს ხაყლარი 181.
- საღარა 139.
- საფრანგეთი („ქრანცია“) 378.
- საქართველო 13, 14, 66—75, 78, 79, 82—84, 86, 97, 100, 101, 105, 107—109, 125, 129, 131, 132, 136, 139, 140, 142, 145, 146, 151, 153, 157, 159, 161, 164, 171, 172, 186, 192, 194, 195, 198, 199, 205, 210, 212, 213, 216, 217, 220, 225, 226, 229, 230, 239, 243, 244, 247, 249—252, 257, 262, 265, 271, 272, 277, 280, 283—285, 287, 291, 295—297, 299, 305, 307, 308, 310, 313, 314, 319—321, 326, 327, 330, 332, 338, 340, 342, 344, 349, 350, 352, 353, 355, 356, 358, 359, 362, 364, 366, 373, 374, 375, 377, 380, 385, 387, 388, 389, 391, 395—397, 404, 411, 414, 417, 418, 424, 425, 431, 432, 438, 445, 450, 474, 476, 477, 481—484, 486, 497, 504, 507, 511, 515, 521, 530, 538, 542, 544, 563, 567, 569, 571, 574, 575, 579, 581, 584—586, 595, 600, 606, 616.
- სეფასტია 217.
- სელევკია 102, 189.
- სერონი 267, 609.
- სვანეთი 229, 423, 593, 604.
- სვეტიცხოველი (მცხეთისა) 375, 508, 529, 562, 601, 605.
- სვიაჟი (ქალაქი) 374.
- სვიმონწმიდა, სვიმონ საკვირველმოქმედის *მონასტერი, სვმონწმიდა (შავ მთაზე, ანტიოქიასთან) 89, 98, 101, 102, 215, 220, 252, 259, 260, 268, 284, 576, 598.
- სიკილია 181, 197, 447.
- სინახ მთა, სინა 8, 13, 15, 66, 91, 92, 97, 102, 105, 129, 133, 134, 153, 163 — 167, 172, 173, 178, 183, 204, 208, 228, 255, 268, 314, 386, 412, 415, 416, 418, 422, 426, 433, 436, 442, 444, 451, 484, 498, 514, 531, 542, 544 — 546, 548, 552—555, 562, 574, 575, 579, 581, 582, 584, 602.
- სიონი (თბილისისა) 69, 85, 395, 418, 560, 561, 598, 616.
- სირია 88, 102, 122, 123, 157, 424, 534.
- სკუტრი (ჯავახეთის სოფელი) 124.
- სმოლენა 105.
- სომხეთი 105, 128, 137, 139, 140, 145, 261, 282, 283, 379, 423, 438, 462, 470, 487, 490, 491, 494, 495, 524, 531, 583, 604.
- სომხითი, გუგარქი, ვოგარენე (სამხრეთ საქართველო) 90.
- სოფია (ქალაქი) 107.
- სოფიაწმიდა (კონსტანტინოპოლში) 226, 261, 274, 280, 485, 579, 598.
- სპარსეთი 67, 77, 113, 114, 116, 118, 120, 138, 213, 218, 336, 343, 360, 372.

403, 440, 468, 481, 482, 502, 508,
509, 512, 515.

სტავროპოლი 85, 389.

სტოლია (კონსტანტინოპოლში) 596.

სტოდიელთა მონასტერი, სტოდიელთა საყანა
333, 574, 575.

სუმეონწმიდა ნ. სემეონწმიდა.

სულუმბრა 220.

ტ

ტაბია (ქალაქი) 554.

ტაო 91, 93, 518, 519.

ტაო-კლარჯეთი 92, 93, 97, 98, 99, 107,
134—136, 140, 152, 153, 177, 250,
461, 492, 501, 529, 531, 576.

ტარონი 113.

ტარსუ 102, 244.

ტაძრისი (დედათა მონასტერი სამცხეში) 217,
218.

ტა ნ. ტბეთი.

ტბეთი, ტბა (მონასტერი) 95, 142, 145, 173,
179, 330, 412.

ტვარწათაფი (დაბა) 214.

ტვერი (ქალ.) 388.

ტრაპიზონი 71.

ტრიანფლიუ, τριών φυλλίων

(ღვთისმშობლის მონასტერი კონსტან-
ტინოპოლში) 97, 214, 245.

უ

უბე (მონასტერი) 91.

უკრაინა 389.

ულუმბოს მთა, ოლიმპის მთა, ოლიმპი, ულ-
უმბო 91, 99, 185, 193.

ურბნისი 108, 179, 182, 229, 253, 272, 273.

274, 284, 286, 310, 311, 313, 333, 335,
412, 564, 569, 570, 585

ურბა (ედესა) 560.

უსკი ნ. ოსკი.

უჯარმო 127.

ფ

ფაზისი 484.

ფარეზი (ქალ.) 371, 394.

ფილიპოპოლი (ბულგარეთში) 104.

ფინიკია 323.

ფლორენცია 350.

ფოთი 217, 392.

ქ

ქალდეა 512

ქალკედონი, ქალკედონი, ხალკედონი, ხალ-
კედონი 125, 263, 282, 283, 379, 469,
489, 490, 494, 554.

ქართლი 67, 81, 91, 93, 105, 109, 113, 120,
122, 124, 125, 127, 129—132, 134,
135, 137, 138, 141, 142, 146, 148,
153, 157, 159—161, 168, 185, 203,
215, 217, 218, 236, 242, 270, 272,
274, 275, 285, 289, 309, 310, 312,
313, 315—318, 321, 324, 327, 329,
335—337, 339, 340, 342, 351, 352,
354, 359, 360, 370, 373—375, 392,
396, 439, 440, 451, 457, 462, 476.

481, 482, 487, 488, 495, 507 — 511,
513, 515, 522, 524—527, 529—531,
536—539, 557, 564, 567—572, 574,
583, 584, 606.

ქაშვეთი (თბილისისა) 85, 385.

ქვაბთაბევის მონასტერი 314, 315, 404.

ქობულეთი 71.

ქორების მთა 97.

ქსანი 159, 412, 601.

ქუაბი (ქართველთა ეკლესია ღვთისმშობლის
სახელობისა ოლიმპის მთაზე) 90.

ქუთაისი 7, 78, 86, 96, 113, 188, 217, 221,
268, 314, 354, 357, 365, 373, 393, 406,
415, 420, 465, 545, 550, 562, 572, 593.

ლ

ლაზა (მაიუმი) ნ. მაიუმი.
ჯანდრი 565.

ლრტილა (არტანუჯში) 139, 495.

ქ

ქანჩოეთი 586.
ქარხი 105.

ქიზლარი 382.
ქუეღის ციხე 145.

შ

შავი შთა, საკვირველი შთა 66, 88, 98, 101,
102, 106, 215, 216, 218, 220, 247,
248, 250—252, 259, 262, 263, 272—
274, 276.

შავშეთი 93, 103, 148, 522.

შაორი 95.

შაორის მონასტერი 173.

შატბერდი, შატბერდის მონასტერი 94, 96,
107, 119, 144, 152, 175, 239, 412.

463, 501, 531, 579.

შემოქმედი 338, 479, 586.

შიომღვიმე, შიომღვიმის მონასტერი 122,
198, 270, 271, 274, 280, 284, 309.

310, 323, 328, 412, 576, 577, 603.

შირაზი 343, 353.

შუამღინარეთი, შუამღინარე, შესოპოტამი-
157, 217, 237, 438, 535.

შუარტყლის ხევი 144.

ჩ

ჩეპელიარი (მღინარე) 104.
ჩორჩანის ხანაბები 149.

ჩუღოვის მონასტერი (მოსკოვში) 386.

ც

ცაგერი 392.
ციხე 586.

ცურტავი 114, 115, 125, 574.

ძ

ძერხა 149.

ძინძე 333.

წ

წაიში 586.

წაი (სოფ. დვალეთში) 541, 542.

წეი (სოფ. თერგის ოლქში. წაი?) 542.

წილკანი 159.

წმიდა აღდგომის მონასტერი 104.

წყაროსთავი (მონასტერი კლარჯეთში) 103,
198.

ჭ

ჭალა 586.

ჭაუცი 365.

ჭელიში 239.

ჭოროხი 568.

ჭოროხის ხეობა 96.

ჭეონდიდი 179, 180, 212, 216, 391, 432.

ბ

ბაზარეთი 129, 132, 135.
 ბალანი (ქეყანა) 437.
 ბალკიდონი, ბალკედონი ნ. ქალკედონი.
 ბანძთა, ბანძთის საეანე 94, 96, 107, 134, 135,
 148, 152, 153, 501, 522, 523, 553,
 597, 599.
 ბარანი 190, 470.
 ბარიტონის ლავრა ნ. პალავრა.
 ბახუდი ნ. ხახული (სოფ.)
 ბახული (ხახულის მონასტერი ღვთისმშობ-
 ლის სახელობისა) 96, 213, 217, 218.

235; ნ. აგრეთვე ხახული (სოფ.)
 ხახული, ხახუდი (სოფ. თორთომის მარცხე-
 ნა სანაპიროზე) 96, 107, 182, 214,
 215, 217, 218; ნ. აგრეთვე ხახული
 (ხახულის მონასტერი).
 ბიბთა—აქარა 330.
 ბობი 586.
 ბოდაშენი 403.
 ბორას მონასტერი (კონსტანტინოპოლში) 97.
 ბორნაბუჯი 287.
 ბური (ხურიტების ქეყანა) 605.

ჯ

ჯავახეთი 124, 137, 162, 329.
 ჯვარი ნ. ჯვარის მონასტერი (პალესტინაში)
 ჯვარის მონასტერი (მცხეთის მახლობლად)
 385.

ჯვარის მონასტერი. ჯვარი (პალესტინაში) 7,
 66, 90, 96, 98, 102, 103, 104, 109, 182,
 205, 216, 251, 333, 336, 418, 532,
 540, 541, 583, 564.
 ჯრუჭი 94, 200, 201, 203, 257, 412, 532.

ჰ

ჰალიში ნ. ალიში.
 ჰალე (ქალ.) 449.
 ჰარვარდი (აშშ) 175, 187, 194, 418, 424, 436,
 465.
 ჰერეთი 120.

ჰინდოეთი ნ. ინდოეთი.
 ჰრომანას ქართველთა მონასტერი, ქართველ-
 თა მონასტერი ჰრომანას (კონსტანტი-
 ნოპოლში) 197, 198.
 ჰრომი ნ. რომი.

III. თხზულებანი და დამოუკიდებელი ლიტერატურა

ა

- აბღალ-შესიას მარტვილობა¹, მარტვილობა აბღალ შესიასი 519, 520.
- აბდულმესიანი 323, 324, 326, 391.
- აბდულ-შესიანის ახლად აღმოჩენილი სტროფები (ს. ყუბანეიშვილისა) 391.
- აბიბოს ნეკრესელის ცხოვრება, აბიბოს ნეკრესელის წამება 141, 158 — 161, 476, 533, 537.
- აბო თბილელის მარტვილობა 135, 242, 477, 520.
- აბუყურა, წამებაა წმიდისა შიქაელისი, რომელი იყო ლაერასა დიდსა წმიდისა მამისა ჩუენისა საბაძსა 187, 190, 607.
- აგათანგულე ჟამასკელის ცხოვრება 124, 450, 504.
- Агвографические материалы по грузинским рукописям Цвера (ნ. მარსია) 89, 119, 134, 179, 181, 203, 204, 207, 215, 238, 548.
- ადამის წიგნი 429, 434, 435, 437, 440, 441.
- ადამის სამოთხიდან ექსორიობა (გალექსილი დავით ბავრატონის მიერ) 616.
- Additions of éclaircissement (პ. ბროსესი) 241.
- ადიშის ხელნაწერის ბერძნოვებები (ს. ყაუბჩიშვილისა) 423.
- ადრინდელი ფეოდალური ქართული ლიტერატურა (კ. კეკელიძისა) 129, 144, 146.
- ავგაროზი, ეპისტოლე ავგაროზ მცენისაჲ, რომელი მოეწერა უფალსა ჩონისა იესუ ქრისტესსა (ექვთიმე მთაწმიდელს თარგმანი) 195, 197, 444.
- ავგაროზი, ეპისტოლე უფლისა ჩუენისა იესუ ქრისტესი, რომელი მოეწერა ავგაროზ მთავარსა და მიუძღუნა ქელთა ანანიაძსათა (გიორგი მთაწმიდელის თარგმანი) 223, 444.
- 1748 წლის საეკლესიო კრების დადგენილება 571.
- ათთა ქრისტეს მოწამეთა წამება, წამება წმიდათა... რომელნი კრისტეს იწამნეს 181.
- ათი მცნების და ცბრა ნეტარების წიგნი (იონა ხელაშვილისა) 406.
- ათანასე ათონელის ცხოვრება 207.
- ათინის სინტაგმა 232.
- ათანასი კოლიზმელის წამება 134.
- ათონის კრებული (გადაწ. 1074 წ.) 81, 82, 84, 95, 96 — 101, 103, 104, 209.
- ათონის ლიტერატურული ხეობის ისტორიიდან (კ. კეკელიძისა) 101, 184, 220.
- ათორმეტთა თუალთაოვს (ეპიტანე კობრელისა, შემონახული შატბერდის კრებულში) 460.
- ათცამეტ ასურელ მამათა ცხოვრება 497, 533.
- აკეფსიძის ცხოვრება (ექვთიმე ათონელის თარგმ.) 207.
- აკტი გონიერი 405.
- Alexiades (ან კომნიანსი) 104.
- ალექსის ცხოვრება, წმიდა ალექსის ცხოვრება (გალექსილი იოსებ თბილელის მიერ, გრიგოლ დოდოშელის მიერ) 615.

¹ აგიოგრაფიული თხზულებანი: „ცხოვრება“, „წამება“, „მარტვილობა“. დალაგებულია ანბანზე მოქმედ პირთა სახელების მიხედვით, რ. მ.

- აღფავიტა ანბანზე ასხმული წიგნი (იონა ხელაშვილისა) 406.
- აღფიოს, ფილადეფიოს და კვრინეს წამება, წამება წმიდათა სამთა ყრმათა... 207.
- ამაოებისათვის კაცობრივთა ხაქმეთა და შეხუნებულთათვის (ანდრია კრიტელისა, თარგმ. ექვთიმე მთაწმიდელისა) 204, 206.
- ამაღლებისათვის პატროსნიხა და ცხოველმყოფელისა ჟუარისა (ანდრია კრიტელისა, თარგმ. ექვთიმე მთაწმიდელისა) 206.
- ამაღლებისათვის უფლისა (სოფრონ იერუსალიმელისა, თარგმ. ეფტემ მცირისა) 266.
- ამბავი შაჰმადისი თარგმანთა შინა ფხალმუნთასა შემოსმული და წიგნთაგან შაჰმადიანთასა გამოღებული... 480.
- ამბერკი იერაპოლელის ცხოვრება 631.
- ამბროსი ნეკრესელი (ცხოვრება და ხალიტერატურო მოღვაწეობა) (სოლ. ეფნანეიშვილისა) 390, 391.
- ამფილოქესი იამბიკო სელევკოს მიმართ (არსენ ივალთოელისა) 611.
- ანახტახიას ცხოვრება (სეითის თარგმ.) 134.
- ანგართა მიმართ (ვაბრიელ მცირის თარგმ.) 401.
- ანდერძი (დავით აღმაშენებლისა) 577, 310.
- ანდერძი (გიორგი შეყენებულისა) 215.
- ანდერძი (გრიგოლ ჩაბრებადძისა) 563.
- ანდერძი (ანტონ კაგერულ-ქკონდიდელისა) 395.
- ანდერძი (იოანე ათონელისა) 189, 232.
- ანდერძი (ტბეთის სახარებისა) 309.
- ანდერძიერი გინა კურთხევეერი (იონა ხელაშვილისა) 406.
- ანდრია მოციქულის ცხოვრება 504.
- ანდრია მოციქულისა და წმ. ნინოს მოღვაწეობა საქართველოში (ივ. ჯავახიშვილისა) 530.
- ანდრია ხალხის ცხოვრება 434.
- Anecdota graeco-byzantina (ა. ვასილიევისა) 442, 443.
- ანთიმოს წამება (ექვთიმე ათონელის თარგმ.) 207.
- Ancient Georgian version of the Old Testament (რ. ბლეკისა) 420, 465.
- ანტიკის გადანაშთი ძველ ქართულ მწერლობაში (კ. კეკელიძისა) 133.
- * *Андрей и его жизнь*. 'Апофисеята, таа ჰყოლ ჯეჟათა' 205, 246, 546—550.
- ანტიმაზდესტური პოლემიკის ფილოსოფიური დასაბუთება უძველეს ქართულ მწერლობაში (კ. კეკელიძისა) 475, 476, 538.
- Антох Стратиг — Пленение Иерусалима персами в 614 году (ა. სლოისა) 104, 499.
- ანტიოქის მოქცევა 434.
- ანტონი დიდის ცხოვრება (თარგმ. ექვთიმე მთაწმიდელისა) 208.
- ანტონ კათოლიკოსის ხალიტურდიკო მოღვაწეობიდან (კ. კეკელიძისა) 76, 289, 341, 346, 353, 375, 376, 380, 602.
- ანტონ მარტყოფელის ცხოვრება 158, 533.
- აპოკალიპსი ან გამოცხადება იოანე ღვთისმეტყველისა 194, 198, 199, 414, 415, 426, 431.
- აპოკალიპსი იოანე მახარებლისა და თარგმანება ანდრია კესარიელისა (თარგმ. ექვთიმე მთაწმიდელისა) 186.
- აპოკალიპსი პავლესი 448.
- აპოკალიპტიკა დანიელ წინასწარმეტყველისა 441.
- Apocalypses Apokryphae (Pischendorf-ის) 449.
- აპოლოგია (არისტიდესი) 187, 475, 476.
- აპორიტა (გრიგოლ ღვთისმეტყველისა) 268, 587.
- Апостольские литургии древней церкви (ა. პეტროვსკისა) 581.
- აპოფთეგმები 548, 549. ნ. აგრეოფე 'Андрей и его Жизнь'.
- აპრაკოსები 226, 578.
- არაგანკითხვის წიგნი (იონა ხელაშვილისა) 406.
- არავინ წინასწარმეტყველი შეწყნარებულ არს თვისა მამულსა (იონა ხელაშვილისა) 406.
- Аркаул, монгольское название христиан в связи с вопросом об армянах халкедонитах (ნ. შარისა) 105, 470.
- Армянские слова в грузинских «Деланиях Пилата» (ნ. შარისა) 445.
- Армяно-грузинские материалы для истории душеполезной повести о Варлааме и Иовсафе (ნ. შარისა) 434.

არტემის წამება (დავით ტბელის თარგმ.) 181.

Археологические экскурсии, рассказы и заметки (ექვთ. თაყაიშვილისა) 99.

არქეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი (ექვთ. თაყაიშვილისა) 273, 385, 414, 596.

არჩილ მეფის წამება (ლევონტი მროველისა) 237 — 240, 242, 351 — 353, 497, 532.

არცა ვნებასა მისსა დაიქსნა გუამი ქრისტესი (არსენ ვაჩესძის დოგმატიკონიდან) 478.

ახელდი იამბიკოთაგანი წმიდისა გრიგოლი ღვთისმეტყუელისნი (თარგმ. ვფრემ მცირისა) 609.

ასკეტკონი (ბასილ დიდისა) 247, 254, 259, 260.

ასკეტკონი (იოანე ოქროპირისა) 246, 549.

ასკეტკონი (ეფრემ ასურისა) 260.

ასოთა და გუაშთა განმარტების წიგნი (იონა სელაშვილისა) 406.

ასურელ მამათა ცხოვრება (კათოლიკოს არსენ მეორისა) 352, 532.

ასურელ მამათა ცხოვრებათა არქტიპები (ს. კაკაბაძისა) 160, 161.

ასურელ მოღვაწეთა ცხოვრების წიგნთა ძველი რედაქციები (ილ. აბულაძისა) 122, 156, 162, 534, 535, 538.

ასურული კვანკოსი 325, 330.

Auctor (Combeffis-ისა) 498.

Auszüge aus syrischen Akten persischer Martyrer (Hoffman-ისა) 510.

აქსენტის მარტვილობა 183.

ალაპები ათონისა 534.

ალეზა კონსტანტინოპოლისა თურქთაგან (სარიდონ ჩოლოყაშვილის თარგმანი) სხვა ცნობით — ბერი პორფირე ბაგრატიონისა) 75.

ალმართვა და რომელნი და ვითარნი მწვალებელნი შეაჩუენნეს და განხადეს ცელესიით და ხახედლობრ რომელნი იყვნენ ქრესტიანი მოღვაწენი მართლმადიდებლისა ხარწმუნოებისანი (თარგმ. გაიოზ არქიმანდრიტისა) 500.

ალმარცხველი წმიდათა წიგნთა (თარგმ. ეფრემ მცირისა) 609.

ალნიშვნა კმნილისა მის ძიებისა და აღმართულთა მათ ხაყლესიოთა რწმენათა

ძლით მუნ ყოფასა გრიგოლ კეთილმხახურისა პატრიკოსისა და მისთანა პოვნითა ყოვლად ღირსთა ეპისკოპოსთა და ხუთთა ღმრთისა მოყვარეთა და დადებულთა კაცთასა პვროახ მიერ პატრიარქმნილისა კონსტანტინეპოლის და მეგისტე კეთილმხახურისა მონაზონისა თითუესა ივლისსა ინდიკტიონსა სამსა (მაქსიმე აღმსარებლისა, თარგმ. ნიკოლოზ გულაბერიძისა) 485.

ალხარება კეთილთა ხაქშეთა, წინააღმდეგობითა ცოდვისათა (თარგმ. იოანე ქსიტილინოს-ჰაპუწიშვილისა, იოანე ოსენძის დახმარებით) 396.

ალხარება და დამტკიცება ქრისტეანობისა უნიუნთაგან ქადაგებისათა (არსენ ვაჩესძის დოგმატიკონიდან) 478.

ალხარება თევდოსისი ჭურითა შთავრებად, რომელი აღწერა ფილიპე განკაცებისათვს ქრისტეს ღმრთისა ჩუენისა და ვითარ იქმნა იგი შლდელ (სვანური მრავალთავიდან) 442.

ალხარება მართლისა და უბიწოისა ქრისტეანეთა სარწმუნოებისა (თეოდორიტე კვრელისა, თარგმ. თეოფილე ხუცეს-მონაზონისა) 246, 471.

ალხარება მართლისა სარწმუნოებისა (პეტრე მოვილასი, თარგმ. არჩილ მეფისა) 472.

ალხარულიხათვს ეპითაქსა თქუმული წიგნთაგან წმიდათა ქრისტესათვს და ანტექრისტესათვს (იპოლიტე რომაელისა, თარგმ. ბერძნულიდან VIII — IX სს.) 468.

აღწერილი პრობორეს მიერ, მოწაფისა მისისა, ერთისა ჴვდთაგანისა, ძმისწულისა სტეფანე პირველმოწამისა (იოანე მახარებლისა, თარგმ. ექვთიმე მთაწმიდელისა) 197.

აღწერილობა ნ. აგრესეუ Описание.

აღწერილობა ხელნაწერთა (რ. ბლეიუსა) 96.

აღწერილობა ხელნაწერთა (ნ. მარისა) 172.

აღწერილობა ხელნაწერთა (იე. ჯავახიშვილისა) 129, 133, 161, 171, 172, 584, 602.

აღწერილობა ხელნაწერთა (ალ. ცაგარლისა) 96, 164, 584.

აწდა აქებლითხა ჴედა წმ. ვობრონისა და

- ესტატე მცხეთელისა (არსენ ბულბანიშვილისა) 328.
- ახალი აღთქმა ნ. სახარება.
- Ахалкалакский уезд в археологическом отношении** (ი. როსტომოვისა) 162.
- ახალი ვარიანტი წმ. ნინოს ცხოვრებისა (ექვთ. თაყაიშვილისა) 239, 262.
- ახალი შრომა ძველი ქართული პოეზიის შესახებ (კ. კეკელიძისა) 136, 591.
- ახალი საგალობელი აბო თბილელისა (კ. კეკელიძისა) 599.
- ახალგაზრდათა (ნიკიტა სერონელისა.
- თარგმ. ეფრემ მცირისა) 265.
- ახლად აღმოჩენილი უძველესი ქართული ხელნაწერები და მათი მნიშვნელობა მეცნიერებისათვის (ივ. ჯავახიშვილისა) 413, 423.
- ახლად აღმოჩენილი ცხოვრება და წამება ქეთევან დედოფლისა (ტ. რუხაძისა) 343, 601.
- ახსნა პორფირისა შეყვანილებიდან (დავით უძლეველისა. დოსითეოს ჩერქეზიშვილისა და ფილიპე ყაითშაშაშვილის თარგმ.) 368.
- ბ**
- ბაგრატ ტავრომენიელის ცხოვრება 156, 197, 206, 447.
- Баграт, епископ тавроменийский** (ალ. ხახანაშვილის გამოც.) 197, 447.
- ბალავარიანი, სიმონე ბალაშვარისი 187 — 189, 434, 497.
- ბალავარიანის სირიული რედაქცია 189.
- Балавар и Иодасаф** (ალ. ხახანაშვილის გამოც.) 188.
- Бачковский монастырь** (არქიმ. იონასი), ბარლაამ მოღუწის ცხოვრება (დავით ტბლის თარგმანი) 181.
- ბარუქის წიგნი 426.
- ბახილ დიდის ცხოვრება 192, 207.
- ბახილ კესარიელის ცხოვრება 450.
- ბახილის თქუმულნი კანის სვლთა შურისგებათათვის (გ. შოთაშვილის ცნობით თარგმნა ექვთიმე შოთაშვილმა) 455.
- ბერი იონა ხელაშვილი (ნ. ბარნაბიშვილისა) 403.
- ბერძნული ლიტერატურის ისტორია (ს. ყაუხჩიშვილისა) 285, 287, 299, 589.
- Беседа трех святителей** 452, 455.
- ბექა ოპიზარი (შ. ამირანაშვილისა) 195, 223.
- ბიბლია, დაბადება, ძველი აღთქმა 70, 80, 90, 121, 166, 194, 200, 221, 223, 224, 239, 256, 258, 300, 304, 337, 392, 414, 413, 416, 418 — 431, 436, 437, 439, 452, 453, 457, 458, 461, 465, 465, 514, 515, 578, 607, 611, 616, 617.
- ბიბლია (ტბრაელთა) 337.
- ბიბლია (ისრაელის აღმდგენის რედაქცია) 424.
- ბიბლია (ლუკიანესელი რედაქცია — პირი) 424.
- ბიბლია (978 წ. გადაწერილი, ოშკისა, ე. წ. ათონისა) 95, 175, 194, 418, 419, 420, 427, 436.
- ბიბლია (1743 წ. მოსკოვში ბაქარის მიერ გამოცემული) 419, 421, 427, 436.
- ბიბლია (ჯანაშვილისეული) 419.
- ბიბლია (იერუსალიმული) 419.
- ბიბლია (მცხეთისა) 419.
- ბიზანტიური მეტაფრასტიკა და ქართული აგიოგრაფია (კ. კეკელიძისა) 245, 252, 262, 505.
- ბიძინა, შალვა და ელიზბარის მარტვილობა 353.
- ბიქტორისა და სტეფანია დედაკაცის ცხოვრება (თარგმ. სეითისა) 134.
- Блаженный Днидох, епископ Фотии древнего Эпира и его творения** (კ. პოპოვისა) 549.
- Боги языческой Грузии по древнегрузинским источникам** (ს. მარისა) 527.
- Богослужение в русской церкви в XVI в.** (ა. დმიტრიევსკისა) 477.
- ბოლნისი (ლ. მუსხელიშვილისა) 182.
- ბოროტთა ანგელოზთათვის (თარგმ. ვაიოზ რექტორისა) 390.
- ბოროტისა შიმართ (ლექსი გრიგოლ ღვთისმეტყველისა) 613.
- ბრძანება წმიდათა მოციქულთა კლემენტოზის მიერ მიძღვანებული ყოყილთა შიმართ სამოციქულო კათოლიკე ეკლესიათა სიტყვასაგან და წამებისა და დღესასწაულისათვის (პ. ივ. ივ. შრომისა).

ბრძოლისათვის იუდეულთა (იოსებ ფლაბიოსისა, თარგმ. დ. ინანაშვილისა) 287.
ბრწყინვალე კვირა (ზ. კიკინაძის მოსაზრებით ეყუთვნის აბრაამ ეპისკოპოსს თუ

არსენ ბულმაისიძისძეს) 67.
ბუდას ფალაური ცხოვრება 189.
ბუნებისათვის კაცისა (მემესიოს ემესელისა) 292.

3

გალობანი ანჩისხატისანი (იოანე ანჩელისა) 600.

გალობანი ვარძიისა ღმრთისმშობლისანი (იოანე შავთელისა) 324, 600.

გალობანი სინანულისანი (დავით აღმაშენებლისა) 272, 600.

გალობანი მეორედ მოხვლისანი (თარგმ. არსენ ბერისა) 214.

გალობანი ქრისტეს განგებულებისა და განკაცებისანი (საბა სვინგელოზისა) 501.

გალობანი ქრისტეს ნათლისღებისანი და ჰაბოისმაიტელყოფილისა ქართველისანი (იოანე კონქოზისისა) 177.

გალობანი ყოველთა წმიდათანი (ქრისტეფორე მიტილინელისა, თარგმ. იოანე პეტრიწისა) 288, 600.

გალობანი წმიდისა გეორგიისანი თქუმულნი ნეტარისა მინჩხისანი 171.

გალობა ყოვლადწმიდისა ღმრთის მშობელიისა მიმართ ქართულის ლექსის რვეულის გვარზე თქმული, რომლისაცა თვთვეული სტიხი ოთხ-ოთხი ტაეპი არს და ყოველისავე თვთვეულისა მათგანსა აქვს რვა-რვა რიფში (ესრეთ არიან საშუალებით დაბოლოებით თანახმობის რიფშებით გალექსილნი); კარგის ქედოვნებით არიან შეწყობილნი და სინანულის მუკლების გვარზე ქმნილნი. რომელსა შინა შემოიტანებიან იგავნი ძუელისა და ახლისა აღთქმისანი, ადამისითგან უფლისა ჩუენისა იესო ქრისტეს განკორციელებამდე, ვნებად, ჯუარცუზად, დაფლვად, აღდგომად და ამაღლებამდე, საშოკველი (თეიმურაზ ბატონიშვილისა) 617.

გამოკრებიანი წამებათანი, *Særa parallela* (არსენ ვაჩესძის დოგმატიკონიდან) 471.

გამოკრებულნი პავლესნი (პეტრიწონის მონასტრის წიგნსაკავეიდან, გრიგოლ ბაქურიანისძის ტიპიკონის მიხედვით) 16.

გამოკრებული თთუენი 598.

გამოჩინებისათვის ჯუარისა, რომელი იქმნა წმიდასა შინა ქალაქსა იერუსალიშს მფობასა კოსტამსსა, ძისა დიდისა კონტანტინშსსა (კირილე იერუსალიმელისა) 498.

გამოსვლათა წიგნი (ბიბლ.) 426, 427.

გამოჩინებაჲ კეშმარიტი მაგალითისა მიერ, ვითარმედ მტერი იყო ღმრთისაჲ მუხამედ და ვითარმედ ეშმაკისა მიერ იგუემებოდა (თეოდორე აბუკურასი, არსენ ვაჩესძის დოგმატიკონიდან) 478.

გამოცხადება ანუ აპოკალიპსი იოანე ღვთისმეტყველისა ნ. აპოკალიპსი.

გამოცხადებისათვის მელქისედეკისა (თარგმ. ექვთიმე ათონელისა) 200, 463.

განგება ვაჰანის ქუაბთა მონასტრისა 578.

განგება საიდუმლოთა კათოლიკე ეკლესიისთა და საჩისმეტყუელებისა წესთა მისთა (გერმანე კონსტანტინოპოლელის „განმარტება საღმრთო ლიტურლიისა) 453.

განდგომილისა ივლიანესათვის ძეგლის აღწერაჲ და განკიქებაჲ უშჯულოებათა მისთაჲ (გრიგოლ ღვთისმეტყველისა, თარგმ. დავით ტბელისა) 181.

განწარხვა ქრისტეს ვნებისათვის (პატრი ქრისტეფორესი) 78.

განგებულებისათვის და განკორციელებისა (თეოდორე აბუკურასი, არსენ ვაჩესძის დოგმატიკონიდან) 471.

განმარტება მათეს სახარებისა (იოანე ოქროპირისა) 188.

განმარტება მარკოზის სახარებისა 464

განმარტება იოანეს სახარებისა 464.

განმარტება სახარებათა (თეოდორე აბუკურასი) 414.

განმარტება საღმრთო ლიტურლიისა ნ. განგება საიდუმლოთა კათოლიკე...

განმარტება ეკლესიისა და კურთხევა მისი (თარგმ. კვიპრიანე სამთავნელისა).

განმარტებაჲ მამათ ჩუენოასაჲ (იოანე ქსი-

- ფილინოს-პაპუწიშვილისა) 396.
- განმარტებაჲ მიწყალესი (კათოლიკოს ანტონ პირველისა) 376, 466.
- განმარტებაჲ მომიკსენისაჲ (გიორგი მთაწმიდლის თარგმ.) 224, 463.
- განმარტებაჲ ქებაჲ ქებათაჲსა (ვრიგოლ ნოსელი, თარგმ. გიორგი მთაწმიდლისა) 224, 322, 463.
- განმარტებაჲ კურთხევითა შათოვს მოხშბთა ათორმეტთა მიმართ ნათესავთა (იპოლიტე რომაელისა; შატბერდის კრებულშია) 459.
- განმარტებაჲ პავლე მოციქულის ეპისტოლეთა (იოანე ოქროპირისა, თარგმ. ეფრემ მცირისა) 463.
- განმარტებანი მოსეს ხუთთა წიგნთა (იონა ხელაშვილისა) 406.
- განწომილთაგან სიტყუათა (ვრიგოლ ღვთისმეტყველისა, თარგმ. არსენ იყალთოელისა) 611.
- განკაცებისათვის მხოლოდშობილისა რაოდენ სახედ ვიტყვთ შეერთებასა, უსხეულოებასა ღმრთიებისა სხეულ იქნნეს კორცნი, იესუ ქრისტედ სახელიდების განკაცებული სიტყუა ღმრთისაჲ, ღმრთისშობელად გულისხმა — იყოფების წმიდაჲ ქალწული ცირილე ალექსანდრიელისა, თარგმ. არსენ იყალთოელისა) 281.
- განჩვევაჲ და განკეშვარიტებაჲ ფილოსოფოსთა მიერ მოქსენებულთა კმათაჲ და მხილებაჲ უთაოთა სევერიანთა, ესე იგი არს იაკობიტთა ხულთგანმარხწნელისა წვალეებისაჲ (თეოდორე აბუკურასი, თარგმ. არსენ იყალთოელისა) 282, 489.
- განხუნებაჲ იოვანესი, Μετιστασι 447.
- განხვისათვის გულისხმითუათა და ვნებათა და სათნოებათათვის (ვრიგოლ ღვთისმეტყველისა) 614.
- განუკუთოელი განიკუთთა ქუეყანაჲ (იოანე მინჩხისა) 591.
- განყოფისათვის ქართლისა და ხომხითისა (არსენ დიდი ხაფარელისა) 138, 462, 495, 524, 531, 583.
- განძი (ცირილე ალექსანდრიელისა) 156, 470.
- განძთა ქვაბი (ასურული თბულება) 243, 438.
- გარდამოცემა, Πηγή ὑπόθεσις, წყარო ცოდნისა, გარდამოცემა უცილობელი მართლმადიდებელთა სარწმუნოებისა (იოანე დამასკელისა) 202, 254, 258, 267, 273, 278, 359, 379, 465, 471.
- გარდამოცემული ერთობისათვის და სიუფარულისა წმიდათა ეკლესიათაჲსა სარწმუნოებასა შინა ქრისტიანეთასა აღმომდინარისა შინ ტკბილნაკადულისა წყაროება, განმწმედელისა გულისხმის ყოფათაჲსა წმიდათა წერილთაგან (ტიმოთე გაბაშვილისა) 357.
- Георгій Меруца, Житие Григория Хандатнѣскаго (6. შარისა) 152.
- Geschichte der altchristlichen Literatur (H. Jordan-ისა) 195, 424.
- Geschichte der byzantinischen Literatur (კ. კრემბ.ხერისა) 187, 288, 459, 613.
- Geschichte der kirchlichen georgischen Literatur (ი. თარხნიშვილისა) 65, 127, 128, 167, 183, 288, 524.
- Geschichte der christlichen arabischen Literatur (G. Graf-ისა) 470.
- გიმნოსოფისტება ძველ ქართულ ლიტერატურაში (კ. კეკელიძისა) 451.
- გიორგი ბრწყინვალის სამართალი (ი. დოლიძისა) 568.
- გიორგი ეპარხოზის მიმართ ეპისტოლე (მაქსიმე აღმსარებლისა, თარგმ. ნიკოლოზ გულაბერძისა) 322.
- გიორგი ერისთავი (დ. ვამეზარდაშვილისა) 405.
- გიორგი კაბადოკიელის წამება, გიორგის ცხოვრება 207, 313, 504, 616.
- გიორგის ყალბი ცხოვრება, ე. წ. დადიანესი (ნიკიტა-დავით პაფლალონელისა) 433, 435, 501.
- გიორგი შერჩული, ქართველი მწერალი შეათე საუკუნისა (3. ინგოროყვასი) 133, 157, 163, 590.
- გიორგი მთაწმიდელის ცხოვრება (გიორგი მცირისა) 208, 213, 217, 235, 247—250, 532.
- გიორგის მიმართ ზუცისა და წინამძღვარისა (ეპისტოლე მაქსიმე აღმსარებლისა, თარგმ. ნიკოლოზ გულაბერძისა) 322.
- გლახკომოყუარებებისათვის (ნიკიტა სერონელისა, თარგმ. ეფრემ მცირისა) 265.

Ἰσακὸς Νισαγὰ (გრიგოლ დვთისმეტყველი-
სა) 268.

Ἰσακὸς τῆς Τετάρτης (გრიგოლ დვთისმე-
ტყველია), 268.

გობრონის მარტილობა, გობრონის ცხოვ-
რება (სტეფანე მტბევრისა) 95, 145,
146, 532, 561.

გოდება (იონა ხელაშვილისა) 406.

Государственный строй древней Гру-
вии и древней Армении (ი. ჯავა-
ხიშვილისა) 438.

გრამატიკა მესხთარ სევასტიელისა 367.

გრდუმლი (ბესარიონ ბარათაშვილი-თარბუ-
ლიშვილისა) 79, 350, 487.

Греческий рукописный Евангелистарий
Из собрания И. Троицкого (ნ.
გლუბოკოვსკისა) 578.

გრიგოლ აკრაკანტელის ცხოვრება (დავით
ტბელის თარგმ.) 147, 181.

გრიგოლ დიაკონი და მისი თბზულება (ს.
ყუბანეიშვილისა) 128.

გრიგოლ დიალოგონის ცხოვრება (თარგმ
ეჭეთიშვილისა) 207.

გრიგოლ მანაქიძის მარტილობა 510.

გრიგოლ ნეოკესარიელის ცხოვრება 261.

გრიგოლ ხაკვირველმოქმედის ცხოვრება
208, 254.

გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება (ვიორგი
მერაქლისა) 91, 93, 96, 136, 137, 143,
147, 148, 150, 153, 156, 177, 293,
426, 468, 470, 522, 523, 532, 553,
564, 576, 597.

დაბადება ნ. ბიბლია.

დაბადებისა თარგმანი იოანე ოქროპირისაჲ,
რომელ არს ცხოვრება აბრაჰამისი
(ვიორგი მთაწმიდლის თარგმ.) 224,
463.

დაბადებისათვის ცისა და ქუეყანისა და ადა-
მისათვის (ნებროთის წიგნი) 512; ნ.
ნებროთის წიგნი.

დავით გარეჯელის ცხოვრება 159, 162, 163,
533, 534.

დავით და კონსტანტინეს მარტილობა 352.

დავითიანი (დავით გურამიშვილისა) 616.

დავითისათვის და გოლიათისათვის განმარტება
(იპოლიტე რომაელისა, შემონახულა

Грузинский Великий Номоканон (ბ. ბე-
ნეშვილისა) 284, 562, 574.

Грузинская поэма «Витязь и Барсовой
шкуре» Шоты из Руставы и «но-
вая культурно-историческая про-
блема» (ნ. მარისა) 423.

Грузинский извод сказания о поете
«Араджавор» (ლ. მელიქსეთ-ბევისა)
493.

Грузинские литургические памятники
в отечественных книгохранили-
щах и их научное значение (კ.
კეკელიძისა) 208, 210, 252, 261, 333,
575, 576, 582.

Грузинские церковные гуджары (დ.
ფურცელაძისა) 339, 341, 369, 572.

Грузия в XVII веке по изображению
патриарха Макария перевод с
арабского П. К. Кузе 586.

Grundriss der griechischen Literatur
(Bernhardy-სა) 588.

გულანი 585.

გულანი: ალავერდისა, ანჩისხატისა, ბედიისა,
გელათისა, დავითგარეჯისა, ერკეთისა,
კაცხისა, მარტიელისა, მცხეთისა,
შემოქმედისა, ციხისა, წაიშისა, ჭა-
ლისა, სობისა — 586; გულანი მარ-
ტიელური 109.

გურია, სამონა და აბიბოს წამება 134, 274,
276.

გუჯრები (ალ. ხახანაშვილისა) 572.

დ

შატბერდის კრებულში) 156, 459.

დავითნი 70, 81, 98, 134, 156, 193, 194,
221, 222, 233, 251, 256, 257, 349,
377, 411, 412, 416, 417, 419, 426,
428, 452, 463, 465, 578, 579, 585,
588.

დავითნი: „ქართული“ დავითნი 418; და-
ვითნი 904 წლისა 461, 579.

დავით სიბრძნის მოყუარისა ახსნა პორფი-
რის შეყვანილებიანადმი რვათა თავთა
შერთვითა (თარგმ. თილიპე ყაითმა-
ზაშვილისა) 368.

დავით—ტირიქანის მარტილობა 519.

დანიელის წიგნი (ბიბლ.) 426

- დარეჯანიანი (ამირან-დარეჯანიანი) 338.
- დარღვევა იერუსალიმისა ტიტესაგან (სარილონ ჩოლოყაშვილის თარგმანი, სხვა ცნობით — ბერი პორფირე მაგარატიონისა) 75.
- დარღვევა შაჰმადიანთა სარწმუნოებისა (ზ. ჭიჭინაძის ცნობით გაუღუქსავს შაკარი შლედეღელონაშონს) 480.
- დარღვევა სომეხთა ეკლესიისა (ზ. ჭიჭინაძის ცნობით დაუწერია ზებედე ხუცესს 1670 წ.) 496.
- Das Adysch — Tetraevangelium. Neu übersetzt und mit altgeorgischen Parallentexten verglichen (Joseph Molitor-ისა) 424.
- დაბავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები (ს. კაკაბაძისა) 340, 342, 572.
- დასდებელი შიო მღვიმელისა (ბასილ ვაჩხაძისა) 271.
- დასდებელი მარხვათანი (ექვთიმე მთაწმიდლის თარგმ.) 209.
- Das Martyrium des heiligen Abo von Tiflis, Texte und Untersuchungen (K. Schultze-ის) 132.
- Das Martyrium des heiligen Eustatius von Mzchetha (ა. მარნაველსა) 519.
- Дата на типика установлена Григорием Бакурцани на неговото грузинско кописе (ვ. ნიკოლაევისა) 107.
- დაუჯდომელი დასდებელით, კანონით და კულად კონდაკიკოსით თვხით (იესო ტყბილასა, გაიოზ რექტორის თარგმ.) 398.
- დაყენებულთა და უჯეროთა ქორწინება-შახლობათათვის და განგდებულთა (გადაწერილი ვიორგი კარგარეთლის მიერ, XVI საუკ.) 565.
- De variis scripturae sacrae quaestionibus ac dubiis ad Thalassium (ბაქსინე აღმსაოებლისა) 322.
- De codice hiberico bibliothecae Bodleianae (P. Peeters-ისა) 499, 501, 554.
- Der Mondgott Armazi und des Werk des L. Mroveli (მ. თარსნი შკაოლისა) 527.
- Делния трех св. близнецов мучеников: Спелена, Еласина и Меласина (ბ. შარისა) 528.
- დიალექტიკა (არისტოტელესი) 368.
- დიალექტიკა (იოანე დამასკელისა) 74, 267-295, 296, 297.
- დილოლონი (გრიგოლ პაპისა) 203.
- Διζάνη; (ფილოთეოსისა) 583.
- დიატესარონი (ტატიანესი) 514.
- დიდაქე 514, 560.
- დიდი კანონი (ანდრია კრიტელისა) 204 (თარგმ. ექვთიმე მთაწმიდელისა) 228 (თარგმ. გიორგი მთაწმიდელისა) 313, 596 (თარგმ. არსენ ბერისა), 600.
- დიდი ლოგია (ანტონ ცაგერელ-ქყონდიდელისა) 366.
- დიდი კურთხევანი 219, 229, 584.
- დიდი პარაკლიტონი, სამკაული ეკლესიათა და სხვა მრავლითა კეთილითა აღსავსე (გ. მთაწმიდლის თარგმ.) 228.
- დიდისა ფილოსოფოსისა ფხელოსისაა მოწაფეთა თვსთა მიმართ თარგმანებაა სიტყუასა მას ღმრთისმეტყუელისა, მეტყუელსა: ვითარცა იქმნა პირშო მრავალთა ძმათა შორის, ეგრეთვე პირშო მკუდართაგან ღირს იჩინა ყოფად (იოანე პეტრიწისა) 292.
- დიდი სენაქსარი (ვიორგი მთაწმიდლისა) 203, 219, 226, 313, 475, 498, 540, 541.
- დიდი სჯულისკანონი, დიდი ნომოკანონი, დიდი რჩულისკანონი (თარგმ. არსენ იყალთოელისა) 274, 283, 298, 574, 611.
- დიდნი მარხვანი და ზატყნი (ვიორგი მთაწმიდლის თარგმ.) 228, 596.
- დიდსა პარასკევსა საკითხავი ვნებათათვხ და სიკუდილისა, მოსაკენებელი მაცხოვრისა ჩუენისა იესუ ქრისტესი, თქმული ანანია ებრაელისა დასისაგან შჯულისა მეცნიერთაძაა 444.
- Die Anfänge der Schriftstellerischen Tätigkeit des hl. Eutymius und der Zustand von Bardas Skleros (მ. თარახიშვილსა) 186.
- Die Anfänge des Mönchtums in Georgien (G. Peradze-ის) 157, 557.
- Die arabischen Schriften des Theodor Abuqurra (G. Graf-ისა) 470.
- Die Apokryphen und Pseudepigraphen des Alten Testaments (Kautzsch-ისა) 437, 438, 446.
- Die Bekehrung Iberiens (I. Markwart-ისა).

ენკომია ილარიონ ქართველისა (ბასილი ასიკრიტისა, ექვთიმე მთაწმიდლის თარგმ.) 208.

ენუქის წიგნი 431, 440.

Epiphanius de Gemmis (R. P. Blake) 460.

ეპისტოლე გრიგოლისა, არწრუნელ ეპისკოპოსისა, იერუსალიმის სომეხთა მიმართ 493.

ეპისტოლე ბასილი დიდისა სიმოლოკიას მიმართ სეფეკალისა (თარგმ. გიორგი მთაწმიდლისა) 226.

ეპისტოლე, მქონებული წმიდისა და უბიწო-მსა სარწმუნოებისაჲ, წარცემული ნეტარისა თომას მიერ, იერუსალიმელ პატრიარხისა, სასომხეთისა მწვალებელთა მიმართ (თეოდორე აბუკერასი) 282, 494.

ეპისტოლე თვისისა მოწაფისა ნიკოლას მიმართ (მარკოზ განმორებულისა, ექვთიმე მთაწმიდლის თარგმ.) 205.

ეპისტოლენი აღმოსავლეთისა პატრიარქთანი მართლისა სარწმუნოებისათვის (თარგ. ტარასი არქიმანდრიტისა) 472.

ეპისტოლენი (ბასილი დიდისა) 390.

ეპისტოლენი (გრიგოლ ღვთისმეტყველისა) 267.

ეპისტოლენი თალახეს მიმართ ბუცისა (მაქსიმე აღმსარებლისა, თარგმ. ნიკოლოზ გულაბერძინისა) 322.

ეპისტოლენი თითოსაბენი (მეწერება დიონისე არეოპაგელს; თარგმნა ეფრემ მცირემ) 260.

ეპისტოლენი პავლე მოციქულისა 256, 412, 414, 415.

ეპისტოლენი წმიდისა კვირილესნი და სხუათა წმიდათა წამათანი განკუთმისათვის ნისტორ უხეულომბა (თარგმ. გიორგი მთაწმიდელისა) 232.

ეპიტაფია დავით აღმაშენებელისა (არსენ ივალთოელისა) 274, 611.

ეპიტაფიად ბასილისსა სტიხოსნი იროიკონი, პარაფრასნი ნიკიტა ფილოსოფოსისანი (ეფრემ მცირის თარგმ.) 267, 609.

ეპიტაფია ძმისა თვისისა კესარიონისათვის (ეფრემ მცირის თარგმ.) 267.

ერთი კუროზი (ა. კვერ-ძისა) 234.

ერთობით აღწერილი საეკლესიოჲ [თბრო-ბაჲ] სამეოცთა ათთა მათთვის მოწაფეთა უფლისათა (დოროთეოზ ტვირელისა) 498.

Ἐπιτομή των Μαρτύρων 443.

Ἐπιτομή των Μαρτύρων 443.

ესაიას წიგნი (ბიბლ.) 426, 427.

ესენი ითქუნეს მაშინ, რაჟამს უკანასკნელთა იფუხვნდა (ლექსი გრიგოლ ღვთისმეტყველისა, თარგმ. ეფრემ მცირისა) 615.

ესთერის წიგნი (ბიბლ.) 419.

ესქატოლოგიური მოტივები ძველ ქართულ მწერლობასა და ცხოვრებაში (კ. კეკელიძისა) 331.

ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან (კ. კეკელიძისა) 162, 183, 184, 207, 277, 372, 385, 417, 445, 450, 534.

Études de chronologie technique (M. Brosset) 168, 291, 525, 550.

Ephesinische Konzilsakten in armenisch-georgischer Überlieferung (Rücker-ისა) 566.

ეფრემ მეორე (ეფრემ ასურის ასკეტოკონის მეორე წიგნი, შეიცავს 32 თავს) 260.

ეფრემ მცირის ლიტერატურული მოღვაწეობიდან (რ. ბლეიკისა) 192, 255, 265.

ეფრემ პირველი (ეფრემ ასურის ასკეტოკონის პირველი წიგნი, შეიცავს 18 თავს) 260.

ექვთიმე ათონელის მთარგმნელობითი მოღვაწეობის ერთი ნიმუში (კ. კეკელიძისა) 192, 207.

ექვთიმე ათონელის ცხოვრება (გიორგი მთაწმიდლისა) 204, 208, 211, 532.

ექსორიობით აღმოსვლისა (ნიკიტა სერონელის სიტყვა, თარგმნა ეფრემ მცირემ) 265 — 267.

ექუხთა დღეთათვის, წინა რუს მწიგნობრო (ბასილი დიდისა, თარგმნა გიორგი მთაწმიდელმა) 223, 224, 319, 462, 463.

3

- გარლაში და იოასაფი ნ. ბალაეარინი.
გახტანგ ჯორჯასალის ისტორია 351.
გელიზარი (მარმონტელისა, თარგმ. გაიოზ რექტორისა) 390.
გეფხის-ტყაოსანი (შოთა რუსთველისა) 13, 423.
Vetus Testamentum ნ ბაბლია.
Византийская царская Миня (ვ. ლატინური) 506.
Византийское государство и церковь в XI веке (მ. სკაბალანოვიჩისა) 251, 280.
ვითარ კაც იქმნა უფალი ჩუენი იესუ ქრისტმ და რამეთუ ღმრთისმშობელი არს წმიდამ ქალწული მარიამ და რომელი იგი იშვა მისგან — ღმერთი და იგივე კაცი, 483.
ვნებათაწარმწყმედელისა მალისა მდაბალ-მზრახვლობისათვს უბილავითა გრძნობითა (გრიგოლ ღვთისმეტყველის ლექსი, ეფრემ მცირის თარგმ.) 614.
ვნებისათვს უფლისა ჩუენისა და ვითარმედ ღღესა შევიდა სამოთხედ ავაჯაკი

- (იოანე ოქროპირისა, თეოფილე ხუცესმონაზონის თარგმ.) 246.
Завещание Давида Возобновителя, данное Шно-Мгвимекой лавре (თ. გორდანიასი) 309, 310, 576, 577.
Заметки по текстам св. Писания в древних переводах армян и грузин (ნ. შარისა) 422.
ზატკი 228, 585, 595, 596.
ზეცათა მღვდელმთავრობისათვს (გიეწერება დიონისე არეოპაგელს. თარგმნა ეფრემ მცირემ) 260.
ზესმჩენობისათვს (ლექსი გრიგოლ ღვთისმეტყველისა, თარგმ. ეფრემ მცირისა) 615.
ზირაქის წიგნი (ბიბლ.) 426.
ზოგიერთი საკითხი ექვთიმე ქართველის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის შესახებ (კ. კეკელიძისა) 192.
ზოსიმე კილიკიელის ცხოვრება 505.
ზღაპრობანი დიდისა ბასილის ეპიტაფიასა შინა შემოღებულნი (ეფრემ მცირისა) 255, 267.
ზღაპრობანი კუალად იესუასნი (ეფრემ მცირისა) 267.

თ

- თავისა თვისსა მიმართ და მათა მიმართ, რომელნი იგი იტყოდეს: ვნებავს და მსურის მას კონსტანტინოპოლისა საუღარი (დავით ტბელის თარგმანი) 182.
თავისა თვისსა მიმართ (თეოფანესი, თარგმ. ექვთიმე შთაწმიდელისა) 204.
თავისა მიმართ თვისსა და მოშურნეთაცა (ლექსი გრიგოლ ღვთისმეტყველისა, ეფრემ მცირის თარგმ.) 613.
თავნი ათხუთმეტნი [ღმრთისმეტყუელებსათვს] (მაქსიმე აღმსარებლისა, თარგმ. ექვთიმე შთაწმიდელისა) 201, 471.
თავნი ასკიტყანი ასნი (დიადოხოს ფოტიკელისა) 549.
თავნი სომეხთა წვალებისანი ოცდაათნი (არსენ ვანესის დოგმატიკონიდიანი) 283, 494.
თალახეს მიმართ ყოვლად ღირსისა ხუცისა და წინამძღუარისა თითოსახეთა უღო-

- ნობათათვს წმიდისა წერილისათა (მაქსიმე აღმსარებლისა, თარგმ. ნიკოლოზ კათოლიკოსისა) 466.
თალახეს მიმართ ხუცისა და მამახაბლისისა მრავალთა მონასტერთაისა ხიტყუთათვს (მაქსიმე აღმსარებლისა, თარგმ. ექვთიმე შთაწმიდელისა) 200, 463.
თამარისანი (ჩახრუხაძისა) 298, 464.
თარგმანებაჲ ათორმეტთა თავთაჲ (კირილე ალექსანდრიელისა, არსენ იქსატოელის თარგმ.) 281, 471.
თარგმანებაჲ ვალატელთა და თესალონიკელთა და პრომელთა ეპისტოლისაჲ (გრიგოლ ნოსელისა, ექვთიმე შთაწმიდელის თარგმ.) 463.
თარგმანებაჲ დაბადებისაჲ იოანე ოქროპირისა (თარგმ. თეოფილე ხუცესმონაზონისა) 246.

- თარგმანებაჲ დავითნისაჲ (ეფრემ მცირისა) 257, 463.
- თარგმანებაჲ დავითის ფსალმუნებისაჲ (ეპიფანე კვიპრელისა, თარგმ. დანიისა) 142, 460.
- თარგმანებაჲ ეკლესიასტიხაჲ (მიტროფანე შვერნელისა, თარგმ. იოანე კიმჭიმელისა) 221, 258, 285, 286, 317.
- თარგმანებაჲ ეკლესიასტიხაჲ (თლომპოდორე ალექსანდრიელისა, თარგმ. იოანე კიმჭიმელისა) 317.
- თარგმანებაჲ ეკლესიასტიხაჲ მიტროფანე შვერნელისაჲ (ჟ. კეკელიძისა) 221, 258, 285, 286, 317, 318, 419, 420, 465, 466.
- თარგმანებაჲ იოანეს საბარებისაჲ (თეოდორე ფილადელფისა) 317.
- თარგმანებაჲ იოანეს საბარებისაჲ (იოანე ოქროპირისა, თარგმ. ექვთიმე მთაწმიდელისა) 198, 463.
- თარგმანებაჲ ლუკას საბარებისაჲ (თეოდორე ფილადელფისა, თარგმ. იოანე კიმჭიმელისა) 317.
- თარგმანებაჲ შათეს საბარებისაჲ (იოანე ოქროპირისა, თარგმ. ექვთიმე მთაწმიდელისა) 198, 463.
- თარგმანებაჲ მარკონის საბარებისაჲ (თეოდორე ფილადელფისა, თარგმ. იოანე კიმჭიმელისა) 317.
- თარგმანებაჲ მიქეაძის წინადაწარმეტყულებებისაჲ (თეოდორე კვიპრელისა) 466.
- თარგმანებაჲ რომაელთა მიმართ ეპისტოლიისაჲ (ინტონ I კათოლიკოსისა) 376, 465.
- თარგმანებაჲ ფსალმუნთაჲ (ბასილი დიდისა, თარგმ. ექვთიმე მთაწმიდელისა) 199, 463.
- თარგმანებაჲ ქება-ქებათაჲსა (გრიგოლ ნოსელისა, თარგმ. გიორგი მთაწმიდლისა) 224, 463.
- თარგმანებაჲ ქება-ქებათაჲსა (იპოლიტე რომაელისა) 459.
- თარგმანებაჲ ძნიაღ გულისხმის-საყოფელთა სიტყუათაჲ (გრიგოლ ღვთისმეტყველის კონსტანტოპოლისა, დავით ტბელის თარგმ.) 182.
- თარგმანებაჲ ძნიაღ გულისხმის — საყოფელთა ქრისტეს შობისა საკითხავისათა გრიგოლ ღვთისმეტყუელისა (ექვთიმე მთაწმიდლის თარგმ.) 201.
- თარგმანებაჲ წმიდისა იპოლიტესი (კრებულადან „მარგალიტი“) 452.
- თარგმანებაჲ სოლომონის სიბრძნეთა (ვაიოტ რექტორისა) 390.
- თარგმანებაჲ სომეხთა წვალებათათვის და თუ რომლითა პირითა შეიჩვენებთან სომეხნი (კრებულადან „მარგალიტი“) 453.
- თარგმანი დაბადებისათვის ცისა და ქუეყანისა და ადამისათვის (თარგმ. ეფრემ მცირისა) 240, 441, 457.
- თარგმანი დაბადებისაჲ (თარგმ. გიორგი მთაწმიდლისა) 219.
- თარგმანი იოანე მანარებლის ხილვისაჲ (ანდრია კრიტელისა, თარგმ. ექვთიმე მთაწმიდლისა) 198.
- თარგმანი ძნიაღ გულისხმის-საყოფელთა მოციქულისა პავლეს სიტყუათაჲ, გამოკრებული წმიდისა იოვანე ოქროპირისა თქმულთაგან (თარგმ. ექვთიმე მთაწმიდელისა) 199.
- თელავის სემინარია და დავით რექტორი (ქ. ხანიყიძისა) 86.
- თელემაკი (ფრენლონისა, თარგმ. სარიდონ ნოლოყაშვილისა) 75.
- თეოდორე სალოსის ცხოვრება 507.
- თოფენი 226, 227, 289, 375, 376, 380, 381, 585, 596, 597, 598.
- თითოსაბეთა თავთა, ესე იგი არს გამოძიებით კითხვათა აღსნაჲ ქრისტესმომართისა კეთილად მსახურებისათვის და თანად მზილებამცა და უკურღვევაჲ ღმრთეებისა მიმართ და კაცებისა ქრისტესისა უთავოთა ურთიერთას წინააღმდეგომისა წვალებისაჲ ნესტორისაგან და ხევრონისა ბოროტად მსახურთაჲსა და სიტყვსგებაჲ უარის-სყოფელთა მიმართ წმიდისა კრებისა ხალციდონისათა მოძღურებისაგან ღმრთივმოცემულთა წმიდათა მამათა ჩუენთაჲსა (არსენ ვაჩეხიძის დოგმატიკონიდან) 283, 489.
- თუ ვითარ სათანადო არს გულისხმისყოფაჲ საღმრთოჲსა და გარეშისა ფილოსოფოსობის სიტყუათაჲ (თეოდორე აბუკურასის, თარგმ. არსენ იყალთოელისა) 281.
- თქმულთაგან წმიდისა დოროთესთა გამოკ-

- რებული (თარგმ. ექვთიმე ათონელისა) 204.
- თქმული ამოცებისათვის კაცობრივთა საქმეთა და შესუენებულთათვის (ახლრია კრატელისა, თარგმ. ექვთიმე ათონელისა) 206.
- თქმული ბადებულისათვის და წინათვეგანჩინებულისა კაცსა ზედა ღმრთისა მიერ კეთილისა და ბოროტისა, ვითარმედ არარაჲ არს (იოანე ოქროპირისა) 454.
- თქმული კაენისა შუდთა შურისგებათათვის (ბასილი დიდისა, თარგმ. ექვთიმე ათონელისა) 205.
- თქმული კურთხევითა მათთვის იაკობისთა ვითარ ათორმეტნი წახპეტნი აკურთხნა (იპოლიტე რომაელისა) 459.
- თქმული მამამთავართაჲ სახარებისაგან ხულისა წმიდისა მიერ მათს და ლუკასაგან 441.
- თქმული მაცხოვარებისთა ვნებასა ზედა, რომელიცა წარიკითხვის დიდსა ხუთშაბათსა ვნებისა კვირიაკისასა შემდგომად სერობისა ლოცვისა (ილია მინიატისა) 556.
- თქმული ნეტარისა ათანასი მთავარებისკოპოსისა აღექანდრიელისაჲ 461.
- თქმული ებისკოპოსთა მათ მიმართ ეგვიპტით მომავალთა და ერთა (გრიგოლ ღვთისმეტყველისა, თარგმ. დავით ტბელისა) 181.
- თქმული ბორგნეულთა მწვალებელთა ევნომიოს და ნავატ ფილოსოფოსის მიმართ (გრიგოლ ღვთისმეტყველისა, თარგმ. დავით ტბელისა) 181.
- თქმული თავისა მამისა გრიგოლისა და ერისა მის ანძიანძორისა მიმართ უამსა მას, ოდეს ევედრნეს მას, რათა იდვას წინამძღურობაჲ და ღუწაჲ ანძიანძორისა საყდრისაჲ (გრიგოლ ღვთისმეტყველისა, თარგმ. ანტონ ტბელისა) 181.
- თქმული თავისა მამისა გრიგოლის და დიდისა ბასილის მიმართ, ოდეს ებისკოპოსად აკურთხეს იგი ხახიმოსა საყდარსა (გრიგოლ ღვთისმეტყველისა, თარგმ. დავით ტბელისა) 181.
- თქმული მათდა მიმართავე მახვე უამსა (გრიგოლ ღვთისმეტყველისა, დავით ტბელის თარგმ.) 181.
- თქმული სიყუარულისათვის და სულიერისა ცხოვრებისა პავლე მღვდელისა მიმართ (თალასე მონაზონისა) 530.
- თქმული სარწმუნოებისათვის არიანოზთა და ევნომიანოზთა მიმართ მწვალებელთა (გრიგოლ ღვთისმეტყველისა), თარგმ. ექვთიმე მთაწმიდლისა) 201.
- თქმული სულისა წმიდისათვის, სიტყვსგებაჲ ბოროტთა მწვალებელთა მიმართ (გრიგოლ ღვთისმეტყველისა, თარგმ. ექვთიმე მთაწმიდლისა) 201.
- თქმული უფლისა ჩუენისა იესოჲ ქრისტესთვის, შემდგომად შობისა მთორმოდისა დღისათვის ვითარ იგი მოიყვანეს ტაძრად მარიამ დედამან და ქალწულმან და იოსებ, რაჟამს იგი აკურთხედა მას წმიდაჲ სუმეონ (სინას მთის 864 წლის მრავალთავიდან) 553, 554.
- თქმული ღმრთისმშობლისა შობისათვის 442.
- თქმული წმიდისა მამისა ჩუენისა ეფრემისი, თარგმანი დაბადებისათვის ცისა და ქუეყანისა და ადამისათვის, ვითარ მისცუალეს გუამი მისი და დამარხეს გოლგოთას და ცუალეზა ნათესავთა (თარგმ. ლეონტი მროველისა) 243.
- თქმული წმიდისა ბასილი კენარიელი მთავარებისკოპოსისაჲ მარტვილისა მწუბრისათვის (თარგმ. ექვთიმე ათონელისა) 209—210.
- თქმული წმიდისა და ნეტარისა მღვდელმთავარისა კლემენტოს პრომთა პაპისა და წმიდისა მოციქულისა პეტრესი მოწაფისაჲ, თუ ვითარ სახედ დაემოწაფა იგი წმიდასა მოციქულსა პეტრეს, რომელი ესე მიუწერა პრომით იერუსალმს წმიდისა იაკობის მიმართ ძმისა უფლისა ბრძენებითა წმიდისა მოციქულისა პეტრესითა 447.
- თქმული წმიდისა დედისა ჩუენისა ნინოასი, რომელმან ქადაგა ქრისტე ქართლს შინა, შობილი წმიდისა მარიამისაგან 488.
- თქმული წმიდისა მამისა ჩუენისა არსენისაჲ მცხეთელ კათოლიკოსისაჲ, რომელი იყო სანახებთაგან სამცხისთა საფარით განყოფისათვის ქართლისა და სომხითისა (არსენ დიდი საფარელისა) 137.
- თქმული უამსა მოქცევისა თვისისა აგარაკით საყდრად კონსტანტინოპოლისა (სიტყვა ნიკიტა სერონელის, ანუ პერაჯ

- ლიელის, თარგმ. ეფრემ მცირისა) 265.
- თქმული წმიდისა შამისა ჩუენისა ევთიმისი მთაწმიდელისა... ესე მცირედი კითხვა-მიგებაა მოსცა თევდორე ხუცესსა საბაწმიდელსა, რომელ იყო იგიცა მღუდელი კეთილი ქართველივე 431.
- თქმული წმიდისა პირველმოწამისა სტეფანოსის (გრიგოლ ანტიოქიელი ხუცესისა) 454.
- თქმული იამბიკოდ რიცხუხა ზედა ბერძნულია ანბანისა აღფავიტაბა (გრიგოლ ლეთისმეტყველის ლექსი, თარგმ. ეფრემ მცირისა) 614.
- თქმულნი ხუთმუხლენი ამბერკის საფლავსა ზედა წარწერილნი 611.
- თქმულნი ხარებისათვს, შობისა, შიგებებისა, ჯუარცმისა, აღდგომისა, ამაღლებისა, ხულისწმიდის მოსვლისა და მიძინებისა (დაწერილია ლექსად დიმიტრი ორბელიანის მიერ) 616.
- თქმულნი (გრიგოლ ლეთისმეტყველისა, ექვთიმე ათონელის მიერ თარგმნილი 14 სიტყვა) 205, 206.
- თქუმული... ნ. თქმული.
- თხრობანი წმიდათა და ღმერთშემოსილთა მამათანი 549.

- თხრობა კონსტანტინოპოლის მოცივისა (გრეკული რედაქცია ვიორჯი მთაწმიდელისა) 498.
- თხრობა კონსტანტინოპოლის მოცივისა (მოკლე რედაქცია სტეფანე სანანოასძისა) 499.
- თხრობა სასწაულთათვის წმიდისა და ღმერთშემოსილისა მამისა შიოისთა (ბასილ ვაჩესძისა) 270.
- თხრობა წესსა და განგებასი ევკატისა აღმოსავლეთისა შონასტერთა საკრებულოთასა (კასიანე პროპაელისა, თარგმ. ეფრემ მცირისა) 260.
- თხრობა დიდებულისა სასწაულისა, რომელ იქმნა წმიდასა მას ზედა ჯერლმელსა დიდისა ეკლესიისასა სოფიაწმიდას საუფლომსაგან და პატოსნისა ხატისა უფლისა იესუ ქრისტესა და მუნ მონარულისა მისთვის პატრიქისა და ქრისტეს მოყუარისა შვიგნობრისა მისისა (ეფრემ მცირის თარგმ.) 261.
- თხრობა სულთა სარგებელი სასწაულისა მისთვის, რომელი იქმნა ხალკუპრატას ხატისა ქრისტესისა, რომლისა მიზეზისათვის ეწოდა მას თავმდებ, და თეოდორესთვის შენაფისა და აბრაჰამ ქუროისა (ეფრემ მცირის თარგმ.) 261.

0

- აღვარი (იოანე-ზოსიმესი) 169.
- აღვარი მებური, რომელსა შიგან სწერია განგებაა საწელიწდოა 605.
- აღვარი (მიქელ შოდრეკილასა) 135.
- აღვარი საწელიწდო 135, 156, 597, 599.
- აღვარი (956 წლასა) 165.
- აკობ ცურტაველი (ილ. აბულაძისა) 113.
- აკობ ხუცესი — წამება წმიდისა შუშანიკისი (ს. ვორგაძისა) 113.
- ამბიკონი, აღმრიცხველნი წმიდათა წიგნთანი (არსენ იყალაოელისა) 611.
- ამბიკონი იოანე ოქროპირისანი, სამი მუხლისაგან 612.
- ამბიკონი წმიდათა მოციქულთა აღსრულებისანი, თქმულნი იოვანიეე მონაზონისა 612.
- აგავნი (სოლომონისა) 301, 426.
- აგრუხალიმის განჩინება (განჩინება და განწესება, მოძღუართა მიერ მართლმორჩმუნეთად, რომელსა ჰყოფენ იერუ-

- სალშს) 120, 121, 128, 166, 168, 172, 209, 421, 498, 511, 528, 554, 562, 573—575, 578, 579, 589, 590, 602, 66.
- Перусалимский Каионарь VII века (ყ. კეკელიძისა), 121, 166, 168, 209, 421, 498, 511, 528, 554, 562, 574, 575, 579, 589, 590, 602, 606.
- იერემიას გოდება 425.
- იერარქია საქართველოს ეკლესიისა (პ. კარბელაშვილისა) 85, 373, 381, 567, 571.
- იერემია იბერიელი (ყ. კეკელიძისა) 483, 560.
- ივლითის წიგნი (ბიბლ.) 419.
- ივლიანეს განმაქიქებელი პირველი სიტყვა (გრიგოლ ნაზიანზელისა) 513.
- Из книги царевича Висрата о груинских переволах духовных соинений (ნ. შარსია) 178, 179, 250, 338.
- Из поэмы на Афон (ნ. შარსია) 119, 179, 423, 510.
- იოცია (ბასილ დიდისა): თარგმ. ექვთიმე მთა-

- წმიდელისა 16, 200, 205, 259, 377;
გაბრიელ მცირის რედაქცია 401.
- თრუჯანი (ცდა შიში ეტიმოლოგიის გარკვევისა) (კ. კეკელიძისა) 527.
- ლარიონ ქართველის ცხოვრება (ბასილი ასიკრიტისა, ექვთიმე ათონელის თარგმ.) 244, 245, 532, 576; თეოფილე ხუცეს-მონაზონის მიერ გადამეტაფრასებული — 244, 245.
- ინსტიტუციები იუსტინიანე დიდისა 566.
- იოანე დამასკელის ცხოვრების არაბული ვერსია (მიქაელისა) 102.
- იოანე ზედაზნელის ცხოვრება, ცხოვრება იოანე ზედაზნელისა 158, 160, 553—537; მეტაფრასული რედაქცია — 161
- იოანე ათონელის ანდერძი 201.
- იოანე ოქროპირის ცხოვრება (გიორგის, ალექსანდრიის პატროარქისა) 156, 521; 977 წ. გადაწერილი იოანე ჩირაქის ხელით — 96.
- იოანე პეტრიწი (მ. ხიდაშელისა) 296.
- იოანე ურმაელის ცხოვრება 504.
- იოანე მონაზონისა და ხუცისა დამასკელისა სიტყუა დიდისა შაბათისათვის (არსენ ივალთოელის თარგმ.) 276.
- Иоанн Ксифилии, продолжатель Симеона Метафраста (კ. კეკელიძისა) 255, 262, 505, 506, 553.
- Иоанн Петрицкий — грузинский неоплатинизм XI — XII вв. (ნ. შარისა) 215, 248, 255, 285, 286, 308.
- იოანე პეტრიწის სამწერლო მოღვაწეობიდან (კ. კეკელიძისა) 317.
- იობის წიგნი (ბიბლ.) 427, 616.
- იობის წიგნი (ვალექსილი დავით ჩოლოყიშვილის მიერ) 616.
- იოსებ ალავერდელის ცხოვრება 158, 345, 533, 537.
- იოვანეს მიმართ მთავარეპისკოპოსისა (მაქსიმე აღმსარებლისა, თარგმ. ნიკოლოზ კათოლიკოსისა) 322.
- იოვანეს მიმართ მონაზონისა და მამასაბლიხისა (ეფრემ ასურისა, თარგმ. ექვთიმე ათონელისა) 204.
- იონა მოხუცებულის წიგნი (იონა ხელაშვილისა) 406.
- იოსებ-ზილიზანიანი 190.
- იოსიპოსის წიგნი პურიხაჲ, მოთბრობანი იუდაებრივისა სიტყუადასაბამოპისაჲ (თარგმ. იოანე პეტრიწისა) 286.
- Исполит — Толкование Песни Песней (ნ. შარისა) 450, 460.
- ისე წილენელის ცხოვრება 158, 159, 359, 533.
- ისო ზარაქის წიგნი 421, 427.
- ისუ ნავეს წიგნი 419, 426.
- История грузинской церкви (მ. ჯანაშვილისა) 482, 488.
- История древней церкви (ვ. ბოლოტოვისა) 488.
- История Афона (პ. უსპენსკისა) 185, 219.
- ისტორია ევაგრესი 262.
- ისტორია თვის დაწუებისა და განხეთქილებებისა შორის ბერძენთა და რომაელთა თვის გამოსვლისა ხულისა წმიდისა (თეოფანე პროკოპოვიჩისა, თარგმ. პერი პროფილე ბაკრატიონისა) 75, 487.
- ისტორია ალექსანდრე მაკედონელისა (ანტონ პირველისა) 382.
- ისტორია ეგვიპტისა (დიოდორესა და პეტროდოტესი, თარგმ. გაიოზ რექტორისა) 390.
- ისტორია ეფესოსისა კრებისა (თარგმ. ანტონ კათოლიკოსისა) 500.
- ისტორია თეოდორიტე კვირელისა 262.
- ისტორია მელქისედეკისა (ათანასესი) 260.
- ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის XIII საუკუნიდან ვიდრე XX საუკუნემდე (მ. თამარაშვილისა) 72, 76, 125, 469.
- ისტორია საქართველოსი (გაიოზ რექტორისა) 390.
- ისტორია საქართველოსი (დ. ბაქრაძისა) 96, 242, 291, 422, 440.
- История термина Аѣхаз (ნ. შარისა) 604.
- ისტორია უხტანესისა 124.
- История церковного разрыва между Грузией и Арменией в начале VII в. (ი. ჯავახიშვილისა) 124.
- ისტორია ჯუანშერისა 238.
- ისტორიული საბუთები (ს. კაკაბაძისა) 339, 341.
- ისტორიული საბუთები შიომღვიმის მონასტრისა და ძველი ვაძბანის ქვაბთა (თ. ეორდანიასი) 378, 578.
- Историко-агиографические отрывки (კ. კეკელიძისა) 88.
- Историческая записка об Астраханской

- эпархия за 300 лет ее существования (ი. სავენსკისა) 387.
Исторический очерк грузинской церкви с древнейших времен (ნ. მარისა) 209, 228.
Историческое учение об отцах церкви (ფილარეტისა) 225.
Историческое изображение Грузии в

политическом, церковном и учебном ее состоянии (ე. ბოლხოვიტინოვისა) 18.

- იფქლ-ღუარძლის განმარტების წიგნი** (იონა ხელაშვილისა) 406.
ი. შავჭავჭავაძის „განდევილის“ ფილლოზოფიული წყაროები (ნ. მახათაძისა) 178.

კ

- კავშირნი ღვთისმეტყუელელებითნი** (პროკლე ლიაღობოსისა, თარგმნა იოანე პეტრიწმა) 73, 74, 292, 299, 355, 357, 359, 366, 368, 383, 466.
კათოლიკოს-ბაქარიანი (იოანე ტლაშაძისა) 617.
კალანდაა, თქუმული ეზრა წინამძწარმეტყუელისა (თარგმ. იოანე პეტრიწისა) 291, 456.
კალენდარი (იოანე-ზოსიმესი) 121, 168, 242.
კალენდარი (იოანე სინელისა) 172.
Кавказ в древних памятниках христианства (დ. ბაქრაძისა) 98.
კალმასობა (იოანე ბატონიშვილისა) 69, 70, 73, 74, 88, 235, 243, 244, 253, 263, 284, 285, 288, 307, 365, 383, 404, 479.
კათოლიკე ეპისტოლენი 256, 268, 269, 414, 426.
კათოლიკე ეპისტოლეთა ვერსიები (ქ. ლაროქიფანიძისა) 415.
კანონი საგალობელი პირველმოწამისა რადდენისა (ბესარიონ ბარათაშვილი-ორბელიშვილისა) 350.
კანონი საგალობელი საუფლომასა კუართისა (ბესარიონ ბარათაშვილი-ორბელიშვილისა) 350.
კანონი სავედრებელი მღუღელმთავრის იხე წილყნელისა (ბესარიონ ბარათაშვილი-ორბელიშვილისა) 350.
კანონი და დაუჯდომელი (იესო ტყბილისა) 390.
კანონი ქრისტეშობას დანისთევისა (ვიორგი შთაწმიდელისა) 592.
კანონი 1982 წელს იოანე-ზოსიმეს გადაწერა (ჩილი) 161.
კანონნი დღითი-დღეთა ცთომათანი (მასილა ლაღისა, დარბული აქეს ექვთიმე

- შთაწმიდელის მიერ ნათარგმნ იოანე მშარბეულის კანონებს) 211.
კანონნი შეცოდებულთანი, აღწერილნი ნეტარისა მამისა ჩუენისა იოანეს მიერ კონსტანტინოპოლელ მთავარეპისკოპოსისა, რომელსა მშარბეულ ეწოდა (თარგმ. ექვთიმე ათონელისა) 211.
კატალოგი ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების წიგნსაცავისა (დ. კარიჭაშვილისა) 287.
კატალოგი წიგნთსაცავისა თეიმურაზ ბატონიშვილისა 70.
კატალოგი ბლექისა 186, 521.
კატალოგი გარტიხა 183, 552.
კატალოგი ლამპროსისა 184, 213.
კატალოგი ცაგარლისა 91, 133, 182, 186.
Катъ Шарапуш (ექვთიმე ზილაბენისა) 283.
კატეხიზმო (ანტონ კათოლიკოსისა) 327, 472.
კატეხიზმო (კარდინალ ბელარმინოსი) 78.
კატეხიზმო (ნიკოლოზ თბილელისა) 472.
კატეხიზმო (პეტრე მოგილასი, თარგმ. არჩილ მეფისა) 348.
კაცისა შესაქმნათვს (ვრიგოლ ნოსელისა) 224, 322, 462, 463.
К биографии священника Феликса Кайтмазова (ლ. მელიქიეთ-ბეგისა) 364.
К дате эмиграции Мосохов из Армении в Сванию (ნ. მარისა) 423, 604.
კეთილწესიერებისათვის შეტყუებლათასა (ნიკიტა სეროზელის ანუ ჰერაკლიელისა, თარგმ. ეფრემ მცირისა) 265.
Кърсуца Пърава (პეტრეს ქადაგებანი) 447.
კვირიკეს ცხოვრება 504.
К вопросу об Армази (ი. ბალტუნიოვისა) 527.
К вопросу о времени празднования рож-

- дества Христова в древней церкви (კ. კეკელიძისა) 493.
- К вопросу о Феодоре Абукуре в древне-грузинской литературе** (ლ. მელქსეთ-ბეგისა) 434.
- კიბე იოანე სინელია. ნ. კლემასი.
- კითხვა-მიგება იესუძის და განრღვეულისა 316, 444.
- კითხვა-მიგება (ანასტასი ანტიოქელია) 472.
- კითხვა-მიგება გრიგოლი ღვთისმეტყუელისა ანგელოზის მიერ 453.
- კითხვა-მიგება წმიდათა შამათა 455.
- კითხვანი იოანე ოქროპირისა 565.
- კითხვანი მონაზონისა ვისნიმე, რომელთა აქსნა გამოსცა პეტრე პატრიარქმან ხართოფილაქსმან 565.
- კიტას სიბრძნე (თარგმ. ვაიოზ რექტორისა) 390.
- კიშენი (კ. კეკელიძისა) 163, 190, 477, 493, 497, 513, 553, 608.
- Кирилл, культурная роль Иверии в истории Руси** (დ. ჩუბინაშვილისა) 403.
- К истории христианства на Кавказе** (ვ. ლატიშვილისა) 251.
- კლემასი (იოანე სინელია) 199, 204, 287, 288, 300, 306, 332, 334, 349, 381, 545, 548, 611, 617.
- კლიტე (კრებული შედგენილი გაბრიელ მკირის მიერ) 234, 402.
- კლიტენი მხურვალეებისანი (თარგმ. იოანე ორბელიანისა) 78.
- К материалам по истории и древностям Грузии и России** (მ. ჯანაშვილისა) 180.
- Книга Плач, Опыт исследования исагиогико-экзегетического** (მ. ბლაგიოვშჩენსკისა) 425.
- კონდაკი 229, 380, 580, 583.
- კონსტანტი კახის მარტილოზა 497, 521.
- კონსტანტი კახის ვინაოზა და მარტილოზა (კ. კეკელიძისა) 521.
- Конспектный курс истории древне-грузинской литературы** (კ. კეკელიძისა) 428.
- Congrus jur. canonici (Richter-ისა) 455.**
- Краткий очерк истории грузинской церкви и экзархата за XIX ст.** (კორიონისა) 387.
- კრებული ათონისა, ათონის კრებული 177, 182, 184, 186, 188, 192, 193, 197, 199—202, 204—206, 208, 210, 211, 213, 220, 224, 226, 229, 231, 232, 234—236, 244, 247—250, 252, 280, 331, 332, 446, 447, 455, 486, 575, 577, 597.
- კრებული იოანე ქსიფილინოსისა, იოანე ქსიფილინოსის კრებული 109, 466, 502, 507, 556.
- კრებული მიქელ შოდრეკილისა 171—173, 176—178, 597, 600, 603.
- კრებული შატბერდისა 94, 176, 417, 459—462, 308, 524, 525, 528.
- К сведениям о личности архидиакона Гайоза впоследствии архиепископа Астраханского и Ставропольского** (ნ. პალმოვისა) 85, 387.
- კულტურულ-ისტორიული მნიშვნელობა უძველესი ქართული დავითნის ტერზინოლოგიისა და ტექსტუალური თავისებურებისა (კ. კეკელიძისა) 143, 232, 417, 464.
- კურთხევანი 209, 212, 229, 338, 478, 570, 584, 585.

ლ

- La Version ibéro-arménienne de l'autobiographie de Denys l'Aréopagite** (პ. პეტერსისა) 450.
- La visioin de Denys l'Aréopagite à Hieropolis** (პ. პეტერსისა) 450.
- ლავსაიკონი (პალატი მელენოპოლიისა) 260, 349.
- La littérature grecque** (P. Batiffol-ისა) 462.
- La première traduction latine de „Barlaam et Josaph“ et son original grec** (პ. პეტერსისა) 187.
- La prise de Jérusalem par les Perses** (პ. პეტერსისა) 499.
- La religion degli Hittiti** (G. Furlan-ისა) 527.
- ლავსაიკონი და მარტილოზა (იოანე მოსხისა), სამთხე, ღმრთობისა 545. ნ. სამთხე (მოსხისა).

- ლევიტელთა წიგნი (ბიბლ.) 426, 427.
 Лекции по истории древней церкви (ბოლოტოვისა) 169.
 Лекции по истории Византии (ა. ვასილევისა) 93.
 ლეონტი მროველის ლიტერატურული წყაროები (კ. ქეკელიძისა) 243, 434, 439, 512.
 Les Géorgiens a Jérusalem (R. Janin-ისა) 53.
 Les lettres saint Antoine en Géorgien (G. Garitte) 545.
 Les monuments liturgiques prebyzantins en langue Georgienne (G. Peradze-ის) 582.
 Le sermon géorgien du moine Martyrius et son modèle syriaque (G. Garitte და A. Halleux-ისა) 126.
 Le Synaxaire Géorgien Redaction ancienne l'Union armeno-georgienne (R. Graffin-V. Nau) 53.
 Le fragment géorgien de l'Evangile de Thomas (G. Garitte) 445.
 ლექსიკონი (სულხან-საბა ორბელიანისა), სიტყვის კონა, 344, 346.
 ლექსიკონარი 575, 578.

- Libri apostolorum spurii (Tsherakhilani-ისა) 446.
 Life of st. Nino (F. C. Conybear) 531.
 Liturgia Ibericae Antiquiores (ო. თაობნიშვილ-ისა) 581-583.
 Литургические грузинские памятники в отечественных книгохранилищах и их научное значение (კ. ქეკელიძისა) 139, 209, 210, 226, 284, 314, 332, 337, 380, 456, 485, 577, 583-585, 596, 597, 599, 606.
 ლობიერებისათვის (==ბასილ დიდის „ითიკის“ II თავს; თარგმ. გაბრიელ მცირისა) 401.
 ლოცვა პარასკევისა (ეფრემ ასურისა, თარგმ. ექვთიმე მთაწმიდელისა) 204.
 ლოცვა სინანულისა (თეოდოსიუსი, თარგმ. ექვთიმე ასონელისა) 204.
 ლოცვისათვის მამარ-ჩუენობა კრისტეს მოყვარისა ვისმე მიმართ თარგმანება შემოკლებული (მაქსიმე აღმსარებლისა, თარგმ. ნიკოლოზ კათოლიკოსისა) 322, 466.
 ლოცვა დიდი ანტონი კოვიდისა 368.
 Луки: евангелия на гл. 24: 493.
 ლუარსაბ მეფის მარტვილობა 353.
 ლუკიანეს მარტვილობა 513.

მ

- მარტვილობა: აბდალ მესიასი, არჩილ მეფისა, დავით და კონსტანტინესი, დავით და ტირიქანისა, ეესტათი მცხეთელისა, ზოსიმესი, თეკლასი, ქეთევან დედოფლისა, შეშანიკისა, ლუარსაბისა, ცხრათა მამათა კოლაელთა და სხვითა ნ. ანბანზე, დასახელებულ პირთა ძიხუდვით.
 მაკაბელთა წიგნი (ბიბლ.) 406, 419, 421, 431, 436.
 მაკაბელთა წიგნების გახადები (იონა ხელაშვილისა) 406.
 მაკარი მეგვიპტელის ცხოვრება 270.
 მაკარი რომაელის ცხოვრება 505.
 მათდა მიმართ, რომელთა დასაბამხავე შემდგომად ხუცობისა მიუწოდეს მას აღვსებისათვის და არა წინადაემთხვნენ მას (სიტყვა გრიგოლ დვთისმეტყველისა, თარგმ. ეფრემ მცირისა) 610.
 მათგ თავისა სახარებისა ძნელთანთა სი-

ტუათა განმარტება (კირილე ალექსანდრიელისა) 464.

- მამათა სწავლანი (ილ. აბულაძისა) 127.
 მამისა თვისისა გრიგორი ანძიანძორელი ეპისკოპოსისა, რომელი აღმოსტუა საფლავსა ზედა მისსა მუნ უოფანსა დიდისა ვახილისსა (თარგმ. ეფრემ მცირისა) 267.
 მანანა, ორმოცნი შესხმანი ღმრთისმშობლის, იესო ტბილის, ჯუარის, ანგელოზის, ნათლისმცემლის, მოციქულების, მოწამეების, მღვდელმობღვართა და ღირსთა მამათა (კრებული, შედგენილი გაბრიელ მცირის მიერ) 403.

Manichäische Studien (C. Saléman-ისა) 597.

- მარგალიტი (იოანე ოქროპირისა) 206, 333.
 მართან ცხოვრება, ცხოვრება და მოქალაქე-

- ბაი ნეტარისა მართამსი, წმიდისა სვ-
შეონის დედისაჲ (თარგმ. დავით ტბე-
ლისა) 181.
- მარიამ მეგვიპტელის ცხოვრება 207.
- მარინას ცხოვრება (თარგმ. სეითისა) 134.
- მარინეს ცხოვრება (გალექსილი იოსებ თბი-
ლელის მიერ) 616.
- შახალბეი საქართველოს ისტორიისათვის,
შეკრებილი ბატონიშვილის დავით
გიორგისძის მიერ 387.
- მარტვარი ქართველა და მისი შრომა „სი-
ნანულისა და სიმდაბლისათვის“ (კ. კე-
კელიძისა) 125, 127, 537, 544.
- მარტინიანეს ცხოვრება 187.
- მარტირეკა (ანტონ კათოლიკოსისა) 351, 381,
543.
- მარწუხი (ტიმოთე გაბაშვილისა) 332, 356,
357.
- მარხვანი 209, 585, 595, 596.
- მარხვათათვის (ვრიგოლ ნოსელისა, თარგმ.
ექვთიმე შაჰშიდელისა) 206.
- მარხუათათვის (ბასილ დადისა, თარგმ. ეფ-
რემ მცირისა) 266.
- Материалы по Археологии Кавказа**
(ექვთ. თაყაიშვილისა) 309.
- Материалы по грузинской агрологии**
(ალ. ხაბარაშვილისა) 119, 502.
- მატიანე ქართლისაჲ 218, 241.
- მაქსიმე აღმსარებლის ცხოვრება 207.
- მეერგასისათვის და ხულოსა წმიდისა (თარგმ.
ეფრემ მცირისა) 265.
- მეთვრამეტე საუკუნის ქართული ლიტერა-
ტურის ისტორიიდან (კ. კეკელიძისა)
346.
- მელქისედეკის მღვდელმობის წიგნი (იონა
ხელაშვილისა) 106.
- მენა ფრიგიელის ცხოვრება (თარგმ. სეითი-
სა) 133.
- Menologii Anonymi byzantini saeculi**
X quae supersunt (კ. ლატიშვილისა)
116, 442.
- მეორე სჯულისა წიგნი 419, 426.
- მესინის წესბა ფამისწირვისა (X საუკ.) 139.
- მეტაფრასი ეშვიკელისა (თარგმ. ეფრემ
მცირისა) 258, 443.
- მეტაფრასი ეკლესიასტყვია, *Μεταφρασας εις
την Ήσυχαστικην Συναγωγικον* (ვრიგოლ
საკორჯელისძის მიერ). თარგმ. ეფ-
რემ მცირისა) 258, 463.
- Metaphrasas**, იოანე მამარტებლის გნოსტოკურ
44. ძველი ქართ. ლიტ. ისტორია, ტ. I.
- აქტები, „განსუენებაჲ იოვანსის“ 446,
447.
- მეტყუელთა მიმართ, ვითარმედ სულნი
კაცთანი პირველვე იუვენეს ქორცთახა
(თარგმ. არსენ იყალთოელისა) 279,
283, 483, 484.
- მეფეთა წიგნი (პიბლ.) 419, 426.
- მეფეთა ცხოვრება (ლეონტი მროველისა) 237,
238, 240, 241, 438.
- მეფის ძის იოანეს 84 შვიტბვის წიგნი
(იონა ხელაშვილისა) 406, 407.
- მეფეთა მეფისა ცხოვრება, ანუ დავით აღ-
მაშენებლის ისტორია (არსენ ბერისა)
309, 310.
- მეხურელნი (გ. ეორდანიასი) 605.
- მზამეტყუელები (ანტონ კათოლიკოსისა) 79,
290, 366, 372, 376, 378, 483, 487,
491, 492.
- მთავრისა მიმართ ედესისა შეივანთამსა
(თეოდორე აბუკურასი) 477, 478.
- მთოვარისა დღენი სათუალავნი (იოანე პეტ-
რიწისა) 291.
- მიბაძვა ქრისტესი (თომე კეშველისა) 78.
- მიგებებისათვის მაცხოვრისა (სოფრონ იერუ-
სალიშელის სიტყუა, თარგმ. ეფრემ
მცირისა) 266.
- მიზღვი პონტოდ სივლტოლისა მისისაჲ და
მოქცევისათვის მიერ, ეჟალად სიტუვს
გებაჲ ხუცად კურთხევისა მისისაჲ
(ვრიგოლ ღვთისმეტყუელისა, თარგმ.
დავით ტბელისა) 181.
- მიმოსვლა ანდრია მოციქულისა 263, 325.
- მიმოსვლანი პეტრე მოციქულისა 206.
- მიმოსვლა ღვთისმშობლისა 442.
- მიმოსვლაჲ მოციქულთაჲ. ოდეს იგი წარავ-
ლინა უფალმან მოციქულთა ანდრიაჲ
სოფელსა მას კაცის მჭამელთაჲ გა-
მოყვანებად მათესა საპურობილითა
(ნიკიტა — დავით პაფლაღონელისა,
თარგმ. ექვთიმე შაჰშიდელისა) 448.
- მიმოსულა ანუ მგზავრობა იონა რუისის
მიტროპოლიტისა (იონა გოდუვანიშვი-
ლისა) 364.
- მინა და ერმოგინეს წამება 207.
- მინა მეგვიპტელის წამება 261.
- მირიანის ცხოვრება 240.
- Miscelane historica Alberti de Meyer**
(პეტერისა) 181.
- Μισθια Μαρτυρα Επιστηκων** (რ. შუ-
შანიასი) 545.
- მიქაელ საბაწმიდელის წამება ნ. აბუკურა

- მიქელ შოდრეკის კრებული 157.
- მიქელ პარებელის ცხოვრება 151.
- მიქელ ტიბერელის წამება, წამება წმიდა მიქელ ტიბერელისა (1903 წ. ვაშლიძე) ნ. აბუჯრა.
- მიწერილი ლეონტის მიმართ მოქალაქობისათვის წმიდათა მამათა სკიტისათა (კასიანე პროპაელისა, თარგმ. ეფრემ მცირისა) 260.
- მოთხრობანი იუდაებრივისა სიტყუადასაბამობისა (იოსებ ფლაპიოსისა, თარგმ. იოანე ჰეტრიწისა) 109, 409.
- მოთხრობა საწყალობელისა ფილოსოფოსისა ორიგენისი 481.
- მოთხრობა სუულთა უღმრთოთა ისმაილიტთა (ბაგრატ ბატონიშვილისა) 179, 337, 479.
- მოკლე ისტორია საქართველოსი (ანტონ კათალიკოსისა) 382.
- მოკლე ქართული დრამატია (გაიონ რექტორისა) 390.
- Monumenta hagiographica Georgica (კ. კეკელიძისა) 88, 202, 207, 244, 288, 435, 443, 447, 449, 450, 503—506, 545, 552—554, 569, 602.
- მოვაზუთა მიმართ (თარგმ. ვაზირელ მცირისა) 401.
- მოგება სულისა (ზ. კიკინაძის მოსახრებოთა დაეწერია ნიკოლოზ კათალიკოსს თუ მამა ეზუციელს) 67.
- მორჩილებისათვის და ნებისა დატევებისათვის და ვნებათა და ცოდვათათვის (ამბა დოროთეოსი, თარგმ. ექვთიმე ათონელისა) 204.
- მოსაქსენებელი ათთა კათილორიათადმი არისტოტელისათა (ამმონიოს, ერმიონისა, თარგმ. იოანე ტარიჭისძისა) 308.
- მოსაქსენებელი შიმოსვლათათვის და ქადაგებათა მოციქულისა ანდრეასი (ეპიფანე მონაზონის რელი, თარგმ. ექვთიმე შაწშიდლისა) 197.
- მოსაქსენებელი ათონის მონასტრისა 100.
- მოსაქსენებელი მცირე სვეონისათვის ლოლოთეტისა, თხრობა მიწვეთა აწათ საკითხავთა თარგმანთათვის (კურტ მცირისა) 262, 505.
- მოსაქსენებელი შემოკლებული, თუ ოდეს პროზა და ეკლესია მათი და რაბათის საღმრთოთა აღმოსავალისა ეკლესიათაგან განიჭრეს 486.
- მოქცევა ქართლისა 120, 122, 127, 161, 313, 321, 513, 523—526, 528, 532.
- „მოქცევა ქართლისა“ შედგენილობა, წყაროები და ეროვნული ტენდენციები (კ. კეკელიძისა) 528, 532.
- „მოქცევა ქართლისა“-ს კელიშური რედაქცია (ს. ყუბანიშვილისა) 528.
- მოძღვრება შემოკლებული საღმრთოთა ხელთათვის საზოგადოთა ხამებისათა და განთავსებულთა თვითულისა გუამისათა (თეოდორე აბუჯრასი) 282.
- მოწაფეთა მათთვის უფლისათა (დოროთეოს ტვირელისა, თარგმ. გიორგი მთაწმიდლისა) 230, 498. ნ. აგრეთვე სვროპსისი დოროთეოს ტვირელისა.
- მოწაფეებისათვის გლამაკთა (ბასილ დიდის ითიქის 41-ე თავის თარგმანი — ვაზირელ მცირისა) 401.
- მოშურნეთა მიმართ (ბასილ დიდის ითიქის მე-20 თავის თარგმ. — ვაზირელ მცირისა) 401.
- მოციქულთა ეპისტოლენი 585.
- მოძღვრებანი კირილე ალექსანდრიელისა 66.
- მოქალაქეთა შეშინებულთა და მთავრისათვის განრისხებულისა (ნიკიტა სერონელისა, თარგმ. ეფრემ მცირისა) 265.
- მოძღვრისაგან ხულიერ მოწაფის სარწელა (იონა ხელაშვილისა) 406.
- მოხილვა წმიდათა და სხუთა აღმოსავლეთისა ადგილთა, ტიპოთიანი (ტიმოთე გობაშვილისა) 355, 360.
- მრავალთავი 95, 136, 445, 449, 455, 492, 542; მ. სინას მთისა, 864 წლისა, გადაწერილი მაკარის მიერ 445, 498, 501, 531, 553—555; მ. ათონის ივერიის მონასტრისა, X სოფ. 516, 519, 554; მ. პარბლოსა: 441, 501, 503; მ. პროზორესი: 501; მ. უდბნოს მონასტრისა X სოფ. გადაწერილი: 94; მ. სვანური ნუსხა 442, 501.
- მრავალთავი (ილ. აბულაძისა) 133.
- მრავალთა წმიდათა გალობანი (ექვთიმე მთაწმიდლის თარგმ.) 209.
- მრისხანეთა მიმართ (ბასილ დიდის ითიქის 39-ე თავის თარგმ. ვაზირელ მცირისა) 401.
- მრავალშტეტულეებისათვის და დუმილისა (ლექსი გრიგოლ ლეონიშვიტაშვილისა თარგმ. ეფრემ მცირისა) 613.
- მსაჯულთა წიგნი (ბიბლა) 427.

- Мусульманские династии** (ლენ-პულისა, თარგმ. ბარტოლდისა) 542.
- მუქლები იამბიკოე ხახნავლომახა წილ წარმართთაჲსა** (გრიგოლ ლეთისმეტყველისა, თარგმ. ეფრემ მცირისა) 609, 613.
- მუქლუდი აღრიცხვა წმიდათა წიგნთა** (გრიგოლ ლეთისმეტყველისა) 611, 614.
- მღღელმთავრისა ლიტურგიისა განმარტებაჲ ხახისმეტყუელეებითი** (ვაბრიელ მცირისა) 399.
- მცირე ლოლიკა** (ანტონ კოვილისა, თარგმ. ფილიპე უაითმაზაშვილისა) 368.
- მცირე რჩულისკანონი შეექუსისა კრებხაჲ** (თარგმ. ექვთიმე მთაწმიდლისა) 211.
- მცირე ხუნაქსარი** (თარგმ. ექვთიმე მთაწმიდლისა) 209, 575.
- მცირე უწყება ქართველთა მწერალთათჳს** (ნაწილი იოანე ბატონიშვილის „ქალმასობისა“) 263, 268, 307, 361, 365, 370, 383, 387.
- მცნებათა ღმრთისა დაცვისათჳს** (თეოფანესი, თარგმ. ექვთიმე მთაწმიდლისა) 204.
- მცნებაჲ და განგებაჲ მსოფლიოთა ხუცესთაჲ ბერძნული** (თარგმ. ექვთიმე ათონელისა) 212.
- მცნებაჲ მღუდელთა მიმართ** (თარგმ. გიორგი მთაწმიდლისა) 232.
- მცნებაჲ წმიდისა ეამის წირვისაჲ მღუდელთა მიმართ, რათა არა წირვიდენ დღესა შინა ორგზის, არამედ ერთგზის** (თარგმ. გიორგი მთაწმიდლისა) 232.
- მცირე მოქცევაჲ ქართლისაჲ** (ს. კეკელიძის მოსახრებით ეკუთვნის გრიგოლ დიკონს) 128.
- მცირე კანონი იოანე ზოხიშესი** (კ. კეკელიძისა) 575.
- მცხეთის დავითნის თარიღისათვის** (კ. კეკელიძისა) 417.
- მწუემისისა მიმართ** (ლექსი გრიგოლ ლეთისმეტყველისა, თარგმ. ეფრემ მცირისა) 615.
- მხითარ გომის ტრაქტატი „ქართველთათვის“ და მისი ლიტერატურული წყაროები** (ილ. აბულაძისა) 283.
- მხილებაჲ თავისა თვისსაჲ და აღსარებაჲ** (ეფრემ ასურისა, თარგმ. ექვთიმე ათონელისა) 204.
- მხურვალეებისათჳს ხარწმუნოებისა** (თარგმ. ვახტანგ ორბელიანისა) 78.
- ნათლისღებისათჳს იესოჲ ქრისტჳსა** (ივლიანე ტაბია ქალაქის ეპისკოპოსისა) 554.
- ნათლისღებისა მიმართ მაწვეველობითი** (ნიკიტა სერონელის ანუ ჰერაკლიელისა, თარგმ. ეფრემ მცირისა) 265.
- ნაცვეთი XVIII ს. ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან** (ფილიპე უაითმაზაშვილი) (ლ. მელიქსეთ-ბეგისა) 364.
- Narratio de rebus Armeniae** (G. Garitte) 137.
- ნაშრომი** (მ. ჯანაშვილისა) 425.
- ნაცვალსიტყვაობა** (ვერონტი სოლოდაშვილისა) 472.
- ნაწვეტი ქართული აგიოგრაფიის ისტორიიდან, ცხოვრება ილარიონ ქართველისა** (კ. კეკელიძისა) 91, 208, 244, 245, 308, 532, 540.
- ნებროთის წიგნი, ნებროთიანი, წიგნი ხილვათა ნებროთისათა** 240, 243, 429, 437 — 441.
- ნეემიას წიგნი** (ბიბლ.) 419.
- ნეოფიტეს მიმართ მონაზონისა** (ეფრემ ასურისა) 204.
- ნეოფიტე ურბნელის ცხოვრება** 543.
- ნეტარებაჲ მოღუაწეთაჲ** (ეფრემ ასურისა, თარგმ. ექვთიმე მთაწმიდელისა) 204.
- ნეტარისა თეოდორე ავუკარისა სიტყვებაჲ ორიგენიანისა მიმართ** 484.
- ნეტარისა ისაკისა კურთხევანი ძეთა მიმართ თჳსთა** (იპოლიტე რომაელისა — შატბერდის კრებულის ცნობით) 459.
- ნესტორიანისა მიმართ სიტყვებება** (თეოდორე აბუკურასი) 282, 483.
- ნეშტი** (ბიბლ. წიგნი) 419.
- ნიკოლოზ დვალის ცხოვრება, ცხოვრებაჲ წმიდისა ნიკოლოზ დვალისაჲ** 497, 541.
- ნიკანდროსს მიმართ ეპისკოპოსისა** (მაქსიმე ილმსარებლისა, თარგმ. ნიკოლოზ გულაბერიძისა) 322.
- ნინოს ცხოვრება** 237, 238, 239, 241, 312, 313, 318, 319, 321, 532, 540; შატბერდული რედაქცია 127, 161, 168, 239,

- 240, 497, 525—528; ქელიშური რედ.: 127, 163, 239, 475, 525—529; და თუნა ქვარიაშის მიერ ვალექსილი. XVIII სსუკ.: 523, 616.
- ნინოს** „ცხოვრების“ მათიანისეული რედაქციის ავტორი (კ. ქველიძისა) 238, 239.
- Обозрение источников начальной петропни синегаского монастыря** (ი. ტროიციისა) 250, 548.
- О грамматической литературе грузинского языка** (ალ. ცაგარლასა) 367.
- О греческих церковных песнопениях** (А. Васильев-ისა) 589.
- О древне-грузинских версиях Ветхого завета** (რ. პ. ბლეიკისა) 420, 465.
- О древне-грузинских летописцах XI столетия** (ს. ყავაბაძისა) 207, 525.
- О древнем Перусаванском епископе груз. Мисей-Четый** (ვ. ბენეშევიჩისა) 181.
- ოთხთავი ნ. საბარება.**
- О лаввазской версии Библии в грузинских взаимноизвестных фрагментах** (ს. შარისა) 514.
- ომილია ხელდასხმისათვის დორიელთა (ნიკიტა სერონელის ანუ პერაკლიელისა, თარგმ. უფრემ შვირისა) 265.**
- ონოფრე მძოვრის ცხოვრება** (გრიგოლ ღვთისმეტყველისა, თარგმ. ექვთიმე მთაწმიდილისა) 207.
- Описание грузинских рукописей Синайского монастыря** (ნ. შარისა) 163, 183, 433, 581, 584.
- Описание древностей г. Тбилиси** (პ. იოსელიანისა) 396, 598.
- Описание рукописей Общества распространения грамотности среди грузин** (ვ. თაყაიშვილისა) 122, 127, 451, 475, 507, 528, 529, 611.
- Описание рукописей Тифлисского Церковного Музея** (თ. ვარდანიასი) 73, 181, 194, 224, 275, 277, 279, 280, 415, 417, 462, 480, 507, 587.
- Описание рукописей Тифлисского**
- ნინოს** ცხოვრება 450.
- Номоканон Иоанна Постника в его редакциях грузинской, греческой и славянской** (ნ. ზაოზერსკისა და ალ. ხახანაშვილის გამოც.) 211.
- Notice sur la 11 le géorgienne imprimée à Moscou en 1752 an** (ა. ბროსესა) 422.
- Церковного Музея** (მ. ჯანაშვილისა) 188, 203, 323, 340, 400.
- Описание славянских рукописей синодальной библиотеки** 415.
- Описание персидского четвероевангелия** (ნ. შარისა) 69.
- О племени Двалов** (ვ. გამრეცელისა) 542.
- О постах православной восточной церкви** (ი. მანსვეტოვისა) 494.
- Opuscula theologia et poetica** (მაქსიმე აღმათრებლისა) 455.
- ორთა ბევრთა** (თარგმ. ექვთიმე ათონელისა) 208.
- ორთათვის ბუნებათა ქრისტეთა შეერთებისა** (ბასილი დიდისა) 472.
- ორისა ბუნებისათვის ქრისტესა** (იოანე დამასკელისა, თარგმ. ექვთიმე მთაწმიდილისა) 202.
- ორმოცათათვის შეკითხვათა მიგებანი, სრულიად იამპიკოდ თქმულნი** (იონა ხელაშვილისა) 407.
- ორენა კაცის წიგნი აკრძალვისა** (იონა ხელაშვილისა) 406.
- Orationis Dominicae brevis expositio** (მაქსიმე აღმათრებლისა) 422.
- ორიგენის ჰეგზაბლები**, 424—425.
- Orient et Byzance** (Pecters-ისა) 181.
- ორი ექვთიმე ძველს ქართულ მწერლობაში** (კ. ქველიძისა) 99, 183, 198, 202, 250, 296, 493.
- 45 მოწამეთა ნიკოპოლელთა წამება, წამება წმ 45 მოწამეთა ნიკოპოლელთა** (თარგ. სელიისა) 134.
- Orpheus in der altchristlichen Kunst** (V. Schulze-ისა) 104.
- Osteuropäische und asiatische Streifzüge** (H. Marquart-ისა) 242.
- О тайне супружества, Происхождение, историко-юридическое значение и**

მ

- каповичское достоинство 50-й главы Кормчей Книги (მ. გორჩაკოვისა) 397.
Ответы Петра Хартофилакса, конца XI в. (ვ. ბენეშევიჩისა) 565.
 ოქროს აღნაქვსი (სამოელ რაბინისა, თარგ. დიმიტრი ბაგრატიონისა) 477.
 ოქროს წყარო (იოანე ოქროპირისა) 332.

- ოქტობოსი, პარაკლიტონი (იოანე დამასკელისა) 210.
Очерки по истории грузинской словесности (ალ. ხახანაშვილისა) 65, 195, 234, 238, 372, 387, 396, 436, 437, 451, 453, 456, 572.
Очерки по истории византийской образованности (თ. უსპენსკისა) 486.

3

- პავლე გამოყრებული საწელაწლო (თარგმ. გიორგი მთაწმიდლისა) 219, 226.
 პავლეს ეპისტოლენი 269, 426.
 პავლე სრული და კათოლიკენი (თარგმ. გიორგი მთაწმიდლისა) 219, 221.
 პავლეს ცათა მოხილვაჲ 449.
 პავლე, ბალოს, თეონ, ირონ და მოყუასთა მათთა წამება, წმ. მოწამეთა პავლე, ბილოს... (თარგმ. სეითისა) 134.
 პალესტინის პატერიკი 501.
Памятники грузинской старины в св. Земле и на Синая (ალ. ცაგარლისა) 103.
Памятники древнегрузинский агрографии (კ. კეკელიძისა) 113, 129, 146.
Памятники отреченной русской литературы (ნ. ტობონრაევოვისა) 436, 442, 443, 449, 451, 452.
 პანარიონი (ეპიფანე კვიპრელისა) 258.
 პანდექტება (ნიკონ შავშთელისა) 252.
 პანტელეიმონის ცხოვრება (სეითის თარგმ.) 134.
 პანსოფი აღექსანდრიელის ცხოვრება 450, 451, 504.
 პარაკლიტონი 176, 219, 380, 594, 595.
 პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ქართული ხელნაწერები (ე. თაყაიშვილისა) 236.
 პახუბი ეპისტოლისაჲ, რომელი მიუწერეს მღუღელთავე მისთა აკაკიოს და პავლე თავთაოანებისათვის ოთხშეოცთა მათ წვალებათაჲსა (ეპიფანე კვიპრელისა) 226.
 პასხაჲსათვის (ორი სიტყვა ნიკიტა ხერონელისა ანუ პერაკლიელისა, თარგმ. ეფრემ მცირისა) 265.
 პატიმოთინი 490.
 პატიონისა ჯუარისათვის (იოკობისა) 127.
Patrologia Graeca, PG, (Migne-ს გამოც.)

- 89, 188, 198—201, 203—205, 223—225, 246, 258—260, 281, 283, 300, 317, 322, 415, 417, 420, 448, 460—462, 464, 469, 470, 478, 483—485, 493, 494, 498, 513, 514, 545—550, 553, 611.
Patrologia Latina, PL (Migne-ს გამოც.) 260.
Patrologia (A. Altaner-ისა) 488.
Patrologie (C. Bardenhewer-ისა) 469, 485, 486, 554.
 პელაგია ანტიოქელის ცხოვრება 261.
 Переводы и статьи П. О. Эмина 447.
 Переписка грузинских царей с иностранными государями (მ. ბროსესი) 343.
 პერიერმენია, **Περὶ ἐργαλειῶν** (ირისტოტელესი) 74, 292, 306, 368, 370, 371.
Περὶ κατασκευῆς ἀσμάτων 462.
Περὶ μέτρων καὶ σταθμῶν აბა.
Περὶ τῆς παλαιστικῆς τοῦ Μένωνος 483.
Perfection (მარტვირი (საპლონასი) 126.
 პეტრე აღექსანდრიელ ეპისკოპოსის ცხოვრება (სეითის თარგმ.) 134.
 პეტრე მაიუმელის ცხოვრება, პეტრე ქართველის ცხოვრება, ცხოვრება და მოქალაქობა წმიდისა და ნეტარისა შამისა ჩუენისა პეტრე ქართველისა, რომელი იყო ძე ქართველთა შეფისაჲ 158, 334, 411, 506.
 პეტრე მკაწვრალისაჲ და ალაჯორისათვის თხრობაჲ 492.
 პეტროსის მიმართ, ეპისკოპოსისა ანტიოქელისა, თუ ვითარ ჯერ არს უარის უოფაჲ არიონისი წმიდისა სამებისა ერთსწორებისა 489.
 პეტრიწის ბოლოსიტყვაობის ერთი ადგილის გაგებისათვის (გ. თუზაძისა) 296.
Petrus per Hierer (R. Kaabe-სი) 89, 886, 887.

პირველი სტამბა საქართველოში (ქ. შარ-
შიძისა) 68.

პირველსა ევრიაესა წმიდათა მარხვათასა —
თბრობად სასწაულისა მის, რომელი
აღესრულა ბივრიტიას ხატისა მიერ
მაცხოვრისა და სიტყუაჲ სწავლისაჲ
მარხვასთვს და მოწყალებისა (ანდრია
იერუსალიმელისა. თარგმ. ეფრემ მცე-
რისა) 266.

პიროსის და მეფისტეს სიტყვსგებად (მაქსიმე
აღმსარებლისა. თარგმ. ნიკოლოზ გუ-
ლაბერიძისა) 322.

პირროს მიმართ ყოვლად ღირსისა ბუცისა
მაქსიმე აღმსარებლისა, თარგმ. ნიკო-
ლოზ გულაბერიძისა) 322.

პოვნა წმ. ანანია, აზარია და მიხაელისი (სეი-
თის თარგმ.) 134.

Полный месяцеслов Востока (არქ.
სერგისა) 554.

Правила VI вселенского собора
(ა. ხაბანაშვილისა) 493.

Предварительный отчет о работах на
Синае и Иерусалиме (ბ. შარისა)
168, 169, 173, 192, 252, 255, 264,
265, 267, 291, 314, 416, 436, 442,
445, 447, 579.

Praefatio ad Pentateuchum (პოლმეზისა)
421.

პროკოპი დუქსის წამება 207.

პროლოდი (ანტონ კათოლიკოსისა) 381, 617.

პროლოდი (იოანე პეტრიწისა) 289.

პროლოდი (ქრისტეფორე შიტილინელისა)
289.

Προς Μοισακούς (XI საუკ. უცნობი ავტო-
რისა) 283.

პრობირონი (ბასილი შაქედონელისა) 566.

პრობორეს ცხოვრება 103, 532.

50-я глава Кормчей Книжки, как исто-
рический и практический
источник русского брачного пра-
ва (ა. პავლოვისა) 397.

ჟ

ჟამად-ჟამად შემთხუეულნი ეკლესიისადა
კუთვებანი მწუალებელთანი (არსენ
ვაჩესაის დოგმატიკოსიდან) 478.

ჟამნგულანი (რუისისა, ქანოეთისა) 586.
ჟამნი 585.

ჟამნი (ჯვრის მონასტრისა) 541.

Житие Агафангела, католикаса Дамас-
ского (კ. კეკელიძისა) 455, 549.

Житие Григория Хандзтийского (ბ. შა-
რისა) 222, 334, 571.

Житие Иоанна, католикаса Урхайского
(კ. კ. ლიძისა) 403, 477.

Житие св. епископов херсонских в гру-
зинской Минее (გ. ლატიშვილისა)
505.

Житие Феодора, архиепископа Едес-
ского (პოლიდორეცისა) 191.

რ

რამ არს იგი, რომელი იტყვს: ხაროსა, ნა-
ძუსა და ფიჭუსა ზედა (აპოკრიფების
კრებულიდან „მარგალიტი“) 454.

რამ არს სიტყუად იგი წინამხწარმეტყუელი-
სად — ცისკარი იგი, რომელი ურბი-
ლდა მშენა (აპოკრიფების კრებულ-
დან „მარგალიტი“) 454.

რამდენიმე, ჯერ კიდევ გაურკვეველი. ტერ-
მინი ზენი საისტორიო მწერლობისა
(კ. კეკელიძისა) 236.

რაოდენნი ნათესავნი არიან ქუეყანასა ზედა
(აპოკრიფების კრებულიდან „მარგა-
ლიტი“) 452.

რაოდენ პირველმოწამის წამება, წამება რ.,

მარტვილობა რ., ცხოვრება რ. 82, 241,
351, 353, 497, 507.

რიტორება (ანტონ კათოლიკოსისა) 382.

რიტორიკა (მეხითარ სევასტიელისა) 367,
368, 371.

რიცხუთად წიგნი (ბიბლ.) 419, 426.

როდისაა გადაწერილი ქაღისის ხაზარება
(კ. კეკელიძისა) 167, 169.

რომანი „აბუკურა“ და ორი მისი რედაქცია
ძველ ქართულ მწერლობაში (კ. კეკე-
ლიძისა) 191.

რომანი ტავრომენიანი ძველ ქართულ მწერ-
ლობაში (კ. კეკელიძისა) 197, 448.

რომელთათვის ფილოსოფოსნი შთამოვლენ

კმათა და მხილებათა უთაოთა სევე-
რიათა, ესე იგი არს იაკობიტთა
ხულთ-განმხრწნელისა წვალეებისა (არ-
სენ ვაჩესძის დოგმატიკონიდან) 283.
რონინი (იონა ხელაშვილისა) 406.
როსანის წესება უამისწირვისა (XI ს. გასუ-
ლი) 139.
რუთის წიგნი (ბიბლ.) 426, 427.
რუსთაველის ხანის ქართულიდან ნათარგმნი

ძველი სომხური მწერლობის ძეგლები
(ილ. აბულაძისა) 281, 293, 334.
Русско-Византийские отрывки, Жизнь
Иоанна Готфрекого (ვ. ვასილევს-
კისა) 132.
რუსულ-ქართული კულტურული ურთიერ-
თობის ისტორიიდან XVIII საუკუნეში
(ს. ყუბანეიშვილისა) 427.
რჩულის-კანონი 212, 561, 611, 615.

ს

საბა განწმედილის ცხოვრება 157, 163.
საგალობელი იადგარნი, რომელსა ში-
ნა წერილ არიან დღესასწაულნი ყო-
ველნი ახალნი და ძუელნი სრულიად
და უამნი ათორმეტნი სრულიად ქარ-
თულად და საბაწმიდურად და ქო-
რონიკონი სრულიად (იოანე-ზოსიმეს
კრებული) 166.
საგალობელი სინანულიხანი (არსენ ბერის
ცნობით ექვთიმემ ანდრია კრიტელის
დიდი კანონიდან გამოტოვა
ს ა ბ ი ს მ ე ტ ყ ვ ე ლ ე ბ ა ნ ი
და ნაცვლად შეიტანა ს ა გ ა ლ ო -
ბ ე ლ ნ ი ს ი ნ ა ნ უ ლ ი ს ა ნ ი) 209.
სავედრებელი ლოცვანი (იოანე დამასკელი-
სა. თარგმ. ექვთიმე ათონელისა) 210,
595.
საზომთათვის და საწყაულთა (ეპიფანე კვიპრე-
ლისა) 460.
საზღვარი წმიდისა და მსოფლიომსა კრები-
სა ქალციდონისა 472.
საზღვარი სარწმუნოებისანი 617.
საეკლესიო ისტორია (ევსევი კესარიელისა)
497.
საეკლესიო ისტორია (XIX საუკ. უცნობი
კათოლიკე ავტორის თარგმანი) 500.
სათვეო განგება 361.
სათუეთო წიგნი 380.
სათნობითთა აღსავალთათვის (ნიკიტა სტი-
თატისა. თარგმ. არსენ იყალთოელი-
სა) 282.
სათნობისათვის (ისაია ხუცესისა. თარგმ.
ექვთიმე შთაწმიდელისა) 204.
საიდუმლოდ ღმრთისმეტყუელებისათვის (დი-
ონისე არეობაველისა. თარგმ. ეფრემ
მცირისა) 260.
Sainte Sousanik, Martyre en arméno-
georgie (P. Peeters-ისა) 119.

საისტორიო ძიებანი (ს. კაკაბაძისა) 128, 138,
237.
საკათოლიკოსო კანონები 570, 571.
საკითხავი ადამ და ევასი სამოთხით გამოსლ-
ვისა 430, 436.
საკითხავი დღესასწაულთათვის 493.
საკითხავი თქუშული... სამხილებელი არიან-
ნოზთა და ევრომიანოსთა ბოროტად
უწესობისა (გრიგოლ ლეთისმეტყუე-
ლისა) 482.
საკითხავი თქუშული ყოვლად წმიდისა
ღმრთისმშობელისათვის და წმიდათა
მამათათვის ეფესოს კრებისა, რომელი
შეკრებს დამკობისათვის უშჯულომსა
ნისტორისა (კირილე ალექსანდრიელი-
სა) 245.
საკითხავი ნათლისღებისათვის უფლისა ჩუე-
ნისა იესოვ ქრისტესა 482.
საკითხავი პოვნისათვის ცხოველსმყოფელისა
პატრიოსნისა ჯუარისა და ქება შესხ-
მისა, რომლისათვის ევედრნეს მას მრავ-
ალგზის (ალექსანდროს მონაზონის
კვიპრელისა) 554.
საკითხავი საკვრველებათათვის, რომელი იკო-
თხების ოკტონბერსა ვ და ივლისსა ზ
448.
საკითხავი სამხილებელი არიანოსთა და ევ-
რომიანოსთა ბოროტადუწესობისა
რომელი იგი მოსწრაფე იყვნეს წვა-
ლებიანებრ თვისა ცთომილად
ღმრთისმეტყუელებად და წინაშე ურ-
წმუნოთა საშჯელსა ჰყოფდეს მართ-
ლმადიდებელთა თანა და უღირსთა
და კაბუკთა კაცთა მღდელად და ეპის-
კოპოსად ქელთა დაასხმიდეს და
სხუასა მრავალსა უწესობასა იქმო-
დეს, რომელთაცა ამხილა წმიდამან
გრიგოლი (გრიგოლ ლეთისმეტყუელი-

- სა, თარგმ. გრიგოლ ოშკელისა) 170.
- საქიობავი სუეტიხა ცხოველისა, კუართისა, საუფლომახა და კათოლიკე ეკლესიისა (ნიკოლოზ გულაბერისძისა) 318, 508.
- საქიობავი წმიდისა და უოვლად ქებულისა მოციქულისა და მახარებლისა იოანე ღმრთისმეტყუელისაჲ და კუნოპისათვის და უოვლისა გრძნებისა და ბოროტადქელოვნებისა მისისათვს 446.
- საქიობავი ჯუარისათვს და პოვნაჲ წმიდათა სამშქუალთაჲ (კირილე იერუსალიმელისა) 445, 498.
- საკვირველებანი წმ. ნიკოლოზისი (სეითის თარგმ.) 134.
- საქიობი სირიელ მოღვაწეთა ქართლში მოსვლის შესახებ (კ. ეკელიძისა) 88, 123, 513, 538.
- Sacrorum concilliorum nova et amplissima collectio (Mansi) 140.**
- სამადლობელი პარაკლისი (სლავურიდან თარგმნა ტრიფილე არქიმანდრიტმა) 385.
- სამართალი კათალიკოსისა ნ. საქათოლიკოსო კანონები.
- სამართალი სომხური, ქართული ვერსია, შესრულებული ვახტანგ VI ბრძანებით (ლ. შელოქსეთ-ბეგისა) 566.
- სამასეული (გაბრიელ მცირის კრებული) 403.
- სამგუამოვნებითი ბუნება (მელქისედეგ ბერი-სა) 496.
- სამეფო ქარტა ანუ ტომარი (ალაპიტე კონსტანტინოპოლელისა) 187.
- სამნაწილელი ღვთისმეტყუელება (ანტონ კათოლიკოსისა) 472.
- სამოთხე ანუ ლიმონარი (იოანე მოსხისა) 96, 401, 545, 550.
- სამოთხე საწადელი (ლაზარე ქუეკელისა) ნ. დრახტკანკალი.
- სამოთხისათვს (ნიკიტა სტიოტისა, თარგმ. არსენ იყალთოელისა) 282, 472.
- სამოთხის კარი (სულხან-საბა ორბელიანისა) 78, 348, 472, 473.
- სამოციქულო 221, 272, 226, 229, 233, 249, 251, 256, 269, 272, 273, 276, 333, 349, 414, 415, 578, 603, 608, 609, 611.
- სამწმიდაობისა გალობისა და წმიდისა სამებისათვს (იოანე დამასკელისა) 202.
- S. Iohannis Chrysostomi opera omnia (H. Savilius-ის გ. მოცაჲ) 521.**
- სარწმუნოება შემოკლებითი (ნიკოლოზ თბილელისა) 348.
- სარწმუნოებისათვს (იოანე დამასკელისა, თარგმ. ექეთიმე მთაწმიდლისა) 201, 202.
- სარწმუნოებისათვს და განსაზღვრებისა ხალმართოთა წერილთა შინა მდებარეთა ლექსთაჲსა (ანასტასი სინელისა, თარგმ. არსენ ვაჩესძისა) 489.
- სარწმუნოებისათვს სამებისა ერთარხებისა და ორთათვს ბუნებათა ქრისტესთა (ბასილ დიდისა) 472.
- სარწმუნოების აღსარება (XVII საუკ. თარგმანი) 78.
- ხასწაულნი წმიდისა მთავარმოწამისა გიორგისანი (აბუსერიძე ტბელისა) 330.
- საუნჯე (კირილე ალექსანდრიელისა) 74, 281, 331, 367, 379, 617.
- საუნჯე მეთე საუკუნისა (მ. ჯანაშვილისა) 180, 604.
- საქართველოს ისტორია (დ. ბაქრაძისა) 173, 212, 431.
- საქართველოს ისტორია (მეტრე ლარაძის გალექსილი) 616.
- საქართველოს ისტორია, ახალი საუკუნეების ეპოქა (ს. კაკაბაძისა) 389.
- საქართველოს სამოთხე (მ. საბინინისა) 82, 113, 121, 129, 141, 145, 158, 160, 162, 179, 180, 184, 197, 208, 212, 213, 229, 231, 242, 245, 247, 269, 270, 272 — 275, 309 — 311, 318, 335, 345, 317, 351 — 354, 431, 448, 453, 459, 486, 490, 491, 493, 494, 507 — 509, 514, 520, 533, 535, 536, 538, 561, 567, 570, 585, 601.
- საქმე მოციქულთა 234, 256, 426, 431, 585, 608.
- საქმენი შვიდთა სახიკუდინეთა ცოდვათანი (თარგმ. კვიპრიანე სამთაენელისა) 339.
- საქმენი წმიდათა წინამხარმეტყუელთანი, ვინაჲ იყვნეს ანუ სადა მწყსიდეს ანუ სადა დაეკლნეს (ეპიფანე კვიპრელისა) 498.
- საქრისტიანო მოძღვრება (სულხან-საბა ორბელიანისა) ნ. სამოთხის კარი.
- საქრისტიანო მოძღვრება ვინა წურთნა შვიდთა საიღუმლოთა ზედა (იტალიურიდან თარგმნა დავით ტულუქაშვილმა) 78.
- ხალმართოთა სახელთათვს (დიონისე არეოპაგელისა, თარგმ. ეფრემ მცირისა) 260, 471, 472.

- საღმრთო ისტორია (გალექსილი პატა ბატონიშვილის მიერ) 616.
- საღმრთო ისტორია (გალექსილი პეტრე ლარაძის მიერ) 616.
- საწინასწარმეტყველო 219, 228, 229, 251, 585, 603.
- სახარება, ევანგელე. სახარება ოთხთავი, ოთხთავი, ახალი აღთქმა 15, 16, 69, 70, 77, 95, 131, 183, 193 — 195, 197, 200, 219, 221, 222, 226, 233, 251, 275, 290, 327, 349, 357, 390, 411 — 415, 421, 426, 429 — 431, 436, 440, 443, 453, 458, 459, 501, 514, 528, 573, 578, 579, 585, 603, 609, 611, 617.
- სახარება აღიშინა, კადიშის სახარება, შატბერდის სახარება (ვადაწერილი 897 წ.) 94, 167, 169, 194, 412, 423, 424, 579.
- სახარება ალავერდინა 194, 195.
- სახარება ირაბული 444.
- სახარება ბერთასი (988 წ.) 96, 412.
- სახარება გამოკრებული საწელიწდო 219, 229, 578.
- სახარება გელაისი 223, 603.
- სახარება ვანისა 414.
- სახარება თომასი 433, 434, 443.
- სახარება ლუკასი 317, 333, 437, 441, 459, 464.
- სახარება შათესი 188, 198, 224, 236, 441, 463, 464.
- სახარება შარკოწისა 317, 333, 424, 459, 464.
- სახარება მესტიისა (1033 წ.) 194, 414.
- სახარება მეტეხისა (1049 წ.) 195, 414.
- სახარება იოანესი 198, 199, 317, 463.
- სახარება ნიკოდიმოსისა 444.
- სახარება იპოზისა (913 წ. ვადაწერილი) 93, 412, 424.
- სახარება პარბლისა (973 წ. ვადაწერილი) 94, 96, 412.
- სახარება საბაწმიდური 411.
- სახარება სინას შთისა (978 და 979 წწ. ვადაწერილი) 412.
- სახარება ტბეთისა (995 წლისა) 95, 173, 174, 309, 412, 424.
- სახარება ურბნისისა (906 წ.) 412.
- სახარება ქსნისა (X საუკ.) 412.
- სახარება ცენტრარქივისა (X საუკ.) 412.
- სახარება 878 წლისა 164.
- სახარება 879 წლისა 164, 165.
- სახარება წყაროსთავისა (X საუკ.) 412.
- სახარება ჯრუჭისა (936 წ. ვადაწერილი) 94, 412, 444.
- სახარება ხანშეტი 411.
- სახმ აღთქმისა (აფრიატიხა) 468.
- სახიმეტყუელეებითი სიტყვებთა წმიდათა მღვდელმოდღუართა ბაბილესი და გრიგოლისი 452, 455.
- სახიმეტყუელი (მთათბრება) 461.
- Северное Сияние (პარჩინისა) 234.
- სეფდნბრის თუენი (სავალობლები თარგმნილი გიორგი მთაწმიდლის მიერ) 219.
- Семипечатие и его толкование (ლ. მულქსეთ-ბეგისა) 195.
- სერაპიონ ზარშმელის ცხოვრება 93, 99, 144, 146 — 150, 522, 523, 532, 539.
- სერვისა და ბაქოზის ცხოვრება (სეთის თარგმ.) 134.
- Сведения о некоторых литург. рукописях Ватиканской библиотеки (ნ. კრანოსელცევისა) 453.
- Сведения о памятниках грузинской письменности (ალ. ცაგარლისა) 69, 75, 87, 107, 164, 165, 167, 187, 199, 201, 203 — 206, 219, 224, 245, 251, 280, 288, 367, 382, 384, 385, 397, 389, 390, 396, 399, 407, 416, 418, 422, 464, 480, 481, 484, 487, 545, 548, 549, 552, 584, 616.
- სვიმეონ მესვეტის ცხოვრება 16, 270.
- Святыи Андрей Христа ради юродивый и праздник Покрова пресвятыя Богородицы (არქიმ. სერგისი) 434.
- ბიბლიას წიგნები 431.
- სიბრძნე ბალავარიის ნ. ბალავარიანი.
- სიბრძნისაგან ფილოსოფოსთაგანა წინაასწარმეტყუელეზად შამთა და შეკითხათა წელიწდისა მოწვევადთათვხ, თუ ვითარნი იყვნენ (თარგმ. იოანე პეტრიწისა) 291, 456.
- სიმბოლონი და მსგავსებანი წმიდისა ღვთისმშობლიბანი ძუელსა შინა აღთქმისა (თარგმ. იოანე ოსეს-ძისა) 396.
- სიმღაბლისათვხ (ბასილ დიდის ითიკის 47-ე თავის თარგმ. შესრულებული გაბრიელ მკირის მიერ) 401.
- Симеон Метафраст по грузинским источникам (კ. კეკელიძისა) 180, 255, 262, 505, 556.
- სიმონ კანანელის და ანდრია მოციქულის ცხოვრება (ზაქარია კიქინაძის მოსაზ-

- რებათ დაუწერია ბასილ ეპისკოპოსს
თუ გიორგი ქყონდიდელს) 67.
- ხიმშიდისათვის და სიმარტივისა და უმანკო-
ებისა და სიბოროტისა (ლექსი გრი-
გოლ ღვთისმეტყველისა, თარგმ. ეფ-
რემ მცირისა) 615.
- ხინანულისა და სიმდაბლობათვის (გარტირ-
საბაწმიდელისა) 125.
- Μαχαριτης Κηρυξ (ევსევვი კესარიელის აგიო-
გრაფიული კრებული) 503.
- ხინის შიის ქართულ ხელნაწერთა აღწერ-
ლობა (ივ. ჯავახიშვილისა) 168, 173,
426, 442, 444.
- Синодик в неделю православия (თ. უს-
პენსკი სკა) 209, 485.
- Синодик Крестного монастыря в Перу-
салиме (ნ. შარისა) 541.
- ხინტავმა მათე ბლასტარისა ნ. სუნტავმა.
ხიტურვე ხალმრთო სიუვარულისა (პატრი-
ქრისტეფორესი) 78.
- ხიტუვა მიცვალებიანთს ღმრთისმშობელისა
(სვიმეონ პოლოცკისა) 550.
- ხიტუვისგება ხომებთა გლესიის წინააღმდეგ
(არსენ არქიმანდრიტისა) 496.
- ხიტუვისგება ხომებთა მიმართ ყოვლად ნე-
ტარისა თეოდორესი (თეოდორე აბუ-
კურასი) 494.
- ხიტუვისგება ექვთიმე გრძელისა სოსთენის
მიმართ, ხომებთა მოძღურისა 453,
490.
- ხიტუვისგება მწვალებლისა და მართლმადი-
დებლისა (თეოდორე აბუკურასი) 282.
- ხიტუვისგება მთავრისა მიმართ ედესისა შე-
ფანთამსა (თეოდორე აბუკურასი),
თარგმ. არსენ იყალთოელისა) 279.
- ხიტუვისგება, რომელი იქმნა შორის წმიდი-
სა მაქსიმესსა და პიროსი კონსტანტი-
ნოპოლელი პატრიარქისა (მაქსიმე
აღმსარებლისა, თარგმ. ექვთიმე მთა-
წმიდლისა) 201.
- ხიტუვისგება ჭურიათა მიმართ (თეოდორე
აბუკურასი) 477, 282.
- ხიტუვისგებისათვის ვნებათამსა, მიწერილი შა-
შისა თალასეს მიმართ (მაქსიმე აღმსა-
რებლისა, თარგმ. ექვთიმე მთაწმიდ-
ლისა) 203.
- ხიტუვის დაწევაჲ პატივსა შინა ვუერდით
მღებარეთა სოლომოთს (მაქსიმე
აღმსარებლისა) 466.
- ხიტუვა არიანოსთა მიმართ და თავისა თხნი-
სა (გრიგოლ ღვთისმეტყველისა,
თარგმ. ეფრემ მცირისა) 258.
- ხიტუვა ეპიტაფიად ღიღისა ბასილიხათს
(გრიგოლ ღვთისმეტყველისა) 257, 609.
- ხიტუვათა მათთვის წმიდისა საბარებისათა,
რომელმან მეთევზური წინააღმართვე
იჩინა იესო ქადაგად სიმართლისა და
ქვემარტებისად (გრიგოლ ღვთის-
მეტყველისა, თარგმ. ექვთიმე ათონე-
ლისა) 463.
- ხიტუვანი საბარებისანი, გამოკრებული წმი-
დათა მამათა შიერ წმიდისა მაქსიმეს
თქმულთაგან (თარგმ. ექვთიმე მთა-
წმიდლისა) 201, 463.
- ხიტუვანი წმიდათა მამათანი, ესე იგი არს
გამოკრებული წამებათანი (იოანე დამას-
კელისა, თარგმ. არსენ იყალთოელი-
სა) 281.
- ხიტუვაჲ, დახამხობელი ნესტორიანთა (იო-
ანე დამასკელისა) 483.
- ხიტუვაჲ დახამხობელად ღმრთისმოძაგებუ-
ლისა წვალებისა იაკობთამსა (იოანე
დამასკელისა, თარგმ. არსენ იყალთო-
ელისა) 281.
- ხიტუვაჲ მაწუყველი ხინანულისა მიმართ და
ხიტუვისა შიხთს მოციქულისა... (ნიკი-
ტა სტილათისა, თარგმ. არსენ იყალ-
თოელისა) 292.
- ხიტუვაჲ კთხვა-მიგებითი ხალმრთომსა გუ-
ლის ყოფისათვის (ანასტასი ანტიოქე-
ლისა) 74.
- ხიტუვაჲ ხარწმუნოებისათვის, დახამხობე-
ლად ნესტორიანთა (იოანე დამასკელი-
სა, თარგმ. არსენ იყალთოელისა), 281,
483.
- ხიტუვაჲ ხიტუვისაგებელი მათი, რომელნი
გგმობენ წმიდათა ხატთა (იოანე და-
მასკელისა, თარგმ. ეფრემ მცირისა)
259, 485.
- ხიტუვაჲ სულისათვის კაცობრივისა (ნიკიტა
სტილათისა, თარგმ. არსენ იყალთოე-
ლისა) 279, 282.
- ხიტუვაჲ ღმრთისმეტყველებისათვის და შო-
ბისათვის უფლისა ჩუენისა იესო ქრის-
ტესა (იოანე დამასკელისა, თარგმ. გი-
ორგი მთაწმიდლისა) 471.
- ხიტუვაჲ წმიდისა იპოლიტსი ხარწმუნოები-
სათვის (იპოლიტე პრობელისა) 468.
- ხიურმე უფლისა (თარგმ. დოსითეოს ჩერქე-
ზიშვილისა) 371, 435, 436, 443.

S. Martyrii, qui est Sahdona, quae sus-
pesunt omnia (P. Bedjan-ისა) 126.
Scriptores originum Constantinopoli-
tanarum (rec. Th. Preger) 500.

სოფლისა ზღვაა აღძრულ არს (ბერძნულ-
დან თარგმნილი კეორადლის კანონი)
136.

სომეხთა ეკლესიის გასამტუნებელნი საბუთ-
ნი (მელქისედეკ კათოლიკოსისა) 496.

სპეკალი (ანტონ კათოლიკოსისა) 290, 354,
372, 385.

სპირიდონ ტრიმითუნტელის ცხოვრება 261.

სუნაქსარი (იოანე-ზოსიმესი) 120.

სუნაქსარი საწელიწდო უმცროსი 208, 575.

სუნაქსარი (გ. მთ. წმიდლისა) 503.

სუნაქსარი (აია სოფიის ტკბიკონი) 575.

სუნაქსარის (დოროთეოზ ტვირელისა) 498.

სუნტაგმა (მათე პლასტარისა) 397, 566.

სტეფანე აბლის ცხოვრება და წამება 207.

სტოდიერი 219, 236.

სტიქარონი 228.

სტიხნი საეკლესიონი (შაკრინესი) 344.

სტიხომეტრია (ევთალი ალექსანდრიელისა)
415.

სულისა მიმართ თვისება (თეოდანესი, თარგმ.
ექვთიმე მთაწმიდლისა) 204.

სულხან-საბა ორბელიანის გამგზავრება მოს-
კოვში (ს. ყუბანეიშვილისა) 318.

სუეტიხა ცხოველისა და კუართისა საუფ-
ლოაზსა (ნიკოლოზ გულაბერიძისა)
600.

სუფევა (ვაბრიელ მცირის კრებული) 401.

სწავლათაგან მაქსიმე აღმსარებლისა (თარგმ.
ექვთიმე მთაწმიდლისა) 203.

სწავლანი მოღუაწებითნი (ისაყ განმორებუ-

ლის, ასურისა, თარგმ. ექვთ. ათონე-
ლისა) 204.

სწავლანი (ეფრემ ასურისა) 204.

სწავლანი (სულხან-საბა ორბელიანისა) 557.

სწავლანი ნილო მონაზონის განმორებულისა
(თარგმ. ექვთიმე მთაწმიდლისა) 204.

სწავლანი (ზოსიმესი) 203.

სწავლანი სამონაზვნონი (იმბა დოროთესი)
203.

სწავლანი სულიერნი (მაქსიმე აღმსარებლი-
სა) 229.

სწავლანი სულიერნი (გრიგოლ ღეთისმეტყვე-
ლისა) 203.

სწავლანი სულიერნი, გამოყრებულნი წმი-
დათგან წიგნისაგან მარგარიტისა და
დაბადებისაგან ღმრთისა 451, 452.

სწავლანი ძმათა მიმართ (მაკარი მეგვიპტელი-
სა, თარგმ. ექვთიმე ათონელისა) 204.

სწავლა იოანე ოქროპირისა (თარგმ. ექვთი-
მე მთაწმიდელმა) 204.

სწავლა (გრიგოლ ღეთისმეტყველისა
თარგმ. დავით ტბელისა) 181.

სწავლანი მაკარი მეგვიპტელისა 545.

სწავლანი, ნიშნი და სასწაულთმოქმედებანი
ღირსისა შამისა ჩუენისა შიქელ პარე-
ხელისა 522.

სწავლა სიკუდილისათვის (სემეონ მესოპო-
ტამიელისა, თარგმ. ექვთიმე მთაწმი-
დლისა) 205.

სწავლა ქალწულებისათვის და ხალმრთობისა
მოკალაქობისა (გრიგოლ ნოსელისა,
თარგმ. ექვთიმე მთაწმიდლისა) 205.

სჯულდება (იოანე ბაგრატიონისა) 87.

სჯულისკანონი (თარგმ. არსენ ივალთოელი-
სა) 284, 311, 562 — 565, 571.

სჯულისკანონი (ფოტისა) 562.

ტ

ტავრომენიანი 448.

Τὰ παλαιὰ τῶν Κυρίων 444.

Τὰ παλαιὰ (არისტოტელესი) 292, 384.

ტაქტიკონი (ნიკონ შავშოელისა) 102, 252.

Texte und untersuchungen zur Geschi-
chte d. altchristlichen Literatur
(N. Bonweisch-ისა) 160.

Texts and Studies (I. A. Robinson-ისა)
187.

ტიმოთე საკვირველმოქმედის ცხოვრება 270.

ტიმოთე გაბაშვილის მიმოსღვა (ელ. მეტრე-
ველისა) 355.

ტკბიკონი 585.

Typikon de Grégoire Pacourianos pour
le monastère de Pétritzos (Bac-
kovo) en Bulgarie 83.

Typikon Gregorii Bacuriani (გრიგოლ
ბაკურიანისძის ტიპიკონი) 16, 83, 106
577.

ტობიას წიგნი (ბიბლ.) 419.

ტომოხი (ლეონ ლიდისა) 379, 469, 472.

ტროფიმეს ცხოვრება 187.

Τὸν ἡγιογράφου 'Ναββα Δαύκωνος 456.

ტუვილიხათვს (გრიგოლ ღვთისმეტყველისა) 613.

The Apology of Aristides (R. L. Wolff-ისა) 187

The Athos Codex of the Georgian Old Testament (რ. ბლეიკისა) 418.

The Georgian Text of fourth Esdras from the Athos MS (რ. ბლეიკისა) 175, 456.

Über georgianische Literatur (Fr. K. Al-ter-ისა) 421.

Über georgische Drücke und Hand-schriften, die Festordnung und den Heiligenkalender des altchri-stlichen Jerusalems betreffend (H. Goussen-ისა) 375.

უზომოთ წვშიხა გარდამოსლვის დახაყენე-ბელი (ნიკოლოზ ქართველთა მნათო-ბისა) 601.

უკუდავებინათვს ხულისა (ენია ლაზელისა) 464.

უკვდავთა ღალადება (მ. ჯანაშვილისა) 234.

Une lettre de S. Arsène en géorgian (G. Garitte) 515.

Un fragment géorgien de l'homelie IX de Sévérien de Gabala (G. Gar-ritte) 513.

Un nouveau manuscrit arabe du récit de la prise de Jérusalem, par les Perses, en 614 (P. Peeters-ისა) 499.

The Georgian Version of Fourth Esd-ras from The Jerusalem Manus-cript (რ. ბლეიკისა) 456.

Theologische Studien und kritiken (Tischendorf-ისა) 456.

The Old Georgian of the Gospel of Mark (რ. ბლეიკისა) 424.

The Georgian Version of the NT (F. Gonybeare) 424.

უ

Un colophon géorgien de Thornik le male (P. Peeters-ისა) 579, 470.

უსჯულოდხა მუხამედის და ქრისტიანეთა გაბაახება (გალექსილი იაკობ ღუმბა-ძის მიერ) 333.

უწველესი ქართული ტექსტების აღმოჩენის გამო. ლიტერატურული ცნობა ახლად აღმოჩენილი უწველესი ქართული ტექსტების შესახებ მეთერთმეტე სა-უკუნის მწერლობაში (ა. შანიძისა) 413.

უწყებაა და თხრობაა აღშენებისათვს დი-დებულისა საბრძნისა ღმრთისა აიასო-ფიას ტაძრისაჲ 500.

უწყებათაგან პარველთა... შობისათვს უფ-ლისა (იოანე დამასკელისა, თარგმ. ვი-ორგი მთაწმიდლისა) 230.

უწყებაა მიზეზსა ქართველთა მოქცევისაჲ, თუ რომელთა წიგნთა შინა მოიკნე-ნების (ეფრემ მცირისა) 262, 313, 321, 499.

უწყებაა სუბულის ძისა სარგისისათვს 493.

ფ

ფართული საზოგადოება (ზ. კიკინაძისა) 405.

ფილოსოფიის მთავარი დარგები ქართულ მწერლობაში (ს. გორგაძისა) 308.

ფილოსოფოსობა მებრ უცხოოველ და უბრყ-მელ მოძღვრებისა თომასი (ანტონ ცაგერელ-ჰყონდიდელისა) 394.

ფებრონიას წამება 207.

ფილექტიმონის ცხოვრება 450, 504.

ფილიპე მერაყლიელის ცხოვრება 187.

ფოკას ცხოვრება (სეითის თარგმ.) 134.

ფხალმუნები სოლომონისნი, ფხალმუნთა წიგნი 256, 401, 417, 426, 428, 431.

ფხალმუნთა განმარტება (ევსუქი იერუსალი-მელისა) 462.

ფხალმუნთა განმარტება (ეპიფანე კვიპრე-ლისა, ღაჩის თარგმ.) 143, 145.

ფხალმუნთა განმარტება (ეფრემ მცირის თარგმ.) 102.

ფუტყარი (იოანე ოქროპირისა) 234, 333, 549.

- d -

- ქადაგებანი (იონა ხელაშვილისა) 404.
- ქალწულებისათვის (ათანასე ალექსანდრიელისა, თარგმ. გიორგი მთაწმიდლისა) 225, 332, 471.
- ქართველთა მოქცევის შთავარი ისტორიულ-ქრონოლოგიური საკითხები (კ. კეკელიძისა) 481.
- ქართველი ერის ისტორია (ივ. ჯავახიშვილისა) 98, 118, 142, 157, 242, 274, 320, 333, 533.
- ქართველ მეფეთა შთამომავლობა (ანტონ კათოლიკოსისა) 392.
- ქართველ ქალთა კულტურულ საგამანათლებლო კერები საშუალო საუკუნეთა მახლობელ აღმოსავლეთში (კ. კეკელიძისა) 104, 343, 353.
- ქართლის მოქცევა 123, 528; ნ. ავრემოვი ნონს ცხოვრება.
- ქართლის მოკლე მოქცევა (გრიგოლ დიაკონისა) 127.
- ქართლის ცხოვრება 91, 241, 313, 324, 335, 337, 341, 356, 380.
- ქართლის ცხოვრების ანა დედოფლისეული რედაქცია 160, 235, 534, 535.
- ქართლის ცხოვრების მარიამ დედოფლისეული რედაქცია 83, 93, 96, 98, 105, 108, 115, 122, 146, 171, 218, 235, 236, 239, 243, 251, 271, 274, 275, 285, 309, 310, 316 — 318, 324, 351, 352, 438 — 440, 451, 457, 475, 476, 495, 513, 557, 570, 576.
- ქართლ-კახეთის მონასტრებისა და ეკლესიების ისტორიული საბუთები (თ. გორდანიასი) 72, 339, 340, 342, 370, 398, 533, 572.
- ქართული დავითნი 221, 222.
- ქართული და სომხური ლიტერატურული ურთიერთობანი IX — X ს. (ილ. აბულაძისა) 143, 450, 490, 502, 516.
- ქართული კულტურის ისტორიისათვის მონღოლთა შატონობის ხანაში (კ. კეკელიძისა) 65.
- ქართული კრიპტოგრაფიის ახალი ნიმუშები (ა. შანიძისა) 164.
- ქართული კულტურის ორი დღესასწაული (კ. კეკელიძისა) 334.
- ქართული ლიტერატურის ისტორია I. II (კ. კეკელიძისა) 160, 615.
- ქართული მწერლობა (ზ. კიკინაძისა): XII საუკ.: 67, 306, 308, 315, 322, 323, 329, 331, 332, 333, 615; XIII — XVI სს.: 66, 271, 306, 329, 332, 333, 337, 338, 437, 480, 496; XVII — XVIII სს.: 69, 85, 259, 481, 496.
- ქართული მწერლობა (მ. ჯანაშვილისა) 146, 193, 194, 222, 287, 352, 461, 579.
- ქართული მწერლობის ისტორიის მოკლე მემოხილვა (პ. ინგოროყვასი) 182.
- ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაქცია (ა. შანიძისა) 222, 412.
- ქართული ორიგინალური ჰიმნოგრაფიის ისტორიისათვის (ელ. მეტრეველისა) 227.
- ქართული საერო და სასულიერო კილოება (პ. კარბელაშვილისა) 176.
- ქართული სამართლის ისტორია (ი. ჯავახიშვილისა) 84, 561, 562.
- ქართული წიგნები იოანე ოქროპირის ცხოვრებისა და მისი გამოცხადი ქართულ მწერლობაში (კ. კეკელიძისა) 156.
- ქართული ბელნაწერები გრაქსი (ა. შანიძისა) 181 — 183.
- ქება და დიდება. შესხვა და გალობა უფლად წმიდის-უხრწნელისა და უშეტესად კურთხეულისა დედოფლისა ჩუენისა ღმრთისმშობელისა და მარადის ქალწულისა მარიამისა და უწვევა უბიწოება მის და სანატრელისა მოქალაქობისა მისისა შობითგან მიცვალეზამდე, აღწერილი ნეტარისა შამისა ჩუენისა მაქსიმეს მიერ, ფილოხოფოსისა და აღმსარებლისა (თარგმ. ექვთიმე ათონელისა 980—990 წწ.) 442.
- ქება და შესხვა ქალწულისა უფალაჲსი (გრიგოლ ჩარეკელისა, თარგმ. ფილიპე ყაითმაზაშვილისა) 369.
- ქება და შესხვა ნეტარისა კუარიოს ძმისა თვისისა (გრიგოლ ლეთისმეტყველისა) 171.
- ქება პირველმოწამისა წმიდისა სტეფანეისი 554.
- ქება ქართულისა ენისა (იოანე ზოსიმესი) 157, 167.
- ქება წმიდისა მოწამისა მამონისი (სტოპ მარტვილობის IV თავი) 598.

- ქება ხუეცისა ცხოველისა (შირიან ბატონიშვილისა) 616.
- ქება-ქებათაჲ (ბიბლ.) 301, 322, 419, 427, 428, 459, 460, 465.
- ქეთევან დედოფლის მარტვილობა 343, 543, 601. გრიგოლ დოდორჭელისა: 342; ვალექსილი მღვდელმონაზონ კონსტანტინის, თეიმურაზ I-ის, დიმიტრი ბაგრატიონის მიერ 616.
- ქრონიკონი ხრული მისითა საუწყებელთა და განგებითა (აბუსერიძე ტბელისა) 330.
- ქორწინებისა თავათვს (თარგმ. იოანე კსილინოს-პაპუჭიშვილისა) 397, 454.
- ქრესტომათია (დ. ნუბინაშვილისა) 275.
- ქრესტომათია, ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია (ს. ყუბანეიშვილისა) 113, 129, 145, 146, 173, 174, 176, 177, 188, 208, 227, 235, 269, 272, 276, 323, 324, 329, 329, 334, 335, 351 — 354, 436, 441 — 444, 456, 507, 516, 520, 538, 540, 541, 601, 602, 608 — 611, 613, 616.
- ქრონიკა (იოანე მალალასი) 499.
- ქრონიკა (იპოლიტესი) 452.
- ქრონიკა (მიქაელ დაღისა) 140.
- ქრონიკა (სუმბატისა) 177, 218.

- ქრონიკები (თ. ჯორდანიასი) 91, 94 — 98, 102 — 104, 137, 139, 141, 143, 145, 162, 173, 175, 179, 180, 185, 186, 192, 195, 198, 199, 202, 204, 206, 212, 219, 221, 222, 224, 227, 229, 243, 245, 247, 250, 252 — 255, 259 — 265, 267, 270, 272 — 275, 277, 279 — 281, 307, 310, 323, 326, 328, 330, 333, 417, 431, 435, 460, 462, 490, 491, 495, 532, 545, 552, 567, 568, 570, 572, 583, 605, 606, 610.
- ქრისტეს შორის ორთა ნებათათვის და მოქმედებათა და სხუათა ბუნებითა თვხებათა (იოანე დამასკელისა, თარგმ. არსენ იყალთოელისა) 202, 231, 471, 485.
- ქრისტიანობითისა აღსარებისათვის (თეოდორე აბუკურასი) 471.
- ქრისტიანობრივი სწავლა ანუ კეშმარიტი სიტყვა ღმრთისა (ვაიოზ რექტორისა) 390.
- ქსნის ოთხთავის რედაქცია (ი. იმნაიშვილისა) 412.
- ჭუციანის შექმნისათვის და ადამის კელთწერილი და მეორედ მოხდვისათვის (ვალექსილი უცნობი ავტორის მიერ) 616.
- Quomodo recipiendi sunt Armenii haeretici 494.

ღ

- ღაცანელთა ნერხვისადჲა სიტყვსგება (იონა ბელაშვილისა) 206.
- ღვთისმეტყველება სამნაწილელი (იონა ბელაშვილისა) 206, 472.
- ღვთისმეტყველება (ანტონ კათოლიკოსისა) 377, 383.
- ღვთისმეტყველება (იოანე დამასკელისა) 201.
- ღვთისმეტყველება (პლატონ მიტროპოლიტისა) 472.
- ღვთისმშობლის ცხოვრება 206.
- ღმრთისმოყუარებითი თბრობაჲ, გინათუ მოლუაწეთა მოქალაქობაჲ (თეოდორიტი

ეკრელისა, თარგმ. უფრემ შკირისა) 260.

- ღმრთის ხათხოვრებისათვის (გრიგოლ დვთისმეტყველისა, თარგმ. ექვთიმე მთაწმიდლისა) 203.
- ღნომნი განმაყენებელნი განხრწნადთაგან ჟა შემაერთებელნი უხრწნელთა თანა (ნილო სინელისა) 519.
- ღნომნი სწავლათაგანი სარგებლად ხულისა (ნილო სინელისა) 549.
- ღრამატკა (ანტონ კათოლიკოსისა) 382.

ყ

- ყაყლად ხაჭირიჲ ფრიალ სათანადოჲ შჯდთა კრებათა ზოთბრობაჲ, უწყებაჲ, თუ ვინთ ძუნად ანუ რომელთა შეფეთა და პატრიარხთა ბრძანებითა შემოკრებს

- ღმრთივემობერილნი წმიდანი მღვდელ-მოძღუარნი (თარგმ. 1153 წ.) 499.
- ყურანი 271, 337, 359, 478 — 481.

შ

- შაორის მოწამეთა ცხოვრება 95.
 შაქნამე 239.
 შემოკლებათა ახსნა პერიერმენიასი დავით უძღვევლისა (თარგმ. ფილიპე ყაით-მანაშვილისა) 358.
 შემოკლებითი წიგნი კეშმარიტებათისა ღვთისმეტყუელებისა 473.
 შემოსლვისათვის წმიდათა შარხათაჲსა (გრიგოლ ნოსელისა, თარგმ. ექვთიმე მთაწმიდელისა) 205.
 შენაშენები „დიდაქეს“ ქართული თარგმანის შეახებ (ი. კვაჭაძისა) 560.
 შესაქმეთა წიგნი (ბიბლ.) 437, 464.
 შესხამა და წამებაჲ წმიდისა შლდელმოწამისა კვპრიანესი (გრიგოლ ღვთისმეტყველისა, თარგმ. დავით ტბელისა) 181.
 შესხმა დიდებულისა მოწამისა დიმიტრისი (გრიგოლ ღვთისმეტყველისა, თარგმ. დავით ტბელისა) 181.
 შესხმაჲ წმიდისა და დიდებულისა მოწამისა თეოდორესი (გრიგოლ ნოსელისა, თარგმ. გიორგი მთაწმიდლისა) 230.
 შესხმაჲ და ქებაჲ თავისა დისა ღორდონიასი (გრიგოლ ღვთისმეტყველისა, თარგ. დავით ტბელისა) 181.
 შეწვენება და დამსობა სომებთა კლესიისა (ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილისა) 496.
 შესხმაჲ ხარებისათვის ღმრთისმშობლისა (ეესუქი იერუსალიმელისა, თარგმ. ეფრემ მცირისა) 266.
 შესხმა ნათლისმცემლის თავის პოვნისა (თეოდორე სტილიელისა, თარგმ. ეფრემ მცირისა) 266.
 შესხმა წმ. რომანოზისა (იოანე ოქროპირისა, თარგმ. ეფრემ მცირისა) 256.
 შესუენებულთათვის (ანასტასი სინელისა, თარგმ. ეფრემ მცირისა) 266.

- შესუენებულთათვის (იოანე დამასკელისა, თარგმ. ეფრემ მცირისა) 266.
 შიო მღვიმელის ცხოვრება 127, 158, 159, 160, 533, 536, 537.
 შიო მღვიმელის სვანაქსარული ცხოვრება 328.
 შიშუელმართლთათვის თხოობაჲ წმიდისა ბასილისი ევბოლოს მიმართ მოძღუროსა მისისა და ქუეყანის საწოპისათვის აღმოსავალითგან ვიდრე დასავლეთამდე 451.
 შიშისათვის ღმრთისა (თეოდანესი, თარგმ. ექვთიმე მთაწმიდლისა) 204.
 შობისათვის უფლის იესოვ ქრისტესა (პეტრე იერუსალიმელი მთავარეპისკოპოსისა) 554.
 შობისათვის უფლისა ჩუენისა იესოვ ქრისტესა და წმიდისა სტეფანესათვის (გრიგოლ ნოსელისა) 492.
 შობისათვის წმიდისა ღმრთისმშობლისა (იოანე დამასკელისა, თარგმ. ექვთიმე მთაწმიდლისა) 206.
 შრომაჲ და მოღუაწებაჲ ღირსად ცხოვრებისაჲ წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა გრიგოლისი, არქიმანდრიტისაჲ, ხანძთისა და შატბერდისა აღმწენებლისაჲ და მისთანათა მრავალთა მამათა ნეტართაჲ ნ. გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება.
 შუდთა მათ მომაკუდიტებლთა ცოდეთა და შუდთა მადლთათვის (ნიკოლოზ თბილელისა) 348.
 შუშანიკის მარტვილობა, წამებაჲ წმიდისა შუშანიკისი ღვთოფლისაი 90, 113—122, 149, 241, 412, 415, 416, 501, 508.

ჩ

- ჩემი ღოცვა (ლექსი ნიკოლოზ ბარათაშვილისა) 135.
 Четы-Милев Иоанна Кефалина (გ. ლატიშვილი) 506.

- Чин принятия от сарацян обращающихся (ა. იაბლოკოვისა) 287.
 ჩუენებაჲ წმიდისა საპაქისი, რომელ იხილა ბირთვ ოქროჲსა და ინაფორა ზედა წმიდასა საყურთბეკელისა... 491.

G

Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft (T. Kluge-ს.) 424.

ციტატი იპოლიტე რომელიდან გიორგი შერჩულის შრომაში (ქ. კეკელიძისა) 156, 459.

ცნობები სიბილასა და შიხი წიგნების შესახებ ძველ ქართულ მწერლობაში (ქ. კეკელიძისა) 438.

ცნობისათვის და უწყებისა კეშმარიტად, რომელი მოგუთობრა ჩუენ მოძღუართა მიერ განსაზღვრებულად, გამოძიებისათვის ეამთა და წელთა. თთუეთა და დღეთა, მცბრალისათვის და დღის საძიებელისა, შეიღეულისათვის და ნაქთა,

მოვარისა ზედნადებისათვის და ხუთეულისათვის და ექუსეულისა (იოანე-ზოსიმესი) 168.

Zur forbyzantinischen Liturgie Georgiens (G. Peradze-სი) 582.

ცხრა ძმა კოლაელთა მარტილობა, წამებაჲ ყრმათა წმიდათა, რიცხვთ ცხრათაჲ, რომელნი იყვნეს სულითა ძმანი ნათლის ღებითა წმიდისაგან ემბაზისა, ხოლო შობილ იყვნეს თავისთავისაგან დედისა თვისისა 475, 516.

ცხოვრება, ცხოვრებაჲ და მოქალაქობაჲ ნ. ანბანზე წმიდათა სახელების მიხედვით.

d

ძველისწერაჲ სარწმუნოებისაჲ, რომელი აღწერეს წმიდათა მამათა კონსტანტინოპოლის შეკრებილთა წმიდათა ბატთა თაყუანისცემისათვის... 485.

ძველისწერა წმიდისა და ღმრთივშეკრებულთა რუის-ურბნისის კრებისა (არსენ ბერისა) 310 — 313, 333, 335.

ძველი აღმოსავლეთის ისტორია (თარგმ. გაიოზ რექტორისა) 390.

ძველი საქართველოს პოეტი ქალები (ლ. ასათიანისა) 344.

ძველი ქართული ავანტიურული რომანი (ქ. კეკელიძისა) 451.

ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია ნ. ქრესტომათია (ს. ყუბანეიშვილისა).

ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა (ი. ჯავახიშვილისა) 115, 119, 132,

140, 232, 237, 249, 330, 438, 500, 508, 517, 521, 526.

ძველი სომხური საისტორიო მწერლობა (ი. ჯავახიშვილისა) 518.

ძველი ქართული მწერლობის ისტორია (ქ. კეკელიძისა) 123, 537.

ძველი ქართული სამართალი (ი. დოლიძისა) 568.

ძველი ქართული სასულიერო პოეზია (პ. ინგოროვისი) 124, 157, 172 — 180, 271, 328, 531, 592, 599.

ძველი ქართული წელიწადი (ქ. კეკელიძისა) 118.

ძიებაჲ სულისათვის დისა თვისისა ნაკრინაჲს თანა (გრიგოლ ნოსელისა, თარგმ. ექვთიმე მთაწმიდლისა) 471.

ძრვისა და ქუბილისა გამოცხადებაჲ (თარგმ. იოანე პეტრიწისა) 291.

F

წამება: ნ. ანბანზე მოწამეთა სახელების მიხედვით.

წარტუენებაჲ იერუსალიმისაჲ (ანტიოქე სტრატოგისა) 499, 538.

წესი და განგებაჲ კურთხევისათვის მეფისა... 459.

წვალისათვის (იოანე დამასკელისა) 202.

წვერის პარსუა ან განსაზღვრება ბატონისათვის ღმრთისა და მსვავსებელ კაცისა (დიმიტრი როსტოველისა) 75.

წიგნი ალაპიტე კონსტანტინოპოლელ არქიდიაკონისა (თარგმ. გაიოზ რექტორისა) 73.

წიგნი აღსარებისა (ანტონ კათოლიკოსისა) 377.

წიგნი ზნეთსწავლულება (მარკოზ აერულოზისა, გაიოზ რექტორის თარგმ.) 390.

წიგნი ლოცვათა განკითხვათსა, კლიტენი მხურვალედ ქმნილნი, რომელნი განახლებენ გულისა ყარსა, დახუელსა

ცოდვითა მიერ (იოანე ჯენბაკურიან ორბელიანისა და დავით შესხის თარგმანი) 74.

წიგნი შეექუსისა კრებისა 249.

წიგნი, რომელი დაწერა იოსებ არიმათიელმან 443.

წიგნი საზღვართა (დავით ეძლეველისა, თარგმ. ფილიპე ყაითმაზაშვილისა) 368.

წიგნი ეზრა სალათიელისა 436.

წიგნი მოწამეთანი (შეშანიყის მარტვილობის ცნობით) 501.

წიგნი ქეშმარიტებითისა ღმრთისმეტყუელებისა 368, 393.

წიგნი ხილვათა ნებროთისითა 441.

წინამძღვარი (ანასტასი სინელისა, თარგმ. არსენ იყალთოელისა) 98, 275, 278, 280, 295, 297, 379.

წინასწარმეტყუელთა წიგნი 283, 349, 411, 616; დავით ჩოლოყაშვილის გალექსალი: 616; პალესტინაში, ჯვრის პონასტერში გადაწერილი: 418.

წიგნები მოხესი (ბიბლ.) 293, 303.

წიგნი ფლორენციის კრებისა (ზ. კიკინაძის

მოსაზრებით ეკუთვნის აბრაამ კათოლიკოსს) 67.

წინასწარმეტყუელება ნერსე დიდისა, სომეხთა ქეშმარიტისა შის მთავარეპისკოპოსისა 491.

წინასწარცნობისა და განჩინებისათვის (ნიკიტა სტიოტისა) 472.

წინწილა ლალადემისა (რომანოზ მიტროპოლიტისა) 349.

წმიდისა მამაო ჩუენოასა თარგმანი (ვრიგოლ ნოსელისა, თარგმ. ექვთიმე შთაწმიდლისა) 199, 463.

წმიდისა მოხე წინასწარმეტყუელისა ცხოვრებისა თარგმანი (ვრიგოლ ნოსელისა, თარგმ. ექვთიმე ათონელისა) 199, 463.

წყარო ცოდნისა, Искыѣннѣи (იოანე დანასკელისა) 258, 281, 294, 295, 563.

წყობილხიტყვაობა (ანტონ კათოლიკოსისა) 71, 186, 215, 234, 243, 244, 248, 253, 263, 270, 287, 288, 306 — 308, 314, 329, 331 — 333, 336 — 338, 340, 341, 350, 366, 372, 382, 390, 479, 617.

ბ

ხალხთა კლასიფიკაციისა და გეოგრაფიული განრიგების საკითხები ძველ ქართულ მწერლობაში (კ. ეკელიძისა) 296, 455.

ხანშეტი შრავალთავი (ა. შანიძისა) 353, 354.
Хитон Господень в книжных легендах Армян, Грузии и Сирийцев (ნ. მარისა) 445.

Хождение св. Андрея в стране Мирмидонян (ვ. ვასილევსკისა) 446, 448.

Christliche Adambuch des Morgenlandes (Dilmann-ისა) 438

ბრონოგრაფი (ვიორგი ამარტოლისა, თარგმ. არსენ იყალთოელისა) 277, 297, 423, 476, 499.

ბრონოგრაფი ვიორგი შონაზონისა (ს. ყაღჩიშვილისა) 277, 425.

ბრონოლრაფი დასაბამითგან სოფლისა კონსტანტინე პალეოლოღ მეფემდგ (არჩილ მეფისა და ბაგრატ სოლოლაშვილის თარგმანი) 73, 300.

„ბუც“ ტერმინისათვის სერაპიონ ზარშელის ცხოვრებაში (კ. ეკელიძისა) 151.
ბუცური ანბანი (დ. კარიჭაშვილისა) 516.

გ

კელმწიფის კარის გარიგება 84, 274, 560.
კსენებაჲ სიტყვსგებისაჲ და სასჯელისაჲ

სჯულისათვის ქრისტიანეთაჲსა და ხარკინოზთა 478.

ჰ

ჰემეტი ტექსტები და მათი მნიშვნელობა
ქართული ენის ისტორიისათვის
(ა. შანიძისა) 575.

Handbuch zu den neutestamentlichen
Apokriphen (E. Hennecke) 444,
445.

Ἡ βίβλος τῶν μεσαυρῶν περὶ τῆς ἁγίας καὶ
ἀποστολικῆς τριάδας 469.

Historia „haeresis Monothelitarum“
(Combefis-ის გამოც.) 140.

Histoire de la Géorgie (M. Brosset) 340,
482, 572.

პატარა მიმართ სიტყვაგება (თარგმ. არ-
სენ იყალთოელისა) 259.

IV. სპეციალური ტერმინები

ა

Абхаз (ტერმინი) «История термина Абхаз» (ბ. მარისა) 604.

აგარიანნი 282, 480.

აგიოგრაფია 7, 71, 91, 109, 113, 115, 116, 119, 130, 133, 144, 146, 152, 166, 167, 180, 187, 191, 206, 208, 230, 231, 239, 241, 245, 249, 255, 261, 263, 269, 270, 276, 288, 344, 345, 346, 350, 351, 353, 354, 381, 450, 466, 497 — 543, 555, 556, 587, 607.

აკროსტიქი 169, 174, 177, 180, 226, 227, 230, 233, 234, 235, 269, 276, 289, 295, 306, 307, 324, 328, 329, 336, 341, 343, 344, 346, 352, 354, 370, 380, 381, 390, 396, 472, 474, 484, 550, 587, 589, 590, 593, 594, 601, 602, 609, 611.

აკოლოთია 601.

აჯაჯი 602.

აკურთხევდითი 289.

ალაჯორი, არაჯორი, არაჯვორი 141, 453, 493, 494, 565, 568.

ანბანთქება 70, 587, 616.

ანდერძი 15, 16, 72, 89, 90, 109, 124, 164, 165, 188, 194, 221 — 224, 275, 277—279, 332, 349, 370, 396, 402, 412, 573, 582.

ანტიმონოფიზიტობა 202, 496.

ანტინესტორიანობა 560.

ანტიქალკედონისტობა 140, 470, 474, 524, 605.

აპოკრიფი, აპოკროფა, აბუკოროფა, აპუკოროფა, 190, 195, 197, 200, 206, 223, 239, 240, 243, 316, 429 — 457, 491, 512, 527, 531, 617.

აპორიტა (საიდუმლო ჰიმნები) 264, 268.

აპოფთეგმა 246, 544.

აპრაკოსი 413, 414, 421, 573, 578.

არიანობა 474, 481, 482.

არისტოტელიზმი 254, 294, 295, 297, 298, 305.

არქიერატიკონი 583, 584.

ასკეტიკა 12, 66, 116, 122 — 125, 157, 158, 160, 187, 203, 205, 246, 259, 287, 349, 381, 544 — 546, 549.

ასკეტიკონი 553.

ასტრალური კულტი 475.

ასფოდელო, ასფოდელოსი 303.

აქებდითი 175, 326, 600.

აქებდითსა ზედა 601.

აქებდითსა ზედა დასდებელი 289, 316, 346, 381.

ალაპი 16.

ალბექდულნი 594.

ალესებისა ზატიკისა ზატიკსა 128.

აწდა 316, 600.

ბ

ბიბლიოლოგია 194, 221, 256, 290, 411 — 428.

ბრახმანები, რეკავიტები, ჰიმნოსოფისტები (შიშველმართალნი) 451.

ბონოსიელები 469.

ზ

გამოკრებილი 229.
 ჭნსუნენებაჲ 417.
 გურდამეტაფრასება 503.
 გერნი 593.

გიხაროდენი 599.
 გუერდნი 594.
 გულანი 289, 573, 585, 586.
 გულანი მცირე 289.

ღ

დაბეჭდილი (კანონიკური) 429.
 დასდებელი 164, 172 — 174, 176, 178, 180,
 290, 328, 333, 398, 589, 590, 592,
 — 596, 600 — 601.
 დასდებელი უფალო ღალადყავსა, სტიქარონ,
 თა და აქედითსა ზედა 589.
 დაუბეჭდველი (არაკანონიკური) 429.
 დაუჯდომელი 328.
 დიდება 579.
 დიდმარხვა 580.

დიოლოლონი 260.
 დიოფიზიტობა 125, 142, 158, 163, 283, 305,
 471, 490, 518, 554.
 დოგმატიკა 73, 130, 187, 201, 202, 224, 225,
 246, 258, 275 — 277, 282, 322, 337,
 348, 349, 357, 377, 379, 407, 407 —
 478, 482, 551, 555, 557, 561, 610.
 დოგმატიკა მაჰმადიანთა 480.
 დომინიკიანები 77.

ე

ეგზეგეტიკა 70, 80, 145, 183, 198 — 200,
 205, 206, 223, 246, 256, — 258, 268,
 317, 318, 322, 376, 414, 420, 425,
 457 — 460, 552.
 ევქარისტია 138, 338, 580.
 ევქოლოგიონი 429, 456, 573, 580, 584.

ეთიმონი (მეთიმონი) 268.
 ეკლესიის კურთხევა 16.
 ენკომია 502, 551.
 ეორტალოგია 118, 128, 149, 555, 587, 607.
 ეპიტაფია 267, 551.
 ესქატოლოგია 434, 452.

ზ

ზატიკი (აღდგომის დღესასწაული) 72, 118,
 121, 168, 173, 396, 511, 556, 587,
 595 — 597, 600.

ზატიკი (წიგნი) 585.
 ზოროასტრი 519.

თ

თავედნი, აკროსტიქი 172, ნ. აკროსტიქი.
 თარგმანება 15, 16, 317, 457 — 459, 480.
 თარგმანი 457.
 თარგუმები, თარგუმი 458, 459, 514, 515.
 თეათინელი 77.

თეოლოგია 80, 83, 160, 377.
 თვითავაჯნი 602.
 თთუენი 96, 175, 208, 209, 362, 363, 585,
 596, 597, 600.

ი

იადგარი 16, 91, 340, 341, 342, 587, 597,
 600.
 იაკობიტობა 278, 281 — 283, 470.
 იამბიკო 172, 174, 176 — 178, 227, 228, 233,

234, 268, 269, 273, 276, 279, 287 —
 291, 306, 307, 314 — 316, 318, 324 —
 326, 328, 330, 333, 341, 344, 346,
 347, 357, 367, 379, 381, 382, 390.

396, 405, 406, 590 — 593, 600—602,
607 — 617.

იბაკოა 589.

იგავი, თარგმანი 452.

ირმოლოგი, ანუ ძლისპირთა წიგნი 329.

ირმოლოგიონი 228, 329, 598.

ირმოსი 157.

იხლამი 477.

ისმაიტელნი 480.

იუდაიზმი 190, 470, 476.

კ

კათოლიკე (ეპისტოლენი) 414.

კათოლიკობა 473, 774, 486.

კათოფრიველები 469.

კანონარი 128.

კანონიკა 381, 559 — 572.

კანონი (ბიბლიური) 411, 425, 579.

კანონი (ლიტურგიკული) 143, 157, 166, 173,
176, 177, 289, 321, 323, 324, 328,
335, 357, 363, 398, 562, 589, 590,
601.

კარის გარიგება 84.

კატენები 257, 290, 420, 457, 458, 464 —
466.

კატეხიზატორი 124.

კატეხიზმო 71, 74, 348, 472, 473.

კაფუცინები 77.

კერპთაყვანისმცემლობა 157.

კიშენი 133, 160, 180, 207, 420, 458, 465,
466, 497, 502, 503, 505, 533, 537.

კლემაქსი 16, 260.

კლიტე 553.

კონდაკი 346, 398, 580, 584. ნ. აგრეთვე ე-
მის წირვა.

კურთხევანი 16, 72, 336, 489, 584.

კურთხეულ არსი 289.

კვრიელეგხონი 574.

ლ

ლექციონარი, პროფიტოლოგიონი (საწინას-
წარმეტყველო) 421, 573, 578.

ლიტურგია 375, 399, 580, 583.

ლიტურგიარონი 573.

ლიტურგია 7, 65, 69, 72, 75, 76, 80, 117,
119, 121, 128, 135, 166, 167, 191,
208 — 211, 221, 226, 228, 229, 244,

268, 289, 300, 309, 313, 323, 324,
338, 346, 350, 355, 361, 379, 380,
396, 397, 411, 417, 421, 432, 453,
477, 478, 485, 489, 519, 531, 555,
562, 565, 578 — 588, 587—590, 594—
598, 601, 605, 608.

მ

მაზღვიანობა, ცეცხლთაყვანისმცემლობა 113,
114, 142, 352, 475, 476, 508, 511,
515.

მარგალიტი, მარგარიტი (კრებული) 429,
451, 551 — 553.

მარტვილობა 501.

მარხვანი 585, 587, 595, 596, 600.

მატერიკი 503.

მესხიშვილთა სკოლა (საკალიგრაფიო) 70,
361.

მეტაფრასი, მეტაფრაზი 67, 109, 127, 141,
142, 160, 161, 179 — 181, 183, 187,
190, 207, 208, 240, 245, 255, 261,
263, 270, 288, 289, 311 — 313, 331,

342, 351, 435, 442, 463, 476, 497, 505,
506, 535, 539, 551, 555, 556, 610.

მეხურნი, მეხური მიმნები 175, 587, 604.

მისტია 12, 123, 125, 203, 205, 206, 259,
296, 300, 461, 544 — 550.

მოიხილეთი 175.

მოკაშმულნი 594.

მონოფელიტობა, მონოფელიტიზმი 322, 474,
484.

მონოფიზიტობა 80, 123, 125, 157, 158, 163,
278, 280, 322, 334, 353, 379, 469,
470, 474, 475, 487, 488 — 490, 492,
493, 495, 496, 513, 518. ნ. აგრეთვე
ანტიქალკედონიტობა.

მონტანისტობა 469.
 მორალი (საეკლესიო) 130, 160, 187, 205,
 206, 278, 349, 357, 552.
 მოძღვართ-მოძღვარი 84.

მრავალთავი 16, 91, 94, 96, 133, 342, 497,
 503, 551 — 554.
 მწერალთ-მთავარი 84.
 მწიგნობართუბუცესი 84.

ნ

ნავროზობა 511.
 ნეოპლატონიზმი 248, 255, 294, 295, 298,
 299, 305.
 ნესტორიანობა 80, 125, 126, 187, 278, 281.

282, 358, 379, 469, 470, 474, 475,
 482, 483.

ნიზიბინის სკოლა. 80.
 ნომოკანონი (სჯულის კანონი) 559.

ო

ოქტობოსი, ოქტობოსი 174 — 176, 585,
 587, 594, 595, 600.

ორიგენიანობა, ორიგენიზმი 278, 282, 483,
 484.

ობითაჲ, ობითი 124, 175.

პ

პაპაკლიტონი 16, 72, 105, 594, 595, 600.
 პარაფრასნი 267.
 პატერიკი 503, 544.
 პელაგიანისტთა მწერლობა 484.
 პენიტენციალი 396.
 პენტარქიული თეორია 125.
 პეტრიწონიზმი 104, 161, 277, 280, 297.
 პეტრიწონული სკოლა 70, 83, 107, 275, 292,
 298, 306, 309, 318, 322, 334, 359,
 420, 435, 445, 463, 464, 472, 479.

485, 495, 506, 533, 555, 565.

პლატონიზმი 294, 295, 297, 298, 305.

პლატონური იდეები 255.

პოეზია 587 — 617.

პოლემიკა 137, 201, 246, 258, 277, 278, 282,
 322, 349, 356, 377, 379, 462, 474 —
 486, 538, 555, 583, 617.

Practica Petricelli ან Pétroncelli 305.

პროპაგანდის კოლეგია (რომში) 77, 78.

პროფიტოლოგიონი, პარემიონი 578.

ჟ

ჟამის წირვა 138, 139, 167, 211, 573, 581,
 583, 584.

ჟამნგულანი 586.

ჟამნი 16, 210, 246, 517, 573.

რ

რუსთველური ლექსი 615.

ს

საბაწმიდური 91, 222, 413.
 საეკლესიო სამართალი 210, 232.
 საფუეონი 16.
 საკითხავი 128.
 სახარება ობითავი 412.
 სვერიანობა 282, 283.
 სეშიოგრაფია 587.

სეპტანტა (ბიბლიის რედაქცია) 258, 422, 424,
 425.

სვინაქსარი 16, 117, 158, 168, 289, 326,
 335, 345, 353, 497, 532, 533, 541,
 542, 562.

სიბილინური 441.

სიმბოლო (ნიკია-კონსტანტინეპოლისა) 138.

ხიმონია 570.
 ხიტყუადართულობა, სიტყუადართვა (სქო-
 ლიო) 267, 610.
 ხპადუქნი 594.
 ჯპირინი (მწუხრი) 167.

სტიქარონი 228, 326, 589, 598.
 სტიქირარი, სტიხირარი 119, 174.
 სტიხოსნი იროიკონი 267.
 სხოლაპეტი (რეკტორი) 86.

ტ

ტიპიკონი, ტიბიკონი 16, 104, 136, 208, 209,
 212, 218, 219, 284, 332, 350, 362,
 363, 380, 395, 574, 575, 603.
 ტრიოდოლოგია 124.
 ტოზიკობა 510.

ტროპარნი, ტროპარი 346, 589, 602.
 ტვპიკონები კტიტორული 573, 577.
 ტვპიკონი საბაწმიდური 573.
 ტვპოსი (სახე. ხატი, მაგალითი) 573, 574.

უ

უთარგმანო (აქსიომა) 452.
 უფალო ლაღაღყავი, უფალო ლაღაღყავსი

177, 326, 328.
 უძღისპირი 228.

ფ

ფრანჩისკიანები 77.
 ფსალმუნები 121, 199.

ფუტყარი 553.

ქ

ქალკედონიზმი, ქალკედონიტობა 93, 94, 105,
 140, 469, 470, 474, 502, 524, 605.
 ქიროტონია — ქიროტესია 73, 210, 584, 585.

ქრისტიანიზმი 476.
 ქრისტოლოგია 125, 555.

ღ

ღაღაღყავითი, ღაღაღყავსი 175, 176.

ღლაფვრა 464, 465.

შ

შეტყუება 592.
 შიიტობა 338.

შუაჯატიკი 230.

ც

ცხოვრება—ენკოშია 245.

ცხოვრებანი და მოქალაქობანი 71, 507.

ძ

ძღისპირი 228, 314, 598, 602, 604, 606,
 ნ. აგრეთვე ირმოსი.

წ

წარდგომა 589.

ჭ

ქრელი 69.

ხ

ხანგეტი 90, 222, 413, 560.

ხატომბრძოლობა 474, 485, 555.

ხაჩეცარი 141.

ხუედრნი 587, 595, 596.

ქ

ქმანი 228, 316, 367, 594.

კ

კაეგეტი 560.

კიჯრა 237, 238.

კიმწოგრაფია 71, 121, 124, 135, 171, 173,
226, 343, 345, 411, 416, 585, 587 —
593, 597—601.

კომილია, ომილია 265, 551, 552.

კომილეტიკა 66, 80, 109, 183, 205, 206, 225,
229, 245, 263, 265, 266, 269, 276, 381,
401, 484, 551 — 558.

ს ა რ ჩ ე ვ ი

რედაქციისაგან	83
წინასიტყვაობა	5
	6

შესავალი

1. ძველი ქართული ლიტერატურის მნიშვნელობა და მისი შეხწავლის მდგომარეობა

მნიშვნელობა ქართველოლოგიური და ზოგად-მეცნიერული. — ძველი ქართული მწერლობა ჯერ სათანადოდ დამუშავებული არაა, ამისი მიზეზები. — ნამდვილი პირობები ასეთი შესწავლისათვის შეიქმნა ოქტომბრის სოციალისტური რევოლუციის გამარჯვების შემდეგ. — ძველი ისტორიულ-ლიტერატურული მასალები: სინას მთის ქართული ბიბლიოთეკის კატალოგი X საუკუნისა, იოანე ათონელის «ანდერძი», მელქისედეკ კათოლიკოსის 1040 წლის გუჯარი, გიორგი ათონელის ნუსხა ექვთიმეს შრომებისა, გიორგი მცირის ნუსხა გიორგი ათონელის შრომებისა. ბავრატ მუხრანბატონის ცნობები, «წყობილ-სიტყვაობა» ანტონ პირველისა, F. Alter-ის ცნობები, ცნობები ევგ. ბოლხოვიტინოვისა, დავით რექტორის კატალოგი, «კალმასობა» იოანე ბატონიშვილისა, ს. დოდაშვილის «მოკლე განხილვა ქართულისა ლიტერატურისა», კატალოგი თეიმურაზ ბატონიშვილის კოლექციისა, დავით ჩუბინაშვილის «ქრესტომათია». ახალი დროის კვლევებში: ა. მ. დარგუნი. შრომანი: პლ. იოსელიანისა, აკად. M. Brosset-ისა, პროფ. ა. ცაგარლისა, თ. უორდანიასი, აკად. ე. თაყაიშვილისა, პროფ. მ. ჯანაშვილისა, ზაქ. კიკინაძისა, პროფ. ა. ხახანაშვილისა, აკად. ნ. მარისა, აკად. ივ. ჯავახიშვილისა, ს. ვორგაძისა, A. Harnack-ისა, P. Peeters-ისა, R. P. Blake-სი, Fr. Finck-ისა, A. Baumstark-ისა, J. Karst-ისა, Garitte-სი, მ. თარხნიშვილისა, G. Peradze-სი, Th. Kluge-სი. მოკლე ანალიზი ამ შრომებისა

11—30

2. ქართული ლიტერატურული ენა და დასაწყისი ქართული ლიტერატურისა

საერთო ქართული ლიტერატურული ენის ჩამოყალიბება. — აუცილებელი ევოლუცია ამ ენის ზრდა-განვითარებაში სტალინის საენათმეცნიერო მოძღვრების მიხედვით. — საკითხი ქართული ანბანის წარმოშობის შესახებ. — ორგვარი ქართული ანბანი: «ხეცური» და «მხედრული». რომელი საუკუნიდან შეიძლება დაწყებულ იქნას ნამდვილი, მეცნიერული ისტორია ქართული მწერლობისა? ფაქტები (ქართული და უცხოური) ქართული მწერლობის არსებობისა V — VI სს.

31—41

3. პერიოდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიისა

პირველი პერიოდი: ადრინდელი ფეოდალიზმის ხანა. — ამ პერიოდის ფარგლები. — მწერლობის ასპარეზად ამ პერიოდში აღმოსავლეთი საქართველო

გვევლინება. — აღნიშნულ პერიოდში მწერლობა მატარებელია აღმოსავლურად ქრისტიანობის ტრადიციებისა. — ამ ხანის მწერლობას ჩვენამდე მთლიანად არ მოუღწევია, ამისი მიზეზი: გააფთოებული ბრძოლები, რომელნიც ნიქაედიან ლიტერატურულ ძეგლებს. — ამ ბრძოლების ხასიათი: პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიური მდგომარეობა ამ პერიოდის ქართლში. — რელიგიურ-მისტიკურა იდეოლოგიისა და საეკლესიო-სასულიერო სტილის მწერლობას ბატონობა ამ პერიოდში. — ამისი მიზეზები. — ამ პერიოდის ორ ხანად გაყოფა, თათოვლი მათვანის დახასიათება. — კულტურულ-ლიტერატურულ გარემოცვის საკითხი: ურთიერთობანი სომხურ, ასურულ და ბერძნულ ლიტერატურასთან. — ეს ურთიერთობა არ იყო ცალმხრივი. «ეროვნული» ხასიათი ამ პერიოდის მეტრე ნახევრის მწერლობისა. — მიზეზები ეროვნულ თვითშეგნების გაძლიერებისა და მისი გამოვლინება მწერლობაში. — კულტურულ-ლიტერატურული ურთიერთობანი ამ ხანაში დიოფიზიტ-სომხებთან, ბერძნებთან და არაბებთან

42-59

მეორე პერიოდი: ბატონყმური ფეოდალიზმის ხანა. — ამ პერიოდის ფარგლები. — პოლიტიკური, სოციალ-ეკონომიური და კულტურული ვითარება გაერთიანებული საქართველოსი. — «კლასიკური» ხასიათი ამ პერიოდის კულტურისა და მწერლობისა. — ამ პერიოდში ქართველებმა კულტურულ-ლიტერატურულად პირი იბრუნეს იღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ, ბიზანტიისაკენ. — ამისი მიზეზები. — ბიზანტიის კულტურისა და ლიტერატურასთან დაახლოების სურვილი გამოწვეული იყო ეროვნული თვითშეგნების გაძლიერებით: ქართველებს უნდათ კულტურულად და ლიტერატურულად ბერძნებს გაუთანაბრდნენ. ქართულ-ბიზანტიური კულტურულ-ლიტერატურული ურთიერთობანი. — ქართული წვლილი ბიზანტიური კულტურისა და ლიტერატურის საღაროში

59-65

მესამე პერიოდი: დაცემის ხანა. — ფარგლები ამ პერიოდისა. — მიზეზები კულტურისა და მწერლობის დაქვეითებისა ამ ხანაში. მონღოლების შემოსევა და ბატონობა და ამისთან დაკავშირებით ეკონომიური ბაზის შერყევა, კულტურულ-ლიტერატურული ცენტრების განადგურება როგორც შიგნით, ასე საზღვარგარეთ, რაში გამოიხატებოდა ლიტერატურული საქმიანობა ამ პერიოდში?

65-67

მეოთხე პერიოდი: ბატონყმური ფეოდალიზმის ხანა. — ამ პერიოდის ფარგლები. — პოლიტიკური, სოციალურ-ეკონომიური და კულტურული მდგომარეობა საქართველოსი ამ ხანაში. — შედარებით წინაპერიოდთან კულტურა და მწერლობა აღმავლობას განიცდის, ამიტომ მეცნიერებაში ამ პერიოდს «აღორძინების» პერიოდს უწოდებენ. — მიზეზები აღორძინებისა. — რაში გამოიხატა აღორძინება? — «ეროვნული» სული მწერლობისა, ორიგინალური შემოქმედების გაძლიერება. — კულტურულ-ლიტერატურული ურთიერთობანი ბერძნებთან, სომხებთან, რუსეთთან და დასავლეთ ევროპასთან

67-80

1. წავლა-განათლებისა და ლიტერატურის ცენტრები ძველ საქართველოში
 ხელა ძველ საქართველოში. — ორგანიზაცია სასკოლო საქმისა. — პირველ-დაწყებითი (ელემენტარული), საშუალო (პეტრიწონის, თბილისის, თელავის სემინარიები) და უმაღლესი (გელათისა და ივანეთის აკადემიები) სკოლები. იოანე ბატონიშვილის სასკოლო პროექტი. — მოძღვართ-მოძღვრისა და მწიგნობართ-უბუცესის ინსტიტუტები. — ლიტერატურის ცენტრები საქართველოში: მონასტრები (ტაო-კლარჯეთისა, გელათისა და სხვა), ეკლესიები, მეფე-დიდებულთა და იერარქთა სასახლეები. საზღვარგარეთ: საბას ლავრა და პალესტინის სხვა მონასტრები, საციხრელი მთა, სინას მთა, ათონის ივერიის მონასტერი, შავი მთა, ჯვარის მონასტერი, პეტრიწონი

80-111

ნაწილი პირველი

ისტორიულ-ლიტერატურული და მხატვრულ-იდეური მიმოხილვა
შემდეგ მწერალთა შემოქმედებისა

1. იაკობ ცურტაველი	113
2. შიო მღვიმელი	122
3. კირიონ კათოლიკოსი	124
4. მარტვირი საბაწმიდელი	125
5. გრიგოლ დიაკონი	127
6. იოანე საბანისძე	129
7. სეითი	132
8. გრიგოლ ხანძთელი	134
9. არსენ დიდი საფარელი	136
10. დახი	142
11. გიორგი მაწყვერელი და სტეფანე მტბევარი	143
12. ბასილ ზარზმელი	146
13. გიორგი შერხული	152
14. კათოლიკოსი არსენ II	157
15. ბასილი საბაწმიდელი	163
16. იოანე-ზოსიმე	164
17. გრიგოლ ოშკელი	170
18. იოანე მინჩხი	171
19. იოანე მტბევარი	173
20. მიქელ შოდრეკილი	174
21. ეზრა	177
22. იოანე ქონქოზისძე	177
23. კურდანაა	177
24. ფილიპე	178
25 — 26 სტეფანე სანანოდსძე და დავით ტბელი	178
27. იოანე ბოლნელი	182
28. ექვთიმე მთაწმიდელი	184
29. გიორგი მთაწმიდელი	213
30. სტეფანე ათონელი	234
31. ეზრა მთაწმიდელი	234
32. ბასილი	235
33. ზოსიმე	236
34. ლეონტი მროველი	236
35. თეოფილე ხუცესმონაზონი	243
36. პროკოპი მღვდელი	247
37. გიორგი მცირე	247
38. ეფრემ მცირე	250
39. ბასილ ვაჩესძე	269
40. დავით აღმაშენებელი	271
41. არსენ იყალთოელი	273
42. იოანე პეტრიწი	284
43. იეზეკიელი	306
44. იოანე ტარიჭისძე	307
45. არსენ ბერი	309
46. დიმიტრი მეფე	314
47. იოანე ჭიმჭიმელი	316
48. ნაკოლოზ გულაბერიძე	318

49. იოანე ანჩელი	322
50. იოანე შავთელი	323
51. არსენ ბულმაისიმისძე	326
52. საბა სვინგელოზი	329
53. აბუსერიძე ტბელი	330
54. პეტრე გელათელი	331
55. მაყარი მღვდელი	334
56. ნიკოლოზ, ქართველთა მნათობი	336
57. ბაგრატ ბატონიშვილი	337
58. კვიპრიანე სამთავენელი	338
59. ნიკოლოზ რუსთველი	339
60. გრიგოლ დოდორჭელი	342
61. მაყრინე მონაზონი	343
62. ნიკოლოზ თბილელი	346
63. რომანოზ მიტროპოლიტი	349
64. ბესარიონ ბარათაშვილი-ორბელიშვილი	349
65. ტიმოთე გაბაშვილი	354
66. ალექსი მესხიშვილი	361
67. ფილიპე ყაითმაზაშვილი	364
68. დოსითეოზ ჩერქეზიშვილი	369
69. კათოლიკოსი ანტონ პირველი	372
70. იონა გედევანიშვილი	385
71. გაიოზ რექტორი	387
72. ამბროსი ნეკრესელი	390
73. ანტონ ცაგერელ-ქყონდიდელი	391
74. იოანე ქსიფილინოს-პაპუწისშვილი	395
75. გაბრიელ მცირე	398
76. იონა ხელაშვილი	403

ნაწილი მორაე

უწარობრივი მიმოხილვა ძველი მწერლობისა

1. ბ ი ბ ლ ი ო ლ ო გ ი ა

✓ ბიბლიური წიგნების თარგმნა (411 — 412). ძველი და ახალი აღთქმის წიგნები. სახარება ან ევანგელე, ორი მისი უძველესი რედაქცია: ხანმეტა და საბაწმიდური (412 — 413). სახარების ტექსტის თანდათანობითი შესწორება (413 — 414). სამოციქულო (414 — 416). დავითნი და მისი რედაქციები (416 — 418). წინასწარმეტყველთა წიგნი (418). ძველი აღთქმის ბიბლიურ წიგნთა მთლიანი ნუსხები, მისი რედაქციები (418 — 421) ✓ რა ენიდანაა გადმოთარგმნილი ქართულზე ბიბლია? არსებულ ნუსხედულებათა მიმოხილვა (421 — 424). სეპტანტა, ორიგენის ჰეგზაპლები, ლუკიანე ანტიოქელის რეცენზია, აკვილასი, სვიმაქოსისა და თეოდოტიანეს რეცენზიები ქართულ ენაზე (424 — 425). კანონიერი და არაკანონიერი წიგნები (425—426). ქართულ ბიბლიის შესწორება სლავურ-რუსული ბიბლიის მიხედვით და ისტორია მისი გამოცემისა (426 — 427). ბიბლიური წიგნების იდეოლოგია და მხატვრული მხარე ბიბლიის მნიშვნელობა ქართული მწერლობის ისტორიაში (427 — 428)

2. აპოკრიფები

წარმოშობა და ხასიათი აპოკრიფული მწერლობისა (429 — 430). რა არის აპოკრიფი? (430). ძველისა და ახალი აღთქმის აპოკრიფები (430 — 431). აპოკრიფული ცენზურა და ინდექსი საქართველოში (431 — 435). განვითარება ქართული აპოკრიფული მწერლობისა (435 — 436). ძველი აღთქმის აპოკრიფები ქართულ მწერლობაში: ადამის წიგნი (436 — 437) და ნებროთის წიგნი (437 — 441). ახალი აღთქმის აპოკრიფები: აპოკრიფები ღვთისმშობლისა (441 — 443) და ქრისტეს შესახებ (443 — 445). მოციქულთა აქტები: იოანესი (445 — 447), პეტრესი (447 — 448), თომასი (448), ანდრეასი (448), პავლესი (448 — 449), იაკობისი, მარკოზისი და ტიმოთესი (449), არეოპაგეტიკები (449 — 450). აგიოგრაფიული აპოკრიფები (450 — 451), მარგალიტი (451 — 456). აპოკრიფული «კალანდა» და «სიბრძნისაგან ფილოსოფოსთა» (456)

429 — 456.

3. ეგზეგეტიკა

ეგზეგეტიკული მწერლობის წარმოშობა და მისი ზოგადი ხასიათი (457 — 458). ქართული ეგზეგეტიკური მწერლობა: იპოლიტე რომაელი (459 — 460), ეპიფანე კვიპრელი (460 — 461), ათანასე ალექსანდრიელი (461 — 462), «კაცისა შესაქმნისათვის» და «უჭუსთა ღღეთათვის» (462). ეგზეგეტიკური შრომები: ექვთიმე ათონელისა (462 — 463), გიორგი ათონელისა (463), ფერეგ მცირისა (463), იოანე კიმპელისა (464 — 465) და ნიკოლოზ გულაბერიძისა (466). ეგზეგეტიკური კატეხეზი (465 — 466)

457 — 466

4. დოგმატიკა

წარმოშობა დოგმატიკური მწერლობისა საზოგადოდ და ქართულისა კერძოდ (467). ქართული დოგმატიკური მწერლობა პირველი პერიოდისა (467 — 471), მეორე პერიოდისა (471 — 472) და მეოთხესი (472 — 473)

467 — 473

5. პოლემიკა

წარმოშობა პოლემიკური მწერლობისა (474). ზოგადი ხასიათი ქართული პოლემიკური მწერლობისა (474 — 475). პოლემიკა: წარმართობის წინააღმდეგი, ანტიმზღვისტური (475 — 476), ანტიიუდაისტური (476 — 477), ანტიმაჰმადიანური, ნათარგმნი და ორიგინალური (477 — 481). პოლემიკა ქრისტიანულ მწვალებლობასთან: ანტიარიანული (481 — 482), ანტინესტორიანული (482 — 483), ორიგენიზმი (483 — 484), აგვისტინიზმი (484), მონოფელიტიზმი (484 — 485), ხატმშობლობა (485), კათოლიციზმი (486 — 487). მონოფიზიტობა საზოგადოდ და სომხური კერძოდ (487 — 489), ქალკედონიზმი და ანტიქალკედონიზმი (489 — 496)

474 — 496

6. აგიოგრაფია

აგიოგრაფია, ზოგორც ერთერთი დარგი საეკლესიო ისტორიისა. ზოგადი შიშობილვა ქართული საეკლესიო-ისტორიული მწერლობისა (497 — 501). დასაწყისი ქართული აგიოგრაფიული მწერლობისა (501). ნათარგმნი აგიოგრაფია — მეთვლე საუკუნემდე და შემდეგ (502). «კიმენი» (502), «მრავალთავი» (503). «მატერიკები» და «მატერიკები» (503). «სიბრძნე ბალაპეარისის» (187 — 190) და «აბუკურა» (190 — 191). აგიოგრაფიული თხზულებების შერყვნა მწვალებლების მიერ და ამის გამოწვეული საეკლესიო ცენზურა საზოგადოდ და კერძოდ საქართველოში (431 — 435).

504). მეტაფრასული აგიოგრაფია: სვიმეონ ლოლოთეტი და იოანე ქსიფილინოსი (505 — 506), ორიგინალური ქართული აგიოგრაფია და მისი ზოგადი ხასიათი ძველ — მწერალთა შეფასებით (507—508). წამება შუშანიკისა (508, 113—122). ევსტათი მცხეთელისა (508—515), მარტვილობა ცხრათა ყრმათა კოლაელთა და დავით და ტირიკანისა (516 — 519). აბო თბილელის მარტვილობა (129—132). მარტვილობა კონსტანტინისა (520 — 522). ანა გობრონისა (143 — 146); ცხოვრება შიშელ პარვზელისა (522 — 523). ცხოვრება ნანოსი, მისი რედაქციები: შატბერდულ-შელიშვილი ან შემოქცევა ქართლისაჲ (523 — 532) და აღმონტი შროველისა (239 — 241). ცხოვრება სერაპიონ ზარზმელისა (146 — 152). გრიგოლ ხანძთელისა (134 — 136, 152 — 157); ცხოვრება ასურელ მამათა (157 — 163), ილარიონ ქართველისა (208). ექვთიმე მთონელისა (231 — 232) და გიორგი ათონელისა (247 — 250). ქართული მეტაფრასული აგიოგრაფია: ცხოვრება ილარიონ ქართველისა (245), ნინოსი (311 — 313) და ასურელ მამათა (533 — 538); მარტვილობა: ლუარსაბ შეფისა (353), ბიძინა, შალვა და ელიზბარისი (353 — 354), დავით და კონსტანტინესი (538—539), რაედენ პირველმოწამისა (351), არჩილ მეფისა (351 — 352). ცხოვრება: ისე წილენელისა (352 — 353), სერაპიონ ზარზმელისა (539 — 540). სვინაქსარული აგიოგრაფია: ცხოვრება ლუკა იერუსალიმელისა (540 — 541), ნიკოლოზ დვალისა (541 — 542), მეთვრამეტე საუკუნის აგიოგრაფია (542 — 543).

497—543

7. ასკეტიკა და მისტიკა

ასკეტიკურ-მისტიკური მწერლობის წარმოშობა, ქართული ასკეტიკურ-მისტიკური მწერლობა შეათე საუკუნეებში. პატერიკები და აპოფთეგმები (544 — 549). მარტვირი საბაწმიდელი (125 — 127). ასკეტიკა და მისტიკა XI — XIII (549 — 550) და XVIII სუქ. (550).

544 — 550

8. ჰომილეტიკა

დასაწყისი ქართული ჰომილეტიკისა (551). მრავალთავი და მარგალიტი (552). ცნობილ და უცნობ ჰომილეთთა თხზულებანი ქართულ ენაზე შეათე საუკუნეებში (552 — 554). შათი დიფერენციაცია შინაარსის მიხედვით (554 — 556). ქართული ორიგინალური ჰომილეტიკა, იოანე ბოლნელი (182 — 183, 557). მეტაფრასული ჰომილეტიკა (557). სულხან-საბა ორბელიანი (557 — 558).

551 — 558

9. კანონიკა

«ნომოკანონი» ან «სჯულისკანონი» (559). ქართული კანონიკური მწერლობა შეათე საუკუნეებში (560 — 562). საკითხი დიდი «სჯულისკანონის» შესახებ ქართულ ენაზე (562 — 564). მიბოხილვა ქართული წათარგმნი კანონიკისა (564 — 566). ორიგინალური კანონიკური მწერლობა: კანონიკური ეპისტოლენი, სამოქალაქო ხასიათის საკოდიფიკაციო შრომები და ადგილობრივი კრებების დადგენილებანი, «სიკადიკოსო კანონები» (566 — 571), სიველ-გუჯრები (571 — 572).

559—572

10. ლიტურგიკა

დასაწყისი ქართული ლიტურგიკული მწერლობისა (573 — 574). «ტვპოსი» და «სი სხვიდასხვა რედაქცია» (574). «კანონი ან იერუსალიმის ვანონება» (574 — 575). ასოფიძი, სვინაქსარი (575). საბაწმიდური ტვპიკონი (576). კტიტორული ტვპიკონი: გრიგოლ ხანძთელისა, პეტრიწონის მონასტრისა და ევაქანის ქუაბთა მონასტრისა (576 — 578), აპრაკოსი, ლექციონარი, ლიტურგიარეონი და ექქოლოგიონი (578 — 585). «გულანი» (585 — 586).

573 — 586

11. პოეზია

ორი დარგი ძველი ქართული სასულიერო პოეზიისა (587 — 588). პოეზია ლიტურგიკული. ჰიმნოგრაფიული ელემენტი ღვთისმსახურებაში (588 — 589). დასაწყისი ქართული ჰიმნოგრაფიისა, მისი სისტემა, აკროსტიქი (589 — 594). ნათარგმნი ჰიმნოგრაფიული კრებულები: ოქტოიხოსი, ხუედრნი შარხუანი და ზატიკნიქ იადგარი resp. «თთუენი» (594 — 597). გიორგი მთაწმიდლის «თთუენი» 226 — 228, 597). ქართული ორიგინალური ჰიმნოგრაფია, მისი თანდათანობითი განვითარება (598 — 601). დამახასიათებელი თვისება გიორგი მთაწმიდლის «სავალოზღებისა» (601 — 602). ქართული სემიოგრაფია (603). «მეხური» ჰიმნები (604).

პოეზია სამოქალაქო-მოთხრობითი. მისი ორი დარგი: აგიოგრაფიულ-ეორტალოგიური და ბიბლიოგრაფიულ-ისტორიული (607 — 609). «აპორიტინი» გრიგოლ ღვთისმეტყველისა და მისი ლირიკა ქართულად (609 — 610, 612—615). ალორძინების ხანის სასულიერო პოეზია. სილაბურ-ტონური ლექსი ამ პოეზიაში, «ანბანთქების» სისტემა და მათი წარმომადგენელი (615 — 617) 587—

საკივლავი

I. პირთა და ტომთა სახელები	621
II. გეოგრაფიული სახელები	661
III. თხზულებანი და დამოწმებული ლიტერატურა	671
IV. სპეციალური ტერმინები	707

ილუსტრაციების სია

«ხანმეტი ლექციონარი» (ა. შანიძის გამოცემიდან) ¹	32
ბოლნისის სიონის წარწერა (ილ. აბულაძის გამოცემიდან) ²	34
ბეთლემის (პალესტინა) ქართველთა მონასტრის მოზაიკური წარწერა (პ. ვ. კორბოს გამოცემიდან) ³	34
მცხეთის ჯვრის მონასტრის წარწერა	34
იყალთოს აკადემიის შენობის ნაშთი	82
სინას მთის ქართველთა მონასტერი (ნ. მარის გამოცემიდან) ⁴	94
შატბერდის მონასტერი (ნ. მარის გამოცემიდან) ⁵	94
ათონის ქართველთა მონასტერი (ა. ნატროშვილის გამოცემიდან) ⁶	100
პეტრიწონის ქართველთა მონასტერი (იონას გამოცემიდან) ⁷	108
გელათი	108
«მუშანიკის მარტვილობის» ტექსტი (A 95)	118
«აბოს მარტვილობის» ტექსტი (A 19)	130
მიქელ მოდრეკილის «იადგარი» (S 425)	174
გიორგი მცირის ავტოგრაფი (S 353)	248
ვანის სახარების ილუსტრაციები (A 1335)	414, 426
864 წლის «მრავალთაფი» (ილ. აბულაძის გამოცემიდან) ²	552

¹ ხანმეტი ლექციონარი, ფოტოტიპირი რეპროდუქცია, 1944 წ.
² ქართული წერის ნიმუშები, 1949 წ.
³ «La Terra Santa» 28. 1953.
⁴ Описание грузинских рукописей синайского монастыря. 1940 г.
⁵ Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии, кн. VII, 1911 г.
⁶ Иверский монастырь на Афоне, 1909 г.
⁷ Бачковский монастырь, 1956 г.